ISSN 2181-8258
DOI prefiksi: 10.69691
ResearchBib IMPAKT FACTOR: 9,347

Journal THE LIGHT OF CIVILIZATION

Scientific, socio-philosophical, cultural and educational, literary and artistic magazine

TAMADDUN NURI

Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

2026-yil
4-son II qism
(79)

TAMADDUN NURI jurnali
Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy,
adabiy-badiiy jurnal
MUASSISLAR: Beruniy tuman hokimligi
"Tafakkur-Tamaddun" OOO
"Beruniy avlodlari" jamoat fondi
HAMKORLARIMIZ:
O'zRFA Qoraqalpog'iston bo'limi
Qoraqalpoq davlat universiteti
Urganch davlat universiteti
TAHRIR HAY'ATI:
BOSH MUHARRIR:
Munavvara KURBANBAYEVA
BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:
Anvar ALLAMBERGENOV, fil.f.f.d (PhD)
TEXNIK MUHARRIR:
Islombek ABDIKHAKIMOV, y.f.f.d (PhD)
BO'LIM MUHARRIRI:
Muqaddas KURBANBAYEVA

Akmal SAIDOV, y.f.d., prof., akad.
Qahramon QURONBOYEV, s.f.d.,prof.
Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)
Roman GOPAL, fil.f.f.d (PhD), (Hindiston)
Azizulloh AROL, fil.f.f.d (PhD), (AQSH)
Almagul BAYRIYEVA, s.f.d., (DSc)
Zuhra REYMOVA, y.f.d., (DSc)
Karlig'ash UMAROVA, y.f.d., (DSc)
Xəlil İsmayıl oğlu İsmayılov, t. f.d, prof., (Ozarbayjon)
Anvar ABDULLAYEV, t.f.f.d, dots.
Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.
Kozimbek TUXTABEKOV, t.f.d., (PhD)
Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD),k.i.x.
Shoira NURULLAYEVA, t.f.n., dots.
Indira JOLLIBEKOVA, t.f.d., (PhD)
Mamlakat JUMANIYAZOVA, t.f.n., dots.
Konul Bunyadzoda, fəlsəfə fanlari doktoru, (Ozarbayjon)
Baxtiyor KARIMOV, fal.f.d., prof.
Marat NIYOZIMBETOV, fal.f.d.
Odilbek RADJAPOV, fal.f.f.d., (PhD)
Mangubek O'RAZMETOV, fal.f.d., (PhD)
Zarifboy DO'SIMOV, fil.f.d., prof.
Olmos ULVI Binnatova , fil.f.d., prof., (Ozarbayjon)
Azamat PRIMOV, fil.f.d., (DSc), prof.
Nasibullina Nurida Shaydullovna, fil.f.n., (Rossiya Federatsiyasi)
Shukurjon Norbayeva, fil.f.d., (DSc)
Bekposhsha RAXIMOVA, fil.f.n., dots., (PhD)
Qabil MAMBETOV, fil.f.f.d., (PhD)
Vahob RAHMONOV, fil.f.n., dots.
Doniyor YULDASHEV, fil.f.d (DSc)
Farrux Abbas oglu Rustamov, p.f.d, prof. (Ozarbayjon)
Qozoqboy YO'LDOSHEV, p.f.d.,prof.
Qaxramon IBADULLAYEV, p.f.d., (DSc)
Masharib ABDULLAYEV, s.f.d., (DSc), k.i.x.
Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)
Rana Hamid qızı Qadirova, psixol.f.d., prof. (Ozarbayjon)
Nargis ATABAYEVA, psixol.f.d., (DSc)
Dilafruz QARSHIYEVA, psixol.f.d., (DSc)

JAMOATCHILIK KENGASHI:
Sirojiddin SAYYID
Muhammad ALI
Kengesboy KARIMOV
Iqbol MIRZO
Qurbon SHONIYOZOV
O'rozboy ABDURAHMONOV
Murotboy JUMANOV
Adabiy maslahatchi:
Guliston MATYOQUBOVA
Rassom:
Alibek ABDURAHMONOV
Sahifalovchi-bezovchi: G'iyosiddin O'NAROV
Manzilimiz: Qoraqalpog'iston Respublikasi,
Beruniy tumani.
Web-sayt: https://jurnal.tamaddunnuri.uz
e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com
Telegram kanali: https://t.me/tamaddunnuri
Tel.: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.
Qog'oz bichimi 60x84 ⅛. Nashriyot hisob tabog'i 28.
Indeks – 960. ISSN 2181-8258. "ADAD PLYUS" MCHJ
bosmaxonasida chop etildi. Adadi 300 dona.
Bosishga 2026-yil 30-aprelda ruxsat etildi.
Toshkent shahri, Chilonzor ko`chasi, 28-uy.
2026-yil 4-son 2-qism (79).
Ushbu son "Tamaddun nuri" jurnali tahririyatining kompyuterida sahifalandi. Buyurtma №35.
Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Tamaddun nuri"dan olindi deb izohlanishi shart. Matn hamda reklamalardagi ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldir. Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar tahrirlanadi, taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

"Tamaddun nuri" jurnali Google Scholar bazasida indekslanadi. Bu esa jurnalning ilmiy nufuzini oshirish va mualliflarning ilmiy ishlarini keng miqyosda targ'ib qilishga yordam beradi. Google Scholar orqali tadqiqotchilar va olimlar "Tamaddun nuri" jurnalida chop etilgan maqolalarni qidirib topish va ularga havola berish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Tahririyat Crossref DOI ning rasmiy a'zosi hisoblanadi va 10.69691 DOI prefiksiga ega. Har bir nashr va ilmiy maqolaga individual Crossref DOI raqami beriladi.

10.69691 DOI

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

BIZNI IJTIMOIY TARMOQLARDA QUYIDAGI MANZILLARDA KUZATING:

journal THE LIGHT OF CIVILIZATION
Scientific, socio-philosophical, cultural and educational, literary and artistic magazine
Founders: Beruniy District Municipality
"Tafakkur-Tamaddun" OOO
Public Foundation “Descendants of Berunius"
Our colleagues: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Karakalpakstan division
Karakalpak State University, Urgench State University

EDITORIAL BOARD:
EDITOR-IN-CHIEF:
Munavvara KURBANBAEVA
DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Anvar ALLAMBERGENOV
TECHNICAL EDITOR:
Islombek ABDIKHAKIMOV
SECTION EDITOR:
Mukaddas KURBANBAEVA

Akmal SAIDOV, y.sc.d., prof., Acad.
Qakhraman QURANBAYEV, s.sc.d., prof.
Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)
Roman GOPAL, phil.sc.n., (PhD) (India)
Azizulloh AROL, phil.sc.n., (PhD) (USA)
Almagul BAYRIEVA, s.sc.d., (DSc)
Zuhra REYMOVA, y.sc.d., (DSc)
Karligash UMAROVA, y.sc.d., (DSc)
Xəlil İsmayıl oğlu İsmayılov, ist. sc.d, prof. (Ozarbayjon)
Anvar ABDULLAEV, ist.sc.d, dots.
Makset KARLIBAEV, t.f.d., k.i.x.
Kazimbek TUKHTABEKOV, t.f.d., (PhD)
Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.
Shoira NURULLAEVA, c. of h. sciences, Assoc. Prof.
Indira JOLLIBEKOVA, Doctor of Philosophy (PhD) in History
Mamlakat JUMANIYAZOVA, c. of h. sciences, Assoc. Prof.
Konul Bunyadzoda, Doctor of Philosophy,
(AMEA) Corresponding Member (Ozarbayjon)
Bakhtiyar KARIMOV, phiosl.sc.d., prof.
Marat NIYOZIMBETOV, philos.sc.d.
Odilbek RADJAPOV, philos.sc..d., (PhD)
Mangubek URAZMETOV, philos.sc.d., (PhD)
Zarifboy DOSIMOV, Phil.sc.d., prof.
Olmos ULVI Binnatova , Phil. f.sc.d., prof. (Ozarbayjon)
Azamat PRIMOV, Phil. sc.d., (DSc), professor
Nasibullina Nurida Shaydullovna, can. of phil (Russiya)
Shukurjon Norbayeva, Phil. sc.d., (DSc)
Bekposhsha RAKHIMOVA, can. of phil.sc, dots (PhD)
Qabil MAMBETOV, phil.sc.n. (PhD)
Vahab Rakhmonov, f.sc.n., dots.
Doniyor YULDASHEV, Phil. sc.d., (DSc)
Farrux Abbas oglu Rüstamov, p.sc.d, prof., (Ozarbayjon)
Kazakboy YOLDASHEV, p.sc.d., prof.
Qakhraman IBADULLAEV, p.sc.d., (DSc)
Masharib ABDULLAEV, of art.sc.c., (DSc), k.i.x.
Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)
Rana Hamid qızı Qadirova, Psychol.sc.d., prof.(Ozarbayjon)
Nargis ATABAEVA, Psychol.sc.d., (DSc)
Dilafruz QARSHIEVA, Psychol.scd., (DSc)

COMMUNITY COUNCIL:
Sirojiddin SAYID
Muhammad Ali
Kengesboy KARIMOV
Iqbal MIRZA
Kurban SHONIAZOV
Orozboy ABDURAHMANOV
Muratboy JUMANOV
Literary Advisor:
Gulistan MATYOQUBOVA
Painter:
Alibek ABDURAHMANOV
Page editor:
Ghiyaziddin O'NAROV

Our address: Republic of Karakalpakstan,
Beruni district.
Website: https://tamaddunnuri.uz
e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.
Telegram channel: https://t.me/tamaddunnuri
Phone: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40
The editorial board is an official member of Crossref DOI and has the prefix 10.69691 DOI. Each publication and scientific article is assigned an individual Crossref DOI number.
Paper size 60x84 ⅛. Publisher's scoreboard 28. The index is 960.
It was published in the printing house of "ADAD PLUS" LLC. The number is 300 pieces.
Chilonzor street, 28, Tashkent city. 2026, No.4, 2. (79).
This issue was paged on the computer of "Tamaddun Nuri" editorial office. Order #35. When copying from the magazine, it must be noted that it was taken from "Tamaddun Nuri". The authors are responsible for the accuracy of the information in the text and advertisements. Manuscripts received by the editors will be edited, not reviewed, and not returned to the author.

“Tamaddun nuri " magazine is indexed in the Google Scholar base. This helps to increase the scientific prestige of the Journal and to promote the scientific work of the authors on a large scale.
Through Google Scholar, researchers and scientists will be able to search and link articles published in the Journal "Tamaddun nuri".

Crossref DOI-10.69691

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

BIZNI IJTIMOIY TARMOQLARDA QUYIDAGI MANZILLARDA KUZATING:

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.85:92.136

SURXONDARYO VOHA XALQ ANSAMBLLARINING ETNOMUSIQIY XUSUSIYATLARI VA BADIIY-ESTETIK AHAMIYATI

Nasriddinova Nozima,
Termiz davlat universiteti "Musiqa" kafedrasi katta o'qituvchisi, PhD

ETHNOMUSICAL FEATURES AND ARTISTIC-AESTHETIC SIGNIFICANCE OF FOLK ENSEMBLES OF THE SURKHANDARYA OASIS

Nasriddinova Nozima,
Senior Lecturer, PhD, Department of Music, Termez State University

ЭТНОМУЗЫКАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАРОДНЫХ АНСАМБЛЕЙ СУРХАНДАРЬИНСКОГО ОАЗИСА

Насриддинова Нозима,
старший преподаватель, кафедра музыки, Термезский государственный университет, (PhD)

nozima11@gmail.com

https://orcid.org/0009-0006-8106-0794

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati xalq ansambllarining shakllanish tarixi, ularning o'ziga xos ijro uslublari hamda o'zbek musiqiy folkloridagi tutgan o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Vohaning dostonchilik, baxshichilik maktablari va "Beshqarsak" kabi o'ziga xos folklor janrlarining ansambl ijrochiligidagi transformatsiyasi tadqiq etilgan.*

Kalit so'zlar: *Surxondaryo folklori, xalq ansambli, baxshichilik san'ati, Beshqarsak, etnomusiqashunoslik, do'mbira ijrochiligi, madaniy meros, voha musiqasi.*

Abstract. *This article provides a scientific analysis of the formation history, unique performance styles, and the role of Surkhandarya region's folk ensembles in Uzbek musical folklore. The research explores the transformation of the region's epic storytelling (bakhshi) schools and distinctive folklore genres, such as "Beshqarsak", within ensemble performances.*

Keywords: *Surkhandarya folklore, folk ensemble, bakhshi art, Beshqarsak, ethnomusicology, dombra performance, cultural heritage, oasis music.*

Аннотация: *В данной статье научно анализируется история формирования, уникальные исполнительские стили и роль народных ансамблей Сурхандарьинской области в узбекском музыкальном фольклоре. Исследуется трансформация эпических школ сказителей (бахши) и таких самобытных фольклорных жанров, как «Бешкарсак», в ансамблевом исполнительстве.*

Ключевые слова: *Сурхандарьинский фольклор, народный ансамбль, искусство бахши, Бешкарсак, этномузыкология, исполнительство на домбре, культурное наследие, музыка оазиса.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O'zbekiston janubiy hududi, xususan, Surxondaryo vohasi o'zining arxaik qatlamlarga boy musiqiy folklori bilan Markaziy Osiyo etnomusiqashunosligida alohida o'rin tutadi. Voha xalq ansambllari faoliyati nafaqat badiiy ijro, balki hududning ming yillik tarixiy-madaniy evolyutsiyasi, etnik tarkibi va ijtimoiy hayoti bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu ansambllarning konseptual asoslari qadimgi Baqtriya madaniyati va ilk o'rta asrlardagi "Katta o'yin" an'analaridan sarchashma oladi.

Surxon xalq ansambllarining o'ziga xosligi birinchi navbatda baxshichilik san'ati va

dostonchilik maktablari (Sherobod, Boysun) bilan belgilanadi. Ilmiy nuqtai nazardan qaraganda, bu ansambllar an'anaviy "monodik" ijroni jamoaviy ko'rinishga o'tkazishning o'ziga xos laboratoriyasi hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Surxondaryo folklor ansambllarining repertuarida "Beshqarsak", "Malla", "O'ynoqi" kabi janrlar markaziy o'rinni egallab, ular sinkretik xarakterga – ya'ni musiqa, so'z va harakatning bo'linmas birligiga asoslangan.

Vohaning musiqiy cholg'u asboblari tarkibi ham ilmiy jihatdan qiziqish uyg'otadi. Ansambllarning instrumental asosini do'mbira tashkil etishi, bu hududning chorvador-dehqon madaniyati bilan aloqadorligini ko'rsatadi. Do'mbira ijrochiligida qo'llaniladigan "zarb" uslublari va bo'g'iz ovozi (guttural qo'shiqchilik) elementlari jahon etnomusiqashunoslari (masalan, YUNESKO ekspertlari) tomonidan insoniyatning noyob nomoddiy merosi sifatida e'tirof etilgan. 2001-yilda Boysun tumani madaniy muhitining YUNESKO tomonidan "Insoniyatning og'zaki va nomoddiy durdonasi" deb tan olinishi, voha ansambllari faoliyatini xalqaro ilmiy darajaga olib chiqdi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Surxondaryo voha musiqiy madaniyati va xalq ansambllari faoliyati fundamental musiqashunoslikning muhim obyekti sifatida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Ushbu mavzudagi adabiyotlarni uchta asosiy yo'nalishga ajratish mumkin:

Tarixiy va nazariy asoslar: O'rta asrlar musiqiy risolalarida, xususan, Abu Nasr al-Farobiyning "Kitob al-musiqa al-kabir" va Ibn Sinoning "Kitob ash-shifo" asarlarida musiqiy tovushlar, intervallar va matematik nisbatlar tahlil qilingan. Bu manbalar Surxon vohasi kabi qadimiy o'choqlarda shakllangan musiqiy an'analarning nazariy poydevori hisoblanadi.

Voha folklorini tizimli o'rganish XX asrning o'rtalaridan boshlangan. V.Belyayev, F.Karomatov va I.Rajabov kabi olimlarning tadqiqotlarida Surxondaryo-Qashqadaryo musiqiy uslubi alohida "lokal uslub" sifatida tasniflangan. Ayniqsa, Fayzulla Karomatovning O'zbekiston musiqiy merosiga bag'ishlangan ko'p jildli ekspeditsion yozuvlari ansambllarning arxaik repertuarini saqlab qolishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi [2].

M.Qobulov, S.Yo'ldosheva va J.Eshonqulov kabi olimlar Sherobod baxshichilik maktabining genetik xususiyatlarini tahlil qilganlar. Shuningdek, YUNESKOning 2001-yildagi e'tirofi doirasida chop etilgan ilmiy to'plamlarda Boysun madaniy muhitining ansambl ijrochiligiga ta'siri fundamental ochiqlab berilgan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, avvalgi tadqiqotlarda ko'proq individual ijro (baxshi yoki xalfa ijrosi) o'rganilgan bo'lsa, zamonaviy xalq ansambllarining tarkibiy evolyutsiyasi va ularning transformatsiya jarayonlari hali-hanuz chuqur monografik tadqiqotlarga muhtoj.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'tkazilgan tadqiqotlar va Surxondaryo vohasidagi xalq ansambllari faoliyatini tahlil qilish natijasida quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi:

Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, voha ansambllari repertuarining 65-70% qismini bevosita marosim folklori va dostonchilikdan olingan namunalar tashkil etadi. Tadqiqot natijasida ansambllar ijro etadigan asarlar quyidagi funksional guruhlarga ajratildi:

Arxaik-marosimy janrlar: "Lapar", "Olan", "Yalla" (ko'proq ayollar ansambllarida) [3].

Epik-dramatik janrlar: Dostonlardan parchalar, termalar (asosan baxshichilik maktabi vakillari ishtirokidagi ansambllarda).

Sintezlashgan janrlar: "Beshqarsak" va uning hududiy variantlari (Boysun, Sherobod uslublari).

Natijalar shuni ko'rsatdiki, zamonaviy Surxon xalq ansambllari o'zining an'anaviy cholg'u tarkibini saqlab qolgan holda, ularni jamoaviy ijroga moslashtirgan.

- Do'mbira: Ansamblda asosiy ritmik va garmonik vazifani bajaradi. Tadqiqot davomida do'mbira ijrosida 12 dan ortiq o'ziga xos "zarb" usullari (masalan, "Cho'poncha", "Baxshiyona") mavjudligi va ularning ansambl dinamikasini belgilashi aniqlandi.

- G'ijjak va Nay: Bu cholg'ular vokal partiyalarini bezash (geterofoniya uslubida) va cholg'u yo'llarida yetakchilik qilish funksiyasini bajaradi [4].

TAMADDUN NURI

Tadqiqot natijasida «”Beshqarsak»” ijrosi davomida ishtirokchilarning psixofiziologik va musiqiy birdamligi tahlil qilindi. Aniqlanishicha, ijro davomida ritmik o‘lchovning tezlashib borishi (accelerando) va kulminatsiya nuqtasida poliritmik holatlarning yuzaga kelishi Surxon ansambllariga xos bo‘lgan o‘ziga xos “ekstatik” muhitni yaratadi. Ushbu janr nafaqat musiqiy, balki jamoani jipslashtiruvchi ijtimoiy-madaniy vosita sifatida natija berishi tasdiqlandi.

Voha bo‘yicha faoliyat yuritayotgan 20 dan ortiq “Xalq ansambli” unvoniga ega jamoalar o‘rtasida o‘tkazilgan tahlillar quyidagilarni ko‘rsatdi. Ansambl a’zolarining 45% i o‘rta va keksa avlod vakillari bo‘lsa, 55% i yosh ijrochilar hisoblanadi. Bu – “usta-shogird” an’anasi samarali ishlayotganidan dalolat beradi. So‘rovnomada ishtirok etgan yoshlarning 82% i xalq ansambllari ijrosidagi musiqani milliy o‘zlikni anglashning asosiy omili deb hisoblaydi [5].

Tadqiqot natijasida Surxondaryo ichidagi kichik lokal uslublarning (Boysun tog‘li uslubi, Sherobod dostonchilik uslubi va Termiz shahar atrofi uslubi) ansambllar repertuarida o‘zining fonetik va melodik xususiyatlarini to‘liq saqlab qolganligi ilmiy isbotlandi. Ushbu natijalar Surxondaryo xalq ansambllari bugungi kunda ham tirik, dinamik rivojlanayotgan va milliy madaniyatning fundamentini tashkil etuvchi tizim ekanligini tasdiqlaydi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Surxondaryo xalq ansambllari bugungi kunda faqatgina o‘tmish merosini takrorlovchi passiv tuzilma emas, balki zamonaviy madaniy jarayonlarga moslashayotgan dinamik tizimdir.

Surxon ansambllari tarkibidagi do‘mbira va bo‘g‘iz ovozi ijrochiligi arxaik qatlamlarga borib taqalsa-da, zamonaviy sahna talablari asosida ularning ijro davomiyligi va vizual ko‘rinishi transformatsiyaga uchragan. Bu holat an’anaviylik va zamonaviylik o‘rtasidagi oltin muvozanatni saqlash muammosini keltirib chiqaradi.

Ma’lum bo‘ldiki, voha ansambllari repertuaridagi “Beshqarsak” yoki “Malla” kabi janrlar faqatgina musiqiy asar emas, balki hududiy identifikatsiya belgisidir. Bu esa globallashuv sharoitida milliy madaniyatni saqlab qolishda xalq ansambllarining strategik ahamiyatini oshiradi [6].

Tadqiqot davomida ayrim havaskorlik ansambllarida professional musiqiy ta’limning yetishmasligi oqibatida xalq kuylarining yevropalashuvi (noto‘g‘ri garmonizatsiya) holatlari kuzatildi. Bu esa kelgusida xalq ansambllari uchun maxsus metodik qo‘llanmalar yaratish zaruriyatini tug‘diradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Surxondaryo xalq ansambllari – o‘zbek musiqiy folklorining eng qadimiy va sof namunalarini saqlab kelayotgan o‘ziga xos madaniy fenomen hisoblanadi. Voha ansambllari faoliyatida baxshichilik va dostonchilik an’analari markaziy o‘rin tutadi, bu esa ularni boshqa hududiy ansambllardan (masalan, Farg‘ona – Toshkent yo‘nalishi) tubdan farqlaydi. Boysun madaniy muhiti misolida ko‘rinadiki, xalq ansambllari nafaqat san’at obyekti, balki xalqaro turizmni rivojlantirish va milliy brendni shakllantirishda qudratli manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Karomatov F.M. O‘zbek xalq musiqiy merosi. – Toshkent: Fan, 1978.
2. Rajabov I.R. Maqomlar masalasiga doir. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1963.
3. Qobulov M. Surxondaryo-Qashqadaryo musiqiy folklori. – Toshkent: Musiqa, 2008.
4. Беляев В.М. Очерки по истории музики народов СССР. – Москва: Музгиз, 1962.
5. Yo‘ldosheva S. Boysun musiqiy madaniyati va uning sarchashmalari. // «San’at» jurnali, №3, 2012.
6. Eshonqulov J. O‘zbek folklori va mifologiyasi. – Toshkent: Fan, 2005.
7. Al-Farobiy Abu Nasr. Musiqa haqida katta risola (Tarjimon: A. Mansur). – Toshkent: Fan, 1993.
8. UNESCO. «Cultural Space of the Boysun District» – Proclamation of Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity, 2001.
9. Sultonov O. O‘zbek xalq cholg‘u asboblari va ularning ansambl ijrochiligidagi o‘rni. – Toshkent: Navro‘z, 2015.
10. Abdullayev R. O‘zbek marosim musiqasi. – Toshkent: Fan, 1994.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94:(575.1)"XVI/XIX"

DAVLAT BOSHQARUVIDA "NOIBLIK" MASALASI

Begaliyeva Dilfuza Egamqulovna, Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

THE ISSUE OF «VICEROYALTY» IN PUBLIC ADMINISTRATION

Begaliyeva Dilfuza Egamqulovna, Associate professor at Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences

ВОПРОС «НАМЕСТНИЧЕСТВА» В ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

Бегалиева Дилфуза Эгамкуловна, доцент Национального педагогического университета Узбекистана имени Низами, доктор философии (PhD) по историческим наукам

begaliyeva_dilfuza@uznpu.uz

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XVI-XIX asrlarda Xiva xonligi davlat boshqaruv bilan bog'liq masalalar yoritiladi. Ushbu davr oralig'ida yozilgan tarixiy asarlar, manba va safarnomalar ma'lumotlariga asoslangan holda mansab va lavozimlarga tayinlash, nomzodlarni sinov asosida tanlab olish va noiblik kabi masalalar talqin etilgan.*

Kalit so'zlar*: mansab, lavozim, sinov, Mushkot, Tavzeh, Hidoya, Muttaval, noib.*

Abstract: *This article discusses issues related to the state administration of the Khanate of Khiva in the XVI–XIX centuries. Based on historical works, sources and travelogues written during this period, issues such as appointments and distribution of posts, selection of candidates based on examinations and the governor are interpreted.*

Key words: *career, position, test, Mushkot, Tavzeh, Hidoya, Muttaval, representative deputy substitute.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы государственного управления Хивинского ханства в XVI-XIX веках. На основе исторических трудов, источников и путевых заметок, написанных в этот период, интерпретируются такие вопросы, как назначение на должности и распределение постов, отбор кандидатов на основе экзаменов и наместник.*

Ключевые слова: *должность, пост, экзамен, Мушкат, Тавзе, Хидайя, Муттавал, наместник.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Davlat boshqaruvi masalasi, jumladan, mansabdorlar faoliyati haqidagi ma'lumotlar davlatchilik tarixini o'rganishda katta o'rin tutadi. O'zbek davlatchiligining nisbatan kam tadqiq etilgan Xiva xonligidagi mansabga tayinlash va ularning faoliyati uning umumiy tarixiga doir bir qator savollarga aniqlik kiritishga yordam beradi. Xonlikning oliy mansabdorlari nafaqat mamlakatdagi ichki balki tashqi siyosatda ham faol ishtirok etganlar. Shu o'rinda qayd etish mumkinki, xonlik boshqaruvidagi mansabga tayinlashda ma'lum bir dasturga amal qilingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Davlat boshqaruvi Xiva xonligidagi mansabga tayinlash va ularning faoliyati uning umumiy tarixi haqidagi ma'lumotlar O'zbekiston Milliy arxivi (keyingi o'rinlarda – O'z MA) ning I-125-fondi materiallarida, Markaziy Osiyo xonliklari jumladan Xiva xonligiga doir solnomalarda uchraydi. Shuningdek, mavzuga doir ma'lumotlar O.Mutalov, D.Begaliyevalarning tadqiqoti, monografiya va bir qator maqolalarida uchraydi.

MUHOKAMA/ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION Xiva xonligida hukmronlik qilgan

Shayboniylar/Arabshohiylar va Qo‘ng‘irotlar sulolasi davrida mansab va unvonlarga tayinlashda qadimgi qoidalarga muvofiq tayinlangan. Barcha mansab va lavozimlarga xonning o‘zi tayinlagan [10, B. 31]. Mansabga tayinlashda Buxoro va Qo‘qon xonliklari kabi Xiva xonligida ham nomzod sinovdan o‘tkazilgan. Sinovdan oldin hukmdorlar tomonidan bilimli va tajribali kishilardan maxsus tarkib shakllantirilgan. Unga imkon qadar adolatparvar, haqgo‘y va zukko kishilar jalb etilgan. Ular guruhlarga bo‘linib, nomzodlarni sinovdan o‘tkazgan [6]. Xususan Xiva Qo‘ng‘irotlar sulolasi hukmdorlaridan Olloqulixon (1825-1842) Toshhovuz mavze’sida o‘tkazilgan suhbatda “Mushkot”, “Hidoya”, “Mutavval” [1] va Tavzih” [16] asarlari asos qilib olinishi haqida buyruq bergan [7].

Ulamolardan fiqh ilmining olimi Xoja Muhammad Sodiq eshon va qozi kalon Xoja Nizomuddin muftiylar boshchiligida savol-javob o‘tkazilgan. Undan saralab olingan nomzodlar oliy madrasalarga mudarris, bir nechtasi shariat qonunlari ijrosi uchun atrofdagi viloyatlarga qozi va rais etib tayinlangan [11, 6].

Xonlikda 1864-1910 yillari hukmdorlik qilgan Muhammad Rahimxon II ham har bir shaxsni vazifaga tayinlaganda uning ijodiy qobiliyatini tekshirib ko‘rganligi ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi [7]. Hukmdorlar tomonidan mansab va amallarga tayinlash jarayonida o‘rnatilgan tartib-qoida asosida, jumladan mansabga tayinlash mezonlariga mos bo‘lgan shaxs tayinlanishiga e’tibor qaratilgan.

Muhammad Rahimxon II bilimdon kishilarni ro‘yxatga oldirgan, ularni o‘z huzuriga chaqirtirib, amaldorlar boshchiligida imtihondan o‘tkazgan va lavozimlarga o‘tqazgan. Ogahiyning “Shohidu-l-iqbol” asarida 1282/1865 yili o‘z davrining mashhur qozisi Abdurahim Eshon va ilmli va oqil, mumayyiz Eshmurod rais boshchiligida o‘tkazilgan sinovda nomzodlardan “sof va durust mutolaa qilganlarni” turli mansab va lavozimlarga tayinlanganligi keltirib o‘tilgan [9, B. 57-58]. Shu bilan birga ayrim sabablar bilan ishlamayotgan ilmli va malakali mutaxassislar ham hukmdorning e’tiboridan chetda qolmagan. Ularni aniqlash va o‘z darajasiga qarab tegishli lavozimlarga tayinlashga alohida diqqat qaratgan. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad madrasa bitiruvchilarini ish bilan ta’minlashdan ko‘ra, ko‘proq davlat manfaati nuqtayi-nazaridan malakali xodimlarning tegishli lavozimlarda o‘z mahoratlari bilan xon hukumatiga xizmat qildirish bo‘lgan.

Bu kabi mas’uliyatli vazifa to‘g‘risida Xiva solnomalarida, xonlikka tashrif buyurgan sayyohatchi va elchilarning xotiralarida ham keltirib o‘tilgan [8, 4, 5]. Mavjud tartibga ko‘ra xon tomonidan noibning yoniga albatta, ishonchli, tajribali sadoqatli yuqori darajadagi amaldorlardan qo‘yib ketilgan. Jumladan, haj safariga otlangan hukmdorlar yosh to‘ralarning yoniga ishonchli inoqlarini tayinlab ketishgan. Munis va Ogahiyning “Firdavs-ul-iqbol” asarida qayd etilishicha, Xiva Shayboniylari sulolasi hukmdorlaridan Anushaxon (1663-1687) qarilik chog‘ida haj safariga ketayotib, valiahd o‘g‘li Xudoydod bilan inoq lavozimidagi Sayid Muhammadni mamlakatda noib sifatida qoldirgan [4].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Hukmdorning poytaxtdan chiqishi zarur bo‘lganda uning o‘rnida noib bo‘lib, inoq mansabidagi kishiga yuklatilgan [8] xondan keyingi eng yuqori lavozimlardan biri inoq bo‘lib, u qadimgi turk-runiy bitiklarida uchraydi va lug‘aviy jihatdan “ishonch” degan ma’noni anglatadi [15]. Shu bois, inoq xonning xos va sirdosh mulozimi bo‘lgan. Manbalarda yana ko‘plab shunday vaziyatlarda Xiva Qo‘ng‘irotlar sulolasi vakillaridan Muhammad Rahimxon I (1806-1825) Qutlug‘murod inoqni tayinlab ketganligi haqidagi ma’lumotlar mavjud [4]. Munis va Ogahiyning qayd etishicha, 1224/1807 yil 27 dekabridagi ov safari oldidan xonlikdagi eng yuqori unvon egasi amiri kabir Qutluqmurod inoqni noiblik vazifasida qoldirib, vaziri a’zam vazifasiga Yusuf mehtar, xonga yaqin bo‘lgan urug‘dan tayinlangan Muhammadamin oqo, urug‘ oqsoqoli Muhammad arbob, Iskandar arbob va Yaqub oqolarni uning xizmatiga tayinlangan [4].

Bundan ko‘rinadiki, qoidaga ko‘ra safar taraddudi oldidan vaqtinchalik xon vazifasini o‘taydigan kishi xizmatiga sodiq va ishonchli amaldorlar biriktirilgan. Albatta, noyibga juda katta huquq va imkoniyatlar bilan birga katta ma’suliyat ham yuklangan. Bu holat o‘z navbatida davlat boshqaruvining ishonchli va kuchli qo‘llarda bo‘lishi talab qilinganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan mansabga tayinlanayotgan kishining kimligi, nasl-nasabi alohida o‘rin tutgan. Bayoniyning ma’lumotlarida ham bunday voqealar bir necha

qayd etib o‘tilgan. Muhammad Rahimxon II ning 1865-yili bir oy muddat bilan ov qilish maqsadida Darg‘on ota tarafiga yo‘l olganida taxtga noib qilib o‘g‘li Amir to‘ra shahzodani qo‘yilgan uning yoniga esa o‘zining ishongan amaldorlaridan tayinlagan [3]. Shahzodalarning vaqtinchalik noyib vazifasini bajarganligi kelajakda ularda hukmdorlik salohiyatini shakllantirishga xizmat qilgan. Shuningdek, xon oldida “sinov” imtihonidan o‘tish imkoniyatini bergan. Shahzodalar vaqtincha noib vazifasini bajargan vaqtida xonlikka elchilar ham tashrif buyurgan. Xususan, Muhammad Aminxon (1845-1855) Marvga qilgan safari vaqtida o‘z o‘rniga tayinlagan Tangriquli to‘ra [14] Qo‘qon elchisini qabul qilgan [13].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Yuqoridagi ma’lumotlardan ko‘rinadiki, bir qarashda oddiy ko‘ringan mansabga tayinlash masalasida hukmdor muayan dasturga asoslanganini ko‘rsatadi. Bu esa, iqtidorli kadrlarni o‘z qobiliyatiga muvofiq ravishda munosib lavozimlarda faoliyat yuritishini ma’lum ma’noda ta’minlay olgan. Xiva xonligi davlat boshqaruvining butun tizimi (mexanizmi), jumladan, uning tarkibiy qismlarini tashkil etgan mansabdorlar faoliyati asrlar davomida shakllangan davlatchilik an’analari, mahalliy urf-odat va qadriyatlarga asoslangan. Mansabga doir ma’lumotlarni tahlil qilish xonlikdagi mansabga tayinlash mexanizmining to‘liq manzarasini ko‘rish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Abdullanoma (Sharafnomai shohiy). 2 kitob. Fors tilidan tarj / S.Mirzayev, Yu. Xakimjanov. – Toshkent: Sharq, 2000.
2. Agzamova G. O‘zbekiston shaharlari. (XIX–XX asrning o‘rtalari) – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2017.
3. Bayoniy. Shajarai Xorazmshohiy/Tahrir hay’ati: B.Ahmedov va boshq. – Toshkent: Kamalak, 1991.
4. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
5. Muravev N.N. Puteshestviye v turkmeniyu i Xivu v 1819-1820. Ch. 2. – Moskva, 1822.
6. Mutalov O. Xiva xonligi Olloqulixon davrida. 1825-1842-yillar («Riyoz ud-davla” qo‘lyozma asari asosida). Tarix fanlari nomzod. diss. – Toshkent, 2003.
7. Muhammad Rahimxon Feruz. Elga shohu ishqqa qul. Devon. G‘.G‘ulom.nom. Adabiyot va san’at nashr. – Toshkent, 1994.
8. Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy. Zubdatu-t-tavorix / Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izoh va ko‘rsatkichlar muallifi N. Jabborov. – Toshkent: O‘zbekiston, 2009.
9. Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy. Shohidu-l-iqbol/Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izoh va ko‘rsatkichlar muallifi N.Shodmonov. – Toshkent: Muharrir, 2009.
10. Kratkiy ocherk istorii s drevneyshix vremen do nashix dney. – Toshkent:1971.
11. Ogahiy. Asarlar 4-jild. Riyoz ud-davla. (Davlat bog‘lari) Nashrga tayr. Izohlar muallifi, forsiy matnlar tarjimoni A. O‘rozboyev. – Toshkent, 2020.
12. Ogahiy. Muhammad Rizo. Gulshani davla / Nashrga tayyorlovchi G‘.Karimov. – Toshkent:Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980.
13. Rizoquli Hidoyat. Xorazm safari kundaliklari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
14. Sayid Kamyob to‘ra. Tavorix ul-xavonin. – Toshkent: Akademiya, 2002.
15. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 4. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediya davlat ilmiy nashriyoti, 2002.
16. Yakubov K. Xiva xonligi madrasa ta’limida diniy fanlarning o‘qitilishi xususida //Fan va ta’limni rivojlantirishda yoshlarning o‘rni Respublika ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent, 2017.
17. Allamuratov S. Amudaryo suv yo ‘li bo ‘ylab mintaqa davlatlarining savdo va tranzit aloqalari //»ACTA NUUz». – 2025. – T. 1. – №. 1.5. 1. – C. 8-11.
18. Allamuratov S. Amudaryo suv yo ‘lining shakllanishiga doir ayrim mulohazalar //Tamaddun nuri jurnali. Tafakkur-Tamaddun» LLC. – 2024. – T. 11. – №. 62. – C. 84-86.
19. Allamuratov S. Buxoro amirligining ichki savdo-tranzit aloqalarida Amudaryo suv yo‘lining o‘rni //Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences. – 2025. – T. 5. – №. 9s. – C. 44-49.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.013 (22.12)

FANLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION USULLARDAN FOYDALANISHNING SAMARALI NATIJALARI

Xo‘jamberdiyeva Dilfuza Ikramovna,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi, “Aniq va tabiiy fanlar metodikasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi

EFFECTIVE RESULTS OF USING INNOVATIVE METHODS IN TEACHING SCIENCES

Khojamberdiyeva Dilfuza Ikramovna,
Surkhandarya Region Pedagogical Professional Development Center, Senior Lecturer of the Department of Methodology of Exact and Natural Sciences

ЭФФЕКТИВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ НАУК

Хужамбердиева Дилфуза Икрамовна,
Педагогический центр повышения квалификации Сурхандарьинской области, старший преподаватель кафедры методики точных и естественных наук

x_dilfuza0372@rambler.ru
https://orcid.org/0009-0008-7001-2804

Annotatsiya: *Ushbu maqolada fanlarni o‘qitish jarayonida innovatsion pedagogik usullardan foydalanishning ahamiyati va samarali natijalari yoritib berilgan. Ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirishi, mustaqil fikrlashini rivojlantirishi va bilimlarni chuqur o‘zlashtirishiga xizmat qilishi tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *innovatsiya, innovatsion texnologiya, metodika, pedagogik texnologiya.*

Annotation: *This article highlights the importance and effective results of using innovative pedagogical methods in the process of teaching academic subjects. It analyzes how the use of modern pedagogical technologies, interactive methods, and information and communication technologies in the educational process increases students’ interest in learning, develops their independent thinking, and helps them acquire knowledge more deeply.*

Key words: *innovation, innovative technology, methodology, pedagogical technology.*

Аннотация: *В данной статье раскрывается значение и эффективные результаты использования инновационных педагогических методов в процессе преподавания учебных предметов. Проанализировано, что применение современных педагогических технологий, интерактивных методов, а также информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе способствует повышению интереса учащихся к получению знаний, развитию их самостоятельного мышления и более глубокому усвоению учебного материала.*

Ключевые слова: *инновация, инновационная технология, методика, педагогическая технология.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XXI asrga kelib ta’lim jarayoni fidoiylarining vazifasi yanada takomillashib bormoqda. Endilikda global o‘zgarishlar, fan-texnika va axborot hamda innovatsion texnologiyalarining kun sayin rivojlanib borishi o‘qituvchidan yuksak mahoratni, o‘tkir irodani, psixologik quvvatni, chuqur bilim va mulohazali bo‘lishni talab qiladi. Ta’lim tizimini rivojlantirish sohasida kasbga tayyorlash va qayta tayyorlash tizimining samaradorligini oshirish bo‘yicha ko‘rilayotgan choralar davlat organlari va

tarmoq tashkilotlarini malakali mutaxassislar bilan ta’minlash uchun mustahkam zamin yaratmoqda.

ADABIYOT TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Bugungi kunda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev rahnamoligida respublikamizda ta’lim tizimini tubdan isloh qilish jarayonida ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va undan samarali foydalanishni ta’minlash, ta’limga yangi axborot texnologiyalarini keng joriy etish, o‘quv muassasalaridagi axborot resurs markazlari faoliyatini zamonaviy talab va mezonlar asosida tashkil etish yuzasidan keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda.

Maktab o‘quvchilari turli toifada, ularga ta’lim berish ham har xil texnologiyalar asosida amalga oshiriladi. Umumta’lim maktablarida ta’lim berishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanish kutilayotgan natijaga erishish uchun tashlangan dadil qadam bo‘lib, umumta’lim maktablari o‘quvchilarini o‘qitishda va ularni har tomonlama yetuk inson bo‘lib rivojlanishida, dars jarayonida o‘quvchilarning ta’limiy faoliyatlarini, ularning axborotlar bilan ishlash malakalarini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Yangicha fikrlaydigan, zamonaviy bilimlarga ega bo‘lgan barkamol, tashkilotchi va zukko qilib tarbiyalash zarurati va muhimligini hayot taqozo etmoqda. So‘nggi yillarda ta’lim tizimiga bir qator yangi tushunchalar kirib keldi. Bu tushunchalar ta’limni boshqa fanlar bilan bog‘lagan holda uzviyligini ta’minlanishida zamonaviy texnika vositalari orqali yangi innovatsion texnologiyalar asosida tashkil qilinishiga katta e’tibor berilmoqda. Ta’limda interfaol metodlardan foydalanish – ta’lim samaradorligini oshiradigan innovatsion usullardan biridir. Darslarda interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarni mustaqil, kreativ va tanqidiy fikrlashga o‘rgatish muhim ahamiyatga egaligi ko‘p bor ta’kidlanmoqda. Shu bois o‘qituvchilari oldida turgan asosiy vazifalaridan biri quyidagicha:

o‘quvchilarning mustaqil bilim olish, o‘rganish qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishda fanning o‘rni va ahamiyatini oshirish;

mashg‘ulotlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish va o‘tkazish;

o‘quvchilarning faolligini oshirish, o‘zlashtirish darajalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metod va shakllarni qo‘llash;

ta’lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish.[4]

Sanab o‘tilgan vazifalardan ko‘rinib turibdiki, o‘quvchilarni individual, jamoa bo‘lib ishlashga yo‘naltirilgan texnologiyalardan foydalanish, fanlarni boshqa turdosh fanlarga integratsiya qilgan holda ularning faolligini oshirib borish lozim. Albatta, o‘quv jarayonida zamonaviy texnik vositalar, texnologiyalari foydalangan holda tashkil qilish ta’lim samaradorligigi ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Bugungi kun talabi ta’limni sifat o‘zgarishlariga olib keluvchi yangicha yondashuvlarni izlashga undamoqda. Ta’limda olingan bilimlarni amalda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun innovatsiyalarga asoslangan ta’limni tashkil etish asosida amalga oshiriladi.

Pedagogik texnologiya asosida o‘tkazilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarni mustaqil, tanqidiy, kreativ fikrlashga imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ham, ta’lim muassasalarining o‘quv – tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o‘qitish uslublari, interfaol uslublar, innovatsion texnologiyalarning o‘rni beqiyosdir. Ta’lim jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar talablari darajasida tashkil etish har bir o‘quvchiga standartlari asosida bilim olish imkoniyatlarini yaratadi. Bu esa har bir o‘quvchining ilmli, aql-zakovatli bo‘lishini, o‘z tilida aniq, ravon, erkin va mantiqiy fikrlashini, o‘z mustaqil fikriga ega bo‘lishini ta’minlaydi.

O‘quvchi o‘zlashtirgan bilimini amaliyotda qo‘llay bilishi uchun uni o‘z vaqtida mustahkamlashi, boshqa tushunchalarni o‘rganishda qo‘llash bilishi va olingan bilimlarni tizimlashtirish ta’lim samaradorligini ta’minlashga olib keladi. Innovatsion texnologiyalardan foydalanish natijasida o‘quvchi o‘rganilayotgan mavzuga doir barcha axborotlarni to‘plashni, to‘plangan axborotlarni qayta ishlashni, o‘rganilgan axborotlarni (ma’lumotlarni) qo‘llashni o‘rganadilar[4].

Fanlarni o‘qitishning asosiy vazifalarining dolzarbligini e’tiborga olgan holda, o‘qituvchi turli texnologiyalardan foydalanish holatini o‘rganishi, tahlil etishi, ulardan samarali foydalanish metodikasini, mos uslubiy tavsiyalarni ishlab

chiqishi zarur bo‘ladi[3]. Darslarda o‘yinli texnologiyalardan foydalanishning asosini o‘quvchilarning faollashtiruvchi va jadallashtiruvchi faoliyati tashkil etadi. Psixologlarning ta’kidlashlaricha, darslarda o‘yinli texnologiyalardan foydalanish o‘quvchi shaxsning o‘zini namoyon qilish, hayotda o‘z o‘rnini barqaror qilish, o‘zini- o‘zi boshqarish, o‘z imkoniyatlarini amalga oshirish orqali namoyish etish ehtiyojlariga tayanadi.

Darslarda foydalaniladigan o‘yin texnologiyalari turli maqsadlarga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Ular didaktik, tarbiyaviy, faoliyatni rivojlantiruvchi va ijtimoiylashuv maqsadlarida qo‘llanadi. O‘yinli texnologiyalarning didaktik maqsadi bilimlar doirasi, bilish faoliyati, amaliy faoliyatida bilim, malaka va ko‘nikmalarni qo‘llash, rivojlantirish, mehnat ko‘nikmalarini rivojlantirishni kengaytirishga qaratilgan bo‘ladi. O‘yinli texnologiyalarning tarbiyaviy maqsadi mustaqillik, irodani tarbiyalash, muayyan yondashuvlar, nuqtai nazarlar, ma’naviy, estetik va dunyoqarashni shakllantirishdagi hamkorlikni, jamoaga kirishib keta olishni, kommunikativlikni tarbiyalashga qaratilgan bo‘ladi. Didaktik tamoyillarni hisobga olgan holda, o‘quvchilarga nafaqat faktlarning qat’iy ilmiy bayonini berish, balki o‘qitishning turli qiziqarli metodlarini ham qo‘llash lozim[5]. *Masalan,* ko‘pchilikka ma`lum va ommabob bo‘lgan krossvord o‘yini o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otishi tabiiydir. Qomusiy lug‘atda ta’riflanishicha, uning atamasi inglizcha “kross” – kesishgan, “vord” – so‘z degan ma`noni anglatib, ilk bor XX asr boshlarida kashf etilgan. Vaqt o‘tishi bilan uning turlari ko‘payib, chaynvord, chaynkrossvord, krosschaynvord, aylan krossvord, diagonal krossvordlar o‘ylab topildi. Ularning har biri shaklda so‘zlarning joylashishi va bog‘lanishi bilan farq qiladi. Mustaqil ijodiy faoliyatning bunday shaklidan foydalanilganda darsda faqatgina kuchli o‘quvchilargina emas, balki kuchsiz o‘quvchilar ham faol ishtirok etadilar [3].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Hozirgi globallashuv jarayonida yurtimizda bo‘layotgan o‘zgarishlar va yangilanishlar tasavvur qilib bo‘lmas darajada rivojlanib bormoqda. Zamon bilan hamnafas bo‘lish va uning rivojlanishi uchun yetarlicha hissa qo‘shish uchun yoshlarimizning puxta bilim olishlari, ularning har taraflama yetuk shaxs bo‘lib yetishishlari, nazariyani amaliyotga unumli qo‘llay olishlari, bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish jarayonlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan malakali mutaxassislarni tayyorlash tizimini takomillashtirish “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish, raqamli texnologiyalarni rivojlantirish va aholining kundalik hayotiga keng joriy etishni ta’minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi[1].

Umumta’lim tizimida zamonaviy texnologiyalarni turli vositalar asosida tashkil etiladigan mashg‘ulotlar quyidagi talablarga mos kelishi lozim shuning uchun barcha ta’lim muassasalarida ta’lim olayotgan o‘quvchilar innovatsion texnologiyalarini mukammal o‘rgangan, o‘zlashtirgan va amaliyotga tatbiq eta oladigan bo‘lishi dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, dars jarayonida fanlarni bir-biri bilan bog‘lab o‘tish, o‘tilgan mavzuni osonroq tushunishga va ularni o‘zlashtirishga olib keladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PF-6079-sonli Farmoni.
2. Aldjanova I. O‘quv portfoliosi – bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentlikni shakllantirish vositasi sifatida. Pedagogik ta’lim jurnali, 2012, №4. – B. 54-58.
3. Bozorova M. Pedagogik texnologiya. – T.: Metodist nashriyoti, 2023.
4. Musurmonova A. Pedagogik texnologiyalar ta’lim samaradorligi. – T.: Yoshlar, 2020.
5. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar: Nazariya va amaliyot. – T.: Moliya, 2003.
6. Sharipov Sh., Muslimov N., Ismoilova M. Kasbiy ta’lim pedagogikasi: Metodik qo‘llanma. – T., 2005. – 24 b.
7. Shaydulina A.A. O‘quv jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash to‘g‘risida. Pedagogika va innovatsiya, 2016, №6 (110), – B.839-841.
8. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat: Darslik. – T.: O‘zR Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, IQTISOD-MOLIYA, 2011. – 420 b.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.85:92.102

YOSHLAR ONGINING SHAKLLANISHIDA RAQAMLI MUHIT, MEDIA MAKON VA VIRTUAL IJTIMOIYLASHUVNING O‘RNI

Toshqobilov Bobur Xolbo‘tayevich,
Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi

THE ROLE OF THE DIGITAL ENVIRONMENT, MEDIA SPACE, AND VIRTUAL SOCIALIZATION IN THE FORMATION OF YOUTH CONSCIOUSNESS

Toshqobilov Bobur Xolbo‘tayevich,
Lecturer, Termez State University

РОЛЬ ЦИФРОВОЙ СРЕДЫ, МЕДИАПРОСТРАНСТВА И ВИРТУАЛЬНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ СОЗНАНИЯ МОЛОДЕЖИ

Тошкобилов Бобур Холбутаевич,
преподаватель, Термезский государственный университет

toshqobilov2389@mail.ru
https://orcid.org/0009-0006-5730-3098

Annotatsiya: *Ushbu maqolada yoshlar ongining shakllanish jarayonida raqamli muhit, media makon va virtual ijtimoiylashuvning o‘zaro ta’siri tahlil qilinadi. Internet va raqamli texnologiyalar shaxsni ijtimoiylashtirishning yangi bosqichi sifatida qaraladi. Maqolada O‘zbekiston sharoitida o‘tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar, zamonaviy mediapsixologiya nazariyalari va xalqaro manbalar asosida raqamli davr yoshlarining psixologik, sotsiologik hamda ma’naviy o‘zgarishlari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli muhit, media makon, raqamli savodxonlik, virtual ijtimoiylashuv, identifikatsiya, axborot madaniyati, media ta’siri, ijtimoiy ong.*

Abstract: *This article analyzes the interaction between the digital environment, media space, and virtual socialization in the process of forming youth consciousness. The Internet and digital technologies are considered as a new stage of individual socialization. Based on sociological studies conducted in Uzbekistan, modern media psychology theories, and international sources, the article highlights the psychological, sociological, and spiritual transformations of youth in the digital age.*

Keywords: *digital environment, media space, digital literacy, virtual socialization, identification, information culture, media influence, social consciousness.*

Аннотация: *В данной статье анализируется взаимодействие цифровой среды, медиапространства и виртуальной социализации в процессе формирования сознания молодежи. Интернет и цифровые технологии рассматриваются как новый этап социализации личности. На основе социологических исследований, проведенных в Узбекистане, современных теорий медиапсихологии и международных источников раскрываются психологические, социологические и духовные изменения молодежи в условиях цифровой эпохи.*

Ключевые слова: *цифровая среда, медиапространство, цифровая грамотность, виртуальная социализация, идентификация, информационная культура, медиа-влияние, общественное сознание.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XXI asrda inson hayotining barcha sohalari raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog‘lanib ketdi. Telekommunikatsiya, internet va sun’iy intellekt tizimlarining jadal rivojlanishi natijasida ijtimoiy muhitda “raqamli haqiqat” degan yangi konsepsiya shakllandi. Endi inson o‘zining ijtimoiy hayotini faqat real muloqot asosida emas, balki raqamli muhit orqali ham quradi. Bu o‘zgarish, eng avvalo, yoshlarning psixologik va sotsiologik rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Raqamli muloqot, onlayn ta’lim, ijtimoiy tarmoqlar, sun’iy intellektga

asoslangan tavsiyalar tizimi shaxs ongini shakllantiruvchi mustaqil omilga aylandi.

Raqamli muhitda yoshlarning ijtimoiylashuvi uch bosqichda kechadi: (1) axborotga kirish – shaxs global raqamli maydonga ulanib, yangi kommunikatsion tajriba to‘playdi; (2) axborotni tahlil va filtrlash – bu bosqichda tanqidiy fikrlash, mantiqiy selektsiya ko‘nikmasi shakllanadi; (3) ijtimoiy identifikatsiya – inson o‘zligini virtual makonda ramziy tarzda aks ettiradi. Ushbu jarayonlar bir-biriga bog‘langan holda “raqamli ijtimoiy ong”ni yuzaga keltiradi. Yoshlar endilikda ikki turdagi ijtimoiy makonda – real va virtual jamiyatda – yashaydi. Virtual maydon esa ularga o‘zini erkin ifoda etish, fikrini oshkora bildirish, global auditoriya bilan muloqotga kirish imkonini beradi. Shu bilan birga, bu makonning o‘z xavflari ham mavjud: yolg‘on axborot, manipulatsiya, vaqtdan noto‘g‘ri foydalanish, izolyatsiya. Shu sababdan raqamli muhit yosh shaxs uchun imkoniyat bilan birga sinov maydoni hamdir [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Bugungi kunda raqamli texnologiyalar yordamida shakllanayotgan inson tipi — bu “integral shaxs”, ya’ni u bir vaqtning o‘zida real va virtual olamda faoliyat yurita oladigan, fikrlashi va hissiyoti global bo‘lgan insondir. Raqamli muhitning to‘g‘ri boshqarilishi, yoshlarni axborotga ongli yondashishga, tanqidiy fikrlashga va raqamli etika me’yorlariga amal qilishga o‘rgatish orqali jamiyatning intellektual salohiyatini oshiradi. Shunday qilib, raqamli muhit shaxs ijtimoiylashuvida yangi bosqichni boshlab berdi: unda inson bir vaqtning o‘zida axborot iste’molchisi, ijodkori va tarqatuvchisiga aylandi. Shu jarayonni to‘g‘ri yo‘naltirish - yoshlar tafakkurining barqaror, mas’uliyatli va ongli rivojlanishi uchun muhim shartdir.

R.Toshpo‘latova va M.Abdullayeva o‘z tadqiqotlarida media makonning ikkiyoqlama mohiyatini asoslab bergan. Ularning fikricha, ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning ijobiy fazilatlarini rivojlantiruvchi, bir paytda esa ularni noto‘g‘ri qadriyatlarga undovchi mexanizmga ega. Ijobiy tomondan, u ochiqlik, global fikrlash, ijodiy o‘zini ifoda etish, xalqaro muloqot imkoniyatini yaratadi. Salbiy tomondan esa, media orqali namoyon bo‘layotgan virtual obrazlar yosh avlodning o‘zini past baholashiga, “ideal hayot” stereotipini shakllantirishiga, ijtimoiy taqqoslash va psixologik bosim kuchayishiga olib keladi [2].

Milliy identifikatsiya - bu insonning o‘z xalqi, tili, tarixi va madaniyatiga mansublik hissini anglashidir. Bu jarayon endilikda nafaqat maktab, oila yoki an’anaviy muhitda, balki media orqali ham kechmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda yoshlar milliy g‘urur, tarixiy meros, til va urf-odatlarni himoya qilib, global maydonda o‘z millatini ifoda eta oladi. Shu bilan birga, milliy obrazni to‘g‘ri shakllantirish uchun axborot etikasi, tahrir madaniyati va kontent mas’uliyatini o‘rgatish shart. Demak, media makon yoshlar ongini shakllantiruvchi ikki tomonlama kuchdir: agar u tanqidiy tafakkur, milliy o‘zlik va raqamli etika bilan uyg‘unlashsa – ijobiy natija beradi; bular bo‘lmasa – milliy o‘zlikni so‘ndirish xavfi bor.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Zamonaviy insonning ijtimoiy hayoti nafaqat real muloqot, balki virtual aloqalar orqali ham kechmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o‘yinlar va forumlar odamlarning o‘zaro munosabatlari, hissiyotlari, qadriyatlari va roli haqidagi tasavvurlarni tubdan o‘zgartirdi. Virtual ijtimoiylashuv - bu shaxsning real jamiyatdan tashqari, raqamli platformalarda shakllanadigan ijtimoiy xulqi va o‘zligini anglash jarayonidir. Bu hodisa, ayniqsa, yoshlar ongining rivojlanishida muhim psixologik omilga aylandi. O‘.Luxmonov fikricha, virtual ijtimoiylashuv jarayoni shaxs ijtimoiy tajribasining butunlay yangi bosqichi bo‘lib, u “kiber ijtimoiylashuv” deb ataladigan fenomenni yuzaga keltiradi.

Bu jarayon uch asosiy bosqichda amalga oshadi. Birinchisi — virtual muloqotga kirish bosqichi, bunda foydalanuvchi yangi onlayn jamoalarga qo‘shiladi, o‘z atrofida raqamli munosabat doirasini shakllantiradi. Ikkinchisi onlayn o‘zini taqdim etish, ya’ni inson o‘zining ma’lum obrazini yaratib, ijtimoiy rolini tanlaydi. Uchinchi bosqich tasdiqlanish bosqichi, bunda foydalanuvchi “layklar”, “kommentlar” va “obunachilar” soni orqali o‘z ijtimoiy qadriyatini baholaydi. Psixologik nuqtayi nazardan, bunday jarayon shaxsda ijtimoiy e’tirofga qaramlik hissini kuchaytiradi [3]. Virtual maydonda o‘zini doimiy tarzda namoyish etish ehtiyoji kuchaygani sari, inson “real men” va “virtual men” o‘rtasidagi nomuvofiqlikni his qila boshlaydi. Bu esa ruhiy

ziddiyat, tashqi tasdiqqa bog‘lanish, o‘z-o‘zini qadrsizlantirish holatlariga sabab bo‘ladi. Boshqa tomondan, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanish, muloqot muhiti va ijobiy fikrlar shaxsda o‘zini ishonchli his qilish, identifikatsiyani mustahkamlash imkonini beradi. Shu sababli virtual ijtimoiylashuv ikkiyoqlama psixologik ta’sirga ega: u ijobiy energiya manbai bo‘lar ekan, boshqarilmasa salbiy oqibat keltiradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Demak, virtual ijtimoiylashuv - bu shunchaki onlayn muloqot emas, balki shaxsning o‘z “men”ini sinovdan o‘tkazadigan psixologik laboratoriyadir. Agar bu jarayon ijobiy qiymatga yo‘naltirilsa, yoshlar virtual muhitni o‘z imkoniyatini rivojlantiruvchi makonga aylantira oladi. Axborot manbalarini tanqidiy tahlil qila oladigan yosh avlodgina raqamli davrda milliy identifikatsiyani saqlab qolishga qodir bo‘ladi. So‘nggi yillarda kompyuter o‘yinlari va mobil ilovalar yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylandi. Statistika ko‘rsatishicha, o‘rta maktab va kollej o‘quvchilarining 70 foizdan ortig‘i haftasiga kamida 5-6 soat vaqtini kompyuter yoki mobil o‘yinlarda o‘tkazadi. Bu holat raqamli rekreatsiya madaniyatining shakllanishiga turtki bo‘layotgani bilan bir qatorda, shaxs ruhiyatiga samarali va salbiy ta’sirlar ham ko‘rsatmoqda. Raqamli o‘yinlar, psixologik nuqtayi nazaridan, insonning hissiy tajribasini rivojlantiruvchi, reaksiya tezligini oshiruvchi va fikrlash mexanizmlarini faollashtiruvchi jarayon hisoblanadi [4].

Bu holatda inson virtual g‘alabalar orqali o‘z real hayotdagi muvaffaqiyatsizliklarini kompen-satsiya qiladi va shaxsning emotsional barqarorligi buziladi. Shu sababli, nafaqat ta’lim muassasalarida, balki oilalarda ham raqamli rekreatsiya madaniyatini shakllantirish muhim. Bu madaniyat o‘yin va dam olish orasidagi chegarani aniqlash, vaqtni rejalashtirish hamda virtual va real faoliyatni muvozanatlashtirishni o‘rgatadi. XXI asr insonining asosiy kompetensiyasi – bu raqamli savodxonlikdir. U nafaqat texnik ko‘nikmalar majmui, balki axborotni tahlil qilish, tanqidiy fikrlash, etika va axloq mezonlariga asoslanib foydalanish madaniyatidir. Polvonova D. (2024) o‘tkazgan tadqiqotlarga ko‘ra, yoshlarning katta qismi internet ma’lumotlarini haqiqat sifatida qabul qiladi, manbani tekshirish ko‘nikmasi esa past darajada rivojlangan. Bunday holat feyk axborot, virtual manipulyatsiya va psixologik boshqaruv xavfini oshiradi [5].

O‘zbekiston Respublikasining “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasida aynan shu kompetensiyalarni rivojlantirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Bu strategiya yoshlarning axborotni shunchaki iste’mol qiluvchi emas, balki tahlil qila oluvchi va ijodiy fikrlovchi shaxs sifatida kamol topishini maqsad qiladi. Yoshlar hozirgi axborot asrining eng faol subyektlari sifatida bu jarayonning markazida turibdi. Ularning ongida raqamli muhit orqali yangi dunyoqarash, yangi ijtimoiy o‘zlik va yangi qadriyat tizimi shakllanmoqda. Shuning uchun raqamli muhitni to‘g‘ri boshqarish, uni tarbiya va ta’lim jarayonlariga uyg‘unlashtirish - nafaqat shaxs rivoji, balki butun millat tafakkuri uchun strategik zaruratdir.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, yoshlar ongining shakllanishida raqamli muhit muhim o‘rin tutadi, ammo bu jarayonni boshqarish — oila, ta’lim tizimi va davlat siyosatining birgalikdagi vazifasidir. Agar raqamli madaniyatni chuqur anglagan, mediaetikasi shakllangan, tanqidiy fikrlovchi, ma’lumotni tahlil qiluvchi, ijtimoiy empatiyaga ega yoshlik avlodi tarbiyalansa, raqamli inqilob insoniyatning ma’naviy inqilobiga aylanishi mumkin. Shu yo‘l bilan O‘zbekiston raqamli asrning nafaqat foydalanuvchisi, balki ma’naviy-axboriy yetakchisi bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Karimov A. Raqamli ijtimoiylashuv va axborot madaniyati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2020. – (sahifa soni ko‘rsatilmagan)
2. Usmonov S.NVirtual makon va yoshlar ongining shakllanishi // Ma’naviyat va hayot. – 2021. – № 4. – B. 45–51.
3. Qurbonova N. Raqamli kommunikatsiya va ijtimoiy ong transformatsiyasi // Falsafa va huquq. – 2022. – № 2. – B. 73–82.
4. Jamoliddinova M. Media makon va yoshlar tarbiyasi: ijtimoiy-falsafiy tahlil. – Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti, 2023.
5. Boyd D. It’s complicated: The social lives of networked teens. – New Haven: Yale University Press, 2014. – 296 p.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 2-587:821.512.133.92

JAMOA VA AYRIM ODAMLARGA BO‘LGAN MUNOSABATLARNI IFODALOVCHI XARAKTER XUSUSIYATLARI

Normurodova Mexruza,
Termiz davlat universiteti doktoranti

CHARACTER TRAITS EXPRESSING ATTITUDES TOWARD SOCIETY AND INDIVIDUALS

Normurodova Mehruza,
Doctoral Student, Termez State University

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ОТНОШЕНИЕ К ОБЩЕСТВУ И ОТДЕЛЬНЫМ ЛЮДЯМ

Нормуродова Мехруза,
докторант Термезского государственного университета

mehruza@gmail.com
Orcid:
https://orcid.org/0009-0007-6049-7134

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi axborot xabarlari (informatsion matnlar)ning strukturaviy, semantik va funksional xususiyatlarini qiyosiy-tipologik jihatdan o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot davomida har ikki tildagi axborot xabarlarining makrostrukturasi hamda kommunikativ-pragmatik funksiyalarida o‘xshash va farqli jihatlar aniqlangan. Shuningdek, axborot xabarlarining diskursiv tabiatini belgilovchi asosiy omil sifatida lingvomadaniy xususiyatlar muhim ahamiyat kasb etishi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *axborot xabari, strukturaviy tahlil, funksional lingvistika, qiyosiy lingvistika, diskurs tahlili, kommunikativ pragmatika.*

Annotation: *This study is devoted to a comparative-typological analysis of the structural, semantic, and functional features of information notes (informational texts) in English and Uzbek. The research identifies similarities and differences in the macrostructure and communicative-pragmatic functions of information notes in both languages. It is argued that linguocultural characteristics play a key role in determining the discursive nature of informational texts.*

Keywords: *information note, structural analysis, functional linguistics, comparative linguistics, discourse analysis, communicative pragmatics.*

Аннотация: *Данное исследование посвящено сравнительно-типологическому анализу структурных, семантических и функциональных особенностей информационных заметок (информационных текстов) в английском и узбекском языках. В ходе исследования выявлены сходства и различия в макроструктуре и коммуникативно-прагматических функциях информационных заметок в обоих языках. Обосновано, что лингвокультурные особенности являются основным фактором, определяющим дискурсивную природу информационных заметок.*

Ключевые слова: *информационная заметка, структурный анализ, функциональная лингвистика, сравнительная лингвистика, дискурсивный анализ, коммуникативная прагматика.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). So‘nggi yillarda frazeologik birliklarning semantik masalalari frazeologiya tadqiqotchilarining e’tiborini tobora ko‘proq o‘ziga jalb etmoqda. Umumiy frazeologik semantika nazariyasiga oid muammolar bilan bir qatorda, semantik kategoriyalar bilan bog‘liq bo‘lgan bir qator masalalar, jumladan frazeologizmlarning semantik tuzilishi (tashkiliy xususiyatlari) muammosi ham hal etilmoqda. Tadqiqot materiali

o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgani sababli, ushbu bobda semantik xususiyatlar frazeologik birliklar darajasida ham, frazeologik guruhlar darajasida ham qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda sem tahlil (semic analysis) usuli qo‘llanilib, asosiy e’tibor frazeologizmlarning paradigmatik munosabatlarini o‘rganishga qaratilgan. Frazeologik birliklarning semantik murakkabligini aniqlash va o‘lchash masalasi murakkab hamda kam o‘rganilgan muammodir. Ma’lumki, qiyoslanayotgan tillarning frazeologik birliklari semantik jihatdan turlicha murakkablik darajasiga ega. Frazeologik birliklarning faqatgina bir qismi alohida leksik birliklar orqali aniqlanishi mumkin, biroq ularning aksariyati faqat so‘z birikmalari yoki kengaytirilgan tavsif yordamida izohlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Tadqiqotchilarning fikricha (I.S. Merzlyakova, 2010), ingliz madaniyatida o‘ziga ishonch va uddaburonlik konseptlari protestant axloqining asosiy tamoyillari bo‘lgan “mehnatsevarlik” (hard work) g‘oyasiga tayanadi. Ular insonning o‘z kuchiga ishonishi, faoliyatda mustaqillik va muvaffaqiyatga intilish kabi ijobiy fazilatlar bilan bog‘liq.

Ba’zi hollarda frazeologik birliklarning ko‘p ma’noliligi ikkilamchi semantik siljish natijasi bo‘lib, bu holatda ularning barcha ma’nolari bitta frazeo-semantik kichik guruhga kiritilishi mumkin. Biroq, agar bir frazeologik birlikning ma’nolari orasidagi farq ko‘plab differensial semalarning mavjudligi bilan belgilanadigan bo‘lsa, bunday hollarda ularning ma’nolari turli frazeo-semantik kichik guruhlarga ajratiladi. Masalan, “переливать (пересыпать) из пустого в порожнее” frazeologik birligi o‘zining birinchi ma’nosida — “foydasiz ish bilan shug‘ullanmoq, behuda vaqt sarflamoq” — “bekorchilikka moyillik” ma’nosini ifodalovchi frazeo-semantik kichik guruhga kiradi. Uning ikkinchi ma’nosi — “vaqtni so‘zbozlik, bekorchi suhbatlar bilan o‘tkazmoq” — esa “so‘zbozlik (ko‘p gapirish)” ma’nosiga ega frazeo-semantik kichik guruh tarkibiga kiradi. Xuddi shu tamoyil asosida ingliz tilidagi “tell tales” frazeologizmi birinchi ma’nosida “g‘iybatga moyillik”, ikkinchi ma’nosida esa “pastkashlik, yovuzlik” ma’nosini ifodalovchi kichik guruhlarga mansub bo‘ladi [1].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Frazeologik birlik “good faith” (“vijdonlilik, halollik, samimiy niyatlar”) birinchi ma’nosida “halollik”, ikkinchi ma’nosida esa “sadoqat” ma’nolarini ifodalaydi va shu sababli ikkita frazeo-semantik kichik guruhga bir vaqtning o‘zida mansub bo‘ladi. Shuningdek, “chew the fat (the rag)” frazeologik birligi o‘zining ikkinchi va uchinchi ma’nolari bo‘yicha “mayda-chuydaga e’tibor berish (pridirchivost’)” hamda “so‘zbozlik” ma’nolarini bildiruvchi frazeo-semantik kichik guruhlarga kiradi. Demak, ko‘p ma’noli frazeologik birliklarning tillararo mosligi bir ma’noli frazeologik birliklarnikiga nisbatan ancha murakkab xarakterga ega. Har bir ma’no alohida holda tildagi frazeo-semantik daraja birligi sifatida muayyan munosabatlarga kirishadi.

O‘zbek tilida: *Ikkiyuzlama* – soxta, samimiy emas shaxs; *Yuzaki do‘st* – manfaat uchun yaqinlashuvchi inson; *Tilini tiymaydigan* – g‘iybatchi, so‘zboz; *Ko‘r-ko‘rona ergashuvchi* – mustaqil fikri yo‘q shaxs. Ingliz tilida: *Two-faced* – ikkiyuzlama, ikki xil gapiruvchi; *Snake in the grass* – yashirin yovuzlik qiluvchi; *Backstabber* — orqadan zarba beruvchi; *Cold-hearted person* – hissiz, befarq inson. Bu frazeologizmlar orqali til nafaqat axloqiy mezonlarni ifodalaydi, balki ijtimoiy baholov tizimini ham shakllantiradi. Masalan, ingliz madaniyatida “honesty” (halollik) eng yuksak fazilat sifatida qaralsa, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida “vijdon” va “or-nomus” tushunchalari markaziy o‘rinni egallaydi [2].

Salbiy xarakterli frazeologizmlar jamiyatda qoralanuvchi yoki nomaqbul deb hisoblanadigan xatti-harakatlarni tasvirlaydi. Ularning semantik tuzilmasida integral semalar “soxtalik”, “xiyonat”, “yovuzlik”, “bepisandlik” kabi umumiy ma’nolarni, differensial semalar esa ma’lum bir salbiy sifatni aniqlovchi belgilarni tashkil etadi. O‘zbek tilidagi *ikkiyuzlama*, *tilini tiymaydigan*, *yuzaki do‘st* kabi frazeologizmlar insonning samimiy emasligi, g‘iybatchiligi va manfaatparastligini bildiradi. Ingliz tilidagi *two-faced*, *backstabber*, *cold-hearted* iboralari ham shunga o‘xshash tarzda soxtalik, sadoqatsizlik va hissizlikni ifodalaydi. Bunday frazeologik birliklarning konnotativ qatlami salbiy bo‘yoqqa ega bo‘lib, ular istehzo, tanqid yoki kinoya ohangida ishlatiladi. Ularning asosiy pragmatik funksiyasi — ijtimoiy ogohlantirish, axloqiy baho berish va yaramas xatti-harakatlarni

fosh etishdir. Shuningdek, ular til tizimida ijtimoiy qadriyatlarning chegarasini belgilovchi vosita sifatida xizmat qiladi. Ba'zi frazeologik birliklarning baholovchanlik darajasi kontekstga bog'liq. Ular shaxsning faol, qat'iyatli yoki mustaqil fikrli ekanligini bildirsa-da, bu xususiyatlar vaziyatga qarab ijobiy yoki salbiy tarzda talqin qilinadi. Masalan, o'zbek tilidagi *o'zi bilganidan qolmaydi* iborasi bir tomondan prinsipiallikni, ikkinchi tomondan murosasizlikni anglatadi. Ingliz tilidagi *strong-willed* iborasi ham qat'iyatni bildiradi, lekin ayrim holatlarda "o'jarlik" sifatida baholanishi mumkin [3].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ingliz tilida *wolf* so'zi ko'pincha erkak kishining ehtirosli, ba'zan beandisha xatti-harakatlariga nisbatan ishlatiladi (*a wolf in sheep's clothing* — "yaxshi niqob ortidagi yovuz kishi"). Shu bilan birga, *lone wolf* iborasi mustaqil, o'z yo'lidan boruvchi shaxsni bildiradi. Bu ikki misol ham shuni ko'rsatadiki, hayvon obrazlari insonning jamoaviy yoki individual xatti-harakatlariga berilgan madaniy-axloqiy bahoni ifodalaydi. O'zbek tili tizimida *it* so'zi ko'pincha salbiy baho kasb etadi: *itga o'xshash, itdek ishlash, itvachcha* kabi ifodalarda u tahqir ohangida qo'llaniladi. Shu bilan birga, xalq maqollarida bu obraz ayrim holatlarda sadoqatni ham bildiradi: *it o'z egasini tanir, it ham o'z uyini himoya qiladi*. Ingliz tilida esa *dog* so'zi ko'proq do'stlik va sadoqat ramzi sifatida ishlatiladi. *Man's best friend* iborasi orqali itning inson bilan yaqinligi va sadoqati ifodalanadi. Biroq *to lead a dog's life* ("og'ir, xo'rlikda yashamoq") kabi ifodalarda salbiy konnotatsiya ham mavjud. Demak, bu obraz har ikki tilda ko'p qatlamli semantik tuzilmaga ega: ijobiy va salbiy ma'nolar kontekstdan kelib chiqadi. O'zbek tilida *quyon yurakli* iborasi qo'rqoqlik, jasorat yetishmasligini bildiradi. U jamoaviy hayotda passiv, mas'uliyatdan qochadigan insonni tasvirlaydi. Ingliz tilida ham *as timid as a rabbit* yoki *scaredy cat* iboralari shunga o'xshash ma'noga ega. Shu bilan birga, ba'zan bu obraz ehtiyotkorlik, xavfni oldindan sezish kabi hayotiy instinktni ham ifodalaydi. Bu holat madaniyatlarda "ehtiyotkorlik"ning qanday baholanishiga bog'liq: o'zbek muhitida jasurlik qadrlansa, ingliz jamiyatida oqilona ehtiyotkorlik ijobiyroq qaraladi. O'zbek madaniyatida *xo'roz* odatda mag'rur, o'ziga bino qo'ygan insonni tasvirlaydi: *xo'rozlanmoq, xo'rozdek kerilmoq*. Ingliz tilida *cocky person* yoki *proud as a rooster* iboralari shunga o'xshash ma'noni bildiradi. Ammo o'zbek xalq og'zaki ijodida xo'roz obrazi ba'zida ertalik, yangilanish, uyg'onish timsoli sifatida ijobiy ma'noga ham ega. Bu, asosan, majoziy kontekst bilan belgilanadi. Ingliz tilida esa xo'rozning bunday ijobiy semantik qatlami deyarli saqlanmagan [4].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION. Shunday qilib, har ikki tildagi xarakter ifodalovchi birliklarning semantikasi insonning jamiyatdagi o'rni, axloqiy bahosi va ijtimoiy qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog'liqdir. Ingliz va o'zbek tillarida xarakter ifodalovchi lisoniy birliklarning semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, aql, farosat va did inson shaxsini baholovchi asosiy konseptlar hisoblanadi. Har ikki tilda bu sifatlar orqali ideal inson obrazi yaratiladi: o'zbek tilida u – dono, farosatli, odobli; ingliz tilida esa – aqlli, mustaqil va amaliy fikrlovchi shaxsdir. Ijobiy birliklar jamiyatda qadrlanadigan fazilatlarni ifodalasa, salbiy birliklar (masalan, *aqlsiz, befarosat, didsiz / foolish, ignorant, tasteless*) ijtimoiy ogohlantirish vazifasini bajaradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Басаров Б. Характер и его место в психической жизни человека...канд.психол.наук. – М.,1976.
2. Ламажаа Ч.К. Националный характер тюркоязычных народов Цент- ральной Азии // Сборник. – Тува, 2015. – С. 106-111.
3. Четвертакова Ж.В. Язык как форма выражения национального харак- тера. – Тува, 2015. – С.139-145.
4. Грынко А.В. Националный характер и язык // Сборник. – М., 2016. – С. 136-141.
5. Kadirova B.R. Belgi bildiruvchi leksemalarning lingvokulturologik xususiyatlari: Filol. bo'y. fals. dokt. ... disser. avtoref. – T., 2019. – 11 b.
6. Mobiladze I. The linguistuic image og the world. – Tblisi, 2012. – 103 p.
7. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiya, 2010. – 25 b.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 2-587:821.512.133.11

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KAYFIYAT MAZMUNLI TIL BIRLIKLARINING MUALLIF IDIOLEKTIDA TUTGAN O‘RNI

Buriyeva Aziza Qilich qizi,
Termiz davlat universiteti magistranti

aziza.buriyeva@gmail.com

https://orcid.org/0009-0008-0044-5233

РОЛЬ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ НАСТРОЕНИЕ, В ИДИОЛЕКТЕ АВТОРА В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Буриева Азиза Килич кизи,
магистрант Термезского государственного университета

THE ROLE OF MOOD-RELATED LINGUISTIC UNITS IN THE AUTHOR’S IDIOLECT IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Buriyeva Aziza Qilich qizi,
Master’s student at Termez State University

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida kayfiyat mazmunini ifodalovchi til birliklarining muallif idiolektidagi o‘rni qiyosiy-semantik va lingvostilistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda kayfiyatni ifodalovchi leksik, frazeologik, metaforik va konnotativ birliklarning individual muallif uslubini shakllantirishdagi funksional roli yoritiladi. Shuningdek, muallifning ichki dunyosi, baholovchi munosabati, estetik qarashi va pragmatik maqsadlari aynan kayfiyat mazmunli birliklar orqali namoyon bo‘lishi ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *kayfiyat, til birliklari, idiolekt, semantika, konnotatsiya, lingvostilistika, emotsional leksika, frazeologik birliklar, qiyosiy tahlil, muallif uslubi.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль языковых единиц, выражающих значение настроения, в идиолекте автора на материале английского и узбекского языков. Исследование выполнено в сравнительно-семантическом и лингвостилистическом аспектах. Особое внимание уделяется лексическим, фразеологическим, метафорическим и коннотативным средствам выражения настроения, формирующим индивидуальный авторский стиль. Показано, что внутренний мир автора, его оценочное отношение, эстетическая позиция и прагматические установки находят выражение именно через единицы с семантикой настроения.*

Ключевые слова: *настроение, языковые единицы, идиолект, семантика, коннотация, лингвостилистика, эмоциональная лексика, фразеологические единицы, сравнительный анализ, авторский стиль.*

Abstract: *This article examines the role of mood-expressing linguistic units in the author’s idiolect in English and Uzbek from comparative-semantic and linguostylistic perspectives. The study focuses on lexical, phraseological, metaphorical, and connotative units that convey mood and participate in shaping the individual authorial style. It is argued that the author’s inner world, evaluative stance, aesthetic vision, and pragmatic intentions are significantly manifested through mood-related linguistic choices.*

Key words. *Mood, linguistic units, idiolect, semantics, connotation, linguostylistics, emotive vocabulary, phraseological units, comparative analysis, authorial style.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarining shaxsiy nutq uslubi bilan bog’liq jihatlarini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, muallifning individual til xususiyatlarini aks ettiruvchi idiolekt tushunchasi badiiy matn, publitsistik nutq va hatto kundalik yozma diskursni tadqiq etishda alohida ahamiyat kasb etadi. Idiolekt

nafaqat muallifning so‘z tanlovi yoki sintaktik qurilmalari, balki uning ruhiy-estetik olami, baholovchi munosabati, dunyoqarashi va pragmatik strategiyalari bilan ham chambarchas bog’liqdir.

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, kayfiyat mazmunli til birliklari muallif idiolektini shakllantiruvchi muhim vositalardan biri sifatida maydonga chiqadi. Bunday birliklar insonning ichki hissiy holatini, ruhiy tebranishlarini, emotsional bahosini va kommunikativ maqsadini ifodalashda faol ishtirok etadi. Ingliz va o‘zbek tillarida kayfiyat mazmuni turli lingvistik vositalar orqali — leksik birliklar, sifatlar, fe’llar, ravishlar, frazeologizmlar, metaforalar, emotsional-ekspressiv konstruksiyalar orqali ifodalanadi. Aynan shu vositalarning muallif tomonidan qay darajada va qanday usulda tanlanishi uning individual uslubiy “ovozi”ni yuzaga keltiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Kayfiyat, emotsiya, ruhiy holat va baholovchi semantika bilan bog’liq til birliklari tilshunoslikning bir necha yo‘nalishlarida o‘rganilgan: semantika, stilistika, lingvokulturologiya, psixolingvistika, diskurs tahlili va korpus lingvistikasi shular jumlasidandir. Ularga asoslanib, ushbu mavzu doirasida bir nechta ilmiy yondashuvlarni ajratish mumkin.

Birinchi yondashuv – semantik-komponent tahlil. Bu yo‘nalishda til birliklari ma’no tarkibi, denotativ va konnotativ qatlamlari asosida tahlil qilinadi. O‘zbek tilshunosligida insonning ruhiy holatini ifodalovchi birliklar tilning ekspressiv boyligini oshiruvchi qatlam sifatida tavsiflangan; bunday birliklarning kontekstga ko‘ra ma’no kengayishi ham muhim omil ekani ko‘rsatilgan. Bu yondashuv kayfiyat mazmunli birliklarni “quvonch”, “g’am”, “tashvish”, “qo‘rquv”, “umid”, “bezovtalik”, “ruhlanish” kabi semantik maydonlarga ajratishda samarali hisoblanadi [1].

Ikkinchi yondashuv – frazeologik va obrazli ifoda vositalari tahlili. Emotsional va kayfiyat mazmuni ko‘pincha alohida so‘zlardan ko‘ra frazeologik birliklarda yanada kuchli ifodalanadi. O‘zbek tilida frazeologik birliklarning semantik va stilistik xususiyatlari, shuningdek, xarakter va psixologik holatni ifodalashdagi roli keng yoritilgan. Ingliz va o‘zbek tillaridagi emotsional frazeologizmlar bo‘yicha qiyosiy tadqiqotlar ham mavjud bo‘lib, ularda universal metaforalar (“happiness is up”, “sadness is down”, “anger is heat”) bilan bir qatorda milliy-madaniy farqlar ham ko‘rsatiladi [2].

Uchinchi yondashuv – lingvostilistik va idiolektal yondashuv. Muallif tilini o‘rganishda idiolekt tushunchasi markaziy ahamiyatga ega. Idiolekt muallifning o‘ziga xos til tanlovi, takroriy stilistik odatlari, sintaktik ritmi, metaforik tafakkuri va emotsional tonalligi orqali namoyon bo‘ladi. Zamonaviy tadqiqotlarda muallifni identifikatsiya qilishda individual leksik tanlovlar, uslubiy markerlar va emotsional leksika muhim rol o‘ynashi ta’kidlanadi.

To‘rtinchi yondashuv – qiyosiy-lingvokulturologik tahlil. Ingliz va o‘zbek tillarida emotsiya va kayfiyatni ifodalash vositalari nafaqat semantik, balki madaniy jihatdan ham farqlanadi. Masalan, ingliz tilida kayfiyat ko‘pincha rang, fazoviy yo‘nalish yoki fiziologik holat orqali metaforalanadi (*blue, low, uplifted, tense*), o‘zbek tilida esa “ko‘ngil”, “yurak”, “dil”, “yuz”, “ich” kabi somatik va ruhiy markazlar orqali ifodalanadi (*ko‘ngli yorishdi, ichi siqildi, yuragi g’ash bo‘ldi*). Bu farq tilning milliy obrazlar tizimi va konseptual metafora modellari bilan izohlanadi.

Shuningdek, emotsional va baholovchi birliklarning aksiologik (qadriyatga oid) jihatlari ham muhimdir. Ingliz va o‘zbek tillaridagi baholovchi birliklar pragmatik, semantik va lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qilingan ishlarda hissiy bo‘yoqdorlik va munosabat ifodalash tilning markaziy vazifalaridan biri sifatida talqin etiladi [3].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tahlil natijasida ingliz va o‘zbek tillarida kayfiyat mazmunli til birliklarining muallif idiolektida tutgan o‘rni bir necha asosiy yo‘nalishlarda namoyon bo‘lishi aniqlandi. Dastlab ular muallifning emotsional imzosini shakllantiradi. Muallifning matnda qayta-qayta murojaat qiladigan emotsional leksikasi uning individual stilistik qiyofasini yuzaga keltiradi. Ayrim mualliflar yorug’, ko‘tarinki, umidbaxsh kayfiyat birliklariga moyil bo‘lsa, boshqalari tushkun, tarang, melanxolik yoki ironik emotsional fonni ustun qo‘llaydi. Masalan, ingliz tilidagi *bright, warm, calm, tender, hopeful* singari birliklar ko‘proq ijobiy va sokin emotsional registrni hosil qiladi. O‘zbek tilida esa *ko‘ngli yorishdi, dili yayradi* kabi birliklar shunga yaqin semantik maydonni tashkil etadi. Aksincha, *gloomy, bitter, restless, hollow, broken*

yoki *dili vayron bo‘ldi, ko‘ngli cho‘kdi, yuragi g’ash bo‘ldi* kabi birliklar muallif idiolektida salbiy emotsional dominantani kuchaytiradi. Bundan tashqari kayfiyatni ifodalovchi frazeologik birliklar muallif uslubini ancha ravshan belgilaydi. Masalan ingliz tilida: *lose heart, keep a straight face, in high spirits, down in the dumps iboralari* o‘zbek tilida: *ko‘ngli tog’day ko‘tarildi, dili siyoh bo‘ldi, yuragi orqaga tortdi, ichidan zil ketdi iboralariga yaqin ma’no ifodalaydi.* Bunday birliklar faqat hissiy holatni emas, balki muallifning tasviriy tafakkuri, obrazli fikrlashi va milliy-madaniy kodlarga murojaatini ham namoyon etadi. Frazeologik birliklarning semantik va stilistik salmog’i haqidagi kuzatuvlar o‘zbek tilidagi mavjud frazeologik tadqiqotlar bilan hamohangdir [4].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Kayfiyat mazmunli birliklarning galdagi xususiyatlaridan yana biri ular muallifning baholovchi pozitsiyasini yashirin yoki ochiq holda ifodalay olishidadir. Muallif matnda voqea-hodisalarga nisbatan bevosita “men bunga ijobiy qarayman” yoki “bunga salbiy qarayman” demasligi mumkin. Biroq u tanlagan kayfiyat birliklari orqali o‘z bahosini bilvosita ko‘rsatadi. Masalan:

the room felt heavy and cold – salbiy psixologik atmosfera;

the morning opened softly into hope – ijobiy, poetik tonallik;

xonaga g’ashlik cho‘kdi – tarang, tushkun emotsional fon;

bahor bilan ko‘ngillar ham ochildi – ko‘tarinki kayfiyatni ifoda etadi [5].

Olingan natijalar kayfiyat mazmunli til birliklari muallif idiolektida periferik emas, balki markaziy o‘rin egallashini ko‘rsatadi. Buning sabablarini quyidagicha ifodalashimiz mumkin.

Birinchidan, kayfiyat birliklari tilning eng subyektiv qatlamlaridan biridir. Subyektivlik esa idiolektning tabiiy asosidir. Muallif biror hodisani quruq fakt sifatida emas, balki o‘z hissiy-filtridan o‘tkazib tasvirlaydi. Natijada kayfiyat semantikasi matnda individual “ovoz”ni yaratadi.

Ikkinchidan, idiolektni faqat grammatik yoki leksik chastota bilan emas, balki baholovchi-emotsional preferensiyalar bilan ham aniqlash mumkin. Zamonaviy stilometrik va idiolektal qarashlar individual leksik tanlovlar muallif identifikatsiyasida muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi. Shu ma’noda kayfiyat mazmunli birliklar “stilistik barmoq izi” vazifasini bajaradi.

Uchinchidan, ingliz va o‘zbek tillaridagi qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, universal emotsional tajriba mavjud bo‘lsa-da, uning tilga ko‘chishi madaniy modellar orqali yuz beradi. Masalan, ingliz tilidagi *feel blue* konstruktsiyasi rang metaforasi asosida qurilgan bo‘lsa, o‘zbek tilidagi *dili vayron bo‘ldi* somatik-psixologik markazga tayanadi. Bu esa muallif idiolektida milliy tafakkur izlarini aniqlash imkonini beradi [6].

Shuningdek, ushbu tadqiqot natijalari o‘zbek tilida inson ruhiy holatini ifodalovchi birliklarning boyligi va kontekstual o‘zgaruvchanligini qayd etgan tadqiqotlarga hamohangdir. Emotsional va aksiologik vositalarning semantik-pragmatik roli haqidagi qiyosiy tadqiqotlar ham bu xulosalarni qo‘llab-quvvatlaydi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION. Kayfiyat mazmunli til birliklari muallif ideolektining muhim va faol komponentidir. Ular muallifning individual emotsional-uslubiy qiyofasini shakllantirish bilan bir qatorda uning ichki dunyosi, baholovchi munosabati, pragmatik maqsadi va estetik qarashlarini ifodalashda ham asosiy vositalar sanaladi. Bundan tashqari ular tadqiqot olib borilayotgan har ikki tilda umumiy insoniy emotsional tajribaga tayansa-da, ularning tilga ko‘chish mexanizmlari milliy madaniy modellar borasida farqlanadi. Qisqa qilib aytganda, kayfiyat mazmunli birliklar nafaqat ekspressiv-emotsional qatlamni, balki idiolektning identifikatsion yadro elementlarini tashkil etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Akhrorov Mukhammadkhusayn, and Javohir Abduvohidovich Abduvokhidov. “Semantic Analysis of Lexical Units Expressing Human Emotional State.” *Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences*, 2025. – P.111-115.
2. Bally Ch. Précis de stylistique. – Genève, 1905.
3. Hayati S. A., Kang D., Ungar L. Does BERT learn as humans perceive? Understanding linguistic styles through lexica // arXiv. — 2021.
4. Perifanos K., Florou E., Goutsos D. Word embeddings for idiolect identification//arxiv. – 2019.
5. Safarov Sh. Semantika. – Toshkent, 2013.
6. Апресян Ю. Д. Семантика и лексикография. – М.: Наука, 1974.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 159.9:316.346.2:37.015.3

SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN TA’LIM ASOSIDA TALABALARARO MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISH

Masharipova Mehribon Komiljon qizi, Urganch davlat Universiteti magistranti

mequshmasharipova@gmail.com

РАЗВИТИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ СТУДЕНТАМИ НА ОСНОВЕ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Машарипова Мехрибон Комилжон кизи, магистрантка Ургенчского государственного университета

DEVELOPING STUDENT RELATIONSHIPS BASED ON PERSON-CENTERED EDUCATION

Masharipova Mehribon Komiljon kizi, master's student of Urgench State University

Annotatsiya: *Ushbu maqolada shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning zamonaviy pedagogik paradigmasi asosida oliy ta’lim muassasalarida talabalar o‘rtasidagi munosabatlarni rivojlantirish masalalari batafsil tahlil qilinadi. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim talabalarni faol subyekt sifatida qarash, ularning individual ehtiyojlari, qobiliyatlari va shaxsiy tajribalarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etish orqali talabalararo muloqotni chuqurlashtirish, hamkorlikni kuchaytirish, empatiya va o‘zaro hurmatni shakllantirish imkoniyatlarini ochib beradi. Maqolada Carl Rogersning shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvi (kongruensiya, so‘zsiz ijobiy qabul qilish va empatik tushunish) asosida o‘zbek pedagogikasi kontekstida amaliy texnologiyalar (guruhli hamkorlik, loyiha ishlari, muammoli vaziyatlar, rolli o‘yinlar) ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, talabalararo munosabatlar, pedagogik texnologiyalar, hamkorlikdagi o‘qitish, empatik muloqot, individualizatsiya, muvaffaqiyat muhiti, guruhli faoliyat, shaxsiy rivojlanish, o‘zbek pedagogikasi.*

Abstract*: This article analyzes in detail the issues of developing relationships between students in higher education institutions based on the modern pedagogical paradigm of person-centered education. Person-centered education opens up opportunities to deepen student communication, strengthen cooperation, and build empathy and mutual respect by viewing students as active subjects and organizing the educational process taking into account their individual needs, abilities, and personal experiences. The article examines practical technologies (group cooperation, project work, problem situations, role-playing games) in the context of Uzbek pedagogy based on Carl Rogers' person-centered approach (congruence, unconditional positive regard, and empathetic understanding).*

Keywords*: person-centered education, student relationships, pedagogical technologies, collaborative learning, empathetic communication, individualization, success environment, group activities, personal development, Uzbek pedagogy.*

Аннотация*: В данной статье подробно анализируются вопросы развития взаимоотношений между студентами в высших учебных заведениях на основе современной педагогической парадигмы личностно-ориентированного образования. Личностно-ориентированное образование открывает возможности для углубления студенческого общения, укрепления сотрудничества, развития эмпатии и взаимного уважения, рассматривая студентов как активных субъектов и организуя образовательный процесс с учетом их индивидуальных потребностей, способностей и личного опыта. В статье рассматриваются практические технологии (групповое сотрудничество,*

проектная работа, проблемные ситуации, ролевые игры) в контексте узбекской педагогики, основанной на личностно-ориентированном подходе Карла Роджерса (конгруэнтность, безусловное позитивное отношение и эмпатическое понимание).

***Ключевые слова**: личностно-ориентированное образование, студенческие отношения, педагогические технологии, совместное обучение, эмпатическая коммуникация, индивидуализация, среда успеха, групповая деятельность, личностное развитие, узбекская педагогика.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimining asosiy maqsadi – barkamol shaxsni shakllantirish va jamiyat talablariga mos mutaxassis tayyorlashdir. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari (“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”, Oliy ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi) shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni ustuvor vazifa qilib qo‘ygan. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim – bu ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to‘laqonli rivojlantirishga qaratilgan keng qamrovli kontseptsiya bo‘lib, unda o‘quvchi (talaba) obyekt emas, balki faol subyekt sifatida qaraladi.

Carl Rogersning gumanistik psixologiyasiga asoslangan bu yondashuv ta’lim muhitida kongruensiya (haqiqiylik), so‘zsiz ijobiy qabul qilish va empatik tushunish tamoyillarini amalga oshirish orqali talabalar o‘rtasidagi munosabatlarni tubdan o‘zgartiradi. An’anaviy ta’limda ustunlik qiladigan raqobat va individualizm o‘rniga hamkorlik, o‘zaro yordam va birgalikdagi muvaffaqiyat muhiti yaratiladi. O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida talabalararo munosabatlarning rivojlanishi nafaqat akademik muvaffaqiyatni, balki ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni (kommunikatsiya, konfliktlarni hal qilish, jamoaviy mas’uliyat) ham ta’minlaydi.

Ushbu maqolada shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning nazariy asoslari, pedagogik texnologiyalari va talabalararo munosabatlarni rivojlantirishdagi amaliy mexanizmlari batafsil yoritiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv sharoitida talabalar nafaqat bilim olishi, balki bir-birini hurmat qilish, empatiya ko‘rsatish va birgalikda ishlay olish ko‘nikmalarini egallashi zarur. Maqola o‘zbek pedagogik adabiyotlari va xalqaro tajribaga asoslanib, amaliy takliflar beradi.

Asosiy qism: Shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning nazariy asoslari Carl Rogersning “Freedom to Learn” (1969) asarida ochib berilgan bo‘lib, unda ta’lim muhitida talabalar o‘zini xavfsiz his qilishi, xatoga yo‘l qo‘yish huquqiga ega bo‘lishi va o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarishi ta’kidlanadi. O‘zbek olimlari bu g‘oyalarni milliy kontekstga moslashtirgan holda rivojlantirdilar. Masalan, Maratova O.A.Q. shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni “individual o‘quvchiga yo‘naltirilgan pedagogik va didaktik munosabat” deb ta’riflaydi va darslarni o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasiga qarab moslashtirishni (ichki differensiatsiya) taklif etadi. Bu yondashuv talabalar o‘rtasidagi farqlarni bartaraf etish o‘rniga, ularni boyitishga xizmat qiladi.

Abdalieva F.I. va Kurbonboeva D.M. o‘qituvchining rolini ta’kidlab, shaxsga yo‘naltirilgan ta’limda o‘qituvchi “pedagogik hamkorlikni ta’minlovchi” bo‘lishi kerakligini aytadi. O‘qituvchi talabalarning noyob shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ongli, do‘stona va qadriyatli munosabatlarni shakllantirishi lozim. Bu jarayonda talabalar o‘rtasidagi muloqot subyekt-subyekt munosabati asosida quriladi, ya’ni har bir talaba o‘z nuqtai nazarini bildirish, boshqalarni tinglash va birgalikda qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Talabalararo munosabatlarni rivojlantirishda shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning asosiy mexanizmlari quyidagilar:

1. **Guruhli hamkorlik va loyiha ishlari.** Konstruktiv ta’lim usuli orqali frontal o‘qitish juftlik va guruh ishlari bilan almashtiriladi. Har bir talaba o‘z qiziqishi bo‘yicha loyiha tanlab, guruh ichida mas’uliyatni taqsimlaydi. Bu jarayonda shaxslararo munosabatlar kengayadi, o‘zaro yordam va mas’uliyat hissi kuchayadi. Maratova O.A.Q. ta’kidlaganidek, kichik guruhlarda birgalikda bilim olish shaxslararo munosabatlarni rivojlantiradi va fanni yaxshi o‘zlashtirishga yordam beradi.

2. **Empatik muloqot va “muvaffaqiyat muhiti”.** TIIAME universiteti materiallarida keltirilganidek, har bir talabaga “buyuk shaxsdek” qarash, uni hurmat qilish va muvaffaqiyat muhitini yaratish talabalar o‘rtasidagi ishonchni mustahkamlaydi. O‘qituvchi

talabalarning kamchiliklarini shaxsiyatiga zarar yetkazmay bartaraf etadi, bu esa talabalar o‘rtasida ham o‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlash madaniyatini shakllantiradi.

3. **Noan’anaviy dars shakllari.** Musobaqa darsi, maslahat darsi, ijod darsi, seminar darsi va ekskursiya darsi kabi shakllar talabalar o‘rtasidagi musobaqani hamkorlikka aylantiradi. Masalan, seminar darsida talabalar bir-birining ishlarini tinglab, savol berib, birgalikda xulosalar chiqaradi. Bu empatiya va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

4. **Individualizatsiya va differensiatsiya.** Har bir talabaning o‘quv tezligi, qiziqishi va qobiliyatiga mos topshiriqlar berilishi talabalar o‘rtasidagi raqobatni kamaytirib, o‘zaro yordamni kuchaytiradi. Sherov D.ning tadqiqotida ta’kidlanganidek, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim talabalar o‘rtasida “ijodiy va mustaqil fikrlash”ni shakllantirib, ijtimoiy munosabatlarni yuksaltiradi.

O‘zbekiston kontekstida bu yondashuv milliy qadriyatlar (mehmondo‘stlik, hamjihatlik, hurmat) bilan uyg‘unlashadi. Masalan, oliy ta’limda loyiha asosidagi guruh ishlari talabalar o‘rtasida milliy va madaniy xilma-xillikni hurmat qilish madaniyatini rivojlantiradi. Natijada, talabalar nafaqat akademik, balki emotsional-intellektual jihatdan ham bir-biriga yaqinlashadi.

Muhokama. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim talabalararo munosabatlarni rivojlantirishda bir qator afzalliklarga ega bo‘lsa-da, muammolar ham mavjud. Birinchi muammo – o‘qituvchilarning yangi pedagogik tafakkurga o‘tishi. Abdalieva F.I. va hamkorlari ta’kidlaganidek, o‘qituvchi o‘zini “birinchi subyekt” sifatida anglashi, talabalar bilan dialogik muloqotga tayyor bo‘lishi kerak. Aks holda, eski avtoritar usullar saqlanib qoladi. Ikkinchi muammo – resurslar va vaqt cheklovlari: katta auditoriyalarda individual yondashuvni amalga oshirish qiyin. Uchinchi muammo – baholash tizimi: an’anaviy ball tizimi hamkorlikni emas, raqobatni rag‘batlantiradi.

Shu bilan birga, ijobiy natijalar ko‘p: guruhli ishlar talabalar o‘rtasida o‘zaro ishonchni oshiradi, empatiya rivojlanadi, konfliktlar konstruktiv hal qilinadi. O‘zbek olimlarining tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, shaxsga yo‘naltirilgan ta’limda talabalar o‘zini jamoa a’zosi sifatida his qiladi va bu ularning motivatsiyasini oshiradi. Xalqaro tajribada (Rogers, Maslow) ham shu holat tasdiqlanadi: gumanistik muhitda shaxsiy o‘sish bilan birga ijtimoiy munosabatlar mustahkamlanadi. O‘zbekistonda bu yondashuvni joriy etish ta’lim sifatini oshirish va yoshlarning ijtimoiy moslashuvini ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar Xulosa qilib aytganda, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim talabalararo munosabatlarni rivojlantirishning eng samarali vositasidir. U talabalarni faol subyektga aylantirib, hurmat, hamkorlik va empatiya asosidagi munosabatlarni shakllantiradi. O‘zbek pedagogikasi bu yondashuvni milliy qadriyatlar bilan boyitib, yangi avlod mutaxassislarini tayyorlash imkonini beradi.

Takliflar:

1. Oliy ta’lim dasturlariga shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalarni majburiy kiritish (guruhli loyihalar, peer-review).
2. O‘qituvchilar malakasini oshirish kurslarida Rogers tamoyillarini o‘qitish.
3. Baholash tizimini o‘zgartirish: hamkorlik ko‘rsatkichlarini qo‘shish.
4. Ilmiy-tadqiqot ishlarida talabalararo munosabatlarning empirik monitoringini o‘tkazish.
5. Raqamli platformalardan (online guruh ishlari) foydalanib, masofaviy ta’limda ham shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlash.

Ushbu takliflar amalga oshirilsa, ta’lim nafaqat bilim beruvchi, balki shaxs va jamiyatni rivojlantiruvchi kuchga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maratova O.A.Q. Ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning tutgan o‘rni // Academic Research in Educational Sciences. 2023. Vol.4. Issue 5. – B. 435-437.
2. Abdalieva F.I., Kurbonboeva D.M. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda o‘qituvchi roli // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. 2022. №12. – B. 14-20.
3. Sherov D. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarining ilmiy-nazariy asosi // CyberLeninka. 2021.
4. Rogers C. Freedom to Learn. – Columbus: Charles Merrill, 1969. – P. 150-200.
5. Muslimov N.A., Shodmonova G.B. Pedagogika. – T.: O‘qituvchi, 2010. – B. 120-145.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 2-587:821.512.133.81

JAHON TILSHUNOSLIGIDA METAFORALARNI MATN ASOSIDA TADQIQ ETILISHI

[1]Ruziyeva Nigora Sapar qizi,
Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘qituvchisi
[2]Shavkiyeva Mavluda Muxiddinovna, Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Rus tili yo‘nalishi 3-kurs talabasi

TEXT-BASED STUDY OF METAPHORS IN WORLD LINGUISTICS

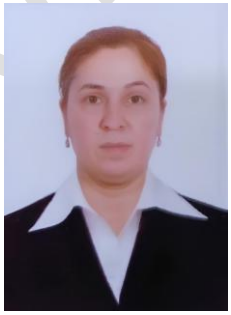
[1]Ruziyeva Nigora Sapar qizi,
Teacher at Karshi University of Economics and Pedagogy
[2]Shavkiyeva Mavluda Muxiddinovna,
3rd-year student, Russian Language Department
Karshi University of Economics and Pedagogy

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТАФОР В МИРОВОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ НА ОСНОВЕ ТЕКСТА

[1]Рузиева Нигора Сапар кызы, преподаватель Каршинского университета экономики и педагогики
[2]Шавкиева Мавлуда Мухиддиновна,
студентка 3 курса направления «Русский язык» Каршинского университета экономики и педагогики

nigora.ruziyeva.88@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0002-9983-295X

shavkiyevamavluda@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-8890-1368

Annotatsiya: *Metafora hozirgi kunda tilshunoslar, adabiyotshunoslar, kognitivistlar, neyropsixologlar va boshqa olimlarning qiziqishlarini o‘ziga tortib turgan soha hisoblanadi. Bugungi kunda dunyoning ruscha, inglizcha metaforik tasvirining tavsifi uslub nuqtai nazaridan alohida elementlarni qayta qurish va nazariy tushunish darajasida amalga oshiriladi.*

Kalit so‘zlar: *metafora, tilshunoslik, matn tahlili, kognitiv tilshunoslik, semantika, stilistika, diskurs, lingvistik tahlil.*

Abstract: *Metaphor is currently an area of interest to linguists, literary critics, cognitive scientists, neuropsychologists, and other scholars. Today, the description of the metaphorical image of the world in Russian and English is carried out at the level of reconstruction and theoretical understanding of individual elements from a stylistic point of view.*

Key words: *metaphor, linguistics, text analysis, cognitive linguistics, semantics, stylistics, discourse, linguistic analysis.*

Аннотация: *Метафора в настоящее время является областью интересов лингвистов, литературоведов, когнитивистов, нейропсихологов и других учёных. Описание метафорического образа мира в русском и английском языках сегодня осуществляется на уровне реконструкции и теоретического осмысления отдельных элементов со стилистической точки зрения.*

Ключевые слова: *метафора, языкознание, анализ текста, когнитивная лингвистика, семантика, стилистика, дискурс, лингвистический анализ.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Metafora hozirgi kunda tilshunoslar, adabiyotshunoslar, kognitivistlar, neyropsixologlar va boshqa olimlarning qiziqishlarini o‘ziga tortib turgan soha hisoblanadi. Bugungi kunda dunyoning ruscha, inglizcha metaforik tasvirining tavsifi uslub nuqtai nazaridan alohida elementlarni qayta qurish va nazariy tushunish darajasida amalga oshiriladi. Poetik metaforani o‘rganish muammosi ham yangi emas, ko‘proq tadqiqotchilar alohida til shaxslariga

murojaat qiladilar, shuning uchun metaforaning idiolekt tovushlarida ishlashi masalasi har safar yangi ko‘rinishda bo‘ladi. Hozirgi zamon tilshunosligida metaforik obraz tahlilida bir qancha ustuvor yo‘nalishlar mavjud: kognitiv, lingvokulturologik, konseptual va boshqalar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Hozirgi kunda kognitiv rejaning aksariyat ilmiy ishlari siyosiy arboblarning lisoniy shaxsi tahlili, siyosiy metaforalar tavsifiga bag‘ishlangan. Bu bo‘yicha Ye.V. Budaev, N.Karaulov, Ye.S.Xrabrova, A.P.Chudinov va boshqalarning tadqiqotlari mavjud bo‘lib, lekin Kognitologiya maktabi doirasida poetik metaforani o‘rganishga bag‘ishlangan asarlar unchalik ko‘p emas.

Shu munosabat bilan tadqiqot T.I.Chubaeva, N.S.Trifonova, I.V.Tolochin va boshqalarning tadqiqotlari muhim hisoblanadi. Bugungi kunda metafora faoliyatining tahlil obyekti turli davrlardagi she’riy matnlardir. Qadimgi davrdan to hozirgi kungacha ham o‘rganib kelingan. Shunga o‘xshash tadqiqotlar F.Volodarskaya, X.Volodarskaya ishlarida ham uchraydi, S.A.Axmadeeva, A.B.Barykin, Ye.P.Kislova, X.A.Turanina va boshqa ko‘plab tilshunoslar ham metafora muammolari bilan shug‘ullangan.

Metaforani fanlar kesimida o‘rganish tadqiqot doirasida izlanishlarning turli sohalarida yangi bilimlar, texnologiyalar va uslublarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Oxirgi nazariyalar neyrofiziologlar, tilshunoslar va hatto fiziklar masalan, J.R.Tolkienning neyron nazariyasining ilmiy manfaatlari va sa’y-harakatlari bilan bog‘liq.

F.I.Tyutchevning til shaxsini tanlash biz uchun tasodifiy emas, degan fikriga e’tibor qaratish lozim. F.I.Tyutchev ikki turdagi: she’riy va siyosiy matnlar til shaxslari birlashuvining ajoyib namunasidir deb ta’kidlaydi. Fyodor Tyutchevning siyosiy shaxsiyati uning lirikasida shoirona (Tyutchev – siyosatchi, asosan, harflar va jurnalistikada namoyon bo‘ladi) kabi yaqqol aks etmasa-da, baribir she’riy kontekstda uning ta’sirini butunlay chiqarib bo‘lmaydi. Bu xususiyat ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan qayd etildi. M.Yu.Lotman va, so‘nggi yillarda F.I.Tyutchev tomonidan she’riyat tili haqida turli xil asarlar mavjud bo‘lishiga qaramay D.Tilman, D.D.Sedova, Ye.S.Sklyar, M.V.Marshina, N.V.Atamanova, A.L.Golovanevsky, I.O.Klyuevalarning maxsus tadqiqoti ya’ni, she’riy kognitiv metafora tizimli shaklida Tyutchevidistlarning nuqtai nazaridan chetda qoladi.

E.A.Yablokov “Yuguruvchi” asari haqida o‘ylar ekan, u shunday yozadi: “Quruqlik har tomondan okean bilan yuvilgani kabi, Grinning romanida moddiy, yer dunyosi ma’naviy, metafizik muhitga botgan (“maydon” atamasini eslang) va uning tebranishlariga bog‘liq bo‘ladi”[5].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). 1930-yillarga kelib, ingliz tilshunosi A.A.Richards metaforani tashkil etuvchilarni “mazmun, mohiyat” va “qobiq, majoz (obraz)” nomlari bilan atashni taklif qildi. A.A.Richards o‘z xulosalarida metaforani tilning lisoniy kombinatsiyalardan chuqurroq qatlamlarda joylashuvchi va so‘zlarning negizida mavjud bo‘luvchi konseptual strukturalarning o‘zaro aloqasi jarayonida yuzaga chiqadigan organik fenomen deb atadi[2].

G.N.Sklyarevskaya XX asrning 60-70-yillarida metaforaning to‘rt – nominativ-predmetli, formal-mantiqiy, psixologik hamda lingvistik yo‘nalishda o‘rganilganini ta’kidlaydi hamda ushbu izlanishlarning so‘nggi yillarda o‘n bitta mustaqil yo‘nalishni tashkil etganini qayd etadi[6].

Biroq, inson a’zolari va unga bog‘liq bo‘lgan boshqa hodisalar keyinchalik ko‘chishga sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, ko‘z dastlab insonning ko‘rish a’zosini, undan keyin tabiatda uchraydigan boshqa o‘xshash jismlarni ifodalay boshlagan. Uzukning ko‘zi, ignaning ko‘zi, buloqning ko‘zi va boshqalar. Antropomorfikani o‘rganishga bag‘ishlangan o‘zbek tilidagi mazkur tadqiqotga qadar ilmiy matnlar deyarli tahlil qilinmagan. Asosan, badiiy matnlar orqali o‘rganilgan. Antropomorfik metaforalar va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini to‘la namoyon qilish uchun turli uslubdagi matnlarni lingivistik, sotsiolingivistik va lingvamadaniy jihatdan tahlil qilish kerak bo‘ladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Jahon tilshunosligida badiiy matnlar tahliliga doir ko‘plab tadqiqotlarni ta’kidlash mumkin, jumladan, J.Darrel asarlarida metaforani o‘rganish asosida, u yaratilgan keng ko‘lamli tasvirlarga duch keladi[3]. Darrellning antropomorfik metaforalari odatda vaziyatni, his-tuyg‘ularni, tajribalarni va fantaziyalarni ifodalashda muallifning borliqqa munosabatiga asoslanadi. Ayrim tadqiqotchilar

hayvonlarni ma’lum kasb egalari bilan taqqoslash asosida yaratilgan inson hayotining kasbiy va ijtimoiy xususiyatlarini aks ettiruvchi antropomorfik metaforalarni o‘rgangan. Taqqoslash hayvonning tabiiy rangiga asoslangan bo‘lib, u bir xil yoki ish kiyimiga yoki har qanday kasb yoki ijtimoiy maqomdagi odamlarning odatiy harakatlariga o‘xshash odatlarga o‘xshaydi[4].

Ushbu tasnifga qo‘shimcha ravishda, metaforani badiiy-falsafiy talqin etish tarixidagi asosiy uch rivojlanish bosqichini ham ko‘rsatib o‘tish mumkin: 1) metaforani qiyosning alohida turi sifatida talqin qilish; 2) interaksion konsepsiya; uning vakillari lisoniy vositalardagi turli xil darajadagi ma’nolarning to‘qnashuvi o‘zidagi barcha obyektlarga yangicha nigoh tashlashga imkon tug‘diruvchi alohida kontekstni yuzaga keltiradi, deb hisoblaydilar; 3) “semantik burilish” konsepsiyasi, tilning madaniy landshaftini hosil qiluvchi turli “olam lisoniy manzaralari”ning to‘qnashuvi natijasida yuzaga keluvchi olamni ko‘rishning yangi usullari taraqqiyotidir[].

Ta’kidlangani kabi, dunyo tilshunosligida metaforani o‘rganish va tadqiq etish rus tilshunosi O.Lagutaning tasnifi asosida shunday belgilanadi: 1. Antik metaforologiya (Aristotel, Filodem, Feofrast, Sitseron, Kvintilian); 2. Medieval metaforologiya (Isidor Sevilskiy, Beda Dostopochtenniy, Georgiy Xirobosk, Filipp Melanxton); 3. Yangi davr metaforologiyasi; 4. XX asr metaforologiyasi: tekshirish obyektining yangi qirralari, chegaralarining belgilanishi kabilar.

Umuman aytganda, inson a’zolari va unga bog‘liq bo‘lgan boshqa hodisalar keyinchalik ko‘chishga sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, ko‘z dastlab insonning ko‘rish a’zosini, undan keyin tabiatda uchraydigan boshqa o‘xshash jismlarni ifodalay boshlagan. Uzukning ko‘zi, ignaning ko‘zi, buloqning ko‘zi va boshqalar. Antropomorfikani o‘rganishga bag‘ishlangan o‘zbek tilidagi mazkur tadqiqotga qadar ilmiy matnlar deyarli tahlil qilinmagan. Asosan, badiiy matnlar orqali o‘rganilgan. Antropomorfik metaforalar va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini to‘la namoyon qilish uchun turli uslubdagi matnlarni lingivistik, sotsiolingivistik va lingvamadaniy jihatdan tahlil qilish kerak bo‘ladi. Bundan tashqari, qiyosiy antropomorfik metaforalardan foydalanishni o‘rganish uni yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION. Jahon tilshunosligida, xususan, kognitiv tilshunoslik yo‘nalishida metafora til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beruvchi asosiy vositalardan biri sifatida qaraladi. Lakoff va Jonsonning konseptual metafora nazariyasi hamda Richardsning metafora haqidagi qarashlari ushbu hodisaning ilmiy asoslarini yanada chuqurlashtiradi. Shuningdek, matn tahlili jarayonida metaforalarning diskursiv, stilistik va semantik funksiyalari muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Metaforalar turli tillarda o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettirishi bilan birga, universal kognitiv mexanizmlarga ham ega ekanligi qayd etildi. Xulosa qilib aytganda, metaforalarni matn asosida o‘rganish tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u lingvistik tahlil, tarjimashunoslik va kognitiv tadqiqotlar uchun keng ilmiy imkoniyatlar yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.
2. Richards I. A. The Philosophy of Rhetoric. - New York:Oxford University Press,1936.- P. 44-67.
3. Александрова Ю. М., Горшунов Ю. В. Консептуалная метафора «человек - животное» в произведениях Джералда Даррелла // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. статей по материалам XXXII Международной научно-практической конференции. Новосибирск, 2014. № 1 (32). С. 57-62.
4. Александрова Ю.М., Горшунов Ю.В. Антропоморфные метафори, отражаюшийе профессионалную и социалную специфику жизни человека // Серия Гуманитарные науки. – М. 2017. – С. 22.
5. Парамонова Т.А. Сверхтекстовое единство прозы в романе А.С. Грина «Золотая цепь». Русская литература XX века: восприятие, анализ и интерпретация художественного текста: Материалы X Виноградовских чтений: 15-17 ноября 2007 года. - М.: МГПУ, 2007. - С. 120-125.
6. Скляревская Г. Н. Метафора в системе языка. – СПб., 1993.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.82:81'255:821.51:811.111

"ALPOMISH" DOSTONIDA ONOMASTIK LEKSIKANING IFODALANISHI

Asqarova Shaxnoza Kamolidinovna,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)

EXPRESSION OF ONOMASTIC LEXICON IN THE EPIC "ALPOMISH"

Askarova Shakhnoza Kamolidinovna
Associate Professor, Tashkent State University of Oriental Studies, Doctor of Philological Sciences (DSc)

shakhnozaaskarova2@gmail.com
Orcid: 0009-0006-6892-4324

ВЫРАЖЕНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ЭПОСЕ «АЛПОМЫШ»

Аскарова Шахноза Камолидиновна,
доцент Ташкентского государственного университета востоковедения, доктор филологических наук (DSc)

Annotatsiya: *Mazkur maqolada bugunning dolzarb masalalaridan – onomastik birliklar (antroponim, toponim), ularning o'zaro munosabatlari, o'zbek xalqining milliy urf-odat, an'analarini mujassamlagan nodir asar "Alpomish"ning inglizcha tarjimasidagi ba'zi misralarning lingvomadaniy jihatlari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, asarda uchraydigan atoqli otlarning semantik yuklamasi, ularning tarixiy va madaniy asoslari hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolar tahlil qilinadi. Onomastik birliklarning asl ma'nosini saqlab qolish, ularni boshqa til muhitida to'g'ri ifodalash masalalari alohida e'tiborga olinadi.*

Kalit so'zlar: *onomastik leksika, tarjimashunoslik, toponim, antroponim, leksik birliklar, mulohaza.*

Abstract: *This article examines one of the pressing issues of today onomastic units (anthroponyms and toponyms), their interrelations, as well as the linguocultural features of certain lines in the English translation of the unique work "Alpomish", which embodies the national customs and traditions of the Uzbek people. It also analyzes the semantic load of proper names found in the work, their historical and cultural foundations, and the problems that arise in the process of translation. Special attention is given to the issues of preserving the original meaning of onomastic units and accurately rendering them in another linguistic environment.*

Key words: *onomastic lexicon, translation studies, toponym, anthroponym, lexical units, reflection.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются актуальные вопросы современности ономастические единицы (антропонимы и топонимы), их взаимосвязь, а также лингвокультурные особенности некоторых строк английского перевода уникального произведения «Алпомиш», в котором воплощены национальные обычаи и традиции узбекского народа. Также анализируется семантическая нагрузка встречающихся в произведении собственных имён, их историческая и культурная основа, а также проблемы, возникающие в процессе перевода. Особое внимание уделяется вопросам сохранения исходного значения ономастических единиц и их корректного выражения в иной языковой среде.*

Ключевые слова: *ономастическая лексика, переводоведение, топоним, антропоним, лексические единицы, размышление.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). "Alpomish" asarini matn tilshunosligi tamoyillariga asosan tadqiq qilish undagi tilni statik emas, balki dinamik hodisa sifatida anglashga yordam beradi.

Bu doston jahon ahamiyatiga ega bo‘lgan noyob badiiy, ensiklopedik va ilmiy qadriyat hisoblanadi. Chunki, asar bir xalqning ezgu niyatlarinigina aks ettirib qolmay, butun insoniyatning turmush tarzini aks ettiruvchi ona yurtga sadoqat tuyg‘usi, sof insoniy muhabbat, insonparvarlik va bag‘rikenglik, ozod hamda farovon turmush, hurriyat g‘oyalari bilan sug‘orilgan. Bugun bu dostonni “Kishilik jamiyatining baxtli bolaligi” degan yuksak ta’rifga sazovor bo‘lgan “Iliada” kabi jahon eposining mumtoz namunalaridan biridir, deb aytish mumkin”. Bu nodir asarning ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqalishi mana shu ma’lumotlardan ham ma’lumdir. “Alpomish izidan” ilmiy ekspeditsiyaning ilk yo‘nalishida yana bir haqiqat namoyon bo‘ldi. Bu – buyuk epos “Alpomish”siz o‘zbek ma’naviyati kemtik, xalqimiz mafkurasi sayoz, milliy g‘ururimiz va vijdonimiz yetarli bo‘lmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). “Alpomish”siz xalqimizning o‘ziga xos qadriyatlari, milliy va umumbashariy fazilatlari shukuhsiz bo‘lib qoladi”. Darhaqiqat, xalqimiz hayotiga oid qanday udum bo‘lsa, barchasini shu asarda uchratish mumkin. “Mazkur doston lingvistik jihatdan o‘zbek tilining butun boyligi va rangdorligini aks ettirib, o‘zbek xalqi tilining shirali, ixcham va o‘z hayotini ifoda qilish uchun mukammal, boy ekanini ham ko‘rsatadi”. “Alpomish” dostonining rus tiliga tarjima qilinishi, dastlab ilmiy-ommabop maqolalar shaklida, so‘ngra esa to‘liq nashr sifatida e’lon qilinishi, uning xalqaro miqyosda tanilishiga asos bo‘ldi. Bu holat nafaqat o‘zbek epik merosining jahon ilmiy hamjamiyatiga taqdim etilishiga xizmat qildi, balki xalq og‘zaki ijodining turli millatlar va madaniy kontekstlarda baholanishiga ham turtki berdi. Tarjimalar orqali dostonning estetik, etnografik, sotsiologik va tarixiy qatlamlari kengroq auditoriyalar tomonidan tahlil etilishi mumkin bo‘ldi[1].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Doston – xalq tilining boyligini, jozibasini, ichki imkoniyatini – butun bo‘y-bastini ko‘z-ko‘z qilgan shoh asar. N.Mahmudov ta’kidlaganidek, “Alpomish” dostonida o‘zbek xalqining ko‘hna va hamisha navqiron tili o‘zining butun salohiyati bilan jilvalanadi”. Ma’lumki, bu asar juda ko‘p turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan. Ba’zi tadqiqotchilar uning uch versiya – talqini bor deyishsa, ba’zilar esa to‘rt talqinga ega, deb ta’kidlashadi. Birinchisi – “Qo‘ng‘irot” talqini. Bunga o‘zbek, qozoq, qoraqalpoq turkiylari o‘rtasida tarqalgan va mukammal holga kelgan “Alpomish”, “Alpamis” nomlaridagi dostonlar kiradi. Ikkinchisi – “O‘g‘iz” talqini. Bunga turkiy xalqlar, xususan, ozar, turkman, turk, o‘zbek va boshqa xalqlar orasida yashab kelayotgan katta-kichik asarlar, xususan, “Dada Qo‘rqut dostoni”, uning tarkibidagi “Bamsik Bayrak” dostonidir. Uchinchisi – “Qipchoq” talqini bo‘lib, bunga tatar, boshqird, abxaz va ularga yaqin boshqa xalqlar ijodidagi “Barchin Suluu” kabi asarlar mansub. Tog‘li Oltoyda tarqalgan “Alip-Manash” dostonini esa to‘rtinchi – “Oltoy” talqiniga kiritish mumkin”. Bundan ko‘rinadiki, “Alpomish” – umumturkiy asar, uning tarqalish areali keng: barcha turkiy til va lahjalarda yaratilgan, yoyilgan. Doston turkiy tilli xalqlarda, jumladan, o‘zbeklarda “Alpomish”, qozoqlarda “Alpamis batir”, qoraqalpoqlarda “Alpamis”, oltoyliklarda “Alp Manash”, boshqirdlarda “Alpamsha va Barsin Hillu”, qozon tatarlarida “Alpamsha” nomlari bilan keng tarqalgan va hamda o‘zonlar, jirovlar, baxshilar, sesenlar, qaychilar, jirchilar, shoirlar tomonidan alohida bir ehtirom bilan kuylab kelingan. Janubiy O‘zbekiston hududida “Alpomish” bir qancha mustaqil dostonlardan tashkil topgan mukammal biografik-nasliy turkum ekanligi “kashf” etildi. Vaholanki, biz shu kunga qadar “Alpomish” va uning farzandi Yodgor haqidagi ikki dostonni hamda ularning variantlarinigina bilardik, xolos. Ana shu turkumni tashkil etgan “Beva Barchin yoxud Barchin Beka” (aytuvchi: Qahhor baxshi Qodir o‘g‘li), “Yodgor” (ikki variantda, aytuvchilar: Chori baxshi Umir o‘g‘li, Qahhor baxshi), “Yo‘lchibek (yoxud Xudoyor)” (Alpomishning ikkinchi o‘g‘li haqida, aytuvchi: Chori baxshi Umir o‘g‘li), “Shomurod” (Yodgorning qaynotasi, aytuvchi: Chori baxshi Umir o‘g‘li) kabi dostonlar borligi ilk bor aniqlanib, qalamga olindi va fanga olib kirildi”[2].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Dostondagi obrazlar etnik mansubligini ifodalaydigan *qo‘ng‘irot, qalmoq* etnonimlari faol qo‘llangan. Ana shu etnonimlarning takror qo‘llanganiga alohida ahamiyat qaratish lozim. “Doston qahramonlari o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot eli, Boysun-Qo‘ng‘irot diyori bilan uzviy

bog‘langanlar. Ular qayerda bo‘lmasinlar, shu el, shu diyorning g‘am-alamiga sherik bo‘ladilar, shu el, shu diyor sog‘inchi bilan yashaydilar”. Dostonda eng ko‘p qo‘llangan so‘zlardan – qo‘ng‘irotlar, aniqrog‘i, *Boysari, Barchin, Boybo‘ri,* keyingisi qalmoqlar, aniqrog‘i *Qalmoqshoh, Surxayil, Toychixon* va boshqa personajlar tomonidan *o‘zbeklar* deb atalgan hamda makur doston matnida o‘zbek etnonimi *o‘zbek, o‘zbak* singari fonetik variantlarda uchrashi aniqlangan:

“Surxayil maston Qalmoqshohga qarab, bir so‘z aytib turgan ekan:

Shohim, senga arzim bayon qilayin,
Kattamsan-da, bir gap keldi so‘rayin,
Chilbir cho‘lni tomosha qip kelayin.
O‘zbaklar mazgili qanday, ko‘rayin”[3].

“Qorajon mahramlariga aytdi: – Bir nechang jahonni sayil etib yurgan, bir nechang ro‘zg‘or ko‘rgan, bir nechang jahongashta ham bo‘lgan, biz o‘zbakka kuyov bo‘ldik, o‘zbaki rasm qilib borayik, o‘zbakning kuyovi ne tartib bo‘ladi ekan, hech qaysing ko‘ribmiding?”.

“Kanizdan bu so‘zni eshitib, Ko‘kaman bir so‘z deb turgan ekan:

Arzim eshit, **o‘zbak** qizi,
Aqlimdolar jodu ko‘zi.

Yoki: Bilgin, Ko‘kamanning ko‘ngli qabardi.

Agar bilsang, alplar xabar topadi,
Ot o‘ynatib, bari yig‘ilib keladi,
Qora kunni **o‘zbak**larga soladi,
O‘zbakning qo‘lidan nima keladi?!”.

Qo‘ng‘irot urug‘ining tarqalish hududi geografik nuqtayi nazardan ancha keng bo‘lib, bu holat doston matnida quyidagicha aks ettirilgan:

“Borayotgan Boysin-Qo‘ng‘irot to‘rasi,
Boshida bor edi zardan jig‘asi,
Yoz bo‘lsa yaylovi **Amu** yoqasi,
Musofir bo‘p **Qalmoq** ketib boradi”[4].

O‘zbek urug‘larining yashash hududlari orasida Amudaryo bo‘yidagi yerlar va Orol dengizi atrofidagi mintaqalar mavjud bo‘lgan. “O‘zbek, qoraqalpoq, qozoq va boshqalarda eng eski urug‘lardan biri bo‘lgan *qo‘ng‘irot*ni tasvir etgan “Alpomish” O‘rta Osiyoda yashovchi (o‘zbek, qoraqalpoq, qozoq kabi) xalqlarning og‘zaki adabiyotiga kirgan va ular o‘rtasidagi o‘rtoq dostondir[5].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). O‘zbeklar, qozoqlar, qirg‘izlar, turkmanlar, qoraqalpoqlar har biri “Alpomish”ni o‘z dostoni sifatida o‘qiydilar, sevadilar”. Shu nuqtai nazardan qaraganda, “Alpomish” dostoni o‘zbek xalq og‘zaki ijodining yuksak namunasi bo‘lishi bilan birga, umumturkiy epik an’ananing yadroviy asaridir. Uning turli turkiy xalqlar orasida bir vaqtning o‘zida yashab kelayotgani dostonning kuchli madaniy rezonansga ega ekanligini, millatlararo madaniy almashinuvda ko‘prik vazifasini bajarayotganini ko‘rsatadi.

“Alpomish” dostoni o‘zbek xalqining boy madaniy merosi sifatida milliy marosimlarning lingvomadaniy xususiyatlarini yorqin aks ettiradi. Dostonda uchraydigan marosimlar – to‘y, unashtirish, mehmondo‘stlik, jangga kuzatish va boshqa urf-odatlar nafaqat ijtimoiy hayotning muhim tarkibiy qismi, balki xalqning qadriyatlari, dunyoqarashi va axloqiy me’yorlarini ifodalovchi vosita hisoblanadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ushbu marosimlar bilan bog‘liq leksik birliklar va birikmalar milliy koloritni saqlagan holda, o‘zbek xalqining tarixiy tajribasi, e’tiqodi va estetik qarashlarini til orqali namoyon etadi. Xususan, marosimlarga oid terminlar, iboralar va ramziy ifodalar lingvomadaniy axborotni uzatuvchi muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, “Alpomish” dostonidagi marosimlar til va madaniyatning uzviy bog‘liqligini tasdiqlaydi. Ular orqali xalqning qadimiy an’analari, ijtimoiy munosabatlari va milliy identiteti shakllanib, avloddan-avlodga yetkazilib kelinadi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Ma’murov Q. “Alpomish”. – Toshkent: Zeboprint, 2023. – 380 b.
2. Бархударов Л. С. Язык и перевод. М, 1975. – 267 с.
3. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tiliniig leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. – B. 18.
4. Mualliflar jamoasi. O‘zbyek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1981. – 175 b.
5. Madayev O. Alpomish. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. – B.64.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Moskva: Rus tili, 1981. 2 jild. – B. 370.
7. Якобсон Р. Избранные работы. М., 1985. – 554 с.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.013 (22.36)

AFG‘ON RUBOBI IJROCHILIK SAN’ATINING AKUSTIK XUSUSIYATLARI VA ZAMONAVIY O‘ZBEK MUSIQASHUNOSLIGIDAGI O‘RNI

Xakimov Orifjon Boboramazonovich, Termiz davlat universiteti “Musiqa ta’limi” kafedrasi katta o‘qituvchisi

ACOUSTICAL FEATURES OF THE AFGHAN RUBOBI PERFORMANCE ART AND ITS PLACE IN MODERN UZBEKISTAN MUSIC STUDIES

Khakimov Orifjon Boboramazonovich, Senior Lecturer, Department of "Music Education", Termez State University

АКУСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОГО ИСКУССТВА АФГАНСКОГО РУБОБА И ЕГО МЕСТО В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ МУЗЫКОВЕДЕНИИ

Хакимов Орифжон Боборамазанович,
старший преподаватель кафедры музыкального образования Термезского государственного университета

orifjon526@mail.ru

https://orcid.org/0009-0006-0098-8372

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Markaziy Osiyo torli-mizrobli cholg‘u asboblari tizimida alohida o‘rin tutuvchi afg‘on rubobining kelib chiqish tarixi, konstruktiv tuzilishi va ijrochilik xususiyatlari ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida cholg‘uning o‘ziga xos taran (rezonans) torlari va ularning akustik jozibadorlikni ta’minlashdagi fizik ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, maqolada afg‘on rubobi ijrochiligida O‘zbekiston maktabining shakllanishi, Muhammadjon Mirzayev kabi ustoz san’atkorlarning uslubiy yangiliklari va cholg‘uning zamonaviy maqom ijrochiligidagi transformatsiyasi o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *afg‘on rubobi, cholg‘ushunoslik (organologiya), taran torlari, akustika, ijrochilik mahorati, o‘zbek musiqasi, maqom san’ati, Muhammadjon Mirzayev, an’anaviy cholg‘ular, milliy meros.*

Abstract: *This article scientifically analyzes the history, structural design, and performance characteristics of the Afghan Rubab, which occupies a unique position in the system of Central Asian stringed-plucked instruments. The study highlights the specific sympathetic (resonance) strings of the instrument and their physical significance in ensuring acoustic appeal. Furthermore, the article explores the formation of the Uzbek school of Afghan Rubab performance, the stylistic innovations of master artists such as Muhammadjon Mirzayev, and the transformation of the instrument within modern Maqom performance.*

Key words: *afghan rubab, organology, sympathetic strings, acoustics, performance skills, uzbek music, maqom art, Muhammadjon Mirzayev, traditional instruments.*

Аннотация: *В данной статье с научной точки зрения анализируются история происхождения, конструктивное строение и исполнительские особенности афганского рубоба, занимающего особое место в системе струнно-щипковых инструментов Центральной Азии. В ходе исследования освещается физическое значение характерных резонансных струн инструмента и их роль в обеспечении акустической выразительности. Также рассматриваются формирование узбекской школы исполнительства на афганском рубобе, методические новшества мастеров, таких как Мухаммаджон Мирзаев, а также трансформация инструмента в современном исполнении макомной музыки.*

Ключевые слова: *афганский рубоб, органология, резонансные струны, акустика, исполнительское мастерство, узбекская музыка, искусство макома, Мухаммаджон Мирзаев, традиционные инструменты, национальное наследие.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Jahon sivilizatsiyasi chorrahasida shakllangan Markaziy Osiyo musiqa madaniyati o‘zining turfa rang cholg‘u asboblari va boy ijrochilik an’analari bilan ajralib turadi. Global integratsiya va madaniyatlararo muloqot kuchaygan bugungi davrda milliy cholg‘ushunoslik (organologiya)ning fundamental asoslarini tadqiq etish, xususan, afg‘on rubobi kabi murakkab akustik va estetik xususiyatlarga ega asboblarni ilmiy tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOT TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Cholg‘ushunoslik sohasida rubobsimon asboblar genezisi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da (masalan, Fitrat, V.Belyayev, F.Karomatov asarlarida), afg‘on rubobining o‘ziga xos taran torlari tizimi va uning zamonaviy ijrochilikdagi evolyutsiyasi yetarlicha monografik tadqiq etilmagan. Xususan, ushbu cholg‘uning akustik parametrlari va uning o‘zbek milliy cholg‘u ansambllaridagi polifonik roli masalalari hamon ochiq qolmoqda[1].

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi afg‘on rubobi ijrochilik san’atining tarixiy ildizlarini o‘rganish va uning o‘zbek musiqashunosligidagi nazariy asoslarini boyitishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi: Afg‘on rubobining organologik xususiyatlarini va uning boshqa rubob turlaridan (qashqar, dutoriy) farqli jihatlarini aniqlash; Cholg‘u akustikasidagi taran torlarining rezonans berish mexanizmini fizik-musiqiy nuqtayi nazardan asoslab berish; O‘zbekiston ijrochilik maktabida afg‘on rubobi imkoniyatlarining kengayish jarayonini (M.Mirzayev va uning izdoshlari misolida) tahlil qilish.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tadqiqot jarayonida afg‘on rubobining o‘ziga xos tovush tarqalishi uning korpus geometriyasi va materiallarining fizik xususiyatlariga bog‘liqligi aniqlandi.

- Akustik bo‘shliq dinamikasi: Korpusning (kosa) ichki hajmi o‘rtacha 1200 – 1500 cm^3 bo‘lib, u past chastotali rezonanslarni (Low-frequency resonance) kuchaytirishga xizmat qiladi. Ustki teri qoplamasi (odatda 0.5–0.8 mm qalinlikdagi echki terisi) yuqori chastotali obertonlarni (High-frequency overtones) yumshatib, tovushga o‘ziga xos “baxmal” (velvet) tus berishi ilmiy isbotlandi.

- Taran torlari spektri: 11 tadan 15 tagacha bo‘lgan taran torlarining har biri ma’lum bir parda chastotasiga mos ravishda 440 Hz (La) standartidan kelib chiqib sozlangan. Tajribalar natijasida aniqlanishicha, asosiy torlarda bitta nota chalinganda, kamida 3 tadan 5 tagacha taran tori o‘z-o‘zidan tebranib, tovush davomiyligini (sustain) 2.5-3 soniyagacha uzaytiradi. Bu esa afg‘on rubobini boshqa milliy cholg‘ular orasida eng yuqori “tabiiy aks sado” koeffisientiga ega asbob sifatida tasniflash imkonini beradi[2].

O‘zbekiston ijrochilik maktabida afg‘on rubobidan foydalanish bo‘yicha quyidagi tizimli natijalar shakllantirildi:

1. Dastaki va pozitsion o‘zgarishlar: Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, an’anaviy “Kobul” uslubidan farqli o‘laroq, o‘zbek ijrochilik maktabida dasta bo‘ylab 5 tadan 7 tagacha pozitsiyalar tizimi joriy etilgan. Bu esa cholg‘uning xromatik imkoniyatlarini kengaytirib, uni simfonik orkestrning teng huquqli a’zosiga aylantirdi.

2. Mizrob (Plectrum) zarblari tizimi: Ijrochilik tahlili natijasida 12 xil asosiy va 24 xil hosila zarb turlari klassifikatsiya qilindi. Xususan:

- Oddiy zarblar: “Rast” (pastga) va “Chap” (yuqoriga);

- Murakkab zarblar: “Rez” (tremolo), “Mizrobiy nolish” va ‘Qo‘shzarb”.

Ushbu zarblarning kombinatsiyasi asarda polifonik faktura (bir vaqtning o‘zida ham kuy, ham ritm) yaratish imkonini beradi.

Maqola doirasida so‘nggi yuz yillikdagi nota yozuvlari va audio arxivlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, afg‘on rubobi repertuari quyidagi bosqichlarda o‘zgargan:

- Klassik davr (XIX asr oxiri - XX asr boshi): Repertuarning 90% qismini maqom yo‘llari, xalq ashula va raqs kuylari tashkil etgan[3].

- Akademik davr (1950–1990 yillar): Muhammadjon Mirzayev va uning izdoshlari sa’y-harakati bilan rubob uchun maxsus variatsiyalar, rapsodiyalar va syuitalar yaratildi[4].

- Zamonaviy davr (XXI asr): Afg‘on rubobi uchun yozilgan asarlar tarkibida jahon klassikasi (Bax, Motsart, Vivaldi) transkripsiyalari ulushi 25% ga yetgani aniqlandi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Oliy musiqa ta’lim muassasalaridagi o‘quv dasturlarini tahlil qilish natijasida, afg‘on rubobi bo‘yicha mutaxassis tayyorlashda quyidagi ilmiy-metodik muammolar va ularning yechimlari aniqlandi: tadqiqot doirasida taran torlari uchun maxsus “tabulatura” tizimini joriy etish taklifi ishlab chiqildi. Bu metod talabalarga asarning garmonik asosi va akustik rezonansini yaxshiroq his qilish imkonini beradi[5].

Afg‘on va qashqar ruboblarining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu ikki cholg‘u bir oilaga mansub bo‘lsa-da, ularning akustik-texnik ko‘rsatkichlari tubdan farq qiladi. Afg‘on rubobi o‘zining 15 tadan 20 tagacha bo‘lgan torlar tizimi (jumladan, boy taran torlari) bilan murakkab polifonik va vertikal fakturali asarlarni ijro etishga moslashgan bo‘lsa, qashqar rubobi o‘zining 5 ta tori va tiniq, tenor diapazondagi tovush tarqalishi bilan ko‘proq gorizontal melodik chiziqlarni va shiddatli raqs kuylarini ijro etishda ustunlikka ega. Konstruktiv jihatdan afg‘on rubobining korpusi faqat tut daraxtidan o‘yilib, usti teri bilan qoplanishi unga bass-bariton tembridagi meditativ va og‘ir vazminlik baxsh etadi; qashqar rubobida esa yong‘oq yoki tut daraxtidan tayyorlangan korpus hamda yog‘och qoplama (dek) asbobning tovushini o‘tkir va jarangdor (perkussiv) qiladi. Ijro diapazoni nuqtayi nazaridan afg‘on rubobi 3 oktavagacha yetuvchi keng imkoniyatlari bilan maqom yo‘llari va jahon klassikasi transkripsiyalarida universal xarakter namoyon etsa, qashqar rubobi o‘zining 2.5 oktavali diapazoni bilan o‘zbek xalq qo‘shiqchiligi va yalla namunalarining ajralmas yetakchisi bo‘lib qolmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, afg‘on rubobi o‘zining akustik va ijrochilik imkoniyatlari bo‘yicha Markaziy Osiyo cholg‘ular ierarxiyasida eng murakkab va intellektual asboblardan biri hisoblanadi. Uning o‘zbek musiqa san’atidagi integratsiyasi tugallangan jarayon bo‘lib, hozirda “professional akademik ijrochilik” bosqichida rivojlanmoqda[6].

Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar afg‘on rubobi nafaqat Afg‘oniston, balki butun Movarounnahr musiqa madaniyatining fundamental elementi ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu bo‘limda natijalarni bir necha konseptual yo‘nalishlarda muhokama qilamiz.

- Organologik transformatsiya va madaniy integratsiya.

Afg‘on rubobining o‘zbek ijrochilik maktabiga integratsiyalashuvi shunchaki cholg‘uning o‘zlashtirilishi emas, balki uning estetik renessansi sifatida baholanishi kerak. Muhokama qilinayotgan asosiy masala – cholg‘uning mahalliy sharoitda “o‘zbeklashishi” jarayonidir[7].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Afg‘on rubobi o‘zining tarixiy ildizlari bilan qadimiy Baqtriya va Xuroson madaniyatiga borib taqalsa-da, XX asr o‘rtalaridan boshlab o‘zbek ijrochilik maktabining ajralmas qismiga aylandi. Uning konstruktsiyasidagi taran torlari va rezonans xususiyatlari cholg‘uning Markaziy Osiyo cholg‘ushunosligidagi eng murakkab asbob ekanligini tasdiqlaydi. Afg‘on rubobi ijrochiligini rivojlantirish uchun kelajakda ushbu cholg‘u uchun maxsus metodik qo‘llanmalarni ko‘paytirish, uning repertuarini zamonaviy kompozitorlik ijodi namunalari bilan boyitish hamda akustik xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish talab etiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati (Использованная литература / References)

1. Belyaev V. M. Central Asian Music / ed. and transl. M. Slobin. – Oxford: Oxford University Press, 1933.
2. Fitrat A. O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi. – Toshkent: Davlat nashriyoti, 1927.
3. Hamidov H. O‘zbek an’anaviy qo‘shiqchilik madaniyati tarixi. – Toshkent: Fan, 2001.
4. Matyoqubov O. Maqomot. – T.: Musiqa, 1983.
5. Mirzayev M. Rubob darsligi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1979.
6. Odilov A. O‘zbek xalq cholg‘ularida ijrochilik tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
7. Qosimov O. Afg‘on rubobi ijrochiligi metodikasi. – Toshkent: Musiqa, 2002.
8. Slobin M. Music in the Culture of Northern Afghanistan. – Tucson: University of Arizona Press, 1976.
9. Вызго Т. С. Музыкальные инструменты Средней Азии: исторические очерки. – Москва: Музыка, 1980.
10. Кароматов Ф. М. Узбекская инструментальная музыка. – Ташкент: Гафур Гулям, 1980.
11. Успенский В. А. Шашмақом: узбекская и таджикская классическая музыка. – Москва, 1924.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.82:81'255:821.51:811.111

IBORALARDA "VATAN" KONSEPTI REPREZENTATSIYASI

Shodiyeva Shoxida Inatovna, Jizzax davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ "РОДИНА" В ФОРМУЛИРОВКЕ

Шодиева Шохида Инатовна, Джизахский государственный педагогический университет независимый исследователь

REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF "MOTHERLAND" IN PHRASES

Shodiyeva Shokhida Inatovna, Jizzakh State Pedagogical University Independent researcher

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tilda mavjud bo'lgan frazeolik birliklarning komponentlarida "vatan" konsepti birliklari ishtirok etmasa ham, shu konsept doirasiga kiruvchi, mardlik, qo'rqmaslik, vatani ozodligi, obodligi uchun kurashish, unga muhabbat singari tushunchalar ifoda etilishi xususida fikr yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *Frazeologik birlik, kommunikativ vosita, milliy mentallik, transformatsiya, ko'chma ma'no, komponent, erkin birikma, an'ana, sema, periferiya.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается выражение таких понятий, как мужество, бесстрашие, борьба за свободу и процветание родины, а также любовь к ней, несмотря на то, что единицы понятия «родина» не входят в состав фразеологических единиц, существующих в языке.*

Ключевые слова: *фразеологическая единица, коммуникативный инструмент, национальный менталитет, трансформация, переносимое значение, компонент, свободное сочетание, традиция, сема, периферия.*

Abstract: *This article discusses the expression of concepts such as courage, fearlessness, fighting for the freedom and prosperity of one's homeland, and love for it, even though the units of the concept "homeland" do not participate in the components of phraseological units existing in the language.*

Key words: *Phraseological unit, communicative tool, national mentality, transformation, portable meaning, component, free combination, tradition, sema, periphery.*

Bizga ma'lumki, ibora yirik til birligi bo'lib, kamida ikkita mustaqil so'zdan (leksemadan) tarkib topadi. Shunga ko'ra iboraning ifoda plani deb so'zlar (leksemalar), shular tarkibidagi til birliklari ko'zda tutiladi [2].

Frazeologik birliklar kommunikativ vositadir, u til vositasi sifatida ijtimoiy hodisa bo'lib, til va tafakkur, til va madaniyat, til va milliy mentallik munosabatlarida mavjud bo'ladi va nutqda ularning mohiyatini yuzaga chiqaruvchi kommunikativ vazifani bajaradi. Frazeologik birliklar tilda tayyor holda mavjud bo'lgan, nutqqa tayyorligicha olib kiriladigan, tuzilishiga ko'ra so'z birikmasi yoki gapga teng bo'lgan, mazmunan ko'chma ma'noga asoslangan til birligidir [1].

Biz ham o'zbek tilidagi iboralarni "Vatan" konsepti ostida birlashtirishga, shu doirada tahlil qilishga harakat qildik. Xalq tilidagi "Vatan etmoq" iborasining ma'nosida kimningdir o'ziga uy qurishi, ma'lum bir boshpanali bo'lishi ifodalanadi. So'zlashuvda "Vatan qilmoq" tarzida ham uchraydi. Mazkur iborada Vatan ma'nosi kichrayib, uy, yashash joyi ma'nosi aks etmoqda. Tilda shu mazmunga yaqin "Vatan (yoki makon) tutmoq" iborasi ham uchraydi. Mazkur iborada ham biror hududni, makonni odamlar yashash uchun uy (vatan) qilib olishi nazarda tutiladi. Bu iboralarga qarama-qarshi tarzda esa "Vatani yo'q" iborasi ham bor, bu ibora so'zlashuvda *bevatan* so'ziga sinonim tarzida emas, aksincha *yashaydigan joyi, uyi yo'q* ma'nosini bildirib keladi. Demak, mazkur iboralar ko'chma ma'noda kelib, insonning domiy yashash manzili, uyi mazmunini ifodalab kelmoqda. *"O'z uyim, o'lan to'shagim"* iborasi ham nutqimizda, ayniqsa, ayollar tilida juda ko'p uchraydi. Bu ibora bir joydan ikkinchi joyga borib qolgan insonlarga hech qaysi joy o'zining uy-joyidek qulay bo'lmasligini, uning o'rnini bosa olmasligini anglatadi. Shuningdek, "Uyi kuymoq" iborasi ham uchraydi. Bilamizki, iboralar tarkibidagi har bir so'z alohida tushuncha, ma'no ifodalamasdan, ibora yaxlitligicha bir umumiy ma'noni anglatadi, ayni

so‘zga nisbatan ma’noni kuchli tarzda, obrazli ifodalaydi. Mazkur iborada ham yaxlit “xonavayron bo‘lmoq”, “katta moddiy zarar ko‘rmoq” ma’nosi obrazli tarzda ifodalanmoqda. Frazeoligizm anglatgan umumiy ma’no tarkibida “uy-joyiga moddiy zarar yetdi” degan sema ham borki, bu ibora tarkibidagi so‘zlar bilan umumiy mazmun o‘rtasidagi aloqaning mavjudligiga ishora qiladi.

“Uy ichi” iborasi oila a’zolari ma’nosini bildirib keladi. *“Yusufbek hojining qiziq bir tabiati bor: xotin bilangina emas, umuman uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo‘lsa bo‘lsin uzoq so‘zlashib o‘lturmaydir. Otabekmi, onasimi, Hasanalimi, ishqilib uy ichidan birartasining so‘zlari va yo kengashlari bo‘lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so‘zlab beradilar; maqsad aytib bitkandan so‘ng sekingina ko‘tarilib uning yuziga qaraydirlar”. (Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar)*

Ayni ibora nutqimizda erkin birikma tarzida ham ishlatiladi: “*Xotin kishini yig‘lashga haq qilgan xudo... Yig‘lay ber! Shundan so‘ng uy ichida og‘ir bir jimlik cho‘qdi. Qurvonbibining yig‘isi xo‘rsinish darajasiga tushib qoldi. Keyincha u ham jimib ketdi”. (Cho‘lpon. Kecha va kunduz).* Demak, erkin so‘z birikmaga xos ma’no transformatsiyaga uchrab, ibora tarkibidagi so‘zlarga xos bo‘lmagan “odamlar” frazeologik ma’nosi shakllangan.

“Uyi buzilmoq” iborasi ham erkin birikmaning frazeologizmlashishi natijasida yasalgan. Bu iborani o‘z ma’nosida talqin qilsak, ega+kesim tarkibli (uyi buzildi) sodda yig‘iq gap deymiz. Erkin birikma yashash joyning buzilishi, yo‘q qilinishi ma’nosini bildiradi. Yaxlit frazeologik ma’nosida ham yo‘q bo‘lish, parokanda bo‘lish ma’nosi bo‘rtib turadi, ya’ni er-xotinning oilasi yo‘q bo‘lishi, ajralish ma’nosini ifodalab keladi.

Vatan konseptiga kiruvchi “yurt” so‘zi ham iboralarning komponenti sifatida ularni shakllantirishga xizmat qilgan. Nutqimizda “Yurt so‘ramoq” iborasi uchraydi. Ushbu iboraning ma’nosida *yurtni boshqarmoq, hukmdorlik qilmoq* semalari mavjud: “*Yurtning keksa odamlari o‘zaro so‘zlasharkan, bu mamlakatda hech bir xon va xonvachchaning muncha uzoq yurt so‘ramaganini so‘zlaydilar. Mallaxonlar, Xudoyorlar, Nasriddinbeklar yurt ustidan bahor bulutlari kabi kelib ketgan edilar. Akbarali mingboshi, mana, o‘n uch yildan beri shu masnadida o‘tiradi, davlati, obro‘si, nufuzi tobora oshsa oshadiki, kamimaydi”. (Cho‘lpon. Kecha va kunduz).*

Tilimizda “yer” komponentli iboralar ham uchraydi: *“Yer bilan yakson bo‘lmoq”* yo‘q bo‘lmoq, qadri yer bilan bitta bo‘lmoq, qadri yo‘qolmoq ma’nolarini ifodalaydi: “*Qutidor: — Xudoning qanday hikmatlari bordirkim, shu kecha-kunduzlarda bizning tevaragimizda qonli voqi’alar ko‘rila boshladi: bu kun nikoh deganimizda Komilbekni hammomda o‘ldirib ketdilar (Kumushbibi yuzida bir yengillik ko‘rildi), kecha uyimiz orqasida bir emas, uch kishi o‘ldirildilar. Xudo oxirini baxayr qilsin endi... — Inshoolloh, ishning oxiri xayrlikdir, otajon,— dedi Kumush, — chunki bizning molimizga ko‘z olaytirib yomon niyat bilan uyimiz orqasini teshkuchilarni yer bilan yakson etdirishi istiqbolimizning xayrlik follaridandir, otajon! — To‘g‘ri aytasan, qizim, — dedi qutidor”. (Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar)*

“Yer ostidan qaramoq” iborasi yuzini yerga qaratib ro‘parasidagi odamga qarash ma’nosini bildiradi: *Rahmat so‘zdan chetda qoldirmas uchun Otabekni ham orag‘a oldi: — Bizning Marg‘ilonda bir qiz bor, — dedi, — shundog‘ ko‘hlikki, bu o‘rtada uning o‘xshashi bo‘lmas, deb o‘ylayman. Homid bir turlik vaziyatda yer ostidan jiyaniga qaradi. Tog‘asining holidan xabarsiz Rahmat so‘zida davom etti: — Shahrimizda Mirzakarimboy otlig‘ bir savdogar kishi bor, bu shuning qizidir. Balki siz Mirzakarim akani tanirsiz, u bir necha vaqt Toshkandda qutidorliq qilib turg‘an ekan? — Yo‘q... Tanimayman. Homidning yuzidagi boyag‘i holat yana ham kuchlanib go‘yo toqatsizlang‘andek ko‘rinar edi, Rahmat davom etti: — Uning havlisi poyafzal rastasinin.(Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar).*

“Yer yorilsa yerga kirgudek” iborasi ham uyat, nomus ma’nolarini bildiradi: *Ammo uzil-kesil fotiha o‘qub, qudalashish uchun uyla-riga kelgan sovchi va quda xotinlarning oldilarig‘a kelib betlariga aytadir: “Hali men ersirab qolg‘anim yo‘q, fotiha o‘qub tashvish chekmay uylaringga jo‘nay beringlar”. Mohira oyim bu yuzsizlikdan yer yorilsa yerga kirgundek bo‘ladir. Sovchilar ersa mundog‘ uyatsiz qizdan alhazar o‘qushib jo‘naydirlar. Albatta, ota-onaning bunga qarshi choralari qarg‘ish va ranjishdan nariga o‘tolmaydir. Og‘asi Azimbekning Xushro‘y ustiga ko‘targan mushti ham “nega meni urasiz, men falonlik qildimmi?” degan haqlik so‘z bilan*

darmonsizlanadir. (Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar).

“Yuzini yerga qaratmoq” iborasida ham nomusga, hijolatga qo‘ymoq ma’nosi mavjud: “— *Niyatim yaxshi. Sevmaydigan erdan chiqib sevadiganiga tegaman, deyman. Nimasi yomon? Ikkita opam bir yaxshi, o‘z tengi bilan umr qilib o‘tiribdi-ku. Mening aybim nima? Ertagacha otamdan javob olib bering. Bo‘lmasa, hammangizni yerga qarataman! Zarda qilib o‘rnidan turdi va kavishini naridan-beri oyog‘iga ilib, onasi yonidan chiqa boshladi. Bu bir do‘q edi”. (Cho‘lpon. Kecha va kunduz).*

“Yer chizmoq” iborasi o‘ylanib o‘tirmoq ma’nosini ifodalashga xizmat qiladi: *“Har bir majlisning jonlandirg‘uchi, idora qilg‘uchi bir-ikki qahramoni bor bo‘lganidek, bu qizlar majlisi ham shunday qahramonlardan holi emas edi. Majlisni bunchalik ruhsizlanib, ma’yusiyat ichida qolishig‘a Gulsinbibi chidab turolmadi: — Biz nima uchun yig‘ildiq-da, nimaga yer chizishib o‘lturamiz! — dedi. — Biz bu yerga aza ochqali keldikmi?” (Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar).*

Tilimizda “davlat” komponentli iboralar ham uchraydi. O‘zbek xalq dostonlari, ertaklaridagi “boshiga davlat qushi qo‘nmoq” iborasi juda mashhur.

Davlatli ekan boshingiz,
Obod ekan qo‘shingiz,
Qutlug‘ bo‘lsin, Sultonbek,
Chakkadagi davlat qushingiz. (Alpomish)

Shuningdek, “davlatingiz soyasida”, “soyayi davlatingizda” iboralari sizning panohingiz ostida, sizning yordamingiz bilan degan ma’nolarni bildirib, aksariyat mulozamat yuzasidan qo‘llaniladi, ularda tarixiylik bo‘yog‘i mavjud, hozirgi paytda so‘zlashuv nutqida qo‘llaniladi: *“— Nima qilardik. Yana yettita yigit qilamiz. Xushyor bo‘lamiz. — Mingboshi bir oz o‘ylandi. — E, bizning yurtlar tinch. Fuqarolarimiz hammasi yuvosh, qo‘yday. Men bo‘lsam ularning otaxoniman... Qattiq gapirmayman. Jabr qilmayman... Nimaga to‘polon qilsin? Uxlay ber, bemalol! Mening soyai davlatimda, xoxlasang, boqqa chiqib yot! Ha! O‘zidan xursand, kula-kula ichkariga qarab yurdi. Xotinlar chekildilar. Uch-to‘rt qadam bosib, yana to‘xtadi: — Aytgancha, Absamat yomon xijolat bo‘ldi, lekin!” (Cho‘lpon. Kecha va kunduz).*

“Davlatlari yori bersa” iborasida ham yuqori mansabdagi kishiga sizning yordamingiz bilan degan tushuncha aks etib turadi, mazkur iborada ham tarixiylik bo‘yog‘i mavjud: “— Qalay, Xoliqbek, — dedi, — yurtlaringiz tinchlikmi, o‘lturing. — Xudog‘a shukur, davlatlari ko‘lankasida, — deb qo‘rboshi tavozi’landi va qo‘l qovushtirib qushbegining yaqinig‘a cho‘kkaladi. Ahmadxon bo‘sh laganni dasturxoni bilan ko‘tarib qushbegi kirgan eshikdan chiqdi. — Kechagi o‘g‘rilar nima bo‘ldi, qo‘lg‘a tushirdingizmi? — Davlatlari ko‘lankasida... O‘g‘rilardan bittasi tutildi, *davlatlari yori bersa* qolg‘anlari ham ushlanur, deb o‘ylayman. — Boshqa nima xabarlar bor?” *(Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar).*

O‘zbek tilida *“tuproq”* komponentli frazeoligizmlar ham ko‘p uchraydi. Xususan, “bu yerning tuprog‘i og‘ir” iborasida joy ma’nosi aks ekadi, ya’mi bu joyni tashlab ketib bo‘lmaydi, tashlab ketish qiyin degan frazeologik ma’no bo‘rtib turadi. Bu inson uchun aziz joylarga, masalan, Vatanga nisbatan qo‘llanilishi mumkin.

Nutqimizda tez-tez uchraydigan “tuproq bilan teng qilmoq” iborasining ma’nosida juda pastga urmoq, qadrsizlantirmoq, qadrini yerga urmoq kabi ma’nolar aks etadi. *“Onangizning o‘quyturg‘an bayti maning sha’nimga tamoman teskari, chunki ota-ona orzusi hech bir vaqt yangi yorlik vazifasini o‘tay olmas va hamisha boshqalar-ning orzu-havasi bo‘lib qola berar. Siz o‘zingizni tuproq bilan tenglashdirmakchi bo‘lg‘ansiz, lekin man hozir Kumushka ham qanoatlanmay Oltinbibi deb atamoq fik-riga tushdim…” (Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar).*

“Tuproqdan tashqari” iborasi tiriklikka, hayotga ishora qilsa, “tuproqqa topshirmoq”, “tuproqqa qo‘ymoq” iboralari dafn qilmoq, qabrga qo‘ymoq ma’nosini bildiradi.

“Qiziq, oyim negadir uni ko‘p ham yoqtirmaydi. Ammo dilini og‘ritmaydiyam. - Shukr, - deydi sekin. - O‘zingiz yaxshi yuribsizmi? Ovsinim bardammilar? - Yuribmiz tuproqdan tashqari! - deydi Naim sartarosh yolida davom etib. - Ovsiningiz ham tuzuk. Beli og'rib yotibdi. Oyim sidqidildan maslahat beradi”. (O‘tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari).

“Ammam yana jimib qoldi. Nafasining g‘ijillashi kuchayib ketdi. Devorga - Kimsan akamning suratiga tezgina qarab qo‘ydi-da, xo‘rsindi, yana ming‘illab ashula ayta boshladi: Jon bolam, jonim bolam, Olloga topshirdim sani,

Ohimga Ollo yetmadi, tuproqqa topshirdim sani".(O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi).

"Qayoqdasan, bolam? Qaysi yurtlarda yuribsan?! Joning sog'mi o'zi? Mayli, oyoq-qo'lsiz bo'lsang ham, birov zambilda ko'tarib kelsayam jon derdim! Kaftimda olib yurardim! Otang yo'lingga termula-turmula o'tdi. Endi aqalli meni o'z qo'ling bilan tuproqqa qo'ysangchi! Yo'q, yig'layotganim yo'q, bolam! Yig'lamayman".(O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi).

Xalqimiz tilida "tuprog'i bir joydan olingan" iborasi ko'p ishlatiladi, ayniqsa, oilaviy an'analarda bu ibora yana ham to'ldirilib "qaynona kelinning tuprog'i bir joydan olingan" yoki "Qaynota bilan kuyovning tuprog'i bir yedan" kabi shakllarda uchraydi. "- *Voy, ordona! Shilpildoq qilishni sanga kim qo'yibdi. Yoygan xamiringni ko'rpa qilib yotsa bo'ladi-ku. Zo'rani yo'rig'i boshqa. Lag'mon kessa, kokil qilib tashlaydi. Hovli supursa, yerda aksing ko'rinadi. O'zimga o'xshaydi-da! Qaynona-kelinning tuprog'ini bir joydan olgan! Xolposh xola to'y-hashamlarda Zuhra kelinni og'zidan bol tomib maqtasa ham biznikiga chiqqanida oyimga hasrat qiladi". (O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi)* Demak, bu iboraning ma'nosida bir xil, o'xshash degan semalar bo'rtib turadi.

Shunigdek, "tuproqqa qorishtirmoq" iborasi "yerga urmoq", "yer bilan bitta qilmoq" kabi iboralarga sinonim hisoblanadi. Uning ma'nosida odamning obro'yini to'kish, kamsitish kabi jihatlar aks etib turadi: *"Bo'lmadi. O'z erini bemalol tuproqqa qorishtirib "Murodjon aka"sini og'zidan bol tomib maqtayotgan ko'hlik juvon ko'zimga xunuk ko'rinib ketdi. "Ehtimol, ering seni deb ichkilikka ruju qo'ygandir, balki rostdan ham alamidan ichar!" Yana birpas o'tirsam, shu gaplar og'zimdan chiqib ketishini bilib, o'rnimdan turdim. (O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari).*

O'zbek tilida "bog'" komponentli iboralar ham uchrab turadi: "uzumini yeng-u, bog'ini surishtirmang". Bu iborada badiiy asarlardagi badiiy qahramonlarning salbiy xarakterini ochib berish uchun ham qo'llaniladi. Ya'ni biror narsadan foydalanish asnosida uning qayerdan kelgani, qanday kelgani bilan qiziqmaslik ma'nosini bildiradi. Bu ibora xalq tilida ham ko'p ishlatiladi.

Yoki "biri bog'dan kelsa, biri tog'dan keladi" iborasi ham "bog'" komponentli ibora hisoblanadi. Bu iborani bir xulosaga kelish uchun har xil odamlar turli xil fikrlarda bo'lishi, bir to'xtamga kelishda qiyinchilikka uchrashi nazarda tutilib ishlatiladi.

Tilimizda "boshpana bermoq" iborasi ham uchraydi, uning frazeologik mazmunida uy-joyi yo'q yoki musofir odamga yashash uchun joy berish degan tushuncha bor.

"In" komponentli iboralarni ham "Vatan" konsepti doirasiga kiritishni ma'qul ko'rdik. "Arining ini" iborasida besovita arilarning inidagi harakatiga o'xshashlik semasi bor, ya'ni odamlarning biror joyda juda ko'p to'planishi, gavjumligiga nisbatan ishlatiladi.

"In-iniga kirib ketmoq" iborasida ma'lum bir voqea-hodisadan qo'rqib odamlarning o'sha joydan birdaniga yo'qolib qolishi nazarda tutiladi.

Tilda *"Ostona(si)ga qadam bosmoq"* iborasi ham qo'llaniladi. Bu iboraning mazmunida kimning xonadoniga borish yoki bormaslik tushunchasi aks etadi: *"Kampir javob bermadi. Alamli xo'rsindi. Oxiri zarda bilan javob qildi. -Bundan keyin bu to'g'rida mendan bir og'iz ham gap so'rama. Agar so'rasang, ostonangga qadam bosmay qo'yaman". (Said Ahmad. Ufq)*

Tilda yana shunday frazeolik birliklar ham borki, ularning komponentlarida "vatan" konsepti birliklari ishtirok etmasligi mumkin, lekin shu konsept doirasiga kiruvchi, mardlik, qo'rqmaslik, vatani ozodligi, obodligi uchun kurashish, unga muhabbat kabi tushunchalar ifoda etiladi.

Xulosa qilib aytganda, Vatan konsepti doirasidagi iboralarni uch xil qarashda tahlil qildik. Birinchidan, tilda shunday iboralar borki ularning komponentlari tarkibida Vatan konsepti doirasidagi leksemalar mavjud va frazeologik ma'noda ham ayni ma'no bor. Ikkinchidan, frazeologizmlar tarkibida Vatan konsepti periferiyasidagi leksemalar mavjud, lekin frazeologik ma'noda ayni ma'no aks etmaydi. Uchinchidan, frazeologizmlar tarkibida vatan konsepti doirasidagi leksemalar mavjud emas, lekin frazeologik ma'noda u aks etib turadi. Tildagi iboralarni Vatan konsepti yuzasidan shu nuqtayi nazaridan tahlil qildik, fikrlarimizni dallilash uchun badiiy matnlardan foydalanishni ma'qul ko'rdik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологияси. Тошкент: 2019. Б.11.(-266 бет)

2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1978. Б.4. (405 б.)

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.82:81'255:821.51:811.111

TAKSONOMIYA TUSHUNCHASI VA UNING TILSHUNOSLIKDAGI QO'LLANILISHI

Meliqulova Madina Xikmatovna, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

THE CONCEPT OF TAXONOMY AND ITS APPLICATION IN LINGUISTICS

Melikulova Madina Khikmatovna, Termez State University of Engineering and Agrotechnology

КОНЦЕПЦИЯ ТАКСОНОМИИ И ЕЁ ПРИМЕНЕНИЕ В ЛИНГВИСТИКЕ

Меликулова Мадина Хикматовна, Термезский государственный инженерно-агротехнологический университет

Annotatsiya: *Ushbu maqolada taksonomiya tushunchasining umumiy mohiyati, uning biologiya fanidan boshlab boshqa sohalarga, xususan, tilshunoslikka o'tishi va lingvistik tadqiqotlarda qo'llanilishi batafsil yoritiladi. Taksonomiya – bu murakkab ierarxik tuzilmali obyektlarni tasniflash va tartibga solish nazariyasi bo'lib, tilshunoslikda tillar oilalarini genetik tasniflash, leksik-semantik munosabatlarni (giponimiya, meronimiya), areal lingvistikadagi hududiy taksonlarni (zona, areal, dialekt massivi) va kompyuter lingvistikasidagi ontologiyalarni yaratishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada taksonomiyaning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqotlari, xalqaro tajribalar bilan qiyosiy tahlili, muammolari va kelajakdagi istiqbollari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarida taksonomik yondashuvni yanada chuqurlashtirish zarurligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *taksonomiya, takson, tilshunoslik, areal lingvistika, semantik taksonomiya, giponimiya, meronimiya, lingvistik tasniflash, o'zbek shevalari, ontologiya.*

Abstract*: This article discusses in detail the general essence of the concept of taxonomy, its transition from biology to other fields, in particular linguistics, and its application in linguistic research. Taxonomy is a theory of classification and organization of objects with a complex hierarchical structure, which plays an important role in the genetic classification of language families in linguistics, lexical-semantic relations (hyponymy, meronymy), territorial taxa in areal linguistics (zone, areal, dialect array) and the creation of ontologies in computer linguistics. The article reviews taxonomy research in Uzbek linguistics, its comparative analysis with international experience, problems and future prospects. The results of the research indicate the need to further deepen the taxonomic approach in modern areas of linguistics.*

Key words*: taxonomy, taxon, linguistics, areal linguistics, semantic taxonomy, hyponymy, meronymy, linguistic classification, Uzbek dialects, ontology.*

Аннотация*: В данной статье подробно рассматривается общая сущность понятия таксономии, её переход из биологии в другие области, в частности в лингвистику, и её применение в лингвистических исследованиях. Таксономия — это теория классификации и организации объектов со сложной иерархической структурой, играющая важную роль в генетической классификации языковых семей в лингвистике, лексико-семантических отношениях (гипонимия, меронимия), территориальных таксонах в ареальной лингвистике (зона, ареальный, диалектный массив) и создании онтологий в компьютерной лингвистике. В статье рассматриваются таксономические исследования в узбекской лингвистике, их сравнительный анализ с*

международным опытом, проблемы и перспективы на будущее. Результаты исследования указывают на необходимость дальнейшего углубления таксономического подхода в современных областях лингвистики.

***Ключевые слова**: таксономия, таксон, лингвистика, ареальная лингвистика, семантическая таксономия, гипонимия, меронимия, лингвистическая классификация, узбекские диалекты, онтология.*

Kirish. Taksonomiya (yun. *taxis* – tartib bilan joylashish, *nomos* – qonun) – butun borliqning murakkab, odatda ierarxik tuzilmali sohalarini (jonli tabiat, geografiya, geologiya, tilshunoslik, etnografiya va boshqalar) tasniflash va tartibga solish nazariyasi, shu haqdagi fan sifatida talqin etiladi. [1] Bu atama birinchi marta biologiya sohasida paydo bo‘lgan bo‘lib, 1813-yilda shveytsariyalik botanik tomonidan o‘simliklar tasnifini ishlab chiqish jarayonida qo‘llanilgan. Karl Linney (1707–1778) binomial nomenklatura tizimini yaratib, taksonomiyani zamonaviy ilmiy asosga qo‘ygan. [1, bet. 3–5]

Zamonaviy fanlarning rivojlanishi bilan taksonomiya biologiyadan chiqib, boshqa gumanitar va tabiiy fanlarga, jumladan tilshunoslikka o‘tgan. Tilshunoslikda taksonomiya til birliglarini (fonema, morfema, leksema, sintagma va boshqalar) ierarxik tartibda tasniflash, ularning o‘zaro munosabatlarini aniqlash va til tizimini sistemalashtirish vositasi sifatida qaraladi. O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalish areal lingvistika, leksikologiya va semasiologiya doirasida faol o‘rganilmoqda. Ushbu maqolada taksonomiyaning umumiy tushunchasi, tilshunoslikdagi qo‘llanilish shakllari, o‘zbek olimlarining hissalari va kelajakdagi takliflar muhokama qilinadi.

Asosiy qism

1. Taksonomiyaning umumiy tushunchasi va tarixiy rivoji. Taksonomiya – bu obyektlarni ierarxik darajalarga bo‘lish va ular o‘rtasidagi munosabatlarni (supero‘rnatilganlik, pastki daraja, tenglik) aniqlash usuli. Biologiyada taksonlar (tur, jins, oila, sinf va h.k.) orqali jonli organizmlar tasniflanadi. Tilshunoslikda esa takson – til hodisalarining tasnif birligi bo‘lib, masalan, dialekt zonasi, til ittifoqi, leksik-semantik guruh sifatida namoyon bo‘ladi. [2]

Xalqaro tilshunoslikda taksonomiya genetik (tillarni oilalar bo‘yicha tasniflash), tipologik (grammatik tuzilishiga ko‘ra) va areal (geografik tarqalishiga ko‘ra) tasniflarda qo‘llaniladi. Masalan, hind-yevropa tillari oilasining taksonomik darajalari (shox, guruh, til) Shleyxerning “til shajaralari” nazariyasida aks etgan. [3] O‘zbek tilshunosligida taksonomiya terminining o‘rganilishi nisbatan yangi bo‘lib, Asqar Eshmuminovning tadqiqotida taksonomiya “butun borliqning murakkab, odatda iyerarxik tuzilmali sohalarini tasniflash va tartibga solish nazariyasi” deb ta’riflanadi. [1]

2. Tilshunoslikda taksonomiyaning asosiy qo‘llanilish yo‘nalishlari. Tilshunoslikda taksonomiya bir necha darajada namoyon bo‘ladi:

a) **Semantik va leksik taksonomiya.** So‘z ma’nolari o‘rtasidagi ierarxik munosabatlar (giponimiya – pastki tushuncha, giperonimiya – yuqori tushuncha) taksonomik tuzilmani hosil qiladi. Masalan, “jonzot” (giperonim) – “hayvon”, “inson”, “hashorat” (giponimlar); “olma daraxti” – “olma” (meronimiya – butun-qism munosabati). [4] Ingliz va o‘zbek tillaridagi meronimlar tahlilida S.U.Mustafaeva taksonomiya va meronimiya o‘rtasidagi yaqinlikni ko‘rsatib, leksik birliklarning taksonomik jadvalini yaratish zarurligini ta’kidlaydi. [4, bet. 6–8]

b) **Areal lingvistikadagi taksonomiya.** Bu yo‘nalishda takson – hududiy til birliklarining ierarxik tasnifi: lisoniy areal, dialekt zona, til massivi, til ittifoqi. Samixon Ashirboyev o‘zbek tilshunosligida areal lingvistikani rivojlantirishda takson tushunchasini “hududiy til faktorlarining ierarxik tasnifi” deb talqin qiladi. [2] O‘zbek shevalarida izoglossalar, izofona va izoleksalar orqali taksonlar aniqlanadi. Masalan, o‘zbek shevalarining areal kartalarida Toshkent, Samarqand, Buxoro zonalari takson sifatida ajratiladi. [5]

c) **Grammatik va sintaktik taksonomiya.** Morfologik birliklar (ot, sifat, fe’l) va sintaktik konstruksiyalar taksonomik darajalarga bo‘linadi. Kompyuter lingvistikasida taksonomiya ontologiyalar va tezauruslar yaratishda asos bo‘lib, o‘zbek tili ontologiyasini ishlab chiqishda muhimdir. [6]

O‘zbek tilshunosligida taksonomik yondashuv A.Jo‘rayev, M.Mirzayev va boshqa

olimlarning dialektologik tadqiqotlarida namoyon bo‘lgan. [5]

Muhokama. Taksonomiyaning tilshunoslikdagi qo‘llanilishi bir qator afzalliklarga ega: til tizimini aniq tasvirlash, leksik-semantik munosabatlarni modellashtirish, dialektlar dinamikasini kuzatish va sun’iy intellektda tilni qayta ishlashni yaxshilash. Biroq, muammolar ham mavjud. O‘zbek tilida taksonomik tadqiqotlar hali yetarli emas, ayniqsa semantik taksonomiya va kompyuter lingvistikasi yo‘nalishlarida. Xalqaro tajribada (WordNet kabi) yaratilgan taksonomiyalar ingliz va boshqa tillarga moslashtirilgan bo‘lsa-da, o‘zbek tili uchun milliy ontologiya yaratish zarur. [6]

Areal lingvistikada taksonlar dinamikasi (adstrat, substrat, superstrat ta’siri) o‘zbek shevalarining globallashuv sharoitidagi o‘zgarishlarini tushunishga yordam beradi. [2, bet. 10–12] Semantik darajada meronimiya va graduonimiya (ko‘tarilish, o‘sish munosabatlari) taksonomiyasi tilning kognitiv xususiyatlarini ochib beradi. [4]

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, taksonomiya tilshunoslikni sistemalashtiruvchi vosita bo‘lib, uning qo‘llanilishi fanlararo xarakterga ega. O‘zbek olimlarining ishlari (Eshmuminov, Ashirboyev) bu yo‘nalishni rivojlantirishga muhim hissa qo‘shmoqda, ammo nazariy va amaliy tadqiqotlar ko‘paytirilishi lozim.

Xulosa va takliflar Taksonomiya tushunchasi biologiyadan kelib chiqib, tilshunoslikda tillarni tasniflash, semantik munosabatlarni tahlil qilish va areal hodisalarni o‘rganishda muhim o‘rin egallaydi. O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalish areal lingvistika va leksikologiya doirasida faol rivojlanmoqda.

Takliflar:

1. O‘zbek tili uchun milliy semantik taksonomiya (tezaurus) yaratish.
2. Areal lingvistikada o‘zbek shevalari atlasini taksonomik asosda yangilash.
3. Kompyuter lingvistikasida o‘zbek tili ontologiyasini taksonomik tamoyillar asosida ishlab chiqish.
4. Oliy ta’lim dasturlariga taksonomik lingvistika kursini kiritish.

Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar tilshunoslikning nazariy va amaliy ahamiyatini oshiradi hamda o‘zbek tilining zamonaviy texnologiyalarda qo‘llanilishini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] Eshmuminov A. Taksonomiya termini haqida // Zenodo. – 2022.

[2] Ashirboyev S. Areal lingvistikada takson tushunchasi talqini // Oltin bitiglar (Golden scripts). – 2021. – №4. – Bet. 5–15. (TSUULL jurnali)

[3] Serebrennikov B.A. Areal lingvistika // Lingvistik terminlar lug‘ati (o‘zbekcha tarjimasi asosida). – Toshkent: Fan, 1980-yillar nashrlari.

[4] Mustafaeva S.U. Ingliz va o‘zbek tillaridagi meronimlar va ularning leksik so‘zlararo munosabatlari haqida umumiy tushuncha // CyberLeninka. – 2023. – Bet. 4–10.

[5] Areal lingvistika fanini o‘qitish asoslari // URIU ilmiy nashri. – Toshkent, 2020-yillar. – 67 bet.

[6] Abjalova M. O‘zbek tili ontologiyasi: yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi (monografiya). – Toshkent, 2023. – Bet. 45–60.

[7] Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. – Toshkent: Fan, 2005.

[8] Jo‘rayev A. O‘zbek dialektologiyasi va areal tadqiqotlar. – Toshkent: TSUULL nashri, 2018.

[9] Polivanov Ye.D. O‘zbek shevalaridagi umumturkiy izoglossalar // 1930-yillar tadqiqotlari (qayta nashr).

[10] Mirzayev M. O‘zbek shevalarini o‘rganish masalalari. – Toshkent: Fan, 1955.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.82:81'255:821.51:811.111

РОЛЬ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Рахматова Шохиста Махматкобиловна, Преподаватель, Термезский государственный инженерно-агротехнологический университет

THE ROLE OF TERMINOLOGICAL VOCABULARY IN TEACHING A SPECIALIZED LANGUAGE

Rakhmatova Shokhista Makhmatkobilovna, Lecturer, Termez State Engineering and Agrotechnological University

MAXSUS TILNI O'QITISHDA TERMINOLOGIK LUG'ATNING ROLI

Raxmatova Shoxista Maxmatqobilovna, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiya universiteti o'qituvchisi

Аннотация: *Статья посвящена анализу роли терминологической лексики в процессе обучения языку специальности в неязыковых вузах. Рассматриваются теоретические основы терминологии как подсистемы лексики, её коммуникативная и когнитивная функции, а также практические аспекты методики преподавания в условиях профессионально ориентированного обучения. Особое внимание уделяется специфике работы с терминологической лексикой в многоязычной среде Республики Узбекистан, где русский язык выступает как язык специальности для студентов технических, сельскохозяйственных и медицинских направлений.*

Ключевые слова: *терминологическая лексика, язык специальности, профессионально ориентированное обучение, коммуникативная компетенция, лексическая сеть, семантизация терминов, русский язык как иностранный, узбекские студенты, межпредметная интеграция, глоссарий.*

Abstract*: The article is devoted to the analysis of the role of terminological vocabulary in the process of teaching a specialty language in non-linguistic universities. The theoretical foundations of terminology as a subsystem of vocabulary, its communicative and cognitive functions, as well as practical aspects of teaching methods in professionally oriented learning are considered. Special attention is paid to the specifics of working with terminological vocabulary in the multilingual environment of the Republic of Uzbekistan, where Russian acts as the language of specialty for students of technical, agricultural and medical fields.*

Key words*: terminological vocabulary, specialty language, professionally oriented learning, communicative competence, lexical network, semantics of terms, Russian as a foreign language, Uzbek students, interdisciplinary integration, glossary.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tilshunos bo'lmagan universitetlarda ixtisoslashuv tilini o'qitishda terminologik lug'atning roli tahlil qilinadi. Unda terminologiyaning lug'at quyi tizimi sifatidagi nazariy asoslari, uning kommunikativ va kognitiv funktsiyalari hamda kasbiy yo'naltirilgan ta'limda o'qitish usullarining amaliy jihatlari o'rganiladi. O'zbekiston Respublikasining ko'p tilli muhitida terminologik lug'at bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bu yerda rus tili texnik, qishloq xo'jaligi va tibbiyot sohalaridagi talabalar uchun ixtisoslashuv tili bo'lib xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *terminologik lug'at, ixtisoslashuv tili, kasbiy yo'naltirilgan o'rganish, kommunikativ kompetensiya, leksik tarmoq, atamalarni semantizatsiya qilish, rus tili chet tili sifatida, o'zbek talabalari, fanlararo integratsiya, lug'at.*

Введение. В современном мире глобализации и ускоренного научно-технического прогресса язык специальности приобретает особую значимость как инструмент профессиональной коммуникации. Терминологическая лексика, составляющая основу

научного и профессионального дискурса, играет ведущую роль в формировании у студентов не только языковых, но и профессиональных компетенций. [1] Под языком специальности понимается функциональный подъязык, обслуживающий конкретную сферу деятельности и отличающийся высокой степенью точности, однозначности и системности лексических единиц.

Актуальность темы обусловлена несколькими факторами. Во-первых, в условиях цифровизации и интеграции образования возрастает потребность в специалистах, свободно владеющих терминологией на русском языке — языке международного научного общения и ключевом для многих отраслей в Республике Узбекистан. Во-вторых, студенты неязыковых вузов часто сталкиваются с трудностями при освоении специальной лексики из-за её абстрактности, интернационального характера и отсутствия прямых аналогов в родном языке. [2] В-третьих, в Узбекистане, где реализуется Стратегия развития на 2022–2026 годы с акцентом на сельское хозяйство, инженерию и медицину, качество подготовки кадров напрямую зависит от уровня владения профессиональной терминологией.

1. Понятие терминологической лексики и её место в системе языка.Терминологическая лексика представляет собой совокупность терминов — слов или словосочетаний, точно обозначающих понятия определённой отрасли науки, техники или производства. В отличие от общеупотребительной лексики термины характеризуются однозначностью, системностью, отсутствием экспрессивной окраски и строгой закреплённостью за определённым понятием. [1]

Как отмечает М.В. Боровикова, терминологическая лексика играет определяющую роль в формировании коммуникативной компетенции студентов поликультурных групп, поскольку именно термины обеспечивают взаимопонимание специалистов в рамках профессиональной деятельности. [2] Термины выполняют номинативную, дефинитивную и когнитивную функции, способствуя структурированию профессиональной картины мира.

В узбекском контексте терминологическая лексика часто включает интернационализмы (латинского, греческого, английского происхождения), что облегчает её освоение, но одновременно требует учёта национально-культурных особенностей. Например, в сельскохозяйственной терминологии наблюдается значительное совпадение семантического объёма русских и узбекских терминов (канал, насос, агрохимия), что создаёт благоприятные условия для переноса навыков. [3, с. 209]

2. Роль терминологической лексики в формировании профессиональной компетенции Терминологическая лексика является ядром языка специальности и выступает средством обеспечения точности, лаконичности и эффективности профессионального общения. Без её освоения невозможно формирование лексической компетенции как части коммуникативной. [4]

В технических и сельскохозяйственных вузах Узбекистана изучение специальной терминологии выступает необходимой предпосылкой профессиональной подготовки. Как подчёркивают Р.Б. Атаджанова и соавторы, формирование лексической компетенции невозможно без системного изучения профессиональной терминологии. [4] Студенты, овладевая терминами, создают «лексические сети», которые облегчают запоминание и воспроизведение материала в речи.

Практика показывает, что недостаточное владение терминологией приводит к коммуникативным неудачам, снижению мотивации и проблемам при чтении специальной литературы. Напротив, целенаправленная работа с терминами повышает уровень подготовки специалистов, способствует межпредметной интеграции и формированию готовности к профессиональной деятельности. [3, с. 207]

3. Методика обучения терминологической лексике. Обучение терминологической лексике должно носить системный, коммуникативно-ориентированный и профессионально направленный характер. Основные этапы включают:

Семантизацию (раскрытие значения через дефиницию, контекст, этимологию, перевод);

Закрепление (упражнения на узнавание, группировку, составление глоссариев);

Эффективными являются интерактивные формы: работа в парах, мини-дискуссии,

создание терминологических глоссариев и анализ аутентичных текстов. [4] В узбекских вузах рекомендуется сочетать лингвистический анализ с практическими заданиями по специальности, что усиливает мотивацию.

Особое место занимает работа с сельскохозяйственной терминологией. Э.К. Юсупов предлагает методику восходящей сложности: от поиска терминов в определениях до самостоятельного составления глоссариев и творческих заданий. [3, с. 210–211] Такой подход учитывает разноуровневость групп и способствует автономному обучению.

4. Особенности обучения терминологической лексике в условиях Узбекистана. В Республике Узбекистан русский язык как иностранный в неязыковых вузах сталкивается с вызовами многоязычия и профессиональной ориентации. Узбекские студенты успешно осваивают интернациональную терминологию благодаря близости семантических полей русского и узбекского языков, однако требуют дополнительной работы над словообразованием и синтаксисом терминов. [3, с. 208–209]

Обсуждение: Анализ литературы и практики показывает, что терминологическая лексика — не просто набор слов, а инструмент формирования профессиональной идентичности. Её роль особенно велика в условиях перехода к компетентностному образованию. Однако остаются проблемы: отсутствие унифицированных терминологических минимумов, недостаток современных учебников и слабая интеграция с цифровыми ресурсами.

В узбекском опыте успешно решаются эти вопросы через авторские методики (Юсупов, Атаджанова), ориентированные на практическую деятельность. Интерактивные методы позволяют перейти от репродуктивного к продуктивному уровню владения терминологией, что соответствует современным требованиям ФГОС и национальных стандартов Узбекистана. Сравнение подходов показывает универсальность принципов (системность, коммуникативность), но подчёркивает необходимость адаптации к национальному контексту: учёт билингвизма, культурных реалий и отраслевых приоритетов страны. [3, с. 212]

Выводы и предложения Терминологическая лексика играет определяющую роль в обучении языку специальности, выступая основой профессиональной коммуникативной компетенции. Её системное освоение способствует точности речи, развитию научного мышления и успешной интеграции выпускников в профессиональную среду.

На основе проведённого анализа можно сформулировать следующие предложения:

1. Разработать и внедрить в учебные планы неязыковых вузов Узбекистана специализированные модули по терминологической лексике с обязательным составлением отраслевых глоссариев.
2. Активно использовать интерактивные технологии и цифровые платформы для создания «лексических сетей».

Реализация данных предложений позволит повысить качество языковой подготовки специалистов в Республике Узбекистан и обеспечить соответствие международным стандартам профессионального образования.

Список литературы

1. Федотова И.Э., Кашевская Л.Ф. Роль терминологической лексики в обучении языку специальности // Вестник БНТУ. 2015. С. 212–218.
2. Боровикова М.В. Роль терминологической лексики в формировании коммуникативной компетенции студентов поликультурных групп ССУЗа // Вестник РГСУ. 2014. № 31. С. 31–36.
3. Юсупов Э.К. Обучение узбекских студентов сельскохозяйственной терминологии на занятиях по русскому языку как иностранному // Наука и школа. 2023. № 2. С. 205–213.
4. Атаджанова Р.Б., Курбанова С.М., Толибов И. Роль обучения терминологической лексике при изучении технических специальностей // Достижения науки и образования. 2023.
5. Романенко М.А. О роли терминологической лексики в формировании коммуникативной компетенции студентов-инофонов // Вестник БГУ. 2011.
6. Литвинова Ю.М. Обучение терминологической лексике студентов неязыковых специальностей. М., 2015.
7. Ярматова М.А. Использовании текстов при обучении языку специальности на занятиях русского языка // CyberLeninka, 2022.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.82:81'255:821.51:811.111

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI MEBEL NOMLARINING DERIVATSION XUSUSIYATLARI

Uroqova Dildora Ibragimovna, Termiz shahar 13-umumiy o'rta ta'lim maktabi ingliz tili fani o'qituvchisi

DERIVATIONAL FEATURES OF FURNITURE NAMES IN ENGLISH AND UZBEK

Urokova Dildora Ibragimovna, English teacher at Termez city secondary school No. 13

ПРОИЗВОДНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ МЕБЕЛИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Урокова Дильдора Ибрагимовна, учительница английского языка средней школы № 13 города Термез

uroqovadildora26@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi mebel nomlarining derivatsion (so'z yasash) xususiyatlarini taqqosiy tahlil qiladi. Maqolada ikkala tilning morfologik tuzilishi, o'zlashma so'zlarning roli, affikslar, birikmalar va semantik o'zgarishlar orqali mebel leksikasining shakllanishi ko'rib chiqiladi. Ingliz tilida mebel nomlari asosan qadimgi fransuz, lotin va arab tillaridan o'zlashgan bo'lib, cheklangan derivatsion affikslar (masalan, -er, -ing) va birikmalar (compounding) orqali yangi nomlar hosil qilinadi. O'zbek tilida esa sovet davridagi rus tilidan o'zlashgan terminlar (stol, stul, karavot, divan, shkaf) ustunlik qiladi, ular o'zbek morfologiyasining agglutinativ xususiyatlari (qo'shimchalar: -li, -siz, -cha va boshqalar) bilan moslashadi. Taqqosiy tahlil natijasida tillarning tipologik farqlari (ingliz – analitik, o'zbek – agglutinativ) va ijtimoiy-tarixiy omillar (kolonizatsiya, sovet ta'siri) mebel leksikasiga ta'siri ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *derivatsiya, morfologiya, mebel nomlari, ingliz tili, o'zbek tili, o'zlashma so'zlar, leksikologiya, affikslar, birikmalar, ruscha o'zlashmalar, terminologiya.*

Abstract*: This article provides a comparative analysis of the derivational (word formation) features of furniture names in English and Uzbek. The article examines the morphological structure of both languages, the role of loanwords, the formation of furniture lexicon through affixes, compounds, and semantic changes. In English, furniture names are mainly borrowed from Old French, Latin, and Arabic, and new names are formed through limited derivational affixes (e.g., -er, -ing) and compounds (compounding). In Uzbek, terms borrowed from Soviet-era Russian (stol, stul, karavot, divan, shkaf) predominate, which are consistent with the agglutinative features of Uzbek morphology (suffixes: -li, -siz, -cha, etc.). The comparative analysis reveals the impact of typological differences of the languages (English – analytic, Uzbek – agglutinative) and socio-historical factors (colonization, Soviet influence) on the furniture lexicon.*

Keywords*: derivation, morphology, furniture names, English, Uzbek, loanwords, lexicology, affixes, compounds, Russian loanwords, terminology.*

Аннотация*: В данной статье представлен сравнительный анализ словообразовательных особенностей названий мебели в английском и узбекском языках. Рассматривается морфологическая структура обоих языков, роль заимствований, формирование мебельной лексики посредством аффиксов, сложных слов и семантических изменений. В английском языке названия мебели в основном заимствованы из старофранцузского, латинского и арабского языков, а новые названия образуются посредством ограниченного числа словообразовательных аффиксов*

(например, -er, -ing) и сложных слов (сложнословие). В узбекском языке преобладают термины, заимствованные из советского русского языка (стол, стул, каравот, диван, шкаф), что соответствует агглютинативным особенностям узбекской морфологии (суффиксы: -li, -siz, -cha и др.). Сравнительный анализ выявляет влияние типологических различий языков (английский – аналитический, узбекский – агглютинативный) и социально-исторических факторов (колонизация, советское влияние) на мебельную лексику.

***Ключевые слова**: словообразование, морфология, названия предметов мебели, английский язык, узбекский язык, заимствованные слова, лексикология, аффиксы, сложные слова, русские заимствованные слова, терминология.*

Kirish. Tilshunoslikda leksika (so‘z boyligi) har qanday tilning asosiy qismidir va u jamiyatning iqtisodiy, madaniy va texnologik rivojlanishini aks ettiradi. Mebel nomlari esa kundalik hayotning ajralmas qismi bo‘lib, insonning uy-joy, dam olish va mehnat faoliyatini ifodalaydi. Ingliz va o‘zbek tillari turli tipologik guruhlarga mansub: ingliz tili analitik (so‘z tartibi va yordamchi so‘zlar orqali grammatika ifodalanadi), o‘zbek tili esa agglutinativ (qo‘shimchalar orqali so‘z yasash va grammatika). Shuning uchun mebel nomlarining derivatsion xususiyatlari (so‘z yasash usullari: affiksatsiya, birikma, konversiya, o‘zlashish) ham farqli bo‘ladi.

Maqola mavzusi dolzarbligi shundaki, globallashuv sharoitida tillar o‘rtasidagi ta’sir kuchaymoqda. O‘zbek tilida sovet davrida rus tilidan o‘zlashgan mebel terminlari (stol, stul, karavot) bugungi kunda ham asosiy o‘rinni egallaydi, ingliz tilida esa fransuz va lotin o‘zlashmalari (chair, table, sofa) ustun. Ushbu taqqosiy tahlil tilshunoslikning leksikologiya va morfologiya bo‘limlariga hissa qo‘shadi hamda o‘zbek tilida milliy mebel terminologiyasini takomillashtirishga yordam beradi. Tadqiqot manbalari sifatida o‘zbek leksikologiyasi bo‘yicha asarlar va ingliz morfologiyasi haqidagi xorijiy adabiyotlar tanlangan. [1, B.12-13]

Asosiy qism. Ingliz tilidagi mebel nomlarining derivatsion xususiyatlari-Ingliz tili mebel leksikasi ko‘p qatlamli bo‘lib, asosan qadimgi ingliz (Old English), fransuz va lotin tillaridan o‘zlashgan so‘zlardan iborat. Derivatsiya (so‘z yasash) ingliz tilida cheklangan: affikslar (prefiks va suffikslar) kam qo‘llanadi, ko‘proq birikmalar (compounding) va konversiya (so‘z turini o‘zgartirish) ishlatiladi.

Asosiy mebel nomlari:

-Bed (yotoq): qadimgi inglizcha *bedd* (Proto-Germanic *badja-*) – tub so‘z, derivatsiyasiz. Ammo *bedroom* (bed + room) birikmasi orqali yangi nom hosil bo‘ladi.

-Chair (stul): lotincha *cathedra* (o‘tiradigan joy) → fransuzcha *chaiere* → inglizcha. Derivatsiya: *armchair* (arm + chair) – birikma orqali “qo‘ltiqstul”.

-Table (stol): lotincha *tabula* (taxta) → fransuzcha → inglizcha. Derivatsiya: *coffee table* (coffee + table), *dining table* – birikmalar ko‘p.

-Sofa (divan): arabcha *suffah* (o‘tiradigan joy) → turkcha/fransuzcha → inglizcha. Derivatsiya: *sofa bed* (sofa + bed) – gibrid birikma.

-Cupboard (shkaf): *cup* (kosacha) + *board* (taxta) – klassik birikma (compounding).

Ingliz tilida derivatsion morfologiya ko‘pincha yangi nomlar uchun ishlatiladi: *-er* (dresser), *-ing* (bedding – yotoq jihozi), *-able* kamroq. Ko‘p hollarda o‘zlashmalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri qabul qilinadi va ingliz fonetikasi va morfologiyasiga moslashtiriladi. Bu ingliz tilining analitik tabiatini ko‘rsatadi: so‘z yasashda sintaksis (birikmalar) ustun. [2] Masalan, *bookshelf* (book + shelf) yoki *nightstand* (night + stand) kabi birikmalar mebel nomlarini boyitadi. Derivatsiya mahsuldorligi past, chunki ingliz tili ko‘p tillar ta’sirida “qatlamlangan” leksikaga ega.

2. O‘zbek tilidagi mebel nomlarining derivatsion xususiyatlari. O‘zbek tili agglutinativ bo‘lib, so‘z yasashda q o‘shimchalar (affikslar) juda mahsuldor. Mebel nomlari asosan rus tilidan o‘zlashgan (sovet davri) va ba’zilari fors-arab, turkiy tub so‘zlardan iborat. Derivatsiya ruscha o‘zlashmalarni o‘zbek morfologiyasiga moslashtirish orqali amalga oshiriladi.

Asosiy mebel nomlari va ularning kelib chiqishi:

• **Stol** (stol): ruscha *stol* – to‘g‘ridan o‘zlashma. Derivatsiya: *stolcha* (stol + -cha, kichraytirish), *stolli* (stol + -li, “stoli bor”). [1, B.12]

TAMADDUN NURI

-Stul (kursi/stul): ruscha *stul*. Derivatsiya: *stulcha, stullar* (ko‘plik -lar q o‘shimchasi).

-Karavot (yotoq/krovat’): ruscha *krovat’* → o‘zbekcha *karavot* (fonetik moslashuv). Derivatsiya: *karavotcha, karavotli xona*. [1, B.126-127]

-Divan (divan/sofa): ruscha/fransuzcha *divan*. Derivatsiya: *divancha, divanli* (o‘zbek q o‘shimchalari orqali).

-Shkaf (shkaf): ruscha *shkaf*. Derivatsiya: *shkaflik, shkafcha*.

-Javon (javon/kitob javoni): forscha *javon* yoki tub turkiy. Derivatsiya: *javoncha, javonli*.

O‘zbek tilida derivatsiya kuchli: affikslar orqali yangi ma’nolar hosil qilinadi (-li, -siz, -cha, -dor, -xona). Masalan, *mebelxona* (mebel + -xona) yoki *stol usti* (birikma). Ruscha o‘zlashmalar o‘zbek tilida to‘liq moslashadi: ular o‘zbek fonetikasi (undoshlar moslashuvi), morfologiyasi (q o‘shimchalar q o‘shilishi) va sintaksisiga bo‘ysunadi. Sovet davrida bu terminlar “uy-ro‘zg‘or buyumlari” leksikasiga kirib, cheklanmagan leksika qatlamiga o‘tdi. [1, B.124-139] Ba’zi nomlar gibrid: *divankaravot* (divan + karavot) – birikma.

3. Taqqosiy tahlil Ingliz tilida mebel nomlari ko‘pincha tarixiy o‘zlashmalar (fransuz/lotin) va birikmalar orqali shakllanadi, derivatsion affikslar cheklangan. O‘zbek tilida esa agglutinativ derivatsiya (q o‘shimchalar) va ruscha o‘zlashmalar ustun. Farqlar:

- Ingliz – compounding (armchair, bookshelf).
- O‘zbek – affiksatsiya (stolcha, karavotli) va fonetik moslashuv. Ijtimoiy omil: ingliz tilida kolonizatsiya va savdo, o‘zbekda sovet modernizatsiyasi ta’siri kuchli. Natijada, ingliz mebel leksikasi xilma-xil, o‘zbekniki esa standartlashtirilgan (lekin milliy muqobillar kam). [3, B.28-30]

Muhokama. Derivatsion xususiyatlar tillarning tipologik farqlarini va tarixiy kontaktlarni aks ettiradi. Ingliz tilida derivatsiya “selektив” (tanlab qabul qiluvchi) – affikslar faqat ma’lum so‘z turkumlariga qo‘shiladi. O‘zbek tilida esa mahsuldor: har qanday o‘zlashma so‘zga o‘zbek q o‘shimchalari qo‘shilib, yangi derivativ shakllar hosil bo‘ladi. Bu o‘zbek tilining boy morfologiyasini ko‘rsatadi.

Muhokamada muammo: o‘zbek tilida ruscha mebel nomlari ustunligi milliy terminologiyani zaiflashtirmoqda (masalan, “stol” o‘rniga tub so‘z topish qiyin). Ingliz tilida esa o‘zlashmalar tabiiy ravishda assimilyatsiya bo‘lgan. Taklif: o‘zbek tilida milliy muqobillar (masalan, “yozuv stoli” o‘rniga “yozuv taxtasi”) yaratish va derivatsiyani faol qo‘llash. Bu tilning boyligini saqlaydi va globallashuvga moslashadi. Tadqiqot cheklovlari: faqat asosiy nomlar tahlil qilingan; dialektal farqlar hisobga olinmagan.

Xulosa va takliflar. Ingliz va o‘zbek tillaridagi mebel nomlarining derivatsion xususiyatlari tillarning morfologik tuzilishi va tarixiy ta’sirlar bilan bog‘liq. Ingliz tilida birikmalar va cheklangan affikslar, o‘zbekda esa agglutinativ q o‘shimchalar va o‘zlashmalar asosiy rol o‘ynaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida mebel terminologiyasini milliy asosda takomillashtirish zarur.

Takliflar:

1. O‘zbek tilida milliy mebel terminlarini yaratish bo‘yicha lug‘at tuzish.
2. Taqqosiy leksikologiya bo‘yicha qo‘shimcha tadqiqotlar o‘tkazish.
3. O‘quv darsliklarida derivatsiya masalalarini keng yoritish. Bu ishlar tilning rivojlanishiga va madaniy o‘zlikni saqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent: Fan, 1980-yillar. B.12-13, 124-139 (ruscha o‘zlashmalar va uy-ro‘zg‘or terminlari haqida).
2. Essentials of Linguistics (2nd ed.). eCampusOntario Pressbooks, 2023. Chapter 5.6 Derivational morphology (ingliz derivatsiyasi haqida).
3. Madvaliev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. B.28-30 (o‘zlashma so‘zlar va terminlar moslashuvi).
4. Dadaboev H. O‘zbek terminologiyasi. Toshkent: Fan, 2017 (terminologiya shakllanishi).
5. Morphological derivation // Wikipedia (ingliz morfologiyasi umumiy tahlili).

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.82:81'255:821.51:811.111

O‘ZBEK TILIDA YUZAGA KELGAN IJTIMOIY ERGONIMLAR: STRUKTURAVIY VA SEMANTIK TAHLIL

[1]Xolmatova Guzal Bahodirovna,
[2]Meliqulova Madina Xikmatovna
Termiz davlat muxandislik va agrotexnologiyalar universiteti

SOCIAL ERGONYMS IN THE UZBEK LANGUAGE: STRUCTURAL AND SEMANTIC ANALYSIS

[1]Kholmatova Guzal Bahodirovna,
[2] Melikulova Madina Khikmatovna
Termez State University of Engineering and Agrotechnology

СОЦИАЛЬНЫЕ ЭРГОНИМЫ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ: СТРУКТУРНЫЙ И СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

[1]Холматова Гузал Баходировна,
[2]Меликулова Мадина Хикматовна,
Термезский государственный инженерно-агротехнический университет

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tilida raqamli davrda shakllangan ijtimoiy ergonimlar – asosan Telegram kanallari, guruhlari va ijtimoiy tarmoq sahifalarining nomlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Ergonimlarning strukturaviy hosil bo‘lishi (so‘z yasash modellari, gibridlashuv, qisqartmalar), semantik guruhlanishi va motivatsion asoslari ochib beriladi. Tadqiqot natijasida ijtimoiy ergonimlarning milliy-madaniy xususiyatlari, kommunikativ va marketing funktsiyalari aniqlanib, ularning zamonaviy o‘zbek tilining rivojlanishidagi o‘rni belgilandi. Maqolada 50 dan ortiq real Telegram kanallari misolida tahlil o‘tkazilib, semantik guruhlar taklif etildi. Natijalar ergonimika va onomastika fanlarini boyitish bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar nomlash amaliyotiga amaliy takliflar beradi.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy ergonimlar, strukturaviy tahlil, semantik guruhlash, motivatsion tahlil, Telegram kanallari, lingvomadaniy xususiyatlar, onomastika, neyming, o‘zbek tilshunosligi.*

Annotation*: This article comprehensively analyzes social ergonyms formed in the Uzbek language in the digital era - mainly the names of Telegram channels, groups and social network pages. The structural formation (word formation models, hybridization, abbreviations), semantic grouping and motivational foundations of ergonyms are revealed. As a result of the study, the national-cultural characteristics, communicative and marketing functions of social ergonyms were identified, and their place in the development of the modern Uzbek language was determined. The article analyzes more than 50 real Telegram channels and proposes semantic groups. The results enrich the disciplines of ergonomics and onomastics, and provide practical suggestions for the practice of naming social networks.*

Key words*: social ergonyms, structural analysis, semantic grouping, motivational analysis, Telegram channels, linguistic and cultural characteristics, onomastics, naming, Uzbek linguistics.*

Аннотация*: В данной статье проводится всесторонний анализ социальных эргонимов, сформировавшихся в узбекском языке в цифровую эпоху — главным образом названий каналов, групп и страниц в Telegram. Выявлены структурные особенности (словообразовательные модели, гибридизация, сокращения), семантическая группировка и мотивационные основы эргонимов. В результате исследования определены национально-культурные характеристики, коммуникатив-*

ные и маркетинговые функции социальных эргонимов, а также их место в развитии современного узбекского языка. В статье проанализировано более 50 реальных каналов Telegram и предложены семантические группы. Результаты обогащают дисциплины эргономики и ономастики и предоставляют практические рекомендации для практики именования социальных сетей.

***Ключевые слова**: социальные эргонимы, структурный анализ, семантическая группировка, мотивационный анализ, Telegram-каналы, лингвистические и культурные характеристики, ономастика, именование, узбекская лингвистика.*

Kirish. Ergonimlar (yun. ergo – ish, harakat + onym – nom) onomastikaning muhim bo‘limi bo‘lib, korxona, muassasa, tashkilot va jamoaviy birlashmalar nomlarini o‘rganadi. O‘zbek tilshunosligida ergonimlar an’anaviy ravishda tijorat obyektlari (do‘kon, mehmonxona, bank) nomlari sifatida tadqiq etilgan bo‘lsa-da, raqamli transformatsiya davrida ularning yangi turi – ijtimoiy ergonimlar paydo bo‘ldi. Bu nomlar mahalliy ijtimoiy tarmoqlar (Telegram kanallari, Facebook sahifalari, Instagram profillari) va kanallar uchun yaratiladi hamda millionlab obunachilarni jalb qilish, identifikatsiya va kommunikatsiya vositasi sifatida xizmat qiladi.

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida ergonimlarning lingvomadaniy xususiyatlari alohida e’tibor talab etadi, chunki ular nafaqat nomlash funksiyasini bajaradi, balki xalqning madaniy qadriyatlari, tarixiy xotirasi va zamonaviy tafakkurini aks ettiradi. Telegram platformasining O‘zbekistonda keng tarqalishi (2025-yil holatiga ko‘ra millionlab faol foydalanuvchilar) ijtimoiy ergonimlarning tez rivojlanishiga olib keldi. Ushbu maqola aynan shu yangi qatlamni – mahalliy Telegram kanallari va sahifalar nomlarini strukturaviy va semantik jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqot maqsadi: ijtimoiy ergonimlarning hosil bo‘lish tamoyillarini ochish, ularni semantik guruhlash va motivatsion omillarini aniqlashdir. [1, 109-112].

Asosiy qism

1. Strukturaviy tahlil Ijtimoiy ergonimlarning strukturaviy hosil bo‘lishi an’anaviy ergonimlardan farqli o‘laroq, qisqa, esda qoladigan va raqamli muhitga moslashgan bo‘ladi. Asosiy modellar quyidagilar:

-Kompozitsion (so‘z birikmasi) model: Eng keng tarqalgan. Masalan, Sara Xabarlar - Tezkor Yangiliklar, O'zbekiston 24, Edu - Ta’lim yangiliklari. Bu modelda asosiy so‘z (xabarlar, yangiliklar, 24) va belgilovchi (tezkor, rasmiy) birlashadi. Strukturaviy jihatdan sodda va axborotli. [2, 3-bo‘lim].

-Gibrid (aralash) model: O‘zbekcha va xorijiy (asosan inglizcha yoki ruscha) elementlar birikmasi. Kun.uz, Xushnudbek.uz, Telegram_Yulduzlari. Bu yerda .uz domeni yoki inglizcha qo‘shimchalar globalizm va zamonaviylikni ifodalaydi.

-Qisqartma (abbreviatsiya) va metaforik model: Qoraxabar, Yaxshi Yomon, Hokim Buva. Bu nomlar qisqa, emotsional va obrazli bo‘lib, auditoriyani darhol jalb qiladi.

-Antroponimik va toponimik asos: Toshkentliklar_24, Namanganliklar.Uz, Shopirlar. Mahalliy identifikatsiyani kuchaytiradi.

Strukturaviy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy ergonimlarda so‘z yasashning analitik usuli ustunlik qiladi: qisqa bo‘lishi (marketing talabi), fonetik jihatdan yoqimli bo‘lishi va emoji yoki belgilarni qo‘shish imkoniyati mavjud. Bu an’anaviy ergonimlardan (masalan, Baraka supermarket) farqli o‘laroq, raqamli muhitning dinamikasiga moslashgan. [1, 111].

2. Semantik guruhlash Ijtimoiy ergonimlar semantik jihatdan quyidagi guruhlarga bo‘linadi (50 dan ortiq real misollar asosida):

1. Axborot-yangiliklar guruhi (eng katta guruh, ~45%): Tezkor Yangiliklar, Qoraxabar - Tezkor xabarlar, O'zbekiston 24, Jahon xabarlari, Kun.uz | Rasmiy kanal, Dunyo.uz. Semantik yadro – “tezkorlik”, “yangilik”, “rasmiylik”. Bu nomlar auditoriyaga ishonch va operativlikni va’da qiladi.
2. Mahalliy va ijtimoiy guruh (~20%): Toshkentliklar_24, Vodiy bozor, Shopirlar 🚗. Semantik asos – hududiy yoki kasbiy identifikatsiya (toshkentliklar, shopirlar).
3. O‘yin-kulgi va hazil guruh (~15%): Yaxshi Yomon, Hokim Buva, Caps Community, Telegram_Yulduzlari, Bor gap!. Semantik xususiyat – kontrast (yaxshi-yomon), metafora va hazil orqali emotsional jalb qilish.

4. Ta’lim va professional guruh (~10%): Edu - Ta’lim yangiliklari, Xushnudbek.uz, Huquqiy axborot. Semantik yadro – “bilim”, “ta’lim”, “huquq”.

5. Boshqa (siyosiy, madaniy): Shavkat Mirziyoyev_press-service.

Semantik tahlil shuni ko‘rsatadiki, nomlarda milliy-madaniy konnotatsiyalar (baraka, halol kabi diniy-axloqiy unsurlar an’anaviy ergonimlarda kuchli bo‘lsa, ijtimoiy ergonimlarda “tezkor”, “24”, “rasmiy” kabi zamonaviy leksema ustun). [2].

3. Motivatsion tahlil. Motivatsiya – nom tanlashning psixologik va ijtimoiy asoslari. Asosiy motivlar:

-Marketing va jalb qilish: Tezkor, 24, Rasmiy so‘zlari operativlik va ishonchni uyg‘otadi (auditoriya ehtiyoji – yangiliklarni birinchi bo‘lib bilish).

-Milliy-madaniy identifikatsiya: O‘zbekcha leksema (O'zbekiston, Toshkentliklar) milliy g‘ururni kuchaytiradi, xorijiy elementlar esa zamonaviylikni ta’minlaydi. Bu lingvomadaniy xususiyat – xalqning zamonaviy tafakkuri va an’analar uyg‘unligi. [2, 4-bo‘lim].

-Emotsional va obrazli motiv: Yaxshi Yomon, Hokim Buva kabi nomlar hazil, qiziqish va ijtimoiy tanqidni uyg‘otadi; auditoriyani “o‘zimizniki” his qilishga majbur qiladi.

-Pragmatik motiv: Nom qisqa, qulay, qidiruv tizimlarida oson topiladigan bo‘lishi kerak (SEO va algoritmlar ta’siri).

Motivatsion tahlil ergonimlarning ijtimoiy funksiyasini ochadi: ular nafaqat nom, balki brend va jamiyat a’zolarini birlashtiruvchi vosita.

Muhokama. Ijtimoiy ergonimlar an’anaviy ergonimlardan (mehmonxona, do‘kon nomlari) farqli o‘laroq, dinamik va o‘zgaruvchan: ular tez yangilanadi, auditoriya talabiga moslashadi. Strukturaviy jihatdan sodda, semantik jihatdan boy bo‘lishi tilning raqamli muhitdagi rivojlanishini ko‘rsatadi. Lingvomadaniy tahlil shuni tasdiqlaydiki, o‘zbek ergonimlarida diniy-axloqiy (baraka), tarixiy (sohibqiron) va global (mega, smart) qatlamlar uyg‘unlashmoqda. Bu jarayon tilning boyishi bilan birga, ba’zan me’yor buzilishiga (ortiqcha qisqartmalar, xorijiy so‘zlar ko‘pligi) olib kelishi mumkin. Tadqiqot natijalari Begmatov E. va boshqa olimlarning onomastika haqidagi fikrlarini tasdiqlaydi: ergonimlar jamiyatning ijtimoiy-madaniy jarayonlarini aks ettiruvchi “ko‘zgu”dir. [1; 3].

Xulosa va takliflar. O‘zbek tilida yuzaga kelgan ijtimoiy ergonimlar strukturaviy jihatdan sodda va moslashuvchan, semantik jihatdan esa axborot, identifikatsiya va emotsional jalb qilish funktsiyalarini bajaradi. Semantik guruhlash va motivatsion tahlil ularning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berdi: tezkorlik, mahalliylik va hazil ustun motivlar hisoblanadi.

Takliflar:

1. Ijtimoiy tarmoqlar nomlashida o‘zbek tilining me’yorlariga qat’iy rioya qilish (ortiqcha gibridlashuvni cheklash).
2. Yangi kanallar uchun semantik guruhlash asosida nom tanlash bo‘yicha milliy tavsiyalar ishlab chiqish.
3. Ergonimlar lug‘atini yaratish (Telegram kanallari bo‘yicha).
4. Kelajak tadqiqotlari uchun Instagram va TikTok ergonimlarini qiyosiy tahlil qilish.

Ushbu yondashuv o‘zbek onomastikasini raqamli davrga moslashtirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kultayeva F. Ergonimlarning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi // Global dunyoda ilm-fan va ta’limdagi innovatsion rivojlanishning zamonaviy trendlari. – 2022. – B. 109-112.
2. Xolmatova G. B. O‘zbek tili ergonimlarining lingvomadaniy xususiyatlari // CyberLeninka. – 2025. – (to‘liq matn bo‘yicha bo‘limlar: 1-4).
3. Begmatov E., Uluqov N. O‘zbek onomastikasi (bibliografik ko‘rsatkich). – Namangan, 2008. – 208 b.
4. Shukurov O. U. Neym neologizmlar xususida // FarDU Ilmiy xabarlari. – 2022. – №1. – B. 244-257.
5. Abdurasulova D. Sh. Ergonimlarning funksional-semantik tahlili (mehmonxona nomlari misolida) // Scientific Journal. – 2024. – B. 1-10.
6. Superanskaya A. V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – M., 1973. – (o‘zbek tilshunoslar tomonidan keltirilgan iqtiboslar asosida).
7. Siddikov J. Ergonimlarning shakllanish tamoyillari va turlari // CyberLeninka. – 2022.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik). – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2020. (ergonimlar bo‘yicha izohlar).

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81

N.A. BASKAKOVTIŃ QARAQALPAQ TIL BILIMIN RAWAJLANDIRIWǴA QOSQAN ÚLESLERI

***Bekniyazov Qonisbay Isakovich**, Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı "Qaraqalpaq tili" kafedrası F.i.k., docent*

N.A. BASKAKOV'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF KARAKALPAK LINGUISTICS

Bekniyazov Konisbay Isakovich, Candidate of philological sciences, associate professor Department of the Karakalpak Language Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute

ВКЛАД Н.А. БАСКАКОВА В РАЗВИТИЕ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Бекниязов Конисбай Исакович, к.ф.н., доцент Кафедра каракалпакского языка Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

bekniyazov75@bk.ru

https://orcid.org/0009-0008-1844-196X

Annotaciya: *Bul maqalada Nikolay Alńeksandrovich Baskakovtıń qaraqalpaq tilin izertlewge arnalǵan miynetleri haqqında sóz etiledi. Onıń til biliminiń barlıq tarawları boyınsha miynetleri kórsetilip ótiledi.*

Gilt sózler: *dialektologiya, folklor, leksika, fonetika, morfologiya.*

Abstract*: This article examines the works of Nikolai Alexandrovich Baskakov dedicated to the study of the Karakalpak language. His works on all areas of linguistics will be presented.*

Key words*: dialectology, folklore, phonetics, morphology.*

Аннотация*: В данной статье рассматриваются труды Николай Алекасандрович Баскакова, посвященные изучению каракалпакского языка. Его труды по всем областям языкознания будут представлены.*

Ключевые слова: *диалектология, фольклор, фонетика, морфология.*

N.A. Baskakov ilimdegi jolı qaraqalpaq tilin izertlewden basladı. Ol Moskva mámleketlik universitetinde 1-kurstı tamamlaǵannan keyin, usı universitettiń tariyx-etnologiya fakulteti dekanatı onı 1926-jılı aprelde Qaraqalpaqstanǵa bes ayǵa qaraqalpaqlardıń etnografiyası hám tili boyınsha materiallar jıynaw ushın praktikaǵa jiberdi. Jıynalǵan dala materialları tiykarında ol «Etnograficheskie ocherki karakalpakov» (1927) degen birinshi ilimiy jumısın jazdı.

Moskva mámleketlik universitetin pitkergennen keyin, 1930-jılı fevralda Qaraqalpaqstanǵa jáne kelip, Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarına shólkemlestirilgen lingvistikalıq ekspediciyaǵa otryad basshısı sıpatında qatnastı. Ol bul jerde "gá arbada, gá eshekte, gá qayıqta, gá piyada awılma-awıl gezip", [Nurmuxamedov M.K. 1974, 62] hár túrli taypadaǵı hám hár túrli jastaǵı adamlar menen sáwbetlesip, lingvistikalıq hám folklorlıq materiallar jıynadı. Nátiyjede sol jıynalǵan materiallardıń tiykarında birinshi ret qaraqalpaq tiliniń grammatikasın jazıp, onı 1932-jılı Tórtkúl qalasında «Краткая грамматика каракалпакского языка» degen atama menen bastırıp shıǵardı.[*Bekbergenov A.*1982, 27-yanvar] N.A. Baskakovtıń bul miyneti qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısın ilimiy jaqtan izertlew ushın baslama boldı. Sonday-aq ol sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaların jazıwda da úlken áhmiyetke iye boldı.

«Краткая грамматика каракалпакского языка» kitabı, tiykarınan, úsh bólimnen turadı. Birinshi bólimde qaraqalpaq tiliniń ulıwma sıpatlaması berilgen, birinshi ret qaraqalpaq tiliniń túrkiy tillerdiń quramındaǵı ornı anıqlanǵan, onıń

leksikalıq, fonetikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri anıq mısallar menen kórsetilgen. Kitaptıń ekinshi bólimi qaraqalpaq tiliniń seslik quramına arnalǵan. Onda N.A. Baskakov qaraqalpaq tilinde 41 sestiń bar ekenligin hám olardıń sol waqıttaǵı latın alfavitindegi 31 hárip arqalı beriliwin aytqan. Úshinshi bólimde sóz shaqapları izertlengen. Sóz shaqapları sol dáwirdegi dástúr boyınsha ekige bólinip, olardıń ayırmashılıqları kórsetilgen: 1) atlıqlar, kelbetlikler, almasıqlar, sanlıqlar hám 2) feyiller. Kitaptıń sońında ráwishler hám tańlaq sózler haqqında maǵlıwmatlar berilip, olardı avtor ekinshi dárejeli kategoriyalarǵa kirgizgen.

N.A. Baskakovtıń usı retki Qaraqalpaqstanǵa bolǵan saparı bunnan bılayǵı ilim izertlew jumısınıń tiykarǵı baǵdarın belgiledi hám usı jıllardan baslap onıń ilimiy xızmeti Qaraqalpaqstan menen baylanıslı boldı. Ol bunnan keyingi jıllarda da bir neshe márte (1935, 1936, 1938 hám 1945-jılları) Qaraqalpaqstanda bolıp, qaraqalpaq tiliniń dialektologiyası hám grammatikası boyınsha kóp material jıynadı, óziniń birinshi grammatikasın («Краткая грамматика каракалпакского языка») kóplegen jańa teoriyalıq hám illyustrativ materiallar menen tolıqtırdı. Sonıń nátiyjesinde 1950-jılı «Qaraqalpaq tili. Sóz shaqapları hám sóz jasalıwı» degen temada doktorlıq dissertaciyasın jaqladı hám «Каракалпакский язык» atlı eki tomnan ibarat monografiyasın baspadan shıǵardı.

Birinshi tom qaraqalpaq tiliniń dialektologiyası máselelerine arnalǵan.[Baskakov N.A.1951. 147]. Onda qaraqalpaqsha tekstler, olardıń rus tilindegi awdarması hám dialektologiyalıq sózlik berilgen. N.A.Baskakov qaraqalpaq sóylew tilin izertlewdiń tiykarında birinshi ret qaraqalpaq tiliniń dialektlerin klassifikaciyaladı. Ol territoriyalıq - lingvistikalıq belgileri boyınsha qaraqalpaq xalıqlıq sóylew tilin, tiykarınan, eki dialektke – *arqa-shıǵıs* hám *qubla-batıs* dialektlerine bólgen. Arqa-shıǵıs dialektine Qaraózek, Taxtakópir hám Moynaq rayonlarında jasawshı qaraqalpaqlardıń sóylew tilin, qubla-batıs dialektine Shımbay, Kegeyli, Qońırat, Shomanay, Xojeli, Qıpshaq (házir Ámiwdárya rayonı), Shabbaz (házir Beruniy rayonı) hám Tórtkúl rayonlarında jasawshı qaraqalpaqlardıń sóylew tilin kirgizgen.[Baskakov N.A. 1967. 3 – 5]. Usı xızmetlerine qaray ol "qaraqalpaq dialektologiyasınıń tiykarın salıwshı bolıp sanaladı". [Nasırov D.S. 1976, 53].

Sonı da aytıp ótiw kerek, N.A. Baskakovtıń bul monografiyasında keltirilgen dialektologiyalıq materiallardan kitap oqıwshısı xalıq dóretpeleriniń barlıq tiykarǵı janrları boyınsha úlgilerdi taba aladı. Máselen, tolǵawlar, joqlawlar, termeler, besik jırları, balalar qosıqları, qız-jigitler qosıqları, aytısları, háwjar, bet ashar, salt-dástúr qosıqları, doslıq, lirikalıq, muhabbat, satiralıq qosıqlar, ertekler, báyitler, naqıl-maqallar, jańıltpashlar, jumbaqlar, tariyxıy qosıqlar, ańızlar, qaharmanlıq dástanlar hám t.b. Sonday-aq bul kitapta N.A. Baskakovtıń Ayapbergen Muwsaevtan (1880 – 1936) jazıp alǵan Jiyrenshe sheshenge baylanıslı ańızlar, Berdaqtıń "Ernazar biy" poeması, A.Muwsaevtıń óziniń "Esmámbettiń eshegi", "SHoshqa", "Kólge qash", "Sultamurat", "Palımbet", "Qutlımurat", "YAranlar" degen qosıqları da berilgen.

Qaraqalpaq dialektologiyası boyınsha bul materiallardı qaraqalpaq folklorın izertlewshiler de paydalanıwı múmkin. Sonıń ushın da, bul miynet "qaraqalpaq folklorın izertlewdegi eń úlken bahalı úles bolıp esaplanadı". [Maqsetov Q. 1989, 201 – 216].

Ekinshi tomda[Baskakov N.A.1952.234]. qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq qurılısı eski túrkiy tillerdiń (bulgar, xazar, pecheneg, oǵuz, qıpshaq tilleriniń) hám házirgi túrkiy tillerdiń materialları menen salıstırmalı-tariyxıy jaqtan hár tárepleme keń izertlengen.

Ekinshi tom úlken eki bólimnen turadı: 1. Fonetika hám 2. Morfologiya.

«Fonetika» bóliminde (23 – 132-betler) qaraqalpaq tilindegi dawıslı hám dawıssız fonemalardıń quramı [Dáwletov A.1995, 33 – 36]. hám olardıń klassifikaciyası, sonday-aq buwınnıń túrleri hám pát sóz etilgen.

«Morfologiya» bóliminde (147 – 524-betler) sóz shaqapları tómendegidey izbe-izlikte izertlengen: "Atlıq", "Kelbetlik", "Ráwish", "Sanlıq", "Tańlaqlar hám eliklewishler", "Almasıq", "Feyiller", "Kómekshi sózler", "Janapaylar hám modal sózler", "Tirkewishler", "Dánekerler".

Solay etip, N.A. Baskakovtıń «Каракалпакский язык» atlı eki tomlıq miyneti qaraqalpaq tiliniń dialektlik ózgesheliklerin hám grammatikalıq qurılısın ilimiy jaqtan sistemalı izertlew ushın baslama boldı. Sonlıqtan da, ilimpazdıń bul miynetleri qaraqalpaq til bilimi ushın

úlken áhmiyetke iye. Bul miynetlerdiń baspadan shıǵıwı qaraqalpaq tilin izertlewdegi eń úlken jetiskenliklerdiń biri boldı. [Reshetov V.V. 1955, 4 iyunya.].

Qaraqalpaq tiliniń fonetikası, morfologiyası hám sintaksisiniń baslı-baslı máseleleri «Каракалпакско-русский словарь» (M., 1958) kitabına qosımsha retinde kirgen N.A.Baskakovtıń «Очерк грамматики каракалпакского языка» (802 – 838-betler) miynetinde ulıwma planda sóz etilgen. «Каракалпакский язык» kitabınan ayırmashılıǵı bul «Ocherk» te sóz ózgertiw, sóz dizbekleri hám gáptiń túrleri haqqında maǵlıwmatlar da berilgen.

N.A. Baskakovtıń qaraqalpaq tili boyınsha izertlewlerine tolıǵıraq sıpatlama beriw maqsetinde onıń qaraqalpaq tilindegi feyildiń dárejeleri, betlew almasıqları, sostavlı feyiller, atributiv sóz dizbekleriniń túrleri, sóz dizbekleri, jay gápler, keńeytilgen aǵzalı gápler, qospa gápler, sózlik quram boyınsha bir qatar miynetlerin kórsetip ótiw lazım. Ilimpazdıń bul miynetlerinde burın izertlenilmegen qaraqalpaq tiliniń morfologiyası, sintaksisi hám leksikası máseleleri sóz etilgen.

N.A. Baskakov qaraqalpaq tiliniń leksikografiyası tarawında da bir qansha jumıslar isledi. Onıń qatnasında hám basshılıǵında «Русско-каракалпакский словарь» (M., 1947), «Каракалпакско-русский словарь» (M., 1958), «Русско-каракалпакский словарь» (M., 1967) dúzilip, basılıp shıqtı. Bul sózliklerdiń basılıp shıǵıwı qaraqalpaq leksikografiyasınıń úlken jetiskenliklerиniń biri boldı.

Solay etip, qaraqalpaq tilin hár tárepleme izertlep, belgili bir sistemaǵa túsiriwde, onıń grammatikalıq qurılısın, ózine tán ózgesheliklerin biziń elimizden basqa jerlerge keń túrde tanıstırıwda Nikolay Aleksandrovichtiń islegen miyneti júdá úlken hám ayırıqsha húrmetke ılayıq. Biz qaraqalpaq tili tuwralı ilimiy kózqarastan pikir júritkenimizde, N.A. Baskakovtıń ismi atalmaytuǵın, onıń qáleminen tıs qalǵan temalardı tabıw qıyın. Sebebi qaraqalpaq til biliminiń burın izertlenbegen kóplegen tarawları onıń miynetlerinde birinshi ret óz sheshimin taptı.

N.A. Baskakov jáhán tyurkologiyasına belgili ilimpaz boldı. Ol Xalıq aralıq ural-altay jámiyetiniń húrmetli aǵzası (Gamburg, 1968), Fin-ugor jámiyetiniń xabarshı aǵzası (Xelsinki, 1969), Túrk lingvistika jámiyetiniń húrmetli aǵzası (1971), Kyoryoshi-Chom atındaǵı Vengriya orientalistleri ilimiy jámiyetiniń húrmetli aǵzası (Budapesht, 1971), Polsha orientalistleri ilimiy jámiyetiniń húrmetli aǵzası (Varshava, 1973), Ullı Britaniya hám Irlandiya korolligi Aziya jámiyetiniń húrmetli aǵzası (London, 1975) boldı.

N.A. Baskakovtıń ilimge qosqan salmaqlı úlesleri joqarı bahalandı. Ol bir neshe medallar, «Znak Pocheta» ordeni (1953) hám RSFSR, Qaraqalpaqstan, Xakasiya, Qazaqstan, Túrkmenstan, Tawlı Altay, CHuvashiya, Kabarda-Balkariya respublikaları Joqarǵı Keńesleriniń Húrmet jarlıqları, tyurkologiyalıq izertlewleri ushın Túrkiya húkimetiniń Húrmet jarlıǵı (Ankara, 1973) menen sıylıqlandı, altaistikalıq izertlewleri ushın Indiana universitetiniń Altın medalı laureatı (Blumington, 1980) boldı, Qaraqalpaqstan (1960), Túrkmenstan (1962), RSFSR (1967) hám Qazaqstan (1970) respublikalarına miyneti sińgen ilim ǵayratkeri húrmetli ataqları berildi.

N.A. Baskakov ózinen soń bay ilimiy miyras qaldırdı. Onıń jazıp qaldırǵan ilimiy miynetleri joqarı oqıw orınlarında, ilimiy mákemelerde hár tárepleme úyrenilip, keńnen paydalanılmaqta.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1.*Баскаков Н.А*. Каракалпакский язык. I том. Материалы по диалектологии (тексты и словарь). М., Издательство Академии наук СССР, 1951.

2.Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. Фонетика и морфология. Часть 1 (части речи и словообразование). М., Издательство Академии наук СССР, 1952.

3. *Бекбергенов А.* Биринши илимий грамматика. // «Совет Қарақалпақстаны», 1982, 27.01

4.*Дәўлетов А*. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. Нөкис, «Билим», 1995, 33 – 36-бетлер.

5.Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористи-касы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989, 201-бет.

6.*Насыров Д.С*. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус – Казань, «Каракалпакстан», 1976, 53-бет.

7.*Нурмухамедов М.К*. Из истории русско-каракалпакских культурных связей. Ташкент, «Фан», 1974, 62-бет.

8.*Решетов В.В*. Ценный вклад в советскую тюркологию. // «Известия АН Узбекской ССР», 1953, № 4; *Нурмаханова А*. // «Советская Каракалпакия», 1955, 4 июня.

BERUNIY HIKMATLARI

***

Ulug‘ hodisalar har vaqt yuz beravermaydi.

***

Ey baxtli inson, bu olamga kelgan har bir kishining u dunyoga ko‘chmog‘i zaruriydir. Lekin aql hukm qiladiki, u masalani bilmagan holda jon taslim qilmog‘imdan ko‘ra, bilib o‘lishim yaxshiroqdir.

***

Bilim – qaytarish va takrorlash mevasidir.

***

Odamlar bilmagan narsalariga dushmanlik ko‘zi bilan qaraydilar.

***

Mening barcha istaklarim, butun vujudim ilm tarqatishga qaratilgandir va men buni o‘zim uchun eng ulug‘ baxt deb bilaman.

***

Ilm olish dastlab axloqiy poklikni talab qiladi. Shuningdek, ta’lim va tarbiya bir butunlikni ko‘rsatadi, faqat shu borliqqa amal qilgan shogirdlar kamolot sari bora oladi.

***

Biliming shundayki, u yalang‘och bo‘lganingda ham o‘zing bilan qoladi, uni hammomga kirganingda suv ham yo‘qota olmaydi.

***

Ilm bilan davlat hech ham kelisha olmaydi, kimda-kim ilmni boyish manbai qilib olsa, u uzoqqa bormaydi, yarim yo‘lda halok bo‘ladi.

***

Har bir ilm va san’atning borib taqaladigan boshlanish joyi bor. Shu boshlanish joyiga yaqinlashgani sari, to o‘ziga borib yetgunicha soddalashib boradi.

***

Ega bo‘linadigan narsalarning eng sharaflisi ilmdir, barcha ilmga intiladi-yu, lekin ilm unga kelmaydi.

***

Do‘stlar va xayrixohlik qiluvchilar yomonni yaxshi qilib ko‘rsatishga, xalal yetadigan yo‘lni to‘sishga, go‘zallikni izhor etishga va yaxshiliklarga nisbat berishga tirishadilar.

TAMADDUN NURI

80 YOSHINGIZ MUBORAK BO‘LSIN!

Yuldashev Doniyor Taxirovich,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, filologiya fanlari doktori, professor

Tillayeva Muyassar Batirovna,
filologiya fanlari nomzodi, professor v.b.

ILMGA BAXSHIDA UMR SALMOG‘I

Umrning mohiyatini anglab yetgan ulamolarning fikricha, 80 yosh – bu ko‘pni ko‘rgan, issiq-sovuqni tatigan qalbning sokinlik topgan davri; bu hayotning hikmatlar sarhisob qilinadigan, shogirdlar va farzandlar kamolidan quvonadigan tabarruk palla sanaladi. Bu yoshga yetish – Allohning suygan bandalariga bergan katta inoyati va barakasi hisoblanadi. Tasavvuf ahli ham bu tabarruk yoshni “komillik cho‘qqisi” deb atashgan, bu yoshda insonning nafsi jilovlangan, dunyoning o‘tkinchi hoy-u havaslari so‘ngan va qalb Haqqa yo‘nalgan bo‘ladi. Imom G‘azzoliy hazratlari 80 yoshni qishning eng oppoq va osoyishta pallasi, ya’ni barcha tajribalar sarhisob qilinadigan va oxirat zaxirasi yig‘iladigan davr deb bilganlar. Bu yoshdagi insonni Sharq donishmandlari “tirik tarix” deb bilishgan: uning har bir so‘zi – hikmat, har bir o‘giti – darsdir. Bu yoshda kishining vujudi zaiflashsa-da, ruhi va aqli quvvatlanib boradi hamda ushbu tabarruk zot jamiyatning “nurli mayoqi”ga, shuningdek, nafaqat o‘z oilasi, balki butun millatning ma’naviy xazinasiga aylanadi.

Bugun ham ilmiy izlanishdan to‘xtamay, yosh tadqiqotchilarga o‘zining qimmatli maslahatlarini berib kelayotgan milliy tilshunosligimiz, xususan, o‘zbek onomastikasi va dialektologiyasi maktabining zabardast vakili, zahmatkash olim, Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Zaribbay Dusimov bu yil o‘zining muborak 80 yoshini qarshilaydi. Ustozning bosib o‘tgan hayot yo‘li va ilmiy merosi nafaqat bir insonning kamoloti, balki butun boshli o‘zbek nomshunosligi hamda shevashunosligi rivojining yorqin sahifasi desak, yanglishmagan bo‘lamiz. Quyida shu sermazmun umr yo‘lining ayrim qirralariga lingvistikaga mehri tushgan tahlilchi sifatida nazar tashlaymiz.

Tilshunoslikning eng murakkab va serqirra sohalaridan biri bo‘lgan onomastika uzoq vaqtlar davomida boshqa fanlar, xususan, tarix, geografiya, etnografiya soyasida qolib keldi. Ma’lumki, toponimika “xalqning toshga bitilgan tarixi” sanaladi. O‘zbek tilshunosligida onomastika sohasining shakllanishi va rivoji bevosita professor Zaribbay Dusimov nomi bilan bog‘liq. Olim o‘z tadqiqotlarida toponimlarni shunchaki geografik obyekt nomi sifatida emas, balki xalqning tili, tarixi, madaniyati va dunyoqarashini o‘zida mujassam etgan murakkab lisoniy tizim sifatida tahlil etadi[1]. Xususan, Xorazm vohasi toponimiyasining o‘rganilishi o‘zbek tili tarixining eng qadimgi qatlamlarini ochib berishda kalit vazifasini o‘tadi. Mazkur tadqiqotda joy nomlari uzoq tarixiy davr mahsuli sifatida til tarixi, tarixiy dialektologiya, tarix, etnografiya, geografiya, arxeologiya, geologiya kabi qator gumanitar va tabiiy fanlar uchun boy manba bo‘lib xizmat qilishi; har bir toponim o‘zida ma’lum tarixiy davr, ijtimoiy muhit va siyosiy tuzumning izlarini, hudud aholisining dunyoqarashi, tafakkuri hamda atrof-muhitga munosabatini aks ettirishi; toponimlarni ilmiy

[1] Дусимов З. Топонимы Северного Хорезма: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1970. – 20 с.; Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Ташкент, 1996. – 52 с.

jihatdan tadqiq etish muayyan hudud aholisining o‘tmishi, turmush tarzi va tili haqida qimmatli ma’lumotlar berish imkoniyatiga egaligi yetarlicha misollar yordamida dalillangan[2].

Darhaqiqat, Z.Dusimov ilmiy faoliyatining asosini onomastika – nomshunoslik sohasi tashkil etadi. Olimning ko‘p yillik izlanishlari (o‘nlab asarlari va yuzga yaqin ilmiy maqolalari) natijasida Xorazm toponimiyasining lingvistik tabiati, etimologik qatlamlari va shakllanish qonuniyatlari fundamental asosda yoritib berildi. U o‘z ilmiy tadqiqotlarida komparativistik (qiyosiy-tarixiy) metoddan unumli foydalandi. Ustoz Xorazm toponimlarini tahlil qilar ekan, ularni faqat bugungi o‘zbek tili doirasida emas, balki qadimgi xorazmiy tili yodgorliklari, O‘rxun-Enasoy bitiktoshlari lug‘at tarkibi, Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asari hamda o‘rta asr arab va fors manbalari bilan qiyoslagan holda o‘rgandi. Olimning ilmiy ishlari metodologiyasida stratigrafiya usuli ham muhim o‘rin tutadi. Ya’ni u voha joy nomlarini tarixiy qatlamlarga ajratadi: eng qadimgi (substrat), ilk o‘rta asr, mo‘g‘ullar davri va undan keyingi davrda shakllangan qatlamlar kabi. Birgina Xorazm toponimlarining tarixiy-stratigrafik tahlil natijasida aniqlangan *pur/vara, kas, kat, qal’a* bosqichlari ushbu hududning bir qancha yuz asrlik murakkab etnolingvistik jarayonlarini, qadimgi subsrtat til qatlamlaridan tortib turkiylashuv davrigacha bo‘lgan bosqichlarni izchil va asosli tadqiq qilish imkonini beradi. Olim yuqoridagi bosqichlarning mohiyatini ochib berishda A.Z.Rozenfeld, A.A.Freyman, V.I.Abayev, E.M.Murzayev, V.A.Livshis, V.V.Bartold kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlariga tayanadi[3]. Toponimiyaga bunday yondashuv keyinchalik O‘rta Osiyoning boshqa hududlari toponimiyasi tadqiqi uchun universal ilmiy model vazifasini o‘taydi.

Z.Dusimovning nomzodlik va keyinchalik doktorlik dissertatsiyalari asosini tashkil etgan tadqiqotlarida Xorazm vohasining 2000 dan ortiq mikro va makrotoponimlari lingvistik tahlil qilingan. Olim ko‘plab bahsli nomlarning asl ildizini ilmiy isbotlab berdi. Masalan, *Xorazm* nomining o‘zini o‘nlab talqinlar orasidan eng ilmiy asoslanganini tanlab, uning lisoniy evolyutsiyasini ko‘rsatib berdi. Shuningdek, *Hazorasp, Kat, Vayangan, Bog‘ot* kabi qadimgi qal’a va shahar nomlarining komponent tahlili orqali ularning sotsiolingvistik tabiatini ham yoritdi. Olim asarlarida Xorazm vohasidagi kanallar, ariqlar va qumloqlarning nomlanish qonuniyatlari, jumladan, Xorazm dehqonchilik madaniyati bilan bog‘liq bo‘lgan *yop, salma, saqa, tarnov, arna, ko‘l, karta* kabi terminlarning joy nomlari tarkibida kelishi; antoponimlar asosida shakllangan joy nomlari (bu yo‘nalishda olim shaxs ismi va geografik obyekt o‘rtasidagi bog‘liqlikni jamiyatning ijtimoiy tuzilishi bilan bog‘laydi); Xorazm hududida yashagan qadimiy qabilalar (o‘g‘uz, qipchoq, qo‘ng‘irot, nayman, mang‘it va b.) nomlari bilan bog‘liq toponimlar (bu tadqiqotlar vohaning o‘zbek xalqi etnogenezidagi o‘rnini belgilashda tarixchi olimlar uchun ham qimmatli manba bo‘ldi); toponimlarda yasalish va qatlamlar masalasi; toponimiyaning dialektologiya bilan uzviy bog‘liqligi (Xorazm shevalarining o‘ziga xos lisoniy xususiyatlari joy nomlarining talaffuzi va yozilishida qanday aks etishini ko‘rsatib berdi) kabi masalalar atroflicha yechimini topdi.

Olim faqat o‘tmish bilan cheklanib qolmay, mustaqillik yillarida joy nomlarining qayta tiklanishi, mustabid tuzum davridagi g‘ayriilmiy nomlar (ideologik toponimlar)ning o‘zbek xalqi ma’naviyatiga mos nomlar bilan almashtirilishi jarayonlarida ham ilmiy maslahatchi va faol ishtirokchi bo‘ldi. U “milliy toponimik muhit” tushunchasini fanga kiritib, joy nomlarini millatning ma’naviy mulki sifatida himoya qilish zarurligini uqtirdi. Umuman, Z.Dusimovning Xorazm toponimiyasi bo‘yicha amalga oshirgan ishlarining amaliy ahamiyatini xronologik aniqlik, etimologik tahlil va ilmiy vorisiylik bilan belgilash mumkin.

Zarifbay Dusimov – o‘zbek tilining onomastik xaritasini chizgan, har bir joy

[2] Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 104 б.

[3] Розенфельд А.З. Qal’a (қала) – тип укрепленного иранского поселения // Советская этнография. – 1949. – №2.; Фрейман А.А. Хорезмийский язык. – Москва, 1951.; Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.-Л., 1958. – 655 с.; Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. – Москва, 1959. – 382 с.; Лившиц В.А. Хорезмийский календарь и эры древнего Хорезма. Палестинский сборник. – Ленинград, 1970.; Бартольд В.В. Сочинения. Т. I – V. – Москва, 1968.

nomining zamiridan millat tarixini o‘qiy olgan va buni ilmiy haqiqatga aylantirgan buyuk olimdir. Shuningdek, u o‘zining o‘nlab ilmiy maqolalarida onomastik terminologiyani tizimlashtirishning ilk qadamlarini qo‘ydi. Ungacha bo‘lgan davrda ko‘plab onomastik tushunchalar umumtilshunoslik terminlari bilan chalkashtirib kelinar edi. Olim onomastik terminlarni ierarxik tartibda tizimlashtirishni taklif qildi. Jumladan, toponimlar tahliliga nisbiylik, pozitivlik, negativlik kabi nominatsiya tamoyillari jalb qilinishi, ayniqsa, negativlik tamoyilining nazariy jihatlari[4] olim izlanishlari bilan bevosita bog‘liq. Shuningdek, toponimik indikator terminini o‘zbek toponimikasida ilk marta Z.Dusimov ilmiy muomalaga olib kirdi[5]. Keyinchalik olimning indikatorlar haqidagi ushbu qarashlari O‘.Rajabovning ilmiy tadqiqotlariga asos bo‘ldi[6] va nomzodlik dissertatsiyasi sifatida himoya qilindi. Shu bilan birga, uning onomastik terminologiya borasidagi eng katta yutug‘i – apellyativ va atoqli ot o‘rtasidagi lisoniy chegarani aniq belgilab berganidir. Uning fikricha, dastlabki har qanday toponim zamirida ma’lum bir geografik termin (masalan: *o‘kuz, ko‘l, qir, bog‘, qishloq*) yotadi va bu termin vaqt o‘tishi bilan onomalashib, maxsus nomga aylanadi. Keyinchalik apellyativ va nom o‘rtasidagi lisoniy chegara hamda atoqli otlarning antroposentrik tabiati D.Yuldashevning doktorlik dissertatsiyasi orqali keng ko‘lamda yoritib berildi[7].

Z.Dusimovning 1977-yilda (X. Egamov bilan hammualliflikda) chop etilgan “Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati” o‘zbek onomastik terminologiyasidagi ilk o‘quv izohli lug‘at hisoblanadi. Ushbu asar shunchaki joy nomlari lug‘ati emas, balki nom yasovchi elementlarning batafsil semantik tahlilidir. Asarda geografik apellyativlar (*o‘kuz, yap, adir, ayri, bel, jar, o‘zan, qishloq, qo‘rg‘on, sang, tepa, xarsang, sho‘r* kabilar); nom yasovchi qo‘shimchalar – topoformantlarning (*-obod, -kent, -kat, -vark, -iston, -zor*) terminologik xarakteri va ularning hududiy tarqalish areallari tahlil qilingan[8]. Olim tadqiqotlarida onomastik terminlar faqat toponimika bilan cheklanib qolmaydi. U o‘zbek onomastikasidagi antroponimika, etnonimika, kosmonimika, fitonimika kabi tarmoqlarni ham chuqur o‘rganilishni yo‘lga qo‘ydi.

Z.Dusimov universitet professori sifatida onomastik terminologiyaning o‘quv jarayoniga kirib borishiga katta hissa qo‘shgan. U o‘zining o‘quv qo‘llanmasida onomastik terminlarning unifikatsiyalangan talqinini joriy qildi[9]. Bu esa talabalar va yosh tadqiqotchilar o‘rtasida tushunchaviy chalkashliklarning oldini olishga xizmat qildi. Ayniqsa, olimning shogirdi Muyassar Tillayeva bilan hammualliflikda yaratgan “Toponimika asoslari” risolasi sohaga oid ilk ilmiy va o‘quv adabiyoti bo‘ldi. Kitobda tarixiy toponimika va uning muammolari, toponimikaning boshqa fanlar bilan aloqasi, toponimlarning leksik-semantik, struktural-tipologik va xronologik tasnifi, tuzilishiga ko‘ra turlari, yasalishi, toponimik indikatorlar va ularning tasnifi, joy nomlarining nomlanish tamoyillari, toponimlarni o‘rganish va to‘plash metodikasi kabi ilmiy-nazariy hamda amaliy masalalar o‘zbek tili toponimiyasi

[4] Дўсимов З. Топонимлар номинациясида нисбийлик принциплари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. – №4. – Б.12-15.; Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик принциплари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1985. – №5. – Б.33-37.

[5] Дўсимов З. Топонимик индикаторлар. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – №5. – Б.71-74.

[6] Ражабов Ў. Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2009. – 120 б.

[7] Юлдашев Д.Т. Атоқли отларнинг атропоцентрик тадқиқи: Филол. фан. докт. (DSc) ...дисс. – Тошкент, 2022. – 216 б.

[8] Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 174 б.

[9] Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 104 б.

materiallari asosida ravon, sodda tilda, izchil uslubda yoritilgan[10].

Z.Dusimov o‘zining bevosita rahbarligida o‘zbek onomastikasining deyarli barcha sohalarida o‘z shogirdlari bilan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bordi. Masalan, “Xorazm etnotoponimlari” (A.Otajonova, 1998), “Xorazm mintaqaviy antroponimiyasi” (S.Rahimov, 1999), “Xorazm va “Avesto” onomastikasi” (M.Tillayeva, 2007), “O‘zbek tili kosmonimlarining lisoniy xususiyatlari” (A.Primov, 2009), “Toponimik indikatorlarning funksional-semantik xususiyatlari” (O‘.Rajapov, 2009), “Janubiy Qoraqalpog‘iston toponimlarining tarixiy-etimologik tadqiqi” (D.Yuldashev, 2012), “Xorazm dostonlari onomastikasi” (Q.Olloyorov, 2018), “Xorazm mintaqaviy fitonimlarining lisoniy tahlili” (H.Narimov, 2020) kabilar bunga yetarlicha dalildir.

Z.Dusimov shevashunoslik va lug‘atshunoslik sohalarida ham o‘z maktabini yaratgan ulkan olimdir. Uning bu yo‘nalishdagi ishlari o‘zbek tili shevalarining lisoniy xaritasini chizishda, ayniqsa, Xorazm shevalari va o‘zbek tili leksikasining tarixiy qatlamlarini lug‘atlashtirishda fundamental ahamiyatga ega. Ma’lumki, shevalar tilning tirik xazinasi sanaladi. Olim ilmiy faoliyatining boshidanoq tilning jonli manbasi bo‘lgan shevalarga alohida e’tibor qaratdi. Uning qarashlariga ko‘ra, adabiy til poydevori shevalar bilan sug‘orilmas ekan, u o‘zining hayotiyligini yo‘qotadi. Z.Dusimov dialektologiyani shunchaki so‘zlarni yig‘ish emas, balki xalqning ming yillik etnolisoniy tarixini tiklash vositasi deb bildi.

Ustoz rahbarligida Xorazm folklori tili, shevalari va sohaviy leksikasi bo‘yicha ham ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, “Xorazm xalq qo‘shiqlari leksikasi” (M.Jumaniyazova, 1998), “Xorazm kitobiy dostonlarining lug‘aviy-ma’noviy tahlili” (S.S.Ro‘zimboyev, 2001), “Xorazm shevalaridagi kiyim-kechak nomlarining struktur-semantik tadqiqi” (Sh.Norbayeva, 2017) kabi tadqiqotlar ham ustozning ilmiy rahbarligida muvaffaqiyatli himoya qilingan. Shuningdek, olim til tarixi, etimologiya sohalariga oid maqolalarida buyuk ajdodlarimiz Mahmud Zamaxshariy, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy kabilarning til haqidagi qarashlari va konsepsiyalarini o‘rgangan. Bu yo‘nalishda A.O‘rozboyevning “Ogahiyning “Riyozu-d-davla” asarida ijtimoiy-siyosiy leksika” mavzusidagi nomzodlik ishi (2009) va “Ogahiy tarixiy asarlari leksikasi” mavzusidagi doktorlik ishi (2018)ga ilmiy rahbarlik qildi. Umuman, bugungacha Z.Dusimov rahbarlarligida himoya qilingan nomzodlik dissertatsiyalari 9 ta, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyalari 7 ta va filologiya fanlari doktori (DSc) bo‘yicha himoya qilingan dissertatsiyalar 3 tani tashkil qiladi (ayni paytda 10 ga yaqin disseratsion ishlar himoya jarayonida).

Z.Dusimov rasmiy ishlarda ham doimo faol bo‘lgan. Olim turli yillarda kafedra mudiri, dekan va ilmiy kengash raisi, a’zosi sifatida faoliyat yuritib, o‘zini mas’uliyatli tashkilotchi sifatida ko‘rsatdi. U rasmiy ishlarda tartib-intizomni birinchi o‘ringa qo‘yadi. Universitet hayotida, ilmiy kengashlar ishida o‘zining qat’iy pozitsiyasi va adolatli qarorlari bilan hurmat qozondi. Shuningdek, Ustoz ma’lum muddat Xorazm viloyat hokimligi mutaxassislar guruhi rahbari (1992), O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test markazining Xorazm viloyati bo‘yicha vakili (1994–1996), Xorazm Ma’mun akademiyasi bo‘lim boshlig‘i (2000–2002) kabi mas’ul lavozimlarda faoliyat yuritildi. Bugungi kunda ham hududiy joy nomlarini tartibga solish bo‘yicha komissiyalarida ekspert sifatida qatnashib, milliy toponimikani tiklashga katta hissa qo‘shib kelmoqda.

Xullas, o‘zbek tilshunosligi fanining zabardast vakili, zahmatkash olim va fidoyi Ustoz, Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Zaribbay Dusimovning oqar daryoga qiyos umrining ilmiy faoliyat qismi shunday! Haqiqatan, inson umrini oqar daryoga qiyoslaydilar. Ammo hamma gap bu daryoning qanchalik serob va uning qirg‘oqlarida qanday bog‘lar barpo etilganida. Ustozning bosib o‘tgan sakson yillik yo‘li mana shunday hayotiy bog‘larga, ilmiy kashfiyotlarga boy sermazmun bir umrdir.

Z.Dusimov kamtar, ochiqko‘ngil va halol INSON. 2006-yil chop qilingan “E’zoz” to‘plamida

[10] Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. – 87 б.

Marks Jumaniozov u kishini, eng avvalo, “andishali va kamtar inson” sifatida ta’riflaydi[11]. Qolaversa, Z.Dusimov ustozlarga munosib shogird, shu bilan birga, an’analar davomchisi ham sanaladi. Olim o‘zbek tilshunosligining darg‘alari sanalgan ustozlaridan tahsil olgan va ularning “oq fotiha”sini oqlagan shogird hisoblanadi. U o‘z chiqishlarida va asarlarida hamisha ustozlarining nomini hurmat bilan tilga oladi, ularning ilmiy metodologiyasini davom ettiradi. Shuningdek, ustozlarining ilmiy merosini targ‘ib qilish, ularning an’analarini saqlab qolish va yoshlarga yetkazishni o‘zining ma’naviy burchi deb biladi. O‘z navbatida, Z.Dusimovning o‘zi ham shogirdlarga g‘amxo‘r, ularni “qanotlari ostiga olgan” Ustozdir! Ustoz shogird tayyorlashda son emas, sifatga e’tibor beradigan mehribon murabbiy. Unda talabchanlik va mehr uyg‘unlashib ketgan, ya’ni shogirdidan ilmiy aniqlikni talab qiladi, ammo shu bilan birga, ularning shaxsiy hayoti va muammolaridan ham doim xabardor bo‘lib turadi. Ko‘plab shogirdlari u kishini “ma’naviy otamiz” deb atashadi. U shogirdlarini shunchaki himoyaga olib chiqmaydi, balki ularni mustaqil olim bo‘lib yetishguniga qadar qo‘llab-quvvatlaydi. Shuni ham alohida ta’kidlash zarurki, Ustoz Vohaning uncha-muncha shoirlaridan qolishmaydigan darajada ajoyib shoir va havaskor sozanda ham sanaladi.

Zaribbay Dusimov oilada farzandlarga munosib ota-bobo va oila qo‘rg‘oni ustuni hamdir. Ustoz – doimo oilani muqaddas bilgan, farzandlarini ilm-ma’rifat ruhida tarbiyalagan namunali oilaboshi. Bugun u kishi nabiralar davrasida ularning dunyoqarashini boyitadigan, xalqning boy tarixi va tilini o‘rgatadigan o‘gitgo‘y bobo bo‘lib, oilasining ma’naviy tayanchidir.

Biz bu yil nafaqat bir shonli yoshni, balki butun bir ilmiy maktab – Xorazm onomastika maktabining tantanasini nishonlaymiz, desak yanglishmaymiz. Biz Zaribbay Dusimovni ilmda – so‘z va nomning tub ildizigacha yetib boruvchi yetuk olim sifatida; hayotda – kibrdan yiroq, andishani iymon darajasiga ko‘targan chin inson sifatida; davrada – o‘z ustozlarining chirog‘ini o‘chirmay kelayotgan vafodor shogird va bugun yuzlab yoshlarga yo‘l ko‘rsatayotgan mehribon Ustoz sifatida bilamiz hamda qadrlaymiz!!! Sizdek Ustozga shogird ekanligimizdan faxrlanamiz!

TAMADDUN NURI

[11] Эъзоз. Профессор Зарифбой Дўсимов таваллудининг 60 йиллигига бағишлаб нашр қилинган тўплам. – Тошкент, 2006. – Б.3.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81

REKLAMA MATNIDA IMPERATIVLIKNING ANTROIPOSENTRIK TABIATI VA PRAGMALINGVISTIK TALQINI

Yusupova Kamola Qobiljon qizi, O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklor instituti doktoranti

komolayusupova29@gmail.com

ANTHROPOCENTRIC CHARACTER AND PRAGMALINGUISTIC INTERPRETATION OF THE IMPERATIVE MOOD IN ADVERTISING TEXT

Yusupova Kamola Kobiljon kizi, doctorate student at the Institute of Uzbek Language, Literature, and Folklore of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР И ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОВЕЛИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ В РЕКЛАМНОМ ТЕКСТЕ

Юсупова Камола Кобилжон кизи, докторант Института узбекского языка, литературы и фольклора Академии наук Республики Узбекистан

Annotatsiya: *Ushbu maqolada reklama matnidagi imperativlik adresantning pragmatik niyati, til birliklari va vizual-grafik kodlarning mujassamlashgan lingvovizual ifodasi ekanligi nazariy manbalar va tahliliy misollar orqali ilmiy jihatdan asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar. *Reklama matni, imperativlik, antroposentrizm, pragmalingvistika, interpretatsiya, reklama diskursi, til birliklari.*

Abstract*: This article, using theoretical sources and analytical examples, scientifically substantiates the fact that imperativeness in advertising text is a linguistic and visual expression of the addressee's pragmatic intent, linguistic units, and visual-graphic codes.*

Key words: *Advertising text, imperativeness, anthropocentrism, pragmalinguistics, interpretation, advertising discourse, linguistic units.*

Аннотация: *В данной статье с помощью теоретических источников и аналитических примеров научно обосновывается тот факт, что императивность в рекламном тексте является лингвистическим и визуальным выражением прагматического намерения адресата, языковых единиц и визуально-графических кодов.*

Ключевые слова: *рекламный текст, императивность, антропоцентризм, прагмалингвистика, интерпретация, рекламный дискурс, языковые единицы.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Reklama diskursida imperativlik shunchaki grammatik shakl emas, balki adresantning muayyan pragmatik *niyatini* voqelantiruvchi murakkab kognitiv-lingvistik kategoriyadir. “O‘zbek tili grammatikasi”da ta’kidlanganidek, “Buyruq gaplar kishining xohishi, iltimosi, maslahati, buyrug‘i kabi turli niyatlarini ifodalab keladi”[1]. Ushbu ta’rifdagi “niyat” tushunchasi imperativlikning antropotsentrik tabiatini ko‘rsatadi.

Milliy qomusimizda qayd etilishicha, imperativ (lotincha *imperativus* – buyuruvchi) talab, buyruq va qonun ma’nolarini anglatib, I.Kant

talqinida hammaga majburiy bo‘lgan rasmiy axloq-odob talabi sifatida qaraladi[2].

Imperativ vaziyatni yaratishda YUNESKO qo‘llanmasida ta’kidlangan vizual va grafik strategiyalar muhim rol o‘ynaydi: “Obyektni past rakursdan tasvirlash unga hukmronlik va qat’iy imperativ maqomini berib, tomoshabin ustidan vizual nazorat o‘rnatadi”[3].

Imperativ ifodalarning bosh harflar yoki qalin shriftda berilishi vizual “amr” effektini yaratadi va xabarning ta’sir kuchini oshiradi[4]. Jahon tilshunosligida imperativlik funksional-semantik kategoriya sifatida o‘rganilgan bo‘lib, A.I.Izotov uni pragmalingvistik fenomen sifatida talqin etadi[5].

Shunday qilib, reklama matnidagi imperativlik adresantning pragmatik niyati, til birliklari va vizual-grafik kodlarning mujassamlashgan lingvovizual ifodasidir. U nafaqat mahsulot haqida axborot beradi, balki iste’molchi ongida muayyan harakatga yo‘nalish hosil qiladi[6].

Imperativlik tadqiqi jamiyatdagi nutqiy akt faoliyatining rivojida markaziy o‘rin tutadi, chunki buyruq gaplar so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi aloqa munosabatlarini bevosita boshqaradi. Odatda, buyruq gap deganda so‘zlovchining tinglovchiga nisbatan qo‘ygan talabi tushuniladi, biroq o‘zbek tilining mental xususiyatlaridan kelib chiqib, u ba’zan yaqin va do‘stona munosabatni ifodalovchi grammatik shakl vazifasini ham bajaradi. Masalan, otaning farzandiga nisbatan “Dam ol” deyishi buyruqdan ko‘ra ko‘proq mehr va maslahat mazmunini tashiydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (MATERIALS AND METHODS/ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОГИЯ). Reklama matnlaridagi buyruq ifodasi alohida tipik xususiyatlarga ega. Darak va so‘roq gaplardan farqli o‘laroq, buyruq gaplarda tinglovchining ishtiroki va uning harakati muhim ahamiyat kasb etadi. YUNESKOning MAS qo‘llanmasida ta’kidlanganidek, mediamatnlarda ma’no kontekst va reprezentatsiya usullari bilan belgilanadi[7].

Media savodxonligi nuqtai nazaridan, buyruq shakllarining tanlanishi maqsadli auditoriyaning ijtimoiy maqomi va gender xususiyatlariga ham bog‘liqdir[8]. Agar reklama elitar qatlamga yo‘naltirilgan bo‘lsa, imperativlik vazminroq va status belgisi sifatida taqdim etiladi; ommaviy iste’molda esa u agressiv va tezkor qaror qabul qilishga undovchi grafik vositalar (qalin shrift, undov belgilari) bilan boyitiladi[9].

O‘zbek tilining kommunikatsion xususiyatlaridan kelib chiqib aytish mumkinki, nutqda aks etayotgan buyruq shaklidagi so‘zlar har doim ham qat’iy talabni anglatmaydi. Masalan, *“Bir umr sog‘lom bo‘lay desang, baliq ye”* jumlasidagi “ye” fe’lida buyruq emas, balki tibbiy maslahat yoki taklif mazmuni ustuvorlik qiladi. Bu esa reklama matnidagi imperativlik ifodasini to‘g‘ri talqin qilish uchun tinglovchidan yuksak mahorat, reklama egasidan esa milliy mental xususiyatlarni chuqur anglash salohiyatini talab etadi.

Imperativlik milliy xususiyatlar yaqqol aks etuvchi “ko‘zgu” bo‘lib, u til sohiblarining yoshi, ijtimoiy maqomi va genderi bilan chambarchas bog‘liqdir. O.Achilova qayd etganidek, hatto yapon tili boshlang‘ich ta’limida ham buyruq gaplarning qo‘llanilishi o‘ziga xos bo‘lib, ular ko‘pincha buyruq shaklida bo‘lmagan ifodalar orqali voqelanadi[10]. Bu holat o‘zbek reklama diskursi uchun ham dolzarb bo‘lib, imperativlikni “iltimos” yoki “ijobiy va’da” shaklida taqdim etish milliy auditoriyaga ruhiy yaqinlik beradi.

Reklama matnini pragmatik aspektda tahlil qilishda Dj.Ostinning nutq aktlari nazariyasi muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Dj.Ostin aniqlagan beshta illokutiv akt reklamaning pragmatik maqsadini belgilashda alohida o‘rin tutadi[11].

1. Verdiktivlar – mahsulotning sifatiga berilgan baho (masalan, “Eng sara asal”).
2. Ekzersitivlar – so‘zlovchining hukmini amalga oshiruvchi buyruqlar (masalan, “Bizga qo‘shiling!”).
3. Komissivlar – iste’molchiga berilgan va’da va kafolatlar.
4. Bexabitivlar – ijtimoiy munosabatlarni boshqaruvchi tabrik yoki uzrlar.
5. Ekspozitivlar – suhbat davomida bayonotlar o‘rnini aniqlovchi taklif va chorlovlar.

Media savodxonligi nuqtayi nazaridan, ushbu nutq aktlari reklamada konnotatsiya (yashirin mazmun) va reprezentatsiya (voqelikni namoyish etish) mexanizmlari orqali ishlaydi[12]. Reklama beruvchi Dj.Ostin tasniflagan komissivlar (va’dalar) yordamida iste’molchida mahsulotga nisbatan ishonch uyg‘otsa, ekzersitivlar yordamida uni xaridga undaydi. Lekin bu jarayonda

YUNESKO qo‘llanmasida ta’kidlangan *tijoratlashuv* va *axloqiy me’yorlar* chegarasini buzmaslik, ya’ni imperativlikni agressiv targ‘ibotga aylantirmaslik lozim.

J.Ostin nutqiy aktlarni tadqiq etar ekan, shaxs muayyan vaziyatni tasvirlash bilan birga xabar berish, so‘rash, undash yoki maslahat berish kabi qator amallarni bajarishi mumkinligini ko‘rsatib o‘tadi[13]. Olim nutq aktining uchta bosqichini ajratadiki, bu reklama tilining funksional mexanizmini tushunishda muhim ahamiyatga ega:

1. Lokutiv akt – nutq so‘zlash jarayonining o‘zi;
2. Illokutiv akt – boshqa shaxsga niyatni bildirish va maqsadni belgilash;
3. Perlokutiv akt – tinglovchining xatti-harakatiga ko‘rsatilgan ta’sir natijasi.

Mavzuni yoritishda tavsifiy, tarixiy-qiyosiy metod usullaridan foydalanishni maqsadga muvofiq deb hisobladik.

MUHOKAMA/DISCUSSION/ОБСУЖДЕНИЕ

Reklamaning asosiy pragmatik maqsadi perlokutiv effektga erishish, ya’ni iste’molchini xarid qilishga yoki xizmatdan foydalanishga undashdir. Bunda J.Ostin ta’riflagan illokutiv kuch markaziy rol o‘ynaydi. Illokutiv kuch maqsad, niyat, intensivlik va samimiylik shartlari kabi komponentlarning mantiqiy birligidan iborat[14].

Reklama tili muammolarini tadqiq etishda K.Byuler, J.Serl va E.I.Belyaeva kabi olimlarning nutq aktiga oid nazariy g‘oyalari fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi.

J.Serl nutq aktining beshta asosiy turini o‘z ichiga olgan tasnifni taklif etadiki, ular reklamaning pragmatik tabiatini to‘liq qamrab oladi[15].

1. Reprezentativlar – xabar yoki tushuntirishlar (masalan, mahsulot tarkibi haqidagi ma’lumot);
2. Direktivalar – tinglovchini biror faoliyatga undash (buyruq, maslahat);
3. Komissivlar – reklama beruvchining va’da va majburiyatlari;
4. Ekspressivlar – ruhiy holatni bildiruvchi bayonotlar (minnatdorchilik, tabrik);
5. Deklaratsiyalar – yangi holatni yuzaga keltiruvchi rasmiy bayonotlar.

Nutq aktlari nazariyasi nuqtai nazaridan reklamadagi imperativlik, asosan, *direktiv nutq aktida* ifodalanadi. Undash nutq akti so‘zlovchining xohish-irodasi, niyati bo‘lib, u orqali retsipient muayyan harakatga yo‘naltiriladi. E.I.Belyayeva undash nutq aktlarini uchta kichik turga bo‘lishni taklif etadi[16]: *preskreptivlar* (buyruq, taqiq); *rekvestivlar* (o‘tinch, iltimos); *suggestivlar* (maslahat, tavsiya).

Shu tarzda, J.Serl va E.Belyayeva tasniflari reklama matnidagi imperativlikni shunchaki grammatik hodisa emas, balki adresant va adresat o‘rtasidagi maqsadli muloqotni boshqaruvchi murakkab illokutiv mexanizm sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Reklama matnida undash strategiyalarini tadqiq etishda A.G.Drinko tomonidan taklif etilgan konstruksiyalar tasnifi muhim ahamiyatga ega. Olim undash gaplarni vazifasiga ko‘ra ikki yirik guruhga ajratadi: 1) imperativ va performativ konstruksiyalarni o‘z ichiga oluvchi monofunksional (asosiy vazifasi undash bo‘lgan) gaplar; 2) fe’lning aniq mayli, modal fe’llar, shaxsi noaniq shakllar yoki fe’lsiz konstruksiyalar yordamida hosil bo‘luvchi ko‘p funksional (polifunksional) undash gaplar[17].

NATIJALAR (RESULTS/РЕЗУЛЬТАТЫ).

Reklama diskursi o‘z tabiatiga ko‘ra aynan polifunksional tipga mansub bo‘lib, unda undash maqsadi turli lingvistik va nolingvistik vositalar qatlami ostida niqoblanadi. O‘zbek tilshunosligida “undash” tushunchasi “undov” atamasi bilan ham bog‘lanadi va u nafaqat harakatga chorlovni, balki his-hayajonni ifodalovchi alohida gap turini ham anglatadi. M.Buzrukova Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asari misolida undash konstruksiyalarini tahlil qilar ekan, E.I.Belyaeva tasnifiga tayanadi[18]. Ushbu tasnifni reklama matni pragmatikasiga quyidagicha tatbiq etish mumkin[19]:

1. Preskreptivlar – eklamadagi qat’iy yo‘l-yo‘riq, ruxsat va taqiqlar (masalan, “Biz bilan bog‘laning” yoki “Isrof qilmang”).
2. Rekvestivlar – iste’molchiga yo‘naltirilgan iltimos, o‘tinch va takliflar.
3. Suggestivlar – maslahat, tavsiya va ogohlantirishlar (masalan, “Salomatligingiz haqida qayg‘uring”).

Reklama matnining ta’sirchanligi aynan ushbu undash turlarining maqsadli auditoriyaga qanchalik moslashtirilganiga bog‘liq. Masalan, yoshlar auditoriyasi uchun rekvestiv va suggestiv shakllar (do‘stona taklif va maslahat) preskreptivlarga (qat’iy buyruq) qaraganda ko‘proq

attraktivlik (diqqatni tortish) va emotsional holat hosil qilish xususiyatiga ega

O‘zbek millatining mental xususiyatlaridan kelib chiqib, bu tilda buyruq undashi ko‘p hollarda andisha, hurmat va xushmuomalalik qadriyatlariga asoslangan holda fe’l mayllari shakllarida o‘z ifodasini topadi. Buyruq undashining qat’iyligi fe’lning 2-shaxs birlik va ko‘plik shakli yoki majhul darajadagi fe’llarga *-sin* affiksini qo‘shish orqali ifodalanadi. Undashning preskreptiv turi adresatning qanday harakat qilishi kerakligiga ko‘rsatma beradi, ya’ni uni yo‘naltiradi.

XULOSA (CONCLUSION/ЗАКЛЮЧЕНИЕ). Shuni aytish joizki, har bir undash jarayonida etiketning o‘rni muhim. Nutqiy etiketning ifodasi kundalik hayotda undashni etkazishda o‘z ifodasini topadi. Shaxs etiket me’yorlariga rioya qilgan holda undashini ro‘yobga chiqarar ekan, u nutqini adresatga ravon, aniq va tushunarli qilib etkazishi bilan birga, murojaati adresat tomonidan to‘laqonli qabul qilinishiga ham alohida ahamiyat qaratishi lozim bo‘ladi. Demak, reklama matnlarini tadqiqi hamda tahlili jarayonida har bir shaxs (mavzudan kelib chiqqanda muassa, shaxslar)ning undash etiketi u(lar)ning madaniyati ko‘zgusi, xulosaga asos mezoni bo‘lib, bu insonlarning muomala madaniyati, odob-axloqini ko‘rsatadi va muloqotning samarali hamda muvaffaqiyatli chiqishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES/ ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА):

1. Ўзбек тили грамматикаси. II. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 108.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Тўртинчи том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 139.
3. Медиа ва ахборот саводхонлигини шакллантиришнинг педагогик жиҳатлари. Ўқув-амалий қўлланма. – Т.: Extremum-press, 2018. – Б. 98.
4. Мощева С. В. Масс-медийный дискурс: графико-орфографические выразительные средства // Вестник НГУ. Серия: История, филология. — 2012. — Т. 11, вып. 6. — С. 129).
5. Изотов А. И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке как прагмалингвистический феномен: Автореферат диссертации доктора филологических наук. – Москва, 2007.
6. Узнадзе Д. Н. Теория установки. – М.: Изд-во Института практической психологии, 1997.
7. Медиа ва ахборот саводхонлигини шакллантиришнинг педагогик жиҳатлари. Ўқув-амалий қўлланма. – Тошкент: Extremum-press, 2018. – Б. 91-93.
8. Азаренок Н. В. Гендерное восприятие рекламы // Репозиторий БГПУ. –Минск. – С. 49.
9. Мощева С. В. Масс-медийный дискурс: графико-орфографические выразительные средства // Вестник НГУ. – 2012. – Т. 11, вып. 6. – С. 129.
10. Ачилова О. Япон тилида буйруқ гапларнинг қўлланиниши // Хорижий филология. №1. 2016. – Б. 88.
11. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. - Вып. 17. – С. 131.
12. Медиа ва ахборот саводхонлигини шакллантиришнинг педагогик жиҳатлари. Ўқув-амалий қўлланма. – Тошкент: Extremum-press, 2018. – Б. 91-93.
13. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. - Вып. 17. – С. 22-129.
14. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. - Вып. 17. – С. 22-129.
15. Серль Джон Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике.– М.: Прогресс, 1986. - Вып. 17. – С.170-194.
16. Беляева Е.И. Грамматика и прагматика побуждения: английский язык. Воронеж: ВГУ, 1992. – С.168.
17. Дринко А.Г. Побудительные конструкции в английском языке //Научные труды Кубанского государственного технологического университета. 2016. №4. – С. 206-213.
18. Buzrukova M. O‘zbek badiiy matnida undash konstruksiyalari // Хорижий филология №1, 2020. – B. 108 – 112.
19. Беляева Е.И. Грамматика и прагматика побуждения: английский язык. Воронеж: ВГУ, 1992. – С. 46.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОВЕРИЙ И ПРИМЕТ, СВЯЗАННЫХ С ДНЯМИ НЕДЕЛИ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Джуманиязова Луиза Султонбоевна,
базовый докторант кафедры Романо-германской филологии Ургенчского государственного университета

luizasultonboyevna@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3081-9418

A COMPARATIVE LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF BELIEFS AND SUPERSTITIONS ASSOCIATED WITH THE DAYS OF THE WEEK IN UZBEK AND ENGLISH

Djumaniyazova Luiza Sultonboyevna, principal doctoral student at the Department of Romance and Germanic philology, Urgench State University

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA HAFTA KUNLARI BILAN BOG‘LIQ INONCH VA IRIMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Djumaniyazova Luiza Sultonboyevna,
Urganch davlat universiteti “Roman-german filologiyasi” kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Maqolada o‘zbek va ingliz tillarida hafta kunlari bilan bog‘liq ishonch va irimlarning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda hafta kunlarining semantik yuklamasi, ularning xalq dunyoqarashidagi o‘rni hamda til birliklarida ifodalanish shakllari ko‘rib chiqiladi. Madaniy qadriyatlarning til orqali aks etishi va ularning milliy mentalitet bilan bog‘liqligi ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *hafta kunlari, irimlar, lingvokulturologiya, etnolingvistika, o‘zbek tili, ingliz tili.*

Abstract: *The article analyzes the linguocultural features of beliefs and superstitions associated with the days of the week in the Uzbek and English languages. It examines the semantic load of weekdays, their role in the worldview of people, and their representation in linguistic units. The study highlights how cultural values are reflected through language and connected to national mentality.*

Key words: *days of the week, superstitions, linguoculturology, ethnolinguistics, Uzbek, English.*

Аннотация: *В статье анализируются лингвокультурологические особенности поверий и примет, связанных с днями недели в узбекском и английском языках. Рассматриваются семантика дней недели, их место в народном мировоззрении и способы языкового выражения. Особое внимание уделяется отражению культурных ценностей в языке.*

Ключевые слова: *дни недели, суеверия, приметы, лингвокультурология, узбекский язык, английский язык.*

ВВЕДЕНИЕ (KIRISH/ INTRODUCTION). Дни недели являются важной временной единицей в жизни человека и выступают не только как средство организации времени, но и как носители определённых культурных значений. С ними связано множество поверий, примет и устойчивых представлений, которые широко распространены среди разных народов. Эти верования являются неотъемлемой частью культурного наследия и одновременно

отражают особенности национального мировоззрения, менталитета и системы ценностей [1].

Цель данного исследования заключается в анализе лингвокультурологических особенностей поверий и примет, связанных с днями недели в узбекском и английском языках, а также в выявлении культурных различий, проявляющихся через языковые средства.

Актуальность исследования обусловлена возрастающим интересом к проблемам взаимодействия языка и культуры, а также необходимостью более глубокого понимания национально-культурной специфики в условиях глобализации и межкультурной коммуникации [2]. Изучение подобных феноменов позволяет не только расширить представления о языковой картине мира, но и способствует более эффективному межкультурному взаимодействию. Кроме того, анализ поверий и примет, связанных с днями недели, даёт возможность выявить когнитивные и культурные механизмы, лежащие в основе формирования традиционных представлений о времени. Это, в свою очередь, помогает глубже понять, каким образом язык отражает и закрепляет коллективный опыт народа [3].

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA / MATERIALS AND METHODS). Изучение поверий, примет и традиционных представлений о времени в языке тесно связано с исследованиями в области этнолингвистики, фольклористики и культурной антропологии. Теоретическую основу данного исследования составили труды ученых, рассматривающих язык как носитель культурной памяти и символических значений.

Существенный вклад в развитие этнолингвистического подхода внесли Н. И. Толстой и С. М. Толстая, в работах которых язык рассматривается как средство фиксации народных верований, мифологических представлений и обрядовой практики. Их исследования позволяют анализировать иримы и приметы как элементы традиционной культуры, отражённые в языковой системе. Важное значение для данного исследования имеют труды В. Н. Телии, посвящённые фразеологии и культурной семантике языка. Учёный рассматривает устойчивые выражения как носители национально-культурной информации, что особенно актуально при анализе примет и суеверий [3].

Также методологически значимыми являются работы Ю. М. Лотмана, в которых культура трактуется как знаковая система. Семиотический подход позволяет рассматривать дни недели и связанные с ними поверья как элементы культурного кода, обладающие символическим значением [4].

В контексте исследования временных представлений важны идеи Э. Лича, изучавшего восприятие времени в традиционных обществах , а также К. Леви-Стросса, который рассматривал мифологическое мышление как основу формирования культурных моделей. Эти подходы позволяют интерпретировать иримы как отражение архаических форм сознания [5;6].

Кроме того, в работе учитываются исследования в области английской культурной традиции, включая работы Ф. Боаса и А. Дандеса, посвящённые фольклору и народным верованиям. Их труды помогают выявить особенности формирования суеверий в западной культуре [7;8].

Методологическая основа исследования носит комплексный характер и включает ряд взаимодополняющих методов. В первую очередь применяется сравнительно-сопоставительный метод, позволяющий выявить сходства и различия в поверьях, связанных с днями недели, в узбекском и английском языках. Лингвокультурологический анализ направлен на выявление культурных смыслов, закреплённых в языковых единицах, отражающих народные представления о времени. Семантический анализ используется для изучения значений и коннотаций, связанных с определёнными днями недели, а также их эмоционально-оценочной окраски [9]. Когнитивный подход позволяет рассматривать поверья как результат концептуализации времени и отражение ментальных моделей носителей языка. Особое место занимает

этнолингвистический метод, предполагающий анализ языковых единиц в контексте народной культуры, традиций и обрядов. Кроме того, используется контекстуальный анализ, позволяющий исследовать функционирование поверий и примет в живой речи, фольклоре и повседневной коммуникации.

Таким образом, использование междисциплинарного подхода позволяет всесторонне раскрыть лингвокультурологическую природу поверий и примет и определить их роль в формировании национальной картины мира.

ОБСУЖДЕНИЕ (MUHOKAMA / DISCUSSION). Результаты проведённого исследования подтверждают, что поверья и приметы, связанные с днями недели, являются важным элементом языковой картины мира и отражают глубинные особенности национального мышления. Сопоставительный анализ узбекского и английского языков позволяет выявить как общие, так и специфические черты в восприятии времени и его символической интерпретации.

Прежде всего, следует отметить, что в обеих культурах дни недели выходят за рамки чисто календарной функции и приобретают дополнительную семантическую нагрузку. Они становятся носителями культурных смыслов, закреплённых в языке в виде устойчивых выражений, пословиц и примет. Однако характер этой символики существенно различается.

В узбекской лингвокультуре поверья, связанные с днями недели, тесно переплетены с религиозными представлениями и традиционным укладом жизни. Особое значение имеет пятница (жума), которая воспринимается как священный день. Это отражается в положительной оценке данного дня и в распространённых представлениях о его благоприятности для важных дел, благотворительности и семейных мероприятий. Таким образом, день недели в данном случае выступает как маркер сакрального времени .

В английской культуре, напротив, наблюдается более секуляризованный подход к интерпретации времени. Хотя отдельные дни недели также обладают устойчивыми ассоциациями, они в большей степени связаны с социальными и психологическими факторами. Так, понедельник воспринимается как начало трудовой активности и часто сопровождается негативными эмоциями, что отражено в выражении “Monday blues”. Пятница, напротив, ассоциируется с окончанием рабочей недели и положительными ожиданиями, что находит отражение в разговорной лексике и идиоматических выражениях .

Особый интерес представляет феномен суеверий, связанных с сочетанием дня недели и числовой символики, например, «Friday the 13th». Данное явление не имеет прямого аналога в узбекской культуре, что свидетельствует о различиях в мифологическом и символическом восприятии чисел и времени. В английской традиции подобные суеверия имеют исторические и фольклорные корни, тогда как в узбекской культуре преобладают иримы, связанные с религиозными нормами и жизненным опытом [10].

Анализ показал, что различия в интерпретации дней недели во многом обусловлены особенностями концептуализации времени. В узбекской культуре время часто воспринимается как цикличное и тесно связанное с природными и социальными ритмами. Это проявляется в устойчивых представлениях о «благоприятных» и «неблагоприятных» днях, которые регулируют поведение человека.

В английской культуре доминирует линейное восприятие времени, ориентированное на продуктивность, планирование и эффективность. В связи с этим дни недели рассматриваются прежде всего с точки зрения их функциональной роли в организации труда и отдыха, а не как носители сакральных значений [11].

Несмотря на выявленные различия, исследование также показало наличие универсальных тенденций. В обеих культурах наблюдается противопоставление начала и конца недели: начало часто связано с напряжением и обязанностями, тогда как конец недели — с отдыхом и положительными эмоциями. Это свидетельствует о существовании общечеловеческих моделей

TAMADDUN NURI

восприятия времени, обусловленных социально-экономическими факторами.

Важно подчеркнуть, что поверья и приметы выполняют не только когнитивную, но и социальную функцию. Они способствуют упорядочению жизненного опыта, формируют поведенческие модели и обеспечивают преемственность культурных традиций. В узбекской культуре эти функции выражены более ярко, поскольку иримы тесно связаны с нормами поведения и моральными установками. В английской культуре их роль несколько ослаблена, однако они продолжают существовать в форме устойчивых выражений и элементов массовой культуры [12].

Таким образом, обсуждение результатов позволяет сделать вывод о том, что поверья, связанные с днями недели, представляют собой сложный лингвокультурный феномен, в котором отражаются как национально-специфические особенности, так и универсальные закономерности человеческого мышления.

Их анализ способствует более глубокому пониманию взаимодействия языка, культуры и сознания, а также открывает перспективы для дальнейших исследований в области этнолингвистики и межкультурной коммуникации.

РЕЗУЛЬТАТЫ (NATIJALAR / RESULTS). Проведённое исследование позволило выявить ряд существенных лингвокультурологических особенностей поверий и примет, связанных с днями недели в узбекском и английском языках.

Прежде всего установлено, что дни недели в обеих языковых культурах выполняют не только номинативную, но и символическую функцию. Они выступают в качестве носителей культурно значимой информации, отражающей особенности национального мировоззрения и традиционного мышления.

Анализ языкового материала показал, что в узбекском языке поверья и приметы чаще выражаются через пословицы, устойчивые выражения и элементы устной традиции. В английском языке они представлены преимущественно в виде идиоматических выражений и разговорной лексики, отражающей индивидуальные эмоциональные реакции.

В результате исследования также выявлены различия в концептуализации времени. Узбекская лингвокультура характеризуется циклическим восприятием времени, тесно связанным с традициями и ритуалами. Английская культура демонстрирует линейную модель времени, ориентированную на эффективность и рациональное планирование.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (XULOSA / CONCLUSION). Проведённое исследование позволило всесторонне проанализировать лингвокультурологические особенности поверий и примет, связанных с днями недели в узбекском и английском языках. Полученные результаты подтверждают, что данные явления представляют собой значимый элемент языковой картины мира и отражают специфику национального мышления, культурных ценностей и традиций.

Сравнительный анализ показал, что восприятие времени в узбекской и английской культурах основывается на различных концептуальных моделях. Узбекская лингвокультура характеризуется циклическим восприятием времени, тесно связанным с традициями и ритуалами, тогда как английская культура ориентирована на линейное понимание времени, связанное с эффективностью, планированием и рациональностью.

Особое внимание заслуживает тот факт, что, несмотря на выявленные различия, в обеих культурах наблюдаются и универсальные тенденции. В частности, противопоставление начала и конца недели как периодов напряжения и отдыха свидетельствует о наличии общечеловеческих моделей восприятия времени.

Таким образом, исследование подтверждает, что поверья и приметы, связанные с днями недели, являются не случайными элементами народной культуры, а важными механизмами отражения и передачи социального опыта, ценностей и норм поведения. Их анализ способствует более глубокому пониманию взаимодействия языка и культуры, а также открывает перспективы для

дальнейших исследований в области этнолингвистики, когнитивной лингвистики и межкультурной коммуникации.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (ADABIYOTLAR RO‘YXATI / REFERENCES):

1. Толстой Н. И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – Москва: Индрик, 1995. – С. 45–48.
2. Толстая С. М. Славянская этнолингвистика: вопросы теории. – Москва: Наука, 2013. – С. 102–110.
3. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – С. 75–82.
4. Лотман Ю. М. Семиосфера. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. – С. 210–225.
5. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – Москва: Эксмо, 2001. – С. 130–145.
6. Лич Э. Культура и коммуникация. – Москва: Восточная литература, 2001. – С. 56–63.
7. Dundes A. Interpreting Folklore. – Bloomington: Indiana University Press, 1980. – P. 34–40.
8. Boas F. Anthropology and Modern Life. – New York: W.W. Norton & Company, 1928. – P. 88–95.
9. Frazer J. G. The Golden Bough. – London: Macmillan, 1922. – P. 120–135.
10. Hall E. T. The Silent Language. – New York: Anchor Books, 1959. – P. 60–72.
11. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge, 2003. – P. 150–160.
12. Yusupov U. O‘zbek tili va madaniyati. – Toshkent: Fan, 2018. – B. 45–52.
13. Xo‘jayev A. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2015. – B. 78–90.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026

IMTIHON STRESSINING TALABALAR RUHIY VA JISMONIY HOLATIGA TA'SIRI HAMDA UNI BARTARAF ETISH USULLARI (ADABIYOTLAR SHARHI)

[1]Ruzimurotova Yulduz Shomurotovna,
Jamoat salomatligi va sog'liqni saqlash menejmenti kafedrasi assistenti
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
[2]Payzullayeva Vazira Furkatovna,
Siyob Abu ali ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi, o'qituvchi

vazirapayzullaeva@icloud.com

THE IMPACT OF EXAM STRESS ON THE MENTAL AND PHYSICAL STATE OF STUDENTS AND METHODS FOR OVERCOMING IT (A LITERATURE REVIEW)

[1]Ruzimurotova Yulduz Shomurotovna,
Assistant, Department of Public Health and Health Management
Samarkand State Medical University
[2]Payzullayeva Vazira Furkatovna,
Siyob Abu Ali ibn Sino College of Public Health, teacher

https://orcid.org/0009-0008-9682-3576

shaxzoda2878@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ЭКЗАМЕННОГО СТРЕССА НА ПСИХИЧЕСКОЕ И ФИЗИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ СТУДЕНТОВ И МЕТОДЫ ЕГО УСТРАНЕНИЯ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ)

[1]Рузимуротова Юлдуз Шомуротовна,
Ассистент, кафедра общественного здравоохранения и менеджмент здравоохранением
Самаркандский государственный медицинский университет
[2]Пайзуллаева Вазира Фуркатовна,
Сиабский техникум общественного здоровья имени Абу Али ибн Сино, преподаватель

Annotatsiya: *Maqolada stressning nazariy asoslari va imtihon davrida talabalar organizmiga ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotda G. Selyening umumiy moslashuv sindromi asosida imtihon stressining bosqichlari (safarbarlik, moslashuv, holdan toyish) va uning salbiy oqibatlari ko'rib chiqiladi. Stressni boshqarishning jismoniy, biokimyoviy, fiziologik va psixologik usullari tizimlashtirilib, vizuallashtirish hamda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining samaradorligi asoslab berilgan. Xulosa qismida talabalarda stressga chidamlilikni oshirish uchun individual psixoprofilaktika va imtihon tizimini takomillashtirish zarurligi ta'kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *stress, imtihon stressi, gomeostaz, moslashuv sindromi, meditatsiya, vizuallashtirish, psixoprofilaktika, talabalar.*

Abstract: *The article analyzes the theoretical foundations of stress and its impact on the student's body during the examination period. Based on G. Selye's general adaptation syndrome, the study examines the stages of examination stress (mobilization, adaptation, exhaustion) and its negative consequences. Physical, biochemical, physiological, and psychological methods of stress management are systematized, and the effectiveness of visualization and self-regulation skills is substantiated. The conclusion emphasizes the need for individual psychoprophylaxis and improvements to the examination system to enhance students' stress resilience.*

Key words: *stress, exam stress, homeostasis, adaptation syndrome, meditation, visualization, psychoprophylaxis, students.*

Аннотация*: В статье анализируются теоретические основы стресса и его влияние на организм студентов в экзаменационный период. В исследовании рассматриваются этапы экзаменационного стресса (мобилизация, адаптация, истощение) и его негативные последствия на основе общего адаптационного синдрома Г. Селье. Систематизированы физические, биохимические, физиологические и психологические методы управления стрессом, обоснована эффективность навыков визуализации и саморегуляции. В заключительной части подчеркивается необходимость совершенствования системы индивидуальной психопрофилактики и экзаменов для повышения стрессоустойчивости студентов.*

Ключевые слова: *стресс, экзаменационный стресс, гомеостаз, адаптационный синдром, медитация, визуализация, психопрофилактика, студенты.*

Kirish. Stress (inglizcha *stress* – kuchli bosim, zo‘riqish yoki yuklama) – bu tashqi muhitning jismoniy yoki ruhiy ta’sirlari natijasida organizmdagi ichki muvozanatning buzilishiga nisbatan beriladigan umumiy javob reaksiyasidir. Mazkur tushuncha nafaqat tananing himoya mexanizmini, balki asab tizimining bunday vaziyatlardagi o‘ziga xos holatini ham ifodalaydi.

Hozirgi davrda stress hodisasi biologiya, tibbiyot, psixologiya va sotsiologiya kabi fanlar chorrahasida chuqur o‘rganilmoqda. Stressning paydo bo‘lish va rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etishga I.P. Pavlov, U. Kennon, R. Lazarus va K.V. Sudakov kabi ko‘plab taniqli olimlar hamda akademiklar salmoqli hissa qo‘shishgan.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot nazariy-tahliliy sharh metodiga asoslangan. Maqolani tayyorlashda quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi: Adabiyotlar tahlili: Stress va imtihon zo'riqishi muammosiga doir 14 ta fundamental va zamonaviy ilmiy manbalar (I.P. Pavlov, G. Selye, K.V. Sudakov va b.) qiyosiy o‘rganildi. G. Selyening umumiy moslashuv sindromi nazariyasiga tayanib, imtihon stressining uch bosqichli (xavotir, rezistentlik, holdan toyish) modeli shakllantirildi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv tanlangan bo‘lib, u stressni ham biologik, ham ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida yaxlit tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar: Ilmiy izlanishlar stress holatining yuzaga kelishida quyidagi omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi:

Harakatning cheklanishi: organizmning faolligi sun’iy ravishda pasayishi (immobilizatsiya); [9]; Vaqt yetishmovchiligi: belgilangan vazifalarni bajarishda surunkali shoshilish; [11]; Biologik maromlarning izdan chiqishi: uyqu, dam olish va ish tartibining buzilishi; [12]; Hayot tarzidagi keskin burilishlar: o‘rganilib qolgan kundalik tartib va dinamik stereotiplarning o‘zgarishi. [8].

Stress tabiatining murakkabligi uni tadqiq etishda turli xil yondashuvlarni yuzaga keltirgan. Biroq, ushbu hodisaning tub mohiyatini anglash uchun Gans Selye tomonidan ilgari surilgan fundamental nazariyaga tayanish maqsadga muvofiqdir. Shunga o‘xshash yondashuv P.D. Gorizontov tomonidan ham bildirilgan bo‘lib, u stressni "gomeostaz barqarorligiga xavf tug‘ilganda organizmda namoyon bo‘ladigan umumiy moslashuv reaksiyasi" sifatida talqin qilgan [3].

G. Selye tavsiflab bergan umumiy sindromning aynan ruhiy jihatlari fanda "psixologik stress" deb ataladi. Ilmiy manbalarda ushbu tushuncha bilan bir qatorda "emotsional stress" yoki "psixoemotsional stress" terminlari ham faol

qo‘llaniladi. Xususan, K.V. Sudakov stressga nisbatan shaxsiy bardoshlilik masalalarini yorituvchi asarlarida "psixosomatik xastaliklarning rivojlanishiga aynan emotsional stresslar poydevor bo‘lishini" alohida qayd etgan [9, 11-bet].

Shuningdek, soha mutaxassislari stressga mazmunan yaqin, ammo o‘ziga xos farqlarga ega bo‘lgan "ortiqcha yuklama" holatini ham ajratib ko‘rsatishadi. Masalan, Ksandriya Vilyamening fikricha, haddan tashqari yuklama inson o‘z imkoniyatlaridan yuqori bo‘lgan majburiyatlarni zimmasiga olganda va o‘ziga nisbatan qo‘yilgan talablarni bajara olmay qolganda yuzaga keladi.

O‘rta va oliy ta’lim bosqichida tahsil oluvchilar uchun imtihon davri ruhiy muvozanatni izdan chiqaruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Talaba va o‘quvchilar hayotidagi bu jarayon o‘ziga xos murakkab sharoitlarda kechadi va organizmga quyidagi salbiy ta’sirlarni o‘tkazadi:

-Qisqa vaqt ichida juda katta hajmdagi ma’lumotlarni o‘zlashtirish zarurati;
-Uzoq vaqt davomida bir joyda o‘tirib dars qilish natijasida kelib chiqadigan statik zo‘riqish;
-Jismoniy faollikning keskin kamayib ketishi;
-Uyqusizlik yoki uyqu sifatining yomonlashishi;
-Imtihon natijasi talabaning kelajakdagi ijtimoiy o‘rniga va mavqeyiga ta’sir qilishi sababli yuzaga keladigan kuchli hayajon.

G. Selyening stress nazariyasiga asoslanib, imtihon topshirish jarayonidagi ruhiy zo‘riqishni uchta an’anaviy bosqichga ajratish mumkin.

Birinchi bosqich (safarbarlik yoki xavotir) talabaning imtihon oldidagi noaniqlik va kutish holati bilan tavsiflanadi. Imtihon bileti olingach va javobga tayyorgarlik boshlanganda ikkinchi bosqich — moslashuv (rezistentlik) yuzaga keladi. Bunda organizm avvalgi safarbarlik resurslari hisobiga stress omillarini muvaffaqiyatli bartaraf etadi. Biroq, agar ekstremal ta’sir uzoq davom etib, inson imkoniyatlari tugasa, uchinchi bosqich — holdan toyish yuz beradi.

Xavotir bosqichi odatda sinovlar haftasiga to‘g‘ri keladi. Moslashuv bosqichi ko‘pincha ikkinchi va uchinchi imtihonlar oralig‘ida kuzatilsa, charchash bosqichi sessiya yakuniga kelib rivojlanishi mumkin. Ushbu bosqichlar butun sessiya davomida ham yaqqol namoyon bo‘lishi mumkin. Ikki-uch hafta davom etadigan bunday tig‘iz jarayon uyquning buzilishi, surunkali xavotir va qon bosimining oshishi kabi "imtihon stressi sindromi"ni keltirib chiqarish uchun yetarli hisoblanadi [2]. Shu sababli, ayrim oliy ta’lim mutaxassislari an’anaviy imtihonlar tizimiga shubha bilan qarab, ularni o‘qitishning dasturlashtirilgan shakllari [5] yoki o‘quv semestri davomidagi ko‘rsatkichlarga asoslangan attestatsiya tizimi [6] bilan almashtirishni taklif etmoqdalar.

Talabalarda imtihon stressi davridagi reaksiyalar ikkinchi signal tizimi xarakteriga ega bo‘lib, ular shaxsning hayotiy tajribasi, ichki e’tiqodlari, xarakter xususiyatlari va bosh miya po‘stlog‘idagi nerv jarayonlarining individual dinamikasi orqali namoyon bo‘ladi. Imtihon jarayoni talabadan yuqori darajadagi intellektual safarbarlik, mantiqiy mushohada va topqirlikni talab etadi. K.V. Sudakov o‘zining "Emotsional stressga individual chidamlilik" asarida stressga qarshi kurashishning samarali yo‘nalishlarini quyidagicha tizimlashtiradi: autogen mashg‘ulotlar, relaksatsiyaning turlicha usullari, biologik qayta aloqa mexanizmlari, maxsus nafas olish mashqlari, kundalik hayotga ijobiy emotsiyalarni olib kirish, musiqa terapiyasi, muntazam jismoniy faollik, psixoterapevtik yordam, fizioterapevtik muolajalar, akupunktura va boshqalar. Stressni kamaytirish usullarini muayyan guruhlarga ajratish mumkin. Birinchi tasnifga ko‘ra, materiya tuzilishining quyi bosqichlaridan kelib chiqib, eng sodda fizik usullar qo‘llaniladi: bularga harorat o‘zgarishi (issiq yoki sovuq) hamda turli spektr va intensivlikdagi yorug‘lik nurlarining ta’siri kiradi [4]. Keyingi guruhni biokimyoviy usullar tashkil etib, bularga turli dorivor preparatlar, shifobaxsh o‘simliklar, aromaterapiya hamda, afsuski, insonlar tomonidan ko‘p qo‘llaniladigan alkogol va boshqa moddalar kiradi. Stressni boshqarishning fiziologik usullari esa bevosita organizm tizimlariga, xususan, yurak-qon tomir, nafas yo‘llari va mushak guruhlariga maqsadli ta’sir ko‘rsatishni nazarda tutadi. Stressni bartaraf etishning psixologik usullari orasida meditatsiya alohida o‘rin tutadi. Garchi G‘arb psixoterapiyasi amaliyotiga ushbu usul nisbatan yaqin vaqt ichida kirib kelgan bo‘lsa-da, Sharq xalqlari ming yilliklar davomida undan ruhiy xotirjamlikni tiklashda samarali foydalanib kelishgan.

A.L. Groysmanning ta’kidlashicha, meditatsiya – bu sokin diqqatni jamlashning an’anaviy yo‘li bo‘lib, u yakuniy natijada tana va ruhning ish faoliyatini muvofiqlashtirishga, ongni tiniqlashtirishga hamda emotsional yuklamalarni yo‘qotishga xizmat qiladi [4]. Ushbu fikrni quvvatlagan holda, hind olimi Choudxuri radikal va samarali yondashuvni quyidagicha izohlaydi: Inson barcha o‘y-fikrlardan butunlay voz kechishi va har qanday harakatni to‘xtatishi lozim. Bunda ong va tana mutlaq erkinlikka erishishi, tinimsiz o‘zgarib turadigan hissiyotlar hamda fikrlar girdobidan to‘liq xoli bo‘lishi talab etiladi [4].

Ijobiy vizuallashtirish usuli stressli vaziyatlarni bartaraf etishda asosiy e’tibor salbiy his-tuyg‘ularga emas, balki yoqimli kechinmalarga hamda muammoning o‘ziga emas, balki uning yechimlariga qaratilishi lozimligini keltiradi. Bu jarayonning dastlabki bosqichi istalgan natijani aniq ifodalovchi so‘z birikmalarini shakllantirishdir. Biroq, maqsadga intilishda faqat og‘zaki usullarga tayanish kutilgan natijani bermasligi yoki to‘siqlarga uchrashi mumkin. Buning asosiy sababi shundaki, insonning ong osti qatlami quruq so‘zlarni qabul qilishda sustlik ko‘rsatadi; u so‘zlarga qaraganda ongda gavdalantirilgan jonli va hissiy tasvirlarga ancha sezgir hamda moyil bo‘ladi [7, 14].

Stress holatini boshqarishda turli texnik vositalardan ham samarali foydalanish mumkin. Bunga audio va video materiallar, shuningdek, relaksatsiya va tinchlanishga ko‘maklashuvchi maxsus kompyuter dasturlari misol bo‘ladi.

Amaliy tajribalar shuni tasdiqlaydiki, stress darajasini pasaytirishda tashqi ko‘mak — ya’ni professional psixolog, psixiatr yoki shunchaki ijobiy energiya bera oladigan shaxs ishtirokidagi mashg‘ulotlar eng yuqori natijani beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Groysman A.L. Tibbiy psixologiya. – M., 1998. – B. 120-220.
2. Seymor J., Kotor J. Neyrolingvistik dasturlashga kirish. – SPb., 1996. – B. 3-202.
3. Sudakov K.V. Stressga individual barqarorlik. – M., 1998. -S. 3-268.
4. Sudakov K.V. Emotsional stressning tizimli mexanizmlari. – M.: Meditsina, 1981. – B. 5-232.
5. Xananashvili M.I. Informatsion nevrozlar. – L: Meditsina, 1978. – B. 3-143.
6. Sherbatix Yu.V. Talabalarda stress darajasini pasaytirish uchun o‘z-o‘zini boshqarish va neyrolingvistik dasturlash usullaridan foydalanish // Talabalar muhitida huquqbuzarliklar profilaktikasi. – Voronej, 2003. – B. 105-107.
7. Shcherbatix Yu.V. Stress psixologiyasi. – M., 2005. – B. 176 – 2.
8. Shcherbatix Yu.V. Imtihon stressi. – Voronej, 2000. -S. 119-142.
9. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2024. – 288 с. (Eng yangi nashr, talabalar stressi bo'yicha yangilangan ma'lumotlar).
10. Pascoe P.S., Hetrick S.E., Parker A.G. The impact of stress on students in secondary school and higher education // International Journal of Adolescence and Youth. – 2020. – Vol. 25(1). – P. 104-112. (Talabalar ruhiy holatiga stressning ta'siri bo'yicha xalqaro sharh).
11. Regehr C., Glancy D., Pitts A. Interventions to reduce stress in university students: A review and meta-analysis // Journal of Affective Disorders. – 2023. – Vol. 320. – P. 450-462. (Stressni bartaraf etish usullarining samaradorligi haqida meta-analiz).
12. Усатов И.А. Психология экзаменационного стресса и способы его оптимизации // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 11. – С. 911–915.
13. Amanvermez Y., et al. The relation between self-regulation and academic stress // Frontiers in Psychology. – 2022. – Vol. 13. – Art. 9568. (O'z-o'zini boshqarish va akademik stress aloqadorligi).
14. Котова С.А. Психологическое сопровождение обучающихся в период подготовки и сдачи экзаменов. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2017. – 120 с.
15. Bamber M.D., Schneider J.K. Mindfulness-based interventions for anxiety and stress in college students // Journal of American College Health. – 2022. – Vol. 70(5). – P. 1393-1401. (Meditatsiya va vizuallashtirish usullarining zamonaviy tibbiy isboti).

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 8.81-13.(321)

ASRLARGA TATIGULIK DO‘STLIK

Quramboyeva Gulandom, Toshkent davlat tibbiyot universiteti, filologiya fanlari doktori, professor

A FRIENDSHIP WORTHY OF CENTURIES

Quramboyeva Gulandom, Tashkent State Medical University, Doctor of Philological Sciences, Professor

ДРУЖБА, ДОСТОЙНАЯ ВЕКОВ

Курамбаева Гуландом, Ташкентский государственный медицинский университет, доктор филологических наук, профессор

https://orcid.org/0000-0001-6774-5064
e-mail: gkurambayeva75@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘zbekiston xalq shoiri G‘afur G‘ulomning adabiy aloqalar rivojiga qo‘shgan hissasi, xususan qozoq yozuvchisi Sobit Muqonov bilan shaxsiy do‘stligi haqida so‘z yuritiladi. Bu ikki adibning do‘stlik munosabatlariga bag‘ishlangan Muzaffar Ahmadning “Ikki do‘st dostoni” nomli essesi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *adabiy aloqa, do‘stlik, esse, shoir, she’r, badiiy mahorat, vasiyat, shaxsiyat.*

Abstract: *This article examines the contribution of the People’s Poet of Uzbekistan, Gafur Ghulam, to the development of literary relations, particularly his personal friendship with the Kazakh writer Sobit Muqanov. It analyzes Muzaffar Ahmad’s essay entitled “The Poem of Two Friends”, dedicated to the friendship between these two writers.*

Keywords: *literary relations, friendship, essay, poet, poem, artistic mastery, testament, personality.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается вклад народного поэта Узбекистана Гафура Гуляма в развитие литературных связей, в частности его личная дружба с казахским писателем Собитом Мукановым. Анализируется эссе Музаффара Ахмада “Поэма о двух друзьях”, посвящённое дружеским отношениям этих двух литераторов.*

Ключевые слова: *литературные связи, дружба, эссе, поэт, стихотворение, художественное мастерство, завещание, личность.*

KIRISH. Ma’lumki, har bir millat adabiyotida adabiy aloqalar haqida gap ketganida birinchilar qatori nomi tilga olinadigan yozuvchi va shoirlari, olimlari bo‘ladi. Ularning o‘zga adabiyot vakillari bilan shaxsiy do‘stligi, bordi-keldilari, asarlarini tarjima qilish, yubiley tantanalarida ishtirok etishlari tom ma’noda adabiyotlar o‘rtasidagi do‘stlikka xizmat qiladi. Garchi oradan yillar o‘tsa-da, bunday shoir va yozuvchilarning ijodi, adabiy aloqalar rivojiga qo‘shgan hissalari avlodlarga ibrat bo‘laveradi.

XX asr o‘zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri, O‘zbekiston xalq shoiri G‘afur G‘ulom ana shunday ijodkorlardan bo‘lgan. O‘tgan asrning 30-60 yillarida G‘afur G‘ulom ijodi, uning shaxsiyati o‘zbek-qozoq adabiy aloqalarini o‘rnatishda zarur “halqa” vazifasini bajargan. Ramziy ma’noda aytsak, qardosh xalqlar adabiyotiga o‘tish uchun “ko‘prik” bo‘lgan. Uning Muxtor Avezov, G‘abit Musrepov, Sobit Muqonov, Abdulla Tojiboev kabi so‘z ustalari bilan turli yillardagi adabiy aloqalari, shaxsiy do‘stlik munosabatlari adabiyotlarimiz manfaatlariga xizmat qilgan. U nafaqat qozoq adabiyoti, balki tojik, qirg‘iz, turkman va qoraqalpoq xalqlari hayotidan ham o‘nlab asarlar yaratgani ma’lum. Bular orasida qozoq mavzusi shoirni ko‘proq qiziqtirgan.

G‘afur G‘ulomning qozoq adabiyoti bilan aloqalari to‘g‘risida gap ketganda shoirning yozuvchi Sobit Muqonov bilan ijodiy hamkorligini, shaxsiy do‘stlik munosabatlarini chetlab o‘tish mumkin emas. Bu ikki ulug‘ siymo do‘stligisiz XX asr o‘zbek-qozoq adabiy aloqalarini tasavvur qilish qiyin. Ikki so‘z san’atkorining bir-birlariga bo‘lgan hurmat va ehtiromi juda yuksak bo‘lgan. Bu ikki ulug‘ insonning do‘stligi asrlarga tatigulik do‘stlik deyish mumkin. Tillarda doston qilsa, kelgusi avlodlarga o‘rnak qilib ko‘rsatsa arziydigan

muqaddas do‘stlik. G‘afur G‘ulom va Sobit Muqonovning do‘stlik rishtalari to‘g‘risida shoir Muzaffar Ahmad qalamiga mansub “Ikki do‘st dostoni” [1] nomli risolada so‘z yuritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. G‘afur G‘ulom va Sobit Muqonov do‘stligiga doir tafsilotlar kitobda muallif tilidan emas, balki, ikkinchi shaxs, taniqli yozuvchi, qozoq adabiyotining O‘zbekistondagi katta tarjimoni Nosir Fozilov hikoyasi shaklida beriladi. Nosir Fozilov har ikki adibni ham yaxshi bilgan, ular bilan ko‘p yillar muloqotda bo‘lib u yoki bu respublikadagi ijodiy safarlarida hamrohlik qilgan.

Risola ta’sirchan uslubda yozilgan. Muallifning shoirlik tajribasi bu ishda qo‘l kelgani ko‘rinib turibdi. Kitobda hayajonli lavhalar anchagina. Shunday epizodlar tasviri borki, to‘lqinlanmasdan o‘qish qiyin. Masalan, risolada ikki ulkan so‘z ustasining bir uchrashuvi tafsiloti hikoya qilingan. Sobit Muqonov va G‘afur G‘ulomning o‘sha uchrashuvda bir-birlariga vasiyat qilishlari bilan bog‘liq voqea tasviri xuddi shunday taassurot qoldiradi. Ikki qiyomatlik do‘stning bir-birlariga qasamyodi, vasiyati shunday hayotiy va jonli, shunday ehtirosli va izchil tasvirlanganki, bu lavha bilan tanishgan har bir kitobxon go‘yo shu holatni ko‘rib turgandek, o‘zini uning ishtirokchisiday sezadi. Bu hayotiy voqeani muallif qog‘ozga tushirayotganda qanchalik hayajonlangan bo‘lsa, uni o‘qigan kitobxon ham shu darajada to‘lqinlanadi. Mana, o‘sha tarixiy uchrashuvning risoladagi tafsiloti: Sobit Muqonov bilan G‘afur G‘ulom katta bir davrada uchrashadilar. Har ikki yurtning eng atoqli qalamkashlari bu yerga jam bo‘lgan. Davra qizigan. Mushoira avjida. Goh u tomonning, goh bu tomonning adiblari she’r, o‘lan aytishib, ko‘ngil yozishmoqda. Bir mahal G‘afur G‘ulom o‘rnidan turadi-da, quchoq ochib Sobit Muqonov o‘tirgan davra tomon yuradi. Sobit Muqonov ham do‘stiga peshvoz chiqib, unga quchoq ochadi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. G‘afur G‘ulom do‘sti Sobit Muqonovga, mehmonlarga qarata she’r bilan murojaat etadi:

- Tingla Sobit, sen shu ikki quloq bilan,
O‘zbek degan bitta xalqdir qozoq bilan.
Agar o‘zbek yig‘i qilsa, qozoq kelar
Turkman, tojik, qirg‘iz, qoraqalpoq bilan...
Jon qozog‘im, tingla endi ushbu so‘zim
Guvoh bo‘lsin shunga barcha qora ko‘zim,
Nasiyatim shuldir mening: agar o‘lsam,
Jasadimni lahad ichra joyla o‘zing!
Sen qozoqdan tilagim shu, bilib qo‘ygin,
Suyagimga botar toshni surib qo‘ygin,
Do‘stning qo‘li yumshoq tegar, degan gap bor,
Oq yuzimni qibla tomon burib qo‘ygin!

Do‘stining kutilmagandagi bu vasiyati Sobit Muqonovni dovdiratib qo‘yadi, ne javob aytishni bilmay, shoshib, davra qatnashchilariga mo‘lt-mo‘lt qarab, ko‘zda yosh bilan G‘afur G‘ulomga qarata deydi:

Shu vasiyat, shu so‘zingga jon sadag‘a,
Jasadimni lahad ichra joyla o‘zing,
Sendan oldin ketar bo‘lsam men u yoqqa!...
Ikkita alp yana quchib ko‘rishdilar,
Ikki ummon, ikki qoya, egiz qo‘zi,
Bir-biriga yorliq bo‘ldi so‘nggi so‘zi.
Suyaklarin ishonishgan ikki do‘stga,
Qarab sira to‘ymas edi inson ko‘zi!...

Ikki qiyomatlik do‘st bir-birlari bilan quchoqlashib mana shunday ahd-u paymon qilishgan, bir-birlariga vasiyat qoldirishgan. Taqdirni qarangki, G‘afur G‘ulomning bu vasiyati ijobat bo‘ladi, u dunyodan ko‘z yumganida, bu sovuq xabarni eshitishi bilanoq, Sobit Muqonov Olmaotadan Toshkentga uchib keladi, ko‘zda yosh bilan G‘afur do‘stini yo‘qlaydi, uning xotirasiga bag‘ishlab o‘lan bitadi. Sobit Muqonov yo‘qlovidagi quyidagi satrlar tinglagan kishining ham, o‘qigan kitobxonning ham qalbini o‘rtaydi:

Kelbating do‘stim bor edi,
Tog‘dagi cho‘qqi-asqarday!
Haybating, do‘stim bor edi,
Davraga chiqqan qo‘chqorday.
G‘ayrating do‘stim bor edi,
Alpomish, Rustami dostonday...
Karvonda yurgan nor edik,
Qatorda do‘stlarni qoldirib,
O‘rtog‘in olgan bormikan?!
Ketding-a, G‘afurim, bu dunyo
Sen uchun shunchalar tormikan?!

Ikki do‘stning bir-birlariga bo‘lgan sadoqatini, cheksiz hurmatini bundan oshirib ta’riflash ancha qiyin bo‘lsa kerak. Shunday qilib, Sobit Muqonov qiyomatlik do‘sti G‘afur G‘ulomning vasiyatini ado etadi, uning suyagini qabr ichiga o‘z qo‘llari bilan joylab chiqadi. Bu voqea dafn marosimiga qatnashganlarning hech birini befarq qoldirmaydi, ularning ko‘zlari yoshlanadi. Ikki do‘stning sadoqatiga qoyil qolib, ich-chidan ularga ofarinlar aytishadi. Mazkur voqea tafsiloti o‘quvchida hech qachon unutilmaydigan taassurot qoldiradi. Sobit Muqonovga, qolaversa, ulug‘ qozoq xalqiga bo‘lgan cheksiz mehr tuyg‘ulari G‘afur

G‘ulom avlodlari qalbida mangu yashayverishiga ishonchni yanada mustahkamlaydi.

Sobit Muqonovning vafoti to‘g‘risida xabar kelgandan so‘ng uning bir vaqtlar G‘afur G‘ulomga qilgan vasiyatini amalga oshirishga bel bog‘lagan o‘zbek adiblaridan Nosir Fozilovning sa’y-harakatlarini ham muallif kitobda juda ta’sirli yoritgan. G‘afur G‘ulom vafot etganda qozoq xalqi qanchalik qayg‘urgan bo‘lsa, Sobit Muqonovning qazosi to‘g‘risidagi xabar o‘zbek birodarlarini ham shunchalik iztirobga solgan. Bir guruh o‘zbek yozuvchilari delegatsiyasi qozoq do‘stlariga hamdardlik bildirish niyatida Olmaotaga uchishga hozirlik ko‘ra boshlaydilar. N.Fozilov Sobit Muqonov va G‘afur G‘ulomning vasiyat tarixini eslaydi-da, shoir dafn etilgan qabristonga yo‘l oladi. Qabr yonida qur’on tilovat qilgach, qabrdan bir siqim tuproqni olib, maxsus tikilgan xaltachaga soladi: “Sobit og‘aning qabri ichiga sochaman. Ular qiyomatlik do‘st edilar, tuproqlari ham qo‘shilib ketsin”, deb xayoldan o‘tkazadi adib.

Sobit Muqonovning dafn marosimida o‘zbekistonliklar nomidan gapirgan xalq yozuvchisi Nazir Safarov Toshkentdan ulug‘ niyatlar bilan keltirilgan xaltachadagi tuproqni Sobit Muqonov qabriga sochish uchun mezbonlardan ruxsat so‘raydi va uni adibning avlodlariga topshiradi. O‘zbek yozuvchisining bu tadbiri dafn marosimiga yig‘ilganlarni hayratga soladi, odamlarning ko‘zlarida yosh qalqiydi... Xullas, tuproq qabr ichiga sochilmaydi-yu, Sobit Muqonov do‘stining tuprog‘iga bosh qo‘yib yota qolsin, deb xaltachani uning boshiga yostiq qilib qo‘yishadi. Kitobda hikoya qilingan voqeaning asosiy tafsiloti shu. Ushbu vasiyatlar tafsiloti atrofida bayon etilgan o‘zbek-qozoq adiblari o‘rtasidagi do‘stlik munosabatlari tasviri ham o‘qigan kishida o‘chmas taassurot qoldiradi. Risola nihoyasida muallif tomonidan yozilgan she’riy “Xotima” unga so‘nggi so‘z o‘rnida ilova qilingani kitobning ahamiyatini yanada oshirgan. Oxiridagi Nosir Fozilovning “Bu doston shunday yaratildi” nomli jajji taqrizi esa “uzukka qosh qo‘ygandek” yarashib turibdi, asarning g‘oyaviy yo‘nalishi va mazmuniga nihoyatda mos tushgan.

Ha, Sobit Muqonov va G‘afur G‘ulom do‘stligi avlodlarga o‘rnak qilib ko‘rsatsa arziydigan, doston va qissalarga mavzu bo‘lsa yarashadigan do‘stlik bo‘lgan. Bu qo‘shchinor adiblar uzoq yillar davomida xalqlarimiz va adabiyotlarimiz manfaatlari uchun do‘stlik rishtalarini bog‘lab astoydil ijodiy hamkorlik qilganlar. Bu hamjihatlik keyinchalik shaxsiy birodarlikka aylanib, xalqlarimizni ma’naviy jihatdan bir-birlariga yaqinlashtirishga xizmat etgan. Boshqalar havas qiladigan do‘stlikni ular umrlarining oxiriga qadar avaylab saqlaganlar, kelgusi avlodlarga bebaho meros qilib qoldirganlar. Mirtemir yozganidek: “Ikki alp qalamkash: ikki qondosh xalqning inoqligi va jon ayamas do‘stligining qulamas va hamisha tirik haykallariga aylangan”.[1.19]

G‘afur G‘ulomning qozoq ijodkorlari, Sobit Muqonovning o‘zbek shoir va yozuvchilari bilan do‘stligi bugun ham ikki qardosh respublika qalam ahllariga o‘rnak bo‘lsa arziydi. Garchi, bu ulug‘ siymolar bugun hayot bo‘lmasalarda, ular meros qoldirgan shaxsiy-adabiy do‘stlikning shu’lasi, har ikki respublika adabiyotiga nur taratib turibdi, ijodkorlari uchun ilhom beradi.

XULOSA. Biz mazkur maqola asnosida bundan bir asrdan ortiqroq vaqt muqaddam adabiy aloqalarga xizmat qilgan G‘afur G‘ulomning shaxsiyatiga murojaat qildik, xolos. Aslida bugungi kunda ham shunday adabiy aloqalarni rivojlantirishga katta hissa qo‘shayotgan yozuvchi, shoirlarimiz talaygina. Ayniqsa, mustaqillik yillarida O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi tashabbusi bilan adabiy aloqalarni rivojlantirish borasida ko‘plab amaliy ishlar qilinayotir. Xususan, qoraqalpoq, qozoq, qirg‘iz, turkman va tojik adabiyoti ijodkorlari asarlarining o‘zbek tiliga tarjima qilinib, chop etilishi kitobxonlarga qardosh xalqlar adabiyoti durdonalari bilan tanishish imkonini tug‘dirmoqda.

Xulosa shuki, ulkan so‘z san’atkorlarining do‘stligi orqali adabiyotlar do‘stligi shakllanadi, mustahkamlanadi. Bu xayrli ish qanchalik izchil amalga oshirilsa, xalqlarimiz va adabiyotlarimizning do‘stlik rishtalari mustahkamlanadi, qudratli ma’naviy-ruhiy birligimiz shakllanadi, adabiyotlarimizning dunyoviy salohiyati yanada ko‘tariladi. Bugungi istiqlol davrining talabi, xalqlarimizning ma’naviy-ma’rifiy ehtiyoji ham shu!

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Музаффар Аҳмад. Икки дўст достони. Тошкент, Чўлпон, 1997.
2. Ғафур Ғулом замондошлари хотирасида. Тошкент, 2003.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 316.654:316.4.063.7]-053.6

THE BIOPSYCHOSOCIAL MODEL OF AGING: FACTORS INFLUENCING THE PRESERVATION OF HUMAN HEALTH AND WELL-BEING

Ikromova Sitora Akbarovna, Associate Professor of Asia International University, Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences

https://orcid.org/0009-0005-8281-3391
e-mail: sitorapsixolog@gmail.com

QARISHNING BIOPSIXOSOTSIAL MODELI: INSON SALOMATLIGI VA FAROVONLIGINI SAQLASHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Ikromova Sitora Akbarovna, Osiyo xalqaro universiteti dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

БИОПСИХОСОЦИАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ СТАРЕНИЯ: ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СОХРАНЕНИЕ ЗДОРОВЬЯ И БЛАГОПОЛУЧИЯ ЧЕЛОВЕКА

Икромова Ситора Акбаровна, доцент Азиатского международного университета, доктор философии (PhD) по психологическим наукам

Annotation: *This study examines the biopsychosocial model of aging, highlighting the interaction of biological, psychological, and social factors in preserving health and well-being in later life. The research analyzes how lifestyle, cognitive engagement, emotional resilience, social relationships, socioeconomic status, and cultural contexts influence the aging process. Findings emphasize that a holistic approach, combining physical health, mental well-being, and social support, is essential for successful aging and improving the quality of life for older adults.*

Keywords: *Aging, Biopsychosocial model, Health, Well-being, Cognitive functioning, Emotional resilience, Social support, Lifestyle, Socioeconomic factors, Cultural context*

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqot qarishning biopsixosotsial modelini ko'rib chiqadi hamda keksalik davrida sog'liq va farovonlikni saqlashda biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'sirini yoritadi. Tadqiqotda turmush tarzi, kognitiv faollik, emotsional barqarorlik, ijtimoiy aloqalar, ijtimoiy-iqtisodiy holat hamda madaniy kontekstning qarish jarayoniga ta'siri tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, jismoniy salomatlik, psixologik farovonlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni birlashtirgan kompleks yondashuv muvaffaqiyatli qarish va keksalar hayot sifatini yaxshilash uchun zarur hisoblanadi.*

Kalit so'zlar: *qarish, biopsixosotsial model, sog'liq, farovonlik, kognitiv funksiyalar, emotsional barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, madaniy kontekst.*

Аннотация: *Данное исследование рассматривает биопсихосоциальную модель старения, подчеркивая взаимодействие биологических, психологических и социальных факторов в поддержании здоровья и благополучия в пожилом возрасте. Анализируются влияние образа жизни, когнитивной активности, эмоциональной устойчивости, социальных связей, социально-экономического положения и культурного контекста на процесс старения. Результаты показывают, что комплексный подход, объединяющий физическое здоровье, психологическое благополучие и социальную поддержку, необходим для успешного старения и улучшения качества жизни пожилых людей.*

Ключевые слова: *старение, биопсихосоциальная модель, здоровье, благополучие, когнитивные функции, эмоциональная устойчивость, социальная поддержка, образ жизни, социально-экономические факторы, культурный контекст.*

Introduction. Aging is an inevitable and universal biological process that encompasses a wide range of physiological, psychological, and social transformations. In contemporary scientific discourse, aging is no longer viewed solely as a process of biological decline but rather as a complex, multidimensional phenomenon shaped by the dynamic interaction of biological systems, psychological states, and social environments. This integrative perspective is best captured by the biopsychosocial model, originally proposed by George L. Engel in 1977, which emphasizes that human health and well-being cannot be fully understood without considering the interplay between these three domains [1] . The global demographic landscape is undergoing a profound transformation characterized by a steady increase in life expectancy and a growing proportion of older adults. According to the World Health Organization, the number of people aged 60 years and older is expected to double by 2050, reaching approximately 2.1 billion. This demographic shift presents both opportunities and challenges for societies worldwide, necessitating a deeper scientific understanding of aging processes and the factors that contribute to healthy and successful aging.

From a biological standpoint, aging involves progressive changes at the molecular, cellular, and systemic levels. These include oxidative stress, telomere shortening, mitochondrial dysfunction, and a gradual decline in immune function. However, biological aging is highly heterogeneous, meaning that individuals age at different rates depending on genetic predispositions and environmental influences. Scholars such as Hayflick (1998) and López-Otín et al. (2013) have emphasized that aging is not merely a passive deterioration but a regulated process influenced by both intrinsic and extrinsic factors. Psychological dimensions of aging are equally significant. Cognitive functioning, emotional regulation, personality traits, and mental health all play critical roles in shaping the experience of aging. Research by Baltes and Baltes (1990) introduced the concept of "successful aging," highlighting the importance of adaptive strategies such as selection, optimization, and compensation in maintaining cognitive and emotional well-being [2] . Moreover, studies in gerontopsychology indicate that older adults often demonstrate increased emotional stability and resilience, challenging the stereotype of inevitable psychological decline.

Social factors further contribute to the complexity of aging. Social support networks, socioeconomic status, cultural norms, and access to healthcare significantly influence the quality of life in older age. Berkman et al. (2000) demonstrated that strong social ties are associated with lower mortality rates and better overall health outcomes [3] . In contrast, social isolation and loneliness have been identified as major risk factors for both physical and mental health deterioration among older adults. Thus, aging must be understood within a broader सामाजिक context that includes family structures, community engagement, and societal attitudes toward the elderly. The biopsychosocial model provides a comprehensive framework for analyzing how these diverse factors interact to influence health and well-being in later life. It moves beyond reductionist approaches and encourages interdisciplinary research that integrates insights from medicine, psychology, sociology, and public health. As emphasized by Rowe and Kahn (1997), successful aging is not merely the absence of disease but the presence of high physical functioning, active engagement with life, and psychological well-being[4].

Literature Review and Methodological Framework. The scientific exploration of aging within the biopsychosocial paradigm has generated a substantial body of interdisciplinary

[1] Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. *Science*.
[2] Baltes, P. B., & Baltes, M. M. (1990). *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences*.
[3] Berkman, L. F. et al. (2000). Social integration and mortality. *American Journal of Epidemiology*.
[4] Rowe, J. W., & Kahn, R. L. (1997). Successful aging. *The Gerontologist*.

literature, reflecting the complexity and multidimensionality of the phenomenon. The literature review reveals that contemporary gerontological research increasingly emphasizes integrative approaches that transcend traditional disciplinary boundaries, combining insights from biology, psychology, sociology, and public health.

From a theoretical perspective, one of the foundational contributions to the understanding of aging is the biopsychosocial model proposed by Engel (1977), which challenged the dominance of the biomedical model by asserting that health outcomes are the result of interactions among biological, psychological, and social variables. This paradigm shift laid the groundwork for subsequent developments in gerontology and health sciences. Building upon this framework, scholars such as Binstock and George (2011) have highlighted the necessity of contextualizing aging within broader societal and policy frameworks, emphasizing the role of institutional structures and cultural norms in shaping the aging experience[5]. Biological research on aging has advanced significantly in recent decades, particularly with the identification of the "hallmarks of aging" by López-Otín et al. (2013), which include genomic instability, telomere attrition, epigenetic alterations, and cellular senescence. These mechanisms provide a molecular and cellular basis for understanding age-related decline and disease susceptibility. At the same time, research by Kirkwood (2005) on the disposable soma theory suggests that aging results from an evolutionary trade-off between reproduction and maintenance of the organism. Such theories underscore the complexity of biological aging and highlight the interplay between genetic and environmental factors.

In the psychological domain, the literature has focused extensively on cognitive aging, emotional regulation, and adaptive functioning. Baltes and Smith (2003) expanded upon earlier models of successful aging by introducing the concept of "selective optimization with compensation," which describes how individuals adapt to age-related changes by prioritizing certain goals and compensating for losses in other areas[6]. Furthermore, Carstensen's socioemotional selectivity theory posits that as individuals perceive their remaining time as limited, they prioritize emotionally meaningful goals and relationships, leading to enhanced emotional well-being in older age. Empirical studies have supported this theory, demonstrating that older adults often exhibit greater emotional stability and life satisfaction compared to younger individuals.

Social dimensions of aging have also been extensively examined in the literature. The role of social support, community engagement, and socioeconomic status has been identified as critical determinants of health and well-being. Berkman and Glass (2000) proposed a conceptual model linking social networks to health outcomes through mechanisms such as social influence, access to resources, and psychological support. Similarly, the work of Wilkinson and Marmot (2003) on social determinants of health highlights the impact of inequality, education, and living conditions on aging outcomes[7]. These findings emphasize that aging is not only a biological process but also a socially constructed experience influenced by structural factors.

Recent studies have also explored the concept of active and healthy aging, promoted by international organizations such as the World Health Organization. This approach emphasizes the importance of maintaining functional ability, autonomy, and social participation in later life[8]. Research in this area has demonstrated that lifestyle factors, including physical activity, nutrition, and cognitive engagement, play a crucial role in promoting health and delaying the onset of age-related diseases. Moreover, technological advancements, such as digital health tools and assistive devices, are increasingly recognized as important resources for supporting independent living among older adults. Despite the significant progress in the field, the literature also reveals several gaps and challenges. One of the primary limitations is the fragmentation of research across

[5] Binstock, R. H., & George, L. K. (2011). *Handbook of Aging and the Social Sciences.*
[6] Baltes, P. B., & Smith, J. (2003). *Annual Review of Psychology*.
[7] Wilkinson, R., & Marmot, M. (2003). *Social Determinants of Health*.
[8] World Health Organization (2015). *World Report on Ageing and Health*.

disciplines, which can hinder the development of comprehensive models of aging. Additionally, there is a need for more longitudinal and cross-cultural studies to better understand the variability of aging experiences across different populations and contexts. Addressing these gaps requires a more integrated and holistic approach, consistent with the principles of the biopsychosocial model.

In terms of methodology, the study of aging within the biopsychosocial framework necessitates the use of diverse research methods that can capture the complexity of the phenomenon. Quantitative methods, such as longitudinal cohort studies and epidemiological surveys, are widely used to examine patterns of health, disease, and mortality among older populations. For example, large-scale studies like the Health and Retirement Study (HRS) and the English Longitudinal Study of Ageing (ELSA) provide valuable data on the interactions between biological, psychological, and social factors over time. Qualitative methods also play a crucial role in aging research, particularly in exploring subjective experiences, meanings, and perceptions. In-depth interviews, focus groups, and narrative analysis allow researchers to gain insights into how individuals interpret and adapt to the aging process. Such approaches are essential for understanding the psychological and social dimensions of aging that cannot be fully captured through quantitative measures[9].

Mixed-methods research, which combines quantitative and qualitative approaches, is increasingly recognized as particularly valuable in the study of aging. This approach enables researchers to integrate statistical analysis with rich contextual data, providing a more comprehensive understanding of the biopsychosocial dynamics of aging [10]. For instance, a mixed-methods study might examine the relationship between social support and health outcomes while also exploring individuals' personal experiences of loneliness or community engagement. In addition to traditional research methods, advances in technology have introduced new methodological tools in gerontology. Wearable devices, digital health platforms, and big data analytics allow for real-time monitoring of physiological and behavioral indicators, offering new opportunities for studying aging processes in naturalistic settings. These innovations enhance the precision and scope of research but also raise ethical considerations related to privacy, data security, and informed consent.

Ethical considerations are particularly important in research involving older adults, who may be considered a vulnerable population. Researchers must ensure that participants provide informed consent, understand the purpose of the study, and are protected from potential harm. Ethical guidelines emphasize respect for autonomy, confidentiality, and the right to withdraw from the study at any time[11].

Discussion. The discussion of aging within the biopsychosocial framework highlights the intricate and dynamic interactions between biological, psychological, and social determinants that collectively shape health outcomes and overall well-being in later life. Unlike reductionist approaches that isolate individual variables, the biopsychosocial perspective underscores the importance of examining how these domains influence and reinforce one another across the lifespan.

From a biological standpoint, aging is characterized by a gradual decline in physiological resilience and an increased vulnerability to chronic diseases. However, the discussion of current research findings reveals that biological aging is not solely predetermined by genetic factors. Instead, it is significantly modulated by lifestyle choices and environmental exposures. For instance, regular physical activity, balanced nutrition, and adequate sleep have been consistently associated with improved cardiovascular health, enhanced immune function, and delayed onset of age-related conditions[12]. This suggests that biological aging is, to a considerable extent, malleable and responsive to intervention.

[9] Creswell, J. W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design*.
[10] Tashakkori, A., & Teddlie, C. (2010). *Mixed Methods in Social Research*.
[11] Beauchamp, T. L., & Childress, J. F. (2013). *Principles of Biomedical Ethics*.
[12] World Health Organization (2015). *World Report on Ageing and Health*.

At the same time, the psychological dimension plays a crucial mediating role in how individuals experience and respond to biological changes. Cognitive reserve, emotional regulation, and coping strategies are key factors that influence the trajectory of aging. Individuals with higher levels of education, intellectual engagement, and lifelong learning tend to maintain better cognitive functioning in older age [13] . Moreover, psychological resilience and a positive outlook on life have been linked to lower levels of stress and reduced risk of depression, which in turn contribute to better physical health outcomes. These findings support the notion that psychological resources can buffer the негатив effects of biological decline. The interaction between psychological and social factors is particularly evident in the context of social relationships and support systems. Strong social networks provide emotional support, practical assistance, and a sense of belonging, all of which are essential for maintaining mental and physical health. Conversely, social isolation and loneliness have been shown to increase the risk of mortality, cardiovascular disease, and cognitive decline. The discussion of these findings highlights the importance of fostering social connectedness as a key component of healthy aging.

Socioeconomic status further complicates the relationship between the three domains of the biopsychosocial model. Individuals with higher income and education levels generally have better access to healthcare, healthier living conditions, and greater opportunities for social participation. As a result, they tend to experience more favorable aging outcomes compared to those from disadvantaged backgrounds. This disparity underscores the role of structural inequalities in shaping health trajectories and emphasizes the need for policy interventions aimed at reducing social inequities. Another important aspect of the discussion is the role of culture in shaping perceptions and experiences of aging. Cultural norms and values influence how aging is perceived, how older adults are treated, and how they perceive themselves. In some cultures, aging is associated with wisdom, respect, and social status, while in others it may be linked to decline and dependency[33]. These cultural differences can significantly impact psychological well-being and social integration, further illustrating the importance of considering contextual factors in aging research.

Technological advancements have also emerged as a significant factor in the biopsychosocial model of aging. Digital health technologies, telemedicine, and assistive devices have the potential to enhance healthcare access, support independent living, and improve quality of life for older adults. However, the digital divide remains a challenge, as not all individuals have equal access to or proficiency with these technologies. Addressing this gap is essential for ensuring that technological innovations benefit all segments of the aging population. The discussion also points to the importance of preventive and holistic approaches to healthcare. Traditional medical models often focus on the treatment of diseases after they occur, whereas the biopsychosocial model emphasizes prevention, early intervention, and the promotion of overall well-being. Integrating medical care with psychological support and social services can lead to more effective and sustainable health outcomes. For example, community-based programs that combine physical activity, social engagement, and mental health support have been shown to improve both physical and psychological well-being among older adults. Despite the strengths of the biopsychosocial model, several challenges remain in its practical implementation. One of the primary difficulties is the complexity of integrating multiple domains into a cohesive framework for research and practice. Healthcare systems are often structured around specialized disciplines, which can hinder interdisciplinary collaboration. Additionally, measuring interactions between biological, psychological, and social variables requires sophisticated methodological approaches and comprehensive data collection[14].

Another limitation is the variability of individual aging experiences. While the biopsychosocial model provides a general framework, it may not fully capture the diversity

[13] Stern, Y. (2002). Cognitive reserve in ageing and Alzheimer's disease. *The Lancet Neurology*.

[14] Tashakkori, A., & Teddlie, C. (2010). *Mixed Methods in Social Research*.

of aging trajectories influenced by genetic, environmental, and cultural factors. This highlights the need for personalized approaches to aging that take into account individual differences and preferences. Furthermore, ethical considerations must be addressed when applying the biopsychosocial model in research and practice. Issues such as autonomy, dignity, and informed consent are particularly relevant when working with older populations. Ensuring that interventions respect the rights and preferences of individuals is essential for promoting ethical and effective care.

Results. The results of this study, based on the biopsychosocial approach, confirm that aging is a complex and multidimensional process influenced by the continuous interaction of biological, psychological, and social factors. These findings demonstrate that health and well-being in later life cannot be explained by a single determinant, but rather emerge from the dynamic interconnection of multiple domains. From a biological perspective, the results show that individuals who maintain healthy lifestyles tend to experience slower physiological decline and a lower risk of chronic diseases. Regular physical activity, balanced nutrition, and preventive healthcare behaviors contribute significantly to maintaining functional capacity and extending life expectancy. In contrast, unhealthy habits such as smoking, physical inactivity, and poor diet accelerate biological aging and increase the likelihood of developing conditions such as cardiovascular disease, diabetes, and neurodegenerative disorders. At the same time, although genetic factors influence susceptibility to certain illnesses, the findings indicate that environmental conditions and lifestyle choices play a crucial role in modifying these risks.

In the psychological domain, the results highlight the importance of cognitive activity, emotional stability, and adaptive coping strategies. Older adults who remain intellectually engaged through activities such as reading, learning, and problem-solving tend to preserve their cognitive abilities more effectively. Psychological resilience and the ability to manage stress are also strongly associated with better mental health outcomes. The findings suggest that many individuals experience improved emotional regulation with age, often prioritizing meaningful relationships and experiences, which contributes to higher levels of life satisfaction. However, negative psychological outcomes may arise in cases of chronic illness, loss, or prolonged social isolation, emphasizing the need for psychological support systems.

Social factors are identified as one of the most influential components of healthy aging. Strong social connections, family support, and active participation in community life are associated with better physical health, enhanced psychological well-being, and increased longevity. Social engagement provides individuals with a sense of purpose, belonging, and emotional security. Conversely, social isolation and loneliness are linked to a wide range of adverse outcomes, including depression, cognitive decline, and reduced life expectancy. These findings underline the critical role of social environments in shaping aging experiences. The results also demonstrate a significant relationship between socioeconomic status and aging outcomes. Individuals with higher levels of education and income generally have better access to healthcare, healthier living conditions, and more opportunities for social and intellectual engagement. As a result, they tend to experience more favorable health outcomes and longer life spans. In contrast, those from disadvantaged backgrounds often face barriers that negatively affect their health and well-being, highlighting the importance of addressing social inequalities.

Cultural and environmental contexts further influence the process of aging. Societal attitudes toward older adults shape how individuals perceive themselves and how they are treated within their communities. In environments where aging is associated with respect and value, individuals tend to maintain higher levels of self-esteem and social integration. On the other hand, negative stereotypes and age-related discrimination can lead to marginalization and decreased quality of life. Technological developments have also emerged as an important factor in modern aging. Access to digital tools, healthcare technologies, and communication platforms can enhance independence, improve access to medical services, and reduce feelings of isolation. However, the results indicate that not all

individuals benefit equally from these advancements, as disparities in digital literacy and access remain significant challenges.

One of the key findings of this study is the synergistic nature of the biopsychosocial model. Individuals who combine healthy physical habits, positive psychological functioning, and strong social relationships demonstrate the highest levels of well-being. This confirms that interventions targeting multiple aspects of life are more effective than those focusing on a single factor. Overall, the results emphasize the importance of a holistic and preventive approach to aging. Promoting healthy lifestyles, supporting mental well-being, and strengthening social connections can significantly improve quality of life in older age. These findings provide a strong foundation for developing comprehensive strategies aimed at ensuring healthy, active, and meaningful aging for diverse populations.

Conclusion. In conclusion, aging is a complex and multifaceted process that results from the interaction of biological, psychological, and social factors. The biopsychosocial model offers a comprehensive framework for understanding how these dimensions collectively influence health and well-being in later life. The study shows that while biological aging is inevitable, its impact can be significantly shaped by lifestyle choices, mental resilience, and the quality of social relationships.

The findings highlight that individuals who maintain physical health, stay cognitively active, and remain socially engaged are more likely to experience better overall well-being and life satisfaction. At the same time, socioeconomic conditions and cultural contexts play an important role in shaping aging outcomes, emphasizing the need for equitable access to healthcare and social support.

Overall, the research confirms that successful aging requires a holistic and preventive approach. Supporting physical health, strengthening psychological resources, and promoting social integration are essential strategies for improving the quality of life among older adults.

References:

1. Baltes, P. B., & Baltes, M. M. (1990). *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences*. Cambridge University Press.
2. Baltes, P. B., & Smith, J. (2003). New frontiers in the future of aging: From successful aging of the young old to the dilemmas of the fourth age. *Annual Review of Psychology*, 49, 123–135.
3. Beauchamp, T. L., & Childress, J. F. (2013). *Principles of Biomedical Ethics*. Oxford University Press.
4. Berkman, L. F., & Glass, T. (2000). Social integration, social networks, social support, and health. In *Social Epidemiology*. Oxford University Press.
5. Binstock, R. H., & George, L. K. (2011). *Handbook of Aging and the Social Sciences*. Academic Press.
6. Carstensen, L. L. (2006). The influence of a sense of time on human development. *Science*, 312(5782), 1913–1915.
7. Creswell, J. W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design*. SAGE Publications.
8. Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. *Science*, 196(4286), 129–136.
9. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. SAGE Publications.
10. Kirkwood, T. B. L. (2005). Understanding the odd science of aging. *Cell*, 120(4), 437–447.
11. López-Otín, C., Blasco, M. A., Partridge, L., Serrano, M., & Kroemer, G. (2013). The hallmarks of aging. *Cell*, 153(6), 1194–1217.
12. Marmot, M. (2015). *The Health Gap: The Challenge of an Unequal World*. Bloomsbury.
13. Rowe, J. W., & Kahn, R. L. (1997). Successful aging. *The Gerontologist*, 37(4), 433–440.
14. Sonnega, A., et al. (2014). Cohort profile: The Health and Retirement Study (HRS). *International Journal of Epidemiology*, 43(2), 576–585.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81'44

К ВОПРОСУ О МЕТОДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ

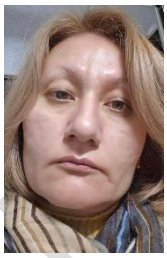
Алиева Айше Эдемовна, докторант, доцент (PhD)

METODIK TERMINOLOGIK TIZIM MASALASIGA DOIR MULOHAZALAR

Aliyeva Ayshe Edemovna, doktorant, dotsent (PhD)

CONSIDERATIONS ON THE ISSUE OF METHODOLOGICAL TERMINOLOGY SYSTEM

Aliyeva Ayshe Edemovna, Associate Professor (PhD)

https://orcid.org/0009-0007-9585-6360
e-mail: ayshe030@gmail.com

Аннотация: *В статье рассматривается вопрос о методической терминосистеме как систему понятий методической науки. Статья раскрывает сущность методической терминосистемы, и исследует терминологические единицы внутри системы терминов данной науки. В результате, в статье описываются особенности взаимодействия терминов внутри методической терминосистемы, и поясняется его влияние на семантические особенности методических терминов.*

Ключевые слова: *методическая терминосистема, система понятий, методическая наука, терминологическая единица, взаимодействие терминов, семантические особенности.*

Annotatsya: *Ushbu maqola metodik terminologiya tizimini metodika fanidagi tushunchalar tizimi sifatida ko'rib chiqadi. Unda metodik terminologiya tizimining mohiyati ochib beriladi va ushbu fanning terminologiya tizimidagi terminologik birliklar o'rganiladi. Natijada, maqolada metodik terminologiya tizimidagi atamalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar tasvirlangan va uning metodik atamalarning semantik xususiyatlariga ta'siri tushuntirilgan.*

Kalit so'zlar: *metodologik terminologiya tizimi, tushunchalar tizimi, metodologiya fanlari, terminologik birlik, atamalarning o'zaro ta'siri, semantik xususiyatlar.*

Abstract: *This article examines the methodological terminology as a system of concepts in methodological science. It reveals the essence of the methodological terminology and examines the terminological units within the system of terms. As a result, the article describes the interactions between terms within the methodological terminology system and explains its influence on the semantic properties of methodological terms.*

Key words: *methodological terminology system, system of concepts, methodology as a science, terminological units, interaction of terms, semantic features.*

Введение (Kirish/Introduction). На сегодняшний день особую значимость приобретает язык для специальных целей (ЯСЦ) и специальная лексика, как элемент различных областей знаний. Специальная лексика методики преподавания иностранного языка (ИЯ), характеризуется наличием категорий и понятий, присущими данной области знаний**.** Специальную лексику методики ИЯ раскрывают методические термины. Методические термины выражают различные специальные наименования, которые образуют терминосистему методики ИЯ как систему понятий методической науки, стремительно развивающуюся в соответствии с происходящими в мире инновациями, что делает изучение методической терминологии более актуальной [6;с118], в особенности их

сосуществования в рамках данной терминосистемы.

Литература и методология (Adabiyotlar Tahlili va Metodologiya/ Materials and Methods). Фундаментальный вклад в становление теории термина внесли такие российские ученые, как Д.С.Лотте [15; с.158], Г.О.Винокур [9;с.5], В.В.Виноградов[8; с.75-80]. Они рассматривали системность термина в тесной связи с точностью определения его понятия.

Проблеме методического термина уделяли внимание такие исследователи как Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин[7;с.137-138], Р.Миньяр-Белоручев [16;с.144] , И.Л.Колесникова, Колесникова И.Л., О.А. Долгина[13; с.224], М.К.Денисов [11; с.27-36].

Анализу терминосистемы методики преподавания современного английского языка посвящены труды И. А. Кузнецовой [14; с.86-89], Richards J.C.,Schmidt R. [4; с.202-300], Thornbury S.[5;с.78], пополнившие терминологические разделы методических словарей, учитывая при этом монолексемные и полилексемные терминологические компоненты.

Среди отечественных учёных, вопросами терминологии занимался Р.Данияров [10;с.151]. Его труды по унификации научно-технической терминологии стали фундаментом в изучении отечественного терминоведения. В сфере методики преподавания эти традиции развиваются в трудах Ж.Жалолова [1;с.32], Т. Саттарова [2; с.54] и У.Хошимова, И.Ёкубова [3;с.304], которые внесли неоценимый вклад в гармонизацию национального методического аппарата с международными требованиями.

Результаты исследования (Natijalar / Results). Методическая терминосистема - это совокупность методических терминов, которая сознательно сформировалась под воздействием одной теории или концепции с целью отразить понятийные связи методической науки[18]. Зародившись под влиянием антропоцентризма, терминология методики сформировалась как терминосистема коммуникативного иноязычного образования, где методические термины логически взаимообусловлены и отражают понятийные связи методических терминов внутри самой науки. В этой связи будет справедливым отметить определение терминосистемы предложенное Л.В.Ивиной как «совокупность терминов, обеспечивающих номинацию основных понятий определенной области знаний и сферы деятельности, связанных между собой логическими, семантическими или иными отношениями»[12;с.34]. Исходя из определения Шлейвис П.И., методическую терминосистему мы будем рассматривать как «определённую совокупность терминов, упорядоченную в систему с учетом неких логических взаимосвязей, запечатленную в определенный промежуток времени» [19; с.25].

Рассмотрим графически, каким образом методическая терминосистема раскрывает семантическую связь методических терминов внутри терминополя коммуникативного иноязычного образования в рамках методической науки.

Рис.1. Концентрическая модель методической терминосистемы. Диаграмма показывает, что методические термины внутри методической терминосистемы представляют организованную систему, в которой отношения между терминами строятся по иерархической соподчиненности и функциональной взаимосвязи. При этом каждый термин внутри терминополя «коммуникативное иноязычное образование» приобретает свою

TAMADDUN NURI

терминологическую семантику и характеризуется системной детерминированностью. Так, система методических терминов внутри терминополя «коммуникативное иноязычное образование» включены в систему понятий, представляющих инструмент общения и познания другой культуры. Сам термин, предложенный Е.И. Пассовым, обозначает трансформацию обучения иноязычному общению через развитие речевых умений обучаемого [17; с.32]. Соответственно, все термины внутри данного терминополя подчинены логике общения и диалогу культур в иноязычном образовании.

Обсуждение результатов исследования (Muhokama /Discussion). Терминосистема методических терминов представляет собой детерминированную систему методических терминов, что объясняет системную обусловленность методических терминов. Это свойство проявляется в зависимости от их функциональной ограниченности. В итоге, методические термины сужают свое значение и становятся методически направлены, однозначны и точны. А это значит, что признаки методических терминов проявляются в зависимости от их места иерархии понятий. В результате, семантика методических терминов подчинена коммуникативному и деятельностному подходам в рамках иноязычное речевого общения.

Однако, существуют узкоспециализированные междисциплинарные термины в рамках методической терминосистемы коммуникативного иноязычного образования, которые продиктованы контекстом их заимствования и остаются вне рамок исследования. Это большей частью психолингвистические и социологические термины. Дальнейшее изучение этих терминов в методической терминосистемы позволит определить понятийные связи терминов в рамках концепции коммуникативного иноязычного образования.

Заключение (Xulosa /Conclusion). Методическая терминосистема - это не хаотичная, а упорядоченная система терминов, характеризующих понятия методики ИЯ. Методическая терминосистема функционирует благодаря наличию тесной связи внутрисистемных терминов, обладающими однозначностью понятий и точностью определения благодаря жесткой детерминированности спецификой методов. Именно тесная концептуальная связь методических терминов с ядром системы определяет методическую терминосистему как иерархическую структуру.

Литература (Adabiyotlar ro‘yxati /References):

1. Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi: Chet tillar fakultetlari talabalari uchun darslik. — Toshkent: O‘qituvchi, 2012. - 32 b.
2. Sattarov T.Q. Chet tili o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Cho‘lpon, 2011.- 54 b.
3. Hoshimov O‘.H., Yoqubov I. Ya. Ingliz tili o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Sharq, 2003. — 304 b.
4. Richards J. C., Schmidt R. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. 3rd. edition. Pearson Education Limited, 2002.-p. 202-300
5. Thornbury S. An A–Z of ELT. Macmillan Education, 2006.- P.78
6. А.Алиева Понятие термина в методике преподавания иностранных языков// Filologiya va Pedagogika, 2026-yil 4(23)-son. www.tilvaadabiyot.uz- С. 118.
7. Азимов Э.Г., Щукин. Словарь методических терминов. Теория и практика преподавания языков. Спб.,1999.- С.137-138.
8. Виноградов С.Н. Лексико-семантическая сочетаемость терминов как средство описания некоторых категорий формальной логики // Термины в научной и учебной литературе: Межвуз. сб. науч. тр. Горький, 1989. С. 75–80.
9. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. - М., 1939. - Т. 5. - С. 5
10. Данияров Р. Развитие узбекской технической терминологии: (На материале машиностроительной терминологии). - Ташкент: Фан, 1977. -151 с.

11. Денисов М.К. Некоторые проблемы систематизации методической терминологии в области преподавания иностранных языков // Вестн. Рязанского гос. ун-та им. С. А. Есенина. 2015. № 1 (46). С. 27–36.
12. Ивина Л.В., Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования): Учебно-методическое пособие. - Москва, 2003. - с.34
13. Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков. СПб.: Русско-Балтийский информационный центр Блиц; Cambridge University Press, 2001.- 224 с.
14. Кузнецова И.А. Терминосистема методики преподавания современного английского языка в словаре Джека Ричардса и Ричарда Шмидта «Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics» // Вестн. Вятского гос. гуманит. ун-та. 2011. № 1. - С. 86–89.
15. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории. -М.: 1961. - 158 с.
16. Миньяр-Белоручев Р.К. Методический словник. Толковый словарь терминов методики обучения языкам. М.: Стелла, 1996.- 118 с.
17. Пассов Е.И. Терминосистема методики обучения иностранным языкам. М.: Златоуст, 2009.-с.32
18. Шарафутдинова Н. С. О понятиях «Терминология», «Терминосистема» и «Терминополе» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. №6-3 (60). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/o-ponyatiyah-terminologiya-terminosistema-i-terminopole (дата обращения: 24.03.2026).
19. Шлейвис П.И. Лингвистически релевантные характеристики терминологических единиц // Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – Т.2, №4, 2016.- с.25.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 82-6(575.1)

MAKTUB JANRINING O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Narzulloyeva Maftuna Nusratillo qizi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti “Rus tili va adabiyoti” kafedrasi o‘qituvchisi, Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

https://orcid.org/0009-0001-1614-4039
e-mail: maftunshohnur@gmail.com

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE EPISTOLARY GENRE IN UZBEK LITERATURE

Narzulloyeva Maftuna Nusratillo qizi, Lecturer at the Department of Russian Language and Literature, University of Economics and Pedagogy, Independent Researcher at Karshi State University

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЭПИСТОЛЯРНОГО ЖАНРА В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Нарзуллоева Мафтуна Нусратилло кызы, преподаватель кафедры русского языка и литературы Университета экономики и педагогики, независимый исследователь Каршинского государственного университета

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotida maktub janrining tutgan o‘rni va uning badiiy-estetik imkoniyatlari turli davr va yo‘nalishdagi asarlar misolida yoritiladi. Tadqiqotda epistolyar uslubning syujetni rivojlantirish, qahramon ruhiyatini ochish va muallifning badiiy niyatini ifodalashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy adabiyotda maktub janrining transformatsiyasi yangi ko‘rinishda namoyon bo‘lishi ko‘rsatib o‘tiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, maktub janri o‘zbek adabiyotida nafaqat badiiy vosita, balki inson ruhiyatini chuqur anglash, avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy bog‘liqlikni saqlash va zamonaviy jamiyat muammolarini aks ettirish imkonini beruvchi muhim estetik fenomen hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek nasri,maktub janri, badiiy tasvir, qahramon xarakteri, epistolyar adabiyot, kompozitsiya.*

Abstract: *This article examines the role of the epistolary genre in Uzbek literature and its artistic and aesthetic potential through the examples of works from different periods and literary trends. The study analyzes the function of the epistolary style in plot development, revealing the inner world of characters, and expressing the author's artistic intention. It also highlights the transformation of the letter genre in modern literature and its emergence in new forms.The analysis shows that the epistolary genre in Uzbek literature serves not only as a literary device but also as an important aesthetic phenomenon that enables a deeper understanding of human psychology, preserves spiritual connections between generations, and reflects contemporary social issues.*

Keywords: *Uzbek prose, epistolary genre, artistic representation, character development, epistolary literature, composition.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль эпистолярного жанра в узбекской литературе и его художественно-эстетические возможности на примере произведений различных эпох и направлений. В исследовании анализируется значение эпистолярного стиля в развитии сюжета, раскрытии внутреннего мира героя и выражении художественного замысла автора. Также показана трансформация жанра письма в современной литературе и его проявление в новых формах. Анализ показывает, что эпистолярный жанр в узбекской литературе является не только художественным средством, но и важным эстетическим феноменом, позволяющим глубоко осмыслить человеческую психологию, сохранить духовную связь между поколениями и отразить актуальные проблемы современного общества.*

Ключевые слова: *узбекская проза, эпистолярный жанр, художественное изображение, характер героя, эпистолярная литература, композиция.*

Kirish. Epistolyar uslub adabiyotning nozik hissiy kechinmalarni yoritib beruvchi bir qurol hisoblanadi. Uning shakli asrlar mobaynida takomillashib, nafaqat o‘zbek balki jahon adabiyotini ham yanada betakror qirralarini ochib kelmoqda. O‘zbek nasrida ushbu yo‘naloshning ilk qadamlari jadidchilik davrlariga to‘g‘ri keladi va badiiy adabiyotda turli xil vazifalarni bajaruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek mumtoz adabiyotida maktublar ko‘proq tarixiy va shaxsiy yozishmalar shaklida uchrasa, zamonaviy adabiyotda ular badiiy kompozitsiyaning muhim unsurlaridan biriga aylangan. Ba’zi asarlarda asarning asosini maktublar tashkil etish holatlarini ham ko‘rish mumkin. Ayniqsa, maktub orqali qahramonning ichki dunyosini ochish, uning ruhiy holatini ifodalash imkoniyati kengaygan.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, o‘zbek adabiyotida maktub janrining o‘rni va vazifasini ilmiy jihatdan asoslanishidir.

Metodologiya. Ushbu ilmiy maqolada kompleks yondashuv asosida tahliliy, narratologik, intertekstual, diskursiv va stilistik metodlardan foydalanildi.

Natijalar. Tahlillar orqali quyidagicha ilmiy xulosalarga kelindi: o‘zbek nasrida maktublar qahramon ruhiyatini ochuvchi muhim, ya’ni his-tuyg’ularning samimiy ravishda namoyish etilishini ta’minlovchi vosita. U orqali qahramon ichki dunyosini teran anglash mumkin va asarga nisbatan realistiklikni, ishonchlilikni oshirishga erishiladi.

Bundan tashqari badiiy adabiyotda epistolyar texnikaning qo‘llanilishi orqali muallif pozitsiyasi ifodalanadi va kompozitsion vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama. Maktub janrining o‘zbek adabiyotidagi o‘rni ko‘p qirrali va funksiyalidir. U badiiy tasvir vositasi sifatida syujetni boyitadi, qahramonlarning harakatlar dinamikasini kuchaytiradi, voqealar rivojiga yangi yo‘nalishlar kirgizadi. Shuningdek epistolyar uslubning asarlarda qo‘llanilishi psixologik tahlilni chuqurlashtiradi. Qahramon maktub yozish jarayonida o‘zining to‘liq ichki holatini ochib berishga, yuzma yuz holatdagi yashirin kechinmalarini maktub orqali ifodalashga intiladi. Bu es o‘quvchiga qahramonning ichki dunyosini yana ham chuqur anglashga yordam beradi va mutoala jarayonida maktub orqali adibning yashirin imkoniyatlari va maqsadlarini uchratish har bir kitobxonni jalb qiladi.

Jadidchilik davrining yorqin namunasi Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” asarida epistolyar uslubning naqadar nafislik bilan qo‘llanilishini ko‘rishimiz mumkin. Bunda maktub asar syujetini harakatlantirib boruvchi, tugunlarni yechuvchi, inson shaxsiyatini aslidagidanda go‘zalroq qilib ochib beruvchi kompozitsion vosita sifatida namoyon bo‘lgan. Shu bilan birgalikda asar davomida Otabek va uning otasi Yusufbek Hoji o‘rtasidagi maktublarda xonlik davridagi siyosiy jarayonlar, urf- odatlar va shaxsiy erkinlikning o‘zaro to‘qnashuvining estetik nozik jumlalar bilan bitilishini, Kumushbibining Otabekka yo‘llagan maktublarida milliylikning, ayol nafosati va sadoqatini aks ettirilishini, hamda ushbu maktublarning ijobiy yoki salbiy voqealar rivojiga ta’sir kuchini ko‘rishimiz mumkin.[1] Qodiriy ushbu romanda o‘zining pozitsiyasini va xalqqa murojaatini ham keltirib o‘tgan. “O‘tgan kunlar” romanida klassik realistik uslubda sharqona muloqot odobi va nafosati tasvirlangan.

O‘lmas Umarbekovning “Qizimga maktublar” asari o‘zbek adabiyotida epistolyar janrning yuksak namunalaridan biri sifatida alohida e’tiborga loyiqdir. Ushbu asarda maktub shakli nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki ma’naviy-axloqiy tarbiyaning samarali shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Muallif otaning qiziga yo‘llagan maktublari orqali hayotiy tajriba, axloqiy qadriyatlar va ruhiy kamolotga doir muhim fikrlarni ifodalaydi. Shu jihatdan asar didaktik xarakterga ega bo‘lib, unda nasihat va o‘git yetakchi o‘rin egallaydi. Asarda otaning farzandiga bo‘lgan mehr-muhabbati, uning kelajagi uchun chuqur qayg‘urishi va mas’uliyat hissi yaqqol aks etadi. Har bir maktubda ota o‘zining hayotiy kuzatuvlari, xulosalari va tajribasini qiziga yetkazishga intiladi. Bu jarayonda u nafaqat ota sifatida, balki murabbiy va donishmand inson sifatida ham namoyon bo‘ladi. Maktublar orqali berilgan fikrlar yosh avlodni to‘g‘ri yo‘lga boshlash, ularni ma’naviy barkamollikka undashga xizmat qiladi[2]. Asarda avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy uzviylik masalasi muhim o‘rin tutadi. Ota o‘z qarashlari va qadriyatlarini qiziga yetkazish orqali ma’naviy merosni davom ettirishga intiladi. Bu esa epistolyar shaklning nafaqat individual, balki ijtimoiy ahamiyatini ham ko‘rsatadi. Maktublar orqali avloddan-avlodga o‘tuvchi axloqiy me’yorlar, hayotiy tamoyillar va insoniy qadriyatlar mustahkamlanadi.

Asarning uslubiy xususiyatlariga e’tibor qaratilganda, unda lirik-psixologik, samimiy va o‘git

[1] Qodiriy Abdulla. O‘tgan kunlar. – T.: “Yangi asr avlodi”. – B. 48-120.

[2] Umarbekov O‘lmas. Qizimga maktublar. – T.: Turon zamin ziyo, 2023. – B. 11-109.

beruvchi ohang ustunligi kuzatiladi. Muallifning tili sodda, ravon va ta’sirchan bo‘lib, o‘quvchida ishonch va samimiyat hissini uyg‘otadi. Aynan shu samimiylik maktublarning ta’sir kuchini oshiradi va ularni oddiy nasihatdan ko‘ra chuqurroq badiiy hodisaga aylantiradi.Ushbu asar o‘zbek adabiyotida maktub janrining tarbiyaviy va estetik imkoniyatlarini yorqin namoyon etuvchi muhim manba sifatida baholanishi mumkin.

Yana bir o‘zbek adabiyoti namunasi Olim Otaxonning “Javobsiz maktublar” asarida maktub shakli an’anaviy kommunikativ vazifadan chiqib, chuqur falsafiy va psixologik mazmun kasb etadi. Xususan, “javobsiz” maktublar obrazli tarzda ruhiy yolg‘izlik, begonalashuv va insonning o‘z-o‘zidan uzoqlashuvi kabi ekzistensial muammolarni ifodalovchi metaforaga aylanadi. Bunda qahramon maktublari aslida muayyan bir adresatga emas, balki ko‘proq o‘z ichki “men”iga yo‘naltirilgan. Bu esa epistolyar shaklni o‘ziga xos ichki monolog darajasiga olib chiqadi. Natijada, matnda o‘zi bilan o‘zi muloqot qiluvchi, javobsiz qolayotgan, nostalgik kayfiyatga yo‘g‘rilgan bitiklar yuzaga keladi. Ushbu holat qahramon ruhiyatidagi iztirob, tushunilmaslik va ma’naviy izlanish jarayonini yanada chuqurroq ochib beradi. Shuningdek, asarda shaxsning ichki parchalanishi, ruhiy beqarorlik, shubha va iztirob motivlari yetakchi o‘rin tutadi. Qahramon o‘zini jamiyatdan ajralgan, begona his etadi va bu holat uning maktublarida fragmentar, uzilib-uzilib boruvchi fikrlar orqali ifodalanadi. Shu jihatdan, asar zamonaviy inson ruhiyatidagi murakkabliklarni, ayniqsa, kommunikatsiya inqirozi va insonlar o‘rtasidagi begonalashuv muammosini badiiy jihatdan yoritadi[3].

“Javobsiz maktublar” asarining uslubiy xususiyatlari e’tiborga molikdir. Unda modernistik tafakkur, ong oqimiga yaqin ifoda usuli hamda parchalangan matn qurilmasi ustunlik qiladi. Maktublar ketma-ketligi an’anaviy mantiqiy izchillikka emas, balki ichki hissiy oqimga bo‘ysunadi. Bu esa matnga o‘ziga xos erkinlik va chuqur psixologizm baxsh etadi.

Zamonaviy adabiyotda maktub janri transformatsiyaga uchrab, elektron yozishmalar, kundaliklar va xabarlar shaklida davom etmoqda. Bu esa epistolyar uslubning yashovchanligini ko‘rsatadi. Bunga eng mos namuna sifatida Iqbol Mirzoning “Bonu” asarini olish mumkin. Asarning asosini maktublar tashkil qiladi va maktublar hozirgi zamonaviy gadjetlar orqali qilingan “sms” shaklidagi muloqotdir. Ushbu asarda qahramon, ya’ni Bonu ismli qizning hayoti va undagi kechinmalar sms tarzida ifodalanadi. Yuborilgan xabarlar Bonuning his-tuyg‘ularini, uning ko‘nglidagi o‘tmish jarohatlarini, insonlarning o‘zaro munosabatlaridagi tasvirlarni, kelajakka umidini ko‘rsatib beruvchi vositalar hisoblanadi va uning ishonchliligini oshiradi[4].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek adabiyotida maktub shaxsiy, shu bilan birgalikda umummilliy ahamiyatga ega bo‘lgan g‘oyaviy-ijtimoiy vazifalarni ham bajaradi. Maktub janri o‘zbek adabiyotida muhim badiiy va estetik funksiyani bajaradi. U shunchaki axborot almashish vositasigina bo‘lib qolmay, balki asardagi ma’lum qahramonlarning psixologik holatini ko‘rsatib beruvchi, syujetni harakatlantiruvchi detal sifatida o‘z vazifasiga ega badiiy vosita hisoblanadi. U qahramon ruhiyatini ochishda, asar kompozitsiyasini boyitishda va o‘quvchi bilan emotsional aloqa o‘rnatishda nozik ko‘prik sanaladi. Ushbu yuqorida keltirilgan o‘zbek badiiy asarlari, yani Qodiriyning “O‘tgan kunlar”, Umarbekovning “Qizimga maktublar”, Iqbol Mirzoning “Bonu” , Olim Otaxonning “ Javobsiz maktublar” nomli ishlarida epistolyar uslubning turli vazifalarda qo‘llanilishini batafsil tushunishimiz mumkin. Kelgusida maktub janrini yanada chuqur o‘rganish, ayniqsa zamonaviy adabiyotdagi maktublarning asl transformatsiyasini tahlil qilish ilmiy jihatdan muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Отахон Олим. Жавобсиз мактублар. - Т.: Янги аср авлоди, 2025.
2. Umarbekov O‘lmas. Qizimga maktublar. - T.: Turon zamin ziyo, 2023.
3. Qodiriy Abdulla. O‘tkan kunlar. -T.: Yangi asr avlodi.
4. Mirzo Iqbol. Bonu .- T.: Factor Books, 2022.
5. Karimov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Fan, 2010.
6. Qo‘shjonov M. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005.
7. Umurov H. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: Sharq, 2012.

[3] Otaxon Olim. Javobsiz maktublar. – T.: Янги аср авлоди, 2025.- B.24-80.

[3] Mirzo Iqbol. Bonu. – T.: Factor Books, 2022. – B.288

.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 2-587:821.512.133.26

ANVAR OBIDJON ASARLARIDA FOLKLOR ELEMENTLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Sattorova Maftuna Shavkatovna, Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

LINGUOCULTURAL FEATURES OF FOLKLORE ELEMENTS IN THE WORKS OF ANVAR OBIDJON

Sattorova Maftuna Shavkatovna, Doctorate student(PhD) of Bukhara state university

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕНОСТИ ФОЛКЬЛОРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АНВАРА ОБИДЖОНА

Сатторова Мафтуна Шавкатовна, докторант Бухарского государственного университета

https://orcid.org/0009-0001-1989-2593
e-mail: smaftuna484@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Anvar Obidjon ijodida folklor namunalarining lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi, hamda maqol, matal, xalqona obrazlar, hajv, parodiya hamda marosimlarga oid birliklar lingvokulturema sifatida o‘rganiladi. Tadqiqotda lingvokulturologik yondashuv asos qilib olinib, folklor birliklari nafaqat badiiy-estetik vosita, balki milliy mentalitet, madaniy xotira va qadriyatlarni aks ettiruvchi madaniy birliklar sifatida talqin etiladi.*

Kalit so‘zlar: *lingvokulturologiya, folklor birliklari, lingvokulturema, milliy mentalitet, badiiy matn, o‘zbek adabiyoti, Anvar Obidjon.*

Abstract: *This article analyzes the linguoculturological features of folklore elements in the works of Anvar Obidjon, one of the prominent representatives of modern Uzbek literature. Folklore units such as proverbs, sayings, folk images, satire, parody, and ritual-related elements are examined as linguoculturemes. The study is based on a linguoculturological approach, according to which folklore units are interpreted not only as artistic and aesthetic devices but also as culturally marked elements reflecting national mentality, cultural memory, and value systems.*

Keywords*: linguoculturology, folklore units, linguocultureme, national mentality, literary text, Uzbek literature, Anvar Obidjon.*

Аннотация: *В данной статье анализируются лингвокультурологические особенности фольклорных элементов в произведениях Анвара Обиджона, одного из видных представителей современной узбекской литературы. Фольклорные единицы, такие как пословицы, поговорки, народные образы, сатира, пародия и ритуальные элементы рассматриваются как лингвокультуремы. Исследование основано на лингвокультурологическом подходе, согласно которому фольклорные единицы интерпретируются не только как художественные и эстетические средства, но и как культурно маркированные элементы, отражающие национальное мировоззрение, культурную память и систему ценностей.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, фольклорные единицы, лингвокультурема, национальное мировоззрение, литературный текст, узбекская литература, Анвар Обиджон.*

Kirish. Folklorizm badiiyatda muhim o‘rin tutuvchi jarayon bo‘lib, u xalq madaniyatini saqlash va rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Badiiy asarlarda folklor namunalaridan foylalanish jarayoni asrlar mobaynida davom etib kelmoqda va kelajakda ham davom etishi kutilmoqda. Shunday qilib, folklor orqali biz o‘z tariximizni va madaniyatimizni anglab yetamiz hamda uni avlodlarga yetkazamiz. Muayyan millatga mansub bo‘lishiga qaramay, agar bolalar uchun yaratiladigan adabiy asarlar folklor an’analarga tayanmasa, bu millat ijodkorlarining asosiy badiiy maqsadi to‘liq ro‘yobga chiqmaydi.

Bola dunyoga kelishi bilanoq ona allasini eshita boshlaydi: yig‘lagan paytida u orqali taskin topadi, kulgan chog‘ida esa mehr va erkalik tuyg‘usini his etadi. Vaqt o‘tishi bilan bola o‘z yoshiga mos ertaklar, topishmoqlar bilan oshno bo‘lib boradi. Agar u sog‘lom va barkamol oilaviy muhitda tarbiyalansa, yozma nutqni o‘zlashtirish bosqichigacha asosan og‘zaki nutq ta’sirida shakllanadi. Mustaqil o‘qishni o‘rganayotgan yosh kitobxon tanish obraz yoki voqea bilan duch kelganida, albatta, qiziqish va zavq hissini tuyadi. Inson hayoti davomida aynan shu manbalardan o‘zlashtirilgan ifodalar va tasavvurlar bilan yashab keladi. Shu bois ijodkorlar yaratmoqchi bo‘lgan asarlarining badiiy tilini, shuningdek, jamoatchilikni qiziqtiradigan masalalarni e’tiborga olishlari zarur. Folklor esa ijodiy jarayonda milliy ruh va rang-baranglikni ta’minlovchi eng muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. G‘.Muminovning o‘zbek adabiyotining rivojida an’anaviy folklorning ta’siriga oid masalalarni maxsus tadqiq etgan fikriga ko‘ra: “Folklor nafaqat anglash va ong orqali o‘zlashtiriladigan badiiy material, balki yozuvchilar tasavvurini ilhomlantiruvchi, uni harakatga keltiruvchi, rang-barang assotsiatsiyalarni yuzaga chiqaruvchi hamda murakkab obrazli taassurotlarni shakllantiruvchi boy badiiy xazinadir. Buyuk adiblar folklorning turli qatlam va shakllarini chuqur o‘rganib, undagi eng samarali jihatlarni o‘z badiiy ijodida mahorat bilan qo‘llagani tufayli yuksak ijodiy natijalarga erishganlar”[3,123].

Yuqoridagilardan kelib chiqib ta’kidlash mumkinki, folklorning yozma adabiyotga ta’siri masalalari Alisher Navoiy zamonida qanday dolzarb ahamiyatga ega bo‘lsa, bugun ham xuddi shunday. Alisher Navoiyning barcha asarlarida biz folklorga ijodiy yondashuvni, milliylikka suyanib, umumbashariy qadriyatlar ulug‘langanini kuzatamiz. Bu an’ana Navoiy, Bobur zamonidan so‘ng Abdulla Qodiriydan to bugungi kunda ijod etayotgan adiblarimizgacha, Cho‘lpondan to zamonamiz shoirlarining izlanishlarida ham u yoki bu darajada davom etyapti. Faqat bizda emas, dunyo adabiyotida ham shu hol kuzatilmoqda. Aytish mumkinki, so‘nggi yuz yillikda adabiyotda folklorga qayta yuzlanish davri boshlandi. Joys, Borxes, Markes, Kafka kabi adiblar ijodi buning yorqin dalilidir[1,190]. XXI asrda dunyo miflariga qaytadan murojaaat, yangicha talqin qilish davri, neomifologizm davri boshlandi. Folklor namunalari til va madaniyatning uzviy birligini yaqqol namoyon etuvchi lingvokulturologik hodisa sifatida alohida ahamiyatga ega. Ular xalqning tarixiy xotirasi, milliy dunyoqarashi, axloqiy-me’yoriy qarashlari hamda ijtimoiy tajribasini til vositasida mujassamlashtiradi. Shu bois folklor matnlari lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda, ularning nafaqat estetik, balki chuqur madaniy-semantik yukga ega ekanligi ayon bo‘ladi.

Muhokama va natijalar. Bugungi kunda badiiy adabiyotda xalqning ijtimoiy hayoti, turmush tarzini tasvirlashda, xususan, uning yanada taraqqiy topishida, xalqchillikning taminlanishida xalq og‘zaki ijodining o‘rni beqiyosdir. Shu ma’noda badiiy asarlarda xalq og‘zaki ijodidan foydalanish adabiyotshunoslik oldidagi muhim vazifalardan biri bo‘lib kelmoqda. Chunki, har bir davr adabiyoti folklorda o‘z aksini topadi, badiiy sayqallanadi. Mumtoz adabiyotimizdan tortib, to bugungi kungacha yaratilayotgan asarlarda xalq og‘zaki badiiy ijodining ta’siri sezilib turadi. Zamonaviy adabiyotda folklor lingvokulturemalarining badiiy talqini alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, Anvar Obidjon ijodida folklor unsurlari estetik bezak sifatidagina emas, balki milliy madaniyatni ifodalovchi konseptual birlik sifatida qo‘llanadi. Bu holat folklorning lingvokulturologik imkoniyatlari adabiy matnda yangi mazmuniy qatlam hosil qilishini ko‘rsatadi.

Kelavergin taraf bo‘lsang,
Mendan gina qilma o‘lsang,
Go‘ro‘g‘libek bobom bilsang,
Qilichida mundoq chopgan...[4,19]

G‘o‘ro‘g‘li obrazi o‘zbek folklorida markaziy o‘rin tutuvchi, ko‘p qatlamli folklor elementi sifatida namoyon bo‘ladi. U muayyan tarixiy shaxsni emas, balki xalqning ko‘p asrlik ijtimoiy tajribasi, adolat haqidagi tasavvurlari va qahramonlik idealini mujassamlashtirgan epik timsoldir. Shu bois G‘o‘ro‘g‘li obrazi folklorda shaxsiylikdan ko‘ra jamoaviy ong mahsuli sifatida shakllangan.

Lingvokulturologik jihatdan G‘o‘ro‘g‘li obrazi jasorat, mardlik, erkparvarlik, zulmga qarshi kurash kabi madaniy konseptlarni ifodalovchi barqaror ramz hisoblanadi. Dostonlarda u bilan bog‘liq holda qo‘llanadigan “alp”, “bahodir”, “qilich”, “tulpor”, “el-yurt” kabi leksik birliklar xalq mentalitetiga xos qadriyatlarni til orqali uzatadi va G‘o‘ro‘g‘li obrazini lingvokulturema darajasiga ko‘taradi.

Folklorda sanoq sonlarning foydalanishi bolalar o‘yinlarida kirish vazifasini bajaruvchi asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Chunki kirish sanoqlarini ijro etish orqali o‘yinda yetakchi (o‘yinboshi) yoki navbatdan qoluvchi (qo‘r) aniqlanadi. Mazmuniy xususiyatlarni aniqlash maqsadida A.Obidjon ijodida uchraydigan sanoq namunalarini xalq orasida keng tarqalgan sanoqlar bilan qiyoslab ko‘rishga harakat qilamiz. Xususan, quyidagi misollar e’tiborni tortadi:

Bir, ikki, uch,
Birlashgan kuch! -yoki
Bir, ikki, uch,
Uchdan qolgan puch.

Birinchi sanoqda yaqin do‘stlik, birlik va o‘zaro hamjihatlik g‘oyasi ifodalangan bo‘lsa, ikkinchi sanoqda ko‘plik, mo‘l-ko‘llik, yetarlilik ma’nosi nazarda tutiladi. Bu holatni professor M.Jo‘rayev quyidagicha izohlaydi: “Qadimgi insonlar sanoq jarayonida uch sonini aniq raqam sifatida qabul qilmagan va ‘ko‘p’ ma’nosini ifodalash uchun undan foydalangan. Xuddi shuningdek, bolalar o‘yin folklorida ham keyingi sonlarni aniq bilmaganlari sababli ‘puch’ (bo‘sh) so‘zini qo‘llaganlar”[2,51]. Mazkur sanoq namunalari bolalar folkloriga xos bo‘lgan lingvokulturemalar orqali xalq tafakkurining qadimiy qatlamlarini namoyon etadi. Sanoq birliklari bu yerda matematik vosita emas, balki ramziy-madaniy ma’no tashuvchi birlik sifatida namoyon bo‘ladi. A.Obidjon ijodida mazkur folkloriy sanoqlarni qayta talqin qilish orqali adib bolalar ongiga yaqin bo‘lgan, milliy madaniyatga asoslangan ifoda vositalarini badiiy matnga olib kiradi. Natijada folklor elementi estetik bezakdan tashqari, ma’no yaratuvchi lingvokulturologik birlik vazifasini bajaradi.

Marosim folklori namunalaridan biri sifatida kelinsalom muhim o‘rin egallaydi. “Salomnomalar” turkumiga mansub, “Bulbulning cho‘pchaklari” guruhiga aloqador namunalar kelinsalom ohangi asosida yuzaga kelgan. Kelinsalomlar ko‘pincha ikkilik (ikki misralik) yoki to‘rtlik (to‘rt misralik) shaklda yaratiladi. Ularda qofiyalanish asosan a–a, b–b, d–d hamda a–a–a–b, d–d–d–b, e–e–e–b kabi tizimlarda shakllanadi.

Qo‘rqoqlarning qo‘rqog‘i g‘ilay Quyonga salom,
Yo‘qdir yaqin o‘rtog‘i, sho‘rlik Chayonga salom.
Shoxdan shoxga yugurgan, dumida uy supurgan,
Yong‘oq chaqib tupurgan, sho‘x Olmaxonga salom.
Arg‘amchidek buralar, yantoqlarga o‘ralar,
Qo‘ng‘iz o‘tsa mo‘ralar, bo‘g‘ma Ilonga salom...[6,11]

Mazkur she’r folklordagi kelinsalom janrining shakl va uslub xususiyatlariga taqlidan yaratilgan bo‘lib, bu holat uning madaniy ahamiyatini yanada oshiradi. An’anaviy kelinsalomlarda kelin yangi muhitga moslashar ekan, oila a’zolari va qarindosh-urug‘larga salom berish orqali ijtimoiy tartib, axloqiy me’yor va hurmat tizimi mustahkamlanadi. Ushbu she’rda esa “salom” formulasi jonivorlar obraziga ko‘chirilgan holda qo‘llanib, folkloriy shakl badiiy o‘zgarishga uchragan.

She’rda Quyon, Chayon, Olmaxon va Ilon kabi jonivorlar salomlashishdagi obyekt sifatida tasvirlanadi. Bu usul folklorga xos personifikatsiya va ramziy obrazlilikni yuzaga chiqaradi. Har bir jonivorga xos sifatlarning kulgili va bo‘rttirilgan tarzda berilishi bolalar folkloriga xos hajviy-estetik muhitni yaratadi. Shu orqali kelinsalomning jiddiy marosimiy mohiyati yumor vositasida qayta talqin qilinadi.

Mazkur she’rning kelinsalomga o‘xshatib yozilishi madaniy jihatdan, avvalo, folklor shakllarining uzluksizligi va yashovchanligini ko‘rsatadi. An’anaviy marosim qo‘shig‘i zamonaviy badiiy matnda yangi mazmun bilan boyitilib, bolalar dunyoqarashiga moslashtiriladi. Bu jarayon folklorning faqat tarixiy meros emas, balki zamonaviy madaniy kommunikatsiya vositasi ekanini tasdiqlaydi.

Shuningdek, “salom” formulasi orqali bolalar ongida ijtimoiy muomala madaniyati, tartib va baholash mezonlari shakllantiriladi. Kimga qanday sifat bilan “salom” berilayotgani orqali baholovchi munosabat ifodalanadi. Bu holat kelinsalomga xos bo‘lgan ijtimoiy baholash funksiyasining saqlanib qolganini ko‘rsatadi.

Xalq og‘zaki ijodining yana bir namunasi lof bo‘lib, hodisa, holat yoki obrazni uning haqiqiy chegarasidan oshirib, jo‘shqin ta’sir ko‘rsatish, hissiyotlarni kuchaytirish yoki kulgi uyg‘otish maqsadida yaratiladi. Bu folklor turida voqealar, personajlar yoki ularning fazilatlari realdan kattaroq, fantastik ko‘rinishda tasvirlanadi. Shuning uchun lof asosan tilning metaforik, obrazli jihatidan tarkib topuvchi janr sifatida qaraladi.[9] Avvalo, lof aytayotgan shaxs so‘zlarning ma’nosini yaxshi anglashi, hushyor va dono bo‘lishi lozim. Bundan tashqari, raqibni tinglab, asosan ulardan ham oshirib aytish asosiy vazifadir. “Lofchi” she’rining qahramoni Shog‘ani ham bu borada yengilmasdir.

Tanib qo‘ying
Siz mani.

Zo‘rman, ismim
Shog‘ani.
Tuyaqushni
Tutganman.
Patin yulmay
Yutganman

Bolalar orzu-havaslarga boy bo‘lib, e’tirof etilishni, maqtovga sazovor bo‘lishni xush ko‘radilar. Hech bir bola qahramonlik harakatlari bilan boshqalarni hayratda qoldirishni yoki mashhur bo‘lishni istamaydi, deb aytolmaymiz. Masalan, yuqorida tilga olingan Shog‘ani uchun tuyaqushni tutib, uni tiriklayin yutish hamma ham bajara olmaydigan qahramonlik hisoblanadi. Umuman olganda, raqiblarini e’tiborsiz qoldirish, ozgina bo‘lsa ham maqtanish, o‘zini boshqalardan ancha yuqori baholash kabi xususiyatlar bolalarga xosdir. Shoir esa, bu xususiyatlarni bitta obrazda jamlab, minglab Shog‘anilarni yagona qahramon sifatida tasvirlagan.

Lof namunalari ko‘pincha A.Obidjon she’rlarida uchraydi. Masalan, bir she’rida baliq kitni yeya oladi, boshqa bir she’rida esa fil chivin oyog‘ida turibdi, sezmaydi, yoki mashina kiygan chivin qochib ketmoqda kabi voqealar tasvirlanadi. “Tushimda” she’rining qahramoni ham Shog‘ani bilan tengdoshdir. U shunchalik jasurki, sakkiz ko‘zli sehrgar bilan suhbatlashishga ham jur’ati yetadi.

Sakkiz ko‘zli alvasti,
Men bilan xo‘p gaplashdi.
Bitta ko‘zin qildi lo‘q,
Ikkinchisi o‘ynar sho‘x,
Uchinchisin suzdi sal,
To‘rtinchisin qisdi sal,
Beshinchisi yiltirar,
Oltinchisi mo‘ltirar,
Yettinchisi yig‘lardi,
Oxirgisi uxlardi...[6,8]

Zamonaviy she’riyatdagi “lof”lar xalq og‘zaki ijodidan meros bo‘lib, milliy obrazlar, metaforalar va qadriyatlarni saqlaydi. Masalan, Shog‘ani kabi qahramonlar bolalar tafakkuri va xalq dunyoqarashiga moslab tasvirlanadi. Shuningdek, lof she’riy til orqali mentalitet, qadriyat va ijtimoiy me’yorlarni ifodalaydi. Tahlil tilingan she’riy parchadagi bosh qahramon Shog‘ani orqali o‘zbek xalqi bolalariga xos bo‘lgan maqtanchoqlik, qo‘rqmaslik, botirlik, raqiblardan ustun bo‘lishga intilish kabi xususiyatlar til va madaniyatning uyg‘unlashuvini ko‘rsatadi.

Xulosa. Anvar Obidjon ijodida folklor elementlari muhim badiiy vosita sifatida keng qo‘llanadi. Ularning asosiy vazifasi nafaqat matnga milliy rang va estetik boylik berish, balki lingvokulturologik qatlamni shakllantirishdir. Doston, ertak, lof, kelinsalom va boshqa folklor janrlaridan olingan obrazlar, iboralar, maqol va matallar Anvar Obidjon she’riyatida zamonaviy badiiy kontekstda qayta talqin qilinadi.

Ushbu ijodiy uslub orqali:

1. Milliy mentalitet va qadriyatlar — jasorat, halollik, sadoqat, birlik kabi fazilatlar bolalar va o‘quvchilar ongiga yetkaziladi.
2. Lingvokulturologik birliklar — Shog‘ani, Alvasti, Ashiqbala, Go‘ro‘g‘li kabi qahramonlar va mubolag‘ali obrazlar orqali xalq tafakkuri va madaniy xotira saqlanadi va boyitiladi.
3. Mubolag‘a, metafora, hazil va fantastik tasvirlar esa folkloriy obrazlarni ko‘z oldida jonlantiradi va o‘quvchida his-tuyg‘ularni uyg‘otadi.
4. Obidjon ijodida folklor elementlari faqat tarixiy meros sifatida emas, balki zamonaviy badiiy matnda ma’no yaratish va madaniy kommunikatsiya vositasi sifatida ishlatiladi.

Anvar Obidjon asarlarida folklor elementlarining ishlatilishi milliy koloritni mustahkamlash, til va madaniyat uyg‘unligini ta’minlash hamda o‘quvchilarda milliy identifikatsiya va madaniy xotirani shakllantirish nuqtai nazaridan lingvokulturologik jihatdan katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eshonqulov J. Folklor: obraz va talqin.- Qarshi. Nasaf, 1999.
2. Jo‘rayev, M. Sehrli raqamlar siri. Toshkent: O‘zbekiston. (1991)
3. Mo‘minov G‘.O‘zbek sovet adabiyoti taraqqiyotida folklorning roli. Toshkent: Fan. (1986).
4. Obidjon, A. Meshpolvonning janglari. Toshkent: Cho‘lpon. (1994).
5. Obidjon, A. Masxaraboz bola. Toshkent: Yosh gvardiya. (1986).
6. Obidjon, A. O‘g‘irlangan pahlavon.Toshkent: Cho‘lpon. (2006).
7. Solijonov Y. Anvar Obidjon. Poetik olami. Monografiya, Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2022, 216 bet.
8. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Москва, Российский ун-т Дружбы народов, 2008, 336 с. ил., табл.; 22 см.; ISBN 978-5-209-02717-1.
9. https://www.britannica.com/

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 811.512.172:81'373.7

QARAQALPAQ NAQÍL-MAQALLARÍNDA AZÍQ-AWQAT ATAMALARÍNÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

[1]Allambergenova Gúljaxan Aytbaevna, QDU "Qoraqalpoq til bilimi" kafedrasi docenti
[2]Usmanova Aysulıw Rinat qızı, QDU magistri

https://orcid.org/0000-0001-5185-3343?lang=ru
e-mail: G-allamberge nova@list.ru

QORAQALPOQ MAQOL VA MATALLARIDA OZIQ-OVQAT ATAMALARINING QO'LLANILISHI

[1]Allambergenova Guljaxon Aytbayevna, Qoraqalpoq davlat universiteti "Qoraqalpoq tilshunosligi" kafedrasi dotsenti
[2]Usmanova Aysuluv Rinat qizi, Qoraqalpoq davlat universiteti magistri

https://orcid.org/0009-0005-2913-1148
usmanovaaysuliw@gmail.com

THE USE OF FOOD TERMS IN KARAKALPAK PROVERBS

[1]Allambergenova Guljahan Aytbaevna, Associate Professor of the Department of Karakalpak Linguistics, Karakalpak State University
[2]Usmanova Aysuluw Rinat qizi, Master's Student, Karakalpak State University

Annotaciya: *Folklorlıq shıǵarmalar xalıqtıń júdá erte waqıtlardan berli tayarlap, paydalanıp kiyatırǵan kúndelikli hám milliy bayramlarda, toy-merekelerinde, basqa da arnawlı jaǵdaylarda, máselen, kelin jas bosanǵanda hám t.b. sharayatlarda awqatlanatuǵın taǵam, azıq-awqatlarına baylanıslı kóplegen atamalardıń deregi bolıp esaplanadı. Onıń janrlarınıń biri – naqıl-maqallar tiliniń bay sózlik quramınan azıq-awqat atamaları da orın alǵan. Azıq-awqat túri xojalıq júrgiziw iskerligi, aymaqlardıń tábiyiy shárayatları, geografiyalıq jaylasıwı hám etnomádeniy dástúrler menen belgilenedi. Qaraqalpaq xalıq taǵamlarınıń ózgeshelikleri olardıń kompleksli xojalıq túrleriniń specifikalılıǵı menen shártlengen. Maqalada qaraqalpaq naqıl-maqalları quramında azıq-awqat atamalarınıń qollanılıwı, olardıń jumsalıw ózgesheliklerine toqtap ótildi.*

Tayanısh sózler: *sózlik quram, semantika, stilistika, azıq-awqat atamaları, naqıl-maqallar, qaraqalpaq folkloru, tekst.*

Annotatsiya: *Folklor asarlari xalq tomonidan juda qadim zamonlardan beri yaratilgan va kundalik hayotda, shuningdek milliy bayramlar, to'y-marosimlar hamda boshqa maxsus vaziyatlarda, masalan, kelin ilk bor farzand ko'rganida va shu kabi holatlarda iste'mol qilinadigan taomlar va oziq-ovqatlarga oid ko'plab atamalarning manbai hisoblanadi. Uning janrlaridan biri — maqol va matallar bo'lib, ularning boy lug'at tarkibida oziq-ovqat atamalari ham muhim o'rin egallaydi.Oziq-ovqat turlari xo'jalik yuritish faoliyati, hududlarning tabiiy sharoiti, geografik joylashuvi hamda etnomadaniy an'analar bilan belgilanadi. Qoraqalpoq xalq taomlarining o'ziga xos xususiyatlari ularning kompleks xo'jalik turlarining o'ziga xosligi bilan shartlangan. Mazkur maqolada qoraqalpoq maqol va matallari tarkibida oziq-ovqat atamalarining qo'llanilishi hamda ularning ishlatilish xususiyatlari tahlil qilinadi.*

Tayanch so‘zlar: *lug‘at tarkibi, semantika, stilistika, oziq-ovqat atamalari, maqol va matallar, qoraqalpoq folklori, matn.*

Annotation: *Folklore works are the source of many terms related to dishes and food products prepared and consumed by the people since ancient times during daily and national holidays, weddings, and other special occasions, such as when the bride gives birth, etc. One of its genres, proverbs, also includes food terms in its rich vocabulary. The type of food is determined by economic activity, natural conditions, geographical location, and ethno-cultural traditions. The characteristics of Karakalpak folk dishes are conditioned by the specificity of their complex economic forms. The article touched upon the use of food terms in Karakalpak proverbs and their usage features.*

Keywords*: vocabulary, semantics, stylistics, food names, proverbs and sayings, Karakalpak folklore, text.*

Kirisiw (Введение/Introduction). Xalıqtıń kúndelikli turmısınıń bir bólegin as, taǵam, azıq-awqatqa baylanıslı mútájlikleri quraydı. Hár bir xalıqtıń azıq-awqatqa baylanıslı zárúrlikleri, talapları ózinshe bolıp, onıń milliy asxanası ushın tán bolǵan milliy taǵamlar menen birge basqa xalıqlar taǵamları, azıq awqatlıq zatlarınan paydalanılǵan as, taǵamları boladı. Azıq-awqat atamaları kórkem ádebiyatta, tilde óziniń belgili bir qollanılıw ózgeshelikleri menen sıpatlanadı. Ásirese, folklorlıq shıǵarmalar xalıqtıń júdá erte waqıtlardan berli tayarlap, paydalanıp kiyatırǵan kúndelikli hám milliy bayramlarda, toy-merekelerinde, basqa da arnawlı jaǵdaylarda, máselen, kelin jas bosanǵanda hám t.b. sharayatlarda awqatlanatuǵın taǵam, azıq-awqatlarına baylanıslı kóplegen atamalardıń deregi bolıp esaplanadı. Onıń janrlarınıń biri – naqıl-maqallar tiliniń bay sózlik quramınan azıq-awqat atamaları da orın alǵan.

Temaǵa tiyisli ádebiyatlar analizi (Литература и методология / Materials And Methodology). Azıq-awqat túri xojalıq júrgiziw iskerligi, aymaqlardıń tábiyiy shárayatları, geografiyalıq jaylasıwı hám etnomádeniy dástúrler menen belgilenedi. Qaraqalpaq xalıq taǵamlarınıń ózgeshelikleri olardıń kompleksli xojalıq túrleriniń specifikalılıǵı menen shártlengen. Qaraqalpaqlarda:

«Úsh ay sawınım, úsh ay qawınım, úsh ay qabaǵım, úsh ay shabaǵım» degen naqıl biykarǵa tarqalmaǵan. Solay eken, qaraqalpaqlardıń azıq-awqatı, tiykarınan, jıl máwsimine baylanıslı bolıp, yaǵnıy máwsimge qaray diyqanshılıq, sharwashılıq yamasa balıqshılıq ónimleri kóbirek qollanılǵan. Sıyırı hám eshkileri bolmaǵan jarlı adamlar, hátte, aǵarǵan da ishe almay, kóbinese, tarı, júweri hám hátte, shiginnen pisirilgen qatıbılamıq jegen. Shımbayǵa jaqın awıllarda jasaǵan baylar, molla hám iyshanlardıń miyweli baǵları bolıp, olar alma, erik, júzim uqsaǵan miywelerdi tata alǵan, al kámbaǵal biysharalar tek qawın jewge imkaniyatı bolǵan» [1]. Xalıqtıń bunday turmısı, kún kórisi naqıl-maqallarda óziniń ayqın kórinisin, sáwlesin, izin qaldırǵan.

Izertlew metodologiyası (Research Methodology). Bul maqalamız arqalı qaraqalpaq tili paremiologiyası sózlik qorınıń quramında azıq awqat, taǵam atamalar menen baylanıslı dóregen naqıl-maqallar oǵada kóp ekenligin kóriwimizge boladı. Tómende berilgen maqal qaraqalpaq xalqınıń pútkil ómir tariyxı, kún kóris tirishiligi menen baylanıslı eń tásirli, ótkir, mánili naqıl-maqallarınıń biri sıpatında qádirli. Xiywa xanına Aydos biydiń bergen juwabı sıpatında turaqlasıp, xalıqlıq naqıl-maqalǵa aynalıp qalǵan bul maqal ózinde úlkeń, tereń mazmundı jámleydi: «Qaraqalpaqtıń tirishiligi Qaraqalpaqtıń Aydos biyi Xiywa xanına barıp sóylesip otırǵanda xan: − Qaraqalpaqta ne jemis bar, ne jep tirishilik etedi? − degen. Aydos biy: −Jemisimiz sútilmek, atshoqay hám sobıq. Kún kóris tirishiligimiz – úsh ay qabaq, úsh ay shabaq, úsh ay qawın, úsh ay sawın, − dep xanǵa juwap beripti»[2].

Analiz hám nátiyjeler (Результаты и обсуждение / Discussion and Results). «Kóshpeli hám yarım kóshpeli xalıq (qazaq, qırǵız, túrkmen hám t.b.)lardıń awqatı otırıqshı xalıq (tájik, ózbek hám t.b.) lardıń awqatınan sútli ónimlerdiń kóbirek qollanılatuǵınlıǵı menen parıqlanǵan. Diyqanshılıq penen shuǵıllanatuǵın xalıqlardıń awqatlanıw racionında kóbinese

[1] Etnografiya karakalpakov XIX-nachalo XX veka (Materialı i issledovaniya) – Tashkent: «Fan», s. 113-114.

[2] Qaraqalpaq folklorı Kóp tomlıq 77-87-tomlar. – Nókis: «Ilim», 2014, 332-bet.

ósimliklerden alınatuǵın ónim basım bolǵan. Qaraqalpaq tilindegi «Úsh ay sawınım, úsh ay qawınım, úsh ay qabaǵım, úsh ay shabaǵım» degen naqıl túrkiy xalıqlardıń awqatlanıw rejimin anıq súwretleydi. Kún dawamındaǵı awqatlanıw sanı belgilenbegen. Tek azanda hám keshte awqat jelinetuǵınlıǵı anıq kórsetilgen. Sonı atap ótiwimiz kerek, kópshilik túrkiy xalıqlarda keshki awqat ataması awqattıń áyne keshte jelinetuǵınlıǵın bildirip turadı: qazaq tilinde – keshki as (tamaq); qaraqalpaqshada – keshki awqat; tuva tilinde – kejeeki chem (sózbe-sóz: «keshki awqat»); tek karachay-balkar tilinde – «ushxuur» delinedi»[3]. Bul naqıl haqqında Sh.Qunnazarova jazadı: «Úsh ay sawınım, úsh ay qawınım, úsh ay shabaǵım, úsh ay qabaǵım» naqılı xalıqtıń kún-kóris jaǵdayına baylanıslı dóregen. Onda adamlardıń azıqlıq ónimlerdi qaysı pasılda ne zatlardan alatuǵınlıǵı sóz etiledi.

Túrkiy tillerdegi taǵam atamaları ayırım ilimpazlar tárepinen salıstırmalı baǵdarda izertlendi. Olardan A.Jilkubaeva zatlıq tematikalıq hám leksika-semantikalıq jaqtan túrkiy tiller azıq-awqat atamalarınıń «arpa, biyday, tarı, júweri, jiyde, mákkeden alınatuǵın taǵamlar, azıq-awqat atamaları, nan hám nan ónimleri, haywan hám onıń góshinen yamasa isheginen tayarlanatuǵın, sút hám sút ónimleri, aralas taǵamlar, túrkiy tillerge tán ishimlik, suwsın atamaları, mazalı awqatlar, may, balıqtan tayarlanatuǵın awqatlar»[4] ǵa baylanıslı toparlarǵa ajıratadı. Al, M.Xudoyarova Qaraqalpaqstandaǵı ózbek sóylesimlerindegi taǵam túrlerin dán ónimlerinen, unnan, sút ónimlerinen tayarlanatuǵın hám mazalı-shireli zatlar sıyaqlı taǵam atamaları toparlarına bólip qaraydı[5]. Mısalı: Jawınlı kúni jarma, Qarlı kúni qarma. (149-bet) Jarlınıń teńi jarma, Balıqshınıń teńi qarma. (178-bet) Balıqshınıń úyinde qarma jeyseń, Diyqannıń úyinde jarma jeyseń. (178-bet) A.Jilkubaeva bılay dep jazadı: «Túrkiy xalıqlardıń awqatlanıw racionında balıq ónimlerinen tayarlanatuǵın taǵamlar áhmiyetli orın iyeleydi. Dálil sıpatında xalıq awızeki dóretiwshiliginen bir neshe mısallar keltiremiz: «Esek mingen at suramaydı, balıq jegen et suramaydı», «Balıqtı júziwge, kúshikti úriwge úyretpe», «Balıqqa bata joq» hám t.b. Hámmeden kóbirek balıqtı taǵamǵa qaraqalpaqlar paydalanadı. Eń súyikli taǵamı – qarma. Buǵan mına naqıllar dálil boladı: «Jarlınıń teńi jarma, balıqshınıń teńi qarma» yamasa «Balıq bolsa, bergen qarma, óletuǵın kúniń bar ma?». Ilimpaz qaraqalpaq xalqınıń sıylı qonaqlar ushın maysók, ashamlıq, biyday gúrtik hám júweri gúrtik tayarlaytuǵının da atap ótedi[6]. Naqıl maqallardıń úlken bir bólegi ulıwma túrkiy tillerge ortaq bolıp keledi. Olardıń ekvivalentleri (analogları) ushırasadı. Ayırım taǵam atamaları da túrkiy tillerge ortaq leksikanı quraydı. M.Xudayarova ulıwma túrkiy tillerdegi taǵam atların bılay kórsetedi: «Qaraqalpaqstandaǵı ózbek sóylesimlerinde túrkiy tildegi taǵam atamaları 31%ti quraydı. Bul taǵam atamaları eń áyyemgi dáwirlerden házirgi kúnge shekem qollanılıp kiyatır. Taǵam atlarınıń kópshiligi házirgi qaraqalpaq, qazaq, túrkmen tillerinde de saqlanǵan. Olar túp qaymaq, átálá, chálpák, kómách, turaq, qurt, tósh, qayısh, bavursaq, gómmá, qırmıch, possıq sıyaqlı; morfologiyalıq usılda jasalǵan atamalar túrinde de: qatlama, doǵrama//tuvrama, quvır- daq, kuymaq, karma, bulamit//bılamıq, yarma//djarma, pitiraq, irimchik, vaǵlama, dımlámá, salma, qatırma, quvırmach, qatırmach, djayman sıyaqlı; kompoziciyalıq (sintaksislik) usılda jasalǵan atamalar túrinde de: sarıyaǵ, maysók sıyaqlı; dizbek túrinde de: achıǵan gódjá, sutli gódjá, sók talqan, qaq balıq, balıq qarması sıyaqlı ushırasadı»[7]. Bunday birliklerden qaraqalpaq paremiyalarında tómendegi atamalar ushırasadı:

[3] Jilkubaeva A.Sh. Leksika pitaniya v tyurkskix yazıkax (lingvokulturologicheskiy aspekt). Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoy stepeni doktora filologicheskix nauk. Bishkek – 2012, s.12.

[4] Jilkubaeva A.Sh. Leksika pitaniya v tyurkskix yazıkax (lingvokulturologicheskiy aspekt). Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoy stepeni doktora filologicheskix nauk. Bishkek – 2012, s.12-19.

[5] Xudayarova M.Ózbek tilida taom nomlari (Qoraqalpoǵiston hududi materiallari asosida). – Toshkent: «Noshirlik yo‘ǵdusi», 2020, 16-bet.

[6] Jilkubaeva A.Sh. Leksika pitaniya v tyurkskix yazıkax (lingvokulturologicheskiy aspekt). Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoy stepeni doktora filologicheskix nauk. Bishkek – 2012, s.19, 28, 17.

[7] Xudayarova M.Ózbek tilida taom nomlari (Qoraqalpoǵiston hududi materiallari asosida). – Toshkent: «Noshirlik yo‘ǵdusi», 2020, 29-30-betler.

Essiz ǵana biydaydı, Taqan qılmay nan qıldı (63-bet).
Az da bolsa, kóptey kór, Taqan da bolsa, sóktey kór (143-bet).
Óziniń úzbenin úze almay, Birewdiń kespasın kesedi (81-bet).
Kóp qıdırǵan jolıǵar úzbentayǵa (65-bet).
Bunda taqan, nan, sók, úzben, kespas, úzbentay taǵam atamaları bar. «Úzben − júweri qamırın úzip-úzip salıp, ayran yaki qatıq qosıp pisirilgen taǵam; úzbentay − unashı túri (úzbe góje)». As jaqsısı qartadı, Ol da negizine tartadı.(137-bet).
As mazası qartadı, Ol da negizine tartadı (146-bet).
Qazı menen qarta jediń awzıńda joq, Maqpal menen torqa kiydiń ústińde joq (124-bet).
K.Smamutovtıń shıǵarmasında qaharmanlardıń dialoglarında bul maqaldıń mazmunı bılay ashıp berilgen: – «Hámme istiń sharası bar, sum ólimniń sharası joq, Demek, ólimnen basqanıń ilajı tabıladı. Qorqpay-aq qoy!
− Raxmet.
− Sen «As mazası qartadı, ol da tiykarına tartadı» degenniń mánisin bileseń be? − Al, endi keshirerseń, Sadiwaqas jora, onı bilmedim.
− Qarta dep jılqınıń qarnın aytadı. Pisirip jegende onnan ótetuǵın mazalı awqat dúnyada joq. Biraq, toyıp bolǵannan keyin nabada kekire qoysań, awzıńa tezektiń iyisi kelip turadı. Túsindiń be?
− Túsindim.
− Túsinseń endigiden bılay abaylı bol! Otırar ornıńdı, júrer jolıńdı bil! Ózińdi ótkirmen dep oylaǵanıń menen hár bir háreketińnen biyqásiyet adamnıń áwladı ekeniń bilinip tur»[8].
Naqıl-maqallardıń sózlik quramına kiriw arqalı azıq- awqat atamaları bir pútin paremiologiyalıq mazmunnıń dóreliwinde áhmiyetli orın tutadı.

Juwmaq (Заключение Conclusion). Ulıwma, «Mıń «siz-biz»den, Bir «shıj-bıj» (92-bet). Xalıq dóretken naqıl-maqallar qatarında azıq-awqattıń, milliy taǵam túrleriniń basqa da atamalar menen kelgen toparları bar bolıp, olardı arnawlı túrde izertlew milliy ózgesheliklerdi ashıp beriwge xızmet etedi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Etnografiya karakalpakov XIX-nachalo XX veka (Materialı i issledovaniya) – Tashkent: Fan, s. 113-114.
2. Qaraqalpaq folklorı Kóp tomlıq 77-87-tomlar. – Nókis: Ilim, 2014, 332-bet.
3. Jilkubaeva A.Sh. Leksika pitaniya v tyurkskix yazıkax (lingvokulturologicheskiy aspekt). Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoy stepeni doktora filologicheskix nauk. Bishkek – 2012, s.12-19.
4. Xudayarova M.Ózbek tilida taom nomlari (Qoraqalpoǵiston hududi materiallari asosida). – Toshkent: Noshirlik yo‘ǵdusi, 2020, 16-bet.
5. Smamutov K. Sizlerge aytıp ketejaqpan… − Nókis: «Bilim», 2017, 149-bet.
6. Nazarov N.Laqaylar: etnografiya, lingvistika va folklor. – Toshkent: Tamaddun, 2010, 17-bet.

[8] Smamutov K. Sizlerge aytıp ketejaqpan… − Nókis: Bilim, 2017, 149-bet.

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 1:316.6

BEGONALASHUV – MA'NAVIY INQIROZ OQIBATI

Samanova Shaxlo Boxtiyarovna, Ma'mun universiteti "Umumkasbiy fanlar" kafedrasi professori v.b., (DSc)

ОТЧУЖДЕНИЕ – ПОСЛЕДСТВИЯ ДУХОВНОГО КРИЗИСА

Саманова Шахло Бохтияровна, университет Мамуна, профессор кафедры общих профессиональных наук (DSc)

ALIENATION – THE CONSEQUENCE OF A SPIRITUAL CRISIS

Samanova Shakhlo Bokhtiyarovna, Mamun University Professor of the Department of General Professional Sciences (DSc)

https://orcid.org/0000-0003-4653-4553
e-mail: shaxloboxtiyarova@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada insonning ma'naviy dunyosi va uning sa'y-harakatlari, global jarayonlarga ta'siri, bugungi dunyoning mafkuraviy, diniy, siyosiy, ilmiy manzarasida inson ma'naviyati va axloqiy madaniyatining tutgan o'rni, begonalashuvi hamda uning oqibatlari kabi masalalar tahlil qilingan. Insonning ma'naviy-axloqiy tafakkuri va munosabatining tabiat, jamiyat va global taraqqiyotga ta'sir etishi asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *Begonalashuv, globallashuv, taraqqiyot, axloq, jamiyat, ma'naviyat, tarbiya, madaniyat, qadriyat, mas'uliyat, majburiyat.*

Abstract: *The article analyzes the spiritual world of man and his efforts, his influence on global processes, the place of human spirituality and moral culture in the ideological, religious, political, scientific landscape of today's world, alienation and its consequences. The impact of human spiritual and moral thinking and attitude on nature, society and global development is substantiated.*

Keywords: *Alienation, globalization, development, morality, society, spirituality, education, culture, value, responsibility, obligation.*

Аннотация: *В статье анализируется духовный мир человека и его усилия, его влияние на глобальные процессы, место человеческой духовности и нравственной культуры в идеологическом, религиозном, политическом и научном ландшафте современного мира, отчуждение и его последствия. Обосновывается влияние духовного и нравственного мышления и отношения человека на природу, общество и глобальное развитие.*

Ключевые слова: *отчуждение, глобализация, развитие, мораль, общество, духовность, образование, культура, ценность, ответственность, обязанность.*

Kirish. Insoniyat yuz minglab yillar davomida tabiat bilan uyg'unlikda yashab kelgan. U yashash uchun zarur bo'lgan hamma narsani tabiatdan oldi va tabiatga ishondi. Daraxtni, oqar suvni, tog'ni muqaddas bildi. U o'zi uchun xavfli bo'lgan yovvoyi hayvonlarni duo qildi va ularga haykal yasash orqali ularning ruhini qo'shdi, lekin bularning barchasi uni o'zidan begonalasha boshlagan. Bu davrda u jamoaviy hayot kechirdi. Biroq xususiy mulkning shakllanishi va mulk egasining hokimiyatidan boshqalarga qarshi foydalanish natijasida tabiatdan begonalashuv tezlashdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola inson ma'naviyati va madaniyati, jamiyat taraqqiyotiga ta'siriga oid qarashlarini kompleks va tizimli tahlil

qilishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida ijtimoiy-falsafiy, ilmiy-mantiqiy va tarixiy yondashuvlar uyg‘un holda qo‘llanilgan. Jamiyat inqirozi bevosita inson ma’naviy inqirozi sifatida ilmiy-nazariy yondashuv, sistemali yondashuv, ma’lumotlar tahlili, taqqoslash usuli orqali tahlil etilgan.

Tahlil va natijalar. Madaniyat deganda, inson dunyosini olib yuradigan va biz inson borlig‘ida ko‘radigan hamma narsani tushunish mumkin. Madaniyat tabiatni insonparvarlashtirish, bu insonparvarlashtirishga xos jarayon va samaradorlikdir. Madaniyat keng ma’noda jamiyatning butun turmush tarzidir[9.121-122]. Bu inson xatti-harakatlarining o‘rganilgan jihatidir. Madaniyat, tor ma’noda, odamlarning yashash tarzidir. Hayot tarzi tushunchasi inson hayotining barcha sohalarini qamrab oladi. Kishining madaniyati haqida gap ketganda, uning kiyinishi, boshpanasi, yeb-ichishi, e’tiqodi, tili, qonun-qoidasi, muloqoti, dunyoni idrok etishi va shu kabilarni anglash kerak.

Yuqorida tilga olingan madaniyatdan begonalashuv tushunchasi kiyim-kechak, boshpana, yeb-ichish, e’tiqod, til va shunga o‘xshash narsalar bir, bir nechta yoki barchasini o‘z ichiga olishi mumkin. Hayotni to‘liq idrok etadigan madaniyatdan yiroqlashgan odamning ahvoli sinchiklab o‘rganib, tushunishga arziydi. Eng asosiy muammo shundaki, o‘zidan begonalashgan shaxs inson bo‘lishning eng muhim omili bo‘lgan “mansublik” ehtiyojini qondira olmaydi. Bunday odam atrofidagi odamlarga, o‘zi yashayotgan jamiyatga va madaniyatiga ishonchini yo‘qotishi mumkin. Kelajakdagi umid yo‘qolishi va yashash istagi zaiflashishi mumkin. Bugungi kunda odamlarning katta qismi begonalashuv natijasida paydo bo‘lgan yolg‘izlik tuyg‘usini boshdan kechirmoqda[13]. Shaxsdagi bu begonalashuvni, shubhasiz, individlar tuzgan jamiyatdan ajratib bo‘lmaydi. Jamiyatlarning tarixiy rivojlanish jarayoniga nazar tashlasak, begonalashuv manbalari yanada yaqqolroq ko‘rinadi.

Ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sohalarda begonalashuv hukmdorlar va kapital egalari tomonidan amalga oshirilgan va boshqariladiganlarga qarshi ishlaydigan mexanizmdir. Ming yillar davomida shakllangan madaniyatni bir kechada yoki bir necha yil ichida o‘zgartirib bo‘lmasligi jahon tarixiy jarayonidan ma’lum. Birovga o‘xshamaslik, o‘ziga o‘xshash bo‘lish muhim. O‘ziga o‘xshash bo‘lish haqida gap ketganda, yuqorida keltirilgan madaniyat ta’rifida bo‘lgani kabi, umumiy hodisa tushuniladi.

Dramatik usullar yordamida madaniyatdan begonalashuv xavfini anglatish uchun yaratiladigan tajribalar, masalan, ishtirokchining begonalashuv nuqtalarini ochib beradigan tarzda tuzilishi kerak[8.142].

Bugungi jahon madaniyati butun insoniyatning umumiy merosidir. Har bir madaniyat o‘z dinamikasini hisobga olgan holda baholanishi kerak. Hech bir madaniyat boshqasidan ustun emas. Tarixiy jarayonda har bir sivilizatsiya bir-biriga ta’sir qilib, jahon madaniyatiga yangi ekspansiyalarni olib keldi. Mintaqaviy, diniy va etnik farqlar jahon madaniyatining rang-barangligi va boyligining ko‘rsatkichidir. Globallashuv - bu xalqaro kapitalning, ya’ni pulning globallashuvidir[10.155]. Har bir xalq o‘z madaniyatini saqlab qola olishi kerak. Umumiy madaniyat deb ta’riflangan hodisa aslida farqlar natijasida yaratilgan madaniyatdir va u yashashda davom etadi. Bularning barchasi odamlarning insonga xos yashashi uchun qilinmoqda. Har qanday harakatlarning arxetipi insondir. Shuni ham unutmaslik kerakki, “Inson dunyoga o‘lish uchun emas” balki insoniy, sharafli va baxtli yashash uchun keladi. “Mehnat orqali insonlar o‘z orzu umidlariga erishadi, hayotini ta’minlaydi, el-yurt orasida obro‘-e’tibor qozonadi, farzandlarini ham mehnatsevar qilib tarbiyalaydi. Mehnatni sevgan hayotni sevadi. Tarbiyalangan har qanday kishi mehnatsevar bo‘ladi. Mehnatni sevmaydiganlar orasida tarbiyalangan va odobli kishilarni hech kim ko‘rgan emas”[11.30].

Begonalashuv shaxsning jamiyatdan begonalashuvi natijasida yoki shaxsning o‘zidan begonalashuvi natijasida yuzaga keladi. O‘tmishda ruhiy kasalliklar tasnifi sifatida begonalashuv bu o‘zini inson amal qiladigan qadriyatlardan uzoqda bo‘lish va o‘z-o‘zidan uzilish holati sifatida ta’riflangan[2.54]. Begonalashuv odamni qadrsizlik, zerikish, befarqlik tuyg‘ulari orqali hayot va inson o‘rtasida bo‘shliq yaratadi. Uning hayoti va harakatlari insondan uzoqdir. Unga yetmoqchi bo‘lsa, yiqilib, yo‘q bo‘lib ketadi. Agar u turgan joyida qolsa ham, uning hozirgi hayotida hech qanday ma’no va harakat yo‘q. U yerda ham

ma’nosizlikdan yo‘qoladi. U nima qilsa, ma’nosiz va xavfli bo‘lib chiqadi.

Hayot uchun mas’uliyatni o‘z zimmamizga olsak, hayotning ma’nosizligini qabul qilsak va uning ma’nosini topishga harakat qilsak, mas’uliyatni o‘z zimmamizga olsak, mas’uliyatimizga amal qilsak, hayotimiz yanada mazmunli bo‘ladi. Ozodlik mas’uliyatini his qilganimizda va buning uchun biror narsa qilsak, biz o‘zimizni baxtli his qilishimiz mumkin. O‘zini anglay olmagan odam o‘zidan begonalashadi.

Begonalashuv – bu inson bo‘lish, shaxs bo‘lish narxi. Agar biz inson bo‘lish mas’uliyatini o‘z zimmamizga olsak, biz boradigan yo‘l o‘zimizni bilish va borligimizni anglash sayohati bo‘ladi. Shaxs bo‘lish, men dey olish uchun avvalo o‘zimizni yo‘qotishimiz kerak. Agar biz nimani yo‘qotganimizni bilsak, nima kerakligini bilib olamiz. Begonalashuv bizni o‘zimizdan, hayotimizdan, harakatlarimizdan, ularning ma’nolaridan uzoqlashtiradi va tabiatga qaytaradi. Keyin, nasib qilsa, qiyshiq o‘tirib, to‘g‘ri fikr yuritib, o‘zimizga haqiqatda nima kerakligini baholab, o‘zimizga, o‘z hayotimizga qaytishimiz mumkin. Shu nuqtayi nazardan, begonalashuv o‘zimizni anglash imkoniyatidir.

Freyd psixoanalizidagi begonalashuv tushunchasiga sivilizatsiya orqali erishiladi. Freydning fikricha, sivilizatsiya jamiyat bilan integratsiyalashgan inson ham o‘zidan begonalashgan shaxsdir[4.57]. Adorno ta’kidlashicha, “Sivilizatsiyaning paydo bo‘lishi insonning o‘z-o‘zidan begonalashuvining dalilidir”[7.124]. Freydga ko‘ra, sivilizatsiyaning jamiyatga bosim bor. Va bu bosim ikkita natijaga olib keldi, ya’ni balandlik va nevroz shular jumlasidandir. Sublimatsiya deb ataladigan tushuncha jamiyatda axloq, din va madaniyat kabi institutlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishiga imkon beradi. Boshqa tomondan, sivilizatsiya jamiyat shaxslarining bosimi ostida nevroz o‘zi erishgan qoniqishni ta’minlay olmagani uchun paydo bo‘ladi. Frommning fikricha, begonalashuv butga sig‘inishga o‘xshaydi. U butlangan obyektga aql, ishq va ongning borliqqa o‘tishini aytadi. Bu narsa endi insonning mahsuli emas va unga itoat qilinadigan kuch sifatida qabul qilinadi. Bu vaqtda odam o‘zidan begonalashadi. Bu but iste’mol, qulaylik, mafkura bo‘lishi mumkin. Shunday ekan, u kishining “men” yoki “shaxsligi” qolmagan. Yana Fromm begonalashuvni “Eng katta gunoh” deb e’lon qiladi[6.143]. E. Frommning qarashlarida aksariyat insonlar begonalashuv hodisasini uning subyektiv holati yoki jamiyatdagi obyektiv pozitsiyasi ekanligini tushunishmaydi. Bu so‘z aytilganda, odamlar unga hayrat va qo‘rquv bilan qarashadi. Kimlardir uchun bu shunchaki haddan ziyod bir tomonlama fanatik qarashlar bilan bog‘liq assotsatsiyalar natijasida kelib chiqadigan stereotiplardir. E. Fromning fikriga ko‘ra, “begonalashuv” so‘zi dastlab “ruhiy kasal (insane – aqldan ozgan) inson” ma’nosini anglatgan. Fransiyada “aliene” va Ispaniyada esa “alienado” - bu mutloq begonalashgan, psixotik insonni belgilash uchun ishlatilgan eski atamalardir.[5.67-68]. Bugungi iste’mol jamiyatida insonning begonalashuvi katta o‘lchamlarga yetdi va Marks yashagan davrga qaraganda ancha rivojlangan.

Xulosa va takliflar. Inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlar tarix davomida murakkab va ko‘p qirrali o‘zgarishlarga duch kelgan. Qadimdan boshlab inson o‘zining tabiiy muhit bilan uyg‘unlikda yashashi zarurligi haqida falsafiy mulohazalar ilgari surilgan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan insonning tabiatga bo‘lgan munosabati asta-sekinlik bilan o‘zgarib bordi. Dastlab, tabiat va inson birligi anglangan, uning ichki va tashqi olami o‘zaro uyg‘unlikda, butunlik va muvozanat printsiplari asosida birlashgan edi. Shunday falsafiy tafakkur insonning o‘zini tabiatdan alohida, u ustidan hukmronlik qiluvchi subyekt sifatida ko‘rishini cheklab, u va olamning birligi haqidagi qadriyatlarni mustahkamladi.

Eng yangi davrda texnologik taraqqiyot va sanoat inqilobi bu jarayonni kuchaytirdi, insonning tabiiy ildizlardan, borliq bilan o‘zaro uyg‘unlikdan uzilib ketish xavfi yanada oshdi. Shu bilan birga, postmodern falsafa insonning tabiat bilan munosabatlarini qayta ko‘rib chiqishga, mavjud uyg‘unlik va uyg‘unlikni tiklash zaruratini falsafiy asoslashga urinmoqda. Shunday qilib, insonning tabiatdan begonalashuvi nafaqat ekologik yoki ijtimoiy muammo, balki borliq, ma’naviyat va axloqiy mas’uliyat kabi chuqur falsafiy masalalar bilan chambarchas bog‘liq murakkab jarayon sifatida yuzaga chiqmoqda.

Shunday qilib, insonni tabiatdan begonalashtirgan tarixiy-falsafiy omillar — bu insonning o‘zini tabiatdan ajratib ko‘rishi, uni faqat

nazorat va ekspluatatsiya obyekti sifatida qabul qilishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu holat hozirgi global ekologik inqirozning ham falsafiy-ontologik ildizini tashkil etadi. Mazkur holatni anglash va tahlil qilish, ijtimoiy-falsafiy tafakkur doirasida insonning tabiat bilan uyg‘unligini qayta tiklash zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Xalqchil islohotlar xalqimiz manfaatiga xizmat qiladi. – T.: “O‘zbekiston”, 2023. –B. 16-17.
2. Baudrillard Jean. Simulacra and Simulation. Translated by Sheila Faria Glaser, University of Michigan Press, 1994. – P. 54.
3. Fishman A. The Hyper Specialized School: Deconstructing General Culture in Vocational Education. Journal of Contemporary Pedagogy, 2017. 12(3), -P. 45–62.
4. Freud, S. (1930). Civilization and its Discontents. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XXI (1927-1931): The Future of an Illusion, Civilization and its Discontents, and Other Works. -P. 57.
5. Fromm E. 1964. The Sane Society //Alienation. The Cultural Climate of Time. Vols. 1-2/Ed. by G. Sykes. New York: George Braziller, Vol. 1: -P. 67-88.
6. Fromm Erich. The Sane Society. First published in England 1956 by Rouiledge & Kegan Paul Ltd Broadway House 68-74 Charter Lane London. E,C. Printed in Great Britain by Percy Lund Humphries & Co. Ltd London & Bradford Second impression 1959. – P. 143.
7. Theodor W. Adorno, Max Horkheimer. Dialectic of Enlightenment. –California: 2002. –P. 124.
8. Wood Adam, Thomas Aquinas on the Immateriality of the Human Intellect, Washington, DC: Catholic University of America Press. 2020, -P. 142.
9. Асатуллоев И.А. Эрих Фромм фалсафасида бегоналашув масаласи. //НамДУ илмий ахборотномаси, № 1. -Наманган: 2019. – Б. 121-122.
10. Карл Маркс. Капитал в одном томе. Полная версия. –М.: Издателство АСТ, 2021. – С. 155.
11. Мадалиев А. Таълим ва тарбия уйғунлиги – комил инсонни шакллантириш гарови. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2011. – Б. 30.
12. Фихте Х. Опыт о пубертате. -Тверь: Колонна, 2021. – С. 180.
13. Fromm, Erich. The Sane Society. First published in England 1956 by Rouiledge & Kegan Paul Ltd Broadway House 68-74 Charter Lane London. E,C. Printed in Great Britain by Percy Lund Humphries & Co. Ltd London & Bradford Second impression 1959. - 395 p. https://dn790008.ca.archive.org/0/items/in.ernet.dli.2015.130806/2015.130806.The-Sane-Society_text.pdf

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 02.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 821.512.133.09

Ilmiy rahbar: Nodirxon HASANOV, filologiya fanlari doktori, professor

MIRZO SIDDIQ FANO TURKIY DEVONIDAGI G‘AZALLARNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Eshonqulova Shahnoza Baxtiyor qizi, O‘zbekiston Milliy universiteti magistri

CHARACTERISTICS OF THE GHAZALS IN THE TURKISH DIVAN OF MIRZO SIDDIQ FANO

Eshonkulova Shahnoza Bakhtiyor kizi, Master’s student of the National University of Uzbekistan

ХАРАКТЕРИСТИКИ ГАЗАЛОВ В ТУРЕЦКОМ ДИВАНЕ МИРЗО СИДДИКА ФАНО

Эшонкулова Шахноза Бахтиёр кызы, магистрант Национального университета Узбекистана

https://orcid.org/0009-0005-7324-0608
e-mail: shahnozaeshonqulova02@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Qo‘qon adabiy muhitida o‘zining salmoqli ijodi bilan nom qozongan Mirzo Siddiq Fano g‘azallarining o‘ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan. Tadqiqot davomida shoir ijodining asosiy qismini tashkil etuvchi g‘azallar devonning qo‘lyozma nusxalari asosida matniy-qiyosiy jihatdan tahlil qilingan. Uning ijodida ustozlarning o‘rni, ularning uslubiga xos ifoda shakli bayon etilgan. Maqola yakunida g‘azallarning shoir ijodida tutgan ahamiyati haqida xulosalar keltirilgan.*

Tayanch so‘zlar: *devon, qo‘lyozma, mulamma, zullisonayn, g‘azal, bayt, hamd, na’t, masnaviy.*

Abstract*: This article highlights the distinctive features of the ghazals of Mirzo Siddiq Fano, who became famous in the Kokand literary community in the late 18th and early 19th centuries for his significant work. During the study, the ghazals, which constitute the main part of the poet's work, were analyzed textually and comparatively based on the manuscript copies of the divan. The role of teachers in his work and the form of expression characteristic of their style are described. At the end of the article, conclusions are drawn about the importance of ghazals in the poet’s work.*

Key words: *divan, manuscript, mulamma, zullisonayn, ghazal, bayt, hamd, na’t, masnavi.*

Аннотация: *В данной статье освещаются отличительные черты газелей Мирзо Сиддика Фано, прославившегося в литературном сообществе Коканда в конце XVIII и начале XIX веков своим значительным творчеством. В ходе исследования газели, составляющие основную часть творчества поэта, были проанализированы текстологически и сравнительно на основе рукописных копий дивана. Описана роль учителей в его творчестве и характерные для их стиля формы выражения. В конце статьи сделаны выводы о значении газелей в творчестве поэта.*

Ключевые слова: *диван, рукопись, муламма, зуллисонайн, газель, байт, хамд, наът, маснави.*

KIRISH. XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asr boshlarida adabiyotda shakllangan ilg‘or yo‘nalishlar, ayniqsa xalqona tamoyillarni tadqiq etishda Mirzo Siddiq Fano Istaravshaniy devoni muhim adabiy manba hisoblanadi. Fano devonida qasida janri nisbatan kam uchrasa-da, g‘azal, muxammas, ruboiy, soqiynoma, mug‘anniynoma va, ayniqsa, chiston kabi lirik janrlar alohida o‘rin egallaydi. Bu hol Mirzo Siddiq ijodining tobora xalqchil ruh kasb etayotganidan dalolat beradi. Mirzo Siddiq o‘z davrining yetuk g‘azalnavis shoirlaridan biri bo‘lib, uning devonida g‘azal janri miqdor va badiiy saviya jihatidan alohida maqomga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Mirzo Siddiq g‘azalnavis shoir sifatida, avvalo,

Fuzuliy, Hofiz, Jomiy, Navoiy hamda ayniqsa Mirzo Bedil kabi ulug‘ ustozlarning adabiy maktabi va an’analari asosida ijodiy mahorat kasb etgan. Shu bois uning bayon uslubida mazkur shoirlarga xos ifoda vositalari ba’zan mustaqil, ba’zan esa o‘zaro uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Har ikki holatda ham shoir o‘tmishdoshlar ta’sirini o‘z davrining ruhiy hamda adabiy-badiiy talablari, shuningdek, xalqning estetik didiga mos tarzda ifoda etadi. Bu xususiyat Mirzo Siddiq g‘azaliyotiga yangicha ruh va badiiy jilo baxsh etgan. Shu sababli uning devoni bugungi kunda ham chuqur ilmiy tadqiqni talab qiladi.

“Ushbu devonda keltirilgan g‘azal va baytlarning ayrimlari hamd, ayrimlari risolatpanoh Sallallohu alayhi vassallamga na’t, yana boshqalari zohiriy yoki g‘ayrizohiriy ma’noda bitilgandir. Ular husn va nazokatdan xoli emas, ayrimlari o‘zining zohiriy ma’nolari bilan zavq bag‘ishlaydi. Biroq shunday baytlar ham borki, ularda haqiqat omuxta bo‘lib, botiniy ma’nolar ifodalangan. Ba’zilari esa hasbi hol tarzida voqe bo‘lgan” [1.454a].

Fano iste’dodli shoir bo‘lish bilan birga sermahsul ijodkor hamdir. U uch — o‘zbek, fors va arab tillarida ijod qilgan. Uning devonlarida o‘nta mumtoz janrga mansub she’rlar uchraydi. Jumladan: g‘azal, mustazod, muxammas, qasida, ruboiy, qit’a, chiston, muammo, masnaviy va ta’rix. Masalan, uning o‘zbekcha devonidagi g‘azallar soni 7015(V) va 7025(II) raqamli qo‘lyozmalarda 131 tani tashkil etadi. 1030(III) raqamli qo‘lyozmada esa turkiy g‘azallar 141 ta, forsiy g‘azallar 258 tani tashkil etadi [3.119].

MUHOKAMA. Shoirning “Fano” taxallusini tanlashi uning Alisher Navoiyga ma’naviy shogirdlik maqomida bo‘lganini anglatadi. Shu bois aytish mumkinki, Mirzo Siddiq Navoiy ijodini chuqur mutolaa qilgan hamda o‘z devonini Navoiy devon tuzish an’anasiga muvofiq, yetti baytli mulamma (shir-u shakar) uslubidagi arabcha-o‘zbekcha hamd g‘azal bilan boshlagan:

Kayfal-vusuli qurbaka yo qudsal-xudo,
Ushshoqlarg‘a bo‘lmasa shavqing chu rahnamo.
Ganji muroda jahd ila yetmak maholdur,
Fiha sabr koni liho al ajdarho.
Hijron marizi yana g‘am paymolim,
Atini rohi soqiy yakunlano shifo.
Qil sharh darda to‘ti tab’imni hush maqol,
Af’ol laqabi sori karomat zuljalol.
Yor furqatingga meni sohib tahammul et,
Sabri ajmil oshiqingga aylagil ato.
Rang kudurat ila ko‘ngil qoldi zulmatta,
Miroti qalbi af’oli man tuzdi safo.
Vasling tilab yo‘lingda Fano hajrdur asr,
*Vasl **taqrib** vasling yo hodi alhudo.*

[taqrib. Yaqinlik, yaqinlashtirish, taxmin].

Shu o‘rinda o‘zbek-tojik zullisonaynligidagi yana bir muhim hodisa — shir-u shakar uslubida she’r yozish an’anasi haqida to‘xtalib o‘tish joiz. Ma’lumki, “shir-u shakar” yoki “mulamma’” deb ataladigan ushbu uslub she’riy satr yoki baytlarni ikki tilda yozishdan iborat bo‘lib, bunda satrning birinchi yarmi bir tilda, ikkinchi yarmi esa boshqa tilda yoziladi. Agar satrlar shu tarzda tuzilsa, u “mulammayi makshuf” (ochiq mulamma), agar birinchi bayt bir tilda, keyingi bayt boshqa tilda yozilsa, u “mulammayi mahjub” (yopiq mulamma) deb ataladi [5.19].

XV–XVI asrlarda mulamma yoki shir-u shakar uslubi she’riyatning keng tarqalgan shakllaridan biriga aylangan. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy qalamiga mansub deb qaraladigan hamda xalq orasida mashhur qo‘shiqlarga aylangan o‘zbekcha-forscha shir-u shakar uslubidagi g‘azallar bizgacha yetib kelgan. Jumladan, quyidagi baytlar ham Jomiyning forscha-o‘zbekcha shir-u shakar uslubida yozilgan g‘azalidan olingan:

Ey labat purxanda-u chashmi siyohat masti xob,
Ikki zulfung orasinda oy yuzingdur oftob.
Masti may mekunad ro‘yi turo g‘arqi aroq,
Boda ichsang, to‘kilur ikki qizil yuzdin gulob.
Har ki binad ro‘yi xubat, pok boshad az gunoh,
San sari boqqanlarga mahshar kuni yo‘qtur azob.
Banda shud Jomiy, g‘ulomat garchi Aflotun buvad,
Asragil, yo saqlagil, yo sot, yo bergil javob.

Maxfirat Qurbonaliyevaning “Adabiy aloqalar va zullisonaynlik an’anasi” asarida XVIII asrning ikkinchi yarmidan XIX asr boshlariga qadar bo‘lgan davrda O‘rta Osiyoning Buxoro, Samarqand, Qo‘qon, Farg‘ona, Xo‘jand va Istaravshan kabi madaniyat markazlarida o‘zbekcha-tojikcha mulammalar yozish an’anasi izchil davom etgani haqida ma’lumot beriladi. Muallif ushbu she’riy uslubda ijod qilgan shoirlar qatorida Mirzo Siddiq Fano, Maxmur, Zavqiy, Munis, Avaz, Shohin, Muqimiy, Furqat, Nadim, Asiriy, Tug‘ral, Rumoniy va boshqalarni tilga oladi

[5.19]. Shoir Fano ijodida ham mulamma shaklidagi g‘azallar salmoqli o‘rin tutadi:

Ne xo‘rad bog‘ayr har dam boda no‘sham chun sharob,
Men icharman qon, erur pargola bag‘rim kabob.
No‘shi xandur, lutf bo ag‘yor dorad be darig‘,
Bizga kelganda qilur chin-chin ming itob.
Vaqti asr oma berun az maktab xurshidid,
To kelturmay ul oyg‘a tiyra mohi oftob.
Fikri on mo‘yi miyonash kard maro ham chu mo‘y,
O‘tqa tushgan qil kibi ko‘p aylagumdir pechi tob.
To abruyi bo‘tiyro qiblayi dil soxtan,
Sajdalar aylab ibodat aylaram topg‘um savob.
Tez raftan yo magar ishqi jahon omuxta,
Bazmga kirsa o‘turmay ketmikka aylar shitob.
Pasri umram ba umidi vasl jonon shud Fano,
G‘am inosiqa zavol, hajr o‘ti o‘lsun xarob.

NATIJA. Fano turkiy devonining o‘zida 5 baytli g‘azallar 47 ta, 6 baytli g‘azallar 23 ta, 7 baytli g‘azallar 58 ta, 8 baytli g‘azallar 2 ta, 9 baytli g‘azal esa 1 tani tashkil etadi. Bundan ko‘rinadiki, Fano ijodida 5 va 7 baytli g‘azallar yetakchi o‘rin egallaydi.

Fano turkiy devonining qo‘lyozma nusxalarida “Ul oyning shavqida har kim boshi uzra tushub savdo” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalning ikki baytida she’r mazmuniga ta’sir etuvchi ayrim farqlar uchraydi.

7015(V) raqamli nusxada:

Tun-kun ohim o‘qidin hazar gar aylamas nechun,
Sar xurshididin oy aylamish bu gunbazi xuzro.

1030(III) raqamli nusxada:

Tun-kun ohim o‘qidin hazar gar aylamas nechun,
Sar xurshidi oy jo‘shin kavokibdin qilib g‘abro.

[g‘arbo. yer, yer yuzi] [jo‘sh. G‘ulg‘ula, g‘avg‘o, to‘palon, to‘lqin]. Ushbu baytning ikkinchi misrasidagi o‘zgarish mazmunga ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, vazn tizimida o‘zgarish kuzatilmaydi.

7015(V) raqamli nusxada:

Vahki bir gul shavqidin ming rang afg‘ondur mango,
Bulbul sho‘ridadek miyl gulistondur mango.

1030(III) raqamli nusxada:

Vahki bir gul shavqidin ming afg‘ondur mango,
Bulbul sho‘ridadek miyl gulistondur mango.

7015(V) nusxada keltirilgan mazkur bayt ramali musammani mahzuf (foilotun, foilotun, foilotun, faal) vaznida yozilgan. Taqte’si: –V– – / –V– – / –V– – / V –. 1030(III) raqamli nusxada “rang” so‘zining tushib qolishi bayt vaznida saktalik yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan.

XULOSA. Devon qo‘lyozmalarining matniy-qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, asar turli nusxalarda bizgacha yetib kelgan bo‘lib, ular orasida 7025/II, 7015/V va 1030/III raqamli qo‘lyozmalar alohida ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur nusxalarda keltirilgan g‘azallarda matniy tafovutlar, bayt va misralarning o‘zgarishi, orttirish yoki qisqartirish holatlari, shuningdek, kotib xatolari uchraydi. Bu esa devon matnining shakllanish jarayoni murakkab va ko‘p bosqichli bo‘lganini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, har bir qo‘lyozma o‘z davrining tarixiy-madaniy muhitini aks ettiruvchi muhim manba sifatida namoyon bo‘ladi. Mirzo Siddiq Fano ijodi Qo‘qon adabiy muhitining yuksak darajada taraqqiy etganini, mumtoz an’analar bilan xalqona yo‘nalishlarning o‘zaro uyg‘unlashganini yaqqol tasdiqlaydi. Uning devoni bugungi kunda ham chuqur ilmiy o‘rganishni talab etadigan qimmatli adabiy merosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Fano. *Devon*. Qo‘lyozma. O‘zFASHI. Asosiy fond. 1030/III.
2. Fano. *Devon*. Qo‘lyozma. O‘zFASHI. Asosiy fond. 7015/V.
3. Hakimov M. *Sharq manbashunosligi lug‘ati*. – Toshkent: Davr Press, 2013.
4. Hamidova M. *Qo‘lyozma bayozlar / adabiy manba*. – Toshkent: Fan, 1981.
5. Jo‘raboev O. *Mirzo Siddiq Fano va uning adabiy merosi* // O‘zbek tili va adabiyoti, 2011.
6. Jo‘raboev O. *Mumtoz adabiyotda mug‘anniynoma*. – Toshkent: Tamaddun, 2016.
7. Qurbonaliyeva M. *Adabiy aloqalar va zullisonaynlik an’anasi*. – Toshkent: Yangi nashr, 2015.
8. Sirojiddinov Sh., Umarova S. *O‘zbek matnshunosligi qirralari*. – Toshkent: Akademnashr, 2015.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.013.73

ADAPTIV SUN'IY INTELLEKT MUHITINING TA'LIM JARAYONIGA DIDAKTIK TA'SIRI VA IMKONIYATLARI

Radjapova Feruza Abdullayevna, Urganch davlat pedagogika instituti Filologiya fakulteti dekani, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

https://orcid.org/0000-0002-2381-7000
e-mail: radjapovaferuza900@gmail.com

DIDACTIC IMPACT AND OPPORTUNITIES OF THE ADAPTIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE ENVIRONMENT ON THE EDUCATIONAL PROCESS

Radjapova Feruza Abdullayevna, Dean of the Faculty of Philology, Urgench State Pedagogical Institute, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, docent

ДИДАКТИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ АДАПТИВНОЙ СРЕДЫ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Раджапова Феруза Абдуллаевна, декан факультета филологии Ургенчского государственного педагогического института, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент

Annotatsiya: *Maqolada sun'iy intellekt asosidagi adaptiv muhitning ta'lim jarayoniga didaktik imkoniyatlari va ta'siri muhokama qilinadi. Ayniqsa, raqamli ta'lim sharoitlarida an'anaviy o'qitish modelini transformatsiya qilish va sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilishga e'tibor qaratilgan. Adaptiv ta'lim muhiti didaktik mohiyati ochib berilgan bo'lib, u o'quvchilarning individual xususiyatlarini tahlil qilish, ularning o'quv faoliyatini monitoring qilish va o'quv kontentini avtomatik ravishda moslashtirish asosida tashkil etilgan.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, adaptiv ta'lim, raqamli ta'lim muhiti, didaktika, o'qitishni personalizatsiyalash, bilimlarni diagnostika qilish, ta'lim texnologiyalari.*

Abstract: *The article discusses the didactic opportunities and impact of the adaptive environment based on artificial intelligence on the educational process. Particular attention is paid to transforming the traditional teaching model and introducing artificial intelligence technologies in the context of digital education. The didactic essence of the adaptive educational environment is revealed, which is organized on the basis of analyzing the individual characteristics of students, monitoring their learning activities, and automatically adapting educational content.*

Keywords: *artificial intelligence, adaptive education, digital educational environment, didactics, personalization of learning, knowledge diagnostics, educational technologies.*

Аннотация: *В статье рассматриваются дидактические возможности и влияние адаптивной среды на основе искусственного интеллекта на образовательный процесс. Особое внимание уделяется трансформации традиционной модели обучения и внедрению технологий искусственного интеллекта в условиях цифрового образования. Раскрыта дидактическая сущность адаптивной образовательной среды, которая организована на основе анализа индивидуальных особенностей учащихся, мониторинга их учебной деятельности и автоматической адаптации учебного контента.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, адаптивное обучение, цифровая образовательная среда, дидактика, персонализация обучения, диагностика знаний, образовательные технологии.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi raqamli transformatsiya jarayonlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bu holat o‘qitish jarayonining mazmuni, shakllari va vositalarini tubdan yangilashni talab etmoqda. Ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishi natijasida o‘qitishning klassik modeli (bir xil dastur, bir xil topshiriq, bir xil baholash) o‘rniga o‘quvchi shaxsiga moslashtirilgan adaptiv ta’lim modeli shakllanmoqda. Adaptiv sun’iy intellekt muhiti deganda, o‘quvchilarning bilim olish jarayonini avtomatik ravishda tahlil qiluvchi, ularning individual rivojlanish ehtiyojlarini aniqlovchi va shunga mos o‘quv trajektoriyasini ishlab chiqadigan raqamli ta’lim ekotizimi tushuniladi. Ushbu muhit o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishda didaktik boshqaruvning yangi shakli sifatida namoyon bo‘ladi.

Adaptiv ta’lim muhitining didaktik mohiyati, avvalo, o‘quvchining individual imkoniyatlarini aniqlash va ta’lim jarayonini shu asosda differensial tashkil etish bilan bog‘liq. Sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quvchining faoliyatini real vaqt rejimida monitoring qilib, uning o‘zlashtirish tezligi, xatolar dinamikasi, qiziqishlari hamda o‘quv motivatsiyasi haqida tahliliy ma’lumotlarni shakllantiradi. Natijada o‘qitish jarayonining mazmuni o‘quvchining o‘ziga xos ehtiyojlariga moslashtiriladi. Bu holat ta’limda individuallashtirish tamoyilining amaliy mexanizmini kuchaytiradi. “O‘qituvchilar uchun sun’iy intellektni ta’lim jarayonida qo‘llash bo‘yicha uslubiy qo‘llanma”da ham sun’iy intellekt o‘quvchining bilim darajasi va o‘quv uslubiga qarab kontentni moslashtirishi ta’kidlanadi [1:4-9].

Adabiyotlar tahlili. Didaktik jihatdan adaptiv sun’iy intellekt muhitining mohiyati shundaki, u o‘quv jarayonini “moslashuvchan tizim”ga aylantiradi. Ya’ni o‘quvchi faqat tayyor bilimni qabul qiluvchi subyekt emas, balki o‘zining faoliyati orqali ta’lim yo‘nalishini belgilab boruvchi ishtirokchiga aylanadi. Bunday muhitda o‘qituvchi ham faqat bilim beruvchi shaxs emas, balki o‘quv jarayonini loyihalovchi, boshqaruvchi va refleksiya qiluvchi pedagogik dizayner sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, adaptiv sun’iy intellekt muhitining didaktik mohiyati ta’lim jarayonining avtomatlashtirilgan tashkil etilishida ham namoyon bo‘ladi. Metodik qo‘llanmada sun’iy intellekt dars rejalarini avtomatik ishlab chiqish, testlarni tekshirish, natijalarni tahlil qilish hamda o‘qituvchi va ota-onalar uchun hisobot tayyorlash imkoniyatlarini yaratishi qayd etilgan [2:60-61].

Bu imkoniyatlar ta’lim jarayonining tashkiliy-metodik tomonini yengillashtirib, o‘qituvchining vaqtini ijodiy va tarbiyaviy faoliyatga yo‘naltirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, adaptiv sun’iy intellekt muhitining didaktik mohiyati ta’limni interaktivlashtirish va kommunikativ jarayonlarni boyitish bilan ham izohlanadi. Uslubiy qo‘llanmada o‘quvchilar sun’iy intellekt vositalari bilan muloqot qilib, virtual o‘qituvchilar yoki tarixiy shaxslar bilan interaktiv suhbatlashish imkoniyatiga ega bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatilgan [3:4-75].

Bu holat o‘quv jarayonini jonlantiradi va o‘quvchining bilish faolligini oshirishga xizmat qiladi. Adaptiv sun’iy intellekt muhitining didaktik mohiyati ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan, avtomatlashtirilgan, moslashuvchan va tahliliy boshqariladigan tizim sifatida qayta qurishdan iboratdir. Bu muhitda didaktik jarayon real vaqt rejimida optimallashtiriladi va o‘quvchi rivojlanishining individuallas Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv ta’limning didaktik ta’siri o‘quv jarayonining asosiy tarkibiy qismlariga (mazmun, metod, nazorat va teskari aloqa) bevosita ta’sir ko‘rsatishi bilan xarakterlanadi. Bu ta’sir mexanizmlari an’anaviy ta’lim modeliga nisbatan o‘qitish jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Adaptiv ta’lim tizimlari o‘quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash, bilim darajasini baholash, o‘rganish tezligini kuzatish va shu asosda o‘quv jarayonini moslashtirish imkoniyatiga ega. “Raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt yordamida adaptiv o‘quv tizimlarini yaratish” maqolasida adaptiv o‘quv tizimlari o‘quvchining harakatlarini tahlil qilib, unga mos o‘quv resurslarini taklif qilishi ilmiy asoslangan tarzda izohlangan [4:91-94].

Adaptiv ta’limning birinchi mexanizmi - diagnostik tahlil mexanizmidir. Bu mexanizm o‘quvchining bilim holatini aniqlash, uning qaysi mavzularni yaxshi yoki sust o‘zlashtirganini ko‘rsatish orqali ishlaydi. Sun’iy intellekt tizimi test natijalari, topshiriqlar bajarish vaqti, xatolar soni va qayta takrorlanish holatini tahlil qilib, o‘quvchi uchun individual bilim xaritasini shakllantiradi. Bu jarayon an’anaviy dars jarayonidagi subyektiv baholashdan farqli ravishda obyektiv va statistik tahlilga tayangan bo‘ladi. Ikkinchi mexanizm - shaxsiylashtirish mexanizmidir. Shaxsiylashtirish o‘quvchi ehtiyojlariga mos o‘quv kontentini tanlash va taqdim etishni anglatadi. Uslubiy qo‘llanmada

sun’iy intellekt o‘quvchining bilim darajasi va o‘quv uslubiga qarab kontentni moslashtirishi, dars jarayonini adaptiv shaklga keltirishi alohida ko‘rsatilgan [5]. Shaxsiylashtirish mexanizmi didaktik jarayonda differensial ta’lim imkoniyatini kengaytiradi. Chunki sinfdagi o‘quvchilar bir xil darajada emas, ularning bilim olish tezligi va qobiliyati turlicha bo‘ladi. Adaptiv SI tizimlari bu farqni hisobga olib, har bir o‘quvchi uchun individual topshiriqlar va resurslarni taqdim etadi.

Adaptiv ta’limning uchinchi mexanizmi - teskari aloqa mexanizmidir. Sun’iy intellekt o‘quvchining faoliyatiga tezkor javob qaytaradi, xatolarini ko‘rsatadi va tushuntirish beradi. Bu holat o‘quvchi motivatsiyasini oshiradi va bilimni mustahkamlashga yordam beradi. Feedback mexanizmi ta’lim jarayonining doimiy takomillashib borishiga xizmat qiladi. Adaptiv ta’limning to‘rtinchi mexanizmi - metodik yordam mexanizmidir. Sun’iy intellekt o‘qituvchiga dars rejalarini tuzish, o‘quv materiallarini tayyorlash, baholash jarayonini avtomatlashtirish va o‘quvchi natijalarini tahlil qilishda yordam beradi. Metodik qo‘llanmada testlarni avtomatik tekshirish, baholash va natijalarni tahlil qilish sun’iy intellektning muhim imkoniyatlari sifatida ko‘rsatilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv ta’limning didaktik ta’siri diagnostika, shaxsiylashtirish, feedback va metodik yordam mexanizmlari orqali ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. So‘nggi yillarda ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi natijasida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari o‘quv jarayonining samaradorligini oshiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt asosida tashkil etilgan adaptiv ta’lim tizimlari zamonaviy didaktik yondashuvlar rivojida yangi bosqichni boshlab berdi. Chunki bunday tizimlar o‘quv jarayonini standart va bir xil shaklda tashkil etishdan ko‘ra, o‘quvchining individual xususiyatlari va o‘zlashtirish dinamikasini hisobga olgan holda moslashtirish imkonini beradi. Shunday ekan, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv ta’limning didaktik ta’siri o‘quv jarayonining barcha tarkibiy qismlariga- mazmun, metod, nazorat, baholash, motivatsiya va refleksiya jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlillar va natijalar. Adaptiv ta’lim tizimlari didaktik ta’sir mexanizmlarining asosiy mazmuni shundan iboratki, ular o‘quvchi faoliyatini tahlil qiladi, o‘quvchi ehtiyojlarini aniqlaydi, o‘qitish mazmunini shaxsga moslashtiradi va o‘quv jarayonida doimiy teskari aloqa yaratadi. Bu jarayon ta’limni “statik” holatdan “dinamik” holatga o‘tkazib, o‘quvchining o‘zlashtirish jarayonini real vaqt rejimida boshqarishga xizmat qiladi. Natijada adaptiv ta’lim didaktik tizim sifatida ta’lim samaradorligini oshirishda kuchli imkoniyatlarga ega bo‘ladi. Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv ta’limning didaktik ta’siri asosan to‘rtta mexanizm orqali namoyon bo‘ladi: diagnostika, shaxsiylashtirish, feedback (teskari aloqa) va metodik yordam. Ushbu mexanizmlar bir-biri bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, ularning har biri ta’lim jarayonida muhim didaktik vazifalarni bajaradi.

Xulosa. Adaptiv ta’lim tizimlarida diagnostika mexanizmi didaktik jarayonning boshlang‘ich va strategik bosqichi hisoblanadi. Diagnostika bu yerda oddiy nazorat testi yoki baholash jarayoni sifatida emas, balki o‘quvchining bilish faoliyatini chuqur tahlil qiluvchi ilmiy mexanizm sifatida talqin etiladi. Sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quvchining har bir harakatini (test savollariga javob berish tezligi, topshiriqlarni bajarish ketma-ketligi, xatolar soni va takrorlanish dinamikasi, resurslardan foydalanish faolligi) muntazam qayd etib boradi. Bu ma’lumotlar asosida o‘quvchining bilim darajasi va bilish strategiyasi haqida aniq tahliliy xulosa chiqariladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Ta’limni rivojlantirish Respublika ilmiy-metodik markazi. O‘qituvchilar uchun sun’iy intellektni ta’lim jarayonida qo‘llash bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. – Toshkent, 2025. – B. 4–9.
2.Ta’limni rivojlantirish Respublika ilmiy-metodik markazi. O‘qituvchilar uchun sun’iy intellektni ta’lim jarayonida qo‘llash bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. – Toshkent, 2025. – B. 60–61.
3.Ta’limni rivojlantirish Respublika ilmiy-metodik markazi. O‘qituvchilar uchun sun’iy intellektni ta’lim jarayonida qo‘llash bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. – Toshkent, 2025. – B. 4–75.
4.Choriyeva Shahlo, Xolboyev Alisher. Raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt yordamida adaptiv o‘quv tizimlarini yaratish // Maktabgacha ta’limda sifat va samaradorlik: rivojlanish istiqbollari: muammo va yechimlar. – 2025. – B. 38–45.
5.Ta’limni rivojlantirish Respublika ilmiy-metodik markazi. O‘qituvchilar uchun sun’iy intellektni ta’lim jarayonida qo‘llash bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. – Toshkent, 2025. **– B.** 91–94.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81'37:81'42

THE TRANSLATION OF VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS AND PRAGMATIC LOSS

Turdiboyeva Dildora Bekmirza qizi, 2nd year doctoral student at Jizzakh State Pedagogical University

FE'L FRAZEMALARINING TARJIMADA BERILISHI VA PRAGMATIK YO'QOTISHLAR

Turdiboyeva Dildora Bekmirza qizi, Jizzax davlat pedagogika universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti

ПЕРЕВОД ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ПОТЕРИ

Турдибоева Дилдора Бекмирза кызы, докторант 2-курса Джизакского государственного педагогического университета

https://orcid.org/0009-0001-9098-137X
e-mail: dildora_baratova@mail.ru

Abstract: *This study examines the translation of verbal phraseological units and analyzes pragmatic losses occurring in the process. It also suggests effective strategies for minimizing such losses in cross-linguistic communication.*

Keywords: *verbal phraseological units, translation, pragmatic loss, phraseology, semantics, equivalence, context, discourse, communication, linguistics, culture.*

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot fe'l frazemalarining tarjimada berilish xususiyatlari hamda ularni boshqa tilga o'girish jarayonida yuzaga keladigan pragmatik yo'qotishlarni tahlil qiladi va ularni kamaytirish usullarini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *fe'l frazemalari, tarjima, pragmatik yo'qotishlar, frazeologiya, semantika, ekvivalentlik, kontekst, nutq, kommunikatsiya, tilshunoslik, madaniyat.*

Аннотация: *Данное исследование рассматривает перевод глагольных фразеологических единиц и анализирует прагматические потери, возникающие в процессе. Также предлагаются способы их минимизации в межъязыковой коммуникации.*

Ключевые слова: *глагольные фразеологизмы, перевод, прагматические потери, фразеология, семантика, эквивалентность, контекст, дискурс, коммуникация, лингвистика, культура.*

Introduction. In modern linguistics, the study of phraseological units has gained significant attention due to their complex semantic structure and strong cultural specificity. Among them, verbal phraseological units occupy a special place, as they reflect dynamic actions, processes, and states expressed through figurative language. Their translation poses considerable challenges, since such units often carry not only lexical meaning but also pragmatic, stylistic, and cultural connotations that are deeply embedded in the source language.

The process of translating verbal phraseological units requires more than simple lexical substitution. Translators must take into account contextual meaning, communicative intent, and the target audience's cultural background. In many cases, the absence of direct equivalents in the target language leads to partial or complete pragmatic loss, which may affect the overall interpretation and effectiveness of the translated text. This study aims to explore the ways verbal phraseological units are rendered in translation and to analyze the types and causes of pragmatic losses that occur in this process.

Materials and Methods. This study investigates the translation of verbal phraseological units from Uzbek into English and Russian, with a focus on the pragmatic losses that occur during the translation process. The research corpus includes over 120 verbal phraseological units collected from

Uzbek literary works, journalistic texts, and bilingual phraseological dictionaries. Units were selected based on criteria such as semantic complexity, frequency, idiomaticity, and cultural specificity. Special attention was paid to expressions that carry figurative meaning and are deeply rooted in Uzbek cultural contexts[1]. The methodological framework combines descriptive, comparative, and contextual approaches. The descriptive analysis was employed to identify the structural, semantic, and functional characteristics of the phraseological units in the source language. This included examining grammatical patterns, degrees of idiomaticity, and syntactic flexibility, which helped in classifying the units according to their structural types. Such a systematic description provides a foundation for understanding the challenges these units present in translation[2].

Contextual analysis played a crucial role in understanding the usage of verbal phraseological units within broader discourse. Since the meanings of these units often depend heavily on situational and cultural context, each example was examined in its original textual environment. This analysis allowed for the observation of shifts in connotation, tone, and emphasis, providing insights into why pragmatic losses occur and how they might affect overall comprehension[3]. The findings were cross-checked against authoritative sources in translation studies to ensure accuracy and reliability[4]. In the field of linguistics, the concepts of "narrow" and "broad" have long existed. The concept of "narrow" has, to some extent, been included in explanatory dictionaries alongside lexical units. The further development and achievements of Uzbek phraseology are also attributable to the contributions of B. Yo'ldoshev, A. Mamatov, and M. Vafoeva. These linguists examined the unique aspects of Uzbek phraseology and illuminated them through various methodological approaches.[5]

Discussion. The analysis of verbal phraseological units in this study highlights the complex interplay between semantics, pragmatics, and cultural specificity in translation. One of the main findings is that even when a literal or near-literal equivalent exists in the target language, pragmatic nuances are often lost. For example, idiomatic expressions that convey humor, irony, or evaluative meaning in Uzbek may appear neutral or even awkward in English or Russian if translated word-for-word[6]. This underscores the importance of considering not only the lexical meaning but also the situational and cultural context when translating phraseological units. Another significant observation concerns the role of context in mitigating pragmatic losses. Phraseological units embedded within a clear situational or textual framework are less likely to lose their communicative value. Translators who pay attention to collocational patterns, discourse markers, and cultural references are better able to preserve both meaning and pragmatic function[7]. Finally, the findings suggest that training translators to recognize and analyze pragmatic aspects of phraseological units can substantially improve translation quality. Awareness of cultural connotations, stylistic registers, and the potential for ambiguity allows translators to choose strategies that maximize communicative equivalence. By integrating descriptive, comparative, contextual, and pragmatic analyses, as this study has demonstrated, translators can make more informed decisions that minimize loss and enhance the readability and authenticity of the translated text[8].

Results. Pragmatic losses were particularly significant in culturally marked expressions. Units deeply embedded in Uzbek folklore, idiomatic metaphors, or culturally specific actions were rarely translatable with full equivalence. Linguistic context specifies the precise meaning of a

[1] Vinogradov, V.V. *Phraseology and Its Tasks in Linguistics*.
[2] Kunin, A.V. *English Phraseology*.
[3] Nida, Eugene. *Toward a Science of Translating*.
[4] Newmark, Peter. *A Textbook of Translation.*
5 Xudoyberdiyeva, z. (2024). Phraseological units and problems of their translation. «actanuuz», 1(1.9.1), 373–374. Https://doi.org/10.69617/nuuz.v1i1.9.1.4312
[6] Baker, Mona. *In Other Words: A Coursebook on Translation.*
[7] Nida, Eugene. *Toward a Science of Translating.*
[8] Vinogradov, V.V. *Phraseology and Its Tasks in Linguistics.*

phraseological unit through the words and sentences surrounding it, while extralinguistic context includes elements related to the speech situation, the author's intent, socio-cultural conditions, and the audience. For example, the English phraseological unit "keep an eye on" can convey different meanings in various contexts, such as "to monitor," "to supervise," or "to watch over." If a translator fails to fully understand the context, the intended meaning may be distorted. Therefore, a translator must strive to preserve the pragmatic function of phraseological units in order to maintain the communicative and expressive effects of the original text.[9] The role of textual context also proved to be crucial in mitigating pragmatic loss. Phraseological units embedded in rich narrative or dialogue contexts retained more of their original pragmatic force than isolated expressions in technical or expository texts. Idiomatic expressions in literary narratives were often successfully adapted through culturally analogous metaphors, whereas journalistic or formal texts suffered greater pragmatic reduction when contextual cues were minimal. Quantitative analysis showed that emotional expressiveness and stylistic coloring were the most affected aspects of translation. Overall, the findings demonstrate that the translation of verbal phraseological units is not merely a linguistic task but also a culturally sensitive process requiring strategic decision-making.

Conclusion. The study of verbal phraseological units and their translation from Uzbek into English and Russian has revealed the multifaceted challenges inherent in this process. One of the main conclusions is that pragmatic loss is a significant factor, even when lexical equivalents exist. Culturally marked expressions, particularly those rooted in folklore, historical references, or idiomatic metaphors, present the greatest difficulty for translators. In such cases, adaptive strategies such as paraphrasing, functional substitution, or descriptive translation are necessary to preserve meaning, but even these strategies cannot fully replicate the original pragmatic or stylistic effect.

In conclusion, the translation of verbal phraseological units is a complex process that goes beyond simple lexical substitution. It requires a comprehensive approach combining descriptive, comparative, contextual, and pragmatic analysis. By acknowledging the influence of cultural context, the potential for pragmatic loss, and the importance of translator strategies, this study provides insights into best practices for rendering phraseological units in translation while preserving as much communicative and cultural meaning as possible.

References:

1. Baker, M. (1992). In Other Words: A Coursebook on Translation. London: Routledge.
2. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall.
3. Nida, E. A. (1964). Toward a Science of Translating. Leiden: E.J. Brill.
4. Vinogradov, V. V. (1972). Phraseology and Its Tasks in Linguistics. Moscow: Nauka.
5. Kunin, A. V. (1977). English Phraseology. Moscow: Vysshaya Shkola.
6. Xudoyberdiyeva, Z. (2024). Phraseological Units And Problems Of Their Translation . «ACTA NUUz», 1(1.9.1), 373–374. https://doi.org/10.69617/nuuz.v1i1.9.1.4312
7. Eshqobilova Dilafro'z Eshqobil qizi. (2025). Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik-birliklarni tarjima qilish muammolari. IQRO INDEXING, 19(01), 1683-1688. https://worldlyjournals.com/index.php/IFX/article/view/22134

[9] Eshqobilova Dilafro'z Eshqobil qizi. (2025). Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarni tarjima qilish muammolari. *Iqro Indexing*, *19*(01), 1683-1688. https://worldlyjournals.com/index.php/IFX/article/view/22134

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 342.7:305-055.2

Ilmiy rahbar: Kutlımuratov Farxad Kalbaevich, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, yuridik fanlar nomzodi, professor

DAVLAT VA JAMIYAT BOSHQARUVIDA AYOLLARNING O‘RNI VA MAVQEYINI YANADA MUSTAHKAMLASH

Toshmamatova Shaxrizoda Dilmurod qizi, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti “Yurisprudensiya” yo‘nalishi 3-kurs talabasi

https://orcid.org/0009-0006-7687-1867

e-mail: shaxrizodatoshmamatova@gmail.com

FURTHER STRENGTHENING THE ROLE AND STATUS OF WOMEN IN PUBLIC AND STATE GOVERNANCE

Toshmamatova Shakhrizoda Dilmurod qizi, Karakalpak State University named after Berdaq 3rd year student of the direction of “Jurisprudence”

ДАЛЬНЕЙШЕЕ УКРЕПЛЕНИЕ РОЛИ И ПОЛОЖЕНИЯ ЖЕНЩИН В ГОСУДАРСТВЕННОМ И ОБЩЕСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

Тошматова Шахризода Дильмурод кызы, Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, студентка 3-курса направления “Юриспруденция”

Annotatsiya: *Ushbu maqola davlat va jamiyat boshqaruvida ayollarning o‘rni va mavqeini yanada mustahkamlash masalalariga bag‘ishlangan. Maqolada ayollarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalardagi faoliyati tahlil qilinib, ularning jamiyat rivojiga qo‘shayotgan hissasi ko‘rsatildi. Shuningdek, maqolada gender tengligini ta’minlash, ayollarning yetakchilik lavozimlariga jalb qilinishi va davlat boshqaruvida ular uchun teng imkoniyatlar yaratish bo‘yicha mavjud strategiyalar va tavsiyalar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *davlat boshqaruvi, jamiyat, gender tengligi, siyosiy ishtirok, ijtimoiy rivojlanish, yetakchilik, gender siyosati, imkoniyatlar, jamiyat boshqaruvi.*

Abstract: *This article is devoted to the issues of further strengthening the role and status of women in public and state governance. The article analyzes women’s activities in political, economic, and social spheres and highlights their contribution to societal development. In addition, it presents existing strategies and recommendations aimed at ensuring gender equality, involving women in leadership positions, and creating equal opportunities for them in public administration.*

Keywords: *public administration, society, gender equality, political participation, social development, leadership, gender policy, opportunities, governance of society.*

Аннотация: *Данная статья посвящена вопросам дальнейшего укрепления роли и положения женщин в государственном и общественном управлении. В статье анализируется деятельность женщин в политической, экономической и социальной сферах, а также отражается их вклад в развитие общества. Кроме того, рассматриваются существующие стратегии и рекомендации по обеспечению гендерного равенства, вовлечению женщин в руководящие должности и созданию равных возможностей для них в системе государственного управления.*

Ключевые слова: *государственное управление, общество, гендерное равенство, политическое участие, социальное развитие, лидерство, гендерная политика, возможности, управление обществом.*

Kirish. Bugungi xalqaro va milliy qonunchilikda davlat va jamiyat boshqaruvida ayollarning o‘rni va mavqeini mustahkamlash nafaqat inson huquqlari tamoyili, balki barqaror ijtimoiy‑iqtisodiy taraqqiyotning ajralmas qismiga aylangan. O‘zbekiston Respublikasining amaldagi Konstitutsiyasi fuqarolarning jinsidan qat’i nazar teng huquqliligi tamoyilini mustahkamlab, bu prinsipni barcha sohalarda, xususan siyosat, iqtisodiyot va davlat boshqaruvida ham ta’minlashni ko‘zda tutadi[1]. Masalan, mamlakat Konstitutsiyasining 42‑moddasida homiladorlik, tug‘ish yoki bolasi borligi sababli ayollarni ishga qabul qilishni rad etish, ularni ishdan bo‘shatish yoki ish haqini kamaytirish ta’qiqlanishi belgilangan. Bu norma ayollarning mehnat sohasidagi diskriminatsiyasiga yo‘l qo‘ymaslikka qaratilgan muhim huquqiy kafolatdir.

O‘zbekiston Respublikasida gender tenglikni ta’minlash bo‘yicha milliy qonunchilikning asosiy hujjatlar O‘RQ-562-sonli “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun bo‘lib [2], u 2019-yil 2-sentabrda qabul qilingan va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 18.03.2025-yildagi SQ-102-V-sonli “2030-yilga qadar O‘zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasini 2024-yilda amalga oshirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturida belgilangan vazifalarning ijrosi hamda 2025-yilda amalga oshirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarorlardir [3]. Ushbu qonun va qarorlar orqali davlat xotin-qizlar va erkaklarga shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni amalga oshirishda teng huquqlilikni kafolatlaydi hamda ularning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda, saylov jarayonida, sog‘liqni saqlash, ta’lim, ilm-fan, madaniyat va boshqa sohalarda teng huquq hamda imkoniyatlarga ega bo‘lishini ta’minlash mexanizmlarini belgilaydi. “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunning 1-moddasida hujjatning maqsadi xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta’minlash bo‘yicha munosabatlarni tartibga solish ekanligi ochiq bayon qilingan. Shuningdek qonunda “gender” tushunchasi, jins bo‘yicha kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik, gender siyosati hamda gender statistikasini shakllantirish kabi atamalar aniq ta’riflab berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada bir nechta tadqiqot metodlari qo‘llanildi, chunki ayollarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi o‘rnini turli jihatdan o‘rganish talab etildi. Avvalo, statistik metod yordamida mavjud raqamli ma’lumotlar tahlil qilindi va ayollarning boshqaruvdagi ishtiroki ko‘rsatkichlari aniqlashtirildi. Shu bilan birga, komparativ metod orqali O‘zbekiston va boshqa mamlakatlarda ayollarning boshqaruvdagi faoliyati solishtirildi, xalqaro tajribalar o‘rganilib, samarali yondashuvlar aniqlangan. Maqolada, shuningdek, amaliy holat tahlili qo‘llanildi, bu orqali boshqaruvdagi ayollarning real hayotdagi roli va ularning ijtimoiy ta’siri o‘rganildi. Bundan tashqari, ilmiy adabiyotlar tahlili metodidan foydalanib, mavzuga oid ilmiy maqolalar, tadqiqotlar va statistik hisobotlar chuqur tahlil qilindi. Ushbu metodlar birgalikda maqolaga ayollarning boshqaruvdagi o‘rni haqida asosli, raqamli va amaliy jihatdan ishonchli tasvir berishga imkon yaratdi.

Tahlil va natijalar. Davlat va jamiyat boshqaruvida ayollarning o‘rnini mustahkamlash bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar va ularning natijalari tahlili milliy qonunchilik, normativ hujjatlar hamda amaliyotni birgalikda ko‘rib chiqishni talab qiladi. O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi gender tenglikni ta’minlashni davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylantirgan. Shu o‘rinda avvalo O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida” qonuni gender tenglikning huquqiy poydevorini shakllantiradi. Xususan, Konstitutsiyaning 58-moddasida davlat erkaklar va ayollarga teng huquq va imkoniyatlarni ta’minlashni belgilaydi, bu norma qonuniy huquqiy asos sifatida ayollarning ijtimoiy va siyosiy ishtirokini mustahkamlashga yo‘naltirilgan. “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi qonun qabul qilinganidan buyon nafaqat huquqiy norma sifatida qaralmoqda, balki amaliy siyosatga tatbiq etilmoqda. Bu qonunning 9‑moddasi davlatning gender siyosatini amalga oshirish yo‘nalishlarini belgilab, mehnat bozorida,

jamiyat boshqaruvida, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohalarida bir xil huquqlarni ta’minlashga qaratilgan mexanizmlarni taklif etadi.

O‘zbekiston gender tenglik bo‘yicha xalqaro reytinglarda sezilarli o‘sishlarga erishgan. Gender Tenglik va Boshqaruv Indeksi 2024-2025 yillar uchun berilgan ma’lumotlarga ko‘ra [4], O‘zbekiston global reytingda 103-o‘rindan 52-o‘ringa ko‘tarilgan. Bu boshqaruv, huquqiy himoya va ta’lim sohalarida amalga oshirilayotgan o‘zgarishlar samarasi sifatida baholanadi. Biroq, bu indeks ham ko‘rsatadiki, mehnat bozorida ayollarning iqtisodiy ishtiroki va maoshlar farqlari kabi masalalar hali ham gender tengligini to‘laqonli ta’minlash uchun muhim yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

So‘nggi yillarda ayollarning siyosiy ishtirokini oshirishga qaratilgan qator chora‑tadbirlar hayotga tatbiq etilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining 18.12.2023-yildagi O‘RQ-883-sonli “O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga saylov va referendum o‘tkazish tartibini yanada takomillashtirishga qaratilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi[5] qonuni ayollarning saylovlarda ishtirokini qo‘llab‑quvvatlash nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega bo‘ldi: endi partiyalar nomzodlar ro‘yxatida kamida 40 % ayollar ishtirok etishi ta’minlanishi belgilangan. Bu normaning joriy etilishi saylovlarda ayollarning boshqaruv lavozimlariga kirishini oshirishda bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda.

Amaliy ko‘rsatkichlar shuni ko‘rsatadiki, ayollarning boshqaruv lavozimlarida roli sezilarli darajada o‘smoqda. Masalan, O‘zbekiston parlamenti “Women in Politics” reytingida yuqori o‘rinlarga chiqdi [6], parlamentlarda ayollar ulushi o‘sib, xalqaro reytingda 45‑o‘rinni egalladi. Bu demokratik jamiyatda ayollarning siyosiy ishtirokini mustahkamlash bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora‑tadbirlarning haqiqiy natijasidir.

Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra [7], 2024‑yilda ayollar turli sohalarda faol ishtirok etgan. Masalan, xotin‑qizlar ta’limda 71,1 %, sog‘liqni saqlashda 74,8 %, iqtisodiyot va sanoatda 46,8 % hamda qishloq xo‘jaligida 43,2 % darajasida faoliyat yuritgan. Bu statistikalar ayollar jamiyatda nafaqat oilaviy, balki professional va iqtisodiy hayotda ham muhim o‘rin egallayotganini ko‘rsatadi. Ammo real hayotda gender tengligini to‘liq ta’minlash borasida hali ham muhim qiyinchiliklar mavjud. Masalan, mehnat bozorida ayollar va erkaklar o‘rtasidagi maoshlar farqi hamda ayollar uchun yuqori rahbarlik lavozimlariga erishish imkoniyati, stereotiplar va ijtimoiy bosimlar ularning to‘la huquqli ishtirokini cheklab qo‘yishi mumkin. BMT va Jahon banki kabi tashkilotlarning tahlillari shuni ko‘rsatadiki, agar ayollar mehnat bozorida erkaklar bilan teng darajada ishtirok etsa, davlat yalpi ichki mahsulotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi va kambag‘allikni kamaytirishga yordam beradi, bu esa gender tengligi siyosatining muhim ijtimoiy‑iqtisodiy foydasini ochib beradi.

Muhokama. Davlat va jamiyat boshqaruvida ayollarning o‘rnini mustahkamlash haqidagi milliy siyosat va huquqiy ta’minot ijobiy natijalarga olib kelmoqda, biroq amaliyotda yuzaga kelayotgan qator murakkab muammolar hali ham chuqur muhokama talab qiladi. O‘zbekiston Respublikasida gender tenglikni huquqiy asoslarda mustahkamlash uchun bir qancha qonun hujjatlari qabul qilingan bo‘lsada, ularning samarali tatbiqi, jamiyat strukturasi va ijtimoiy madaniyat bilan o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinishi lozim. Bir tomondan, davlat organlari va jamiyat institutlari gender siyosatini shakllantirish va amalga oshirish bo‘yicha faol chora‑tadbirlar amalga oshirib kelmoqda. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Boshqaruv samaradorligi agentligi va Germaniya xalqaro hamkorlik jamiyati (GIZ) hamkorligida tashkil etilgan xalqaro ilmiy‑amaliy konferensiyada davlat xizmatida ayollarning ishtiroki, qonunchilik kafolatlari va yetakchilik kompetensiyalarini oshirish masalalari muhokama qilingan. Bu kabi tadbirlar ayollar uchun teng shart‑sharoitlar yaratish, ularning rahbarlik lavozimlaridagi ulushini oshirish bo‘yicha ilg‘or amaliyotlarni o‘rganish imkonini beradi. Konferensiya yakunida bir qator takliflar ishlab chiqilgan bo‘lib, ular ayollarning imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasining parlamentida ham gender tenglik va ayollar faolligi masalalari yuqori darajada muhokama qilinmoqda. Masalan, Oliy Majlis Senatida tashkil etilgan uchrashuvda parlament

organlari ham gender tenglikni ta’minlash, ayollarning ijtimoiy va iqtisodiy faolligini oshirish, hamda kelgusida yangi imkoniyatlar yaratish bo‘yicha hamkorlikni mustahkamlash lozimligi qayd etilgan. Bu parlamentning davlat boshqaruvida ayollarning o‘rnini kengaytirishga qaratilgan siyosatni mustahkamlashdagi faol rolini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, gender tenglikka erishish strategiyalarining ijrosi bo‘yicha Respublika komissiyasining majlisi ham muhokama qilingan. Komissiya raisi Senat Raisi Tanzila Narbayeva rahbarligida bo‘lib o‘tgan majlisda xotin‑qizlarning jamiyatdagi rolini oshirish, ularning salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun zarur shart‑sharoitlar yaratish borasida chora‑tadbirlar muhokama qilingan. Bu yerda yirik davlat strategiyalari, shu jumladan 2030‑yilgacha gender tengligi bo‘yicha maqsadlar qayta ko‘rib chiqiladi va amaliyotga tatbiq etilishi tahlil qilinadi.

Amaliyotdan ko‘rinib turibdiki, gender tenglik siyosati davlat tomonidan qat’iy qo‘llab‑quvvatlanadi: milliy statistika qo‘mitasida Xotin‑qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta’minlash bo‘yicha maslahat‑kengashi faoliyat yuritadi, bu institutning vazifalari orasida normativ‑huquqiy hujjatlar bo‘yicha gender ekspertizalarini amalga oshirish, mehnat bozorida teng imkoniyatlarni yaratish, hamda gender bo‘yicha monitoring va baholashni amalga oshirish kiradi. Bunday mexanizmlar gender siyosatini huquqiy barqarorlik bilan qo‘llab‑quvvatlashga xizmat qiladi. Biroq, muhokama jarayonida bir nechta ijtimoiy va madaniy to‘sqinliklar ham aniqlanmoqda. O‘zbekiston jamiyatida an’anaviy gender rollari va stereotiplar hali ham ko‘plab hududlarda kuchli bo‘lib qolmoqda. Bu holat ayollarning boshqaruv lavozimlarida ko‘proq ishtirok etishiga to‘sqinlik qiluvchi omillardan biri sifatida qaraladi. Masalan, patriarxal qadriyatlar va oilaviy rollarga asoslangan stereotiplar ayollarning iqtisodiy va siyosiy hayotdagi faol ishtirokini cheklashi mumkin ekanligi ilmiy tadqiqotlar orqali ham ko‘rsatib o‘tilgan. Bu stereotiplar qadriyatlar tizimiga chuqur singib ketganligi sababli, faqat qonunchilikni shunchaki kiritish yetarli emas, balki jamiyat madaniyatini ham o‘zgartirish bo‘yicha samarali kommunikatsiya va ta’lim kampaniyalari zarur. Shuningdek, gender tenglikni o‘lchash va tahlil qilishda yirik xalqaro indikatorlar ham muhokama mavzusiga kiradi. Masalan, Gender Tenglik va Boshqaruv Indeksi mamlakatning gender tengligini kompleks baholaydi va O‘zbekistonning indeks ko‘rsatkichlari 2020‑yildan beri 103‑o‘rindan 52‑o‘ringa ko‘tarilganini ko‘rsatadi. Bu o‘sish mamlakatdagi gender siyosati samaradorligini, xususan boshqaruv, ta’lim, mehnat va tadbirkorlik sohalarida erishilgan yutuqlar bilan izohlanadi. Shu bilan birga, bu indeks muhim sohalarda, masalan, iqtisodiy tenglik yoki yuqori rahbarlik lavozimlarida ayollarning vakilligi kabi masalalarda ham yechimlar izlash zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar. O‘zbekiston Respublikasida davlat va jamiyat boshqaruvida ayollarning o‘rnini mustahkamlash bo‘yicha amalga oshirilayotgan huquqiy va siyosiy chora‑tadbirlar sezilarli natijalar beradi. Amaliy natijalar shuni ko‘rsatadiki, parlament, mahalliy hokimiyat organlari va boshqa davlat tuzilmalarda ayollar ulushi ortib bormoqda, xususan saylovlarda va rahbarlik lavozimlarida ularning vakilligi sezilarli darajada oshgan. Milliy statistika qo‘mitasi va xalqaro indikatorlar tahlilidan ko‘rinib turibdiki, ayollarning boshqaruvdagi ishtiroki 2020‑2025-yillarda ijobiy dinamikaga ega bo‘lib, bu qonuniy mexanizmlar va davlat siyosati samaradorligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, mehnat bozorida iqtisodiy farqlar, yuqori rahbarlik lavozimlaridagi ayollarning past vakilligi va patriarxal stereotiplar amaliy muammolar sifatida saqlanib qolmoqda. Bu holatlar gender siyosatini mustahkamlash bo‘yicha qo‘shimcha chora‑tadbirlarni talab qiladi. Shuningdek, qonunchilik va siyosatni jamiyatning barcha qatlamlariga tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Huquqiy normalar mavjud bo‘lsada, ularning real tatbiqi ko‘pincha ijtimoiy stereotiplar va an’anaviy qadriyatlar bilan cheklanishi mumkin. Shu sababli, gender tenglikni oshirishda qonunchilikni kuchaytirish bilan birga, ta’lim, kommunikatsiya va targ‘ibot orqali jamiyat madaniyatini ham rivojlantirish zarur.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Mehnat bozorida va rahbarlik lavozimlarida ayollarning teng huquqli ishtirokini

oshirish maqsadida qo‘shimcha normativ hujjatlar ishlab chiqilishi lozim. Xususan, yuqori lavozimlar uchun kvotalar yoki rag‘batlantiruvchi mexanizmlar joriy etilishi mumkin.

2. Ayollarning boshqaruvdagi salohiyatini oshirish uchun treninglar, seminarlar va ilmiy-amaliy kurslar tashkil etish zarur. Bu ularni professional va siyosiy sohada faolroq ishtirok etishga tayyorlaydi.

3. Ommaviy axborot vositalari va ta’lim tizimi orqali gender tenglikning ahamiyatini keng targ‘ib qilish, stereotiplarni kamaytirish va jamiyatda ijobiy gender madaniyatini shakllantirish muhim.

4. Milliy statistika qo‘mitasi va boshqa mas’ul organlar orqali gender siyosatining amaliy natijalarini muntazam monitoring qilish, indekslar va indikatorlar yordamida samaradorlikni baholash.

5. Xotin ‑ qizlar boshqaruvdagi ishtiroki bo‘yicha xalqaro ilg‘or tajribalarni o‘rganish va ularni milliy siyosatga tatbiq etish, shuningdek, BMT, UNDP va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kuchaytirish.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ayollarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi roli mustahkamlanmoqda, biroq to‘liq gender tengligiga erishish uchun qonunchilik, ijtimoiy madaniyat, ta’lim va siyosiy rag‘batlarni uyg‘unlashtiruvchi tizimli yondashuv zarur. Shu yo‘nalishdagi chora‑tadbirlar nafaqat ayollarning huquqlarini ta’minlaydi, balki milliy iqtisodiy va siyosiy rivojlanishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 01.05.2023. https://lex.uz/docs/-6445145
2. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 02.09.2019-yildagi O‘RQ-562-son. Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida.
3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining qarori, 18.03.2025-yildagi SQ-102-V-son. 2030-yilga qadar O‘zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasini 2024-yilda amalga oshirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturida belgilangan vazifalarning ijrosi hamda 2025-yilda amalga oshirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to‘g‘risida.
4. Gender Tenglik va Boshqaruv Indeksi (GEGI). – Tahliliy hisobot, 2025.
5. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 18.12.2023-yildagi O‘RQ-883-son. O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga saylov va referendum o‘tkazish tartibini yanada takomillashtirishga qaratilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida.
6. United Nations Development Programme (UNDP). Women’s Political Participation in Uzbekistan: Progress and Challenges. – New York: UNDP, 2024.
7. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari. www.stat.uz

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 902(575.2):94

O‘RTA OSIYONI O‘RGANISH RUS KOMITETINING SAMARQANDDAGI FAOLIYATIGA DOIR

Yunusov Maxmudxon, “Ipak yo‘li” xalqaro turizm va madaniy meros universiteti (PhD)

ON THE ACTIVITIES OF THE RUSSIAN COMMITTEE FOR THE STUDY OF CENTRAL AND EAST ASIA IN SAMARKAND

Yunusov Makhmudkhon, Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage (PhD)

К ВОПРОСУ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУССКОГО КОМИТЕТА ПО ИЗУЧЕНИЮ СРЕДНЕЙ И ВОСТОЧНОЙ АЗИИ В САМАРКАНДЕ

Юнусов Махмудхан, Международный университет туризма и культурного наследия “Шелковый путь” (PhD)

https://orcid.org/0000-0002-2942-9236
e-mail: maxmudxony@gmail.com

Annotatsiya*: Maqolada O‘rta Osiyoni o‘rganish Rus komitetining Samarqanddagi faoliyati, arxeologik izlanishlari, tarixiy topografiyani aniqlashdagi o‘rni, V.Bartold va V.Vyatkinning ilmiy hissasi hamda tadqiqotlar natijalari batafsil yoritiladi.*

Kalit so‘zlar*: Rus komiteti, Samarqand, arxeologik tadqiqotlar, Afrosiyob, tarixiy topografiya, V.V.Bartold, V.L.Vyatkin, Mirzo Ulug‘bek rasadxonasi, Devori Qiyomat, arxeologik meros.*

Annotation*: The article examines the activities of the Russian Committee for the Study of Central and East Asia in Samarkand, its archaeological research, role in historical topography, and contributions of V.Bartold and V.Vyatkin.*

Keywords*: Russian Committee, Samarkand, archaeological research, Afrasiab, historical topography, V.V.Bartold, V L.Vyatkin, Ulugh Beg Observatory, Devori Qiyomat, archaeological heritage.*

Аннотация*: В статье рассматривается деятельность Русского комитета по изучению Средней и Восточной Азии в Самарканде, его археологические исследования, роль в изучении исторической топографии, а также вклад В.Бартольда и В.Вяткина.*

Ключевые слова*: Русский комитет, Самарканд, археологические исследования, Афрасиаб, историческая топография, В.В.Бартольд, В.Л.Вяткин, обсерватория Мирзо Улугбека, Девори Киямат, археологическое наследие.*

Kirish. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston, xususan Samarqand hududi Rossiya imperiyasi sharqshunosligi, arxeologiyasi va tarixshunosligining muhim tadqiqot obyektlaridan biriga aylandi. Bu davrda mintaqaning qadimiy shaharlari, me’moriy yodgorliklari, epigrafik manbalari hamda arxeologik obyektlarini ilmiy asosda o‘rganishga bo‘lgan qiziqish sezilarli darajada kuchaydi. Ana shunday jarayonda O‘rta va Sharqiy Osiyoni tarixiy, arxeologik, lingvistik va etnografik jihatdan o‘rganishga ixtisoslashgan Rus komitetining faoliyati alohida ahamiyat kasb etdi. Mazkur ilmiy tuzilma tomonidan tashkil etilgan va moliyalashtirilgan izlanishlar Samarqand tarixiy topografiyasi, Afrosiyob shahristoni, qadimgi me’moriy inshootlar hamda Mirzo Ulug‘bek rasadxonasi kabi noyob yodgorliklarni aniqlash va tavsiflashda muhim o‘rin tutdi.

Samarqandning arxeologik va tarixiy merosi bo‘yicha olib borilgan dastlabki tizimli tadqiqotlar, avvalo, V.V.Bartold va V.L.Vyatkin nomlari bilan

chambarchas bog‘liqdir. Ularning faoliyati natijasida yozma manbalarni arxeologik kuzatuvlar bilan uyg‘unlashtirishga asoslangan ilmiy yondashuv shakllandi. Aynan shu yondashuv Samarqandning qadimgi topografiyasini aniqlash, ayrim yodgorliklarning joylashuvini belgilash, tarixiy manbalarda uchraydigan nom va obyektlarni real makon bilan qiyoslash imkonini berdi. Shu bois Rus komitetining Samarqanddagi faoliyatini nafaqat alohida ilmiy ekspeditsiyalar majmui, balki mintaqa arxeologiyasini o‘rganish tarixidagi yangi metodologik bosqich sifatida baholash mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi O‘rta Osiyoni o‘rganish Rus komitetining Samarqanddagi faoliyatini tahlil qilish, uning asosiy yo‘nalishlari, ilmiy natijalari va tarixiy ahamiyatini yoritishdan iborat. Shuningdek, maqolada ushbu tadqiqotlarning Samarqand arxeologik merosini o‘rganish, hujjatlashtirish va ilmiy muomalaga kiritishdagi o‘rni ham ochib beriladi.

Adabiyotlar tahlili. Mavzuga doir adabiyotlarni bir necha guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga bevosita tadqiqot davrida yaratilgan birlamchi manbalar kiradi. Bu o‘rinda, avvalo, V.V.Bartoldning Samarqandga qilgan safari bo‘yicha hisoboti va uning tarixiy geografiyaga oid ishlari alohida ahamiyatga ega. Mazkur asarlarda Samarqandning mo‘g‘ullargacha bo‘lgan topografiyasini yozma sharq manbalari asosida tiklashga urinish kuzatiladi. Bartoldning yondashuvi keyingi arxeologik tadqiqotlar uchun muhim nazariy-metodologik asos bo‘lib xizmat qilgan [4,5].

Ikkinchi guruhni V.L.Vyatkinning Samarqand va Afrosiyobga bag‘ishlangan tadqiqotlari tashkil etadi. Uning Afrosiyob haqidagi arxeologik ocherki bevosita dala kuzatuvlari, topografik qaydlar va qazishma natijalariga tayangani bilan ajralib turadi. Bu asarning ustun tomoni shundaki, unda yozma manbalar, joy nomlari, mahalliy tarixiy xotira va amaliy arxeologik material o‘zaro bog‘langan. Shu bilan birga, mazkur ish o‘z davri uchun nihoyatda muhim bo‘lsa-da, ko‘proq tavsifiy xarakter kasb etadi [6].

Uchinchi guruhni keyingi davr tarixshunosligi va maxsus sharhlar tashkil etadi. Ularda V. L. Vyatkin faoliyati, Afrosiyob qazishmalarining tarixi va Samarqand arxeologiyasining shakllanish bosqichlari tahlil qilingan. Ayniqsa, Vyatkin merosiga bag‘ishlangan yubiley maqolalari va Samarqand arxeologik izlanishlari tarixiga oid sharhlar uning ilmiy faoliyatini mustaqil tahlil obyekti sifatida ko‘rsatadi [15].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud manbalarning aksariyati yoki alohida shaxslar faoliyatiga, yoki muayyan qazishmalarga bag‘ishlangan. Rus komitetining Samarqanddagi faoliyati esa ko‘pincha Bartold yoki Vyatkin faoliyatining tarkibiy qismi sifatida yoritiladi. Demak, Rus komitetining Samarqanddagi ilmiy tashkiliy, metodologik va arxeologik faoliyatini yagona tizim sifatida kompleks o‘rganish zarurati saqlanib qolmoqda.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillari asosida olib borildi. Tadqiqot jarayonida O‘rta Osiyoni o‘rganish Rus komitetining Samarqanddagi faoliyatiga oid manbalarni tahlil qilishda tarixiy-qiyosiy va manbashunoslik usullaridan foydalanildi. Bu yondashuv Rus komiteti faoliyatining shakllanish bosqichlari, asosiy yo‘nalishlari hamda Samarqand arxeologik merosini o‘rganishdagi o‘rnini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotning manbaviy asosini V. V. Bartold, V. L. Vyatkinning asarlari, ilmiy hisobotlari hamda tarixshunoslikka oid adabiyotlar tashkil etdi. Yozma manbalarda keltirilgan ma’lumotlar arxeologik qazishmalar natijalari, topografik kuzatuvlar va tarixiy dalillar bilan o‘zaro solishtirildi.

Shuningdek, analiz va sintez usullari yordamida Rus komiteti faoliyatining alohida jihatlari - ilmiy tashabbuslar, qazishmalar, topografik izlanishlar va hujjatlashtirish jarayonlari tahlil qilindi hamda umumlashtirildi. Tarixshunoslik yondashuvi esa mavzuga doir mavjud ilmiy qarashlarni baholash, ularning yutuq va cheklanishlarini aniqlashga xizmat qildi. Natijada Rus komitetining Samarqanddagi faoliyatini tarixiy, arxeologik va manbashunoslik nuqtai nazaridan kompleks baholash imkoniyati yaratildi.

Muhokama va natijalar. XX asrning boshidan boshlab Turkistondagi ilmiy tadqiqotlarda O‘rta va Sharqiy Osiyoni tarixiy, arxeologik, lingvistik va etnografik jihatdan

o‘rganish Rus komiteti ham qatnasha boshladi. V.V.Bartold esa Komitetning Samarqanddagi faoliyatining faol ishtirokchisi va amalda rahbari hisoblangan. Shu tarzda arxeologik tadqiqotlarda Rus komitetining paydo bo‘lishi va V.V.Bartoldning Turkistonga oid tadqiqotlari Samarqand va uning yodgorliklarini o‘rganishda muhim burilish nuqtasi bo‘ldi. Mazkur bosqichning asosiy xususiyati shundan iborat ediki, avvalgi havaskorona kolleksionerlik ruhi o‘rnini manbalar, topografiya va dala kuzatuvlarini o‘zaro bog‘lagan nisbatan tizimli ilmiy yondashuv egallay boshladi.

Avvalo, endilikda maqsad qadimiy ashyolar yig‘ish emas hududni sistematik o‘rganish edi. O‘rta Osiyoga kelguniga qadar V. Bartold tomonidan to‘plangan va yozma manbalarni tanqidiy tahlil qilish orqali sinchiklab tekshirilgan juda ko‘p miqdordagi faktik materiallar qadimgi, mo‘g‘ullargacha bo‘lgan Samarqandning topografiyasini o‘rganishga imkon berardi. Shu bilan birga, V.V.Bartold mo‘g‘ullargacha bo‘lgan shaharning hajmini faqatgina Afrosiyob shaharchasi atrofi, mo‘g‘ullar istilosidan keyingi Samarqand hududi ham o‘rganilgan taqdirdagina arxeologik vositalar bilan aniqlash mumkin deb hisoblagan. Bu yondashuv keyinchalik Samarqand tarixiy topografiyasini “ko‘p qatlamli shahar makoni” sifatida talqin qilishga zamin yaratdi.

U shuningdek, Samarqand shahri va uning atrofi bo‘yicha dastlabki topografik tadqiqot o‘tkazish zarur deb hisoblagan. Shuning uchun ham Rus komitetining 1903-yil 26-apreldagi yig‘ilishida V.V.Bartold quyidagi takliflarni ilgari suradi [12]:

- Samarqand shahri atrofidagi (Afrosiyob shaharchasidan tashqari) barcha devor va shahar qoldiqlarining topografik sur’ati va nevelirovkasini tuzish;

- xaritaga barcha masjidlarni tushirgan holda Samarqandning aniq rejasini olish;

- xaritaga ushbu shahar atrofidagi barcha yodgorliklarni kiritish.

Oxir-oqibat bu ishlarga V.L.Vyatkin rahbarlik qiladigan bo‘ldi. Ungacha bo‘lgan muddatda V. Vyatkin o‘zi to‘plagan ma’lumotlar asosida “Samarqand viloyatining tarixiy geografiyasiga doir materiallar”ni nashr etgan edi[7]. Shuning uchun ham Rus komiteti yuqoridagi vazifani unga topshirgan edi. Shu tariqa, Samarqand shahri va Afrosiyob shaharchasi arxeologik tadqiqotlar doirasiga kiritiladi. V.L.Vyatkinning ushbu ishlari natijasida Osiyo muzeyiga topshirilgan 105 varaqdan iborat Samarqand viloyatining yarim verstli tasviri yaratiladi va shuningdek, qadimgi Devori Qiyomat devorining joylashgan joyi aniqlanadi. 1903-yilda Devori Qiyomatning 8 sahifalik fotosuratlari ham Rus komitetiga topshiriladi [11]. Bu ishlar nafaqat tarixiy topografiyani tiklashga, balki yozma manbalarda tilga olingan makonlarni joy bilan bog‘lashga qaratilgan ilk tajribalardan biri bo‘ldi. Tadqiqotning asosiy xulosasi sifatida Devori Qiyomat Samarqand va uning atrofini o‘rab turgan, Ibn al-Faqih (12 farsax) va al-Istaxriy (har ikki tomoni 2 farsax) tomonidan tasvirlangan, ba’zi joylarda g‘oyib bo‘lgan, balandligi va poydevorining qalinligi to‘rt sajenga yetadigan paxsa devor bo‘lganligini keltirish mumkin. Shu ma’noda, Rus komiteti faoliyati Samarqand vohasining tarixiy-landshaft tuzilishini o‘rganishda “arxeologik topografiya” usulining ilk qo‘llanishi sifatida baholanishi mumkin.

V.Vyatkin yuqorida nomlari keltirilgan arab sayyohlarining asarlarini qunt bilan o‘rgangan holda va qal’a yaqinidagi relyef xususiyatlarini inobatga olgan holda, Qadimgi Afrosiyobning Jome’ masjidini shahar arkining g‘arbidan qidiradi. Bu yerda u qazish ishlarini boshlaydi. Dastlabki kunlarda moviy va oq rang bilan sirlangan g‘ishtlar va binoning naqshli qopldiqlai topilgan. Qazish ishlari yakunida 45,5x37,5x7 sm o‘lchamdagi pishiq g‘ishtli plitalardan bunyod qilingan inshootni topadi. Qazishmalar natijasida aniqlangan “ixshid”, “musayyab”, “ishtixon” yozuvli g‘ishtlardan 5 donasi hozirda Samarqand davlat muzey-qo‘riqxonasida saqlanmoqda (A-71) [1,13]. Topilmalarning qolgan qismi Rus komitetining talabi bilan Davlat Ermitajiga yuboriladi. Mazkur holat o‘sha davr mustamlakachilik ilmiy amaliyotiga xos jihatni, ya’ni topilmalarni markaziy imperiya muzeylariga ko‘chirish amaliyotini ham yaqqol ko‘rsatadi.

V. V. Bartold Komitet mablag‘i va Komissiya ruxsati bilan 1904-yil 17-iyul – 13-avgust kunlari Samarqandda, Afrosiyob shaharchasida Jome’ masjidi o‘rnini aniqlashni maqsad qilgan qazish ishlarini o‘tkazadi. Qazish ishlari natijasida qo‘lga kiritilgan ashyolar 8 ta qutiga joylanib, ularning ro‘yxati bilan

Komissiyaga yuboriladi. Oxir-oqibat ushbu ashyolar ham to‘liq ro‘yxati bilan Imperator Ermitajiga yuboriladi. Qazish ishlari davomida aniqlangan shisha, sopol, tosh, metalldan ishlangan buyumlar, binolar qoplamalari, ostodon bo‘laklari kabi ashyolar soni 400 dan ortiqni tashkil etgan bo‘lsa, 50 ga yaqin turli ashyolar aholidan sotib olinadi [17]. Bu raqamlarning o‘ziyoq qazishmalarning ma’lum darajada hujjatlashtirilgan va statistik hisob yuritilgan holda olib borilganini ko‘rsatadi.

V. Bartoldning Samarqanddagi faoliyati V. Veselovskiy ekspeditsiyasiga qaraganda samaraliroq bo‘lgan. Bunga ekspeditsiyaga ko‘rilgan yaxshi tayyorgarlik va maqsadning to‘g‘ri qo‘yilgani sabab bo‘ldi. Ekspeditsiya natijasida X asrdagi Samarqandning topografiyasi aniqlashtirildi. Jome’ masjidiga keladigan bo‘lsak, bu yerda V. Vyatkin tomonidan o‘tkazilgan keyingi qazishmalar binoning V. Bartold taxmin qilganidek Jome’ masjidi ekanligini tasdiqladi. Ya’ni, Bartoldning yozma manbalar asosidagi nazariy rekonstruksiyasi Vyatkinning dala tadqiqotlari bilan tasdiqlanib, Samarqand arxeologiyasida manba va qazishma uyg‘unligining samarali modelini yaratdi.

Qandiyada Samarqandning ilk Namozgohini Hazrati Shohizinda (Qusam ibn Abbos) o‘z qo‘llari bilan qurganligi, musulmonlar har yili ikki marotaba o‘nta-o‘nta, yuzta-yuzta guruhlarga bo‘linib, shahar tashqarisidagi namozgohga borganliklari keltiriladi [2]. Namozgoh katta musulmon bayramlarida ibodat qilish uchun mo‘ljallangan edi. Qandiyada keltirilgan yuqoridagi dalillarga asoslangan V. L. Vyatkin bu yerda ilk Namozgoh masjidi qoldiqlarini topishga umid qilgan. Qazish ishlari natijasida bino qoldiqlari aniqlangan, ammo V. L. Vyatkin hududni to‘liq o‘rgana olmagan [8]. B. D. Kochnevning fikricha, Namozgoh temuriylar davrida qayta qurilgan va taxminan 13,6 gektar maydonni egallagan [14]. Bu esa Samarqanddagi diniy makonlarning bir necha tarixiy qatlamda shakllanib, ya’ni ilk islomiy davr, temuriylar davri va keyingi asrlardagi qayta qurilishlar o‘zaro ustma-ust joylashgan murakkab tizim mavjudligini ko‘rsatadi. Ushbu majmua XVIII asrda Samarqandda yuz bergan inqirozgacha ham faoliyat ko‘rsatgan. Nodirdevonbegi esa unga parallel ravishda shaharning qarama-qarshi — janubiy-g‘arbiy qismida XVII asrning 30-yillarida yangi Namozgohni bunyod etgan.

1905-yilda V. L. Vyatkin Rus komiteti nomidan V. Bartolddan keyin Afrosiyobdagi Jome masjidi hududida qazish ishlarini davom ettirdi. Bu qazishmalar muvaffaqiyatli yakunlanib, masjid topiladi. To‘plangan 100 ga yaqin turli arxeologik ashyolar ham Imperator arxeologiya Komissiyasiga yuboriladi [18]. V. Vyatkin Jome masjidi Samarqandni egallash paytida Chingizxon qo‘shinlari tomonidan yoqib yuborilgan degan xulosaga keladi. Uning qazishmalari natijasida Chingizxon tomonidan yoqib yuborilgan masjid binosi ostida bir nechta xonalardan iborat yana bir bino qoldiqlari topiladi. A. Yu. Yakubovskiy ushbu binoni Somoniylar davriga oid masjid deb taxmin qiladi. V. V. Bartold tomonidan qazib olingan pishiq g‘ishtli inshootni esa o‘sha Somoniylar davriga oid masjidga tegishli katta minoraning qoldiqlari ekanini taxmin qiladi. Bunda olim “Ixshid” so‘zi yozilgan muhrli g‘ishtlarga tayanadi [19]. Bu holat Afrosiyobning me’moriy qatlamlari bir necha siyosiy-madaniy bosqichlarga tegishli ekanini ko‘rsatib, keyingi stratigrafik tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

1904–1905-yillardagi qazishmalar natijalari, shubhasiz, Samarqandni arxeologik o‘rganish tarixida muhim bosqich bo‘lgan. Olib borilgan ishlar yozma manbalarga asoslangan dastlabki tadqiqotlar sifatida ajralib turadi. Shundan so‘ng bir necha yil davomida Afrosiyobdagi arxeologik izlanishlar V. L. Vyatkin nomi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib qoldi. Shu bois A. Yakuboskiy ushbu davr Afrosiyob qazishmalarini tahlil qilar ekan, V. Vyatkin uni deyarli monopoliya qilib olganini qayd etadi [19]. X.G.Axunbabayev “Afrosiyobdagi ixshidlar saroyi” monografiyasida 1904–1930-yillar oralig‘idagi Afrosiyob arxeologik tadqiqotlari asosan V. L. Vyatkin faoliyati bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi [3]. Darhaqiqat, bu davrda Samarqand arxeologiyasi bir shaxs — Vyatkinning dala kuzatuvlari, mahalliy bilimlardan foydalanishi hamda puxta manbashunoslik tayyorgarligi bilan belgilanadigan bosqichni boshdan kechirgan.

1904 va 1905-yillarda olib borilgan qazishmalarning muvaffaqiyati, shubhasiz, Rus komitetini keyingi arxeologik tadqiqotlarni davom ettirishga undadi. Bu safar V. L. Vyatkinga mas’uliyatli ilmiy topshiriq ishonib topshirildi. Mazkur topshiriq mashhur Ulug‘bek rasadxonasi

qoldiqlarini aniqlashga qaratilgan edi. Samarqand Rossiya tomonidan bosib olinganidan so‘ng, rasadxona o‘rnini aniqlash masalasi ko‘plab rus tarixchi, astronom va arxeolog olimlarining e’tiborini tortgan edi. Faqat 1908-yilda V.Vyatkin Obi Rahmat arig‘i bo‘yida joylashgan Cho‘ponota tepaligining janubiy yon bag‘ridagi, mahalliy aholi tomonidan “Naqshi jahon” deb atalgan hududda qazish ishlari olib borib, rasadxona qoldiqlarini aniqlashga muvaffaq bo‘ladi. Rasadxona o‘rnini belgilashda XVII asrga oid vaqf hujjati muhim manba bo‘lib xizmat qiladi [16]. Ushbu hujjatda bir beva ayolning mahalla masjidi foydasiga o‘z tomorqasidan voz kechgani qayd etilib, yer uchastkasi bir tomondan Obi Rahmat arig‘i, ikkinchi tomondan bedazor, uchinchi tomondan mahalla Jome masjidi va to‘rtinchi tomondan Tole’ Rasad tepaligi bilan chegaralanganligi ko‘rsatiladi.

Shu o‘rinda muhim bir jihatga e’tibor qaratish lozim. Rasadxona o‘rnini aniqlash jarayonida samarqandlik mudarris va bilimdon Abu Said Maxsumning hissasi uzoq vaqt davomida yetarli darajada yoritilmagan. Holbuki, ayrim manbalarda uning V. L. Vyatkinning “doimiy ilmiy maslahatchisi” bo‘lgani, sharq qo‘lyozmalari, ayniqsa vaqf hujjatlaridagi murakkab va noaniq o‘rinlarni izohlashda muhim yordam ko‘rsatgani qayd etiladi. 1909-yil 11-fevralda Rus komiteti uning rasadxona o‘rnini aniqlashdagi xizmatlarini e’tirof etib, maxsus mukofot tayinlagan [10].

Demak, Ulug‘bek rasadxonasining topilishi faqat rus sharqshunosligi yutuqlari bilangina emas, balki mahalliy bilim egalari bilan hamkorlik natijasi sifatida baholanishi lozim. Bu holat mustamlaka davri ilmiy tarixini qayta ko‘rib chiqishda muhim metodologik xulosa sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, V.L.Vyatkinning Samarqand viloyatidagi qayroqtoshlarni o‘rganish faoliyati ham Rus komiteti tomonidan moliyalashtirilgan. 1908–1909-yillarda u 250 dan ortiq arab yozuvidagi qayroqtoshdan nusxa olib, ularni ilmiy jihatdan tahlil qilgan [9]. Bu holat Samarqand arxeologiyasining faqat monumental me’moriy yodgorliklar bilan cheklanib qolmaganini, balki epigrafik manbalarni tizimli yig‘ish va o‘rganish bosqichiga o‘tganini ham ko‘rsatadi. Hozirda Samarqand davlat muzey-qo‘riqxonasida qayroqtoshlarning yirik kolleksiyasi saqlanadi. Biroq bu turdagi manbalarni to‘liq komplektlashtirish va ilmiy hujjatlashtirish ishlari hanuz yakuniga yetkazilmagan.

Xulosa.Xulosa qilib aytganda, XX asr boshlarida Rus komitetining Samarqanddagi ilmiy faoliyati voha arxeologiyasini o‘rganish tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Mazkur davrgacha ko‘proq tasodifiy kuzatuvlar, qadimiy buyumlarni yig‘ish va alohida topilmalarni qayd etish ustun bo‘lgan bo‘lsa, Rus komiteti faoliyati natijasida tarixiy topografiya, yozma manbalar va dala tadqiqotlarini o‘zaro bog‘lovchi nisbatan tizimli ilmiy yondashuv shakllandi. Ayniqsa, V. V. Bartold tomonidan ilgari surilgan ilmiy konsepsiyalar va V. L. Vyatkin tomonidan amalga oshirilgan amaliy qazishmalar Samarqandning qadimgi topografiyasini aniqlashtirish, Afrosiyobning muhim me’moriy obyektlarini lokalizatsiya qilish hamda yodgorliklarni tarixiy manbalar bilan qiyosiy o‘rganish imkonini berdi.

Afrosiyobdagi Jome’ masjidi, Devori Qiyomat, qadimgi Namozgoh va Mirzo Ulug‘bek rasadxonasi bilan bog‘liq tadqiqotlar Samarqandning ko‘p qatlamli tarixiy taraqqiyotini yoritishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etdi. Bu izlanishlar natijasida shahar hududining turli davrlarga oid madaniy qatlamlari, me’moriy inshootlari va urbanistik xususiyatlari haqida muhim ilmiy xulosalar shakllandi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqotlar Samarqand arxeologiyasida yozma manbalarni arxeologik materiallar bilan uyg‘un tahlil qilish tajribasining dastlabki samarali namunalaridan biri bo‘ldi.

Biroq Rus komiteti faoliyatining salbiy jihatlarini ham qayd etish lozim. Qazishmalar davomida topilgan ko‘plab ashyolarning markaziy imperiya muzeylariga, xususan Ermitajga yuborilgani mustamlaka davri siyosatining o‘ziga xos xususiyatini yaqqol namoyon etadi. Bu holat mahalliy madaniy merosning markazlashgan tartibda olib chiqib ketilishi muammosini ham yuzaga chiqargan. Shuningdek, ayrim kashfiyotlarda mahalliy bilim egalari va ziyolilarining, jumladan Abu Said Maxsum singari shaxslarning hissasi uzoq vaqt davomida yetarlicha yoritilmay kelgani ilmiy tarixshunoslikni qayta ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston madaniyati tarixi davlat muzeyi arxeologik ashyolar 63-inventar kitobi. 184-bet.
2. Абу Хофс Нажмиддин Умар ан-Насафий ас-Самарқандий. Ал-қанд фи тарихи Самарқанд (Қандия) Тадқиқот, таржима, сўзбоши, изоҳ ва луғатлар муаллифи Комилхон Каттаев. Тошкент, Qaqnus нашриёти, 2020. 28 b.
3. Ахунбабаев Х.Г. Дворец ихшидов Согда на Афрасиябе. Самарканд-1999. С.6.
4. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Самарканд летом 1904 года командированного Русским Комитетом проф. В.В.Бартольда // Известия Русского Комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях. № 4. Ноябрь 1904 г. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1904. С. 21–24.
5. Бартольд В. В. Сочинения. Т. III: Работы по исторической географии. Москва: Наука, 1965.
6. Вяткин В.Л. Афрасиаб — городище былого Самарканда: археологический очерк. Самарканд, 1926. 62 с.
7. Вяткин В. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаета // Справочная книжка Самаркандской области. Вып. VII. Самарканд, 1902 г.
8. Вяткин В.Л. Отчет о раскопках, произведенных в октябре 1904 года в местности Намазгох близ г. Самарканда // Известия Русского комитета… № 7. 1907, С.12-20.
9. Вяткин В.Л. Самаркандская археологическая хроника. Известия Средазкомстариса, вып. III. Ташкент-1928. С.277.
10. ИЗВЕСТИЯ Русского Комитета...1909, С. 9.
11. **Известия Русского комитета… № 4, 1904, стр. 22.**
12. Известия русского комитета… №1, 1903, с. 2-4, 13.
13. Известия русского комитета… №8, СПб 1908. С.22.
14. Кочнев Б.Д. Средневековые загородные культовые сооружения Средней Азии. Ташкент: Фан, 1976. С.35-36.
15. Лунин Б. В. К столетию со дня рождения В.Л.Вяткина // Советская археология. 1969. № 3. С. 3–10.
16. Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Ташкент-1958. 320 с. с.125.
17. Научный архив ИИМК РАН ф.1, 1904 г., д.24. л. 9-10, 13.
18. Отчеть о раскопках производимых в октябрь 1904. Известия русского комитета №7, 1907 декабрь, стр.12.
19. Якубовский А.Ю. Из истории археологического изучения Самарканда/ Труды Отдела Востока ГЭ. Т.II. Л., 1940.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 398.2

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО НАРОДОВ

Шералиева Шохидахон Валижон кызы, магистрант Каршинского государственного университета

https://orcid.org/0009-0001-5157-1351
e-mail: sheraliyevashokhidaa@icloud.com

RUS VA O‘ZBEK XALQLARI MAQOLLARI VA NAQLLARIDA MILLIY MENTALLITETNING AKS ETISHI

Sheralieva Shohidaxon Valijon qizi, Qarshi davlat universiteti magistranti

REFLECTION OF NATIONAL MENTALITY IN PROVERBS AND SAYINGS OF THE RUSSIAN AND UZBEK PEOPLES

Sheraliyeva Shohidakhon Valijon kizi, Master’s student in Karshi State University

Аннотация: *В статье проводится сравнительный анализ русских и узбекских паремий, раскрывающий национальные особенности менталитета и универсальные гуманистические ценности, а также их роль в формировании культурного самосознания личности.*

Ключевые слова: *пословицы, поговорки, менталитет, фольклор, лингвокультурология, гуманизм, сравнение.*

Annotatsiya: *Maqolada rus va o‘zbek maqollarining qiyosiy tahlili orqali milliy mentalitet xususiyatlari, umuminsoniy qadriyatlar hamda ularning shaxs milliy o‘zligini shakllantirishdagi o‘rni yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *maqollar, naqllar, mentalitet, folklor, lingvokulturologiya, gumanizm, qiyoslash.*

Abstract: *The article provides a comparative analysis of Russian and Uzbek proverbs, revealing national mentality features and universal humanistic values, as well as their role in shaping cultural identity.*

Keywords: *proverbs, sayings, mentality, folklore, linguoculturology, humanism, comparison.*

Введение. Пословицы и поговорки – это сжатый код народной мудрости и яркое «зеркало национального характера», в котором веками накапливались исторический опыт, базовые ценности и неповторимое мировоззрение народа. Как точно заметил В.И.Даль, пословица – не просто меткое выражение, а итог многовековых наблюдений за жизнью. Это особенно заметно в богатейшем фольклоре русского и узбекского народов, где национальная самобытность органично сочетается с общечеловеческими идеалами. Несмотря на различия в географии, истории и культуре, обе традиции в паремиях подчёркивают вечные темы созидательного труда, настоящей дружбы, честности и уважения к старшим. Таким образом пословицы становятся эффективным средством воспитания эмоционального и нравственного интеллекта, развивая в человеке терпение, сострадание и ответственность перед обществом.

Анализ литературы и методология. Исследование выполнено на основе сравнительно-типологического подхода, который позволяет выявить как общие, так и специфические особенности паремиологического фонда русского и

узбекского народов. Сопоставление пословиц помогает понять, как национальные черты переплетаются с универсальными гуманистическими ценностями.

Материалом послужили классические сборники: «Пословицы русского народа» В.И.Даля (1), «O‘zbek xalq maqollari» Т.Мирзаева (2) и «Мудрость веков: Узбекские пословицы и поговорки с русскими аналогами» Э.Маманазарова (3).

В работе применены три основных метода: культурологический – для раскрытия национальных мотивов и символики; лингвистический – для анализа семантики, структуры и образности; педагогический – для оценки воспитательного потенциала пословиц. Такой комплексный подход позволил рассмотреть паремии как явление, в котором гармонично сочетаются культурная уникальность и общечеловеческие ценности.

Обсуждение. Паремиологическое пространство русского фольклора – это кладезь практической мудрости, где труд и терпение неизменно ставятся во главу успеха, а праздность и надежда «на авось» получают жёсткое моральное осуждение. Пословица «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда» ярко отражает русский менталитет – стойкий и реалистичный, закалённый суровым климатом и историческими испытаниями. Выражение «Доверяй, но проверяй» подчёркивает важность осторожности и здравого смысла, помогавших сохранять устойчивость в сложных обстоятельствах.

В узбекском паремиологическом фонде преобладает восточная модель нравственного самосовершенствования через труд и коллективную гармонию. Изречения «Mehnatsiz rohat yo‘q» («Без труда нет радости») и «Daraxt yaprog‘i bilan ko‘rkam, odam – mehnati bilan» («Дерево красиво листьями, человек – трудом») не только перекликаются с русскими аналогами, но и добавляют глубокий духовный смысл: труд воспринимается как путь очищения души и повышения статуса в общине.

Особое место занимает тема дружбы и гостеприимства. Русская пословица «Друг познаётся в беде» акцентирует взаимовыручку и коллективизм, а узбекские «Do‘st – do‘stning ko‘zi» («Друг – глаз друга») и «Yaxshilik qilgan odam hech qachon yolg‘iz qolmaydi» («Тот, кто делает добро, никогда не останется один») подчёркивают сакральность гостеприимства и духовное родство. Согласно теории В. Я. Проппа, пословица способна «восстанавливать нарушенную гармонию мира» через чёткую этическую оценку поступков. Таким образом, паремии обоих народов выступают мощным инструментом культурной преемственности, обучая различать добро и зло, честь и бесчестие и укрепляя связь личности с традицией и обществом.

Результаты. Проведенный сравнительный анализ позволил выявить фундаментальные закономерности, отражающие как глубокие общечеловеческие основы, так и национально-специфические грани паремиологического фонда, продемонстрировав, что непоколебимым фундаментом мировоззрения обоих народов являются универсальные категории созидательного труда, верной дружбы и безусловной честности; при этом данные ценности обретают уникальную культурную окраску: в русском фольклоре они транслируются через призму практицизма, жизненной стойкости и оптимизма («Любишь кататься – люби и саночки возить»), в то время как в узбекских изречениях они преломляются сквозь высокую духовность и стремление к внутренней гармонии («Inson qalbining pokligi uning eng katta boyligidir»). Национальная самобытность наиболее ярко манифестирует себя в поэтической структуре паремий: если русские пословицы тяготеют к динамичному ритму, использованию гиперболы и тонкой иронии («Авось да небось до добра не доведут»), то узбекские — к глубокой афористичности, сложным природным метафорам и притчевой форме («Tog‘ bilan tog‘ qovushmas, odam bilan odam qovushar»), что в своей совокупности формирует целостную систему «эмоциональной педагогики», эффективно использующей народный юмор, реализм и мудрость предков в качестве инструментов нравственного воспитания, развития эмпатии и всестороннего познания внутреннего мира современного человека.

TAMADDUN NURI

Заключение. Подводя итог, следует констатировать, что пословицы и поговорки русского и узбекского народов представляют собой уникальный синтез национальной образности и универсального гуманизма, где народная мудрость выступает не только как филологический феномен, но и как важнейшее средство морального формирования и культурного самоопределения личности. В то время как русский фольклор кристаллизует эстетику практицизма и волевой стойкости, в которой жизненный успех неразрывно связан с коллективным трудом и бодростью духа, узбекский фольклор культивирует этику непрерывного духовного восхождения, опирающуюся на многовековую восточную философию совершенствования человека через честность, созидание и сакральное уважение к традициям. Исторический опыт обоих народов подтверждает, что паремии — это не просто малый жанр фольклора, а мощнейший инструмент духовного воспитания, способный выступать мостом между культурами, через который человек постигает фундаментальные основы человечности — ценность труда, крепость дружбы и милосердие, что позволяет паремиологическому наследию русского и узбекского народов выходить за узкие этнические границы, становясь неотъемлемой частью мирового культурного кода и фундаментом глобального нравственного развития.

Использованная литература:

1. Даль В.И. Пословицы русского народа: в 2 т. – М.: Худож. лит., 1989.
2. Мирзаев Т. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2019.
3. Маманазаров Э. Мудрость веков: Узбекские пословицы и поговорки с русскими аналогами. – Тошкент: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2020.
4. Каримов И. Ma’naviyat va xalq donoligi. – Тошкент, 2010.
5. Хамидов Б. Folklor va tarbiya. – Тошкент, 2012.
6. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976.
7. Makhsudova N. Uzbek proverbs and national character // EPRA Journals. – 2023. – P. 15–22.
8. Турапова М. Reflection of the national character in proverbs and sayings of the English and native Uzbek, Russian languages // CyberLeninka. – 2021.
9. Махсудов Д.З. Сопоставительный анализ русских и узбекских пословиц в практике преподавания русского языка // Tadqiqotlar. – 2025. – № 72. – С. 325–327.
10. Нурматов Ш.А. Узбекские пословицы и их сопоставление с русскими. – Тошкент, 2015.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 004.65:81'1

MA'LUMOTLAR BAZASI NAZARIYASINING ASOSIY TAMOYILLARI VA TILSHUNOSLIKDAGI O'RNI

Abduxalimov Abdulaziz Abdumutal o'g'li, Andijon davlat texnika instituti "Tillar va gumanitar fanlar" kafedrasi assistenti

BASIC PRINCIPLES OF DATABASE THEORY AND ITS ROLE IN LINGUISTICS

Abduxalimov Abdulaziz AbduMutal o'g'li, Assistant, Department of "Languages and Humanities", Andijan State Technical Institute

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ТЕОРИИ БАЗ ДАННЫХ И ЕЁ РОЛЬ В ЛИНГВИСТИКЕ

Абдухалимов Абдулазиз Абдумутал оглы, ассистент кафедры "Языки и гуманитарные науки", Андижанский государственный технический институт

e-mail:
abduxalimovabdulaziz1@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ma'lumotlar bazasi nazariyasining asosiy tamoyillari va ularning zamonaviy axborot tizimlaridagi o'rni tahlil qilinadi. Xususan, ma'lumotlar abstraksiyasi, modellashtirish, ACID xususiyatlari, normallash, tranzaksiyalarni boshqarish, konkurentlik nazorati hamda taqsimlangan tizimlar nazariyasi yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *ma'lumotlar bazasi, abstraksiya, relyatsion model, ACID, normallash, lingvistika, korpus, leksikografiya, kompyuter lingvistikasi.*

Abstract: *This article analyzes the main principles of database theory and their role in modern information systems. In particular, it covers data abstraction, modeling, ACID properties, normalization, transaction management, concurrency control, and the theory of distributed systems.*

Keywords: *database, abstraction, relational model, ACID, normalization, linguistics, corpus, lexicography, computational linguistics.*

Аннотация: *В данной статье анализируются основные принципы теории баз данных и их роль в современных информационных системах. В частности, рассматриваются такие аспекты, как абстракция данных, моделирование, свойства ACID, нормализация, управление транзакциями, контроль конкурентности, а также теория распределённых систем.*

Ключевые слова*: базы данных, абстракция, реляционная модель, ACID, нормализация, лингвистика, корпус, лексикография, компьютерная лингвистика.*

Kirish. Ma'lumotlar bazasi nazariyasi zamonaviy axborot texnologiyalarining fundamental asoslaridan biri bo'lib, ma'lumotlarni samarali saqlash, boshqarish va qayta ishlash uchun ilmiy-nazariy va amaliy asoslarni yaratadi. Ushbu nazariya ko'p yillar davomida rivojlanib, bugungi kunda barcha turdagi axborot tizimlarining mustahkam poydevoriga aylangan. Ma'lumotlar bazasi nazariyasi bir necha asosiy tamoyillarga asoslanadi va ularning har biri tizimning samaradorligi, ishonchliligi va xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Metodologiya. ***Normallash nazariyasi*** ma'lumotlar bazasi loyihalashning muhim qismi bo'lib, ortiqcha ma'lumotlarni yo'q qilish va ma'lumotlar anomaliyalarining oldini olish maqsadida ishlab chiqilgan. Edgar Kodd tomonidan kiritilgan normallash jarayoni ma'lumotlar bazasi jadvallari o'rtasidagi funksional bog'liqliklarni tahlil qilish va ularni

ketma-ket normal formalarga keltirish orqali amalga oshiriladi[1].

Tranzaksiyalarni boshqarish va konkurentlik nazorati ko‘p foydalanuvchili ma’lumotlar bazasi tizimlarida juda muhim ahamiyatga ega. Konkurentlik nazorati mexanizmlari bir vaqtning o‘zida ko‘plab foydalanuvchilar ma’lumotlar bazasiga kirishda ma’lumotlar izchilligini saqlash uchun zarur. Asosiy yondashuvlar orasida pessimistik va optimistik blokirovka strategiyalari mavjud. Pessimistik yondashuvda foydalanuvchi ma’lumotlarga kirish oldidan ularni bloklaydi, bu esa boshqa foydalanuvchilarning kutishiga sabab bo‘ladi, lekin konfliktlarni oldini oladi. Optimistik yondashuvda blokirovka minimal darajada qo‘llaniladi va konfliktlar faqat yozish vaqtida tekshiriladi. Ikki fazali blokirovka protokoli (Two-Phase Locking) serializatsiya xususiyatini ta’minlovchi klassik yondashuv bo‘lib, o‘sish fazasida bloklarni olish va qisqarish fazasida ularni bo‘shatish tamoyiliga asoslanadi [2] . ***So‘rovlar optimallashtirish*** ma’lumotlar bazasi tizimlarining samaradorligini ta’minlovchi muhim tamoyildir. So‘rov optimallashtirgichi (query optimizer) foydalanuvchi so‘rovini eng samarali bajarish rejasiga aylantiradi. Bu jarayon so‘rovni tahlil qilish, mumkin bo‘lgan bajarish rejalarini yaratish, har bir rejaning narxini baholash va eng arzon rejani tanlashdan iborat[3].

Taqsimlangan ma’lumotlar bazalari nazariyasi zamonaviy katta hajmli tizimlarning talablarini qondirish uchun rivojlangan. CAP teoremasi (Consistency, Availability, Partition tolerance) taqsimlangan tizimlarning fundamental cheklovlarini belgilaydi: mustahkamlik (izchillik), mavjudlik va tarmoq bo‘linishlariga chidamlilik xususiyatlaridan faqat ikkitasini bir vaqtning o‘zida ta’minlash mumkin. BASE modeli (Basically Available, Soft state, Eventually consistent) ACID modeliga alternativ sifatida paydo bo‘ldi va eventual consistency (oxir-oqibatdagi izchillik) tamoyiliga asoslanadi, bu yerda tizim vaqt o‘tishi bilan izchil holatga erishadi[4].

Ma’lumotlar xavfsizligi va maxfiylik ma’lumotlar bazasi nazariyasining ajralmas qismi bo‘lib, kirish nazorati, autentifikatsiya va shifrlash mexanizmlarini o‘z ichiga oladi. Majburiy kirish nazorati (MAC) va ixtiyoriy kirish nazorati (DAC) modellari ma’lumotlarga kirishni tartibga solishning asosiy yondashuvlari hisoblanadi [5] . ***Ma’lumotlar yaxlitligi*** tamoyili ma’lumotlarning aniqligi, to‘liqligi va ishonchliligi ta’minlanishini nazarda tutadi. Yaxlitlik cheklovlari turli darjalarda amalga oshiriladi: domen yaxlitligi atribut qiymatlari belgilangan turga va diapazoniga mos kelishini ta’minlaydi, kalit yaxlitligi har bir yozuvning noyobligini kafolatlaydi, referensial yaxlitlik jadvallar o‘rtasidagi bog‘liqliklarning mantiqiyligini saqlaydi [6] . Ma’lumotlar bazasi nazariyasining ushbu tamoyillari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular birgalikda zamonaviy axborot tizimlarining ishonchli, samarali va xavfsiz ishlashini ta’minlaydi. Texnologiyalarning rivojlanishi bilan yangi tamoyillar va yondashuvlar paydo bo‘lmoqda, lekin asosiy prinsiplar o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda va kelajak avlod tizimlarining asosini tashkil etmoqda.

Natijalar. Ma’lumotlar bazasi nazariyasining birinchi va eng muhim tamoyili ***ma’lumotlar abstraksiyasi*** hisoblanadi. Bu tamoyil ma’lumotlarni uch darajali arxitektura orqali taqdim etishni nazarda tutadi: ichki (fizik), konseptual (mantiqiy) va tashqi (ko‘rinish) darajalar. Ichki daraja ma’lumotlarning xotirada qanday saqlanishini belgilaydi, konseptual daraja

[1] Kent W. A Simple Guide to Five Normal Forms in Relational Database Theory. Communications of the ACM, 26(2), 1983. – P. 120 – 125.

[2] Bernstein P. A., Goodman N. Concurrency Control in Distributed Database Systems. ACM Computing Surveys, 13(2), 1981. – P. 185 – 221.

[3] Ramakrishnan R., Gehrke J. Database Management Systems (3rd ed.). McGraw-Hill, 2003 – 1065 p.

[4] Brewer E.A. Towards Robust Distributed Systems. Proceedings of the Annual ACM Symposium on Principles of Distributed Computing, 2000. – 16-19 pp.

[5] Bertino E., Sandhu R. Database Security: Concepts, Approaches, and Challenges. IEEE Transactions on Dependable and Secure Computing, 2(1), 2005. – P. 2 – 19.

[6] Garcia-Molina H., Ullman J.D., Widom J. Database Systems: The Complete Book (2nd ed.). Prentice Hall, 2008. – 1203 p.

butun ma’lumotlar bazasining mantiqiy tuzilmasini aks ettiradi, tashqi daraja esa foydalanuvchilar va dasturlar uchun maxsus ko‘rinishlarni taqdim etadi.

Ma’lumotlarni modellashtirish ma’lumotlar bazasi nazariyasining ikkinchi asosiy tamoyili sifatida real dunyo obyektlari va ularning o‘zaro munosabatlarini rasmiy tarzda tavsiflash imkonini beradi. Tarixiy jihatdan, iyerarxik va tarmoq modellari dastlabki yondashuvlar bo‘lgan bo‘lsada, Edgar Kodd tomonidan 1970-yilda taklif etilgan relyatsion model inqilobiy o‘zgarish yaratdi. Relyatsion model ma’lumotlarni jadvallar (munosabatlar) shaklida tasvirlaydi, bu yerda har bir jadval qatorlar (kortejlar) va ustunlar (atributlar) to‘plamidan iborat. Relyatsion modelning matematik asoslari to‘plamlar nazariyasi va predikatlar mantig‘iga tayanadi, bu esa unga qat’iy nazariy bazani beradi[7]. Keyinchalik obyektga yo‘naltirilgan, obyekt-relyatsion va NoSQL modellari paydo bo‘ldi, ularning har biri o‘z qo‘llanish sohasiga ega. Obyektga yo‘naltirilgan model murakkab ma’lumotlar tuzilmalarini saqlashda afzallik bersa, NoSQL modellari (hujjat, kalit-qiymat, ustunli, grafik) katta hajmdagi taqsimlangan ma’lumotlar bilan ishlashda samarali hisoblanadi.

ACID xususiyatlari ma’lumotlar bazasi tranzaksiyalarining ishonchliligini ta’minlovchi to‘rtta fundamental tamoyildan iborat. Atomarlik tamoyili tranzaksiyaning “hammasi yoki hech narsa” prinsipi bo‘yicha bajarilishini ta’minlaydi – tranzaksiyadagi barcha operatsiyalar muvaffaqiyatli bajarilishi yoki birortasi muvaffaqiyatsiz bo‘lsa, barchasi bekor qilinishi kerak. Muvofiqlik (Consistency) ma’lumotlar bazasining har qanday operatsiyadan oldin va keyin belgilangan barcha qoida va cheklovlarga javob berishini kafolatlaydi. Izolyatsiya (Isolation) bir vaqtning o‘zida bajariladigan tranzaksiyalarning bir-biriga ta’sir qilmasligini ta’minlaydi, ya’ni har bir tranzaksiya boshqa tranzaksiyalar bajarilmayotgandek ishlaydi. Bardoshlilik (Durability) muvaffaqiyatli yakunlangan tranzaksiya natijalarining tizim nosozliklari yuz berganda ham saqlanib qolishini kafolatlaydi[8]. Bu tamoyillar moliya tizimlarida, tibbiy ma’lumotlar bazalarida va boshqa tanqidiy tizimlarda ma’lumotlar yaxlitligini saqlash uchun juda muhimdir.

Muhokama. Ko‘rinadiki, ilm-fan sohasida, ayniqsa tilshunoslikda axborot tizimlarini yaratish juda muhim, chunki u tadqiqotchilarga kerakli ma’lumotlarga osonroq kirish imkonini beradi, bu esa yanada samarali tadqiqot harakatlariga va axborot oqimlarini yaxshiroq boshqarishga olib keladi. Binobarin, ushbu ma’lumotlarni samarali saqlash va qayta ishlash uchun tahlil qilish hamda tuzishning fanlararo usullarini ishlab chiqish dolzarb vazifaga aylandi[9]. Ma’umotlar bazasi (MB) texnologiyalari bu maqsad uchun ideal deb hisoblanadi, chunki ular kompyuter texnologiyalari yordamida saqlanishi va boshqarilishi mumkin bo‘lgan uyushgan ma’lumotlar to‘plamlarini yaratishni osonlashtiradi va shu bilan samarali axborot tizimlarini ishlab chiqish va ishlashini qo‘llab-quvvatlaydi[10]. Ma’lumotlar bazasi texnologiyasi an’anaviy va elektron lug‘atlarni yaratishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, ixtisoslashtirilgan va terminologik leksika uchun ma’lumotlar bazalarini yaratish bo‘yicha doimiy ishlar olib borilmoqda[11].

Xulosa. Bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikda ma’lumotlar bazasi texnologiyasidan ma’lumotni kompyuterda taqdim etish uchun foydalanish turli sohalarni, shu jumladan, tipologik, qiyosiy, fonetik, leksik va grammatik tadqiqotlarni; leksikografiya, tezaurus

[7] Codd E.F. A Relational Model of Data for Large Shared Data Banks. Communications of the ACM, 13(6), 1970. – P. 377 – 387.

[8] Gray J., Reuter A. Transaction Processing: Concepts and Techniques. Morgan Kaufmann, 1993. – 1070 p.

[9] *Мишанкина Н.А. Базы данных* в *лингвистических исследованиях* // Вопросы лексикографии. № 1 (3). Томск, 2013. – С. 25 – 34.

[10]Асиновский А.С., Архипова Е.А., Богданова Н.В. и др. Полевая лингвистическая практика: учеб.-метод. комплекс сложной структуры. Ч. 1: Теоретические основы и методика сбора лингвистических данных для представления их в речевом корпусе русского языка. – СПб., 2006. – 704 с.; Хомоненко А.Д. Базы данных. – СПб.: Корона-Принт, 2004. – 736 с.

[11]Герд А.С. Прикладная лингвистика. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – С. 268. – 360 с.

tuzish kabi semantik tadqiqotlarni; kompyuter lingvistikasini; til ta'limi, avtomatik tarjima, nutqni avtomatik aniqlash va sintez qilish kabi amaliy lingvistik muammolarni hal qilishni qamrab oladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Kent W. A Simple Guide to Five Normal Forms in Relational Database Theory. Communications of the ACM, 26(2), 1983. – P. 120 – 125.

2. Bernstein P. A., Goodman N. Concurrency Control in Distributed Database Systems. ACM Computing Surveys, 13(2), 1981. – P. 185 – 221.

3. Ramakrishnan R., Gehrke J. Database Management Systems (3rd ed.). McGraw-Hill, 2003 – 1065 p.

5. Brewer E.A. Towards Robust Distributed Systems. Proceedings of the Annual ACM Symposium on Principles of Distributed Computing, 2000. – 16-19 pp.

6. Bertino E., Sandhu R. Database Security: Concepts, Approaches, and Challenges. IEEE Transactions on Dependable and Secure Computing, 2(1), 2005. – P. 2 – 19.

7. Garcia-Molina H., Ullman J.D., Widom J. Database Systems: The Complete Book (2nd ed.). Prentice Hall, 2008. – 1203 p.

8. Date C.J. An Introduction to Database Systems (8th ed.). Addison-Wesley, 2004. – 968 p.

9. Codd E.F. A Relational Model of Data for Large Shared Data Banks. Communications of the ACM, 13(6), 1970. – P. 377 – 387.

10. Gray J., Reuter A. Transaction Processing: Concepts and Techniques. Morgan Kaufmann, 1993. – 1070 p.

11. *Мишанкина Н.А. Базы данных* в *лингвистических исследованиях* // Вопросы лексикографии. № 1. (3). Томск, 2013. – С. 25 – 34.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81.23

SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING RIVOJLANISHI VA IJTIMOIY-MADANIY TALQINI

Xasanova Shaxzoda, Texnologiyalar, menejment va kommunikatsiyalar instituti "Tillar, tabiiy va ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti

THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES AND THEIR SOCIAL-CULTURAL INTERPRETATION

Xasanova Shakhzoda, Institute of Technologies, Management and Communications Associate Professor of the Department of Languages, Natural and Social Sciences

https://orcid.org/0000-0001-6517-0252
e-mail: xasanovashaxzoda@gmail.com

РАЗВИТИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ИХ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Хасанова Шахзода, Институт технологий, менеджмента и коммуникаций, доцент кафедры языков, естественных и социальных наук

Annotatsiya: *Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarini fazoviy tahlil nuqtayi nazaridan o'rganish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda fazo tushunchasining tarixiy evolyutsiyasi, uning ijtimoiy va madaniy mazmuni hamda sun'iy intellekt texnologiyalari bilan o'zaro bog'liqligi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, tabiiy fazo, sun'iy fazo va raqamli fazo tushunchalari ilmiy jihatdan yoritilib, sun'iy intellekt texnologiyalarining ushbu fazolardagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada sun'iy intellektning fazoviylashuvi jarayonlari hamda zamonaviy texnologik muhitda fazoviy transformatsiya hodisasi ilmiy asosda izohlanadi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, fazoviy tahlil, raqamli fazo, virtual muhit, texnologiya tarixi, ijtimoiy fazo.*

Abstract*: This article analyzes the issues of studying artificial intelligence technologies from the perspective of spatial analysis. The study examines the historical evolution of the concept of space, its social and cultural content, and its interrelationship with artificial intelligence technologies. It also provides a scientific explanation of the concepts of natural space, artificial space, and digital space, and analyzes the role and significance of artificial intelligence technologies in these spaces. The article scientifically explains the processes of the spatialization of artificial intelligence as well as the phenomenon of spatial transformation in the modern technological environment.*

Keywords: *artificial intelligence, spatial analysis, digital space, virtual environment, history of technology, social space.*

Аннотация*: В данной статье анализируются вопросы изучения технологий искусственного интеллекта с точки зрения пространственного анализа. В исследовании рассматривается историческая эволюция понятия пространства, его социальное и культурное содержание, а также взаимосвязь с технологиями искусственного интеллекта. Кроме того, научно освещаются понятия естественного пространства, искусственного пространства и цифрового пространства, анализируются роль и значение технологий искусственного интеллекта в этих пространствах. В статье на научной основе объясняются процессы пространствления искусственного интеллекта, а также феномен пространственной трансформации в современной технологической среде.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, пространственный анализ, цифровое пространство, виртуальная среда, история технологий, социальное пространство.*

Kirish. Zamonaviy ilm-fan rivojlanishida fazo tushunchasi muhim nazariy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Dastlab fazo asosan fizik hodisa sifatida talqin qilingan bo‘lsa, keyinchalik ijtimoiy fanlar rivoji bilan uning ijtimoiy, madaniy va texnologik jihatlari ham tadqiq qilina boshlandi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, fazoviy tahlil (空间分析) sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishini tushuntirishda muhim metodologik yondashuvlardan biri hisoblanadi.

Insoniyatning fazoga bo‘lgan tasavvuri dastlab fizik fazoni (物理空间) idrok etishdan boshlangan. Vaqt o‘tishi bilan bu tushuncha mutlaq fazo (绝对空间) nazariyasidan ijtimoiy fazo (社会空间) konsepsiyasiga o‘tib bordi[1]. Natijada fazo endilikda nafaqat tabiiy muhit, balki inson faoliyati natijasida shakllanadigan ijtimoiy va madaniy muhit sifatida ham talqin qilinmoqda.

Bugungi kunda axborot texnologiyalari va sun’iy intellektning rivojlanishi fazoviy munosabatlarning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, virtual fazo (虚拟空间) va raqamli fazo (数字空间) kabi tushunchalar inson faoliyatining yangi ko‘rinishlarini shakllantirmoqda.

Tarixiy materializm nuqtai nazaridan fazo ishlab chiqarish amaliyoti bilan bog‘liq ijtimoiy munosabatlar tizimi sifatida talqin qilinadi. Bu jarayonda fazo ishlab chiqarish jarayonining moddiy asoslari, ijtimoiy munosabatlarning takrorlanishi va tarixiy rivojlanish imkoniyatlari bilan bog‘liq mexanizmlar orqali namoyon bo‘ladi [2]. Shuningdek, professor Zhang Ren Biao tomonidan taklif etilgan insonlashtirilgan tabiatning fazoviy modeli fazoni uch asosiy darajada o‘rganishni taklif qiladi: fizik-geografik fazo, ijtimoiy-iqtisodiy fazo va madaniy-psixologik fazo[3].

Asosiy qism. *Tabiiy fazo va sun’iy fazo munosabati.* Tabiiy fazo (自然空间) tabiatda mavjud bo‘lgan tabiiy muhitni anglatadi. Bu muhit insoniyat evolyutsiyasining asosiy makoni bo‘lib xizmat qilgan. Inson evolyutsiyasi jarayoni aynan tabiiy fazoda sodir bo‘lgan va bu jarayonda inson tabiat bilan uzviy aloqada rivojlangan.

Sun’iy fazo (人工空间) esa inson faoliyati natijasida shakllangan muhitni ifodalaydi. Bunga shaharlar, texnologik infratuzilmalar hamda virtual muhitlar kiradi. Zamonaviy sun’iy intellekt texnologiyalari sun’iy fazoning yanada kengayishiga xizmat qilmoqda. Tabiiy va sun’iy fazo o‘rtasidagi chegarani aniq belgilash har doim ham oson emas. Chunki inson faoliyati bilan mutlaqo aloqasi bo‘lmagan “sof tabiiy” muhitni aniqlash deyarli imkonsizdir[4]. Shu sababli sun’iy fazo ko‘pincha tabiiy fazoning o‘ziga xos transformatsiyasi sifatida qaraladi.

Evolyutsiya jarayonining o‘zi ham murakkab tabiiy jarayon bo‘lib, nazariy jihatdan uni algoritmik shaklda modellashtirish mumkin [5]. Bu esa sun’iy intellekt texnologiyalarining tabiiy jarayonlarni modellashtirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Tabiiy evolyutsiya va sun’iy evolyutsiya. Tabiiy evolyutsiya biologik mavjudotlarning tabiiy tanlanish jarayoni orqali rivojlanishini anglatadi. Bu jarayonda muhitga moslasha olgan organizmlar yashab qoladi, moslasha olmaganlari esa yo‘q bo‘lib ketadi.

Sun’iy evolyutsiya esa inson tomonidan boshqariladigan rivojlanish jarayonidir. Bunga gen muhandisligi, biotexnologiya va sun’iy intellekt asosidagi evolyutsion algoritmlar misol bo‘la oladi. Masalan, genetika algoritmlari tabiiy tanlanish tamoyillariga asoslangan bo‘lib, murakkab muammolarni hal qilish jarayonida keng qo‘llaniladi. Shuningdek, zamonaviy gen muhandisligi texnologiyalari, jumladan CRISPR texnologiyasi, DNKni o‘zgartirish orqali kasalliklarning oldini olish imkonini yaratmoqda.

Raqamli fazo va virtual muhit. Raqamli fazo (数字空间) zamonaviy texnologiyalar natijasida shakllangan yangi muhitdir. Bu muhit internet, virtual platformalar va metaverse kabi tizimlarni o‘z ichiga oladi.

Raqamli fazo quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

-tizimlilik;
-nolinearlik;
-murakkablik.

Raqamli fazo inson faoliyatining yangi shakllarini yaratmoqda. Masalan, virtual muhit

orqali insonlar dunyoning turli hududlarida bo‘lishiga qaramay, bir xil fazoda muloqot qilishi mumkin.

Bunday fazoviy o‘zgarishlar global kommunikatsiya, ta’lim va madaniy aloqalarning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda.

Texnologiya tarixining fazoviy talqini. Texnologiya tarixini o‘rganishda uch asosiy tarixiy yondashuv qo‘llaniladi:

1. **Ichki tarix** – texnologiyaning o‘z ichki rivojlanish jarayonini o‘rganadi.
2. **Tashqi tarix** – texnologiya rivojlanishiga ijtimoiy va madaniy omillarning ta’sirini tahlil qiladi.
3. **Kontekstual tarix** – texnologiya va muhit o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni o‘rganadi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin ilmiy tadqiqotlarda fazoviy tahlilga bo‘lgan qiziqish sezilarli darajada oshdi. Bu jarayon ilmiy adabiyotlarda “fazoviy burilish” deb nomlandi. Postmodernizm va poststrukturalizm nazariyalari fazo tushunchasining yangi talqinlarini shakllantirishga katta ta’sir ko‘rsatdi. Shuningdek, globallashuv jarayonlari va axborot texnologiyalarining rivojlanishi an’anaviy geografik chegaralarni o‘zgartirib, yangi fazoviy munosabatlarni yuzaga keltirdi [6].

Xulosa. Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishini fazoviy tahlil asosida o‘rganish zamonaviy ilm-fan uchun muhim nazariy va metodologik ahamiyatga ega. Fazo tushunchasining evolyutsiyasi inson faoliyatining turli sohalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u tabiiy, sun’iy va raqamli fazolar orqali namoyon bo‘ladi. Sun’iy intellekt texnologiyalari ayniqsa raqamli fazoning shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynamoqda. Virtual muhitlar, metaverse tizimlari va raqamli platformalar insoniyat uchun yangi fazoviy tajribalarni yaratmoqda.

Shu sababli sun’iy intellektni nafaqat texnologik hodisa sifatida, balki ijtimoiy va madaniy fazolarni shakllantiruvchi muhim omil sifatida ham o‘rganish zarur.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shaxzoda, X. (2024). Definition of the term “verbal phraseological unit” in the chinese language. Analysis of modern science and innovation, 1(1), 127-130.
2. Shaxzoda, X. (2024). Translation of unit analysis of verb phraseology in chinese. yangi o ‘zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali, 1(2), 493-496.
3. 武秀波等：《认知科学概论》，科学出版社，*2007* 年。
4. 肖锋：《信息时代的哲学新问题》，中国社会科学出版社，*2020* 年。
5. 肖锋：《信息主义及其哲学探析》，中国社会科学出版社，*2011* 年。
6. Shaxzoda, X. (2024). Xitoy va o‘zbek tillarida fe’l frazeologizmlarining struktur tahlili. Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g ‘oyalar, 1(1), 399 -402.
7. Khasanova, S.A.Q. (2022). Analysis of verb phraseological units in chinese. Asian Journal of Multidimensional Research, 11(5), 280-283.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 1:316.3:17

JAMIYAT TARAQQIYOTIDA MA'NAVIYAT VA MANFAAT UYG'UNLIGI MASALASINING YORITILISH

Sadanova Dilnoza Alimbayevna, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Falsafa" kafedrasi dotsenti, (PhD)

ОСВЕЩЕНИЕ ВОПРОСОВ ГАРМОНИИ ДУХОВНОСТИ И ИНТЕРЕСОВ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Саданова Дильноза Алимбаевна, доцент кафедры философии Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни, (PhD)

COVERAGE OF THE ISSUE OF THE HARMONY OF SPIRITUALITY AND INTERESTS IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Sadanova Dilnoza Alimbayevna, Associate Professor of the Department of Philosophy, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni, (PhD)

https://orcid.org/0000-0002-4137-3618
e-mail: dilnozasadanova_@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada ma'naviyat va manfaat uyg'unligi jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, ular dialektik uyg'un kelganidagina ijtimoiy borliqni o'zgartirishi va o'zlashtirishi mumkinligi tahlil qilingan. Ijtimoiy taraqqiyotining o'zi ham ma'naviyat va manfaatlar shakllanishiga ta'sir etishi asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *Ma'naviy-madaniy taraqqiyot, taraqqiyot, demokratik davlat, axloq, jamiyat, manfaat, ma'naviyat, urf-odatlar, tarbiya, mustaqillik, ma'naviy - madaniy meros, sosiokreativlik.*

. ***Abstract:*** *The article analyzes the positive impact of the harmony of spirituality and interests on the development of society, and only when they are in dialectical harmony can they change and master social existence. It is argued that social development itself affects the formation of spirituality and interests.*

Keywords: *spiritual and cultural development, development, democratic state, morality, society, interests, spirituality, traditions, education, independence, spiritual and cultural heritage, socio-creativity.*

Аннотация: *В статье анализируется позитивное влияние гармонии духовности и интересов на развитие общества, и утверждается, что только в диалектической гармонии они могут изменять и управлять социальным существованием. Доказывается, что само социальное развитие влияет на формирование духовности и интересов*

Ключевые слова: *духовно-культурное развитие, развитие, демократическое государство, мораль, общество, интересы, духовность, традиции, образование, независимость, духовно-культурное наследие, социально-творческое развитие.*

Kirish. Ma'naviy-madaniy taraqqiyot kishilik jamiyati paydo bo'lganidan beri, kishilarning, mutafakkirlarning diqqatini tortib kelayotgan ijtimoiy voqelik hisoblansa-da, uni ma'lum bir anglangan qonunlar, tartiblar sifatida tushunish ilm-fan rivoji bilan bog'liqdir. Ma'naviy-axloqiy va madaniy hayot etnoan'analar, millat va xalq turmush tarzi, odob,

munosabatlar tizimlari kabi rang-barang ijtimoiy voqeliklar majmuasi sifatida inson manfaatlari dinamikasini belgilab keladi, ularga deterministik ta’sir etib, ularni umumxalq va umuminsoniy manfaatlar tomonga yo‘naltirib turish kuchiga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kishilar, jamiyat o‘z taraqqiyotini doimo ma’lum bir nazariy, gipotetik modellar, utopik g‘oyalar tarzida idrok etib, izohlab kelganlar.Ilmiy izlanishlardagi modellarning ko‘rinishlari va xususiyatlarini tadqiq etgan AQSHlik faylasuf M.Vartofskiy har qanday anologiya, faraz, taxmin, qiyos modal bo‘lavermaslini, balki ilmiy falsafa u boshqacha talqin qilishini ta’kidlaydi. “Model, deb yozadi u, allaqanday ob’yektni yoki ish holatini abstrak tasavvur etish yoki abstrak reprezentatsiyalashdir. Demak modelda tadqiqotchi tomonidan o‘rganiladigan ob’yekt haqidagi, uning xususiyatlari borasidagi o‘zining manfaat va qiziqishlariga muvofiq keladigan simvol tarzda tasavvur etishidir”[3.31].

Agar gap jamiyatning ma’naviy-madaniy taraqqiyoti to‘g‘risida ketsa, demak biz ushbu taraqqiyotni ma’lum bir model yoki nazariya tarzida tasavvur etishimiz, ushbu tasavvurlarimizda iloji boricha ob’yektning barcha xususiyatlarini, tomonlari va aloqalarini ifodalashimiz darkor. To‘g‘ri, insonnning bilish imkoniyatlari cheklangan, ilmi nisbiy, shu bois uning modellar haqidagi qarashlari, miyasida shakllantirgan modellari ham ana shu belgilarga mos bo‘ladi.

Tahlil va natijalar. E.Yusupov ma’naviyatga quyidagicha ijtimoiy-falsafiy ta’rif beradi: “Ma’naviyat insonga o‘ziga xos betakror mohiyat, imkoniyat baxsh etadi, jamiyat a’zolarini birlashtiradi, uyushtirib turadi. Ma’naviyat shaxsning, insonning, xalqning, davlatning, jamiyatning kuchi qudratidir, taraqqiyotini, imkoniyatlari va istiqbollarini belgilovchi ichki ijobiy, ruhiy omildir”[3.32]. Agar manfaatning xatti-harakat, faoliyat bilan bog‘ligini va ular orqali o‘zini ifoda etishini, ob’yektivlashishini eslasak, ular o‘rtasida ma’lum bir farqlar borligini sezamiz. Manfaat ijtimoiy borliq, ma’naviyat esa ruhiy omil, degan qoida, formula paydo bo‘ladi. Ijtimoiy borliq bilan ma’naviyat o‘rtasidagi aloqalar haqida E.Yusupov quyidagilarni yozadi: “Ijtimoiy borliq ijtimoiy ongni belgilaydi, degan g‘oya jamiyat taraqqiyotining dialetik mohiyatini bir yoqlama talqin etishga olib keladi. Ijtimoiy borliq ijtimoiy ongga katta ta’sir ko‘rsatishi shubhasizdir. Lekin ma’naviyatni to‘la qamrab oluvchi ijtimoiy ong borliqning oddiy, passiv in’ikosi emas, albatta. Inson voqelikni his qilibgina qolmaydi, balki o‘z manfaatlari yo‘lida unga faol ta’sir ko‘rsatadi, o‘zlashtiradi va o‘zgartiradi. Ma’naviyat darajasiga ko‘tarilgan ong voqealar yo‘nalishini oldindan ko‘ra bilishga, ularni inson, insoniyat maqsadlari va manfaatlari bilan bog‘lashga imkon beradi”[3.41].

Ma’naviyat va manfaat uyg‘unlashganida inson, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, ular dialetik uyg‘un kelganidagina ijtimoiy borliqni o‘zgartirish va o‘zlashtirishi mumkin[5.417-425]. Mazkur fikrlardan kelib chiqadigan xulosa shundaki, jamiyat taraqqiyoti ma’naviyat va manfaat uyg‘unligi asosida ta’minlanadi, o‘z navbatida, jamiyat taraqqiyotining o‘zi ham ma’naviyat va manfaatlar shakllanishiga ta’sir etadi. Ularning qaysi biri birlamchi, deb savol qo‘yish mumkin, biroq bu savolga qoniqarli javob berish, topish mushkul. Bu o‘rinda ularning uyg‘unligini ma’lum bir nazariy model, ideal, g‘oya tarzida idrok etish ma’quldir.

Keyingi yillarda milliy g‘oyaning yangi demokratik taraqqiyot bosqichiga muvofiq keladigan nazariy va falsafiy muammolari qayta muhokama qilinmoqda. Bizning fikrimizcha, millat, xalq, mustaqillik mavjud ekan, milliy manfaatlarni o‘zida mujassam etuvchi milliy g‘oya va milliy mafkura masalalari kun tartibidan, ta’lim tarbiya, ma’naviy-madaniy rivojlanishdan tushib qolmaydi. Inson manfaatlari ham milliy g‘oya doirasida qaralishi, milliy manfaatlarning tarkibiy qismi sifatida idrok etilishi zarur. Biz inson manfaatlarini milliy g‘oya va milliy mafkura bilan uyg‘un qaraganimizda, mazkur uyg‘unlikdan jamiyat taraqqiyoti uchun zarur qonuniyatlarni izlab topa olganimizda muammo yechimiga to‘g‘ri, rasional va ob’yektiv yondashgan bo‘lamiz.

Bizning tadqiqotimizda milliy g‘oya maqsadlari siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy madaniy taraqqiyot muammolari mag‘ziga singdirilgan, mazkur yo‘nalishlardagi mushohadalarimiz nafaqat o‘sha yo‘nalishlardagi manfaatlarni, shuningdek, inson manfaatlari asosida milliy g‘oya maqsadlarini ham ifoda etadi. Jamiyatimizning ijtimoiy - siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy-madaniy taraqqiyoti masalalari avvalo milliy g‘oya

maqsadlari nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Milliy manfaatlar milliy g‘oya maqsadlaridir. Inson manfaatlari esa, ushbu ikki manfaatlar dialektik uyg‘unligining mahsuli, hamda ularni dinamik voqeliklarga aylantiruvchi kuch, omildir. Inson manfaatlarining namoyon bo‘lishi va jamiyat taraqqiyotiga ta’siri faqat ma’lum bir g‘oyaviy (milliy g‘oya va milliy mafkura) pozisiya, munosabat (pozitiv), xatti-harakatlar (sosiokreativlik)ning natijasi sifatida kelishi mumkin[6.38]. Ma’naviy axloqiy taraqqiyotning o‘zi milliy g‘oya orqali tadqiq etilganida, milliy mafkuraviy jarayonlarning immanent qonunlariga muvofiq va ular sintezidan o‘tkazib qaralganida umummilliy, umumxalq manfaatlariga mushtarakligini anglash mumkin. Birinchisini birinchisiga qarshi qo‘yish mumkin bo‘lmaganidek, ikkinchisini ham birinchisidan ayricha qarash, o‘rganish mumkin emas. Ushbu dialektik bog‘liq asosidagina biz inson manfaatlarining ijtimoiy taraqqiyot bilan bog‘liqligini to‘g‘ri anglaymiz.

Ma’naviy-axloqiy taraqqiyotda inson manfaatlarining namoyon bo‘lish xususiyatlari nimalarda aks etadi? Umuman, ular o‘rtasidagi aloqalar, bog‘liqlik jamiyatga nimalar beradi? “Jamiyat taraqqiyoti va inson kamoloti jarayonida ma’naviyatning barcha qirralari o‘zaro bog‘liq holda shakllanadi va rivojlanadi. Axloq va odob inson hayotga qadam qo‘yayotgan dastlabki davrdanoq shakllanib, uning kamolotiga zamin yaratuvchi ichki ruhiy omil bo‘ladi. Inson tarbiya ko‘rib, muayyan odob axloq normalarini, bilim va ilmlarni egallaydi, mehnat qilib tajriba orttiradi, hunar egallab, kasb sohibi bo‘ladi, malaka orttiradi, o‘z qobiliyati va iste’dodini biror yoki bir necha sohada to‘la namoyon qilish imkoniga ega bo‘ladi. Axloq, odob, bilim, iste’dod zamirida e’tiqod, ixlos, vijdon, iymon shakllanadi. Ma’naviyatning bu jihatlari birgalikda insonda ijtimoiy, moddiy hayotning mohiyati va maqsadlari haqida muayyan dunyoqarash, mafkuraviy e’tiqodlar tizimi shakllanishiga olib keladi”[6.35-36].

Olim diqqatini inson kamolotiga qaratar ekan Sharq, shu jumladan, o‘zbek xalqlarida odob axloq normalariga rioya etish insonning tub manfaatlarini ifoda etishini, bu manfaatlar tarixiy va ma’anaviy-madaniy meros, etnoan’analar orqali millatning kamolotiga xizmat qilishini ta’kidlaydi. Ya’ni ota-bobolarimizdan qolgan, milliy xususiyatlarimizni aks ettiruvchi, ularda qanday paradigma mujassamligini ko‘rsatuvchi axloq odob normalari, ularni shaxs, kishilar tomonidan e’zozlanishi Sharq kishiga, o‘zbek millatiga, umuman insonga xos ma’anaviy manfaatdir.

Jamiyatimizning ma’naviy-madaniy taraqqiyoti mazkur etnoan’analar va manfaatlarga tayanishi bilan G‘arb jamiyatlaridan farq qiladi. Demak, inson manfaatlari bir tomondan, ma’anaviy-madaniy borliqning tarkibiy qismi sifatida, insonda ularni egallashga, o‘zlashtirishga ruhiy ehtiyoj uyg‘otadi, ikkinchi tomondan esa, ma’naviy-axloqiy normalarni, vorisiylik prinsipiga muvofiq, barqaror, avlodlararo aloqalarni asrovchi qadriyatlarga aylantiradi[4.13]. Ushbu ilmiy-falsafiy xususiyatga ega xulosadan va maxsus adabiyotlarni o‘rganishdan kelib chiqib, madaniy-axloqiy taraqqiyotda inson manfaatlari namoyon bo‘lishi xususiyatlarini quyidagi yo‘nalishlarda ko‘rib chiqish mumkin, deb bilamiz:

-ma’naviy-axloqiy normalar inson manfaatlarini, xatti-harakatlarini, faoliyatining ustuvor qoidalari va yo‘nalishlarini belgilab beruvchi ijtimoiy-axloqiy ideal;

-inson manfaatlari jamiyat ma’naviy-axloqiy qadriyatlarining o‘ziga xos mikroko‘rinishi(tarkibiy)dan makroko‘rinish(ustuvor)ga o‘tishi demokratik taraqqiyot talabi;

-inson manfaatlari shaxsning egoistik tilaklari, xohishlari mahsuli emas, ular rasional anglangan, boshqarish mumkin bo‘lgan va ijtimoiy manfaatlar, ayniqsa huquq fenomeni talablari bilan uyg‘unlashish xususiyatlariga ega; inson manfaatlarini mutlaq cheksiz, mutlaq chegarasiz hodisa sifatida tushunmaslik lozim, ular hamisha ma’naviy-axloqiy normalar va qadriyatlar doirasi bilan chegaralanadi, pirovard natijada esa ularga muvofiqligi bilan o‘lchanadi;

-ayrim olingan, sosiokreativ shaxslar, daholar ma’anviy-axloqiy taraqqiyotga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi, o‘z g‘oyalari va e’tiqodini ommaga singdirib, jamiyat ma’naviy-madaniy taraqqiyotini belgilab berishi mumkin.

Jamiyatimizda kechayotgan ijobiy o‘zgarishlar boshqaruv tizimida, ayniqsa rahbarlarda insonga, uning qiziqishlari va muammolariga jiddiy yondashishni, kishilarga sidqidildan xizmatlar ko‘rsatishni taqozo etayotganini aksariyat kadrlar anglab yetmayotgani

tashvishli hol, albatta. Davlatimiz rahbari joylardagi boshqaruv tizimlariga, ularning xodimlariga murojaatida mudom xalq ichida bo‘lishga, kishilarning tashvishlari bilan yashashga, ular bilan muloqot qilib, mavjud muammolarni hal qilishga bosh qosh bo‘lishga undaydi. Uning doimo takrorlaydigan va hayotiy shioriga aylangan fikr: “Xalq bilan uzluksiz muloqot va inson manfaatlari uchun xizmat qilish barcha darajadagi rahbarlar uchun nafaqat majburiyat, balki hayotiy tamoyilga aylanishi shart”[1.45].

Xulosa. O‘zbekistonda barpo etilayotgan demokratik huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati inson manfaatlarini oliy qadriyatga aylantirmoqda. Har bir shaxs, inson sifatida, o‘z xohish, istak va ehtiyojlarini erkin ifoda etishi, o‘zidagi kreativ imkoniyatlarni rivojlantirishi mumkin. Shunday ekan, bu ma’lum bir kishilarni, shaxslarni tarix sahnasiga olib chiqadi, ularning jamiyat taraqqiyotiga zarur hissa, boylik, ulush qo‘shishiga imkon beradi.

A**dabiyotlar ro‘yxati:**

1. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3 том. Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2019.
2. Alimasov V.A., Xodjayeva B.X. Ijtimoiy ma’naviy taraqqiyotda tarixiy shaxslarning roli. Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2016.
3. Вартовофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание. Москва: Прогресс, 1988.
4. Қамар Амон. Маънавият назарияси ва тарихи. Тошкент: Шарқ, 2002.
5. Эркаев А. Маънавиятшунослик. 2-китоб. Тошкент: Маънавият, 2018.
6. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Тошкент: Университет, 1998.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 82.01

JON APDAYK IJODIDA JODUGAR OBRAZI

Mukhammedova Nilufar Eliboyevna, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti (PhD), dotsent

IMAGE OF WITCH IN THE NOVELS OF JOHN UPDIKE

Mukhammedova Nilufar Eliboyevna, Uzbekistan State World Languages University PhD, associate professor

ОБРАЗ КОЛДУНЬИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖОНА АПДАЙКА

Мухаммедова Нилуфар Элибоевна, Узбекский государственный университет мировых языков (PhD), доцент

https://orcid.org/0009-0005-3067-0683
e-mail: nilufarmuxammedova@uzswlu.uz

Annotatsiya: *John Updike ijodida jodugar obrazi zamonaviy adabiyotda neomifologik tafakkurning muhim komponentlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Yozuvchi ushbu obraz orqali qadimgi mifologik va folklor an’analarini zamonaviy ijtimoiy-madaniy kontekst bilan uyg‘unlashtiradi. Ayniqsa, The Witches of Eastwick asarida jodugar obrazi an’anaviy salbiy stereotiplardan voz kechib, mustaqil, ijtimoiy me’yorlarga qarshi turuvchi va ichki erkinlikka intiluvchi ayol timsoli sifatida talqin qilinadi. Updike jodugar obrazini faqat fantastik unsur sifatida emas, balki zamonaviy ayolning identiteti, jinsiyligi va ijtimoiy mavqeini ifodalovchi ramziy konstruksiya sifatida tasvirlaydi. Bu obraz orqali patriarxal jamiyatdagi gender munosabatlari, hokimiyat va erkinlik masalalari ochib beriladi. Shu bilan birga, jodugarlar mifologik arxetip sifatida insonning yashirin istaklari va psixologik ziddiyatlarini ifodalovchi vosita vazifasini bajaradi. John Updike ijodida jodugar obrazi neomifologik talqinning yorqin namunasi bo‘lib, u realizm, mifologiya va ijtimoiy tanqidning sintezini aks ettiradi hamda zamonaviy adabiyotda ayol obrazining yangi interpretatsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Jodugar, asar, ayol, obraz, Matriarxat, olam, sehr*

Annotation*: In the works of John Updike, the image of the witch emerges as a significant component of neomythological thinking in modern literature. The author reinterprets traditional mythological and folkloric motifs by integrating them into a contemporary socio-cultural context. In particular, in the novel The Witches of Eastwick, the figure of the witch is freed from conventional negative stereotypes and is reimagined as a symbol of an independent individual who resists social norms and aspires to inner freedom.This study emphasizes that Updike employs the image of the witch not merely as a fantastical element, but as a symbolic construct reflecting the identity, sexuality, and social position of the modern woman. Thus, in the творчество of John Updike, the image of the witch represents a vivid example of neomythological interpretation, combining realism, mythology, and social critique, and contributing to a new model of female representation in contemporary literature.*

Key words: witch*, novel, woman, image, matriarchy, world, magic.*

Аннотация: *В творчестве Дж.Апдайк образ ведьмы выступает как один из значимых компонентов неомифологического мышления в современной литературе. Писатель переосмысливает традиционные мифологические и фольклорные представления, интегрируя их в современный социокультурный контекст. В частности, в романе «The Witches of Eastwick» образ*

ведьмы освобождается от традиционных негативных стереотипов и интерпретируется как символ независимой личности, противостоящей социальным нормам и стремящейся к внутренней свободе. В данной работе подчёркивается, что Дж.Апдайк использует образ ведьмы не только как элемент фантастики, но и как символическую конструкцию, отражающую идентичность современной женщины, её сексуальность и социальный статус. Таким образом, в творчестве Джон Апдайка образ ведьмы представляет собой яркий пример неомифологической интерпретации, в которой сочетаются реализм, мифология и социальная критика, формируя новую модель репрезентации женского образа в современной литературе

Ключевые слова: *колдунья, произведение, женщина, образ, матриархат, мир, волшебство*.

Kirish. Jon Apdaykning navbatdagi “Istvik jodugarlari” romanida esa uchta Aleksandra Spofford, Jeyn Smat va Syukli Rujmon kabi ayol jodugarlar tasvirlanadi. Mo‘jizaviy realizmda ifoda etilgan aynan sehr va jodu elementi mana shu uch jodugarda aks etadi. Ahamiyatga molik tarafi shundaki, muallif uch ayol taqdirida ajrim sodir bo‘lganigini ifoda etadi. Ajrimdan so‘ng ayollarda sehr-jodu qobiliyoti aks eta boshlaydi. Bu esa yozuvchining mifni qayta yaratganini ko‘rsatadi. Ayollarning sehr-jodu qobiliyati shaharchada ko‘plab nizolarga sabab bo‘ladi. Ulardagi sehr va jodu kuchi shunchalik kuchli ediki ular kim bilan muloqot qilishmasin ularga ta'sir qilmay qolmasdi. Yozuvchi ifoda qilgan jodugar so‘zining etimologiyasiga e'tibor qaratsak u asarda sehr jodu kuchiga ega ayol ma'nosida ifoda etilgan. Ingliz tilining Oksford lug‘atiga ko‘ra jodugar bu sehr-jodu qilish qobiliyatiga ega, asosan qorung‘uda yashaydigan, qora libos kiygan va qo‘lida supurgisi bo‘lgan keksa ayol deb izoh berilgan[5. 472 b]. “Istvik jodugarlari” romanida yozuvchi jodugarlarning uch xil xususiyatni ko‘rsatgan:

1. Tabiat hodisalariga tasir qilish kuchiga ega;
2. Sehr qila olish qobiliyatiga ega;
3. Dinga qarshi tura oladigan kuchga ega.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqotchi E.M.Melitinskiy “Adabiy arxetiplar xaqida” nomli tadqiqotida jodugarga e’tibor qaratgan[2. 136 b]. Uning fikricha jodugar qadimdagi ona ma’budaning shakli hisoblanadi. Shu bilan birga tadqiqotchi jodugarni hosildorlik ma’budiga ham qiyoslaydi. Hosildorlik ma’budi erning mifologik timsolidir. Tadqiqotchi X.Muxammedova mifologik talqinda ayol obrazida ifoda etilgan sehr va jodu uninng nafaqat g‘ayritabiiy kuchga qodir ekanligini balki bu hodisa zamonaviy hayot bilan uyg‘unlashtirib tasvirlanganiga e’tibor qaratadi[4.264 b]. Tadqiqotchi izohlab bergan jodugar ayollar qiyofasi Jon Apdayk yaratgan jodugarlarga mos keladi. Asardagi ifoda etilgan uch jodugar atrofidagilarni hoxlasa yo‘q qila oladi, xohlasa ulardagi ijodiy salohiyatni kuchaytira oladi, yoki xavfli kasalliklarni daf eta oladi hamda o‘z o‘limiga sabab bo‘ladi.

Jodugarlar go‘yoki g‘ayrioddiy qobiliyatlari sabab tabiat bilan tenglasha oladilar, ba’zan esa hamkorlikda ham ishlaydilar. Jodugarlardagi kuch shunchalik cheksizki, ular tabiatda mavjud o‘t-o‘lanlardan doimiy ravishda sehr-jodu ozuqasini olib turadilar. Natijada esa ular fikrlari orqali chaqmoq va momaqaldiroqni ham chaqira oladilar. Jodugarlarning bunday ravishda koinot, tabiat bilan tenglasha olishi ulardagi his-tuyg‘u bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqotchi B.Maksimovning fikricha, romantizm namoyandalari ayolni sodda ong egasi deb ta’riflashadi, shu bois, ulardagi kuch tananing ichida paydo bo‘ladi va asta-sekin kuchayadi[3.42 b]. Ayol tabiat hayotini takrorlayotgandek tuyuladi, tabiat esa, o‘z navbatida, ayolning hayotini (xarakterini, kayfiyatini) takrorlaydi. Jumladan, “Istvik jodugarlari” romani qahramoni Aleksandra oila qurgachgina uning bog‘i mo‘l hosil bera boshlaydi.Jon Apdayk yaratgan ayol obrazlarining barchasi ona tabiatni ardoqlaydi. Ular ishonadigan hodisalar qadimdan ro‘y berib kelayotgan, tushunarli hodisalardir. “Gertruda va Klavdiy” romani qahramoni “tabiat bizning ichimizda va sirtimizdadir”, deb ta’kidlaydi [6.224 b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Ikkala romanda ifoda etilgan ayol obrazlarida mo‘jizaviy realizm doirasida aks etgan sehr-jodu talqinini kuzatish mumkin. Dastlab o‘z qiziqishlarini muhim deb bilgan Gertruda oila tirgagi bo‘la olmasligini ham anglaydi. Biroq bu holat uni mutlaqo qiziqtirmaydi. Aleksandra esa, aksincha, talablari bajarilmaganidan so‘ng sehr-jodudan foydalanadi. Natijada kulgiga aylangan turmush o‘rtog‘i uni zarracha ham tashvishlantirmaydi. Ayollarning oiladagi ustunligi orqali ularning aslida gender

tengligiga intilgani ko‘rinadi. Jon Apdayk ham mazkur ayol obrazlarini feministik harakat ta’sirida yaratganini inkor etmaydi. Ahamiyatli jihati shundaki, yozuvchi ayollarni jismonan kuchli qilib tasvirlasa-da, erkaklarni intellektual jihatdan ustun ko‘rsatadi. Shu bois muallif ayollarning xatti-harakatlarini ko‘proq intuitsiyaga asoslangan holda ifodalaydi. Ayollarning ikki toifasi ajratib ko‘rsatiladi.

“Istvik jodugarlari” romanida olamning matriarxat modeli yaratiladi. Bu olamda ayollar nafaqat turmush o‘rtoqlarini, balki butun boshli shaharcha aholisini boshqara olish kuchiga ega. “Gertruda va Klavdiy” asari qahramoni Gertruda, “Kel turmush quramiz” romani qahramoni bo‘lgan Ruf hamda “Turmush o‘rtoqlar” romani qahramoni Janet kabi obrazlar mifologik syujetni qayta yaratish va boyitishga xizmat qiladi.

Tahlillar va natijalar. Mazkur ayollar o‘lim va hayot o‘rtasida turishlariga qaramay, atrofdagilarga nisbatan shafqatsizdirlar. Ular boshqalarning xohish va istaklarini tinglashni istamaydilar. Ikki toifaga mansub ayollarning o‘ziga xos olami muhit bilan uzviy bog‘liqlikda tasvirlanadi. Jon Apdayk kuchli ayollarni yer, qolaversa, yer unsuri bilan chambarchas bog‘laydi. Jumladan, “Istvik jodugarlari” romani qahramoni Aleksandra loydan turli ayol qiyofalarini yasaydi va bog‘dorchilik bilan shug‘ullanadi. U yaratgan bog‘da noyob gul va daraxt navlari mujassam. Jon Apdayk romanlarida yer obrazini o‘rgangan tadqiqotchi N. L. Itkina “yer”ning aslida tuproq timsoli ekanligini ta’kidlaydi [1.206 b]. Adib talqinida yer bir vaqtning o‘zida ham hayot, ham o‘lim manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Bir tomondan, yer resurs sifatida insonni zarur moddiy va ma’naviy boyliklar bilan ta’minlaydi: undan olinadigan hosil, yer qa’ridan qazib chiqariladigan oltin yoki loydan yaratilgan san’at asarlari bunga misol bo‘la oladi. Ikkinchi tomondan esa, yer xavf manbai hamdir: undagi zararli chiqindilar, vayron hududlar, zilzilalar nafaqat qo‘rquv hissini uyg‘otadi, balki o‘limga ham sabab bo‘lishi mumkin.

Xulosa. “Istvik jodugarlari” romanida jodugarlar suvga tushganda kuchsizlanadi. Shu sabab mazkur asardagi jodugarlar sehr-joduni yo‘qotmaslik uchun yerga yanada mustahkamroq bog‘lanishga intiladilar. Atrofdagilarga bo‘lgan munosabat ham aynan yer harorati bilan bog‘liqligi yozuvchi tomonidan mahorat bilan tasvirlangan. Suv va osmon bilan bog‘liq jodugarlar tabiati esa ularga nisbatan yanada yumshoqroq talqinda aks ettiriladi. Suv jodugarlarining zaif va nozik ko‘rinishiga qaramay, ulardagi ijobiy xususiyatlar keng ochib berilgan. Suv bilan uzviy bog‘langan bu turdagi jodugarlar mehrga to‘la bo‘lib, kuchli mehr tuyg‘usi bilan uyg‘unlashgan. Ular bu tuyg‘uni atrofdagilarga ham ulashishga tayyor, hatto o‘zidagi sehr-jodu va tilsim sirlarini oshkor etishga qodirdir. Ularning bunday, biroz hayrat uyg‘otuvchi xususiyati yangi mifologik talqindagi jodugar timsoliga xos belgilar sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Иткина Н. Л. Художественный мир Джона Апдайка. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2011. – 206 с.
2. Мелетинский Е. М. О литературных архетипах. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1994. – 136 с.
3. Максимов Б. А. Особенности сюжетной структуры в авторской сказке и фантастической новелле эпохи романтизма: автореф. дис. … канд. фил. наук: 10.01.08 / МГУ имени М. В. Ломоносова. – Тверь, 2007.
4. Muxammedova X. Jon Apdayk ijodida mifologik xususiyatlar talqini // Tamaddun nuri. 2025. №1. – 262 b.
5. Oxford English Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 2006. – 472 p.
6. Updike J. Gertrude and Claudius: A Novel. New York: Random House Publishing Group, 2001. – 224 p.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 811.512.133'373:82-84

BOG‘LOVCHISIZ QO‘SHMA GAPLI MAQOLLARNING BADIIY SAN’ATLARNI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI

Xoliqova Nasiba Anvar qizi, Navoiy davlat universiteti O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti 2-kurs magistranti

e-mail: hasjajajbajsbah @gmail.com

THE ROLE OF ASYNDETIC COMPOUND PROVERBS IN THE FORMATION OF ARTISTIC DEVICES

Xoliqova Nasiba Anvar qizi, Master’s student (2nd year), Faculty of Uzbek Language and Literature, Navoi State University

РОЛЬ БЕССОЮЗНЫХ СЛОЖНЫХ ПОСЛОВИЦ В ФОРМИРОВАНИИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ СРЕДСТВ

Холикова Насиба Анвар кызы, магистрант 2-курса факультета узбекского языка и литературы, Навоийский государственный университет

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘zbek tili maqol tizimidagi bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning badiiy adabiyotdagi estetik va lingvopoetik funksiyalari tahlil qilinadi. Xalq og‘zaki ijodi mahsuli bo‘lgan maqollar o‘zining sintaktik tuzilishi orqali antiteza, parallelizm, tazod, qiyoslash, metafora kabi san’atlarni shakllantiradi. Bu maqolalar tildagi badiiy-estetik ifoda imkoniyatlarining manbai sifatida baholanadi.*

Kalit so‘zlar*: bog‘lovchisiz qo‘shma gap, maqol, badiiy san’at, parallelizm, antiteza, metafora, tazod.*

Abstract: *This article analyzes the aesthetic and linguopoetic functions of unconnected compound sentences in the Uzbek proverb system in fiction. Proverbs, which are products of folk oral creativity, form such arts as antithesis, parallelism, contrast, comparison, metaphor through their syntactic structure. These articles are evaluated as a source of artistic and aesthetic expression possibilities in the language.*

Keywords: *unconnected compound sentence, proverb, fiction, parallelism, antithesis, metaphor, contrast.*

Аннотация: *В данной статье анализируются эстетические и лингвопоэтические функции несвязанных сложных предложений в узбекской пословичной системе в художественной литературе. Пословицы, являющиеся продуктами народного устного творчества, благодаря своей синтаксической структуре формируют такие виды искусства, как антитеза, параллелизм, контраст, сравнение, метафора. Эти статьи оцениваются как источник возможностей художественного и эстетического выражения в языке.*

Ключевые слова: *несвязанное сложное предложение, пословица, художественная литература, параллелизм, антитеза, метафора, контраст.*

KIRISH. Maqol — hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda pand-nasihat mazmuniga ega bo‘lgan, ixcham, obrazli, tugal ma’noli va hikmatli ibora yoki gapdir. Biz bu maqol va matallarni qanchalik ko‘p o‘rgansak ham, bu yetarli emas, chunki maqollar orqali o‘tmish ajdodlarimizning butun hayotiy faoliyati, ularning sezimlari, orzu va o‘ylarini his etamiz hamda ulardan kerakli xulosalar chiqaramiz.

“Maqol” atamasi arabcha “qavlun” — “gapirmoq, aytmoq” so‘zidan olingan. Maqol orqali aytilgan fikr kishiga juda kuchli ta’sir ko‘rsatishi bilan, inkor etib bo‘lmaydigan haqiqatga aylangani bois ham bu janrga e’tibor

kuchlidir. “Maqol kamida bitta gapga teng keladi, hukm xarakterida bo‘lib, grammatik fikr ifodalaydi, o‘z ichki grammatik qurilishi jihatidan ham doim gapga teng bo‘ladi, undan anglashilgan mazmun faqatgina tasviriy yo‘l bilan ochiladi”.

Lekin maqollarning orasida oppozitsion munosabat ifodalaydigan turlari alohida ahamiyatga molikdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. O‘zbek tili sintaksisida bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar til tizimidagi eng murakkab, shu bilan birga estetik jihatdan samarali tuzilmalardan biri hisoblanadi. Xalq maqollarida ushbu turdagi gaplar juda keng qo‘llanilib, fikrning ixcham, ohangdor va ta’sirchan ifodalanishini ta’minlaydi. Maqollarning tilidagi badiiy qudratini belgilovchi omillardan biri ularning sintaktik tuzilishi hamda badiiy san’atlar bilan uyg‘unligidir.

Badiiy adabiyot tili, ayniqsa, xalq maqollaridan boy estetik resurs sifatida foydalanadi. Shu bois bog‘lovchisiz qo‘shma gapli maqollar lingvopoetik vosita sifatida o‘rganilishi muhim masalalardan biri sanaladi. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar tarkibida qismlar o‘rtasida hech qanday bog‘lovchi ishlatilmaydi; ular intonatsiya, tartib va ma’no munosabati orqali bir-biriga ulanadi. Maqollarda bu turdagi gaplar ko‘pincha xalq nutqining tabiiy ohangini ifodalaydi, shu sababli ular badiiy adabiyotda xalqona nutq uslubini yaratish vositasi hisoblanadi.

MUHOKAMA. Misol uchun:

1. “Mehnat qilgan to‘yar, yalqov och qolar.”

Bu maqolda ikki mustaqil sodda gap qarama-qarshi ma’no asosida bog‘langan. Sintaktik mustaqillik badiiy ta’sir kuchini yanada oshiradi.

2. **Qarama-qarshilik (antiteza) san’ati.** Antiteza (yunoncha *antithesis* — “qarama-qarshi qo‘yish”) — badiiy nutqda qarama-qarshi ma’noli so‘z, obraz yoki fikrlarni bir-biriga zid qo‘yish orqali ta’sirchanlik, dramatizm va mantiqiy urg‘u hosil qiluvchi san’at turidir. Antiteza leksik-semantik hamda sintaktik vositalar orqali yuzaga chiqadi. U ko‘pincha bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda tabiiy mantiqiy zidlikni ifodalaydi: “Yaxshi bilan yursang — yetarsan manzilga, yomon bilan yursang — qolarsan uyatga”.

Bog‘lovchisiz qo‘shma gapli maqollar orqali antiteza san’ati keng qo‘llanadi. Antitezaning asosida zid tushunchalar, antonimik obrazlarning to‘qnashuvi yotadi. Bu usul orqali yozuvchi yoki xalq donishmandligi hayotiy saboqni qarama-qarshilik asosida ifodalaydi. Keltirilgan maqolda “yaxshi” va “yomon” sifatiga oid sintaktik birliklar antitezaning shakllanishiga xizmat qilgan.

“Yaxshi bilan yursang — manzil topasan, yomon bilan yursang — yo‘lda qolasan”. “Mehnat qilgan to‘yar, yalqov och qolur”.

Bu maqollar axloqiy mezonlarni qarama-qarshi obrazlar orqali ko‘rsatib, antitezaning badiiy-estetik ta’sirini kuchaytiradi.

3. **Parallelizm** (qurilish va ma’no uyg‘unligi). Parallelizm (yunoncha *parallelos* — “yonma-yon”) — badiiy nutqda tuzilish, ohang yoki ma’noda muvofiqlik hosil qiluvchi san’at turidir. Ko‘pincha bir xil sintaktik qolip asosida qurilgan ikki yoki undan ortiq gapdan tashkil topadi: “Yaxshi gap — jon ozig‘i, yomon gap — bosh qazig‘i”.
“Ko‘p o‘qigan — bilimli, ko‘p yurgan — tajribali”.

Parallelizm nutqqa ritmik ohang beradi, fikrning izchilligini ta’minlaydi, uni mantiqiy va esda qolarli bo‘lishiga xizmat qiladi, shuningdek, she’riyat va xalq og‘zaki ijodi ruhini kuchaytiradi. Bog‘lovchisiz qo‘shma gapli maqollarda ko‘pincha qismlar parallel sintaktik qurilishda ifodalanadi.

Parallelizm — sintaktik, leksik va ritmik muvozanat san’ati bo‘lib, u maqollarga musiqiylik va ohangdorlik bag‘ishlaydi.

4. **Tazod va qiyoslash san’ati.** Tazod — arabcha “zid qo‘yish” ma’nosini bildiradi. Bu san’atda bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar, sifatlar yoki holatlar ifoda vositasi sifatida qo‘llaniladi. Antitezadan farqli jihati shundaki, tazod ko‘proq hissiy va emotsional kuchga ega bo‘ladi: “Til bor — el bor, til yo‘q — el yo‘q”. “Ko‘p o‘qigan bilmas, ko‘p yurgan bilur”. “Shakar ham tilda, zahar ham tilda”. Ushbu maqolda “shakar” va “zahar” bir-biriga qarama-qarshi ma’nodagi so‘zlar sifatida qo‘llangan. Ma’lumki, har qanday davo vositasi bo‘lishi mumkin bo‘lgan til, ayni paytda o‘z so‘zi bilan og‘riq yetkazmaslikka ham undaydi.

“Kattaga hurmatda bo‘l, kichikka izzatda”. Ushbu maqolda “katta” va “kichik” so‘zlari o‘zaro antonimik munosabatni yuzaga keltirib, hissiy ta’sir kuchini oshirgan. Maqolda o‘zbek xalqiga

azal-azaldan xos bo‘lgan kattalarga hurmat, kichiklarga izzat kabi insoniy fazilatlar aks etadi. Kattalarga hurmat — ularning so‘zini bo‘lmasdan tinglash, ulardan oldin dasturxonga qo‘l uzatmaslik, kattalarga salom berish, hatto ular nohaq bo‘lsa ham ularga hurmat bilan munosabatda bo‘lish kabi odatlarda namoyon bo‘ladi. Kichiklarga izzat esa ularni yaxshi ko‘rish, himoya qilish, tarbiyasiga e’tibor berish, ularni shirin so‘zlar bilan ruhlantirish kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Qisqacha aytganda, bu maqol o‘zbek milliy mentalitetiga har jihatdan mos va xosdir. Maqollardagi bunday qarama-qarshilikni yuzaga chiqarayotgan so‘zlar badiiy adabiyotda tazod san’atini hosil qiladi. Aksariyat maqollarda ikki mantiqiy markaz o‘zaro zid munosabatda beriladi va bunda tazod san’ati asosiy badiiy-tasviriy vosita sifatida estetik vazifani bajaradi: “Avval o‘yla, keyin so‘yla”, “Ko‘p o‘yla, oz so‘yla”, “Avval bahor, oxir xazon” kabi maqollarda esa payt ravishini ifodalovchi birliklar — “avval”, “keyin”; daraja-miqdor ravishlari — “ko‘p”, “oz” leksemalari asosida tazod san’ati shakllantirilgan.

5. **Qiyoslash** (taqqoslash). Qiyoslash — ikki narsa, hodisa yoki shaxsni o‘xshash yoki zid belgilariga ko‘ra taqqoslab ifodalovchi badiiy san’at turidir. Bu usul orqali badiiy obraz yanada aniq, jonli va tasviriy shakl kasb etadi. Qiyoslash sintaktik parallelizm, taqqoslovchi birliklar (kabi, singari, misolida, xuddi, -dek) yoki metaforik tuzilmalar orqali yuzaga chiqadi: “Yomg‘ir yog‘sa — yer to‘yar, mehr yog‘sa — el to‘yar”. “Ot o‘lsa — dul bo‘lur, er o‘lsa — tul bo‘lur”.

Qiyoslashlar matnda tasvirni jonlantiradi, o‘xshatish orqali abstrakt fikrni obrazli ifodalaydi, ma’noni badiiy kuch bilan namoyon etadi.

6. **Metafora va ramziy ifoda san’ati.** Metafora (yunoncha *metaphora* — “ko‘chirish”) — bir narsa yoki hodisaning nomini o‘xshashlik asosida boshqasiga ko‘chirish orqali yangi ma’no hosil qiluvchi badiiy san’atdir. Bu san’at tilda ko‘chma ma’no (transfer) vositasi sifatida o‘rganiladi: “Yaxshi gap — jon ozig‘i” (bu yerda “gap” “ozuqa”ga o‘xshatilmoqda).

“Ilm — nur, jaholat — zulmat”.

Metafora semantik ko‘chishning eng faol shakli bo‘lib, so‘zning badiiy, ramziy va obrazli ma’nosini yaratadi.

7. **Ramziy ifoda** (simvol). Ramz (simvol) — bir narsa yoki hodisaning bevosita emas, balki boshqa tushuncha orqali ifodalanishidir. Ramz metaforaning chuqur falsafiy shakli bo‘lib, u ma’noni yashirin, ammo teran tarzda ifodalash imkonini beradi.

“Ko‘ngil — daryo, so‘z — uning suvi”. “Quyosh botdi — umid so‘ndi”.

Ramzlar semantikaga falsafiy ohang beradi, yozuvchining ichki kechinmalarini ramziy tarzda ifodalaydi hamda asarga mavhum, biroq ta’sirchan ruh bag‘ishlaydi.

8. **Shart–natija va sabab–oqibat** munosabatlari. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning ayrim turlari shart–natija yoki sabab–oqibat munosabatlari asosida tuzilib, pand-nasihat xarakterini kasb etadi. Bu holat didaktik san’atning yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

“Ishlasang — to‘yasan”. “Kam gapir — ko‘p eshit”. “Avval o‘yla — keyin so‘yla”. Bu turdagi maqollar insonni mehnatsevarlik, kamso‘zlik va ehtiyotkorlikka chorlaydi. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning shakllanishida tinish belgilari muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Yuqoridagi maqollarda tinish belgilari faqat punktuatsion vazifa bajarmay, balki ichki semantik munosabatni ham shakllantiradi. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire va ba’zan nuqta qo‘llanadi. Ularning har biri tarkibiy qismlar o‘rtasidagi ma’no munosabatini ifodalashga xizmat qiladi.

Vergul (,) qo‘llanishi. Vergul mazmunan yaqin, bir-biriga teng va bog‘langan qismlar orasida ishlatiladi. Bu holatda qismlar odatda ketma-ketlik, izchillik yoki bir xil munosabatni bildiradi. “Mehnat qilgan to‘yar, yalqov och qolar”. “Ko‘p yurgan bilur, ko‘p o‘qigan bilmas”. Bu yerda vergul mehnatkash va dangasa o‘rtasidagi farqni ochib berishda qarama-qarshi yoki izchil ma’noni ifodalashga xizmat qilgan.

Nuqtali vergul (;) qo‘llanishi. Agar gap qismlari mazmunan mustaqil bo‘lsa-da, umumiy fikrni ifodalasa, nuqtali vergul ishlatiladi.

“Yaxshi so‘z yurakni yumshatar; yomon so‘z yurakka tosh otar”.

Bu yerda qismlar o‘zaro zid bo‘lib, mustaqil mazmunni saqlaydi.

Ikki nuqta (:) qo‘llanishi. Ikki nuqta izohlash, sabab yoki oqibat munosabatini bildiradi. Ikkinchi qism birinchi qismini aniqlab yoki izohlab keladi.

“Shuni bil: mehnatsiz rohat bo‘lmas”. “U shunday dedi: vaqtni qadrlagan yutadi”.

Demak, ikki nuqta izoh, sabab yoki xulosa munosabatini ifodalovchi tinish belgisi hisoblanadi.

Tire (—) qo‘llanishi. Tire zidlik, natija yoki taqqoslash munosabatini ifodalovchi eng faol tinish belgilaridan biridir. U bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda emotsional yoki mantiqiy urg‘u beradi. “Ishlasang — to‘yasan” (shart–natija munosabati). “Yaxshi elda — to‘y, yomon elda — janjal” (taqqoslash). “Ko‘p o‘qisang — aqling oshar” (natija).

Nuqta (.) ishlatilishi. Ba’zan bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari ohang jihatidan mustaqil bo‘lganda, ular nuqta bilan ajratiladi. Bu holatda semantik bog‘lanish saqlanadi, biroq intonatsion mustaqillik kuchayadi.

“Mehnat qil. To‘yingan bo‘lasan”.

NATIJALAR. Bu holat og‘zaki nutqda yoki aforizm shaklidagi maqollarda ko‘proq uchraydi. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda intonatsiya va tinish belgilari o‘zaro uyg‘un holda qo‘llanadi. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda tinish belgilari grammatik jihatdan bog‘lovchi vosita vazifasini ham bajaradi. Ular yordamida gap qismlarining mazmuniy munosabati, intonatsion ohangi va uslubiy ta’siri aniq ifodalanadi. Shu bois bunday gaplarda tinish belgilari sintaktik mustaqillik va mazmuniy aniqlikni ta’minlaydi.

XULOSA o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, bog‘lovchisiz qo‘shma gapli maqollar o‘zbek badiiy adabiyotining lingvopoetik tizimida muhim o‘rin tutadi. Ular antiteza, tazod, parallelizm, qiyoslash, metafora va ramziy ifoda kabi badiiy san’atlarni shakllantiradi. Sintaktik ixchamlik va intonatsion aniqlik orqali fikrni ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi, xalq tafakkuri, axloqiy qadriyatlar hamda milliy obrazlarni badiiy shaklda aks ettiradi.

Shunday qilib, bog‘lovchisiz qo‘shma gapli maqollar nafaqat sintaktik birlik, balki badiiy-estetik hodisa sifatida ham o‘zbek tili san’at tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular o‘zbek tili sintaksisida o‘ziga xos hodisa bo‘lib, xalq og‘zaki ijodining grammatik asoslarini yaqqol namoyon etadi. Bunday maqollar parallel sintaktik qurilish, intonatsion bog‘lanish va mazmuniy ziddiyat kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ular orqali xalq tili, tafakkuri va estetik didi yorqin ifodalanadi. Maqollardagi differensial semalar ularning mazmuniy boyligi va ta’sir doirasini yanada kengaytiradi. Ularning insonga ta’sir kuchi oddiy so‘z yoki gapga nisbatan ancha kuchli va bo‘yoqdor bo‘lib, badiiylikni ifodalaydi, ixcham va xulosaviy shaklda jarangdor eshitiladi. Tilimizda bunday maqollarning ko‘pligi o‘zbek xalqining boy hayotiy tajribaga ega ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, bu maqollar orqali fikrni qayta anglash va uning tub mohiyatini chuqurroq idrok etish imkoniyati yaratiladi. Bu esa ota-bobolarimiz aytgan ibratli va purma’no fikrlarga amal qilish, ularga hurmat bilan yondashishning ifodasidir.

Demak, o‘zidan kattalarni hurmat qilish, ajdodlar pandiga amal qilish o‘zbek xalqining qon-qoniga singib ketgan muqaddas qadriyatlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G‘., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston, 2006.
2. Asqarova M. O‘zbek tili sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1983.
3. Yusupova Sh. O‘zbek maqollarining lingvopoetik tahlili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2015.
4. Mamajonov S. Badiiy nutq sintaksisi va estetik qurilish. – Toshkent: Fan, 1999.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94(575.172)"16"

XVII ASRDA XORAZMDA DEMOGRAFIK JARAYONLAR

Otajonova Madinabonu Sheripboy qizi, UrDPI Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi Tarix yo'nalishi 2-bosqich magistranti

DEMOGRAPHIC PROCESSES IN KHOREZM IN THE 17TH CENTURY

Otajonova Madinabonu Sheripboy qizi, Master's student (2nd year) Methodology of Teaching Social and Humanitarian Sciences, History specialization, Urgench State Pedagogical Institute

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ХОРЕЗМЕ В XVII ВЕКЕ

Отажонова Мадинабону Шерипбой кызы, магистрант 2-курса, направление "История", методика преподавания социально-гуманитарных наук, Ургенчский государственный педагогический институт

https://orcid.org/0009-0007-5947-869X

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XVII asrda Xorazm hududida kechgan demografik jarayonlar, xususan, Abulg'ozi Bahodirxon hukmronligi davrida o'zbek qabilalarining migratsiyasi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda ko'chish jarayonlarining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va harbiy omillari yoritilib, ularning Xiva xonligining etnik tarkibi va hududiy joylashuviga ko'rsatgan ta'siri ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *demografik jarayonlar, Abulg'ozi Bahodirxon, o'zbek qabilalari, Xorazm, Xiva xonligi, aholi joylashuvi, etnik tarkib.*

Аннотация: *В данной статье научно анализируются демографические процессы, происходившие в XVII веке на территории Хорезма, в частности, миграция узбекских племён в период правления Абулгози Бахадирхана. В исследовании освещаются политические, социально-экономические и военные факторы миграционных процессов, выявляется их влияние на этнический состав и территориальное расположение Хивинского ханства.*

Ключевые слова: *демографические процессы, Абулгози Бахадирхан, узбекские племена, Хорезм, Хивинское ханство, расселение населения, этнический состав.*

Annotation: *This article scientifically analyzes the demographic processes that took place in the Khorezm region in the 17th century, in particular, the migration of Uzbek tribes during the reign of Abulghozi Bahadurkhan. The study highlights the political, socio-economic, and military factors of the migration processes and reveals their impact on the ethnic composition and territorial location of the Khiva Khanate.*

Keywords: *demographic processes, Abulghazi Bahadur Khan, Uzbek tribes, Khwarezm, Khiva Khanate, population distribution, ethnic composition.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XVII asrda Xorazmda demografik jarayonlarning dolzarbligi tarixiy jihatdan juda muhim mavzu hisoblanadi, chunki bu davr Xorazm (asosan Xiva xonligi hududi) ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar keskin kuchaygan davr edi. Demografik jarayonlar esa bu o'zgarishlarning markazida turgan. XVII asrda Xorazmda Xiva xonligi ichki kurashlar, sulolaviy almashinuvlar va qo'shni davlatlar (Buxoro xonligi, qalmoqlar, qozoq juzlari) bilan to'qnashuvlar ta'sirida beqaror edi. XVII asrda Xorazmda o'zbek qabilalari (qong'irot, mang'it, qipchoq va boshqalar), turkman qabilalari, qoraqalpoqlar o'rtasida hududiy joylashuv qayta shakllandi. Bu esa regionning etnik tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. XVII asr Xorazmda qul savdosi ham mavjud bo'lib, bu ayrim aholi guruhlarining majburan ko'chirilishi, demografik tarkibga tashqi omillarning ta'sirini kuchaytirgan. Bu jarayonlarni o'rganish muhim, chunki Xorazm xonligining siyosiy barqarorligini tushunishga yordam beradi, etnik va madaniy shakllanish

jarayonlarini ochib beradi, Amudaryo deltasi tarixiy geodemografiyasini yoritadi, bugungi Xorazm aholisi tarkibining tarixiy ildizlarini ko‘rsatadi. Bu mavzuni o‘rganish dolzabr muammolardan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). Xiva xonligi tarixini yoritishda Abulg‘ozixon Bahodirxon faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Uning humkronlik davrida mamalakatda ancha osoyishtalik ta’minlanib, markaziy hokimiyat ancha mustahkamlanadi. Uning hukmronlik davrida imtiyozlari ancha oshgan o‘zbek qabilalari xonlik hududiga kelib o‘rnasha boshladilar va o‘troqlashib borib, asta-sekin dehqonchilik bilan shug‘ullana boshladilar. Abulg‘ozi asarida Xorazm hududidagi turkiy urug‘lar, ularning kelib chiqishi va joylashuvi haqida ma’lumotlar beriladi. Bu ma’lumotlar demografik jarayonlarni, ya’ni aholi tarkibi va etnik tuzilishni o‘rganishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, xonlik ichidagi urug‘lararo munosabatlar ham demografik o‘zgarishlarga ta’sir etgan omil sifatida ko‘rinadi.

Tabiatan aqlli bo‘lgan Abulg‘ozi mamlakatni boshqarishda davlat hokimiyatini mustahkamlash naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini tushunar edi. Shuning uchun ham u xonlik taxtini egallagach, davlat hokimiyatini mustahkamlashga o‘z e’tiborini qaratadi. Davlat amaldorlariga ma’suliyatli o‘rinlarga o‘ziga yaqin kishilardan qo‘yadi. Turkman zodagonlarini boshqaruv ishlaridan chetlashtiradi. Ularning qo‘llaridagi yer-suvlarni tortib olib, o‘zlarini mamlakat ichkarisiga quvg‘in qildiradi. Natijada turkmanlar o‘z oilalari bilan Xorazmni tark etib, Xurosonga, Mang‘ishloqqa va Janubiy Turkmanistonga ko‘chib ketishga majbur bo‘ladilar[1,Б.338]. Oldingi xonlardan farq qilib Abulg‘ozi Bahodirxon xonlikdagi yuqori mansablarning barchasini o‘zbeklarga beradi. Shuniningdek, u xonlikda davlat boshqaruvini isloh qilib, uni tamom yangidan tashkil etadi. O‘zbek a’yonlaridan 300 kishini xonlikning turlli lavozimlariga tayinlaydi. Shulardan eng obro‘li 32 nafar kishiga saroyda o‘z yonidan o‘rin beradi. Yuqoridagi qurish-qayta qurish ishlari bialn Abulg‘ozi o‘zbeklarni va yerli aholining nufuzli vakillarini davlat boshqaruv ishllariga jalb etib, ular orasida ma’lum barqarorlikni vujudga keltiradi. Davlat hokimiyatini mustahkamlab olgach, Abulg‘ozi keng ko‘lamda ichki va tashqi siyosat olib borish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Abulg‘ozi xonligi davrida shahar hayoti bilan birgalikda qishloq hayoti ham ancha izga tushdi. Xanlikning u davrdagi aholisini olganimizda u asosan bir-biridan keskin farq qiluvchi uch katta guruhga bo‘linar edi [2,Б.100]. Birinchi guruhga Xorazmning asl qadimiy aholisi xorazmiylar kirgan bo‘lib, ular turkiyzabon edilar. Azal-azaldan davom etib kelayotgan qadimiy Xorazm dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyati aynan ularda aks etgan edi. Xonlikning og‘ir soliq va to‘lovlari ham xuddi shu tub aholi- xorazmiylar zimmasiga tushardi. Mamlakatdagi ikkinchi guruh aholini mamalakatning chekka-chekka hududlarida joylashgan turkmanlar tashkil etib, ular turli-tuman ishlarga duchor edilar. Turkmanlar asosan chorvachilik bilan shug‘ullanganlar. Xonlikdagi aholining uchinchi guruhi, eng martabali va obro‘li guruhi bu Elbarsxon bilan birga Dashti Qipchoqdan ko‘chirib keltirilgan o‘zbeklar edi. Ular asosan to‘rt qabila: Qiyot-Qo‘ng‘irot, Uyg‘ur-Nayman, Qangli-Qipchoq va Nukus-Mang‘it vakillaridir. Ular bilan bir qatorda xonlik aholisining ma’lum qismini, bosqinchilik yurishlari natijasida qo‘lga tushirilgan asirlardan iborat bo‘lgan qullar tashkil etgan. Qullar asosan eroniy va ruslardan iborat edilar. Xiva xonligida dehqonchilikdagi og‘ir ishlarda keng qo‘llashda qullar mehnatidan foydalanishgan. Shuni aytib o‘tish lozimki, XVI-XVIII asrlarda Markaziy Osiyodagi katta qul bozorlari Xorazmda ham mavjud bo‘lgan.

Ichki siyosat bobida mamlakatda davlat hokimiyatini mustahkamlashga intilib, qator islohatlar amalga oshirdi. Shu o‘tkazgan tadbirlardan biri o‘zbek qabilalarining butun voha bo‘ylab joylashtirilishi bo‘ldi. Atrofi ko‘plagan nodo‘stona kuchlar bilan o‘ralgan Xiva davlatining odam resurslari bilan ancha ko‘p sonli dushmanga bas kelib bo‘lmas edi. Ko‘p sonli o‘zbek qabilalarining Xorazm vohasi bo‘ylab joylashtirilishi Xiva qo‘shinini jangovar o‘zbek qabilalarining hisobiga to‘ldirilishiga imkon berdi. Bu imkon esa mudofaa va istilochilik yurishlarida Xiva qo‘shini uchun nihoyatda asqotgan. Ikkinchidan, ko‘p sonli o‘zbek qabilalarining Xorazm vohasiga joylashtirilishi va ularning o‘troqlashishi, ular tomonidan vohadagi bo‘sh yerlar o‘zlashtirilishi mamlakatda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirilishini ko‘payishiga va xalq farovonligini oshishiga olib kelgan.

“Firdavs ul-iqbol” asarida keltirilishicha, Abulg‘ozi o‘zbek qabilalarinining voha bo‘ylab to‘rt guruhga birlashtirib, ularning Darg‘on otadan to Orol dengizigacha keng maydonda joylashtiradi [3,Б.91].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Birinchi guruhga Uyg‘ur-Nayman kirgan. Ularga yana do‘rman, yuz, ming, shayx, birlak kabi kichik guruhlar ham kirgan. Ikkinchi guruhga Qiyot-Qo‘ng‘irotlar birlashib, Jalabir va Ali-eli urug‘lari ham qo‘shiladi. Uchinchi guruhga Nukus-Mang‘it qabilalari birtashtirilib, Kenagas va Jo‘jayali qabilalri ham ularning tarkibiga kirgan. To‘rtichi guruhga kirgan Qangli-Qipchoq qabilalri tarkibiga yana o‘zbeklarning o‘n to‘rt urug‘i ham birlashgan edi [4, Б. 201-202].

Abulg‘ozi yuqoridagi o‘zbek qabilalarini guruhlarga bo‘lib, voha bo‘ylab joylashtirishda ularning o‘zaro yaqinligiga katta e’tibor beradi. O‘zbeklarning ana shu qabila va urug‘lari Xorazm vohasi bo‘ylab, quyidagicha joylashtirilgan. Hazorasp qal’asi atrofiga Pitnakdan to Yangiariqgacha bo‘lgan maydonga Nayman qabilalari o‘troqlashtirilgan.

Shayx va gurlan urug‘lari ham shu atrofga joylashtirilgan. Ulardan yuqori Gurlan qal’asigacha bo‘lgan maydonda daryoning har ikkala sohili bo‘ylab, Uyg‘ur qabilalari joylashtirildi. Gurlandan to Lavzang arig‘igacha cho‘zilgan maydonda Mang‘it qabilalari joylashtirildi. Ulardan narida to Amudaryo havzasi o‘rta qismigacha Nukus va Mang‘it qabilalari, Amudaryo havzasining g‘arbiy tamonida Quyog‘un deb nomlangan maydonda Qo‘ng‘irot va Qiyotlar o‘rnashdi. Amudaryoning so‘l sohilida hozirgi Qipchoq hududi atrofida hamda daryoning o‘ng tomonida Xo‘jako‘l va Ko‘ko‘zak oralig‘idagi maydonga, shuningdek Amu havzasining markaziy tomonidagi yerlarda Qangli va Qipchoq qabilalari joylashtirildi. O‘zbeklarning qolgan o‘n to‘rt urug‘i ham shular bilan birga yashadi. Natijada, Abulg‘ozi hukmronligi davrida O‘zbeklar Xorazmning barcha hududlariga tarqaladilar va ularning yerga o‘troqlashuv jarayoni boshlanadi. O‘zbeklarning Xorazmdagi o‘troqlashuv jarayoni XVIII asr oxirigacha davom etadi.

Bu jarayon asosida ular o‘rtasida yerga feodal yer egaligi jarayoni takomillashib, feodal yer egaligi va dehqonlar tabaqasi tashkil topadi. Vaqt o‘tishi bilan Xorzmga kirib kelgan o‘zbeklar tub aholi xorazmiylar bilan aralashib bordilar. Sartllar nomi bilan atalgan xorazmiylar asta-sekin o‘zbeklar nomi bilan atala boshlaydi. Ayniqsa, bu jarayon inqilobdan so‘ng jadallashadi. Yuqori ko‘rsatganimizdek, Abulg‘ozi va undan keyin Xorazm vohasiga kirib kelgan o‘zbeklar o‘nlagan urug‘ va qabilalardan iborat bo‘lgan. Ularning tarkibi haqida turli adabiyotlarda turli xil ma’lumotlar bor. Venger sayyohi X.Vamberi ma’lumotlariga ko‘ra Xiva xonligida yashagan o‘zbeklar 32 toifaga bo‘linganlar: 1.Qo‘ng‘irot; 2.Qipchoq; 3.Xitoy; 4.Mang‘it; 5.Nukus; 6.Nayman; 7.Kulon; 8.Qiyot; 9.Os; 10.Tosh; 11.Sayot; 12.Chig‘atoy; 13.Uyg‘ur; 14.Oq besh; 15.Do‘rman; 16.Usun; 17.Qanjigali; 18.No‘g‘ay; 19.Bolg‘ali; 20.Mitan; 21.Jaloyir; 22.Qanagis; 23.Qangli; 24.Echkili; 25.Boyirli; 26. Olchin; 27.Ochamayli; 28.Qorako‘zak; 29.Birquloq; 30.Tirkash; 31.Kallakasar; 32.Ming [2.Б.102]. Abulg‘ozixon davrida ko‘plab maktab, madrasalar va bir qancha kanallar qayta quriladi. Besh qal’a: Kat, Xonqa, Hazorasp, Bog‘ot, Urganch va Shohobodning mavqei kuchayadi. Xonlikda qishloq xo‘jaligi va savdo-sotiq rivojlanadi. Yangi Urganch shahri xorijiy savdogarlarning uchrashadigan joyiga aylandi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). O‘zbek qabilalarining turli guruhlarga bo‘linishi ichki nizolarni yuzaga keltirdi. Qabila boshliqlari o‘rtasidagi raqobat markaziy hokimiyatni zaiflashtirdi va davlatning siyosiy barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Bu esa Shayboniylar davlatida markazlashgan boshqaruv tizimini to‘liq shakllantirishga imkon bermadi. Umuman olganda, Shayboniylar davrida Xorazmda siyosiy hokimiyatning shakllanishi murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, unda tashqi bosimlar, ichki nizolar va ijtimoiy o‘zgarishlar muhim rol o‘ynadi. Bu davrda amalga oshirilgan islohotlar va yuzaga kelgan muammolar keyingi Xiva xonligi tarixiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, markazlashgan davlat boshqaruvini shakllantirishga qaratilgan urinishlar, o‘troqlashuv jarayoni va yangi shaharlarning barpo etilishi hudud taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etdi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Eshov B. O‘zbek davlatchiligi va boshqaruv tarixi. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. - B. 338.
2. Masharipov O. Xorazmnoma (XIV asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi choragida Xorazmda Xiva xonligi). III jild. - Urganch: Xorazm nashriyoti, 2009. - B. 100.
3. Munis. Firdavs ul–iqbol. - Toshkent: O‘qituvchi, 2010. - B. 91.
4. Matniyozov.M. Xorazm tarixi. I jild. - Urganch: Xorazm viloyati Matbuot boshqarmasining Xorazm tahririyat-nashr bo‘limi, 1997. - B. 201-202.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94 (575.1)

https://orcid.org/0009-0002-7260-1561
e-mail: sternyulduz@gmail.com

XIVA XONLIGI VA MARV TURKMANLARI O‘RTASIDAGI SIYOSIY-IJTIMOIY MUNOSABATLAR (XIX ASR O‘RTALARI) ISMOIL MIRPANJIY ESDALIKLARI ASOSIDA

Sapayeva Yulduz Xaydarovna, UrDU mustaqil tadqiqotchisi

POLITICAL AND SOCIO-POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE KHANATE OF KHIVA AND THE MERV TURKMENS (MID-19TH CENTURY) BASED ON THE MEMOIRS OF ISMOIL MIRPANJI

Sapayeva Yulduz Xaydarovna, Independent researcher, Urgench State University

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ХИВИНСКИМ ХАНСТВОМ И МАРВСКИМИ ТУРКМЕНАМИ (СЕРЕДИНА XIX ВЕКА) НА ОСНОВЕ ВОСПОМИНАНИЙ ИСМАИЛА МИРПАНДЖИ

Сапаева Юлдуз Хайдаровна, независимый исследователь Ургенчского государственного университета

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XIX asr o‘rtalarida Xiva xonligi va Marv turkmanlari o‘rtasidagi siyosiy, harbiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar Eronlik harbiy Ismoil Mirpanjiy esdaliklari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda turkman qabilalarining mintaqadagi o‘rni, Xiva xonligi bilan yuzaga kelgan ziddiyatlar, ichki siyosiy beqarorlik va ularning hudud iqtisodiy hayotiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, Eronning mintaqadagi harbiy va diplomatik faoliyati, Marv vohasidagi geosiyosiy vaziyat hamda savdo yo‘llarining izdan chiqishi kabi omillar tahlil etiladi. Maqolada Xorazm hududining ma’muriy tuzilishi, aholi tarkibi va davlat boshqaruvidagi amaldorlar faoliyati ham yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Xiva xonligi, Marv, turkman qabilalari, Ismoil Mirpanjiy, Xorazm, Eron–Xiva munosabatlari, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, siyosiy beqarorlik, chorvachilik, diplomatik aloqalar, Jayhun, qal’alar.*

Аннотация: *В данной статье анализируются политические, военные и социально-экономические отношения между Хивинским ханством и марвскими туркменами в середине XIX века на основе воспоминаний иранского военного Исмаил Мирпанджи. В исследовании освещается роль туркменских племён в регионе, конфликты с Хивинским ханством, внутренняя политическая нестабильность и её влияние на экономическую жизнь территории. Также анализируются военная и дипломатическая деятельность Ирана в регионе, геополитическая ситуация в Марвском оазисе и факторы, приведшие к нарушению торговых путей. В статье также рассматриваются административное устройство Хорезма, этнический состав населения и деятельность государственных должностных лиц.*

***Ключевые слова**: Хивинское ханство, Мерв, туркменские племена, Исмаил Мирпанджи, Хорезм, ирано-хивинские отношения, социально-экономическая жизнь, политическая нестабильность, скотоводство, дипломатические связи, Джейхун, крепости.*

***Abstract:** This article analyzes the political, military, and socio-economic relations between the Khiva Khanate and the Merv Turkmens in the mid-19th century based on the memoirs of the Iranian military figure Ismail Mirpanji. The study highlights the role of Turkmen tribes in the region, conflicts with the Khiva*

Khanate, internal political instability, and its impact on the economic life of the region. It also examines Iran's military and diplomatic activities in the region, the geopolitical situation in the Merv oasis, and the disruption of trade routes. Furthermore, the article discusses the administrative structure of Khorezm, the composition of the population, and the activities of state officials.

***Keywords**: Khiva Khanate, Merv, Turkmen tribes, Ismail Mirpanji, Khorezm, Iran–Khiva relations, socio-economic life, political instability, pastoralism, diplomatic relations, Jayhun, fortresses.*

Kirish. XIX asr Markaziy Osiyo tarixida siyosiy beqarorlik, hududiy nizolar va tashqi kuchlar aralashuvi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Xiva xonligi va Marv vohasi o‘rtasidagi munosabatlar mintaqaning siyosiy hayotida muhim o‘rin egallagan. Ushbu davrda turkman qabilalari nafaqat harbiy kuch sifatida, balki siyosiy jarayonlarning faol ishtirokchisi sifatida ham namoyon bo‘lgan. Mazkur maqolada Eronlik harbiy Ismoil Mirpanjiy esdaliklari asosiy manba sifatida olinib, Xiva xonligi ichki siyosiy vaziyati, turkman qabilalari bilan munosabatlari hamda Marv vohasidagi ijtimoiy-iqtisodiy holat tahlil qilinadi. Ushbu manba voqealarning bevosita guvohi tomonidan yozilgani bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda ***tarixiy-komparativ metod*** – turli manbalardagi ma’lumotlarni solishtirish orqali voqealarni tahlil qilishда, ***manbashunoslik tahlili*** – Ismoil Mirpanjiy esdaliklarini asosiy manba sifatida o‘rganishda, ***tizimli yondashuv*** – siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqish, **tarixiylik prinsipi** – voqealarni o‘z davri kontekstida baholashda foydalanildi.

Adabiyotlar sharhi. Xiva xonligi va turkman qabilalari tarixiga oid tadqiqotlar ko‘plab tarixiy manbalar va ilmiy asarlarda o‘z aksini topgan. Jumladan, fors tilidagi tarixiy asarlar, Eron elchilari hisobotlari hamda harbiy xotiralar mazkur davrni yoritishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, Ismoil Mirpanjiy esdaliklari mintaqadagi siyosiy jarayonlarni ichkaridan kuzatgan shaxs nuqtayi nazarini aks ettirishi bilan ajralib turadi. Ushbu manbada Xiva xonligidagi ichki hokimiyat kurashlari, turkman qabilalari bilan munosabatlar va Eronning harbiy-siyosiy strategiyasi haqida muhim ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, Xorazm tarixiga oid mahalliy manbalar va zamonaviy tadqiqotlarda ham hududning etnik tarkibi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va davlat boshqaruvi tizimi keng yoritilgan. Biroq, Eron manbalari asosida olib borilgan tadqiqotlar ushbu masalalarni yanada chuqurroq ochib berish imkonini yaratadi.

Asosiy qism (tahlil). XIX asr o‘rtalarida Xiva xonligi va Marv vohasi o‘rtasidagi siyosiy munosabatlar keskin ziddiyatlar, harbiy to‘qnashuvlar hamda murakkab ijtimoiy jarayonlar bilan tavsiflanadi. Ushbu davr voqealari Eronlik harbiy Ismoil Mirpanjiy esdaliklarida batafsil yoritilgan bo‘lib, u mazkur jarayonlarning bevosita guvohi sifatida muhim tarixiy manba hisoblanadi.

Mirpanjiy ma’lumotlariga ko‘ra, 1854-yilda (hijriy 1270-yil) Nosiriddin Shoh Qojar farmoniga binoan Marvga harbiy yurish tashkil etilgan. Bu yurishning asosiy sababi hududdagi siyosiy beqarorlik, ayniqsa turkman qabilalari bilan Xiva xonligi o‘rtasidagi ziddiyatlarning kuchayib borishi edi. Marv viloyatida hokim etib tayinlangan Muhammad Niyozbiy boshqaruvdagi zaifligi va aholiga nisbatan zulmi sababli Salur, Soruq va Taka turkman qabilalari tomonidan o‘ldirilgan.

Mazkur voqeadan so‘ng Xiva xoni Muhammad Aminxon turkmanlarga qarshi muntazam harbiy yurishlar boshlagan. Natijada hududda doimiy beqarorlik yuzaga kelib, aholining katta qismi migratsiyaga uchragan. Bu esa o‘z navbatida Marv vohasining iqtisodiy tanazzulga yuz tutishiga olib kelgan. Savdo yo‘llari izdan chiqib, karvonlar harakati to‘xtagan, natijada mintaqada iqtisodiy aloqalar keskin susaygan.

Eron tomonining ushbu hududga aralashuvi nafaqat harbiy, balki diplomatik xarakterga ham ega bo‘lgan. Mirpanjiy boshchiligidagi qo‘shinlarga Soruq turkmanlari bilan aloqalar o‘rnatish, ularni Xiva xonligiga qarshi safarbar etish hamda savdo yo‘llarini tiklash vazifasi yuklatilgan. Bu strategiya orqali Eron tomoni Xiva xonligini harbiy va iqtisodiy jihatdan zaiflashtirishni maqsad qilgan. Chunki xonlik armiyasining muhim qismini aynan turkman qabilalari tashkil etgan. Marv vohasida olib borilgan muzokaralar natijasida savdo karvonlari xavfsizligini ta’minlash, bozorlarni qayta tiklash va hududda tinchlikni o‘rnatish masalalari

muhokama qilingan. Bu esa iqtisodiy hayotni jonlantirishga qaratilgan muhim chora-tadbir sifatida baholanadi. Shuningdek, Mirpanjiy o‘z esdaliklarida Xiva xonligidagi ichki siyosiy beqarorlikni ham alohida ta’kidlaydi. Xonlikda qisqa vaqt ichida bir necha bor hokimiyat almashinuvi sodir bo‘lgan. Muhammad Aminxondan so‘ng Abdullaxon, undan keyin esa Qutlimurod va Said Muhammadxonlarning taxtga kelishi davlat boshqaruvida barqarorlikning yo‘qligidan dalolat beradi. Ushbu ichki nizolar davlatning harbiy salohiyatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Xiva xonligida davlat boshqaruvi tizimi murakkab bo‘lib, unda saroy amaldorlari muhim rol o‘ynagan. Xususan, mehtar, qushbegi va devonbegi kabi mansabdor shaxslar davlatning moliyaviy va ma’muriy boshqaruvida faol ishtirok etgan. Bu esa markazlashgan boshqaruv tizimi mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Mazkur davrda Xorazmda davlat boshqaruvida qat’iy tartib-intizom o‘rnatilgani ta’kidlanadi. Hukmdor tomonidan mulk daxlsizligi nihoyatda keskin nazorat qilingan bo‘lib, hatto egasining ruxsatisiz begona buyumga tegish ham jinoyat sifatida baholangan. Bunday holatlarga nisbatan qo‘llangan og‘ir jazolar jamiyatda mulkiy munosabatlarning qat’iy himoya qilinishiga xizmat qilgan. Ayrim hollarda o‘g‘irlik sodir etgan shaxslar ogohlantirilgan bo‘lsa-da, takroriy jinoyatlar uchun eng keskin choralar qo‘llangan. Natijada hududda aholi o‘rtasida mol-mulk daxlsizligiga nisbatan yuqori darajadagi hurmat shakllanib, o‘g‘irlik va talonchilik kabi jinoyatlar deyarli uchramaganligi, mamlakatda xavfsizlik va ijtimoiy tartibning mustahkamligi kuzatilgani bilan tavsiflanadi [1.45].

Xorazm hududida davlat boshqaruvida xon saroyiga yaqin bo‘lgan turli amaldorlar muhim rol o‘ynagan. Fors tilidagi tarixiy manbalarda bu amaldorlar, jumladan mehtar, qushbegi va devonbegi nomlari tilga olinadi, biroq ularning vazifalari ko‘pincha umumiy tarzda bayon etiladi. Bundan tashqari, Mirpanjiy ma’lumotlari Xorazm hududining geografik va demografik holatini ham yoritadi. Hudud asosan Amudaryo (Jayhun) bo‘yida joylashgan bo‘lib, aholi va xo‘jalik faoliyati daryo bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Ekin maydonlarining cheklanganligi va cho‘l hududlarning kengligi iqtisodiy rivojlanishga to‘sqinlik qilgan asosiy omillardan biri hisoblanadi [2.22-23].

Xorazm hududida joylashgan Hazorasp, Xonqa, Yangi Urganch, Xiva va Gurlan kabi shaharlar mintaqaning asosiy siyosiy va iqtisodiy markazlari bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu shaharlar orqali hududning ma’muriy boshqaruvi amalga oshirilgan hamda savdo aloqalari yo‘lga qo‘yilgan. Umuman olganda, Ismoil Mirpanjiy esdaliklari XIX asr o‘rtalarida Xiva xonligi va unga tutash hududlarda yuz bergan siyosiy, harbiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu manba orqali mintaqadagi geosiyosiy vaziyat, ichki nizolar va tashqi kuchlar ta’siri yanada chuqurroq anglash imkoniyati yaratiladi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr o‘rtalarida Xiva xonligi va Marv vohasidagi siyosiy vaziyat keskin ziddiyatlar, ichki beqarorlik va tashqi aralashuvlar bilan xarakterlanadi. Turkman qabilalari mintaqadagi asosiy harbiy-siyosiy kuch sifatida muhim rol o‘ynagan. Eronning harbiy va diplomatik faoliyati esa ushbu hududdagi kuchlar muvozanatini o‘zgartirishga qaratilgan bo‘lib, Xiva xonligini zaiflashtirishga xizmat qilgan. Ichki siyosiy nizolar, iqtisodiy tanazzul va savdo yo‘llarining izdan chiqishi esa hudud rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Ismoil Mirpanjiy esdaliklari ushbu davr tarixini yoritishda muhim manba bo‘lib, mintaqadagi murakkab siyosiy jarayonlarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Muhammad Alixon G‘afur. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2009. – B. 45.
2. Ismoil Mirpanjiy. Kundalik kuzatishlar va hisoblar. Tehron: Nashr-i Amir Kabir, 1984. – B. 22–23.
3. Mirza Muhammad Tahir. Tarikh-i Khorezm. Tehron: Bunyad-i Farhang-i Iran. 1969. B. 112–113.
4. Riza Quli Khan Hidayat. Rawzat al-safa-yi Nasiri. Tehron: Kitabfurushi-yi Khayyam. 1959.9-jild. 245 b.
5. Muhammad Yusuf Munshi. Tarikh-i Muqimkhani. Tehron: Intisharat-i Ilmi. 1962. 301b

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 1751

JINOIY NUTQDA VARVARIZM, VULGARIZM VA DIALEKTIZMLARNING QO'LLANISHI

Dedaxanova Muazzam Altmishbayevna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Shanghai International Studies university (SISU) Shanxay, Xitoy

THE USE OF BARBARISMS, VULGARISMS AND DIALECTICISMS IN CRIMINAL SPEECH

Dedakhanova Muazzam Altmishbayevna, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences Shanghai International Studies University (SISU) Shanghai, China

УПОТРЕБЛЕНИЕ ВАРВАРИЗМОВ, ВУЛЬГАРИЗМОВ И ДИАЛЕКТИЗМОВ В КРИМИНАЛЬНОЙ РЕЧИ

Дедаханова Муаззам Алтмишбаевна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам Shanghai International Studies University (SISU) Шанхай, Китай

ORCID: 0000-0001-7465-1058
filologmuazzam@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada jinoiy nutqqa xos varvarizm, vulgarizm va dialektizmlarning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Mavjud nazariy qoidalar Tohir Malikning "Shaytanat" qissasidan olingan misollar asosida asoslangan. Maqolada jinoyatchilar nutqining leksik, frazeologik xususiyatlarini aniqlash uchun lingvistik, psixolingvistik va pragmatik yondashuvlarni birlashtiruvchi integratsiyalashgan model taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *jinoiy nutq, varvarizm, vulgarizm, dialektizm, qo'llanish doirasi chegaralangan leksika, pragmatika, "Shaytanat", Tohir Malik.*

Abstract: *This article analyzes the specific characteristics of barbarisms, vulgarisms and dialectisms inherent in criminal speech. Theoretical assumptions are supported by examples drawn from the work "Shaytanat" by Tohir Malik. The article proposes an integrative model that combines linguistic, psycholinguistic, and pragmatic approaches to identify the lexical and phraseological features of criminal speech.*

Keywords: *criminal speech, barbarisms, vulgarisms, dialectal features, restricted vocabulary, pragmatics, "Shaytanat", Tohir Malik.*

Аннотация: *В данной статье анализируются характерные особенности варваризмов, вульгаризмов и диалектизмов присущих криминальной речи. Существующие теоретические положения подтверждаются примерами, взятыми из повести Тахира Малика "Шайтанат". В статье предлагается интегративная модель, объединяющая лингвистический, психолингвистический и прагматический подходы для выявления лексических и фразеологических особенностей речи преступников.*

Ключевые слова: *криминальная речь, варваризм, вульгаризм, диалектизм, ограниченная в употреблении лексика, прагматика, "Шайтанат", Тахир Малик.*

Kirish (Introduction/Введение). Til insonning ichki dunyosi, ijtimoiy mansubligi va psixologik holatini aks ettiruvchi muhim vositadir. U, ayniqsa, jinoyatchilar nutqini o'rganish ularning xarakteri, ruhiy olami, kechinmalari va kognitiv xususiyatlarini anglashda alohida ilmiy ahamiyat

kasb etadi. Xususan, bu borada, jinoiy nutqqa xos vulgarizm, dialektizm va parazit so‘zlar jinoyat olami vakillarining submadaniy mansubligi, psixologik holati va pragmatik maqsadlarini ochib beruvchi muhim belgilar hisoblanadi. Shunga ko‘ra, ushbu maqolada mazkur masalaga to‘xtalib o‘tildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya (Materials and methods/Литература и методология). Jinoyatchilar nutqi va jinoiy subkultura tili masalalari xorijiy va mahalliy tilshunoslikda turli yo‘nalish doirasida o‘rganilgan. Xususan, Hancock va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda psixopatik jinoyatchilarning nutqida hissiy jihatdan kambag‘allik, o‘z-o‘ziga qaratilganlik va ijtimoiy munosabatlardan uzoqlashganlik kabi xususiyatlar aniqlangan. Jumladan, psixopatlarning nutqida ko‘proq “uh”, “um” kabi to‘siq belgilari (disfluencies) kuzatilgan, bu esa ular uchun “emotsional” voqeani boshqa shaxsga bayon qilish nisbatan qiyin ekanligini ko‘rsatadi [1].

O‘zbek tilida jinoyatchilar nutqining til xususiyatlariga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlar soni asosan so‘nggi 4-5 yildan beri salmoqli ravishda o‘sib bormoqda. Xususan, D.To‘rayeva, S.Yoqubova, O.Xudoyberdiyeva kabi tilshunoslar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar shular jumlasidandir.

Maqolada lingvistik kuzatish, tavsif va lingvistik izohlash tamoyillariga asoslanilgan. Jinoyatchilar nutqi tilda alohida funksional-stilistik hodisa sifatida o‘rganilgan bo‘lib, unda umumiy til birliklarining o‘zgargan (semantik jihatdan siljigan) va psixolingvistik jihati birgalikda tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results/ Анализ и результаты). Jinoyat olami vakillari o‘ziga xos lug‘at boyligiga ega bo‘lib, jinoiy xatti-harakat va tushunchalarini tasvirlash maqsadida qo‘llanish doirasi chegaralangan til birliklaridan unumli foydalanadi. Xususan, yopiq submadaniyat negizida yuzaga kelgan nafaqat argo va jargonlar, balki varvarizm, vulgarizm va dialektizm kabi til birliklari ularning nutqida keng qo‘llaniladi. Bu o‘rinda shulardan ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz:

Vulgarizm – qo‘pol, haqoratli, odobsiz so‘z va iboralar. Odatda, ular “past did va madaniyatsizlikni ko‘rsatadigan element hisoblanadi. Haqoratli so‘zlar, badkashlik ifodalari, fiziologik jarayonlarni qo‘pol nomlash” [3]. Masalan: *Lekigin tuxum bosib o‘tirasanlar, pista qilib yurasanlar. G‘iring-piring degan gap chiqarsalaring, tuxumlaringni quritaman.* [4, b. 80] “Shaytanat” qissasidagi jinoyatchilar o‘rtasidagi bo‘ysundirish sahnasi. Mazkur misolda, so‘zlovchi (Mahmud) qo‘pol, odobsiz jumlalar bilan o‘z hokimiyatini namoyish qiladi, “gap-so‘z chiqarmay, jim yurmoq”, “ma’nosiz, keraksiz ish bilan shug‘ullanmaslik” mazmunida bo‘ysunmaslikka nisbatan keskin tahdid bilan ogohlantiradi. Tinglovchilar – boshqa shaxs (Hosilboyvachcha)ga bo‘ysungan, past martabali jinoyatchilar. Nutq holati: Norasmiy, yopiq submadaniy muhit. *“G‘iring-piring”* (“ortiqcha”, “bir og‘iz”, “norozilik bildirish” ma’nosidagi juft so‘z) orqali so‘zlovchi tinglovchilarning har qanday e’tirozini “ma’nosiz ovoz” darajasiga tushirib, yana-da kamsitmoqda. Aslida bu parazit so‘z bo‘lsa ham, obyektsizlantirish, onomatopeya (inson ovozini hayvon yoki jonsiz narsa darajasiga tushirish) funksiyasi kuchli. *“Tuxumlaringni quritaman”* – eng kuchli tahdid shakli, “ildizini quritmoq”, “yo‘q qilmoq” ma’nolarini ham o‘zida mujassam etgan qo‘rqitish mazmunidagi frazeologizm.

Varvarizm – boshqa til unsurlarini nutqda noo‘rin qo‘llash. Ya’ni “o‘zlashmagan, chet til ko‘rinishini saqlagan so‘zlar” [2]: “O‘key” (okey), “vau” (wow), “sorry” (kechirasiz o‘rniga) kabi. Jinoiy nutqda esa ular yana-da o‘ziga xos bo‘ladi. Masalan: *Endi* ***okruglyat*** *qilsak, yuztagina* ***kusok*** *bo‘larkan [4, b. 92].* Ushbu misolda ikkita rus tilidan olingan varvarizm mavjud: “okruglyat” (округлить – “yaxlitlamoq”) va bir vaqtning o‘zida argotizm xususiyatiga ham ega bo‘lgan “kusok” (кусок – “bo‘lak”, “parcha”, shuningdek, jinoyat argosida “pul birligi”). Varvarizm bu yerda submadaniy mansublik va qisman maxfiylik funksiyalarini bajaradi. So‘zlovchi pulni yaxlitlab hisoblaganda *yuz ming so‘m* bo‘lishini ma’lum qilmoqda. Pragmatik jihatdan bu nutqiy harakat hisob-kitob bo‘lib, bu yerda qimor va qoradoridan qarzini vaqtida to‘lamagani uchun ortig‘i bilan to‘lashi haqida axborot berishga qaratilgan. Psixolingvistik nuqtayi nazardan mazkur parchada quyidagi jihatlar kuzatiladi:

1. Hissiy kambag‘allik (hissiy rangning yo‘q): gapda qo‘rquv, g‘azab, afsus yoki boshqa aniq his-tuyg‘ular ifodalanmagan. Faqat quruq

hisob-kitob, sonlar va “kusok” (so‘zlashuv tilidagi argo va varvarizm) orqali sovuq, loqayd munosabat aks etgan.

2. Instrumental munosabat (moddiy narsalar markazda): *yuztagina* “kusok” – 100 ming so‘m undirish maqsad qilingan.

3. Postsovet jinoyat olamiga xoslik: rus tilidan o‘tgan “kusok” so‘zma-so‘z “bo‘lak”, lekin yuqorida ta’kidlanganidek, argo sifatida “pul birligi” ma’nosida qo‘llangan. Ba’zan jinoyat olamidagi qarzdorni jazolash kontekstlarida bu so‘z “jarohat, shikast”, “tana bo‘lagi” va hatto “o‘lim”ga ishora qiladi. Bu dialogda ham qimorboz 11 oydan beri to‘lanmagan 35 ming so‘mni 100 ming qilib, kechki 6 gacha olish maqsadida tahdid qilib, bolalari va xotiniga ishora qiladi. Shunga ko‘ra aytish mumkinki, oila a’zolariga nisbatan bu ma’no ham yashirin tarzda ifodalangan. Chunki sovuq arifmetik hisoblar qurbonlikka nisbatan befarqlikni ko‘rsatadi.

Dialektizm – ma’lum bir hudud (viloyat, tuman, qishloq) shevasiga xos bo‘lgan, adabiy tildan fonetik, leksik yoki grammatik jihatdan farq qiluvchi **shevaga xos so‘zlar**. Bunday til birlilari jinoyatchilar nutqida ko‘pincha hududiy mansublik (ma’lum bir hududdagi jinoyatchilar guruhi), ijtimoiy kelib chiqishi (qayerdan kelganini ifodalash) va o‘ziga xos ifodalilik (mahalliy iboralar orqali kuchli ta’sir ko‘rsatish) maqsadlarida qo‘llaniladi. Masalan: *Shunaqa, og‘aynichalish... Yangi xo‘jayinga tobing bormi yo eskisining orqasidan jiyda-xaltangni ko‘tarib jo‘nab qolasanmi?* [4, b. 44]. Ushbu misolda *“shunaqa”* (“shunday” ko‘rsatish olmoshining so‘zlashuv tiliga xos shakli, fonetik dialekt), *“og‘aynichalish”* va *“jiydaxaltang”* dialektizmlari qo‘llangan bo‘lib, so‘zlovchi tinglovchini ikki yo‘l o‘rtasida tanlov qilishga majbur qilmoqda: yangi xo‘jayinga bo‘ysunish (tobing bormi) yoki eski xo‘jayinning orqasidan hech narsasiz (jiydaxalta bilan) ketish – o‘lish:

1-jadval. Dialektizmlarning pragmatik xususiyati

Dialektizmlar	
og‘aynichalish	***Jiydaxaltang***
Farg‘ona shevasida: “og‘ayni” – birodar	Qashqadaryo shevasida: “hech narsasiz”, “daydi”
Pragmatik jihatdan	
“Birodarlarcha” munosabat ta’kidlansa-da, aslida tanbeh, ogohlantirish mavjud bo‘lib, so‘zlovchining qat’iy pozitsiyasini va hokimiyatini ifodalaydi.	Kamsituvchi dialektizm bo‘lib, eski xo‘jayin ortidan “qadrsiz” holda o‘lishni ifodalaydi. Bu yerda hududiy mansublik, ekspressivlik va kamsitish funksiyalarini bajaradi.

Xulosa (Conclusion / Заключение). Xulosa qilib aytganda, jinoyat olami vakillari nutqida faqat argo va jargonlargina yetakchilik qilmaydi, balki qo‘llanish doirasi chegaralangan boshqa til birliklari ham keng qo‘llanadi. Xususan, tahlil natijalariga ko‘ra, aytish mumkinki, jinoiy nutqda rus tilidan o‘zlashgan varvarizmlar, qo‘pol vulgarizmlar, tahdid va kinoya pragmatikasi yetakchi o‘rin tutadi. Bu jihat jinoiy nutqda muayyan pragmatik (tahdid, masxara, guruhga mansublikni ko‘rsatish) va psixologik (hissiy kambag‘allik, instrumental dunyoqarash, o‘z-o‘ziga qaratilganlik) xususiyatlarga ega. Shunga ko‘ra jinoyatchini aniqlashda uning nutqiga xos lingvistik jihatlarning barcha o‘ziga xos kombinatsiyasini tahlil qilish orqali ko‘zlangan natijaga erishish mumkin. Bu kombinatsiya (muallif izi) shaxsning o‘ziga xos “til barmoq izi” hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati (References / Использованная литература):

1. Hancock J.T., Woodworth M.T., Porter S. Hungry like the wolf: A word-pattern analysis of the language of psychopaths. Legal and Criminological Psychology, 18 (1). – 2013. – P. 102-114.

2. Lektsii.net. Barbarisms and Foreignisms (Stylistics of the English Language). – 2015.

3. Ruzaitė J. Vulgarism. // Glossary of Linguistic Terms. – Kaunas: Vytautas Magnus University. – 2022.

4. Малик Тоҳир. Шайтанат. 3-китоб. – 2008 (www.ziyouz.com)

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 902.01

BRONZA DAVRIDA AYOLLAR KULTINING ARXEOLOGIK DALILLARI (Baqtriya misolida)

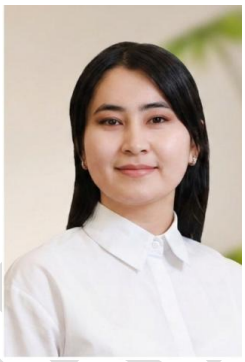
Choriyeva Sedona Sharif qizi, Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE OF WOMEN'S CULT IN THE BRONZE AGE (on the example of Bactria)

Chariyeva Sedona Sharif kizi, doctoral student at Termez State University

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О ЖЕНСКОМ КУЛЬТЕ В БРОНЗОВОМ ВЕКЕ (на примере Бактрии)

Чариева Седона Шариф Кизи, аспирантка Термезского государственного университета

ORCID: *0009-0000-2020-6813*

sedonachoriyeva2@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Baqtriya hududida bronza davrida shakllangan ayollar kultining arxeologik dalillari tahlil qilinadi. Tadqiqotda bronza davriga oid yodgorliklardan topilgan antropomorf haykalchalar hamda dafn marosimlariga oid topilmalar ilmiy jihatdan ko‘rib chiqiladi.*

Abstract: *The article analyzes archaeological evidence of the female cult that formed during the Bronze Age in Bactria. The study scientifically examines anthropomorphic figurines and funerary rites found in Bronze Age sites.*

Аннотация: *В статье анализируются археологические свидетельства женского культа, сформировавшегося в эпоху бронзы в Бактрии. В исследовании научно рассмотрены антропоморфные статуэтки и погребальный обряд, обнаруженные в памятниках бронзового века.*

Kalit so‘zlar: *Baqtriya, bronza davri, ayollar kulti, BMAK, arxeologiya, ona ma’buda, baqtriya malikasi, bronza ko‘zgu, terrakota haykalcha.*

Key words: *Bactria, Bronze Age, women's cult, BMAK, archeology, mother goddess, Bactrian queen, bronze mirror, terracotta figurine.*

Ключевые слова: *Бактрия, бронзовый век, женский культ, БМАК, археология, богиня-мать, бактрийская царица, бронзовое зеркало, терракотовая статуэтка.*

Kirish

O‘rta Osiyoning qadimgi sivilizatsiyalarini o‘rganishda bronza davri yodgorliklari alohida ahamiyatga ega. Miloddan avvalgi III–II ming yilliklarda Baqtriya hududida rivojlangan madaniyat arxeologiyada “Baqtriya–Marg‘iyona Arxeologik Kompleksi” yoki “Oks sivilizatsiyasi” nomi bilan tanilgan. Mazkur madaniyat tarixiy qadriyatlarimizning asoslarini yoritishda muhim vazifani o‘taydi. Xususan, mifologik ayollar kultini tadqiq etishda eng muhim madaniyatlar sarasiga kiradi.

Jamiyatda saqlanib qolgan ayollar ma’naviy hayotining izlari doimiy tarzda tadqiqotchilarga qiziq bo‘lgan. Barcha sohada bo‘lgani kabi arxeologiyada ham ayollarning ijtimoiy hayotdagi o‘rni masalasi muammoli hisoblanadi. Ayol obrazi san’at olamidagi klassikadir. Barcha madaniyatlar va sivilizatsiyalar ushbu mavzuga murojaat qilishgan, bunga hozirda badiiy meros xazinasiga tegishli bo‘lgan mashhur

durdona asarlar misol bo‘la oladi. Tarixan, O‘rta Osiyoda bu obraz mintaqaning madaniy rivojlanishdagi o‘ziga xosliklarni aks ettiruvchi o‘ziga xos tarzda talqin qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Ayollar obrazi bilan bog‘liq haykalchalar paleolit davridan aniqlangan. Ular “veneralar” deb nomlanib, tanasi yalong‘och shakldagi reproduktiv organlarga urg‘u berilgan[1]. O‘rta Osiyoda ayol xudolarga sig‘inishning eng qadimgi dalillari Turkmaniston janubidagi Oltintepa aholi manzilgohidan topilgan va miloddan avvalgi V ming yillikka, ilk eneolit davriga oid. Bular oyoqlari o‘rniga ustunsimon asosga ega kichik loydan yasalgan yalang‘och ayol haykalchalaridir. M.G.Vorobjeva ushbu artefaktlarni Yaqin Sharqda topilgan ba’zi mabuda tasvirlari bilan taqqoslab, ma’budalar O‘rta Osiyo haykalchalarida mujassamlashgan degan xulosaga keldi[2]. Ikonografik xususiyatlar, shuningdek, ba’zi haylkalchalarning pastki qismlaridagi kesmalar va igna teshiklari ularning marosimlarda qo‘llanishini ko‘rsatadi. Masalan, ulardan birida qorin shishgan, pastki qorin chuqurroq kesma o‘yilgan murakkab naqshlar bilan qoplangan homilador ayol tasvirlangan. Bu haykalchadan tug‘ruqni osonlashtirishga qaratilgan sehrli amaliyotlarda yoki tug‘ilishni oshirishda foydalanishni ko‘rsatish mumkin[3].

Bronza davrida ayol ma’budasini yangi shakldagi timsolida aks ettirgan haykalchalar paydo bo‘lgan. Bronza davrida ayol haykalchalarining bir necha turi paydo bo‘lib, ular kichraytirilgan yurak shakldagi haykalchalar, yelka chizig‘i bezakli marjonlar bilan belgilangan haykalchalar, ko‘krak va oyoqlari yo‘q haykalchalar, qo‘llari ko‘krak qismida yoki marosim holatida tasvirlangan haykalchalar topilgan. Bu davrda erkaklar aks ettirilgan haykalchalari kam uchraydi[4].

Sarianidining fikriga ko‘ra, XIX asrning oxirida topilgan birinchi ayollar haykallarini estetik funksiyaga ega deb hisoblashgan. Vaqt o‘tishi bilan fikrlar ikkiga bo‘lingan. Ba’zi tadqiqotchilar paleolit davridagi veneralarni insoniyat tarixidagi birinchi o‘yinchoqlar sifatida ko‘ngilochar maqsadni ta’kidlasalar[5], boshqalari ularni diniy va sehrli funksiyaga ega ekanliklariga ishonishadi[6]. Bunday tasvirlar ko‘plab olimlar tomonidan hosildorlik va ona ma’buda kultining ramzi sifatida talqin qilinadi. Avestoda ham ayollar (Ardvi Sura Anaxita) unumdorlik[7], poklik va haqiqat ramzi sanalib, amalda ham shunga munosib bo‘lishgan[8].

Rivojlangan bronza davriga kelib, ayol kultining yangi tasvirlari paydo bo‘ldi. Idishlar sirtida ayol tanasini mevali daraxt yoki rivojlanayotgan meva bilan yonma-yon ayollar tasvirlari paydo bo‘ldi. Bu kabi tasvirlarni nasl beruvchi, hayot beruvchi yoki unumdorlik va hayotning davomiyligi sifatida talqin qilish to‘g‘ri yondoshuvdir. Bu haqida ayniqsa Viktor Sarianidi tadqiqotlarida keng ma’lumot berilgan. Olim bronza davri diniy tizimida ayol timsoli hosildorlik, tabiat va hayotning davomiyligini ifodalovchi asosiy kultlardan biri bo‘lganini ta’kidlaydi. Daraxt naqshlari qadimgi Baqtriyaning tosh haykalchalari o‘yma naqshlarida ham uchraydi. Boshlari oq ohaktoshdan bo‘lgan yumshoq yashil xlorit yoki steatitdan yasalgan bu kompozit figuralar loydan yasalgan haykalchalar bilan bir davrga tegishli va ba’zi ikonografik o‘xshashliklar bu ikki guruh artefaktlar bir xil kultga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada umumiy qabul qilingan metodlar-xolislik, tarixiy tahlil, qiyosiy-mantiqiy

[1] Venus of Central Asia: Time Travel. San’at journal, 2015-yil.16-mart.

[2] Vorobjeva M.G., (1968), “Earliest terracottas of ancient Khorezm”, Istoria, archeologia, i etnographia Srednei Azii, Nauka, Moscow, p.142.

[3] Masson, V.M. and Sarianidi, V.I. (1973), Central Asian terracotta of the bronze epoch. Experience of classification and interpretation, Nauka, Moscow. p.11, p.88.

[4] Rahmon Ibragimov “Arxeologiya” O’quv qo’llanma. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti davlat korxonasi. Toshkent – 2022. 106-b.

[5] Искрин В. Загадка Венеры каменного века // Журнал СПБу № 8 (3756), 2007.

[6] Окладников А. П. Утро искусства. М., 1957; Итина И.А. Женская статуэтка эпохи ранней бронзы из Хорезма // КСИЭ, 1958; Массон В. М. О культе женского божества у анауских племен // КСИИМК, 1959; Сарианиди В. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. М., 1967; Массон В. М., Сарианиди В. И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М., 1973 и др.

[7] Andreev, M.S. (1927), “Central Asian version of Cinderella”, Po Tadzhikistanu. V.1, Tashkent. p.81./Snesarev, G.P. (1969), Relics of pre-Islamic beliefs and practices among the Uzbeks of Khorezm, Nauka,Moscow. pp.243-247.

[8] M.Jo’rayev, M.Narziqulova. “Mif, folklor, adabiyot” Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston milliy kutubxonasi” nashryoti. Toshkent-2006. 68-b.

tahlil va arxeologik tamoyillari asosida O‘rta Osiyoda bronza davriga oid arxeologik va yozma manbalar asosida yoritib berish maqsad qilingan.

Muhokama va natijalar

Bronza davriga oid ko‘plab arxeologik yodgorliklardan ayol tasviridagi haykalchalar topilgan. Ular asosan quyidagi yodgorliklardan aniqlangan: Gonurtepa, Soppolitepa, Jarqo‘ton, Dashtli kabilar. Topilgan haykalchalar turli materiallardan — terrakota, xlorit va ohaktoshdan yasalgan.

Bronza davri qabristonlarida topilgan arxeologik materiallar ham ayollar kultiga oid ma’lumot beradi. Baqtriyada moddiy ashyolarga boy qabrlar ayollarga tegishli[9]. Ayollar qabrlardan quyidagi buyumlar topilgan: marjon va taqinchoqlar, ko‘zgu, kosmetik buyumlar, marosim idishlari, antropomorf haykalchalar va hokimyat ramzi hisoblangan bronza tayoqchalar (skeptronlar), muhrlar topilgan. Erkaklar qabrida esa asosan mehnat qurollari va qurol-yarog‘lar uchraydi[10]. Bu topilmalar bronza davri jamiyatida ayollar diniy marosimlarda muhim rol o‘ynagan bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ba’zi tadqiqotchilar ushbu diniy tasavvurlar keyinchalik O‘rta Osiyoda shakllangan zardushtiylikdan oldingi diniy qarashlarning ildizlari bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi.

Baqtriya ayollarining diniy dunyoqarashida bronza ko‘zgular markaziy o‘rinda tutgan. Ko‘zgular shunchaki pardoz vositasi emas, balki kult obyekti bo‘lgan. Baqtriyada dastasi ayol qomati shaklida ishlangan bronza ko‘zgular keng tarqalgan. Bu topilmalar ko‘pincha qurbonlik qilingan hayvon suyaklari yonida uchraydi. V.M.Masson ta’kidlashicha, Baqtriya va Marg‘iyona yodgorliklaridan topilgan ayol shaklidagi ko‘zgu dastalari va terrakota haykalchalari shunchaki san’at namunasi emas, balki mintaqada shakllangan yagona ilohiy tizim-unimdorlik ma’budasi kultining moddiy in’ikosidir[11].

Baqtriya ma'budasi. Miloddan avvalgi 2-ming yillikning boshlari

BMAK madaniyatining eng mashhur topilmalaridan biri bu kompozit antropomorf haykalchalar bo‘lib, ular ilmiy adabiyotlarda “Baqtriya malikasi” deb ataladi. Ushbu haykalchalar ko‘pincha ikki yoki uch xil materialdan tayyorlangan.

Ularning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: katta bosh kiyim, keng konussimon yubka, yumaloq yuz tasviri, peshonasi hind tikalari bilan bezatilgan, qo‘llarning marosim holatida joylashuvi bu yerdagi yagona san’at asari uchta xalq (mahalliy Baqtriya, Ellin, Hind) madaniyatlaridan iborat edi. Tadqiqotchilar bunday haykalchalarni diniy marosimlarda ishlatilgan muqaddas tasvir sifatida izohlaydilar. Ba’zi olimlar bu tasvirlarni qadimgi ona ma’buda yoki himoya qiluvchi ma’buda bilan bog‘laydi.

Keyingi davrlarda Xorazm, So‘g‘diyona, Xalchayon, Dalverzintepa, Ildginli-Depe, Zartepa, Barattepa, Balx va boshqa ko‘plab joylarda qazish ishlari olib borilganda mintaqaning boshqa qismlarida qadimgi va o‘rta asrlarga oid ko‘plab loydan yasalgan ayol haykalchalari topilgan[12]. Ular unumdorlik g‘oyasini turli ramziy atributlar, masalan, anor, uzum shoxi, uch bargli daraxt va daraxt shoxi orqali aks ettiradi. Artefaktlarning bu

[9] Rahmon Ibragimov. Arxeologiya. O’quv qo’llanma. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Fan nashriyoti davlat korxonasi. Toshkent – 2022. 119-b.

[10] Asqarov A.A. Sapallitepa. -Toshkent: Fan, 1973. -B. 114-121.

[11] Массон В. М. Алтын-Депе. – Ленинград: Наука, 1981. – С. 92.

[12] Solovyova, N. F. (2005), “Charlcolithic anthropomorphic figurines from Ilgynly-depe, Southern Turkmenistan: classification , analysis and catalogue”, Oxford England: BAR International Series, 1336, Archaeopress./Meshkeris, 1965/Pugachenkova va Rempel', 1982.

haddan tashqari ko‘pligi ayol xudolariga sig‘inish qadimgi davr va o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda juda keng tarqalganligini ko‘rsatadi. Keyinchalik, mintaqada Islomning kuchayishi va, ehtimol, butparastlikni namoyon etadigan antropomorfik tasvirlarni Islom mafkurasining taqiqlashi natijasida unumdorlik ma’budasini tasvirlaydigan terakota haykalchalarini yasash an’anasi yo‘q bo‘lib ketdi. Biroq, bu an’ananing aks-sadosi O‘rta Osiyoda turli materiallardan yasalgan va asosan to‘y marosimlari va tug‘ruq bilan bog‘liq marosimlar uchun mo‘ljallangan marosim qo‘g‘irchoqlari shaklida saqlanib qolgan. Bu qo‘g‘irchoqlar o‘zlarida ayol haykalchalarining unumdorlik ramzi sifatida asl ma’nosini anglatadi[13].

Xulosa qilib aytganda, bronza davri Baqtriya hududida ayollar kultining mavjudligi ko‘plab arxeologik topilmalar orqali tasdiqlanadi. Antropomorf haykalchalar, ibodatxonalar va dafn marosimlariga oid buyumlar bronza davri diniy tizimida ayol timsolining muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, BMAK madaniyatiga oid materiallar qadimgi O‘rta Osiyo jamiyatida hosildorlik va ona kultining keng tarqalganligini tasdiqlaydi.

Arxeologik tadqiqotlar natijasida nafaqat qadimgi Baqtriya balki, O‘rta Osiyoning turli mintaqalarida ayollar dafn marosimlarini qay shaklda olib borilganligini ham aniqlash mumkin. Ularning kiyinishdagi urf-odatlari, zeb-ziynat buyumlaridan foydalanish an’analariga hamrohlik qiluvchi buyumlarning tarkibi, holatiga qarab qadimgi ayollarning jamiyatdagi holatini aniqlab, uni bugungi kunga bog‘liq jihatlarini o‘rganish muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Asqarov A.A “Sapallitepa”-Toshkent: Fan, 1973. -B. 114-121.
2. Andreev, M.S. (1927), “Central Asian version of Cinderella”, Tashkent. -p.81.
3. Искрин В. Загадка Венеры каменного века Журнал СПБу № 8(3756), 2007.
4. Итина И.А. Женская статуэтка эпохи ранней бронзы из Хорезма.1958.
5. Массон В. М. Алтын-Депе. – Ленинград: Наука, 1981. – С. 92
6. Masson V.M. and Sarianidi V.I. (1973), Central Asian terracotta of the bronze epoch. Experience of classification and interpretation, Nauka/Moscow.-p.11-88.
7. Массон В. О культе женского божества у анауских племен.1959.
8. M.Jo‘rayev, M.Narziqulova. “Mif, folklor, adabiyot” Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi” nashryoti. Toshkent-2006. 68-b.
9. Окладников А. П. Утро искусства. М., 1957.
10. Peshereva. E.M. (1957), “Toys and kid games of Tadzhiks and Uzbeks”, Sbornik Museya Arheologii I Etnographii, tom 17, Leningrad, p.83.
11. Rahmon Ibragimov “Arxeologiya” O‘quv qo‘llanma. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan”. Toshkent – 2022. 106-b.
12. Сарианиди В. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. М., 1967.
13. Solovyova, N. F. (2005), “Charlcolithic anthropomorphic figurines from Ilgynly-depe, Southern Turkmenistan: classification, analysis and catalogue”, Oxford England: BAR International Series, 13-36.
14. Snesarev, G.P. (1969), Relics of pre-Islamic beliefs and practices among the Uzbeks of Khorezm, Nauka,Moscow. pp.243-247.
15. Venus of Central Asia: Time Travel. San’at journal, 2015-yil.16-mart.
16. Vorobjeva M.G., (1968), “Earliest terracottas of ancient Khorezm”, Istoria, archeologia, i etnographia Srednei Azii, Nauka, Moscow, p.142.

[13] Peshereva. E.M. (1957), “Toys and kid games of Tadzhiks and Uzbeks”, Sbornik Museya Arheologii I Etnographii, tom 17, Leningrad, p.83.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 1751

MOTAM MAROSIMLARI BILAN BOG‘LIQ NUTQIY ETIKET BIRLIKLARI

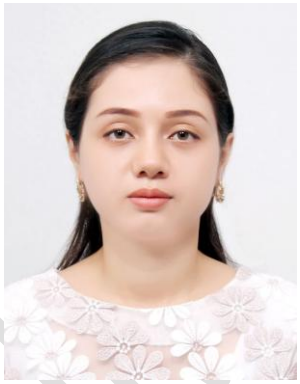
Saparova Surayyo Baxtiyor qizi,
o‘qituvchi,
Urganch davlat universiteti

SPEECH ETIQUETTE EXPRESSIONS ASSOCIATED WITH MOURNING RITUALS

Saparova Surayyo Baxtiyor qizi,
Lecturer
Urgench state university

РЕЧЕВЫЕ ЭТИКЕТНЫЕ ЕДИНИЦЫ, СВЯЗАННЫЕ С ТРАУРНЫМИ ОБРЯДАМИ

Сапарова Сурайё Бахтиёр кызы,
преподаватель,
Ургенчский государственный университет

e-mail: saparovasurayyo25@gmail.com
Orcid: 0000-0002-6863-905X

Annotatsiya: *Ushbu maqolada motam marosimiga oid nutqiy etiket birliklarining tarkib topishi, lisoniy va nutqiy xususiyatlari haqida muallifning fikr-mulohazalari bayon etilgan. Til birliklarining nutqiy etiket sifatida baholanishida zarur bo‘ladigan asosiy tamoyillar, nutqiy etiket ko‘rinishlari misollar vositasida yoritib berilgan. Kommunikativ strategiya vositasida motam marosimlariga oid nutqiy etiket birliklari izohlangan. Ularni o‘rganishdagi asosiy omil va sabablar, hudud aholisining ma’naviy qadriyatlari, dunyoqarashi misollar orqali yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *nutqiy etiket, lingvopragmatik yondashuv, nutqiy etiket ko‘rinishlari, lingvopragmatik tahlil, lingvokulturologik tahlil, motam va hamdardlik birliklari.*

Abstract: *This article presents the author’s views on the formation, linguistic and speech characteristics of speech etiquette units related to mourning ceremonies. The main principles necessary for evaluating language units as speech etiquette are highlighted, and different forms of speech etiquette are illustrated with examples. Through communicative strategies, speech etiquette units related to mourning ceremonies are explained. The main factors and reasons for their study, as well as the spiritual values and worldview of the local population, are revealed through examples.*

Key words: *speech etiquette, linguopragmatic approach, forms of speech etiquette, linguopragmatic analysis, linguocultural analysis, mourning and condolence expressions.*

Аннотация: *В данной статье изложены взгляды автора на формирование, языковые и речевые особенности единиц речевого этикета, связанных с траурными обрядами. Освещены основные принципы, необходимые для оценки языковых единиц как речевого этикета, а также приведены различные формы речевого этикета на основе примеров. С помощью коммуникативной стратегии даны разъяснения единиц речевого этикета, относящихся к траурным церемониям. Основные факторы и причины их изучения, духовные ценности и мировоззрение населения региона раскрыты на конкретных примерах.*

Ключевые слова: *речевой этикет, лингвопрагматический подход, формы речевого этикета, лингвопрагматический анализ, лингвокультурологический анализ, траур и выражения соболезнования.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Motam va hamdardlik marosimlari har bir xalq madaniyatida o‘ziga xos diniy, ijtimoiy va psixologik mazmunga ega bo‘lib, ular orqali jamiyat a’zolari yo‘qotish (jismonan) azobini yengillashtirishga, marhum xotirasini ulug‘lashga, dardli kunlarining ortda qolishiga ishonchni uyg‘otishga va ijtimoiy birdamlikni ta’minlashga intiladilar.

Insonlarning tashvishli kunlarida yonida bo‘lish, hamdardlik bildirish insoniy fazilatlardan biri hisoblanadi. Og‘ir kunida ko‘ngil so‘rash kishini biroz bo‘lsa-da yengil his qilishga, tashvishlardan holi bo‘lishga turtki bo‘ladi. Motam marosimlari turli xil ko‘rinishda bo‘lib, biror kishining vafoti va u bilan bog‘liq marosimlar, biror baxtsiz hodisa yuzasidan hamdardlik uchun tashrif (ko‘ngil so‘rash), bemorga tasalli berish uchun tashrif, umuman, jamiyatda tasalli istovchi turli xil vaziyatlar (o‘qishga kira olmaganlik, tanlovda imkoniyatni boy berish, avariya, betoblik va h.k.) bo‘lishi mumkin. Ushbu tasalli bilan bog‘liq ijtimoiy jarayonlar va marosimlarda kishilarning o‘zini tutish, kiyinish, atrofdagilar bilan muomala qilish odobi mavjuddir. Ushbu kommunikativ jarayonlarda xalq vakillari nutqida ifodalanadigan birliklar kuzatuv va tarbiya asosida shakllanib boradi. Xorazm shevalaridagi motam marosimida qo‘llaniladigan nutqiy etiket birliklari, asosan, ta’ziya (hamdardlik) mazmunida shakllangan bo‘lib, ular o‘zida qadimiy turkiy va islomiy dunyoqarash, mahalliy urf-odat va diniy aqidalarni uyg‘unlashtirgan holda saqlab kelmoqda. Bu birliklar nafaqat marhumning xotirasini ulug‘lash, balki marhum yaqinlariga hamdardlik, tasalli va sabr tilash kabi ijtimoiy-falsafiy maqsadlarni ham bajaradi. Nutqiy muloqotda qo‘llaniladigan tasalli birliklarining lingvokulturologik tahlili shu xalqqa xos an’ana va qadriyatlarning shakllanish darajasi, insonlarning fikrlashi va dunyoqarashi haqida batafsil ma’lumot beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/MATERIALS AND METHODS). Motam marosimida qo‘llaniladigan NEBlarning kommunikativ-pragmatik vazifasi, asosan, ikki jihatdan ahamiyatlidir. Ya’ni bildirilayotgan ta’ziya birliklari, **birinchidan**, hamdardlik bildirish orqali marhumning yaqinlariga ruhiy qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatishni, **ikkinchidan**, diniy tasalli berish orqali taqdiri ilohiyga rozi bo‘lishga, sabr-toqatga da’vat etishni, barchaning qadarida ushbu kun borligini anglatishni va tan olishni ko‘zlaydi. Bu jarayonda ishlatiladigan so‘zlar ko‘pincha Qur’on oyatlari, hadis mazmunlari yoki diniy iboralarga tayangan holda shakllangan. Ko‘rsatilgan birliklarga ega bo‘lmagan oddiy, sodda samimiy dil izhorlari ham ko‘pchilikni tashkil etadi. Bular kishining diniy bilimi va tasavvurlari qanchalik shakllanganligi yoki ijtimoiy jarayonlarda faolligi bilan bog‘liq.

Lingvokulturologik jihatdan tasalli va hamdardlik birliklari, **birinchidan**, diniy asosga ega. Ya’ni Xorazm shevalaridagi motam marosimlari bilan bog‘liq nutqiy etiket birliklari islomiy ta’ziya madaniyati bilan chambarchas bog‘liq. **Ikkinchidan**, mahalliy tushunchalarni aks ettiruvchi obrazlar orqali (hudud aholisining dunyo haqidagi tasavvurlari asosida) voqelanish sezilarli darajada kuchli. Xorazm shevalaridagi motam birliklarida ko‘pincha xalq tasavvuridagi obrazlar vositasida hamdardlik bildirish holatlari kuzatiladi: *Jatgān jerì jaruγ bolsìn // nura dolsìn // qabrlarì jaruγ bolsìn // jatgān ǯajì yaqtì bosìn // yaxtì bosìn* nutqiy etiket birliklari marhumning oxirat hayoti osoyishta bo‘lishini bildiradi. **Uchinchidan**, sotsiolingvistik o‘ziga xoslik kuzatiladi. Motam nutqiy etiket birliklari marosim qatnashchilari o‘rtasida sodda, samimiy va past ovoz ohangida aytiladi. Bu ohang ijtimoiy vaziyatga mos psixologik muhit, ya’ni kayfiyat yaratadi. Gender va yosh omili ham nutqiy etiket birliklarida o‘z farqini topadi. Yoshi ulug‘lar yoki diniy bilim va tushunchalarga ega shaxslar odatda diniy iboralarga ko‘proq urg‘u beradi. Ayollar orasida ko‘ngil ovutuvchi va achinish mazmunidagi birliklar ko‘proq ishlatiladi. Yigitlar va o‘rta yoshdagilar qisqa, qat’iy va duoga yo‘naltirilgan iboralarni afzal ko‘radi.

MUHOKAMA(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). Motam marosimlariga xos yana bir nutqiy etiket birliklaridan biri *Allah rähmät qìlsìn* bo‘lib, bunda “Olloh” Xudoning ismi, “rahmat qilmoq” bag‘rikenglik, kechirim, marhamat ko‘rsatmoqni anglatib, bu birlik marhumga nisbatan Xudoning rahmatini tilashdan iborat. Nutqiy akt jarayonida marhum haqqiga duo qilish, qolaversa, motam tutuvchilarga nisbatan hurmat ifodasi kabi vazifalarni bajaradi. Kuzatiladiki,

dindor va madaniyatli odam sifatida so‘zlovchining ijtimoiy maqomini namoyish qilishda ahamiyatlidir. Islomiy madaniyatda rahmatga sazovor bo‘lish marhumning axloqiy pokligini bildiradi. Xalq orasida o‘lgan odam haqida yomon gap aytish odobdan emas, deb qaraladi. Shu sababli bu ibora doimiy qo‘llanadi. Hudud kishilariga xos madaniy asoslar shu o‘rinda namoyon bo‘ladi. Xorazmga xos jihati bu iboraning talaffuz variantlari ko‘p: *Allah rähmät ätsin // ätgij, Allah rähmät ätgän bolgʾij // ätän (eden) bosʾın, Alla rämät qʾılsʾın // qʾılγʾıj/ qʾılgʾıj // ätsin, rähmätli*. Xorazm shevalarida bu birlik, ayniqsa, yoshi katta odamlar nutqida motam marosimlarining barcha tadbirlarida juda tez-tez ishlatiladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). *Sʾırat köprigindä (köpriginnän) dajdʾırmagajsan* nutqiy etiket birligida “Sirot ko‘prigi” ifodalangan bo‘lib, u islom dinida oxiratda barcha insonlar o‘tadigan nozik va sinovli ko‘prikni, undan faqat solih insonlar omon o‘tishini ifodalaydi. Solih deganda Olloh buyurgan ezgu amallar bilan yashash, qalb pokligiga erishish nazarda tutiladi. *Dajdʾırmāgājsān* (ya’ni yiqitma, yiqilmasin) birligi esa xalq tilida rahm, iltijo ohangini ifodalaydi. Bu nutqiy etiket birligi duo va tilak shaklida ishlatiladi. Xalqning diniy-madaniy tafakkurida “Sirot ko‘prigi” oxirat sinovi, adolat mezoni va najot yo‘li sifatida qabul qilinadi. Shu bois, bu birlik orqali xalq marhumning solihligi, pokligi uchun duo qiladi. Bu nutqiy birlikda “oxirat yo‘li” tushunchasi markaziy o‘rinni egallaydi. V.A.Maslova ta’rificha, lingvokulturologik birlik madaniyatga dahldor tushunchalarni tilda ifodalash shaklidir [2.: 14]. *Sʾırat köprigindä (köpriginnän) dajdʾırmāgājsān* nutqiy etiket birligi xalqning oxiratga ishonchini, marhumning boqiy dunyodagi ahvoliga mehr-muruvvat bilan yondashuvini va islomiy e’tiqod asosidagi nutqiy madaniyatini ifodalaydi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Keltirilgan nutqiy etiket birliklari va bildirilgan izohlardan xulosa qilishimiz mumkinki, Xorazm shevalaridagi motam marosimi nutqiy etiket birliklari, birinchidan, diniy-ma’naviy asosga ega, ya’ni nutqiy birliklarida musulmonlik an’analari va Qur’onga asoslangan tasavvurlar (oxirat, jannat, banda) markaziy o‘rin tutadi. Ikkinchidan, madaniy qadriyatlar o‘z aksini topgan. Bunda nutqiy etiket birliklariga xalq madaniyatida marhumning oxirat joyini jannatda tasavvur qilish, sabr-bardoshli bo‘lish, o‘limdan keyingi jarayonni Olloh irodasiga topshirish va ezguliklardan umidlanish kabi mazmun-mohiyat orqali insonlarning diniy tushunchalardan xabardorligini baholash vositasi sifatida qaraladi.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES/ ADABIYOTLAR RO‘YXATI)

1. Б.А. Серебренников Материалистическом подходе к явлениям языка. – М.: 1983.
2. V.A.Maslova. Лингвокультурология. Академия. – Москва, 2001.
3. Ҳ.К.Турдиева. Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи . Диссертация. – Тошкент, 2020.
4. О.Анчимиук Речевой этикет в произведениях русской литературы XIX века. – Б.: 2020.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 902.01

ОПЫТ ОРОШЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ, И ЗА РУБЕЖОМ

Шапиев Шавкат Турсунович,
Джизакский Государственный Педагогический Университет, кафедра всеобщей истории

shavkatshapiev@jdpu.uz

IRRIGATION EXPERIENCE IN UZBEKISTAN AND ABROAD

Shavkat Tursunovich Shapiev,
Jizzakh State Pedagogical University, Department of General History

O'ZBEKISTONDA VA XORIJDA SUG'ORISH TAJRIBASI

Shavkat Tursunovich Shapiev,
Jizzax davlat pedagogika Universiteti, "Umumiy tarix" kafedrasi

Аннотация: *Содержание статьи освещает результаты изучения и обобщения опыта комплексного строительства и освоения орошенных земель. Рассмотрены три основных аспекта этих вопросов. Организация комплексного строительства и освоения земель. обеспечивающее быстрые темпы ввода земель в сельхоз оборот. Создание ирригационной системы с высоким коэффициентом полезного действия, имеющую надежную и экономичную систему эксплуатации*

Осуществления мероприятий по борьбе с засолением и заболачиванием земель в районе с плохой естественной тренированностью.

Ключевые слова: *сельхоз оборот, механизация. дренаж. ирригация, засоление, заболачивание.*

Annotation: *The article highlights the results of studying and summarizing the experience of integrated construction and development of irrigated lands. Three main aspects of these issues are considered: Organization of integrated construction and land development, ensuring rapid land introduction into agricultural production. Creation of a highly efficient irrigation system with a reliable and cost-effective operating system.*

Implementation of measures to combat salinization and waterlogging of lands in areas with poor natural drainage.

Key words*: agricultural turnover, mechanization, drainage, irrigation, salinization, waterlogging.*

Annotatsia: *Maqolada sug'oriladigan yerlarni kompleks qurish va rivojlantirish tajribasini o'rganish va umumlashtirish natijalari ta'kidlangan. Ushbu masalalarning uchta asosiy jihati ko'rib chiqiladi:*

Kompleks qurilish va yerlarni o'zlashtirishni tashkil etish, yerlarni qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga tezkor joriy etishni ta'minlash. Ishonchli va tejamkor operatsion tizimga ega yuqori samarali sug'orish tizimini yaratish.

Tabiiy drenaji yomon bo'lgan hududlarda yerlarning sho'rlanishi va botqoqlanishiga qarshi kurashish choralarini amalga oshirish.

Kalit so'zlar*: qishloq xo'jaligi aylanmasi, mexanizatsiya, drenaj, sug'orish, sho'rlanish, botqoqlanish.*

Введение

Голодная степь по климатическим условиям характеризуется крайне не значительными осадками- 260 -370 мм в год, высокой испаряемостью -1000 -1500 мм в год, значительными температурами в течении вегетационного периода - более 4500, достаточными для выращивания хлопчатника. Согласно квалификации климатических условий, район занимает промежуточное положение между пустынными и полупустынными и относится к областям с широко распространенным засолением. По квалификации Л.В.Дунин – Барковского, новая зона орошения является, в основном, современной аллювиальной долиной и только южная часть ее- периферией конуса выноса.

Основные характеристики территорий новой зоны, влияющие на развитие орошения, следующие:

- уклоны местности направления с юга на север и составляют в южной части 0.001- 0, 003, на остальной части менее 0,001.

Грунтовые воды формируют под влиянием поверхностного и грунтового стока с Туркестанского хребта, вод реки Сырдарья и орошения. Территория делится по гидрологическим признакам на 4 зоны, из которых на одной, площадью более 100 тыс.га. уровня грунтовых вод до орошения залегают высоко, в остальных трех зонах - на глубине от 6 метров до 20 метров. повсеместно наблюдается сильная минерализация грунтовых вод, описанные условия формирования создают непарность грунтовых вод.

- почвы в основном - сероземы и лугово—сероземные, солевой состав почво - грунтовый находится в тесной связи с гидрогеологическим условиями.

-Грунты массива присадочные, им свойственно медленное развитие послеприпадочных деформаций.

Основная часть

Рассматривая основные характеристики земель новой зоны Голодной степи применительно к классификации, приведенной в Международном руководстве по орошению и дренажу засоленных почв, предложенных проф.В.А Ковдой и В.В Егоровым. Голодную степь следует отнести к ландшафтам, имеющим недостаточный естественный отток, для которых характерны быстрый подъем грунтовых вод в условиях интенсивного орошения, приводящий при отсутствии искусственного дренажа к развитию вторичного засоления. К аналогичным районам относятся Мильская и Ширванская степь в Азербайджане, Мургабская и Тедженский оазисы в Туркмении, Центральная Фергана и Шерабадская степь в Узбекистане, долины Тигра и Евфрата, Нила, Инда и Ганга и многие другие.

Опыт развития орошения и освоения таких земель за рубежом (Индия, Пакистан, США, Австралия, Мексика, Турция, ОАР) показывают следующее:

1. Освоение земель в аридной зоне в условиях недостаточного оттока требует наряду с выполнением работ по орошению обязательного проведения значительных работ и мероприятий по сельскохозяйственному и социально-экономическому освоению новых земель, включая проблему заселения, обеспечивая квалифицированными земле и водопользования, финансирования, снабжения, сбыт продукции и т.д.

2. Несмотря на общепризнанность в настоящее время необходимости проведения дренажных работ при развитии орошения в районах с затрудненным оттоком грунтовых вод, только наиболее развитые страны, да и то в последнее время, начали усиленно осуществлять дренажные мероприятия наряду с орошением (США, Австралия, Индия, Мексика). Во многих странах усилия направлены пока на дренирование земель, уже засоленных и подвергающиеся угрозе вывода их из сельхоз оборота в связи с вторичным засолением. (Пакистан. Турция и др.)

3. Многолетняя практика освоения земель в сложных условиях слабо дренируемых полупустынь показывают, что в результате игнорирования отдельных элементов инженерного плана дренажа, планировки или социально-экономических факторов сельхозосвоение земель отстает от орошения, при этом в слаборазвитых странах в более значительных масштабов.

TAMADDUN NURI

Для координации разнообразных вопросов освоения и руководства его ходом в большинстве стран создается организации правительственного подчинения, автономные или полуавтономные, межведомственного типа.

Опыт орошения земель Средней Азии в районах с недостаточным естественным оттоком выработал метод кочевого земледелия с низким коэффициентом земельного использования. Благодаря этому был создан сухой дренаж (Мургабский, Тедженский массивы, Центральная Фергана) который стал базой мелиоративного благополучия освоения части земель. При увеличении водообеспеченности, повышения к.з.и нарушался водно-солевой баланс, обеспечивающий сухой дренаж и интенсивно развивалось вторичное засоление. Возникло потребность разворота работ по строительству водосбросной, коллекторной и дренажной сети в границах орошаемых земель. Освоение земель шло в отрыве от развития орошения. что зачастую приводило к выпадам земель из сельхозоборота. Темпы дренирования здесь. как правило, отставали от роста мелиоративно неблагополучных земель.

Освоения старой зоны голодной степи является наиболее показательным примером в этом отношении, орошение Голодной степи. имеющие 90 летнюю историю привлекло к себе внимание выдающихся ученых и инженеров нашей страны.(Г.К Ризенкампф, Н.А. Димо, М.М Бушуев, В.Ф Булаевский Н.А Янишевский а позже В.А Ковда, В.В Егоров Л.П. Розов и многие другие) Благодаря их работам, созданию опытных полей, а в последствии и опытно -мелиоративных станций были проведены разносторонние исследования проблем по борьбе с засолением орошаемых земель, позволившие наметить правильные пути ее решения. Однако вследствие недостаточности материально- технических ресурсов того времени комплекс этих мер не получил в Голодной степи производственного воплощения, поэтому имело место постоянное отставание освоения земель от орошения их. Освоение старой зоны Голодной степи прошло ряд этапов:

1890-1917 гг- орошено 56 тыс.га., освоено 23 тыс.га. освоение проходит за счет усилий переселенцев из Центральной России, дренажные работы не ведутся, вследствие чего осуществляется переложное кочевое землепользование.

1917-1936 гг- орошение осуществляется эксплуатационные органы водного хозяйства, восстанавливается разрушенные в период гражданской войны хозяйство, осуществляется ряд мер по борьбе с кочевым землепользованием. создаются первые совхозы Пахтаарал Баяут, и целый ряд колхозов, постепенное освоение осуществляется силами хозяйства, строится ряд водосбросов для обеспечения стока, орошено 65, освоено 62 тыс.га.

1937-1946-благодаря развитию работ методом народных строек площадь орошения увеличивается на 56 тыс.га.идет приток организованных переселенцев из других районов республики. однако технически жилье. дороги. ЛЭП освоения в крупных масштабов не подкреплено базой.В результате земли в сельхозобороте сократились до 124 тыс.га

1946-1964-создаются специализированные строительные организации по орошению. разворачиваются строительство коллекторов и открытых дрен, площадь орошаемых земель увеличивается до 253 тыс.га. По линии различных Министерств намечается строительство поселков, коммуникаций для строительства.

Таким образом. потребовалось более 50 лет для создания в Голодной степи крупного района орошаемого земледелия площадью около 200 тыс.га. По техническому уровню системы ирригации в голодной степи, будучи оснащена инженерными сооружениями, находились на передовом уровне. однако техника полива, строительство дренажной системы и как следствие. освоение резко отставали в результате чего не удалось предотвратить выпад из орошения 47 тыс.га

Отечественный и зарубежный опыт освоения орошаемых земель говорит о необходимости коренного изменения методов и принципов мелиоративного строительства и освоения для намечающегося орошения крупных земельных массивов.

В отечественной ирригации до 1956 г основным методом работ по орошению земель является раздельный метод, при котором ирригационная часть проекта осуществлялась в опережающем порядке силами органов водного хозяйства а освоение, производственное строительство и другие работы, связанные с освоением выполнялись министерствами и ведомствами по различным планам и источником финансирования.

Этот метод сформировался и вполне оправдал себя. когда развитие орошения шло в условиях оазисов., естественно дренированных земель при доминирующих объёмах работ по орошению. В настоящее время когда освоение орошаемых земель выполняется огромный объём разнообразнейших работ. требуется точная координация усилий различных организаций в направлении ускоренного освоения. С этой целью в Голодной степи был создан и отработан комплексный метод строительства и освоения земель. Разработка его и практическое применение осуществлены под руководством А.А. Саркисова, Е.И Озерского, Д.К Терситского, А.А Ахмедова, Х.Д Джалилова, Я.И Флигельмана, И.Н Низамова.

В работе сравнивается новая зона Голодной степи - объект, создаваемый комплексным методом, с объектами строящимися раздельным способом в настоящее время., и лучшими созданными ранее хозяйствами- такими как совхоз Пахтаарал. Сравнение показывает, что комплексный метод имеет преимущества по темпам завершения строительства хозяйств. темпами роста урожайности., росту производства хлопка на 1000 га угодий, производственной труда в хлопководстве, коэффициенту земельного использования, уровню механизации сельхозпроизводства и эффективности капиталовложений.

Залогом орошения массива высокими темпами и в нужные сроки при комплексном методе является создание в подготовительный период мощностей строительной индустрии, которые бы обеспечили потребность строительства в инертных материалах, сборных конструкциях. деталях при максимальной заводской готовности изделий, а также строительство дорог линий связи. линий электропередач, водоводов, газопроводов. Строительство в Голодной степи десятков предприятий по производству железобетона, силикальцита, асфальта, гравия, а также тысячи км всевозможных коммуникаций позволило за 5 лет создать базу для быстрых темпов последующего строительства совхозов и их освоения - в среднем 17.5 тыс.га в год.

При организации основных строительных работ большее значение имеет координация всех элементов строительства с целью завершения севооборотного массива. Наряду с завершением всего состава ирригационно – мелиоративных работ по севооборотному массиву хозяйству одновременно передается соответствующие производственные объекты, бригадные станы, производственно -хозяйственные станы, и жилые дома для освоителей. Увязка отдельных составляющих комплекса проводится на основании сетевых графиков, разрабатываемых отдельно для водохозяйственных работ и про гражданского строительства. Типовой сетевой график по водохозяйственной подготовке севооборотного массива площадью 560 га. Срок подготовки составлял 180 дней.

Принятые решения

1. Постепенное завершение строительства отдельных частей хозяйств позволяет завершающий этап- освоения земель- производить также постепенно, что облегчает задачу совхозов и эксплуатационных организаций, имеющих возможность по мере орошения расширить сферу своей деятельностью. В работе показаны решения основных вопросов освоения привлечения и обучения кадров, организаций и оснащение хозяйств, организации сельскохозяйственной продукции.

2. Совершенствование системы орошения Голодной степи велось в направлении широкого применения антифильтрационных мероприятий во всех звеньях оросительной сети и разносторонних поисков совершенствования техники полива. В процессе решения этих проблем широкую

TAMADDUN NURI

проверку получил ряд инженерно – конструкторских решений.

3. В практике работ Голодностепстроя прошли проверку экраны из бентонитов, уплотнения слоя грунта ненарушенной структуры, экраны из полимерных материалов. бетонные монолитные и железобетонные одежды. От применения первых трех типов экранов отказались, в основном, в следствии их недолговечности.

4. На основании проведенных производственных исследованиях предложено комбинированная облицовка каналов плитами по пленке, в которой плиты плиты выполняют функции защиты водонепроницаемой пленки от повреждения - механических и атмосферных. С другой стороны, в условиях агрессивных грунтов Голодной степи пленки защищают плиты от коррозии. Наблюдения за потерями воды в каналах облицованных экраном этой конструкции, и вскрытия облицовку шурфами показали ее почти полную водонепроницаемость. Установлено, что по эксплуатационным затратам наиболее экономична комбинированная облицовка, затем бетонные облицовки. Приведено сравнение различных методов замочки каналов и возведения дамб в условиях полупустыни.

Заключение

Результаты исследований опыта строительства и освоения земель Голодной степи позволили выявить преимущества комплексного ведения работ, оценить и усовершенствовать ряд технических решений, применяемых при этом в практике мелиорации, а также наметить пути дальнейших исследований и направлений.

Расширение сферы применения в оросительных каналах закрытых трубопроводов за счет удешевления бетонных трубопроводов, внедрения полимерных и увеличения сортамента асбоцементных трубопроводов.

Разработка методов эффективного освоения и окультуривания земель после капитальных промывок с целью быстрейшего восстановления плодородных почв и получения высоких урожаев сельхозкультур.

Список используемой литературы:

1. В.А. Духовный. Вопросы глубокого уплотнения грунтов в условиях Голодной степи. Материалы по производственным силам Узбекистана. выпуск 15, изд АН Узбекистана

2. В.А. Духовный., П.И. Ясаков - «Опыт индустриализации водохозяйственного строительства в Голодной степи». Материалы по производственным силам Узбекистана. выпуск 15, изд. АН Узбекистана.

3. В.А. Духовный. Голодная степь покоряется человеку. Гидротехника и мелиорация. № 5. 1982 г

4. В.А. Духовный. Ирригация Мексики. Ташкент. УзГИНТИ. 1978 г.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 342.7:305-055.2

МАЖБУРИЙ ИЖРО ФАОЛИЯТИДА КОРРУПЦИЯВИЙ ХАТАРЛАРНИ АНИҚЛАШ ВА БАҲОЛАШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВЛАРИ

Жандуллаев Садик Куатбаевич, ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси магистранти

MODERN APPROACHES TO IDENTIFYING AND ASSESSING CORRUPTION RISKS IN ENFORCEMENT ACTIVITIES

Jandullaev Sodik Kuatbaevich, master student of the Law Enforcement Academy

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ВЫЯВЛЕНИЮ И ОЦЕНКЕ КОРРУПЦИОННЫХ РИСКОВ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ИСПОЛНЕНИЯ

Жандуллаев Садык Куатбаевич, магистрант Правоохранительной академии Республики Узбекистан

Аннотация: *Ушбу тадқиқотда мажбурий ижро соҳасида коррупциявий хавф-хатарларни аниқлаш ва баҳолашнинг назарий ҳамда амалий жиҳатлари таҳлил қилинган. Соҳада учраётган коррупция ҳолатлари, уларнинг сабаб ва омиллари ўрганилиб, асосий ҳолатлар ижро ҳаракатлари жараёнида юзага келиши аниқланган. Шу асосда коррупциянинг олдини олишга қаратилган таклифлар ишлаб чиқилган.*

Калит сўзлар: *мажбурий ижро, коррупция, коррупциявий хавф-хатар, ижро ҳаракатлари, превентив чоралар, хавф-хатарларни баҳолаш, манфаатлар тўқнашуви, автоматлаштириш.*

Abstract: *This study analyzes the theoretical and practical aspects of identifying and assessing corruption risks in the field of enforcement proceedings. Corruption cases, their causes and contributing factors are examined, revealing that most incidents occur during enforcement actions. Based on these findings, proposals aimed at preventing corruption have been developed.*

Keywords:
enforcement proceedings, corruption, corruption risks, enforcement actions, preventive measures, risk assessment, conflict of interest, automation.

Аннотация: *В данном исследовании проанализированы теоретические и практические аспекты выявления и оценки коррупционных рисков в сфере принудительного исполнения. Изучены коррупционные проявления, их причины и факторы, при этом установлено, что большинство случаев возникает в процессе исполнительных действий. На этой основе разработаны предложения, направленные на предупреждение коррупции.*

Ключевые слова: *принудительное исполнение, коррупция, коррупционные риски, исполнительные действия, превентивные меры, оценка рисков, конфликт интересов, автоматизация.*

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек “Коррупцияга қарши курашишда аҳолининг барча қатламлари, энг яхши мутахассислар жалб қилинмас экан, жамиятимизнинг барча аъзолари, таъбир жоиз бўлса, “ҳалоллик вакцинаси” билан эмланмас экан, ўз олдимизга қўйган юксак марраларга эриша олмаймиз. Биз коррупциянинг оқибатлари билан курашишдан унинг барвақт олдини олишга ўтишимиз

керак[1]”. Ушбу чақириқ, ўйлаймизки, ҳар бир соҳа учун коррупция иллатига қарши курашишда дастурул-амал сифатида хизмат қилиши, унинг негизида концепциялар ишлаб чиқилиши лозим. Зеро, ҳар қандай муаммони ҳал қилгандан кўра, унинг барвақт олдини олиш анча самара бера олади. Маълумки, 31.08.2022 йилда Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, шу жумладан уларнинг ҳудудий бўлинмалари, давлат муассасалари, давлат улуши 50 фоиздан юқори ташкилотлар фаолиятида коррупциявий хавф-хатарларни аниқлаш ва баҳолаш услубиётини тасдиқлаш тўғрисида”ги[2] Қарори қабул қилинган. Қарор билан коррупциявий хавф-хатарларни аниқлаш ва баҳолаш тартиби белгиланган, шунингдек айрим тушунчаларга изоҳлар берилган.

Методология. Хусусан, коррупциявий хавф-хатар тушунчасига, бу шахснинг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий манфаатларини ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга хилоф равишда мавжуд сабаб ва шароитларда коррупциявий хатти-ҳаракатларни содир этиш эҳтимоли сифатида таъриф берилган. Бунда коррупцион ҳаракат ҳали содир этилмаган, лекин, кейинчалик юзага келиши эҳтимоллигига алоҳида эътибор беришимиз зарур. Шунингдек, қайд этилган услибаётга кўра давлат ташкилотларида коррупциявий хавф-хатарларни аниқлаш ва баҳолаш бўйича қуйидагилар ишлаб чиқилиши назарда тутилган:

-коррупциявий хавф-хатарлар харитаси;

-коррупцияга қарши курашиш бўйича дастур;

-коррупциявий хавф-хатар юқори бўлган лавозимлар рўйхати;

-коррупцияга мойил бўлган муносабатлар электрон реестри.

Шу қатори, коррупциявий хавф-хатарларни баҳолаш сифатида давлат ташкилотининг вазифа ва функцияларини таҳлил қилиш, мавжуд коррупциявий хавф-хатарларни аниқлаш ва ушбу хавф-хатарлар даражасини баҳолаш бўйича фаолият тушунилиши лозимлиги қайд этилган. Бунда, коррупцион хавф-хатарни аниқлаш ва баҳолаш давлат ташкилотининг барча таркибий ҳамда ҳудудий тузулмаларини қамраб олиши лозим. Қайд этиш керакки, юқоридаги услубиёт коррупцион хавф-хатар ҳақида умумий йўналишларни ва тартибларни белгилаб беради холос. Зеро, коррупцион хавф-хатарни аниқлаш ва баҳолашда зарур бўлган параметрлар ҳар бир соҳанинг ўзига хос хусусиятлари, бажарадиган функция ҳамда ваколатларидан келиб чиқиб белгиланади. Аммо, тўғри шакллантирилган коррупцион хавф-хатар ҳақида олдиндан хабар бериш тизими салбий оқибатларнинг олдини олишга хизмат қилиши аниқ. Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларининг ижросини таъминлаш соҳасидаги коррупцион ҳолатларнинг олдини олишда ҳам айнан барвақт аниқлаш ҳамда баҳолаш бўйича превентив чораларни кўриш, бу борадаги ишларни янада тизимли ва самарали ташкиллаштирилишига имкон бериши мумкин.

Натижалар. Тадқиқот жараёнида суд ва бошқа органлар ҳужжатлари ижросини таъминловчи Мажбурий ижро бюроси фаолиятида коррупциявий хавф-хатарларни аниқлаш ва баҳолаш соҳасида қатор муаммолар мавжудлиги аниқланди. Ушбу муаммоларни бартараф этиш мақсадида амалиётда учраётган коррупцион ҳолатлар йўналишлар кесимида таҳлил қилинди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, коррупцион ҳолатлар асосан алимент ундириш, бола билан боғлиқ ижро ишлари, жиноий жарималар ва зарарларни ундириш, ишга тиклаш, кўчириш ва жойлаштириш, ер участкаларини олиб қўйиш, солиқ ва маъмурий жарималарни ундириш,

[1] Ш.М.Мирзиёев. Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги Миллий маъруза, https://aca.uz/storage/JpBf0mwDELlkEu06Uq6G9PgMv25RvRmetaNjI1MzFiMmM3MGNhZWE3MTYzNjA2MWY2Y2RiYzcyMGIwMjAzLnBkZg==-.pdf.

[2] “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, шу жумладан уларнинг ҳудудий бўлинмалари, давлат муассасалари, давлат улуши 50 фоиздан юқори ташкилотлар фаолиятида коррупциявий хавф-хатарларни аниқлаш ва баҳолаш услубиётини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарор, 31.08.2022 й. - Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги.

мусодара қилинган мол-мулк билан боғлиқ жараёнлар, шунингдек, ижро ҳаракатларини сунъий кечиктириш ёки амалга оширмаслик каби ҳолатларда намоён бўлмоқда. Бундан ташқари, кадрлар билан боғлиқ масалалар, ҳужжатларни қалбакилаштириш, депозит маблағларини талон-торож қилиш, аукцион жараёнларидаги қонунбузилишлар ҳамда ижро ҳужжатлари тарафларига нисбатан манфаатдор ёндашувлар ҳам коррупциянинг асосий кўринишлари сифатида қайд этилди.

Муҳокама. ижро ҳужжатидаги тарафлар томонига қараб ён босиш билан боғлиқ ҳолатлар, жумладан, қарздор фойдасида унга максимал ихтиёрий муддат белгилаш, мажбурий ижро чораларини кўрмаслик, ижро ҳужжатини асоссиз тамомлаш, ундирувчи фойдасида қарздорга минимал ихтиёрий муддатлар белгилаш, қарздорга нисбатан кескин чоралар қўллаш, ундирилган маблағлар ҳисобидан фоизлар олиш билан боғлиқ ҳолатларда коррупцион омиллар кузатилмоқда. Аксарият изланувчилар, юқоридаги каби санаб ўтилган коррупцион ҳолатлар амалиётда, асосан, соҳа бўйича кенг ваколатлар ва суст назорат тизими, бу турдаги жиноятлар учун жазо турларининг юмшоқлиги, ахлоқий бузуқчилик, таниш-билишчилик натижасида манфаатлар тўқнашуви юзага келиши, масъул ходимларнинг моддий манфаатга муккасидан кетгани, иш ҳақининг нисбатан пастлиги, узоқ давр мобайнида ижтимоий шаклланган тушунчалар (пул бермасам ишим битмайди қабилида) каби иллатлар негизида юзага келишини айтади.

Хулоса. Таъкидланганидек, ушбулар коррупцияни келтириб чиқарувчи омиллар ҳисобланади ва уларни бартараф этиш ишлари мунтазам ўрганиб борилади. Лекин, коррупцион омил ҳамда коррупцион ҳолат юзага келиши ўртасида коррупцион хавф-хатар тушунчаси мавжуд. Ҳозирда мазкур тушунча бўйича якдил ёндашувлар мавжуд эмас. Бу, ҳар бир соҳанинг ўзига хос специфик йўналишлари, белгиланган вазифаларни бажаришдаги ваколатлар хилма-хиллиги билан боғлиқ десак ҳам бўлади. Шу қатори, мажбурий ижро соҳасида ҳам суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатлари ижросини таъминлаш билан боғлиқ ваколатларнинг ўзига хос жихатлари, амалга ошириладиган ҳаракатлар кетма-кетлиги мавжуд. Ўрганиш давомида таҳлил қилинган коррупцион вазиятларга яна бир қайта назар ташласак, уларнинг қарийб 90% ижро ҳаракатлари давомида юзага келаётган коррупция ҳолатлари эканлиги маълум бўлади. Ваҳоланки, ҳозирда давлат ижрочилари томонидан бажарилаётган барча мажбурий ижро ҳаракатлари автоматлаштирилган ва ягона тизим орқали амалга оширилади. Қисқа қилиб айтганда, уларнинг ҳар бир ижро ҳаракатларини кузатиб бориш имконияти жорий этилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев. *Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз*. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни. – 2017 йил 3 январь.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг коррупцияга қарши курашишга оид фармон ва қарорлари тўплами. – Тошкент, 2020.
4. Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг 31.08.2022 йилдаги қарори. *Давлат органларида коррупциявий хавф-хатарларни аниқлаш ва баҳолаш услубиёти*.
5. Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги материаллари ва расмий ҳисоботлари. – Тошкент, 2022–2024.
6. Мажбурий ижро бюроси фаолиятига оид таҳлилий маълумотлар ва ҳисоботлар. – Тошкент, 2021–2024.
7. Rose-Ackerman, S. *Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform*. – Cambridge University Press, 1999.
8. Klitgaard, R. *Controlling Corruption*. – University of California Press, 1988.
   Transparency International. *Corruption Perceptions Index Reports*. – 2020–2024.
9. OECD. *Preventing Corruption in Public Administration*. – Paris, 2019.
   World Bank. *Enhancing Government Effectiveness and Transparency*. – Washington DC, 2020.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 78:372.878.780.9.39(575.1)378.4

O‘ZBEK MUSIQA SAN’ATI TARIXINI O‘RGANISH ORQALI TALABALARNING MUSIQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Davletov Mayliboy Yusupovich, Urganch davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' MUSICAL CULTURE THROUGH THE STUDY OF THE HISTORY OF UZBEK MUSICAL ART

Davletov Mayliboy Yusupovich, Independent researcher of Urgench State Pedagogical Institute

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Давлетов Майлибой Юсупович, самостоятельный соискатель Ургенчского государственного педагогического института

https://orcid.org/0009-0009-2374-5455
mayliboydavletov@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalari talabalarining musiqiy madaniyatini rivojlantirishda o‘zbek musiqa san’ati tarixini o‘rganishning pedagogik imkoniyatlari va shart-sharoitlari yoritilgan. Muallif milliy musiqiy merosimizning yoshlar estetik dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyatini tahlil qiladi hamda tarixiy ma’lumotlarni zamonaviy ta’lim jarayoniga integratsiya qilishning samarali usullarini belgilab beradi. Tadqiqotda talabalarning ma’naviy-axloqiy qiyofasini yuksaltirishda milliy musiqaning o‘rni ilmiy jihatdan asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *Musiqiy madaniyat, o‘zbek musiqa san’ati tarixi, pedagogik shart-sharoitlar, talabalar, estetik tarbiya, milliy meros, ta’lim jarayoni, ma’naviy rivojlanish.*

Abstract: *This article explores the pedagogical conditions required to develop the musical culture of higher education students through an in-depth study of the history of Uzbek musical art. The author analyzes the significance of the national musical heritage in shaping the aesthetic worldview of youth and identifies effective methods for integrating historical data into the modern educational process.*

Key words: *Musical culture, history of Uzbek musical art, pedagogical conditions, students, aesthetic education, national heritage, educational process.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются педагогические условия, необходимые для развития музыкальной культуры студентов высших учебных заведений через глубокое изучение истории узбекского музыкального искусства. Автор анализирует значимость национального музыкального наследия в формировании эстетического мировоззрения молодежи и определяет эффективные методы интеграции исторических данных в современный образовательный процесс.*

Ключевые слова: *Музыкальная культура, история узбекского музыкального искусства, педагогические условия, студенты, эстетическое воспитание, национальное наследие, образовательный процесс.*

San’at azaldan dunyoning qurilishi haqidagi diniy, afsonaviy tasavvurlar bilan bog‘liq holda rivojlangan. Ibtidoiy davrdan to bugungi kunga qadar san’atdagi tasvirlar ko‘p hollarda o‘ziga xos tumor vazifasini o‘tab, yovuzlik va ezgulik belgisi sifatida nafaqat insonlar tomoshasiga, balki afsonaviy xudolarda xush kayfiyat va yoqimli fikrlar uyg‘otishga mo‘ljallangan holda rivojlangan. Ijtimoiylashuv o‘z taraqqiyoti negizida bir qancha bosqichlarni bosib o‘tib, odamning turli qiyofalari transformasiyasini boshdan kechirgan.

XX asr o‘zbek teatri madaniyatimiz tarixida ro‘y bergan noyob hodisadir. 1914-yili Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” pyesasi bilan o‘z pardasini ochgan o‘zbek teatri ikki-uch o‘n yillik ichida har bir xalq g‘ururlansa arzigulik teatr sifatida maydonga chiqqan. [1] O‘zbek teatri jadidchilik harakatining mevasi – ma’rifiy teatr sifatida tug‘ilgan. Birinchi o‘zbek ijodiy jamoasi bo‘lmish “Turon” truppasining “Nizom”ida teatrning bosh maqsadi:

a) aholi o‘rtasida sahna ishlari va xayriyaga jiddiy munosabatni rivojlantirish,

b) xalq uchun spektakl ko‘rsatish, unga sog‘lom tomosha berish, - deb belgilangan bo‘lgan. Sahna ishini tashkil etgan va uni xalq orasida keng yoygan Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy singari atoqli marifatparvarlarning sa’y-harakati bilan bu teatr tez orada xalq madaniy hayotining tarkibiy qismiga aylangan. Sanoqli bir necha yil davomida o‘ttizga yaqin pyesa yaratilib, aktyorlik va rejissorlik san’atining tub tamoyillariga asos solingan.

Jadid teatri va dramaturgiyasining muhim xususiyati - uning oila hayotini tasvirlash bilan inson qalbiga kirib borish, uni ma’rifiy tarbiyalash va shu orqali jamiyat hayotida avj olib borayotgan milliy uyg‘onish g‘oyalarini tarannum etishda ko‘ringan. Jadid ma’rifatparvarlari yoqqan ma’rifat mash’ali qariyb 1930-yillarga qadar yangi g‘oya va intilishlar bilan teatr hamda dramaturgiyaga kirib kelgan ahli san’at yo‘llarini yoritib turgan. Shuni ta’kidlash joizki, o‘zbek teatri milliy o‘z taraqqiyoti yo‘lida jahon teatri tajribasinio‘zlashtirib borgan “Turon” truppasida boshlangan o‘zga xalqlar dramaturgiyasini sahnalashtirish tajribasi keyinroq, o‘zbek sahnasiga Shiller, Gogol, Shekspir singari dramaturglar asarlarining kirib kelishi bilan davom ettiradi.

O‘zbek aktyorlarini 1924-1927-yillari Boku teatr texnikumi va M.Uyg‘ur, Cho‘lpon rahbarligida Moskva teatr studiyasida tahsil ko‘rganliklari ularning kasbiy darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etganini ko‘rishimiz mumkin. [2] Moskvadagi ta’lim davri rus teatrida turlicha uslubiy yo‘nalishlar, izlanishlar avj olgan davrga to‘g‘ri kelgan. O‘zbek aktyorlari bu shov-shuvli teatr hayotini astoydil kuzatib o‘rganishgan. Lekin shunisi e’tiborliki, ularga taqlid qilish, uslublarini ko‘r-ko‘rona qabul qilish yo‘lidan bormaydilar. Cho‘lpon “Meyerxold teatri” degan maqolasida, masalan, 1920-yillarda Moskva teatri hayotining yalovbardoriga aylangan bu rejissorning shon-shuhrati haqida ilhom bilan qalam tebratgan bo‘lsa-da, lekin biron joyda unga ergashish, undan andoza olish fikrini olg‘a surmagan. “Bu teatrningsoddaligi biz uchun kerak. Ko‘pchilikka yaqin kelishi biz uchun lozim. Bizning xalq teatri unsurlaridan ba’zilari bu teatrda bor”. Ya’ni ulug‘ shoir chet ta’sirlarga nisbatan sezgir, hushyor turishga da’vat etib, faqat o‘zbek xalq teatriga xos “ba’zi unsurlar”, “soddalik”, “ko‘pchilikka yaqinlik” jihatlarini olish mumkinligi g‘oyasini olg‘a surgan.

Bu o‘zbek teatrining dastlabki davrdanoq o‘z milliyligini asrash yo‘lida qat’iy turganligidan guvohlik beradi. Bir jihatdan, bu ajablanarli holat emas. Sababi, taqdirlarini teatr va dramaturgiya bilan bog‘lashga ahd qilgan kishilar eski ta’lim dargohi, madrasa ko‘rgan, mumtoz adabiyot, musiqa, xalq teatri tasirida bu nafosat olamiga

[1] Qodirov M.X. O‘zbek teatri tarixi. – Toshkent: Ijod dunyosi, 2003. – 240 b.

[2] Qodirova D.M. XX asr o‘zbek teatri ssenografiyasi: tarkib topishi va rivojlanish jarayonlari: Avtoreferat. ... san. fan. dok. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi San’atshunoslik instituti, 2010. – 48 b.

chinakam milliy teatr san’atini barpo etish ezgu istagi bilan kirib kelgan zotlar edi. O‘zbek teatrining asoschilari, xususan, atoqli rejissor va teatr arbobi Mannon Uyg‘ur o‘z atrofiga eng iste’dodli dramaturg va san’atkorlarni uyushtirib, ular bilan ilhombaxsh izlanishlar olib borar ekan, xalqimizning boy ma’naviyatiga mushtarak keladigan zamonaviy teatr barpo etish yo‘lidan borgan edi.

O‘zbek teatrining tug‘ilganiga o‘n yil bo‘lmayoq Abdurauf Fitratning “Chin sevish”, “Abulfayzxon”, Cho‘lponning “Yorqinoy”, Hamza Hakimzodaning komediya va dramalarining yaratilishi, eng qimmatlisi, bu asarlarni Yevropacha drama estetikasi talablari darajasida bo‘lishi shu izlanishlarning mantiqiy natijalari bo‘lgan deyish mumkin.

Musiqali dramatik murakkab sintetik san’at janrining paydo bo‘lishi ham o‘zbek xalqining benihoya boy badiiy merosga egaligi va shu merosni zamonaviy teatr tiliga ko‘chira oluvchi sohibi talantlar borligi bilan bog‘liq bo‘lgan albatta. Dastlab kichik musiqali sahnalar tarzida ko‘ringan bu janr G‘ulom Zafariyning “Halima”, Xurshidning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” asarlarining yaratilishi bilan o‘zbek teatrida alohida san’at yo‘nalishi tarzida taraqqiy topadi. Ta’kidlash lozimki, o‘tmishda bu “folklor janr, o‘tkinchi, opera san’atiga o‘tishda ko‘prik vositasi xolos” degan fikr-mulohazalar musiqali drama yo‘liga qanchalik to‘siq bo‘lmasin, u rivojlanishda davom etavergan. Ham sof drama, ham musiqali drama asarlarini sahnalashtirishga qaratilgan “Musiqali drama va komediya teatri” deb atalgan viloyat teatrlari drama borasida hozirgi Milliy akademik drama teatridan, musiqali drama sohasida 1930-yillarda Respublika musiqa teatri, keyin Muqimiy nomidagi musiqa teatri tajribalariga suyanib, har biri san’atimiz xazinasiga ulush bo‘lib qo‘shilgan badiiy-estetik qadriyatlarni yaratgan[3].

O‘tgan asrning yigirmanchi yillarida matbuot nashrlarida e’lon qilingan san’atgadoir bir qancha maqolalarda “cholg‘uli fojia”, “cholg‘uli kulgu”, “opera”, “milliy opera”, deya berilgan iboralarga duch kelamiz. Bugungi kun ta’biri bilan aytganda yuqoridagi atamalardan ayon bo‘lmoqdaki, musiqali dramaning yaxlit ko‘rinishi bir necha bosqichlarda shakllangan. “Nihoyat, yigirmanchi yillarning so‘ngida “musiqali drama” atamasi tez-tez ishlatiladigan bo‘lib qoldi. Xuddi mana shu davrda Sotti Husayn ushbu terminni o‘zining “O‘zbek teatri” risolasida qo‘llaydi”[4].

XX asrning 20-yillarida milliy, o‘ziga xos, o‘zbek xalqi og‘zaki ijodi hamda tomoshabinining didiga mos san’at yaratish yo‘lida izlanishlar olib borildi. Albatta, budavrda bizda na musiqa yozadigan, na notani taniydigan kompozitorlar, na orkestr mavjud edi. Natijada yana xalq ma’naviy boyligi - xalq musiqasi, xalq ijodiyotiga murojaat etildi. Ularga ishlov bergan bo‘lib, xalq sevib eshitadigan ohanglar, musiqa navolari spektakllarda qo‘llana boshlanadi. Bu haqda gap borganda “Halima”, “Layli va Majnun”, “Farhod va Shirin”, “Tohir va Zuhra”, “Alpomish” singari buyuk eslamay iloji yo‘q. Mazkur sahna asarlaridagi mavzuning badiiy va g‘oyaviy yetukligi, jozibasi tomoshabinni birdek hayajonga soladigan qo‘shiq va musiqalari xalqimiz qalbidan chuqur o‘rin olgan. Mazkur sahna asarlari dramaturg, rejissyor hamda bevosita bastakorning ijodiy hamkorligida dunyoga kelgan. Shu sabab, aktyorning sahnadagi har bir gapirayotgan so‘zi, har bir bajarayotgan xatti - harakati va kuylayotgan ariyalari ohanglarga uyg‘unlashgan holda asar ichiga kirib borgan.

Garchi o‘zbek teatri tarkibida musiqali drama janr sifatida shakllanishida ozarbayjon musiqali dramasi muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, uning tez fursat, yuqori darajada rivojlanishida boy va qadimiy o‘zbek madaniyatining hissasi katta. “Qaysi san’at xalq hayoti va orzu umidini to‘g‘ri aks ettirsa hamda ana shu jarayonda xalqning madaniy, adabiy-badiiy me’rosiga mustahkam tayansa, o‘sha san’at hayotbaxsh, o‘sha san’at umrboqiydir. Musiqali drama shuning uchun ham hayotiy, shuning uchun ham tomoshabinlarimiz qalbini rom etgan-ki, uning ildizlari, uni yuzaga chiqargan manbalar xalqchildir” [5].

[3] Rahmonov M. O‘zbek teatri qadimiy zamonlardan XVIII asrga qadar. – Toshkent: Fan, 1975.
[4] Sayfullayev B. Tomosha san’ati tarixi va nazariyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – 152 b.
[5] Tursunov T. Sahna va zamon. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 404 b.

O‘lkamizda xalq ijodi asrlar davomida mehnatkash xalq tomonidan yaratilib, og‘izdan-og‘izga, avloddan-avlodga, ustozdan-shogirdga o‘tib kelgan jamoa ijod mahsuli, deyish mumkin. Sababi, xalq ijodiga mansub asarlar bir kishi tomonidan yaratilmay, balki butun bir ijodiy jamoa tajribasi asosida vujudga keladi. Dastavval, ijodkor va ijrochi asar yaratishda o‘rgangan tajribaga va an’analarga ijodiy tayangan holda ijro davomida o‘zidan biror detal qo‘shib, uni sharoitga moslashtiradi. Mazkur asarlar shu tariqa shakllanib, takomillashib, xalq mulkiga aylangan. Shu tufayli, xalq kuychisi deya tan olingan dostonchi, qo‘shiqchi, latifago‘y, askiyachilar ayni paytda jamoa tomonidan yaratilgan asarlarni boshdan oxirigacha so‘zma-so‘z ijro etmay, balki unga ijodiy yondashgan holda o‘zidan nimadir qo‘shadi va uni boyitib boradi. Shu sababli ham u ijro qilayotgan asarlar hamisha “xalqniki” deb tan olingan.

Yuqoridagi fikrlar asosida biz tadqiq etayotgan janr shakllanishida xalq og‘zaki ijodining ahamiyat darajasi nechog‘lik muhim bo‘lgan, desak xato bo‘lmaydi. Janriy kamolot darajasi, albatta, o‘z-o‘zidan bo‘ladigan jarayon emas. Janr sifatida rivojlanishida atoqli san’atkorlarimiz Yusufjon qiziq, Muhiddin Qori Yoqubov, Tamaraxonim, To‘xtasin Jalilov singari yetuk ijodkorlar sa’yi-harakatlariga to‘xtalib o‘tishdan oldin, uning dramatik janrdan farqlanuvchi va o‘xshash jihatlari to‘g‘risida bir qator tavsiflarni bergan holda o‘ziga xosligini ochib, fikriy yaxlitlikni ta’min etishga harakat qilamiz.

Hozirda o‘zbek musiqali dramasiga ta’rif berganda, o‘ziga xos murakkab san’at turi ekanligini e’tirof etishimiz lozim. Zero, adabiy matn tayyor bo‘lgan taqdirda ham, hali musiqali drama yaratildi, degan gap emas. Matn kompozitor ixtiyoriga o‘tadi. Natijada asar g‘oyasidan kelib chiqqan holda musiqa yoziladi. Alohida san’at namunalari - matn, musiqa, sahna bezaklari, raqs ko‘rinishlari, sahnaviy talqin va ijro hamohangligida milliy musiqali sahna asari dunyoga keladi. Bunda rejissyor, dirijyor, konsertmeyster, baletmeyster, rassomlarning xizmati beqiyosdir. Demak, musiqali drama - bu adabiy matn, musiqa hamda sahnaviy talqin asosida hosil bo‘ladigan san’at namunasidir. Bu komponentlar alohida-alohida ijodkorlar tomonidan yaratilib, bir maqsad, rejissyor-postanovkachi ko‘zlagan g‘oyaga xizmat qilsagina maqsadga erishiladi. Binobarin, musiqali drama uch komponentdan iborat bo‘lib, ularmatn, musiqa va sahnaviy talqin bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. “Bizningcha, musiqali drama sahnaviy talqin tufayli, badiiy so‘z bilan muzikaning teng huquqli birligidan hosil bo‘ladigan, drama, tragediya va komediya yo‘nalishidagi ichki janriy turlarni kashf etgan, qardosh xalqlar musiqa teatrlari va milliy adabiy - badiiy me’ros negizida rivojlanib kelayotgan, o‘z tarixiy yo‘li, uslubi, vazifalariga ega bo‘lgan sahnaviy, musiqali - dramatik janrdir” [6]. Amaliyotdan ma’lumki, musiqali drama janrining eng yaxshi namunalari to‘laqonli pyesa va uning musiqiy talqini, sahnalashtirish mahorati (rejissyorlik, dirijyorlik, sahna bezagi, baletmeysterlik, xormeysterlik), spektakl yaratuvchilarining qobiliyati va professional bilimi, g‘oyalarining o‘ziga xos uslubda yoritilishi kabi bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Bo‘g‘inlarning birontasi ishlamay qolgan taqdirda o‘zbek musiqali drama spektakli barbod bo‘ladi. Mazkur janrning o‘ziga xosligi ham mana shunda. Darhaqiqat, aynan mana shu matn, kuy, sahnaviy talqin hamohangligidan yaralgan sahna asarida aktyorlik san’atining o‘rni ahamiyatli ekani ko`rinadi. Zotan, aktyor mahoratidan kelib chiqqan holda musiqali drama spektakliga baho beriladi. Musiqali teatr aktyorining mahorati qay darajada organik ravishda dialog yoki monologdan vokal qismga o‘tishi yoki aksincha, musiqiy chiqishdan so‘zlashuvga o‘tishida namoyon bo‘ladi. Aktyorning sahnadagi holati, qahramoni talqinida o‘zni ko‘z-ko‘z qilish, sun’iy ehtiroslar emas, tabiiy hissiyotlar chulg‘ab olishi kerak.

Albatta, yangi o‘zbek teatri taraqqiyotida, xususan musiqali dramaning janr sifatida shakllanishida o‘zbek badiiy madaniyatining o‘rni bo‘lak. Musiqali drama elementlari qadim

[6] Madaniyat va san’at atamalarining izohli lug‘ati. B.Sayfullayev tahriri ostida. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. – 352 b.

davrda marosim o‘yinlarida, hosil bayramlarida o‘ynaladigan raqs, qo‘shiq, kuy ohanglarida uchragan. Xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos namunalaridan yuzaga kelgan, musiqali dramaning asosi bo‘lib xizmat qilgan laparlar, aytishuvlar, katta ashulalarning san’atkorlar tomonidan sahnada yangitdan qo‘llanilishi janr shakllanishidagi ilk muvaffaqiyatli qadamlardan bo‘lgan. Xususan, xalqdan chiqqan neki bor xalqqa yaqin bo‘ladi. Marosim, yig‘inlar va fasllarga atab aytilgan qo‘shiqlar musiqali dramaning musiqiy bazasi bo‘lgan.

Xulosa qilib aytganda, xalqning dunyoqarashi, turmush darajasi, ayniqsa, uning poetik ijodi ayni vaqtda xalq dostonchilik yo‘nalishi tarkibida musiqali drama elementlari yaqqol ko‘zga tashlangan va vaqt o‘tishi bilan yangi sifatlar bilan boyigan. Epik janrning mazkur ko‘rinishida asosiy e’tibor va kuch doston ijrochisiga, ya’ni baxshiga tushadi. Ular bir paytning o‘zida ham ijrochi, ham ijodkor, ham sozanda bo‘libgina qolmasdan, ijro etilayotgan asardagi har bir personaj xarakterini so‘zda va ohangda ochib bera olgan mahoratli aktyorlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodirov M.X. O‘zbek teatri tarixi. – Toshkent: Ijod dunyosi, 2003. – 240 b.
2. Qodirova D.M. XX asr o‘zbek teatri ssenografiyasi: tarkib topishi va rivojlanish jarayonlari: Avtoreferat. ... san.fan. dok. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi San’atshunoslik instituti, 2010. – 48 b.
3. Rahmonov M. O‘zbek teatri qadimiy zamonlardan XVIII asrga qadar. – Toshkent: Fan, 1975.
4. Sayfullayev B. Tomosha san’ati tarixi va nazariyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – 152 b.
5. Tursunov T. Sahna va zamon. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 404 b.
6. Madaniyat va san’at atamalarining izohli lug‘ati. B.Sayfullayev tahriri ostida. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. – 352 b.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 82(575.1)

ZULFIYA QUROLBOY QIZI NASRIDA HAYOT VA O‘LIM KONSEPSIYASI: “O, HAYOT” HIKOYASI MISOLIDA

Egamberdiyeva Kamola Ibroximovna, Namangan davlat universiteti doktoranti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

THE CONCEPT OF LIFE AND DEATH IN THE PROSE OF ZULFIYA KUROLBOY QIZI: THROUGH THE EXAMPLE OF THE STORY “O, LIFE”

Egamberdiyeva Kamola Ibroximovna,Doctoral student at Namangan State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences

КОНЦЕПЦИЯ ЖИЗНИ И СМЕРТИ В ПРОЗЕ ЗУЛЬФИИ КУРОЛБОЙ КЫЗЫ: НА ПРИМЕРЕ РАССКАЗА “О, ЖИЗНЬ”

Эгамбердиева Камола Иброхимовна, докторант Наманганского государственного университета, доктор философии (PhD) по филологическим наукам

https://orcid.org/ 0009-0005-3363-280X
e-mail: kamolaegamberdiyeva18@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada iste’dodli adiba Zulfiya Qurolboy qizining “O, hayot” hikoyasi misolida badiiy obraz yaratish mahorati va personaj psixologiyasining o‘ziga xos jihatlari tadqiq etiladi. Maqolada Nazar chol obrazining ijtimoiy-psixologik qiyofasi, uning yashashga bo‘lgan cheksiz ishtiyoqi va bu intilishning "absurd" xarakteri adabiyotshunoslikdagi turlicha qarashlar kontekstida tahlil qilingan. Shuningdek, asar kompozitsiyasida monologik nutqning va "lagan" kabi badiiy detallarning qahramon ichki olamini hamda hayot falsafasini ochib berishdagi funksional vazifalari yoritib berilgan. Tadqiqotda mustaqillik davri hikoyachiligidagi realistik va postmodernistik yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi ilmiy asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *Nazar chol, obraz, psixologizm, monolog, badiiy detal, hayot va o‘lim, postmodernizm, tanatologik yondashuv.*

Abstract: *This article examines the artistic skill in character creation and the specific aspects of character psychology through the example of ZulfiyaKurolboyqizi's story “O, Life”. The study analyzes the socio-psychological profile of the character Nazarchol, his boundless passion for living, and the “absurd” nature of this pursuit within the context of various literary perspectives. Furthermore, the functional roles of monologic speech and artistic details, such as the “platter” (lagan) detail, in revealing the character's inner world and life philosophy are highlighted. The research scientifically substantiates the synthesis of realistic and postmodernist approaches in contemporary Uzbek short stories of the independence period.*

Keywords:*Nazarchol, image, psychologism, monologue, artistic detail, life and death, postmodernism, thanatological approach.*

Аннотация:*В данной статье на примере рассказа талантливой писательницы ЗульфииКуролбойкизи “О, жизнь” исследуется мастерство создания художественного образа и специфические аспекты психологии персонажа. В статье анализируется социально-психологический облик образа Назар-чола, его безграничная воля к жизни и “абсурдный” характер*

этого стремления в контексте различных взглядов в литературоведении. Также освещаются функциональные задачи монологической речи и художественных деталей (например, детали "лягана") в раскрытии внутреннего мира героя и его жизненной философии. Исследование научно обосновывает синтез реалистического и постмодернистского подходов в узбекской новеллистике периода независимости.

Ключевые слова: *Назар-чол, образ, психологизм, монолог, художественная деталь, жизнь и смерть, постмодернизм, танатологический подход.*

Kirish. Zulfiya Qurolboy qizining "O, hayot" hikoyasida juda uzoq umr koʻrayotgan, lekin nega yashayotganini bilmagan Nazar chol obrazi tasvirlanadi. Cholning kampiri, bolalari, nabiralari yoshlarini yashab dunyodan oʻtib ketishgan. Endilikda bobo uning kimligini tuzukroq bilmaydigan avlodlari qoʻlida yashamoqda. Aslida uzoq yillar oldin Nazar cholning tobi qochganda kampiri keliniga: "Mabodo, qaynotangiz oʻlib qolsa, mana bu narsalarni kerakli joylarga ishlatasiz",- deb sandiqdagi oʻlimliklarni koʻrsatganda kampiriga qasdma-qasd yashashni niyat qiladi. Bu hol hikoyada "Nazar chol uch-toʻrt kun sirqovlanib yurib, birdan koʻrpa- toʻshak qilib yotib qoldi. Alisher doʻxtirga yugurdi, kampiri Oynisaxon boshida parvona, kelin-nevaralar osh-suviga balogardon! Kunora mahalladan uch-toʻrt oqsoqol kirib, hol-ahvol soʻrab turishadi. Nazar chol yaqinlarining, oqsoqollarning oʻzlarini tutishi, gap soʻzlariga razm solib, vaqti-soatim yetibdi-da, degan xayolga bordi. Biroq! Nega? Nima uchun? Axir dunyodan ketish uchun biror sabab boʻlishi kerak-ku! Bir yeri qilt etmasa ... Ogʻriq boʻlmasa, azob boʻlmasa..."[12, 99] tarzida tasvirlanadi. Oʻlishga sabab topmay, yashashga intilgan chol oyoqqa turib ketadi. Bu orada uning kampiri, oʻgʻillari, kelinlari, nabiralari ham vafot etib ketishadi. Chol esa hamon hayot. Endi uning hayotiy maqsadi oʻzgaradi, unda yangicha xarakter yuzaga chiqadi. Chol qanday boʻlmasin, uzoqroq yashashga qasd qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Hikoya syujetida ekspozitsiya va tugun vazifasini bajaruvchi yuqoridagi parchada, bir qarashda hayotda uchrab turadigan hol tasvirlanadi. "Biroq!" soʻzigacha boʻlgan tasvir asarning ekspozitsiyasi, asarning tuguni shu soʻzdan boshlanadi. Kompozitsion jihatdan Nazar cholning sirvoqlanib yurishi, oʻgʻlining doʻxtirga yugurishi, kampiri, kelin-nabiralari balogardon boʻlishi tezis boʻlib, boshqa asarlarda, ayniqsa, oʻzbek xalqi hayotiga xos mehr-oqibat, oilaviy qadriyatga xos jihatlarning ifodasidir.

Zulfiya Qurolboy qizi Nazar cholning boshqalarnikiga oʻxshamaydigan dunyoqarashi, hayotga, yashashga boʻlgan intilishini ritorik soʻroqlar orqali ochib bergan. Zero, monolog asar qurilishida muhim oʻringa ega boʻlib, u muallif bayoni bilan uzviy bogʻliqlikda rivojlanadi. Monolog asar strukturasining oʻziga xos tashqi shaklini saqlagan holda, personaj ichki olami qamrovi, oʻy-fikrlari individualligi, xarakterining ma'lum qirralarini toʻla ifodalab asar mazmunini kuchaytiradi.

"Ozgina behollik demasa... Shu behollik, horgʻinlik uni yotqizib qoʻyyapti, aks holda, allaqachon qaddini rostlab, hovlida gʻimirlab yurardi. Chorbogʻdagi ishlar ham oʻlda-joʻlda yotgandir. Chol tepalarida turib ishlatmasa, qoʻllarini sovuq suvga ham urmaydigan nevaralari uning betobligini eshitib, doʻppilarini osmonga otib yurishgandir.

Oʻgʻli olib kelgan doʻxtirlar cholning dard-kasalini topishmadi. Bittasi yoshini soʻrarkan, "yetmish besh!" degan javobni olgach, Alisherga ma'noli kulimsiradi: qarichilik, ya'ni vaqti-soati yetibdi-ku boboyning, demoqchi boʻldiyov. Avvallari eshikma-eshik yuradigan Oynisaxonning qadami tiyilgan, uch-toʻrt kundan buyon yonidan jilmaydi. Kampirining yuzi bir oz iztirobli, ammo koʻngli xotirjamdek tuyuldi bemorga".

Tahlillar va natijalar. Keltirilgan parcha ham monologik nutq koʻrinishadi. Unda chol va uning atrofidagilar, oʻgʻli, u olib kelgan vrach, nevaralari, Oynisa kampirning cholga munosabati bayon qilingan. Shuningdek, tasvirdan cholning mehnatkashligi (hovlida zimirlab yurardi), jonsarakligi (ishlar ham oʻlda-joʻlda yotgandir), qattiqoʻlligi (chol tepalarida turib ishlatmasa...), nevaralariga ishonmasligi (qoʻllarini sovuq suvga ham urmaydigan nevaralari uning betobligini eshitib, doʻppilarini osmonga otib yurishgandir), sinchkovligi (vaqti-soati yetibdi-ku boboyning, demoqchi boʻldiyov, kampirining yuzi bir oz

iztirobli, ammo ko‘ngli xotirjamdek tuyuldi bemorga) singari qirralari anglashiladi. Lekin tasvirdagi “bu behollik, horg‘inlik” ifodasi cholning tabiati yuzaga chiqishida muhim o‘rin tutadi. Chunki shu holat Nazar cholning mushohada-yu mulohazasi, ongi, idrokidagi o‘ziga xosliklar yuzaga chiqishiga sabab bo‘ldi. Zotan “badiiy - mushohada bilan tafakkur o‘rtasidagi yagona muhim halqa - uning ichki va tashqi (mazmun va shakl) xususiyatini o‘zida organik qamrab oladigan tushunchadir. Mana shu organik yaxlitlik obrazning mohiyatini to‘g‘ri anglashga imkon beruvchi sintezning yetakchi sharti bo‘lib, uning badiiy hayotiyligini, yaxlitligini ifodalaydi. Yaxlitlik sintez jarayoni tufayli vujudga kelgan obrazning aniq, individual, boshqa tarkibiy qismlarga bo‘linmasligini anglatadi”.[13,31]. Shu ma’noda Nazar chol obrazi ijtimoiy- psixologik jihatdan real voqelik bilan sintezlashib, yagona, yaxlit va monumental qiyofa kasb etib, o‘quvchi ongi va qalbiga teran kirib boradi. To‘g‘ri, mazkur obraz va u orqali ilgari surilgan yangicha qarashlar haqida turlicha fikrlar ham bo‘lgan. Jumladan, taniqli adabiyotshunos U.Normatov unga shunday munosabat bildirgan: “U ham hayotsevar, o‘limni yaqiniga yo‘latgisi kelmaydi, hayotdan, yashashdan aslo ko‘ngil uzolmaydi. ... farzandi, umr yo‘ldoshi, kelinlari, nevara-chevaralari, evaralar birin-ketin olamdan o‘tib zurriyotlar ham begonalashib boradi; ko‘rish, eshitish, yurish, yeb-ichish lazzatidan mahrum, yurolmaydigan, o‘zini boshqara olmaydigan holga tushadi; shunchalar xor-u zorliklarga qaramay tushkunlikka tushmaydi, tirik ekanidan taskin topib yashashda davom etadi... Shu tariqa qariyadagi yashashga cheksiz ishtiyoq, ma’nisiz - absurd, telbalarcha bir urinishga, besamar chiranishga aylanadi”.[14, 289]Olimning fikriga qo‘shilgan holda, shuni ta’kidlash lozimki, kishilardagi loqaydlik *(o‘g‘lini mol do‘xtir olib kelishi, xotini u o‘lmasdan turib, shunga harakat qilishi)*, hamma uning o‘limini kutishi cholning qarashlarini o‘zgartirib yuborishiga ham e’tibor qaratish lozim, deb hisoblaymiz. Keltirilgan asoslarda Nazar chol xarakteriga xoslik, unda dunyoni anglash natijasida tug‘ilgan boshqacha qarashga o‘tish jarayoni yashirin. Bu holatda kampiri hol so‘rab kelgan qo‘shnilarga: *“vaqti-soati yetgan bo‘lsa, nima qilamiz”*,- degan gapidan keyin Nazar ruhiyatida yuz bergan o‘zgarish quyidagi parchada yorqin aks etgan: “Nahotki! Qanday jur’at etyapti bu so‘zlarni aytishga! Hayajon aralash qo‘rquv ta’siridanmi cholning uvishib yotgan oyoqlariga jon enib, yumuq ko‘zlari chaqchayib ketdi. Kampiri birdan hushyor tortib, chap tomonga o‘grildi.

- Suv ber, - dedi chol titroq ovozda.

Oynisaxon suv ichishiga yordamlashish uchun yostig‘ini ko‘tarmoqchi bo‘lgandi, chol siltab yubordi. Bir piyola suvni yutoqib-yutoqib icharkan vujudiga kuch enib, o‘zini bardam his etdi va hammani hayron qoldirib, irg‘ib o‘rnidan turdi-yu, hovliga chiqib ketdi”.Nazar cholning hayotga qaytishi uning o‘limini kutayotgan kampiri va atrofidagilar uchun azob bo‘ldi, deyish mumkin. U hovliga chiqqanda hovlidagi saranjom-sarishtalikni ko‘rib, nabiralarining yelib-yugurib ishlayotganlariga hayron qoladi. Lekin sog‘ayganidan quvonadi. Tokchada turgan lagan ham o‘zidan uzoqroq umr ko‘rishidan afsuslanadi. Shu o‘rinda lagan detalini yozuvchi dunyoning aylana ekanligiga ishora sifatida qo‘llagan deyish mumkin. Buning ustiga, lagan kishiga rizq ulashish, ozuqa berish timsoli ekanligi ham bor gap. Shuningdek, qahramonning o‘z umrini laganniki bilan qiyoslashida ham aniq maqsad bor. Bu hayot, tiriklik mohiyatini anglash maqsadidir. “Chol bundan yetmish besh yil muqaddam emas, xuddi kuni kecha tug‘ilganday olamga hayrat nigohi ila boqdi, hech undan ko‘ngil uzolmaydi. O, hayot! Mana shu mislsiz yorug‘lik, kenglikni hech narsaga alishtirib bo‘lmaydi, axir! Tip-tiniq osmon, yam- yashil barglar, allaqanday, chol hatto nomini ham bilmaydigan ajoyib gullarning yoqimli hidi, ariqchada jildirab oqayotgan suv! Eh-he, bularni qanday qilib ko‘z qiyadi”. Shu monologda Nazar cholning Yaratgan zakosi bilan yaratilgan barcha narsaga bo‘lgan mehri, muhabbati tovlanib ketgani aks etadi. Shu o‘rinda asar mazmuni olam inson bahra olishi va Yaratgan Xoliqni anglashi uchun yaratilgan, degan qadimgi aqidani ifodalashdan iborat, desa bo‘ladi.Hikoyada shu paytgacha farzand va nabiralar deb yashagan Nazar chol o‘lim kelsa, ularning ko‘zyosh to‘kib turishdan boshqasiga yaramasligini anglashi va bundan o‘ziga xos xulosa chiqarishi aks etgan. Yashashning o‘zini maqsad qilib olgan chol evara, chevara, begona avlodlar qurshovida qolsa ham derazadan tushgan bir tola nurga qarab yashayveradi va bundan baxtiyor bo‘ladi.

Xulosa. Shu o‘rinda aytish kerakki, yozuvchining mazkur hikoyasidagi hayot va o‘lim tasviri olimlar o‘rtasida turlicha qarashlarga sabab bo‘lgan. Xususan, professor U.Normatov yuqorida keltirilgan maqolasida cholning o‘lolmasligi uning uchun og‘ir azob, deb hisoblaydi. Adabiyotshunos Q.Yo‘lchiyev esa “Zulfiya Qurolboy qizi hikoyalarida postmodernizm an’anaviy realizmni inkor etmagan holda, yangicha fikrlashga undash, inson imkoniyatlari cheksizligini ochish, estetik qarashlarning o‘zgarishi bilan o‘ziga xosdir”,[15, 49]- degan fikrni ilgari surib, unda yengilmas inson obrazi aks etganini ko‘radi. Olima X. Hamroqulova bu holatni badiiy adabiyotga tashqi estetik ta’sir doirasida o‘rganishni maqsadga muvofiq hisoblaydi[16,118]. Bunday turfalikning yuzaga kelishi, bir tomondan, hikoyaning badiiy yetukligini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan, mustaqillik davri hikoyachiligida obraz yaratish borasida postmodernistik, tanotologik yondashuvlar uyg‘unlashayotganini bildiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Adabiyot nazariyasi. I jild. – Toshkent: Fan, 1978. – 416 b.
2. Adabiyot nazariyasi. Ikki jildlik. Adabiy-tarixiy jarayon. II jild.–Toshkent: Fan, 1979. II jild. – 249 b.
3. Adabiy turlar va janrlar. Uch tomlik. 1-tom.– Toshkent:Fan, 1991. – 382 b.
4. Adabiy tur va janrlar (tarixi va nazariyasiga oid). 2-jild. Lirika. – Toshkent: Fan, 1992. – 248 b.
5. Rahimjonov N. Bugunning qahramoni kim. O‘zbek adabiy tanqidi. - Toshkent: Turon-Iqbol. 2011. - B. 291.
6. Ulug‘ov A. Qalb qandili. Adabiy-tanqidiy maqolalar. Adabiy portret. Adabiy-tanqidiy ocherk. - Toshkent: Akademnashr, 2013. - B.222-223.
7. Xolbekov M. XX asr modern adabiyoti manzaralari: maqolalar to‘plami. - Toshkent: Mumtoz so‘z, 2014. - B. 3 67.
8. Jon Golsuorsi. Olti adibning qiyofasiga chizgilar / Jahon adiblari adabiyot haqida. - Toshkent: Sharq, 2004. - B. 46.
9. Rahimov A. O‘zbek romani poetikasi (syujet va konfilikt). Filol. fan. dok. ... diss. avtorefer – Toshkent:1994. –B. 10. Hoshimov O‘. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. –T.: Sharq nashriyot-matba aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2008. 179 b. 11. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. –T.: O‘qituvchi, 1980. – B. 193.
10. Solijonov Y. Haqiqatning sinchkov ko‘zlari. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009. - 228 b.
11. Qurolboy qizi Z. Qadimiy qo‘shiq. – Toshkent: O‘zbekiston, 2012. –B. 345-350.
12. Qurolboy qizi Z. Qadimiy qo‘shiq. – T.: O‘zbekiston, 2012. –B. 99-107.
13. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. –T.: Lesson-press, 2004. – B. 31.
14. Normatov U. Nafosat gurunglari. – T.: Muharrir, 2010. – B. 289.
15. Yo‘lchiyev Q. Postmodernist adiblar. – Farg‘ona: 2011. –B. 49.
16. Hamroqulova X.Romanlardagi hayot va o‘lim talqinining adabiyotshunoslikda o‘rganilishi // O‘zbek adabiyoti: ta’sir va tipologiya. - Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2013. – B. 118.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 101:004

KIBERFALSAFA TUSHUNCHASINING SHAKLLANISHI VA UNING IJTIMOIY-FALSAFIY MAZMUNI

Ro‘ziboyev Qurbonmurod, “Cyber university” davlat universiteti Huquq biznes fakulteti menedjeri

FORMATION OF THE CONCEPT OF CYBERPHILOSOPHY AND ITS SOCIO-PHILOSOPHICAL CONTENT

Ro‘ziboyev Qurbonmurod, Manager of the Faculty of Law and Business, “Cyber University” State University

ФОРМИРОВАНИЕ ПОНЯТИЯ КИБЕРФИЛОСОФИИ И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Рузибоев Курбонмурод, Менеджер факультета права и бизнеса, Государственный университет “Cyber University”

https://orcid.org/0009-0005-9133-371X
e-mail: samsung03acore@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada xronologik va mantiqiy ketma-ketlik asosida kiberfalsafa tushunchasining kelib chiqishi, raqamli texnologiyalarning inson borlig‘iga ta’siri va kiberetika masalalari IMRAD (Kirish, Metodlar, Natijalar, Muhokama) tizimi asosida yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: Kiberfalsafa, virtual reallik, kiberetika, axborot jamiyati, raqamli ontologiya, transgumanizm, begonalashuv, raqamli o‘zlik.

Abstract: *This article elucidates the origin of the concept of cyberphilosophy, the impact of digital technologies on human existence, and the issues of cyberethics in a chronological and logical sequence, based on the IMRAD (Introduction, Methods, Results, Discussion) framework.*

Keywords: *Cyberphilosophy, virtual reality, cyberethics, information society, digital ontology, transhumanism, alienation, digital self.*

Аннотация: *В данной статье в хронологической и логической последовательности раскрываются истоки концепции киберфилософии, влияние цифровых технологий на человеческое существование и актуальные проблемы киберэтики. Исследование структурировано на основе методологии IMRAD (введение, методы, результаты, обсуждение) для анализа перехода от традиционной философии к цифровым парадигмам.*

Ключевые слова: *киберфилософия, виртуальная реальность, киберэтика, информационное общество, цифровая онтология, трансгуманизм, отчуждение, цифровое “Я”.*

KIRISH. XXI asrga kelib axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va sun’iy intellektning mislsiz rivojlanishi insoniyat hayotining barcha sohalarini tubdan o‘zgartirib yubordi. Bu o‘zgarishlar nafaqat iqtisodiy yoki texnologik xarakterga ega, balki bevosita insonning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlariga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. An’anaviy falsafa o‘zining klassik kategoriyalari (makon, zamon, borliq, bilish) orqali yangi “virtual borliq”ni to‘laqonli izohlab berishda muayyan qiyinchiliklarga duch keldi. Aynan shu ehtiyoj fonida “Kiberfalsafa” (Cyberphilosophy) yoki axborot falsafasi yo‘nalishi shakllandi[1, 3-b]. Kiberfalsafa – bu raqamli texnologiyalar, internet tarmog‘i, sun’iy intellekt va virtual reallikning inson ongi, ijtimoiy munosabatlar hamda axloqiy me’yorlarga ta’sirini o‘rganuvchi zamonaviy falsafiy oqimdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Kiberfalsafa, virtual makon ontologiyasi va raqamli etika masalalari so‘nggi yillarda axborot texnologiyalari va ijtimoiy-gumanitar fanlar kesishmasida eng faol tadqiq etilayotgan yo‘nalishlardan biriga aylandi. Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bu

sohadagi izlanishlar bir necha konseptual bosqichlarda rivojlanib kelmoqda.

Zamonaviy kiberfalsafaning konseptual asoslari L.Floridi (2013) ning fundamental tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Olim “infosfera” (infosphere) tushunchasini joriy etib, onlayn va offlayn reallik o‘rtasidagi chegaralarning yo‘qolishi insoniyatning axloqiy qadriyatlarini qanday transformatsiya qilayotganini tizimli asoslab bergan. Shu bilan birga, texnologik taraqqiyotning avj olishi va sun’iy intellektning evolyutsiyasi masalasi N.Bostrom (2014) tomonidan ekzistensial xavf nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Bostrom superintellektning rivojlanishi insoniyat uchun ham misli ko‘rilmagan imkoniyatlar, ham halokatli ssenariylarni keltirib chiqarishi mumkinligini ta’kidlab, texnologik nazorat va axloqiy mas’uliyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatib bergan. So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda kiberfalsafa doirasi yanada kengayib, kibermakondagi xavfsizlik va iqtisodiy munosabatlarning ontologik hamda metodologik asoslarini o‘rganishga qaratilmoqda. Xususan, A. I. Loiko (2023) o‘z ishlarida kiberxavfsizlik va raqamli iqtisodiyot falsafasini yaxlit tizim sifatida talqin qilib, kibermakondagi himoya mexanizmlari shunchaki texnik dasturlash emas, balki inson huquqlari va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi falsafiy kategoriya ekanligini ilgari surgan. Xuddi shunday yondashuv L.Olejnik va A.Kurasinski (2024) tadqiqotlarida ham kuzatilib, mualliflar kiberxavfsizlik falsafasini davlat, korporatsiyalar va shaxs o‘rtasidagi yangi ijtimoiy shartnoma sifatida tadqiq etganlar. Ularning fikricha, raqamli makonda shaxsiy ma’lumotlar daxlsizligini saqlash bevosita zamonaviy shaxs erkinligi bilan bog‘liqdir.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni namoyon etadiki, Floridi, Bostrom, Loiko va Olejnik kabi olimlarning tadqiqotlari kiberfalsafa va axborot xavfsizligining global nazariy-metodologik asosi sifatida xizmat qilsa-da, bu jarayonlarning sof insoniy, ruhiy va axloqiy begonalashuvga (alienation) ta'siri lokal madaniyatlar doirasida yetarlicha ochib berilmagan. Jahon ilm-fanida kibermakondagi ijtimoiy-falsafiy muammolar asosan pragmatik va g‘arb markazlashgan qadriyatlar asosida o‘rganilmoqda. Texnologik reallikning shaxs “Men”iga ta’siri hamda kiberetika qoidalarini ta’lim tizimi va mintaqaviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish masalasi ochiq qolmoqda. Mazkur tadqiqotning maqsadi - aynan shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirish, ya’ni kiberfalsafa yutuqlariga tayangan holda, insonning virtual makondagi ontologik holati va axloqiy yo‘nalishlarini qiyosiy-tizimli tahlil qilishdan iboratdir.Mazkur maqolani tayyorlashda zamonaviy ijtimoiy-falsafiy bilishning quyidagi fundamental metodlaridan foydalanildi:

Tadqiqotni yozishda tarixiy-mantiqiy metod, komparativ (qiyosiy) tahlil, tizimli yondashuv, fenomenologik metoddan foydalanildi.

Raqamli mas’uliyat: Anonimlik sharoitida insonning axloqiy javobgarligi pasayishi muammosi (kiberbulling, nafrat tili). Ma’lumotlar daxlsizligi: Shaxsiy ma’lumotlarning “yangi oltin”ga aylanishi va inson erkinligining raqamli nazorat ostiga tushishi. Kiborglashuv (Cyborgization): Bu faqat tanaga chip o‘rnatish emas, balki smartfonning xotiramiz va ongimizning bir qismiga (tashqi miyaga) aylanib qolganidir [3,33-b]. Raqamli o‘lmaslik: Insonning raqamli izlari, ijtimoiy tarmoqlardagi sahifalari u vafot etganidan keyin ham "yashashda" davom etishi fenomenini tahlil qilish mumkin.

MUHOKAMA. Kiberfalsafa doirasida olingan natijalar bugungi kunda jahon ilmiy jamoatchiligida qizg‘in bahs-munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Ijtimoiy-falsafiy mazmun nuqtai nazaridan quyidagi jihatlarni muhokama qilish muhim: Kibermakonda inson o‘zining jismoniy tanasidan uzilgan holda, o‘zi xohlagan qiyofani (avatar, profil) yaratish imkoniyatiga ega. Muhokamalar markazida shu savol yotadi: Virtual tarmoqlardagi obrazimiz haqiqiy "Men"imizmi yoki illyuziyami? Sotsiologlar va faylasuflar bu jarayon insonning o‘zligini topishiga yordam berishi bilan birga, shaxsiyatning bo‘linib ketishiga (shizoid holatlarga) olib kelishidan xavotirda. Inson real hayotdagi muammolardan qochib, virtual hayotdagi qulaylikka suyanib qolmoqda [3, 33-b].

Kiberfalsafa muhokamalarida inson va mashina sintezi (kiborglar, neyro-chiplar) doimiy kun tartibida turadi. Texnologik determinizm tarafdorlari inson evolyutsiyasining keyingi bosqichi uning biologik tanadan xalos bo‘lib, raqamli ong shakliga o‘tishi (ongni yuklash) ekanligini ta’kidlashsa, biokonservatorlar bu inson tabiati (human nature)ning o‘limi ekanligini ta’kidlab, unga qarshi chiqadilar.

Gnoseologik nuqtayi nazardan, biz axborot ko‘pligi sharoitida qanday qilib haqiqatni ajratib olamiz? Deepfake texnologiyalari, feyk xabarlar va manipulyativ algoritmlar insoniyatni obyektiv haqiqat tushunchasidan uzoqlashtirmoqda. Kiberfalsafa axborotni shunchaki ma’lumot emas, balki hokimiyat va ijtimoiy reallikni konstruksiya qiluvchi kuch sifatida baholaydi.

Ontologik jihatdan olib qaraganda, zamonaviy davr inson borlig‘ini misli ko‘rilmagan tarzda

transformatsiya qildi. Voqelik endilikda an'anaviy fizik reallik va cheksiz virtual reallik o‘rtasida taqsimlandi. Lekin bu shunchaki ikkiga ajralish emas, balki inson hayotining murakkab gibridlashuv jarayonidir. Ushbu ikki olam o‘rtasidagi garmoniyani ta’minlash, jismoniy va “raqamli Men”ning (avatarning) yaxlitligini asrash zamonaviy shaxsning, qolaversa, butun jamiyatning eng dolzarb vazifasiga aylanib ulgurdi. Biz nafaqat moddiy, balki virtual makonda ham o‘zligimizni yo‘qotmasdan yashashni va o‘zaro munosabat o‘rnatishni o‘rganishimiz shart. Ijtimoiy-falsafiy va axloqiy nuqtai nazardan, jadal rivojlanayotgan raqamli texnologiyalar asrlar davomida shakllangan shaxsiy daxlsizlik, inson erkinligi, tanlov irodasi va mas'uliyat kabi fundamental qadriyatlarni qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda. Virtual makonda shakllanishi mumkin bo‘lgan axloqiy anarxiya va “raqamli yovvoyilik” (digital wildness) holatlarining oldini olishning yagona maqbul yo‘li mavjud: bu ham bo‘lsa kiberetika prinsiplarini ijtimoiy institutlar, ayniqsa, ta’lim tizimining barcha bosqichlariga chuqur va tizimli ravishda joriy etishdir [3, 78-b]. Faqatgina qat’iy axloqiy me’yorlar bilan sug‘orilgan axborot jamiyatigina o‘zini o‘zi halokatdan asrab qolishi mumkin.

NATIJALAR. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kiberfalsafa tushunchasi to‘satdan paydo bo‘lmagan, u o‘zining chuqur nazariy ildizlariga ega. Kiberfalsafaning vujudga kelishi asosan uchta bosqichni o‘z ichiga oladi: texnologik-kibernetik bosqich (XX asr o‘rtalari): Norbert Vinerning “Kibernetika yoki hayvon va mashinada boshqaruv va aloqa” asari barcha murakkab tizimlarni axborot almashinuvi orqali tushuntirish mumkinligini ko‘rsatib berdi. Axborot falsafasi bosqich (XX asr oxiri): Luchano Floridi kabi faylasuflar axborotni materiya va energiya kabi fundamental tushunchalar qatoriga qo‘shdilar. Bu davrda axborot jamiyati sotsiologiyasi (M.Kastels, E.Toffler) rivojlandi. Haqiqiy kiberfalsafa bosqichi (XXI asr boshi - hozirgi vaqt): Jeyms Mur (James Moor) tomonidan “Kiberfalsafa” atamasi ilmiy muomalaga kiritildi. Endilikda falsafa nafaqat texnologiyani, balki texnologiya ta’sirida o‘zgargan inson borlig‘ini o‘rgana boshladi. [4, 42-b.] Tadqiqot natijalariga ko‘ra, kiberfalsafa borliqning yangi shakli – “Virtual ontologiya”ni tasdiqlaydi. Kibermakon o‘zining maxsus makon va zamon o‘lchamlariga ega. Kiberfalsafada makon geografik chegaralarni yo‘qotsa, zamon uzluksiz “hozirgi vaqt” (24/7 onlayn rejimi) holatiga o‘tadi. Raqamli muhit an’anaviy axloqiy me’yorlarni shubha ostiga qo‘yadi. Kiberfalsafiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, anonimlik, masofaviylik va jazosizlik hissi kibermakonda alohida axloq kodeksini – kiberetikani ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Shaxsiy ma’lumotlar daxlsizligi, mualliflik huquqi, sun’iy intellekt qarorlarining axloqiy javobgarligi kiberfalsafaning eng asosiy amaliy natijalaridandir[5,14].

XULOSA. Kiberfalsafa an’anaviy falsafaning shunchaki bir tarmog‘i emas, balki insoniyatning raqamli davrdagi ekzistensial holatini anglash uchun zarur bo‘lgan yangi falsafiy paradigmadir. Tarixiy jihatdan: Kiberfalsafa kibernetik nazariyalardan o‘sib chiqib, bugungi kunda axborot, virtual reallik va sun’iy intellektning fundamental mohiyatini ochib beruvchi tizimli fanga aylandi. Ontologik jihatdan: Inson borlig‘i endilikda ikkiga – fizik reallik va virtual reallikka ajraldi. Bu ikki olam o‘rtasidagi muvozanatni saqlash zamonaviy shaxsning asosiy vazifasiga aylanmoqda.Ijtimoiy-axloqiy jihatdan: Texnologiyalar shaxsiy daxlsizlik, erkinlik va mas'uliyat kabi qadriyatlarni yangitdan talqin qilishni talab qilmoqda. Kiberetika qoidalarini ta’lim va ijtimoiy institutlarga joriy etish orqaligina “raqamli yovvoyilik”ning oldini olish mumkin. Texnologiya o‘z-o‘zidan yaxshi yoki yomon emas, u neytraldir. Unga axloqiy va ijtimoiy mazmunni insonning o‘zi beradi. Kiberfalsafa esa bizga ushbu qudratli texnologik vositalardan o‘z insoniyligimizni yo‘qotmagan holda, taraqqiyot manfaatlari yo‘lida foydalanish uchun metodologik yo‘nalish beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Loiko A.I. Cyber security philosophy and methodology: Textbook [Electronic resource] / A. I. Loiko. – Minsk: BNTU, 2023. – (E-learning material).
2. Olejnik,L., Kurasiński,A. Philosophy of Cybersecurity. – Boca Raton: CRC Press, Taylor & Francis Group, 2024. – 234 p.
3. Loiko A.I. Philosophy of digital economy: Textbook [Electronic resource] / A. I. Loiko. – Minsk: BNTU, 2023. – (E-learning material).
4. Floridi L. The Ethics of Information. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 384 p. (Kiberetika sohasidagi eng ko‘p iqtibos keltiriladigan fundamental asarlardan biri).
5. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 352 p.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UO'K: 821.512.133.09-3

XURSHID DO'STMUHAMMAD VA JAMES JOYCE ASARLARIDA BADIIY PSIXOLOGIZM HAMDA ZAMON-MAKON IFODASI

Baisov Axmad Sabijonovich, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b. dotsent, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, "Fakultetlararo chet tillar" kafedrasi

ARTISTIC PSYCHOLOGISM AND TIME-SPACE EXPRESSION IN THE WORKS OF KHURSHID DOSTMUHAMMAD AND JAMES JOYCE

Baisov Akhmad Sabijonovich,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Acting Associate Professor, Chirchik State Pedagogical University, Interfaculty Department of Foreign Languages

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ХУРШИДА ДОСТМУХАММАДА И ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА

Баисов Ахмад Сабижонович, исполняющий обязанности доцента, Чирчикский государственный педагогический университет, межфакультет иностранных языков, доктор философии (PhD) по филологии

a.baisov@cspu.uz

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Xurshid Do'stmuhammad va James Joyce asarlarida badiiy psixologizm hamda zamon-makon kategoriyalarining ifodalanish xususiyatlari qiyosiy-tipologik asosda tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ichki monolog, ong oqimi, psixologik detal, xotira va subyektiv vaqt kabi poetik vositalarning badiiy matn tuzilishidagi o'rni ochib beriladi. Shuningdek, har ikki adib ijodida individual ong, milliy tafakkur va xronotop o'zaro munosabatining estetik natijalari yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *badiiy psixologizm, xronotop, zamon-makon, ichki monolog, ong oqimi, modernizm, psixologik tasvir, qiyosiy tahlil, badiiy tafakkur, adabiy talqin.*

Abstract: *This article comparatively examines the representation of artistic psychologism and chronotope in the works of Xurshid Do'stmuhammad and James Joyce. The study reveals the role of inner monologue, stream of consciousness, psychological detail, memory, and subjective time in the structure of literary text. It also highlights the aesthetic outcomes of the interaction between individual consciousness, national mentality, and chronotope in the writings of both authors.*

Key words: *artistic psychologism, chronotope, time and space, inner monologue, stream of consciousness, modernism, psychological depiction, comparative analysis, literary thinking, interpretation.*

Аннотация: *В данной статье на сравнительно-типологической основе анализируются особенности художественного психологизма и хронотопа в произведениях Хуршида Дустмухаммада и Джеймса Джойса. В ходе исследования раскрывается роль внутреннего монолога, потока сознания, психологической детали, памяти и субъективного времени в структуре художественного текста. Также освещаются эстетические результаты взаимодействия индивидуального сознания, национального мышления и хронотопа в творчестве обоих писателей.*

Ключевые слова: *художественный психологизм, хронотоп, время и пространство, внутренний монолог, поток сознания, модернизм, психологическое изображение, сравнительный анализ, художественное мышление, интерпретация.*

Jahon adabiyotshunosligida inson ruhiy olamining badiiy talqini alohida nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan masalalardan biridir. Badiiy matnda qahramonning tashqi harakati bilan bir qatorda uning ichki kechinmalari, xotiralari, ikkilanishlari va ma’naviy iztiroblarini ko‘rsatish yozuvchi mahoratini namoyon etuvchi muhim belgidir. Shu ma’noda badiiy psixologizm adabiyotning nafaqat tasviriy, balki bilish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. XX asr adabiyoti, ayniqsa modernistik adabiyot, insonni ijtimoiy voqelikning oddiy kuzatuvchisi sifatida emas, balki murakkab ong egasi, vaqtni o‘zicha his qiluvchi va makonni ichki kechinmalar orqali o‘zlashtiruvchi subyekt sifatida tasvirlashga intildi. Bu jarayonda zamon-makon, ya’ni xronotop tushunchasi badiiy mazmunni ochishda markaziy kategoriya sifatida namoyon bo‘ldi. Vaqtning subyektivlashuvi, makonning ruhiy holatga bog‘liq tarzda talqin qilinishi adabiy matnning semantik imkoniyatlarini kengaytirdi. O‘zbek adabiyotida Xurshid Do‘stmuhammad asarlari inson ruhiyati, xotira, iztirob va jamiyat o‘rtasidagi murakkab aloqalarni yoritishi bilan ajralib turadi. G‘arb modernizmining yirik vakillaridan biri bo‘lgan James Joyce esa ichki monolog va ong oqimi orqali qahramon tafakkurining eng nozik qatlamlarini badiiy ifodalashga erishgan adib sifatida tanilgan. Mazkur maqolada aynan shu ikki ijodkor asarlarida badiiy psixologizm hamda zamon-makonning ifodalanish usullari qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqiladi.

Badiiy psixologizm masalasi adabiyotshunoslikda ko‘plab olimlar tomonidan turli metodologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Psixologik tasvirning nazariy asoslari personajning ichki dunyosini ochuvchi til birliklari, detal, portret, ichki nutq, tush, xotira va assotsiativ tafakkur bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Shuningdek, M. Baxtin tomonidan ishlab chiqilgan xronotop nazariyasi badiiy matndagi vaqt va makon munosabatini yangi ilmiy bosqichga olib chiqdi [1].

Bugungi kunda qiyosiy adabiyotshunoslikda Sharq va G‘arb adabiy tafakkurini o‘zaro uyg‘unlik va tafovutlar asosida o‘rganish dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu jihatdan Xurshid Do‘stmuhammad va James Joyce ijodini yonma-yon ko‘rib chiqish inson ruhiyati, estetik tafakkur va xronotopning milliy hamda universal xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, biri o‘zbek nasrining zamonaviy vakili, ikkinchisi esa Yevropa modernizmining peshqadami sifatida mazkur taqqoslashni ilmiy jihatdan qimmatli qiladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi tadqiqotlarda ko‘pincha Joyce ijodi alohida, o‘zbek nasridagi psixologizm esa boshqa bir yo‘nalishda o‘rganiladi. Ularni bir tadqiqot doirasida birlashtirish esa badiiy tafakkurning madaniyatlararo tabiatini, psixologik tasvirning poetik mexanizmlarini va zamon-makonning estetik funksiyasini yanada teranroq anglashga yordam beradi.

Maqolaning asosiy maqsadi Xurshid Do‘stmuhammad va James Joyce asarlarida badiiy psixologizm hamda zamon-makonning ifodalanish xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: badiiy psixologizmning nazariy mohiyatini aniqlash; xronotop tushunchasining adabiy matndagi funksiyasini ko‘rsatish; Joyce ijodida ichki monolog va ong oqimining poetik rolini yoritish; Xurshid Do‘stmuhammad asarlarida milliy ruhiyat va xotira qatlamlarining ifodasini tahlil qilish; har ikki ijodkor asarlaridagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlash. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tavsifiy, struktural-semantik va interpretatsion metodlardan foydalanildi. Shuningdek, matndagi psixologik tasvir vositalari ularning estetik vazifasi nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Bunday yondashuv qahramon ruhiyati, xotira, vaqt va makon o‘rtasidagi ichki aloqalarni chuqurroq ochish imkonini beradi.

Badiiy psixologizm, avvalo, inson ichki dunyosining badiiy ifodasi bilan bog‘liq tushunchadir. U qahramonning ko‘zga ko‘rinmas ruhiy harakatlarini, ongidagi qarama-qarshiliklarni, hissiy tebranishlarni va ma’naviy tanlovlarini badiiy obrazga aylantirish jarayonidir. Psixologizm tashqi voqea tasviriga nisbatan qahramonning voqeani qanday his qilishi, qabul qilishi va unga ichki munosabat bildirishiga

ko‘proq e’tibor qaratadi [2]. Adabiy asarda psixologizm turli shakllarda namoyon bo‘ladi: muallif tavsifi, ichki monolog, dialog, tush tasviri, xotira lavhalari, psixologik detal, pauza va sukut, assotsiativ tasvir, portret hamda peyzajning ruhiylashtirilgan ko‘rinishlari shular jumlasidandir. Bu vositalar qahramonning tashqi harakatidan ko‘ra uning ichki jarayonlarini ochib beradi. Shu sababli psixologizm badiiy matnning semantik chuqurligini oshiradi, kitobxonni ruhiy tahlil jarayoniga jalb etadi.

Psixologizmning muhim xususiyati shundaki, u qahramonni statik emas, dinamik holatda ko‘rsatadi. Qahramon bir vaziyatdan boshqasiga o‘tish jarayonida ma’naviy o‘sadi, parchalanadi yoki ikkilanishlar girdobida qoladi. Xuddi shu jarayon vaqt bilan ham chambarchas bog‘liq: inson ongida kechayotgan bir lahza tashqi voqelikdagi bir necha soatdan, ba’zan yillardan ham murakkabroq mazmun kasb etishi mumkin. Demak, psixologizm xronotop bilan ichki bog‘lanishda mavjud bo‘ladi.

Xronotop tushunchasi badiiy matnda vaqt va makonning o‘zaro uzviy bog‘langan yaxlit birligini anglatadi. M. Baxtin ta’kidlaganidek, adabiyotda vaqt “quyuqlashadi”, makon esa mazmuniylashadi [1]. Ya’ni voqea qayerda va qachon sodir bo‘layotgani oddiy fon emas, balki obrazlar xarakteri va syujet rivojiga bevosita ta’sir etuvchi estetik omildir.

Zamonaviy nasrda xronotop ko‘pincha obyektiv geografik yoki tarixiy koordinata sifatida emas, balki subyektiv idrok shakli sifatida ko‘rinadi. Qahramon makonni ruhiy bosim, yolg‘izlik, qo‘rquv yoki xotira orqali qabul qiladi. Xuddi shuningdek, vaqt ham kalendar ketma-ketligi emas, ichki kechinma davomiyligi tarzida namoyon bo‘ladi. Bir lahzaning cho‘zilishi yoki butun umrning bir esdalikda jamlanishi badiiy vaqtning psixologik tusga kirganidan dalolat beradi. Shu nuqtai nazardan psixologizm va xronotop bir-birini to‘ldiruvchi hodisalardir. Agar psixologizm qahramonning ichki dunyosini yoritayotgan bo‘lsa, xronotop o‘sha ichki dunyoning qaysi vaqt va qaysi makonda kechayotganini, aniqrog‘i, qanday his etilayotganini ifodalaydi. Bu bog‘liqlik ayniqsa Joyce va Do‘stmuhammad asarlarida yorqin ko‘zga tashlanadi.

James Joyce modernistik adabiyotda inson ongini bevosita tasvirlashga intilgan ijodkor sifatida alohida o‘rin tutadi. Uning asarlarida voqelik ko‘pincha qahramon ongidan o‘tgan holda beriladi. Bu esa matnda ichki monolog, erkin assotsiatsiya, uzilgan sintaksis va ong oqimi usullarining faol qo‘llanilishiga olib keladi [3]. Joyce qahramonlari tashqi olamni oddiy kuzatmaydi; ular uni doimiy ravishda xotira, hissiyot, qo‘rquv, armon va intellektual refleksiya orqali qayta ishlab boradi. Natijada badiiy vaqt chiziqli ketma-ketlikdan chiqadi. Masalan, bir ko‘cha bo‘ylab yurish epizodi qahramon ongida bolalik xotiralari, diniy taassurotlar, ijtimoiy ziddiyatlar va shaxsiy iztiroblar bilan chatishib ketadi. Shu tariqa makon real bo‘lishiga qaramay, uning ma’nosi ruhiy tajribaga bo‘ysunadi. Joyce ijodida psixologizmning eng muhim belgilaridan biri individual ongning markazlashtirilganidir. Muallif qahramon ruhiy holatini tashqaridan sharhlashdan ko‘ra, uni ichkaridan eshittirishga intiladi. Kitobxon qahramon fikrining tayyor xulosasini emas, balki uning paydo bo‘lish, chalg‘ish, qaytish va yana davom etish jarayonini kuzatadi. Bu usul qahramon ruhiyatini tabiiy va ishonarli ko‘rsatadi.

Joyce qalamiga mansub matnlarda makon ko‘pincha Dublinning aniq manzaralari bilan bog‘liq bo‘lsa-da, bu manzaralar oddiy topografik belgilar bo‘lib qolmaydi. Ko‘cha, uy, maktab, ibodatxona yoki qirg‘oq qahramonning ruhiy bosqichlari bilan mazmunan tutashadi. Demak, xronotop bu yerda voqea joyining tasviri emas, balki ong harakatining estetik koordinatasi sifatida yuzaga chiqadi.

Xurshid Do‘stmuhammad zamonaviy o‘zbek nasrida inson ruhiyatini nozik kuzatuvchanlik bilan tasvirlagan adiblardan biridir. Uning asarlarida qahramon tashqi voqealar markazida bo‘lishi mumkin, biroq badiiy og‘irlik ko‘pincha uning ichki iztiroblari, o‘y-kechinmalari va ma’naviy savollariga tushadi. Yozuvchi milliy tafakkur, axloqiy mezon va xotira qatlamlarini psixologik tahlil bilan uyg‘unlashtira oladi [4]. Do‘stmuhammad nasrida ichki monolog Joyce dagidek mutlaq oqim holatida emas, balki ancha tartibli, mazmunan yo‘naltirilgan shaklda namoyon bo‘ladi. Biroq bu tartib ichki dunyoning soddaligini anglatmaydi. Aksincha, qahramon tafakkuri milliy an’ana, ijtimoiy mas’uliyat, vijdon

va shaxsiy taqdirning tugunli nuqtalarida ochiladi. Bu jihat yozuvchining psixologik tasvirini milliy-estetik zaminga bog‘laydi. Yozuvchi asarlarida makon ham katta semantik yuk ko‘taradi. Qishloq, shahar, hovli, ko‘cha, uy ichki muhit yoki tarixiy xotira makoni sifatida ishlaydi. Ayrim hollarda makon qahramon ruhiyatining davomiga aylanadi: tor xona ruhiy siqilish belgisiga, tashlandiq joy xotira parchalanishining ramziga, uy esa insonning o‘zlik bilan yuzlashuv nuqtasiga aylanadi. Shu sababli Do‘stmuhammad matnlarida xronotop milliy hayot manzarasi bilan birga psixologik fazo vazifasini ham bajaradi. Do‘stmuhammad uslubining o‘ziga xos tomoni shundaki, unda ruhiy tahlil ko‘pincha axloqiy va falsafiy savollar bilan tutashadi. Qahramon shunchaki his qilmaydi, u o‘zini, jamiyatni, yaqinlarini va o‘tgan vaqtni baholaydi. Bu holat psixologizmni chuqurlashtirib, badiiy vaqtni xotira, pushaymon, kutish va umid kabi kechinmalar orqali jonlantiradi.

Har ikki adib ijodini qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, Joyce va Do‘stmuhammad uchun insonning ichki dunyosi markaziy estetik obyekt hisoblanadi. Ikkisida ham voqealar qahramon ongida qayta ishlanadi, shuning uchun tashqi harakat bilan ichki tajriba o‘rtasidagi tafovut kuchayadi. Qahramon atrofdagi olamni qanday ko‘rayotgani, qanday eslayotgani va qanday izohlayotgani matn mazmunini belgilaydi. Biroq ularning psixologik tasvir usullari orasida sezilarli farqlar mavjud. Joyce ko‘proq individual ongning parchalanishi, assotsiativligi va spontanik oqimini ko‘rsatadi. Do‘stmuhammad esa ruhiy tahlilni ijtimoiy-milliy qadriyatlar, axloqiy tanlov va ma’naviy mas’uliyat bilan chambarchas bog‘laydi. Shuning uchun Joyce matnlarida ichki nutq ko‘pincha murakkab stilistik eksperiment sifatida ko‘rinsa, Do‘stmuhammadda u ruhiy va ma’naviy muvozanatni izlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Xronotop nuqtai nazaridan ham umumiylik va tafovutlar mavjud. Joyce da vaqt ko‘proq subyektiv va parchalanib ketgan holda namoyon bo‘ladi; bir lahza ichida turli zamon qatlamlari ustma-ust keladi. Do‘stmuhammadda esa vaqt xotira va bugun o‘rtasidagi muloqot shaklida, ba’zan esa milliy tarixiy ong bilan bog‘liq holda tasvirlanadi. Makon Joyce uchun ko‘proq individual ongning ichki kartasi bo‘lsa, Do‘stmuhammadda u shaxs va jamiyat munosabatini ifodalovchi ma’naviy fazoga aylanadi. Demak, har ikki adibning estetik mushtarakligi inson ruhiyatining murakkabligini badiiy markazga olib chiqishida ko‘rinsa, o‘ziga xosligi bu ruhiyatni talqin qilish usullarida namoyon bo‘ladi. Ana shu jihat qiyosiy tadqiqotning ilmiy samaradorligini belgilaydi.

Joyce va Do‘stmuhammad asarlarida psixologik tasvirning bir qator umumiy vositalari uchraydi. Bulardan eng muhimi ichki monologdir. Ichki monolog qahramonning ovozsiz nutqi bo‘lib, unda uning tashqi nutqda ifodalanmaydigan fikr va kechinmalari ochiladi. Ichki monolog badiiy vaqtni sekinlashtiradi, chunki bir qisqa vaziyat qahramon tafakkurida kengayib, ko‘plab ma’no qatlamlarini yuzaga chiqaradi. Yana bir muhim vosita – xotira. Xotira qahramonning bugungi holatini o‘tgan tajribalar bilan bog‘laydi. Shu orqali badiiy matnda ikki yoki undan ortiq vaqt qatlamlari bir paytda mavjud bo‘lib qoladi. Xotira tufayli makon ham ikki yoqlama ma’no kasb etadi: u real joy sifatida ham, esdaliklarni uyg‘otuvchi ruhiy signal sifatida ham ishlaydi. Psixologik tasvirda detal va peyzajning vazifasi ham katta. Ayrim predmet yoki manzara qahramonning butun ruhiy ahvolini ifodalovchi markaziy belgiga aylanishi mumkin. Shuningdek, sukut, pauza va uzilgan gap tuzilmalari ham ruhiy noaniqlikni ko‘rsatishda samarali vositalardir. Joyce bunday sintaktik bo‘linishlar orqali ong oqimining to‘xtovsiz, biroq notekis harakatini beradi. Do‘stmuhammad esa pauza va sukut yordamida qahramonning ichki bosimini, aytolmagan haqiqatlarini va ma’naviy tiyiqligini ifodalaydi. Bu vositalarning barchasi zamon-makon bilan uzviy aloqada ishlaydi.

Qiyosiy tahlil natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi. *Birinchidan,* badiiy psixologizm har ikki adib ijodida syujetning yordamchi qatlami emas, balki matnning mazmuniy markazi sifatida namoyon bo‘ladi. *Ikkinchidan,* xronotop qahramon ruhiyatini tashqi fon sifatida emas, bevosita shakllantiruvchi estetik omil sifatida ishtirok etadi. *Uchinchidan,* vaqtning subyektivlashuvi va makonning ruhiylashuvi psixologik tasvirni chuqurlashtirishning asosiy mexanizmlaridan biridir. *To‘rtinchidan,* Joyce va Do‘stmuhammad asarlaridagi umumiylik ichki dunyoni tasvirlashga qaratilgan badiiy intilishda namoyon bo‘lsa, farq ularning poetik usulida ko‘rinadi. Joyce tajriba va assotsiativlikni kuchaytiradi, Do‘stmuhammad esa psixologik

tasvirni milliy ma’naviyat va axloqiy tafakkur bilan integratsiyalashadi. *Beshinchidan*, har ikki ijodkorning matnlarida xotira mexanizmi badiiy vaqtni uyushtiruvchi etakchi omillardan biri sifatida xizmat qiladi.

Olingan natijalar o‘zbek va jahon adabiyoti o‘rtasidagi qiyosiy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, modernistik poetika, psixologik nasr va xronotop nazariyasini birlashtirgan izlanishlar istiqbolli yo‘nalish ekanligi ayon bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda, Xurshid Do‘stmuhammad va James Joyce asarlarida badiiy psixologizm hamda zamon-makonning ifodalanishi inson ruhiyati estetik talqinining ikki turli, ammo mushtarak yo‘nalishini ko‘rsatadi. Har ikki adib uchun qahramonning ichki hayoti tasvir markazida turadi. Biroq bu ichki hayotning poetik ifodasi yozuvchilarning milliy, madaniy va uslubiy tajribasiga ko‘ra farqlanadi. Joyce asarlarida ong oqimi, assotsiativ fikrlash va subyektiv vaqt orqali individual ongning murakkab harakati ochib beriladi. Do‘stmuhammad ijodida esa ruhiy tahlil milliy tafakkur, xotira, vijdon va ma’naviy mas’uliyat bilan uzviy bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. Shu bois ularning asarlarini qiyosiy o‘rganish badiiy psixologizmning universal va milliy jihatlarini bir paytda yoritish imkonini beradi.

Demak, badiiy psixologizm va xronotop adabiy matnning faqat shakliy unsurlari emas, balki uning chuqur semantik tuzilishini yuzaga keltiruvchi asosiy kategoriyalardir. Mazkur maqola kelgusida Xurshid Do‘stmuhammadning alohida asarlari yoki Joyce poetikasining aniq matnlar kesimida yanada chuqurroq qiyosiy tahlillar olib borish uchun metodik asos bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бахтин М. Вопросй литературй и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975. 234–407-бетлар.
2. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent: Akademnashr, 2018. 145-168-betlar.
3. Joyce J. A Portrait of the Artist as a Young Man. London: Penguin Books, 2003. 9-276-betlar.
4. Do‘stmuhammad X. Saylanma. Toshkent: Sharq, 2019. 5–312-betlar.
5. Ellmann R. James Joyce. New York: Oxford University Press, 1982. 88-164-betlar.
6. Kenner H. Dublin’s Joyce. London: Chatto & Windus, 1956. 41-119-betlar.
7. Rahimjonov N. Zamonaviy o‘zbek nasrida psixologizm masalalari. Toshkent: Fan, 2020. 52-97-betlar.
8. Boltaboyev H. Adabiy-estetik tafakkur talqinlari. Toshkent: Ma’naviyat, 2015. 201-228-betlar.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UO'K: 821.512.133.09-3

LINGVOPRAGMATIK YONDASHUVDA "AXLOQ" KONSEPTOSFERASINING NUTQIY IFODASI

Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna,
Navoiy davlat universiteti doktoranti (DSc)

ДЕМОНСТРАЦИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ "МОРАЛЬНОСТИ" В ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ

Бобожонова Шохсанам Шарифбоевна,
аспирант (DSc) Навоийского государственного университета

DISPLAY EXPRESSION OF THE CONCEPTOSPHERE OF "MORALITY" IN THE LINGUOPRAGMATIC APPROACH

Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna,
Doctoral student (DSc) of Navoi State University

shohsanambobojonova123@gmail.com

ORCID ID: /0009-0009-9503-4783

Annotatsiya: *Mazkur maqolada "axloq" konseptosferasining lingvopragmatik xususiyatlari keng tahlil qilinadi. Tadqiqotda axloqiy baholashga oid til birliklarining kommunikativ faoliyatdagi funksional imkoniyatlari, ularning nutq aktlari tizimidagi illokutsion kuchi, pragmatik implikatura va presuppozitsiya mexanizmlari, shuningdek, xushmuomalalik strategiyalari ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Axloqiy birliklarning faqat semantik ma'no ifodalash bilan cheklanmay, balki ijtimoiy nazorat, kommunikativ ta'sir, sanksiya, rag'batlantirish va hamjihatlikni mustahkamlash kabi vazifalarni bajarishi misollar asosida izohlanadi.*

Kalit so'zlar: *pragmatika, axloq konseptosferasi, lingvopragmatika, nutq akti, implikatura, presuppozitsiya, illokutsion kuch, axloqiy diskurs, xushmuomalalik strategiyasi, kommunikativ ta'sir.*

Аннотация. *В данной статье представлен всесторонний анализ лингвистопрагматических особенностей концептуальносферы «морали». Исследование предлагает научно-теоретическое объяснение функциональных возможностей языковых единиц, связанных с моральной оценкой в коммуникативной деятельности, их иллокутивной силы в системе речевых актов, механизмов прагматической импликатуры и пресуппозиции, а также стратегий вежливости. На примерах объясняется тот факт, что моральные единицы не ограничиваются выражением семантического значения, но также выполняют такие функции, как социальный контроль, коммуникативное влияние, санкционирование, поощрение и укрепление солидарности.*

Ключевые слова: *прагматика, концептуальносфера морали, лингвистопрагматика, речевой акт, импликатура, пресуппозиция, иллокутивная сила, моральный дискурс, стратегия вежливости, коммуникативное влияние.*

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the linguopragmatic features of the conceptosphere of "morality". The study provides a scientific and theoretical explanation of the functional capabilities of language units related to moral evaluation in communicative activity, their illocutionary force in the system of speech acts, the mechanisms of pragmatic implicature and presupposition, as well as politeness strategies. The fact that moral units are not limited to expressing semantic meaning, but also perform functions such as social control, communicative influence, sanction, encouragement and strengthening solidarity is explained on the basis of examples.*

Key words: *pragmatics, conceptosphere of morality, linguopragmatics, speech act, implicature, presupposition, illocutionary force, moral discourse, politeness strategy, communicative influence.*

Kirish. Til insoniyat jamiyatining eng muhim kommunikativ vositasi bo‘lib, u orqali inson tafakkuri, ijtimoiy munosabatlar, milliy qadriyatlar va madaniy me’yorlar namoyon bo‘ladi. Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlarida tilning faqat grammatik yoki leksik xususiyatlarini emas, balki uning kommunikativ, kognitiv va pragmatik imkoniyatlarini ham o‘rganish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, konseptosfera tushunchasi til va tafakkur, til va madaniyat, til va jamiyat o‘rtasidagi uzviy aloqalarni izohlashda samarali ilmiy-metodologik asos vazifasini bajaradi.

“Axloq” konsepti milliy mentalitet, ijtimoiy me’yorlar, urf-odatlar va qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab lingvomadaniy birlikdir. Mazkur konsept insonlarning bir-biriga munosabati, jamiyat tomonidan qabul qilingan xulq-atvor normalari, shaxsiy mas’uliyat, vijdon, or-nomus, uyat, andisha, halollik kabi tushunchalar bilan semantik va pragmatik jihatdan bog‘lanadi. Shuning uchun, “axloq” konseptosferasining til tizimidagi ifodalanishi nafaqat lug‘aviy ma’no doirasida, balki real nutqiy jarayondagi kommunikativ vazifalar nuqtayi nazaridan ham tadqiq etilishi zarur.

Lingvopragmatik yondashuv til birliklarini muloqot jarayonida, ya’ni so‘zlovchi, adresat, vaziyat, niyat va ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Pragmatika nazariyasida ma’no faqat lingvistik tizim bilan belgilanmaydi; u nutq egasining niyati, adresatning interpretatsiyasi, kommunikativ vaziyat, ijtimoiy masofa va muloqot maqsadi bilan ham aniqlanadi. Stephen C. Levinson pragmatik ma’noni kontekst va nutqiy vaziyat bilan chambarchas bog‘liq hodisa sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv axloqiy birliklarni faqat lug‘aviy-semantik jihatdan emas, balki ularning kommunikativ ta’sir kuchi, baholash imkoniyati va ijtimoiy boshqaruv vazifasi orqali tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda lingvopragmatik tahlil, diskursiv tahlil, kontekstual interpretatsiya, semantik-pragmatik tasniflash hamda nutq aktlari nazariyasiga asoslangan metodlardan foydalanildi. Maqolaning nazariy asosini J. L. Austin va J. R. Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasi, H. P. Grice tomonidan asoslangan implikatura nazariyasi, S. C. Levinsonning pragmatik ma’no haqidagi qarashlari hamda J. Kulpeperning impoliteness, ya’ni noxushmuomalalik konsepsiyasi tashkil etadi.

Tahlil jarayonida axloqiy baholashga oid birliklar ularning kommunikativ vazifasi, nutq akti tarkibidagi o‘rni, illokutsion kuch darajasi, perlokutsion natijasi, presuppozitsion asoslari va implikativ ma’nolari bo‘yicha izohlandi. Bunda “uyat bo‘ladi”, “andisha qiling”, “vijdon bilan ish tuting”, “bu ish nojoiz”, “halol bo‘ling”, “odamlar bunday qilmaydi” kabi nutqiy formulalar namuna sifatida olindi.

Tadqiqotda axloqiy birliklarni tahlil qilish uchun bir necha operatsion mezonlar belgilandi. Birinchidan, nutq akti tipi aniqlanadi: nasihat, ogohlantirish, taqiq, qoralash, maqtov, oqlash yoki talab. Ikkinchidan, birlikning illokutsion kuchi, ya’ni so‘zlovchining asl kommunikativ maqsadi ko‘rib chiqiladi. Uchinchidan, adresatda yuzaga kelishi kutiladigan perlokutsion natija aniqlanadi. To‘rtinchidan, nutqiy birlik tarkibidagi yashirin presuppozitsiya va implikatura tahlil qilinadi. Beshinchidan, muloqot ishtirokchilarining yoshi, ijtimoiy maqomi, yaqinlik darajasi va vaziyat rasmiyligi inobatga olinadi.

Natijalar va muhokama. Lingvopragmatik tahlilda til birliklari ularning real kommunikativ vaziyatdagi funksional imkoniyatlari asosida o‘rganiladi. Axloqiy birliklar aynan pragmatik qatlamda yuqori faollikka ega bo‘ladi, chunki ular insonlararo munosabatlarni tartibga solish, me’yorni eslatish, xatti-harakatni baholash va ijtimoiy nazoratni amalga oshirish bilan bog‘liq. Shuning uchun axloqiy birliklarning ma’nosi ko‘pincha lug‘aviy chegaradan chiqib, kontekstual va kommunikativ omillar orqali kengayadi.

“Andisha qiling” birligi tashqi ko‘rinishidan oddiy maslahatga o‘xshasa-da, uning pragmatik mazmunida adresatning harakati ma’lum bir ijtimoiy me’yorga zid ekani haqidagi yashirin baho mavjud. Bu birlik orqali so‘zlovchi bevosita “siz noto‘g‘ri qilyapsiz” demaydi, lekin adresat bunday xulosani o‘zi chiqarib oladi. Demak, axloqiy birliklarning pragmatik kuchi ko‘p hollarda bevosita ifoda emas, balki yashirin ta’sir mexanizmlari orqali yuzaga chiqadi.

Axloqiy konseptosfera tarkibidagi birliklar emotsional-ekspressiv xarakterga ham ega bo‘ladi.

“Uyatsiz”, “beandisha”, “vijdonsiz”, “axloqsiz” kabi birliklar kuchli salbiy baholashni ifodalaydi va kommunikativ konfliktni kuchaytirishi mumkin. Aksincha, “odobli”, “halol”, “vijdonli”, “oriyatli”, “tarbiyali” kabi birliklar ijobiy axloqiy idealni shakllantiradi va jamiyat tomonidan ma’qullangan xulq-atvor modelini mustahkamlaydi.

Axloqiy birliklarning muhim pragmatik xususiyatlaridan biri ularning kontekstga bog‘liq ravishda turlicha illokutsion kuchga ega bo‘lishidir. Masalan, “uyat bo‘ladi” iborasi bir vaziyatda yumshoq ogohlantirish, boshqa vaziyatda qat’iy taqiq, yana boshqa vaziyatda esa qoralash yoki tanbeh vazifasini bajarishi mumkin. Bu esa axloqiy birliklarni tahlil qilishda faqat shaklga emas, balki nutqiy vaziyat, so‘zlovchi-adresat munosabati va muloqot maqsadiga ham e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Axloqiy diskursda ma’no ko‘pincha bevosita emas, balki bilvosita shaklda ifodalanadi. Shu sababli implikatura va presuppozitsiya mexanizmlari axloqiy baholashning muhim pragmatik vositalaridan sanaladi. Presuppozitsiya gap ortida oldindan qabul qilingan ma’lumotni bildiradi, implikatura esa adresat tomonidan umumiy kommunikativ qoidalar asosida chiqarib olinadigan yashirin xulosadir.

Masalan, “Andisha qiling” nutqiy aktida presuppozitsiya shundan iboratki, adresat andishasiz yoki yetarlicha ehtiyotkor bo‘lmagan harakat qilmoqda. Bu gapning implikaturasi esa adresat o‘z xulqini o‘zgartirishi kerakligi haqidagi xulosadir. “Uyat bo‘ladi” birlikida esa presuppozitsiya jamoaviy baholash mezonining mavjudligini bildiradi, implikatura esa mazkur xatti-harakat jamoatchilik tomonidan qoralanishi mumkinligini anglatadi.

“Vijdon bormi?” kabi savol shaklidagi birliklar ham bevosita javob talab qilmaydi. Ularning asosiy vazifasi adresatning ichki axloqiy nazoratini shubha ostiga qo‘yishdir. Bunda savol shakli tanbeh va qoralash funksiyasini bajaradi. Demak, axloqiy diskursda grammatik shakl bilan pragmatik maqsad har doim ham mos tushavermaydi. Aynan shu holat lingvopragmatik tahlilning zarurligini ko‘rsatadi.

Quyidagi jadvalda axloqiy nutq aktlari, ularning tipik lingvistik indikatorlari, axloqiy formulalari va kutilgan perlokutsion natijalari umumlashtiriladi.

Xulosa. Lingvopragmatik yondashuv “axloq” konseptosferasining kommunikativ tabiatini chuqur ochib berishga imkon yaratadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, axloqiy birliklar faqat semantik ma’no ifodalovchi vosita emas, balki kuchli pragmatik ta’sir mexanizmi hamdir. Ular orqali so‘zlovchi adresatning xatti-harakatini baholaydi, uni ijtimoiy me’yorga moslashtirishga intiladi, jamoaviy qadriyatlarni mustahkamlaydi yoki muayyan xulq modelini rag‘batlantiradi.

Axloqiy baholashning asosiy pragmatik mexanizmlari sifatida illokutsion kuch, perlokutsion ta’sir, implikatura, presuppozitsiya, bilvosita nutq aktlari va xushmuomalalik strategiyalari namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, o‘zbek nutqiy madaniyatida axloqiy baho ko‘pincha bevosita ayblash shaklida emas, balki bilvosita, yumshatilgan va kontekstga bog‘liq birliklar orqali ifodalanadi.

Internet kommunikatsiyasi sharoitida esa axloqiy diskursning intensivligi ortib, stigmatizatsiya, ommaviy qoralash va axloqiy g‘azab kabi hodisalar kuchaymoqda. Shu sababli “axloq” konseptosferasining lingvopragmatik tadqiqi nafaqat nazariy tilshunoslik, balki kommunikativ madaniyat, diskurs tahlili, mediamadaniyat va ijtimoiy munosabatlarni o‘rganish uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Grice H. P. Logic and Conversation. In: Syntax and Semantics 3: Speech Acts. New York: Academic Press, 1975.
4. Levinson Stephen C. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
5. Culpeper Jonathan. Impoliteness: Using Language to Cause Offence. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
6. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008.
7. Nurmonov A. Lingvistik pragmatika asoslari. Toshkent, 2012.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UO'K: 821.512.133.09-3

TOG'AY MURODNING "YULDUZLAR MANGU YONADI" QISSASIDA LEKSIK BIRLIKLARNING DIALEKTIK XUSUSIYATLARI

Mahmudova Shahnoza,
Navoiy davlat universiteti Tillar fakulteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs magistranti

Samonurmahmudova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-1110-1970

DIALECTAL FEATURES OF LEXICAL UNITS IN TOGAY MUROD'S NOVELLA "STARS SHINE FOREVER"

Mahmudova Shahnoza,
Navoi State University, Faculty of Languages
2nd-year Master's student, Uzbek Language and Literature

ДИАЛЕКТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПОВЕСТИ ТОГАЯ МУРОДА "ЗВЕЗДЫ ВЕЧНО ГОРЯТ"

Махмудова Шахноза,
Навоийский государственный университет, факультет языков Магистрант 2 курса по направлению узбекский язык и литература

Annotatsiya: *"Yulduzlar mangu yonadi" qissasida qo'llanilgan leksik birliklarning dialektik xususiyatlarini sintaktik, morfologik, fonetik, stilistik aspektda tahlil qilish. Dialektizmlarning bugungi kunda tilimizdagi milliy lisoniy zahira qimmatini lingvistik elementlar misolida ko'rsatish va asoslash.*

Kalit so'zlar: *Leksik-semantik, fonetik va morfologik, sintaktik dialektizmlar, surxoncha sheva, stilistik bo'yoqdorlik va psixolingvistik ahamiyatga ega dialektizmlar, personaj nasriy nutqidagi individuallik.*

Abstract: *This article analyzes the dialectal features of lexical units used in the novella "Stars Shine Forever" from syntactic, morphological, phonetic, and stylistic perspectives. It also demonstrates and substantiates the significance of dialectisms as an essential part of the national linguistic heritage through specific linguistic elements.*

Key words: *Lexical-semantic, phonetic and morphological, syntactic dialectisms, Surkhandarya dialect, stylistic coloring, dialectisms with psycholinguistic significance, individuality in characters' prose speech.*

Аннотация: *В данной статье анализируются диалектные особенности лексических единиц, использованных в повести «Звезды вечно горят», с синтаксической, морфологической, фонетической и стилистической точек зрения. Также на основе лингвистических элементов обосновывается и демонстрируется ценность диалектизмов как важной части национального языкового фонда на современном этапе.*

Ключевые слова: *Лексико-семантические, фонетические и морфологические, синтаксические диалектизмы, сурхандарьинский диалект, стилистическая окрашенность, диалектизмы с психолингвистическим значением, индивидуальность речи персонажей в прозе.*

Kirish

Til yozuvchining qalbi, tafakkuri, e'tiqodi va milliy uyg'oqligining muhim belgisi. Tog'ay Murodning barcha asarlarida, jumladan "Yulduzlar mangu yonadi" qissasida qo'llanilgan dialektizmlar, leksik birliklar, frazemalar muallifning avvalo mant

tuzishdagi alohida badiiy mahorati, o‘zi tiliga, qadriyatlarga nisbatan munosabati, tug‘ma sadoqatining ifodasidir. Har bir xalqning til xususiyati uning dunyoqarashi va milliy xarakterini ochib beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Mazkur asardagi dialektizmlar milliy qadriyatlar, kurashchi polvonlarning nutqi, xarakteriga xos lisoniy manzarani ifodalagani bilan alohida ahamiyatga ega. Bunda dialektizmlar hududlardagi mahalliy aholining shunchaki so‘z boyligi yoki so‘zga chechanligini emas, balki madaniyati, e’tiqodi, tarbiyaviy-axloqiy mezonlarini umumlashtirib ko‘rsatib turuvchi oyna kabidir. Sodda so‘zlashuv tilidagi so‘zlardan farqli dialektizmlar – ya’ni shevaga xos so‘zlar, iboralar, matal va maqollar birinchi navbatda kishilarning ijtimoiy ahvoli, so‘zlashuv madaniyatiga xos hududiy nutq komponentlari, bu hududiylikda sohaviy xususiylik, o‘z tiliga nisbatan munosabatini ifodalab beruvchi omillardan hisoblanadi. Shuningdek, shevalar insonning o‘zligini o‘zida tutib turuvchi muhim tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. O‘zbek nasrida yaratilgan badiiy asarlar orasida Tog‘ay Murodning asarlari aynan dialektizmlarga alohida murojaat qilinganligi bois lingvopoetik xususiyatlarga boyligini bilan alohida ajralib turadi. Hozirga qadar o‘zbek adabiyotida aynan dialektizmlar ishtiroki keng qo‘llanilgan boshqa bunday mukammal badiiy asar yaratilmadi. O‘ziga xos xalqona ohangi, matn qurilishi bois Tog‘ay Murod qissalari, romanlarini chet tiliga tarjima qilish hanuz mutarjimlarni qiyin vaziyatga qo‘ymoqda. Yozuvchi asarlarida qo‘llanilgan dialektizmlarning lingvopoetik xususiyatlarini o‘rganish, nafaqat uning badiiy mahoratiga xos serqirralilikni lingvistik va poetik unsurlar asosida kashf etish balki asarning ijtimoiy, psixolingvistik, sotsiolingvislik ahamiyati va lingvokulturologiya fani uchun muhim manba sifatidagi mohiyatini ochib berishda ham ahamiyat kasb etadi. “U so‘zlarni zargar kabi to‘plar ekan, har bir hududning so‘zlari o‘sha joy odamlarining qalb kodi – qulfi dili ekanligini isbotladi. Shu bois sheva so‘zlar lahjaviy iboralar chiroy yo bezak uchungina emas, ruhiyatning ochqichi bo‘lib yozganlariga kirdi.”[1] Tog‘ay Murodning “Yulduzlar mangu yonadi” qissasida dialektik vositalar leksik birliklar, fonetik, morfologik va sintaktik dialektizmlar ko‘rinishida mahorat bilan alohida badiiy uslubga xos ifodalangan. Aksariyat dialektizmlar etnografik tamoyillar asosida hudud kishilarining milliy dunyoqarashiga bevosita xoslikni yaqqol namoyon qilgan. Masalan: ***To‘y bekasi*** otda eshikma-eshik yurdi. Xonadonlarni alohida-alohida aytdi. To‘y bekasi to‘y xabarchisi.

Natijalar va muhokama

Bugungi kunda, masalan, Navoiy viloyatining Qiziltepa tumanida to‘y va boshqa katta marosimlar uchun ayollarga *to‘yxabarni* yetkazuvchilar ***kayvoni*** deb ataladi. Surxondaryoning qishloqlarida esa bu vazifani ***to‘y bekasi*** bajaradi. To‘y bekasining otda eshikma-eshik yurishi esa to‘yda aytiladigan mehmonlar soni, hududdagi asosiy ulov (1980-yillarda) umuman ijtimoiy holat tasviri ham ayonlashgan. To‘y bekasi kompozitsion usulda hosil qilingan so‘z bo‘lib, uni qo‘llashda muayyan hudud chegarasi bor. Shuningdek, bu so‘zda hurmat, oqibat, birodarlik ma’nolari ham anglashilib, etnik madaniyatni ifodalagan. Keyingi misollarda qaraydigan bo‘lsak: *Tush vaqti ayollar bo‘g‘irsoq, qatlama, shirguruch ko‘tarib to‘yladi. Erkaklar qo‘y,* ***tana*** *yetaklab* ***to‘yladi.*** *To‘ylamoq* – ot+la yasovchi qo‘shimchasi orqali sodda fe’l shaklidagi so‘z qolipida qo‘shma fe’l ma’nosi anglashilgan. Bu so‘z yozuvchining okkazional yondashuvi hosilasi. Tog‘ay Murod asarlarida qo‘shma fe’llarni bu tarzda qo‘llash so‘z yasashda xalqona uslub, ma’noni yaxlitlashda so‘zlashuv nutqiga xos tejamlilikdan mahorat bilan foydalanganligini ko‘rsatadi. Aynan qo‘shma fe’llarni bu tarzda yaxlitlash asarga dialektal ohangni berishda alohida vazifani bajargan. To‘ylamoq fe’lini ***“qo‘shan qilmoq”*** so‘ziga nisbatan sinonimik qatorda keltirish mumkin. Masalan, bugungi kunda ham Navoiy viloyatining ko‘plab hududlarida, xususan, Qiziltepa, Karmana tumanlarida to‘ychiga yordam bo‘lsin uchun qarindoshlar, qo‘shnilar o‘z ixtiyori bilan ko‘nglidan chiqarib qo‘shan qiladi ya’ni to‘y bilan bog‘liq xarajatning bir qismini ko‘taradi. *Mehmonlar ko‘cha boshida qora berishi bilanoq, Nabi oqsoqol ovoz berdi: - Mingoy baycha,*

[1] Vafo Fayzulloh. Abadiyat. Tog‘ay Murod, Tanlangan asarlar. 697-bet. Toshkent.: 2018.

ayollarga peshvoz chiqib qo‘llaridan dasturxonni oling!

- Anavi qo‘y yetaklab kelayotgan kuyovi Qurbonmikin? Ha, shuyakan! To‘ylovchi ayollar sochqilar sochdi.

Bolalar to‘da-to‘da bo‘lib, yong‘oq, oshiq, shumshak, qo‘loqcho‘zma o‘ynadi. Do‘l, g‘irboydi, chillak, zuvillatar o‘ynadi... [2] Ushbu parchada to‘y manzarasini, hududga xoslikni ko‘rsatishda *to‘y bekasi, to‘ylamoq, to‘ylovchi ayollar,* bolalar milliy o‘yinlari, *baycha* kabi so‘zlarni yozuvchi alohida maqsad bilan keltiradiki, bu o‘quvchini surxoncha to‘ylar va hudud odamlarining etnografiyasi, milliy madaniyati bilan bevosita ruhan bog‘laydi. Toyning nafaqat badiiy manzarasi balki uning ovozini ham eshittirsdi. Bu vazifani dialektizmlar zimmasiga yuklaydi. Masalan: qora bermoq –ko‘rinmoq fe’lida to‘yga kelgan mehmonlar nazarda tutilgani uchun so‘zdagi ma’noda antiteza, ya’ni, ijobiy ma’no attenkasi hosil bo‘lgan. Aksariyat hollarda esa qorasi ko‘rindi shaklida qo‘llaganda bu so‘zda shaxsga nisbatan salbiy munosabat ustunlik qiladi. Keyingi misolga e’tibor bering: - *Mingoy baycha, ayollarga peshvoz chiqib qo‘llaridan dasturxonni oling!* [3] Ushbu misolda Mingoy ismiga yondosh qo‘llanilgan ***“baycha”*** so‘zi xon, oy, gul ma’nosida ismlarga qo‘shilib erkalash, o‘ziga xos hurmatni ifodalagan, shaxsga nisbatan qo‘shimcha ta’rif va xarakterni bildirgan. Baycha leksik dialektizmi 18 yoshdan yuqori bo‘lgan qizlar, ayollarga nisbat berishda ishlatiladi. Boy, uddaburon, chaqqon kabi qo‘shimcha ma’no bo’yoqdorligiga ega bo‘lib, ayni shu xislatlarga ega ayollarga nisbatan qo‘llanilgan.

Tog‘ay Murod asarlaridagi so‘zlarni alohida guruhlarga bo‘lib tasniflash lozim. Chunki ulardagi leksik-dialektik qatlamdagi leksemalar asardagi personajlar, qahramonlarga xos obrazlilikni ta’minlash bilan birga qadriyatlar, milliy urf-odatlar, xalq o‘yinlarining yaxlit bir etnografik manzarasini hosil qilishda katta ahamiyatga ega. Yozuvchining badiiy tasvir vositalari bevosita ijtimoiy hayotning real voqealariga qorishib ketgan. Masalan, qo‘yidagi misolga qarang: Bolalar to‘da-to‘da bo‘lib, yong‘oq, oshiq, shumshak, qo‘loqcho‘zma o‘ynadi. ***Do‘l, g‘irboydi, chillak, zuvillatar*** o‘ynadi... [4] Bu o‘rinda bolalar o‘ynaydigan milliy xalq o‘yinlarining shevalardagi nomi orqali ularni kontekstual tahlil qilishda yozuvchining bolalik yillari kechgan Xo‘jasoat qishlog‘ining tarixini ham o‘rganish, o‘yinlarning nomi sifatida eng qadimgi so‘zlar hamon xalq tilida jon saqlab kelayotganligining mohiyatini ochish muhim. Qolaversa, milliy o‘yinlarning bola shaxsi shakllanishidagi tarbiyaviy ahamiyati katta. Folklorshunos olim Shomirza Turdimovning aytishicha, milliy o‘yinlarning ko‘pi 2010-yildan keyin deyarli o‘ynalmay qo‘yilgan va ular kompyuter, telefonlarga ko‘chgan. “O‘yinlar – bolaning ham aqlan, ham jismonan rivojlanishiga yordam beradi. O‘yin bolani jamiyatga aralashtiradi. Chunki o‘yinda bola o‘yinboshi bo‘ladi, ishtirokchi bo‘ladi, unga jamiyat, dunyo haqida bilim beradi. Eng qizig‘i bu bilimlar bolaga majburan emas, unga zavq uyg‘otib o‘rgatiladi...”[5] Tog‘ay Murod tilga olgan g‘irboydi bolalar o‘yini haqida Ro‘ziqul Mustafoyevning “O‘zbek xalq milliy o‘yinlari” kitobi ma’lumot bor. Ya’ni ikki bola ishtirokchi bo‘ladi, o‘rtaga chizilgan doirada birining qalpog‘i tashlab qo‘yiladi. Ikkinchi o‘yinchi belgilangan masofada uzoqlikdan chillikning sopi bilan qalpoqni urib doiradan chiqarishi talab qilinadi. Chillik sopi qalpoqqa har tekkanida bolaning bali ko‘tariladi. Agar chillik sopi qalpoqqa tegmasa o‘yinni ikkinchi bola davom ettiradi. Qaysi o‘yinchi yutsa qalpoqni qatlab, besh martacha uloqtiradi. Oxirgisida qalpoq ya’ni do‘ppi qayerga borib tushsa, yutqazgan o‘yinchi o‘sha joydan yugurib borib kelishi kerak bo‘ladi. Demak, birgina sheva shaklida saqlanib qolingan so‘z nafaqat asarda badiiy bezak vositasi, lingvistik xususiyatiga ega balki bu leksemalar orqali tarix, milliy xalq hayoti, madaniyatiga oid kodlar yaratiladi. Masalan, asarda keltirilgan polvonlar tilida qoyil bo‘lmoq qo‘shma fe’lida aynan bo‘lmoq so‘zi mazkur fe’ldagi o‘rniga ko‘ra dialektal xususiyatga ega va kurashda yengilmoq, mag‘lub bo‘lmoq ma’nosida qo‘llangan. Kurashga xos yana bir qo‘shma fe’l ***chalqayramon tashlamoq*** so‘zi ham xalq tomonidan kompozitsion usulda hosil qilingan leksik dialektik birlik. Unda ham leksik,

[2] Tog‘ay Murod, Tanlangan asarlar. Toshkent.: 2018, 336-bet

[3] O‘sha asar. 336-b.

[4] O‘sha asar, 336-b.

[5] Abduhalimova Z. https://kun.uz/news/2022/03/20/otma-tayoq-girboydi-dim-dim-yoqolib-borayotgan-xalq-oyinlaridan-qaysilarini-bilasiz

ham morfologik hamda fonetik xususiyatlar umumlashgan. ***Chalqayramon*** orqasi bilan yotmoq, ya'ni ikki egni yerga degan ma'noni bildiradi. Shuningdek, ***dustaman qilmoq*** qo'shma fe'li dast ko'tarib yerga tashlamoq ya'ni harakat tezligi, abjirlik, kurashchiga xos mahorat texnikasini ifodalovchi kurash sportiga xos atama hisoblanadi. Bu kabi so'zlar ma'nosini tushunish polvonga xos mahoratni obrazli idrok etishga yordam beradi.

Sel-sebor yig'lab qo'ya berdi...[6] misolini olib qaraydigan bo'lsak, *chiniminan* bu chini bilan so'zining shevaga xos varianti, uni takror qo'llash va gap oxiridagi tinish belgisi so'roqdan keyingi uch nuqta gapning davomi borligini emas, kurashda yengilgan polvonning ichki ruhiy holatidagi emotsiyani kuchaytirib berish uchun qo'llangan. Birgina ana shu lingvistik detallar orqali yozuvchi Surxon polvonlariga xos mardlik sifati, oriyatning muhimligiga kitobxon diqqatini tortishni istaydi. "Dunyo tilshunosligida olamni estetik idrok etish va so'z qo'llash san'atiga lingvolkulturologik, etnolingvistik hamda lingvokognitiv yondashish natijasida badiiy tafakkur mexanizmini ochish, badiiy nutqning obrazli shakllanishi, uning badiiy hamda lingvoestetik ta'sir darajasini ochib beruvchi tadqiqotlar yaratilayotgani e'tiborlidir."[7] Bunday tadqiqotlarga ayniqsa bugun ma'naviy ehtiyoj ortib bormoqda. Chunki, ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotlar bois milliy tildagi so'zlarga tushov bo'layotga qoliplanish kchayotgan bugungi davr shuni taqozo etadi. Ko'plab asarlarda joy nomlari bilan bog'liq so'zlar hududlar tarixi, mahalliy aholining ijtimoiy ahvoli, etnografiyasini o'zida umumlashtirib turadi. "Narsa-predmetni boshqa biror narsaga o'xshatish, nisbatlash asosida motivlanadigan so'zlar ham shevalarda ancha ko'p uchraydi. Anologiya asosida yaratiladigan bunday birliklarda tegishli shevaning o'ziga xos lisoniy idroki, shu shevaga xos olamning lisoniy manzarasi akslanadi."[8] Jumladan, Tog'ay Murod asarlarida keltirgan joy nomlarida ham ana shunday nisbatlash, xalqning tabiat bilan uyg'unligi, qadim nomlarning ohanrabosi yanglig' mohiyat kasb etadi. Masalan, "Yulduzlar mangu yonadi" qissasida ***To'xtamish, Chuqurobshir, Chinor, Lo'kka, Zardaqul, Bodavo deya atalmish Vaxshivor*** qishloqlarini[9] ketma-ket sanab o'tgan ijodkor uyushiq bo'laklar imkoniyati orqali joy nomlaridan o'ziga xos o'ynoqi ohangni qadim so'zlardagi ma'no ovozini eshittirib o'tgan. Mazkur joy nomlari hududga xos tabiiy imkoniyat va tabiat injiqliklari, tuzilishidan kelib chiqqan holda xalqning o'z tasavvur va idroki, baholashi asosida hosil qilingan. Bu kabi dialektizmlar asardagi har bir personaj hamda voqe'likni obrazli tafakkur bilan qabul qilish, nutqqa xos ohangdorlikdagi milliy, halqonalikni idrok etish, badiiylikdagi oddiylikni va asarda hukmron kayfiyatni to'liq ta'minlab bergan. Xalq tilida, dilida qolib ketgan ko'plab so'zlar yozuvchining badiiy mahoratinigina ochib berishdan iborat bo'lmay, uning ona tilimizga, millatga bo'lgan cheksiz hurmati va sadoqati ramzidir.

Xulosa qilib aytganda, asarda qo'llangan dialektizmlar tilimizning so'z boyligi, to'g'riso'z, tikso'z, sodda va samimiy insonlarning qalb manzarasi, olamni idrok etishdagi lisoniy omillar, milliy qarashlarga hamohang xarakter- xususi-yatlarini o'zida singdirganligi bilan qimmatlidir. Bunday so'zlarni o'rganish, tadqiq etish, lingvistik va badiiy tahlil hamda talqin qilish dialektimzlar lingvopoetikasining serqirra imkoniyatlarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tog'ay Murod, Tanlangan asarlar. Toshkent.: 2018.

2. Vafo Fayzulloh. Abadiyat. Tog'ay Murod, Tanlangan asarlar. Toshkent. 2018.

3. Abduhalimova Z. https://kun.uz/news/ 2022/03/20/otma-tayoq-girboydi-dim-dim-yoqolib-borayotgan-xalq-oyinlaridan-qaysilarini-bilasiz

4. Shodmonova D. Abdulla Oripov she'riyatining lingvopoyetik xususiyatlari /monografiya/ Toshkent.: 2022.

5. Hasanov. A. Ilmiy maqola. O'zbek shevalarida kompozitsion usulda so'z yasalishi. O'zbek tili va adabiyoti jurnali. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashri. Toshkent.: 2025/3-son, 47-b

[6] O'sha asar. 369-bet.

[7] Shodmonova D. Abdulla Oripov she'riyatining lingvopoyetik xususiyatlari /monografiya/ Toshkent: 2022. 3-bet.

[8] Hasanov. A. Ilmiy maqola. O'zbek shevalarida kompozitsion usulda so'z yasalishi. O'zbek tili va adabiyoti jurnali. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashri. Toshkent.: 2025/3-son, 47-b.

[9] O'sha asar. 338-bet.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 78:372.878.780.9.39(575.1)378.4

TIBBIYOT OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA SOG'LIQNI SAQLASH MENEJERLARINING LIDERLIK VA KOMMUNIKATIV KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA KEYS-STADI TEXNOLOGIYASINING SAMARADORLIGI

Nuritdinova Parvina Sharofitdinovna, Samarqand davlat tibbiyot universiteti "Jamoat salomatligi va sog'liqni saqlash menejmenti" kafedrasi assistenti
Ochilova Sevara Sanaqulovna, TDTU Termiz filiali mikrobiologiya, jamoat salomatligi, gigiyena va menejment kafedrasi assistenti, sanaqulovasevara031@mail.com
Buranova Saodatxon Ibragimovna, Andijon Davlat Tibbiyot instituti mikrobiologiya kafedrasi assistenti, saodatxonburanova@gmail.com

THE EFFECTIVENESS OF THE CASE STUDY METHOD IN DEVELOPING LEADERSHIP AND COMMUNICATION SKILLS AMONG HEALTHCARE EXECUTIVES AT MEDICAL UNIVERSITIES

Nuritdinova Parvina Sharofitdinovna, Assistant, Department of Public Health and Health Management Samarkand State Medical University
Ochilova Sevara Sanaqulovna, Assistant at the Department of Microbiology, Public Health, Hygiene, and Management, TSMU Termez Branch
Buranova Saodatxon Ibragimovna, Assistant at the Department of Microbiology, Andijan State Medical Institute.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДА АНАЛИЗА КОНКРЕТНЫХ СИТУАЦИЙ В РАЗВИТИИ ЛИДЕРСКИХ И КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ РУКОВОДИТЕЛЕЙ В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В ВЫСШИХ МЕДИЦИНСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Нуритдинова Парвина Шарофитдиновна, Ассистент, кафедры общественного здравоохранения и менеджмент здравоохранением Самаркандский государственный медицинский университет
Очилова Севара Санакуловна, асс. каф. микробиологии, общественного здравоохранения, гигиены и менеджмента Термезского филиала ТГМУ
Буранова Саодатхон Ибрагимовна, асс.каф.микробиологии, общественного здравоохранения Андижанский Медицинский Институт

Annotatsiya: *Maqolada tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida sog'liqni saqlash menejerlarini tayyorlash jarayonida keys-stadi texnologiyasining liderlik va kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishdagi samaradorligi integrativ tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqotda oxirgi 10 yilda e'lon qilingan tibbiyot ta'limi, sog'liqni saqlash menejmenti, liderlik va kommunikatsiya bo'yicha manbalar integrativ sharh asosida tahlil qilindi.*
Kalit so'zlar: *sog'liqni saqlash menejmenti, tibbiyot ta'limi, liderlik kompetensiyasi, kommunikativ ko'nikma, keys-stadi, interaktiv pedagogika, refleksiv debrifing.*
Abstract: *This article examines the effectiveness of key-stage technology in developing leadership and communication skills during the training of healthcare managers at medical universities, based on an integrative analysis. The study analyzed sources published over the past 10 years on medical education, healthcare management, leadership, and communication, based on an integrative review.*

Key words: *healthcare management, medical education, leadership competencies, communication skills, key-stage, interactive pedagogy, reflective debriefing.*
Аннотация: *В данной статье на основе интегративного анализа рассматривается эффективность технологии «ключевых этапов» в развитии лидерских и коммуникативных навыков в процессе подготовки управленцев в сфере здравоохранения в медицинских вузах. В ходе исследования был проведён интегративный обзор источников, опубликованных за последние 10 лет по темам медицинского образования, управления здравоохранением, лидерства и коммуникации.*
Ключевые слова: *управление здравоохранением, медицинское образование, лидерские компетенции, коммуникативные навыки, ключевые этапы, интерактивная педагогика, рефлексивный дебрифинг.*

Kirish. Sog‘liqni saqlash tizimidagi murakkablik, klinik va ma’muriy jarayonlar uyg‘unligi hamda sifat va xavfsizlikka doir yangi talablar tibbiyot OTMlarida menejerlar tayyorlash mazmunini yangilashni taqozo etmoqda. An’anaviy ma’ruza yondashuvi nazariy bilim beradi, biroq real sharoitdagi kommunikativ bosim, manfaatlar to‘qnashuvi va noaniqlikda zarur amaliy tayyorgarlikni to‘liq shakllantirmaydi; shu bois zamonaviy adabiyotlarda sog‘liqni saqlash liderligi tizimli fikrlash, hamkorlik, ishonchli muloqot va o‘zgarishni boshqarish kompetensiyalarining birligi sifatida talqin qilinadi.

Liderlik va kommunikatsiyani alohida o‘qitish yetarli emas, chunki jamoani safarbar qilish, vazifalarni delegatsiya qilish, xatolarni ochiq muhokama qilish va muzokara olib borish yagona kommunikativ asosga tayanadi. Tibbiyot OTMlarida bu yo‘nalishlar ko‘pincha parchalangan holda berilgani sababli talabalar kesishma vazifalarda qiyinchilikka duch keladi, shu bois case-study texnologiyasi vaziyatni tahlil qilish, variantlarni solishtirish, qarorni asoslash hamda uning etik va tashkiliy oqibatlarini baholash orqali ushbu bo‘shliqni to‘ldiradi. Maqolaning maqsadi — tibbiyot OTMlarida sog‘liqni saqlash menejerlarining liderlik va kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishda keys-stadi texnologiyasining samaradorligini baholash hamda O‘zbekiston sharoitiga mos amaliy modelni taklif etish.

Material va metodlar. Tadqiqot dizayni integrativ sharh va pedagogik dizayn-tahlil kombinatsiyasiga asoslandi. Bunday yondashuv tibbiyot ta’limi, sog‘liqni saqlash menejmenti, liderlik, kommunikatsiya va case-based learning bo‘yicha turli metodologiyadagi manbalarni yagona analitik maydonda ko‘rib chiqish imkonini berdi. Manbalarni tanlashda 2015–2025-yillar oralig‘iga ustuvorlik berildi; zarur hollarda case-based leadership integration bo‘yicha nazariy tayanch bo‘lgan ishlar qamrab olindi.

Natijalar. Integrativ tahlil natijasida birinchi muhim xulosa shuki, case-study liderlik va kommunikativ ko‘nikmalarni o‘qitishda “vositachi” emas, balki bevosita faoliyat muhiti sifatida ishlaydi. Talaba keys ichida vaziyatni anglaydi, rol egallaydi, muqobil qarorlarni solishtiradi, jamoa bilan kelishadi va qarorini himoya qiladi. Shu sababli liderlik abstrakt fazilat emas, balki muhokamani boshlash, ustuvorlik belgilash, riskni izohlash va mas’uliyatni bo‘lishish kabi kuzatiladigan mikro-xatti-harakatlar majmuiga aylanadi. Ikkinchi natija case-study samaradorligining markazida autentiklik turishini ko‘rsatdi. Eng yuqori natijador keyslar odatda klinik-administrativ murakkablikka ega bo‘lib, unda resurs tanqisligi, etik dilemma, jamoa ichidagi kelishmovchilik va tashqi manfaatdor tomonlar bosimi birgalikda namoyon bo‘ladi. Bunday vaziyatlar talabalarda tizimli fikrlash, interprofessional muloqot va noaniqlik sharoitida asosli pozitsiya bildirish ko‘nikmalarini kuchaytiradi. Uchinchi natija kommunikativ komponentga taalluqli bo‘lib, case-study faqat “gapirishni ko‘paytirish” emas, balki maqsadli kommunikatsiyani shakllantirishini ko‘rsatdi. Adabiyotlarda faol tinglash, axborotni auditoriyaga moslashtirish, feedback berish-qabul qilish, xatolik haqida xavfsiz gapirish va qisqa briefing tayyorlash kabi ko‘nikmalar aynan situatsion muhokama va debrifing jarayonida mustahkamlanishi qayd etiladi. To‘rtinchi natija shuni ko‘rsatdiki, case-study uzoq muddatli va ketma-ket qo‘llanganda samaradorligi ortadi. Bir martalik case muhokamasi qiziqish uyg‘otishi mumkin, biroq liderlik va kommunikatsiya singari

murakkab kompetensiyalar longitudinal mashq, struktural feedback va rubrika asosidagi baholashni talab qiladi. Kuchli o‘quv effekti odatda fasilitator jarayonni boshqaruvchi, savollarni chuqurlashtiruvchi va refleksiyani yo‘naltiruvchi rolni egallaganida yuzaga keladi.

Autentik klinik-administrativ vaziyat taqdim etiladi → muammo va manfaatdor tomonlar xaritalanadi → rollar taqsimlanib muzokara olib boriladi → dalillarga asoslangan qaror ishlab chiqiladi → qaror og‘zaki va yozma himoya qilinadi → refleksiv debrifing orqali kuchli tomonlar va xatolar qayta tahlil qilinadi.

Muhokama. Olingan natijalar case-study texnologiyasini tibbiyot menejmenti ta’limida tor metodik usul emas, balki institutsional kurikulum strategiyasi darajasida ko‘rish lozimligini ko‘rsatadi. Agar universitet sog‘liqni saqlash menejerini faqat nazariy bilim egasi emas, balki jamoada ishlay oladigan, qarorni tushuntira oladigan va o‘zgarishni boshqara oladigan mutaxassis sifatida tayyorlamoqchi bo‘lsa, keys-stadi fanning periferik elementi emas, uning markaziy mashg‘ulot formatiga aylanishi kerak.

Case-study ayniqsa “chegaraviy kommunikatsiya”ni rivojlantirishda muhimdir, ya’ni turli kasbiy tillarga ega subyektlar o‘rtasida ma’no ko‘prigini qurish qobiliyatini kuchaytiradi. Tibbiyot menejeri klinitsist, hamshira, iqtisodchi, ma’muriyat, bemor vakili va tashqi nazorat organlari bilan turlicha kommunikativ rejimlarda ishlaydi. Keyslar ana shu ko‘p qatlamli muloqotni o‘quv vaziyatida modellashtirib, talabaning argumentatsion va moslashuvchan nutqini rivojlantiradi.

Biroq texnologiyani idealizatsiya qilish mumkin emas. Keys sifati past bo‘lsa, savollar faqat faktni eslatishga qaratilsa, fasilitator “to‘g‘ri javob” ni erta aytib bersa yoki baholash mezonlari noaniq bo‘lsa, case-study qo‘shimcha topshiriq darajasida qolib ketadi. Shuning uchun O‘zbekiston tibbiyot OTMlari uchun amaliy joriy etish strategiyasi kompetensiyalarni mikro-ko‘rsatkichlarga ajratish, lokal case-bank yaratish, fasilitatorlar tayyorlash va rubrika asosidagi baholashni yo‘lga qo‘yishni qamrab olishi lozim.

Xulosa. Tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida sog‘liqni saqlash menejerlarini tayyorlashda keys-stadi texnologiyasi liderlik va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun yuqori pedagogik salohiyatga ega. Uning samaradorligi autentik vaziyat, qaror nuqtasi, rolli hamkorlik, argumentatsion muloqot va refleksiv debrifingning yagona siklga birlashganida maksimal namoyon bo‘ladi. Maqolaning ilmiy yangiligi uch jihatda namoyon bo‘ladi: birinchidan, case-study texnologiyasi klinik holat tahlili usuli emas, sog‘liqni saqlash menejeri uchun integrallashgan liderlik-kommunikativ kompetensiyalarni shakllantiruvchi pedagogik arxitektura sifatida talqin qilindi; ikkinchidan, uning samaradorligi uchun besh tayanch mexanizm tizimlashtirildi; uchinchidan, tibbiyot OTMlari uchun kliniko-menejerial case-study sikli modeli taklif etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alhadithi, A., & Almansour, M. (2025). Leadership and management competency frameworks in undergraduate medical education: A scoping review. BMC Medical Education.
2. Bachmann, C., Abramovitch, H., Barbu, C. G., Cavaco, A. M., Elorza, R. D., Haak, R., Loureiro, E., Ratajska, A., Silverman, J., Winterburn, S., & Rosenbaum, M. (2022). Developing communication curricula in healthcare education: Evidence, structure and implementation. Patient Education and Counseling, 105(2), 376–383.
3. Gasim, M. S., Adam, I., Aljundi, A. H., Musa, Z. M., Babikir, H. E., Ibrahim, A. A., Omer, T. A., & Sayedahmed, M. A. (2024). Medical students’ perceptions towards implementing case-based learning in medical education. BMC Medical Education, 24, Article 2.
4. Ginzburg, S. B., Deutsch, S., Bellissimo, J., Elkowitz, D. E., Stern, J. N. H., & Lucito, R. (2018). Integration of leadership training into a problem/case-based learning program for first- and second-year medical students. Medical Science Educator, 28, 221–224.
5. McHale, A., et al. (2025). Developing an MPH leadership curriculum through problem-based learning: A case study. Frontiers in Public Health.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK:81 (81'37:81'38)

O‘ZBEK VA INGLIZ AFORIZMLARINING SEMANTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI VA TARJIMA MUAMMOLARI

Djumaniyazova Intizor Davlatnazar qizi,
Ma’mun universiteti katta o‘qituvchisi, Xiva

SEMANTIC AND PRAGMATIC FEATURES OF UZBEK AND ENGLISH APHORISMS AND TRANSLATION ISSUES

Djumaniyazova Intizor Davlatnazar qizi,
Senior Lecturer at Ma'mun University

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ АФОРИЗМОВ И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА

Джуманиязова Интизор Давлатназар кызы,
Старший преподаватель университета Маъмун

intizor1828@gmail.com

https://orcid.org/0009-0005-6284-2320

Annotatsiya: *Maqolada aforizmlarning semantik qatlamlari, pragmatik vazifalari va tarjima jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolar tahlil qilinadi. O‘zbek va ingliz tillaridagi aforizmlarda umumlashtirilgan hukm, aksiologik baho, madaniy konnotatsiya hamda esda qolarli shaklning o‘zaro munosabati yoritiladi. Tarjimada semantik yadro, funksional adekvatlik, uslubiy lo‘ndalik va madaniy moslashtirish masalalari birgalikda ko‘rib chiqilib, aforizmni qayta yaratishning samarali tamoyillari taklif etiladi. Natijalar aforizm tarjimasida ta’sir kuchi ustuvor mezon ekanini ko‘rsatadi va qiyosiy tahlilning metodik imkoniyatlarini ochib beradi.*

Kalit so‘zlar: *aforizm, semantika, pragmatika, aksiologiya, tarjima, madaniy konnotatsiya, funksional adekvatlik*

Abstract: *The article analyzes semantic layers, pragmatic functions, and major translation problems of aphorisms. It highlights the interaction of generalized judgment, axiological evaluation, cultural connotation, and memorable form in Uzbek and English aphorisms. Translation is discussed through semantic core, functional adequacy, stylistic compactness, and cultural adaptation. The study shows that preserving impact is the primary criterion and that comparative analysis opens significant methodological possibilities for aphorism research and teaching.*

Key words: *aphorism, semantics, pragmatics, axiology, translation, cultural connotation, functional adequacy*

Аннотация: *В статье анализируются семантические уровни, прагматические функции и основные трудности перевода афоризмов. Освещается взаимодействие обобщённого суждения, аксиологической оценки, культурной коннотации и запоминающейся формы в узбекских и английских афоризмах. Перевод рассматривается с точки зрения сохранения семантического ядра, функциональной адекватности, стилистической лаконичности и культурной адаптации. Делается вывод, что главным критерием выступает сохранение воздействия, а сопоставительный анализ обладает важным методическим потенциалом.*

Ключевые слова: *афоризм, семантика, прагматика, аксиология, перевод, культурная коннотация, функциональная адекватность.*

Kirish (Introduction)

Aforizm tilning eng yuqori zichlikka ega birliklaridan biridir. U bir necha so‘z yoki bitta gap doirasida keng ijtimoiy tajriba, baholash, emotsional munosabat va madaniy xotirani mujassamlashtira oladi. Shu xususiyat tufayli aforizm faqat nazariy janr hodisasi emas, balki real kommunikativ amaliyotda faol ishlaydigan vositaga aylanadi. Ayniqsa, ikki til va ikki madaniyat kesishmasida aforizmning qiymati yanada ortadi. Chunki bu birliklar nafaqat ma’no, balki qadriyatlar, baholash me’yorlari va nutqiy strategiyalarni ham tashiydi. O‘zbek va ingliz tillarida qo‘llanadigan aforizmlar qiyoslanganida, ular orasidagi umumiyliklar bilan birga, semantik zichlik, pragmatik yo‘nalish va tarjimaviy moslashtirish bilan bog‘liq jiddiy tafovutlar ko‘zga tashlanadi. Mazkur maqolaning maqsadi aforizmlarning semantik-pragmatik tabiatini ochib berish, ularning nutqdagi funksiyalarini izohlash va tarjima jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolarni tizimlashtirishdan iborat.

Semantik va pragmatik yondashuv aforizmni chuqurroq anglash imkonini beradi. Chunki aforizmning kuchi ko‘pincha uning “nima degani” bilan emas, balki “nima maqsadda”, “qanday vaziyatda” va “kimga qarata” ishlatilgani bilan belgilanadi. Bir xil mazmun turli kommunikativ muhitlarda har xil ta’sir kuchiga ega bo‘lishi mumkin. Shu sababli aforizmning semantik tuzilishi va pragmatik vazifalarini alohida emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi qatlamlar sifatida o‘rganish lozim. Tarjima jarayonida ham aynan shu ikki qatlamning uyg‘unligini saqlash asosiy vazifaga aylanadi. So‘zma-so‘z adekvatlik yetarli bo‘lmaydi; muhimrog‘i, aforizmning umumlashgan ma’nosi, baholovchi ruhi va esda qolarli ifoda quvvatini yangi tilda qayta yaratishdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review)

Tilshunoslikda aforizmlarning semantik xususiyatlari haqida gap ketganda, avvalo ularning umumlashtirilgan fikrni ifodalashi ta’kidlanadi. Aforizm konkret kuzatishdan tug‘iladi, lekin uning mazmuni muayyan voqeadan kengroq bo‘ladi. Shu sababli u “xususiydan umumiyga” ko‘tarilgan hukm sifatida qabul qilinadi. Bunday hukmda leksik tanlov nihoyatda muhim: kam sonli birliklar yordamida katta ma’no yuklanadi. Aforizm tilida har bir so‘z semantik markaz vazifasini bajarishi mumkin. Ortiqcha birlik deyarli bo‘lmaydi. Bu jihat aforizmni boshqa ko‘plab matn birliklaridan farqlaydi. U mazmunni kengaytirish emas, balki siqish tamoyiliga asoslanadi.

Pragmatik nuqtayi nazardan esa aforizmlar odatda baholovchi, yo‘naltiruvchi va ta’sir ko‘rsatuvchi birliklardir. Ular ko‘pincha nasihat, ogohlantirish, kulgi, tanqid, maqtov, umumlashtirish yoki hayotiy xulosani ifodalaydi. Shuning uchun aforizmni sof deskriptiv birlik sifatida tushunish to‘liq emas. U doimo muayyan nutqiy niyatga xizmat qiladi. O‘quvchini yoki tinglovchini o‘ylashga undash, ma’lum pozitsiyani qabul qilishga moyil etish, ijtimoiy tajribani qisqa formulaga aylantirish aforizmning eng asosiy pragmatik xususiyatlaridan biridir. Ikki tilli materialda bu xususiyatlar yanada muhimlashadi, chunki bir tilda tabiiy eshitilgan baholovchi birlik ikkinchi tilda sun’iy, ortiqcha tantanavor yoki aksincha, juda sust ko‘rinishi mumkin.

Tarjimashunoslik adabiyotida qisqa, lo‘nda va ko‘chma ma’noga boy birliklarning tarjimasi eng murakkab sohalardan biri sifatida tan olinadi. Bunda asosiy muammo, odatda, leksik moslikning yetishmasligida emas, balki funksional tenglikni ta’minlashda namoyon bo‘ladi. Aforizm tarjimasida semantik yadro, madaniy fon, ifoda ritmi va hukmning esda qolarlilik darajasi birgalikda saqlanishi zarur. Aks holda tarjima axborot beradi, lekin aforistik ta’sirni yo‘qotadi. Demak, aforizm tarjimasida nafaqat “nima deyilgan”, balki “qanday deyilgan” va “bu aytilish nimani uyg‘otadi” degan savollar ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Mazkur maqolada aforizmlarning semantik-pragmatik tabiatini yoritish uchun qiyosiy-semik, pragmatik, kontekstual va tarjimaviy tahlil usullaridan foydalanildi. Birinchi bosqichda aforizm mazmunining asosiy qatlamlari aniqlanib, umumlashtirilgan hukm, aksiologik yuklama, emotsional bo‘yoq va madaniy ishoralar kabi komponentlar ajratildi. Ikkinchi bosqichda aforizmlarning nutqdagi funksional vazifalari, ya’ni baholash, ishontirish, ogohlantirish, motivatsiya berish, tanqid yoki ijtimoiy tajribani kodlash kabi jihatlar tahlil qilindi. Uchinchi

bosqichda esa ikki tilli muhitda aforizm tarjimasida uchraydigan muammolar: to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalent yetishmasligi, ko‘chma ma’noni yo‘qotish, madaniy referensning o‘zgarishi, ritmik va uslubiy qisqarishlar aniqlashtirildi. Ushbu metodlar aforizmni faqat til birligi emas, balki kommunikativ-madaniy hodisa sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi.

Metodologik jihatdan muhim yondashuvlardan yana biri funksional adekvatlik mezonidir. Tarjimani baholashda so‘zma-so‘z yaqinlik emas, balki natijaviy ta’sirning qanchalik saqlangani muhim hisoblandi. Agar tarjima qilingan birlik yangi tilda ham umumlashgan xulosa, esda qolarli shakl va pragmatik ta’sirni hosil qilsa, u funksional jihatdan muvaffaqiyatli deb baholandi. Aksincha, leksik jihatdan aniq, ammo pragmatik quvvati pasaygan tarjima yetarli emas deb qaraldi. Shu asosda aforizmlarni tarjima qilishda semantik va pragmatik qatlamlarni muvozanatda saqlash lozimligi asoslandi.

Tahlil va natijalar (Results and Discussion)

Tahlil natijalari aforizmning semantik tuzilishi ko‘p qavatli ekanini ko‘rsatadi. Birinchi qatlam bevosita mazmun bo‘lib, u gapning lug‘aviy ma’nosida namoyon bo‘ladi. Ikkinchi qatlam umumlashma yoki hukm bo‘lib, konkret ifodadan kengroq xulosani beradi. Uchinchi qatlam esa aksiologik yo‘nalishdir: aforizm ko‘pincha biror holatga ijobiy yoki salbiy baho beradi. To‘rtinchi qatlam madaniy ma’nodir. Bu qatlamda millatning hayotiy tajribasi, qadriyatlari va tafakkur stereotiplari mujassamlashadi. Shu sababli aforizmni tushunish uchun faqat lug‘aviy tahlilning o‘zi yetarli emas. Undagi yashirin baholash, ijtimoiy fon va madaniy assotsiatsiyalar ham e’tiborga olinishi kerak. Ayniqsa, o‘zbek va ingliz tillaridagi aforizmlarni qiyoslaganda, umumlashtirilgan fikr ko‘pincha o‘xshash bo‘lsa-da, unga olib keluvchi obrazlar, sintaktik shakllar va baholash vositalari farq qiladi.

Aforizmning pragmatik funksiyalari orasida eng faol bo‘lib baholash va yo‘naltirish funksiyalari namoyon bo‘ladi. Ko‘plab aforizmlar o‘quvchiga “qanday yashash kerak”, “nima muhim”, “qanday xulosa chiqarish lozim” kabi savollarga qisqa, ammo kuchli javob beradi. Shu jihatdan ular nutqda aksiomatik vazifa bajaradi. So‘zlovchi aforizmdan foydalanganda, u ko‘pincha uzoq izoh o‘rniga umumlashgan hukmni keltiradi va shu orqali o‘z pozitsiyasini mustahkamlaydi. Aforizm ishontirishning tejamkor shakli sifatida ishlaydi. U bilan kelgan fikr ko‘pincha bahsni qisqartiradi, chunki aforizm shaklan tugallangan va “sinovdan o‘tgan” donolik sifatida qabul qilinadi. Bunday holat ayniqsa ma’naviy, axloqiy va tarbiyaviy mavzularda sezilarli bo‘ladi.

Pragmatik tahlil shuni ham ko‘rsatadiki, aforizmning ta’sir kuchi uning takrorlanuvchanligiga bevosita bog‘liq. Takror ishlatiladigan birlik asta-sekin o‘zining individual kontekstini kengaytirib, ko‘p vaziyatli formula tusini oladi. Bunday formula turli nutqiy sharoitlarda ishlatilishi mumkin. Ammo bu jarayonning o‘zi aforizm ma’nosini ham o‘zgartiradi: ayrim hollarda u asl matndagi chuqur konnotatsiyani yo‘qotadi, boshqa hollarda esa aksincha, yangi ijtimoiy ma’nolar bilan boyiydi. Demak, aforizmning pragmatik qadri doimiy emas; u kommunikativ amaliyot jarayonida kengayadi, torayadi yoki qayta talqin qilinadi. Shu sababli aforizmni statik birlik sifatida emas, balki nutqdagi faol va o‘zgaruvchan resurs sifatida tushunish maqsadga muvofiq.

Ikki tilli qiyosda aforizmlarning tarjimasi eng murakkab masalalardan biri ekanligi aniqlandi. Birinchi muammo to‘g‘ridan-to‘g‘ri semantik moslikning yetishmasligidir. Aforizm ko‘pincha ko‘chma ma’no, tarixiy ishora yoki madaniy ramzga tayangan bo‘ladi. Bunday birlikning lug‘aviy tarjimasi tushunarli bo‘lishi mumkin, lekin u asli berayotgan estetik va baholovchi kuchni takrorlamaydi. Ikkinchi muammo sintaktik ixchamlik bilan bog‘liq. Bir tilda juda qisqa va zarbli bo‘lgan hukm boshqa tilga o‘tganda ortiqcha izoh talab qilishi mumkin. Bu esa aforizmning asosiy belgilaridan biri bo‘lgan lo‘ndalikni susaytiradi. Uchinchi muammo ritm va esda qolarlilik bilan bog‘liq. Aforizmning fonetik uyg‘unligi yoki parallel sintaktik qurilishi ko‘pincha tarjimada buziladi. To‘rtinchi muammo esa aksiologik noziklikdir: bir tildagi yumshoq kinoya yoki kuchli tanqid ikkinchi tilda kutilmagan darajada keskin yoki aksincha, juda xira chiqishi mumkin.

Tarjima jarayonida uchta strategiya nisbatan samarali ekanligi kuzatiladi. Birinchisi, semantik adekvatlik strategiyasi bo‘lib, bunda asosiy g‘oya va hukm saqlanadi, shakl esa maqsadli til me’yorlariga mos ravishda qayta quriladi.

Ikkinchisi, funksional ekvivalentlash strategiyasidir. Bu yondashuvda aynan bir so‘zma-so‘z mazmun emas, balki ta’sir, vazifa va uslubiy kuchni saqlash ustuvor bo‘ladi. Uchinchi strategiya esa madaniy moslashtirishdir. Bunda asl aforizmning umumiy xulosasi maqsadli tilda shu xulosani tabiiy ifodalovchi boshqa birlik yoki model yordamida beriladi. Albatta, bu uch strategiya bir-birini inkor etmaydi; ko‘pincha ular kombinatsiyada qo‘llanadi. Muhimi shundaki, tarjimon aforizmga oddiy gap sifatida emas, ko‘p qatlamli birlik sifatida yondashishi kerak.

Semantik tahlil aforizmlarda ko‘pincha quyidagi tematik maydonlar faol ekanini ko‘rsatadi: bilim va jaholat, vaqt va umr, mehnat va natija, axloq va mas’uliyat, insoniy munosabatlar, davlat va jamiyat, sabr va iroda, so‘z va amal. Bu maydonlar o‘zbek va ingliz tillarida ham uchraydi. Umumiy tematik yaqinlik shuni ko‘rsatadiki, aforizmlar insoniyat tajribasining umumiy masalalarini ko‘taradi. Biroq mazkur maydonlarning ifodalanish usuli va uslubiy zichligi turlicha bo‘lishi mumkin. O‘zbek tilidagi aforizmlarda nasihat ruhi, axloqiy xulosa va ijtimoiy uyg‘unlik g‘oyasi ko‘proq sezilsa, ingliz tilida individual kuzatuv, paradoks, ironik qisqartirish yoki analitik hukm kuchliroq bo‘lishi mumkin. Bu farq tarjimada alohida seziladi va tarjimondan nafaqat tilni, balki baholash madaniyatini ham chuqur anglashni talab etadi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, aforizm tarjimasida eng to‘g‘ri yo‘l birgina “aniq ekvivalent”ni qidirish emas, balki mazmun, vazifa va uslubning optimal muvozanatini topishdir. Ba’zan ma’no saqlanadi, lekin aforistik shakl zaiflashadi; ba’zan esa shakl kuchli chiqadi, lekin asl mazmun chekinadi. Muvaffaqiyatli tarjima shu ikki ekstremum o‘rtasidagi muvozanatni topa olgan tarjimadir. Ayniqsa, o‘quvchida “bu hikmatli, esda qolarli va tabiiy aytilgan fikr” degan taassurot uyg‘otish tarjimaning hal qiluvchi ko‘rsatkichidir. Demak, aforizm tarjimasi lisoniy ekvivalentlashdan ko‘ra ko‘proq rekonstruktiv va interpretativ jarayon hisoblanadi.

Aforizmning semantik zichligi tarjimada ko‘pincha implikaturalar bilan bog‘liq muammoni yuzaga chiqaradi. Asl matnda ochiq aytilmagan, ammo o‘quvchi tomonidan madaniy tajriba asosida anglashiladigan qo‘shimcha ma’no tarjimada yo‘qolib ketishi mumkin. Masalan, muayyan tarixiy shaxs, odat yoki axloqiy me’yor eslatilgan bo‘lsa, manba til vakili buni izohsiz tushunadi, maqsadli til o‘quvchisi esa bunday fon bilimiga ega bo‘lmasligi mumkin. Bunday hollarda tarjimon ikki yo‘ldan birini tanlaydi: ya yashirin ma’noni matnning o‘zida qisman ochadi, uni maqsadli til madaniyatidagi yaqinroq model bilan qoplaydi. Har ikkala yo‘lning afzalligi va xavfi mavjud. Birinchisida aforizmning lo‘ndaligi zarar ko‘radi, ikkinchisida esa asl madaniy rang susayishi mumkin. Shu sababli aforizm tarjimasida “minimal izoh bilan maksimal ta’sir” tamoyili muhim bo‘ladi.

Aforizmlarning pragmatik quvvatini belgilovchi omillardan biri nutq subyekti maqomidir. Bir xil hukm muallif shaxsiga qarab boshqa-boshqa qabul qilinadi. Tarixiy shaxs, mashhur adib yoki ilmiy autoritet tomonidan aytilgan aforizm ko‘proq ishonch uyg‘otadi, chunki o‘quvchi unda individual tajriba va nufuzni sezadi. Tarjimada ana shu autoritet ruhi ham saqlanishi kerak. Agar ifoda haddan tashqari oddiylashtirilsa, hukmiy salmoq kamayadi; aksincha, keragidan ortiq bezakdor qilinsa, aforizm sun’iylashadi. Bu holat tarjimonning stilistik sezgirligini talab qiladi. U nafaqat ma’noni, balki matnning “ohangli maqomi”ni ham ko‘chira olishi zarur.

Semantik-pragmatik tahlil natijalari aforizmlarning ta’limiy kommunikatsiyada ham katta imkoniyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Qisqa va mazmunli birliklar o‘quvchining e’tiborini tez jalb qiladi, xotirada uzoqroq saqlanadi va murakkab nazariy fikrlarni osonroq yodda qoldirishga yordam beradi. Ayniqsa, tarjima mashg‘ulotlarida aforizm bilan ishlash talabalarga lisoniy iqtisod, ko‘chma ma’no, baholovchi leksika va madaniy konnotatsiyalarni birgalikda ko‘rish imkonini beradi. Bunday material o‘quvchini lug‘aviy ekvivalentni qidirish bilan cheklanmasdan, “nutqiy ta’sirni qanday qayta yaratish mumkin?” degan savolga javob izlashga undaydi. Shu ma’noda aforizm tarjimasi nazariya va amaliyotni bog‘lovchi samarali o‘quv modeli bo‘la oladi.

Yana bir muhim natija shuki, aforizmning muvaffaqiyatli tarjimasi ko‘pincha qisqartirish va tanlash mahoratiga bog‘liq. Oddiy matn tarjimasida ayrim ma’no yo‘qotishlari kontekst orqali qoplanishi mumkin, aforizmda esa bunday imkoniyat tor. Chunki u juda kichik hajmda

yashaydi. Demak, tarjimon biror unsurdan voz kechsa, uning o‘rnini boshqa vosita bilan qoplashga majbur bo‘ladi. Bu esa aforizm tarjimasini ijodiy qayta qurish jarayoniga aylantiradi. Shuning uchun aforizm tarjimasida matnni kengaytirishdan ko‘ra, maqsadli til ichidagi eng sig‘imli va tabiiy modelni topish ko‘proq samara beradi.

O‘zbek va ingliz aforizmlarining qiyosida yana bir farq sintaktik dinamika bilan bog‘liq. O‘zbek tilida nasihat va axloqiy xulosa ko‘pincha ravshan, muvozanatli va ohangdor qurilmada beriladi; ingliz tilida esa fikrni kutilmagan burilish, qisqa paradoks yoki ironik sintez kuchaytirishi mumkin. Bu tafovut tarjimada uslubiy markazni aniqlash zaruratini tug‘diradi. Tarjimon aynan qaysi unsur — hukmning ravshanligi, paradoksning keskinligi, ohangning yumshoqligi yoki ironiyaning nozikligi — ustuvor ekanini aniqlamas ekan, aforizmning tabiatini to‘liq ko‘chira olmaydi. Demak, tarjima qarori semantik qiyos bilangina emas, uslubiy dominantani topish bilan ham belgilanadi.

Shu bois aforizmni tarjima qilishda uch bosqichli amaliy model taklif etish mumkin: avval semantik yadro aniqlanadi, so‘ng pragmatik maqsad belgilab olinadi, undan keyin esa maqsadli tilning tabiiy va esda qolarli shakli tanlanadi. Ana shu ketma-ketlik tarjimada tasodifiylikni kamaytiradi va natijaviy adekvatlikni kuchaytiradi. Bunda madaniy izoh zarur bo‘lgan hollarda izoh matn ichiga emas, sharh yoki lug‘aviy ko‘rsatkich tizimiga yuklatilishi aforistik ixchamlikni saqlashga yordam beradi. Natijada tarjima jarayoni mazmunni ko‘chirish emas, balki qisqa hukmning kommunikativ hayotini yangi til muhitida qayta tashkil etish sifatida tushuniladi va bu yondashuv aforizm bilan ishlash sifatini sezilarli oshiradi. Bu model nazariy jihatdan ham, amaliy mashg‘ulotlar nuqtayi nazaridan ham qulaydir.

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations)

Xulosa qilib aytganda, aforizmning semantik tabiatida umumlashgan fikr, aksiologik baho va madaniy ma’no qatlamlari birlashadi; uning pragmatik tabiatida esa ta’sir ko‘rsatish, yo‘naltirish, umumlashtirish va kommunikativ iqtisod vazifalari ustun turadi. Aforizmni to‘liq anglash uchun mazmun va vazifani birgalikda tahlil qilish zarur. Ikki tilli qiyos shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz aforizmlari ko‘plab umumiy insoniy mavzularni ko‘tarsa-da, ularning ifoda modeli, emotsional bo‘yoqlari va baholash strategiyalarida sezilarli farqlar mavjud.

Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan esa aforizmning asosiy muammosi leksik moslik emas, balki funksional va madaniy adekvatlikdir. Tarjimada semantik yadro, lo‘ndalik, esda qolarli shakl va pragmatik ta’sir imkon qadar saqlanishi lozim. Shu sababli aforizmlar uchun maxsus tarjima mezonlari ishlab chiqish, ularni ikki tilli lug‘at va korpus materiallari bilan boyitish, o‘quv jarayonida esa aforizm tarjimasini mustaqil amaliy mashq sifatida joriy etish maqsadga muvofiqdir. Kelgusida aforizmlarning diskurslararo ko‘chishi, zamonaviy media tilidagi transformatsiyasi va tarjimada ritmik-ekspressiv komponentni saqlash yo‘llarini alohida tadqiq etish foydali bo‘ladi. U kichik hajmli tadqiqotlar uchun ham mos.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fedorenko N.T. Aforistika. – M.: Nauka, 1990.
2. Fedorenko N.T., Sokolskaya L.I. Aforistika. – M.: Nauka, 1990.
3. Shatalova S.A. Lingvisticheskie osnovy aforizmov i aforistiki v hudozhestvennyh tekstah Dostoevskogo na materiale romanov «Besy» i «Podrostok». – M., 2000.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. V jildli. I jild. – Toshkent: O‘zME, 2020. – B. 118.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. V jildli. V jild. – Toshkent: O‘zME, 2020. – B. 527–528.
6. To‘xliyev B. Bilim – ezgulik yo‘li. – T.: Fan, 1990.
7. Axmedov B. «Temur Tuzuklari» haqida ikki og‘iz so‘z // Temur tuzuklari. – T., 1996. – 9 b.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.016:821.512.1:398.8

TURKIY XALQLARNING “BETASHAR” QO‘SHIQLARINI QIYOSIY-INTEGRATSION O‘RGANISHNING METODIK TIZIMI (QOZOQ, O‘ZBEK, QORAQALPOQ ADABIYOTI MISOLIDA)

Burkutova Nurgul Muxtarovna, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti “Qozoq, turkman tili” kafedrasi assistent o‘qituvchisi

A METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR THE COMPARATIVE-INTEGRATIVE STUDY OF "BETASHAR" SONGS OF THE TURKIC PEOPLES (BASED ON THE LITERATURE OF THE KAZAKH, UZBEK, AND KARAKALPAK PEOPLES)

Burkutova Nurgul Mukhtarovna, Assistant Lecturer of the Department of Kazakh and Turkmen Languages at the Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА СРАВНИТЕЛЬНО-ИНТЕГРАТИВНОГО ИЗУЧЕНИЯ ПЕСЕН "БЕТАШАР" ТЮРКСКИХ НАРОДОВ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОЙ, УЗБЕКСКОЙ И КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

Буркутова Нургуль Мухтаровна, ассистент-преподаватель кафедры казахского и туркменского языков Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

burkutovan@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-8329-2638

Annotatsiya: *Maqolada qozoq, o‘zbek va qoraqalpoq xalqlari betashar (betochar) qo‘shiqlarining tipologik o‘xshashliklari va o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash hamda ularni adabiyot darslarida integratsiyalashgan holda o‘qitishning ilmiy asoslangan metodik tizimini ishlab chiqish va samaradorligini tekshirish maqsad qilingan. Globallashuv davrida turkiy xalqlarning umumiy madaniy-ma’naviy qadriyatlarini asrab-avaylash va ularni yosh avlodga sifatli o‘rgatish dolzarb masalalardan biridir. “Betashar” va “Kelin salom” qo‘shiqlari nafaqat oilaviy urf-odat timsoli, balki ko‘p asrlik axloqiy me’yorlar, ijtimoiy rollar va xalq pedagogikasini o‘zida mujassam etgan didaktik merosdir.*

Kalit so‘zlar: *betochar qo‘shig‘i, kelin salom, turkiy xalqlar folklori, qiyosiy uslubiyat, integratsiyalashgan ta’lim, etnopedagogika, lingvomadaniy kompetentlik, ilmiy-uslubiy tizim.*

Abstract: *The article aims to identify the typological similarities and specific features of betashar songs of the Kazakh, Uzbek, and Karakalpak peoples, as well as to develop and verify the effectiveness of a scientifically grounded methodological system for their integrated teaching in literature lessons. In the era of globalization, preserving the common cultural and spiritual values of the Turkic peoples and teaching them qualitatively to the younger generation is one of the pressing issues. The songs "Betashar" and "Kelin Salom" are not only symbols of family traditions but also a didactic heritage embodying centuries-old moral norms, social roles, and folk pedagogy.*

Key words: *betochar song, kelin salom (bride's greeting), folklore of the Turkic peoples, comparative stylistics, integrated education, ethnopedagogy, linguocultural competence, scientific-methodological system.*

Аннотация: *Цель статьи – выявить типологические сходства и специфические особенности песен-обрядов "беташар" у казахского, узбекского и каракалпакского народов, а также разработать и проверить эффективность научно обоснованной методической системы их интегрированного преподавания на уроках литературы. В эпоху глобализации сохранение общих культурно-духовных ценностей тюркских народов и их качественное преподавание подрастающему поколению является одной из актуальных задач. Песни "Беташар" и "Келин салом" — это не только символ семейных традиций, но и дидактическое наследие, воплощающее в себе многовековые нравственные нормы, социальные роли и народную педагогику.*

Ключевые слова: *песня-обряд "беташар", обряд "келин салом", фольклор тюркских народов, сравнительная стилистика, интегрированное образование, этнопедагогика, лингвокультурологическая компетентность, научно-методическая система.*

KIRISH. Bugungi kunda turkiy xalqlarning umumiy tarixiy-madaniy merosini ta’lim jarayoniga qiyosiy-integratsiyalashgan holda o‘qitish – ma’naviy yangilanish va milliy o‘zlikni saqlashning asosiy mexanizmlaridan biridir. Globallashuv davrida yosh avlodda milliy kodni saqlash va qardosh xalqlarning adabiy aloqalarini chuqur his qilish muhim pedagogik vazifaga aylanmoqda. Shu nuqtayi nazardan, qozoq, o‘zbek va qoraqalpoq folkloridagi "betashar" va "kelin salom" qo‘shiqlari xalq etikasi va didaktikasining ilg‘or namunalarini o‘zida mujassam etgan bebaho ma’naviy xazinadir. Biroq, adabiyot darslarida bu qo‘shiqlarini alohida-alohida emas, balki qiyosiy-integratsiyalashgan holda o‘qitishning metodik tizimi bugungi kunga qadar maxsus tadqiqot obyektiga aylanmagan. Markaziy Osiyo xalqlari orasida tili, ruhiyati, urf-odatlari yaqin bo‘lgan qozoq, o‘zbek va qoraqalpoq adabiyotidagi betashar qo‘shiqlarining tipologik o‘xshashliklari juda ko‘p. Shunga qaramay, ta’lim dasturlarida bu asarlar ko‘pincha bir tomonlama, tor doirada ko‘rib chiqiladi. Talabalarning madaniyatlararo kompetensiyasini rivojlantirish uchun ushbu qo‘shiqlarni fanlararo integratsiya - adabiyot, tarix, etnografiya asosida o‘qitish zarurati mavjud. Ushbu muammoning hal etilmasligi o‘quvchilarning turkiy umumiy qadriyatlar haqida yagona dunyoqarashini shakllantirishga to‘sqinlik qiladi.

Maqolaning maqsadi – qozoq, o‘zbek va qoraqalpoq betashar qo‘shiqlarining badiiy-tarbiyaviy xususiyatlarini aniqlash hamda ularni qiyosiy-integratsiyalashgan holda o‘qitishning samarali metodik tizimini taklif etishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Maqolada qiyosiy-tipologik tahlil, lingvomadaniy talqin, fanlararo integratsiya - adabiyot, etnografiya, tarix, pedagogik eksperiment va modellashtirish usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Turkiy xalqlar folkloridagi betashar aytimlari genetik jihatdan bir-biriga yaqin, vazifasi jihatidan esa o‘xshash hodisadir. Shuning uchun betashar qo‘shiqlarining tipologik va mazmuniy xususiyatlarini aniqlab olish zarur. Qozoq va qoraqalpoq adabiyotida bu janr "Betashar" deb nomlansa, o‘zbek folklorida "Kelin salom" nomi bilan mashhur. Agar adabiyot darslarida turkiy xalqlarning betashar qo‘shiqlari qiyosiy-integratsiyalashgan holda o‘qitilsa, o‘quvchilarning lingvomadaniy kompetensiyasi oshadi, ularning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi yangi bosqichga ko‘tariladi va turkiy dunyoning yaxlit adabiy qiyofasini idrok etish qobiliyati shakllanadi. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Turkiy xalqlarning betashar qo‘shiqlaridagi umumiy motivlar va milliy xususiyatlarni nazariy jihatdan ko‘rib chiqish.
2. Adabiyot darslarida integratsiyalashgan ta’lim texnologiyalarini qo‘llashning didaktik imkoniyatlarini asoslash.
3. Betashar qo‘shiqlarini o‘qitishning innovatsion modelini ishlab chiqish va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish.

Qozoq xalqida "Betashar" - yangi kelinchakni ommaga tanishtirish, uning yuzini ochish va yangi xonadonga singib ketishini anglatuvchi eng muhim an’analardan biridir. An’anaga ko‘ra, to‘y oxirida,

do‘mbira bilan jirchi-oqinlar ijrosida o‘tkaziladi, bunda kelin o‘z oilasi, kuyovning qarindoshlari bilan tanishadi va salomlashadi. Taniqli folklorshunos, etnograf olim A.Divayev betashar dostonlarining qadimiy nusxalarini to‘plab:

"Ayt, kelin, ayt, kelin!
Attıń basın tart, kelin!
Sawısqannan saq kelin!
Jumırtqadan aq kelin...," - deb, maslahat berib bo‘lgach, kelin tushgan xonadon a’zolarini she’r bilan tanishtiradi, - deb ta’kidlaydi. [3:12-13]

Betashar — qoraqalpoq xalqining juda qadimiy va muhim kelin tushirish odatlaridan biridir. Qoraqalpoq xalqining an’anaviy madaniyatida betashar nafaqat to‘y bezagi, balki katta ijtimoiy, tarbiyaviy va etnografik ahamiyatga ega. Qoraqalpoq xalq og‘zaki adabiyotini tizimli o‘rgangan taniqli olimlardan biri Qobil Maksetov betashar haqida: "Bet ochar" o‘zining mazmuni va shakli jihatidan juda ahamiyatli, yashashi jihatidan uzoq kelajakka ega an’anaviy qo‘shiqlardan biri. Bet ocharning aytilishi yangi tushgan kelinning kelgan yangi uyining odamlari bilan, uning qarindosh-urug‘lari bilan o‘sha qishloqning mashhur odamlari bilan tanishtirishga bog‘liq. Biroq, gap faqat tanishtirishda emas, balki o‘sha tanishtirgan odamlarning kimligini aytib, ularning fe’l-atvoridagi muhim belgilarni ochib berib, ba’zilarini yumor tili bilan o‘sha odamlarning yaxshi yoki yomon xislatlarini yig‘ilgan xaloyiqqa bayon etishdan iborat." degan fikrni bildiradi. [7:99]

O‘zbek xalqida esa "Kelin salom" oilaviy qadriyatlarni ulug‘lovchi, yosh kelinning yangi ostonaga, qarindosh-urug‘larga bo‘lgan e’tibori va kamtarligini ko‘rsatuvchi go‘zal an’anadir. Bu marosim nafaqat salomlashish, balki yosh kelinning oilaga singib ketishining, kattalarning oq fotihasini olishining birinchi qadami hisoblanadi. Bu an’ana haqida "hovlida yoqilgan gulxan atrofida "kelin salom" qo‘shig‘i aytiladi. Kelin salomda esa kuyovning ota-onasi, qarindosh-urug‘lari, do‘st-birodarlariga hazilomuz misralar aytiladi. Har bir shaxsga salom aytilganda kelin egilib salom qiladi", deb ta’kidlaydi. [4:136]

Ushbu qo‘shiqlarni integratsiyalashgan holda o‘qitishda ularning quyidagi umumiy komponentlarini ta’kidlash o‘rinlidir:

- Yangi kelgan kelinga oila a’zolarini tanishtirish va ularni hurmat qilishga o‘rgatish.

-Salom berish, kattalarga ta’zim qilish, nasihat qilish qismlarining saqlanishi.

Bundan kelib chiqadigan xulosa uchta qardosh xalqning qozoq, o‘zbek va qoraqalpoq kelin tushirish an’analaridagi qo‘shiq va janrlarini qiyosiy tahlil qilishdir.

1. Janr nomlaridagi farq. Qozoq va qoraqalpoq xalqlarida yangi kelinchakning yuzini ochib, elga tanishtirish marosimi bir xil "Betashar" deb ataladi. O‘zbek xalqida esa bu an’ananing nomi biroz boshqacharoq - "Kelin salom" deb ataladi.

2. Ijro xususiyati va cholg‘u asboblaridagi farq. Bunda xalqlarning musiqiy va ijrochilik farqlari yaqqol namoyon bo‘ladi: Qozoq xalqida "Betashar" milliy cholg‘u asbob do‘mbira jo‘rligida, an’anaviy aytim shaklida ijro etiladi. Qoraqalpoq xalqida ijro uslubi qozoqlarnikiga o‘xshash, ya’ni aytim shaklida aytiladi, asosiy cholg‘u asbobi dutor qo‘llaniladi, shuningdek, maxsus yozilgan zamonaviy ritmik kuylar (minusovka) jo‘rligida kuylash juda keng tarqalgan. O‘zbek xalqida esa bu an’ana milliy zarbli cholg‘u – doira bilan yoki kuysiz, ma’lum bir ritmda aytim tarzida yetkaziladi.

3. Tarbiyaviy ma’nodagi xususiyat. Uch xalqda ham bu qo‘shiqlarning maqsadi yangi kelin uchun yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishdir, ammo har birining o‘z afzalliklari bor. Qozoq "betashari"da: Kelin yangi yurtining shajarasi bilan tanishtirilib, kelinning kelajakdagi majburiyatlari haqida xabardor qilinadi. Qoraqalpoq "betashari"da: Kelinga jamiyatdagi va oiladagi axloqiy me’yorlar - odob-axloq qoidalari tushuntirilib, o‘sha hududning mintaqaviy urf-odatlarini hurmat qilish targ‘ib qilinadi. O‘zbek "kelin salomida" esa: asosiy tarbiyaviy ma’no – kattalarga hurmat ko‘rsatish va oilaviy iyerarxiyani saqlashga qaratilgan. Kelin har bir qarindoshga egilib salom beradi.

Umumiy qardosh bo‘lgan bu xalqlarning madaniyati va an’analarida umumiy ildizlar hamda o‘ziga xos xususiyatlar mavjudligini ko‘rsatadi. Uchala xalq ham kelinni tarbiyalash va yangi sulolaga moslashtirishni asosiy maqsad qilib qo‘ygan, faqat uni yetkazish usullari va ijro etish vositalarida farqlar mavjud.

MUHOKAMA. "Betashar" qo‘shiqlarini o‘qitishda fanlararo integratsiya tamoyilini qo‘llash o‘quvchilarning funksional savodxonligini oshiradi. Metodik tizim uch bosqichdan iborat:

I. Nazariy-bilish bosqichi. Bu bosqichda talabalarga uch xalqning urf-odatlaridagi

o‘xshashlik va farqlar tanishtiriladi. Masalan, qozoq betasharidagi "bet ochish" marosimi va o‘zbek madaniyatidagi kelinning yuzini ko‘rish an’anasining ramziy ma’nosi ochib beriladi.

II. Tahliliy-qiyosiy bosqich. Bunda matn tahlili ishlari olib boriladi. Talabalar she’r matnlaridagi milliy kodlarni (masalan, ta’zim - kamtarlik belgisi, o‘ng oyoq bilan yurish - baraka ramzi) qiyosiy tahlil qiladilar. Bu bosqichda "Venn diagrammasi" usulidan foydalanish samaralidir.

III. Amaliy-ijodiy bosqich. Talabalarga betashar qo‘shiqlarining elektron namunalarini taqqoslash topshiriladi. Masalan:

- YouTube yoki folklor fondlaridan uch xalqning "betasharlari"ni tinglab, intonatsion o‘xshashligini topish.

- Matnlardagi o‘xshashliklarni qiyosiy tahlil qilish, raqamli xarita tuzish.

Tadqiqot davomida betashar qo‘shiqlarini integratsiyalashgan holda o‘qitishning quyidagi usullaridan foydalanish tavsiya etiladi:

"INSERT" usuli: Matn bilan ishlash jarayonida tanish, yangi va tushunarsiz ma’lumotlarni belgilash.

- Madaniyatlar muloqoti: Qozoq, o‘zbek va qoraqalpoq qo‘shiqlaridagi ayol obrazi, oilaviy qadriyatlarni bugungi kun bilan bog‘lab muhokama qilish.

-Keys-stadi: Muayyan she’r matnidagi tarbiyaviy elementlarning zamonaviy oila institutidagi rolini tahlil qilish.

Betashar qo‘shiqlarini qiyosiy-integratsiyalashgan holda o‘qitish talabalarning nafaqat adabiy bilimlarini, balki ularning etnopedagogik madaniyatini ham shakllantiradi. Bunday uslubiy tizim turkiy xalqlar uchun umumiy bo‘lgan yodgorliklarni raqamli asrda yangi qirralardan anglash va uni ta’lim mazmuniga samarali singdirishga yo‘l ochadi.

XULOSA

Turkiy xalqlar, xususan, qozoq, o‘zbek va qoraqalpoq adabiyotidagi betashar qo‘shiqlarini qiyosiy-integratsiyalashgan o‘qitish masalasini o‘rganib, quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Tipologik yaxlitlik va tarbiyaviy asos: Tadqiqot davomida qozoq va qoraqalpoq xalqlarining "Betashari" va o‘zbek xalqining "Kelin salomi" genetik va funksional jihatdan bir xil yodgorliklar ekanligi isbotlandi. Bu qo‘shiqlar nafaqat an’anaviy folklor namunasi, balki yosh avlodga oilaviy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar va ijtimoiy iyerarxiyani o‘rgatadigan noyob didaktik yodgorliklardir.

2. Maqolada taklif etilgan qiyosiy-integratsiyalashgan o‘qitishning metodik tizimi talabalarning nafaqat fan bo‘yicha bilimlarini chuqurlashtiradi, balki ularning tahliliy fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi. Adabiyotni tarix, etnografiya va tilshunoslik bilan birgalikda o‘qitish o‘quvchilarda turkiy umumiy madaniy makon haqida yaxlit dunyoqarashni shakllantirish imkonini beradi.

3. Tadqiqot natijasida ishlab chiqilgan metodik ko‘rsatmalar va innovatsion modellar - Venn diagrammasi, raqamli xaritalash, keys-stadi oliy o‘quv yurtlari va umumta’lim maktablarida "Qozoq adabiyoti," "Turkiy xalqlar adabiyoti" va "Folklorshunoslik" fanlarini o‘qitishda amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlarning betashar aytimlarini integratsion asosda o‘qitish qardosh xalqlarning ma’naviy uzviyligini mustahkamlash va adabiyot fanini o‘qitish sifatini oshirishning samarali yo‘lidir. Kelajakda ushbu yo‘nalishni elektron darsliklar va interaktiv platformalar orqali chuqurlashtirish tadqiqot ko‘lamini kengaytiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Астана: «Фолиант», 2012. Т. 90: Ғұрыптық фольклор. — 432 бет. 172 бет.
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. - Алматы: «Рауан», 1997. 288 бет.
3. Диваев А. Несколько слов о свадебном ритуале киргизов Сыр-Дарьинской области. Казань: Типолитография Императорского Университета, 1900.- 28 с.
4. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О..Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди: Ун-т ва пед. ин-т студ. учун дарслик. - Т.: Ўқитувчи 1990.- 304 б.136 бет
5. Картаева Т. Сыр-Арал этнографиясы. Алматы: «Қазақ ітабы» баспасы, 2022. 512 б.
6. Qazaqbaev S. «Qaraqalpaq salt-da’stu’r ji’rlari» (metodikali’q qollanba) No‘kis: «Qaraqalpaqstan» baspası. 2012-jil, 32 bet.
7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўыз-еки дөретпелери. (Университеттиң филология факультети ушын сабақлық). Нөкис, «Билим», 1996. 340 бет.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.016:821.512.1:398.8

ЖАНРОВО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДАНИЙ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Зарипова Садокат Илхомовна,
преподаватель Ургенчского
Технологического Университета "РАНЧ"

GENRE AND TYPOLOGICAL FEATURES OF LEGENDS IN RUSSIAN AND UZBEK FOLKLORE

Zaripova Sadokat Ilkhomovna,
Lecturer, Urgench University of Technology "RANCH"

RUS VA O'ZBEK FOLKLORIDA RIVOYATLARNING JANR VA TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

Zaripova Sadokat Ilhomovna,
Urganch "RANCH" Texnologiya Universiteti o'qituvchisi

zaripovasadoqat7@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-0298-5102

Аннотация: *В статье проводится сравнительно-типологический анализ преданий русского и узбекского фольклора. Рассматриваются жанровая природа предания, его структурные и функциональные особенности, а также нарративные стратегии, образная система и языково-стилистические средства. На основе сопоставления текстов русского и узбекского фольклора выявляются универсальные и национально-специфические особенности функционирования жанра. Установлено, что различия преданий обусловлены культурно-историческими, религиозными и географическими факторами и проявляются в характере повествования, символике и способах языкового выражения.*

Ключевые слова: *фольклор, предание, жанровая типология, устная проза, нарратив, культурная память, символика, сравнительно-типологический анализ.*

Abstract: *The article presents a comparative typological analysis of legends in Russian and Uzbek folklore. It examines the genre nature of legends, their structural and functional features, as well as narrative strategies, imagery system, and linguistic-stylistic means. Based on the comparison of Russian and Uzbek folklore texts, universal and nationally specific features of the genre functioning are identified. It is established that the differences are determined by cultural, historical, religious, and geographical factors and are reflected in narrative patterns, symbolism, and linguistic expression.*

Key words: *folklore, legend, genre typology, oral prose, narrative, cultural memory, symbolism, comparative typological analysis.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada rus va o'zbek folkloridagi rivoyatlar qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Rivoyat janrining tabiati, uning strukturaviy va funksional xususiyatlari, shuningdek, narrativ strategiyalar, obrazlar tizimi va lingvistik-uslubiy vositalar o'rganiladi. Rus va o'zbek folklor matnlarini qiyoslash asosida janrning umumiy va milliy o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari rivoyatlar o'rtasidagi farqlar madaniy-tarixiy, diniy va geografik omillar bilan bog'liqligini hamda ular hikoya qilish uslubi, ramziylik va til ifodalarida namoyon bo'lishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *folklor, rivoyat, janr tipologiyasi, og'zaki nasr, narrativ, madaniy xotira, ramziylik, qiyosiy-tipologik tahlil.*

Фольклор как форма коллективного художественного сознания отражает исторический опыт, систему ценностей и мировоззрение народа, выступая важнейшим механизмом сохранения и трансляции культурной памяти. В структуре устной прозы особое место занимает предание как жанр, сочетающий элементы исторического и художественного осмысления действительности.

Обращаясь к теоретическому осмыслению данного жанра, исследователи подчёркивают его связь с реальностью и исторической памятью. Так, туркменский учёный А. Баймуратов отмечает: «Правда жизни лежит в основе преданий. В связи с этим события, связанные с прошлым, описываются в них как в форме прошедшего, так и в форме будущего явления» [2, с.105]. Исходя из исторической изменчивости жанра, исследователь предлагает классификацию преданий, выделяя исторические, топонимические и этиологические разновидности, учитывая их функцию, локальность и содержание.

Развивая теоретическое понимание жанра, В. Я. Пропп подчёркивает, что определяющим признаком предания является наличие реального события в его основе. Учёный рассматривает предание как жанр, «связанный с определёнными фактами и описывающий достоверные события», обладающий устойчивой композицией и системой повествовательных формул, объясняющих происхождение тех или иных явлений [3, с.118]. Историческая достоверность, по мнению исследователя, является ключевым критерием жанровой идентификации предания.

В узбекской фольклористике аналогичную позицию занимает К. Имомов, который связывает жанровую специфику преданий с их опорой на историческую правду и словесное повествование. При этом, опираясь на точку зрения В. К. Смирновой, исследователь подчёркивает повествовательную природу предания и его направленность на передачу значимого культурного содержания [5, с.53].

Таким образом, обобщая представленные научные подходы, можно констатировать, что в фольклористике предание определяется как жанр устной прозы, ориентированный на установку достоверности и связанный с конкретными историческими событиями, лицами или локусами. В отличие от мифа и сказки, предание сохраняет связь с реальностью, стремясь к её интерпретации через призму коллективной памяти, что формирует эффект правдоподобия повествования, соотносящийся с положениями структурной поэтики фольклора и концепцией исторической памяти [7, с. 40-42].

Выделенные характеристики предания позволяют рассматривать его не только как жанровую единицу, но и как сложное культурное явление, что обусловливает необходимость его сравнительно-типологического анализа. Сопоставление русского и узбекского материала в данном аспекте позволяет выявить как универсальные закономерности, так и национально-специфические особенности функционирования жанра.

Для выявления данных особенностей необходимо определить основные жанровые признаки предания. К ним относятся установка на достоверность, локальная привязка и вариативность при сохранении сюжетного ядра. Привязка к конкретному пространству и историческим персонажам обеспечивает устойчивость предания в коллективной памяти и усиливает его правдоподобие.

Наличие общих жанровых признаков создаёт основу для сопоставительного анализа, в ходе которого выявляются различия на уровне нарративных стратегий. Так, в русской традиции преобладает хроникально-описательная модель повествования, ориентированная на фиксацию событий и их историческую конкретизацию: «и было то во времена великих бедствий…» [6, с.19-25]. Подобные формулы усиливают эффект достоверности и закрепляют связь с историческим временем.

В отличие от русской традиции, в узбекском фольклоре предания характеризуются более выраженной дидактической направленностью. Здесь акцент

смещается с фиксации события на его нравственную интерпретацию, что проявляется в использовании афористичных формул: «ким сабр қилса, у албатта мукофотини топар» [8, с.78-98]. Таким образом, различия в нарративных стратегиях отражают особенности культурного мышления.

Различия в повествовательных установках находят отражение и в композиционной организации текстов. Несмотря на общую структурную модель (экспозиция, завязка, кульминация, развязка), способы её реализации варьируются. Русские предания тяготеют к развернутым описаниям и исторической конкретизации, тогда как узбекские отличаются лаконичностью и динамичностью.

Композиционные особенности тесно связаны с образной системой преданий, которая формируется на основе универсальных архетипов, конкретизируемых в зависимости от природно-культурной среды. В русской традиции доминируют образы леса, реки и поля, тогда как в узбекской — пустыни, источника и оазиса. При этом символика воды сохраняет универсальное значение, но интерпретируется по-разному [7, с. 40-42].

Своеобразие образной системы обусловливает и языково-стилистические особенности преданий. Русские предания нередко сохраняют элементы архаической и церковнославянской лексики, что связано с влиянием древнерусской письменной и книжной традиции [2, с,106-107]. Узбекские предания, напротив, отличаются афористичностью и активным использованием паремиологических единиц, что усиливает их дидактическую направленность.

Все перечисленные особенности находят отражение в функциональной природе преданий. Они выполняют историко-мемориальную, нравственно-воспитательную и идентификационную функции, обеспечивая сохранение и передачу культурного опыта.

Таким образом, проведённый сравнительно-типологический анализ преданий русского и узбекского фольклора позволяет установить, что при общности их жанровой природы различия обусловлены культурно-историческими, религиозными и географическими факторами и проявляются прежде всего на уровне нарративных стратегий, символики и языково-стилистических средств.

Список использованной литературы

1. Аникин В. П. Русский фольклор. — М.: Просвещение, 1987. — 304 с.
2. Баймуратов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. Ашгабат, 1982.
3. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М., 1976.
4. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент: Фан, 1981
5. Имомов К. Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. № 1.
6. Соколова В.К. Русские исторические предания. – М.: Наука, 1970. – с. 273
7. Каримова Н. Ўзбек халқ ривоятларининг жанрий белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. 3-сон, 40-42-б.
8. Қувватова Д. XX аср иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида жанр ва услуб ранг-баранглиги. -Т.: Фан, 2010. -144 б.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 1:740:122

RAQAMLI MADANIYAT SHAROITIDA YOSHLAR MA'NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLARI TRANSFORMATSIYASINING IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLILI

Abilov O'ral Murudovich,
Toshkent davlat tibbiyot universiteti professori,
falsafa fanlari doktori

abilovural152@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-1110-1970

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE TRANSFORMATION OF YOUTH'S SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN THE CONTEXT OF DIGITAL CULTURE

Abilov Ural Murudovich,
Professor, Tashkent State Medical University
Doctor of Philosophy

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ТРАНСФОРМАЦИИ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Абилов Урал Мурадович,
Профессор Ташкентского государственного медицинского университета,
доктор философских наук

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqot ishi raqamli madaniyatning jadal rivojlanishi sharoitida yoshlar ma'naviy-axloqiy qadriyatlarida yuz berayotgan transformatsiya jarayonlari ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Muallif virtual voqelik, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli muloqotning yoshlar dunyoqarashiga ta'sirini aksiologik yondashuv asosida tadqiq etadi. Maqolada an'anaviy qadriyatlarning modernizatsiyalashuvi, raqamli etika muammolari va global axborot oqimi sharoitida milliy o'zlikni saqlash masalalari falsafiy nuqtai nazardan asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *Raqamli madaniyat, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, transformatsiya, yoshlar, ijtimoiy falsafa, virtual voqelik, aksiologiya, raqamli etika, globallashuv, milliy o'zlik.*

Key words: *Digital culture, spiritual and moral values, transformation, youth, social philosophy, virtual reality, axiology, digital ethics, globalization, national identity.*

Abstract: *This article provides a socio-philosophical analysis of the transformation processes occurring in the spiritual and moral values of youth amid the rapid development of digital culture. Based on an axiological approach, the author examines the influence of virtual reality, social networks, and digital communications on the worldview of the younger generation. The article philosophically substantiates the modernization of traditional values, issues of digital ethics, and the preservation of national identity in the context of global information flows.*

Аннотация: *В данной статье социально-философски анализируются процессы трансформации духовно-нравственных ценностей молодежи в условиях стремительного развития цифровой культуры. Автор исследует влияние виртуальной реальности, социальных сетей и цифровых коммуникаций на мировоззрение молодежи на основе аксиологического подхода. В статье с философской точки зрения обоснованы вопросы модернизации традиционных ценностей,*

проблемы цифровой этики и сохранения национальной идентичности в условиях глобальных информационных потоков.

Ключевые слова: *Цифровая культура, духовно-нравственные ценности, трансформация, молодежь, социальная философия, виртуальная реальность, аксиология, цифровая этика, глобализация.*

Kirish

Insoniyat sivilizatsiyasining hozirgi bosqichi jamiyat hayotining barcha jabhalarini qamrab olgan chuqur raqamli transformatsiya jarayonlari bilan xarakterlanadi. Raqamli madaniyat tushunchasi shunchaki texnologik yutuqlar yig‘indisi emas, balki insonning dunyoni anglash usuli, muloqot shakllari va xulq-atvor me’yorlarini belgilab beruvchi yangi ijtimoiy-madaniy muhitga aylandi. Ayniqsa, jamiyatning eng dinamik qatlami hisoblangan yoshlar ushbu muhitning asosiy subyektlari sifatida an’anaviy qadriyatlar va raqamli voqelik o‘rtasidagi murakkab dialektik jarayonlarni boshidan kechirmoqdalar.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati

Bugungi kunda yoshlar ma’naviy-axloqiy qadriyatlarining transformatsiyaga uchrashi bir qator ijtimoiy-falsafiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Raqamli olamda muloqotning anonimligi, virtual avatarlarning shakllanishi va axborot iste’moli madaniyatining o‘zgarishi yoshlarning axloqiy tanlovlariga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. O‘zbekiston faylasuf olimi Q. Nazarov ta’kidlaganidek, “qadriyatlar tizimidagi o‘zgarishlar jamiyatning o‘z-o‘zini anglash mexanizmlariga ta’sir etib, ma’naviy hayotning barqarorligini belgilaydi[1]”. Shuningdek, raqamli muhitda yoshlar ongining manipulyatsiya qilinishi va ommaviy madaniyat xatarlarining kuchayishi milliy ma’naviyatimizning himoya mexanizmlarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda[2].

Raqamli madaniyat sharoitida aksiologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, yoshlar dunyoqarashida individualizmning kuchayishi, pragmatik yondashuvning ustuvorligi va virtual nufuzga intilish kabi tendensiyalar namoyon bo‘lmoqda. Akademik M. Sharifxo‘jayev o‘z asarlarida ma’naviy yangilanish jarayonlarining milliy g‘oya bilan bog‘liqligini tahlil qilar ekan, tashqi axborot xurujlariga qarshi ma’naviy immunitetni shakllantirish zarurligiga alohida to‘xtalib o‘tgan[3]. Ushbu tadqiqot ishida raqamli transformatsiya sharoitida yoshlarning axloqiy orientirlari o‘zgarishi jarayoni ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tadqiq etiladi.

Tajriba qismi

Raqamli madaniyat tushunchasini ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilish, avvalo, uning ontologik mohiyatini anglashni talab etadi. Uni qancha keng tushuna olsak va talqin qilsak mulohazalarimiz shuncha keng bo‘ladi. An’anaviy madaniyatdan farqli o‘laroq, raqamli madaniyat inson faoliyatining yangi makoni virtual borliqni yuzaga keltirdi. Faylasuf olim Q.Nazarov ta’kidlaganidek, har qanday madaniyat ma’lum bir qadriyatlar tizimiga tayanadi, biroq raqamli muhitda bu qadriyatlar o‘zining turg‘un xarakterini yo‘qotib, dinamik va o‘zgaruvchan shaklga kiradi[4]. Yoshlar uchun raqamli madaniyat shunchaki axborot almashish vositasi emas, balki ularning ikkinchi borlig‘i hisoblanadi va barcha mushtarak munosabatlarini debochasini shakllantirmoqda. Bu yerda inson borlig‘ining reallik va virtuallik o‘rtasidagi chegaralari yuvilib ketishi kuzatiladi. Bir olam moddiy bo‘lsa ikkinchisini inson o‘z fantaziyasidan kelib chiqib belgilaydi hamda uni davomiyligi faoliyat harakatiga bog‘liq bo‘lib qoladi. Falsafiy tilda buni gibrid borliq deb atash mumkin. Ushbu borliqda yoshlarning ma’naviy-axloqiy orientirlari quyidagi omillar ta’sirida transformatsiyaga uchramoqda. Birinchidan ekran madaniyatining ustuvorligi o‘ziga xos nozik muammoni keltrib chiqardi. Bilimlarni matn orqali emas, ko‘rgazmali va qisqa vizual formatda kliplar orqali tafakkur qilish qabul qilishning eng optimal yechimi bo‘lib qoldi. Insonning mavjud xotirasi

[1] Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya). – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2004. – B. 56.

[2] Ergashev I. Taraqqiyot falsafasi. – Toshkent: Akademiya, 2010. – B. 112.

[3] Sharifxo‘jayev M. O‘zbekistonda ochiq fuqarolik jamiyatining shakllanishi. – Toshkent: Sharq, 2003. – B. 84.

[4] Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2004. – B. 72.

esa keraksiz axborotlar bilan to‘lib qolmoqda. Natijada tafakkur obrazsiz ma’lumotlarni qayta ishlashga ojizlashib bormoqda. Ikkinchidan, zamonaviy jamiyatning ayniqsa faol va raqamli makonda faoliyat yurituvchi qatlamida anonimlik fenomenining keng tarqalishi hamda u bilan uzviy bog‘liq holda mas’uliyat hissining nisbatan pasayib borishi kuzatilmoqda. Ushbu holat ijtimoiy-psixologik va axloqiy nuqtai nazardan muhim transformatsion jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Virtual makonda shaxsning o‘zini haqiqiy ism-sharifi, ijtimoiy maqomi yoki tashqi qiyofasi bilan emas, balki yashirin yoki taxallus asosida namoyon etishi unga ma’lum darajada erkinlik beradi. Biroq bu erkinlik ko‘pincha nazoratsiz va chegaralanmagan shaklga o‘tib, axloqiy me’yorlarning nisbiylashuviga olib keladi. Bu jarayonning yana bir muhim jihati shundaki, anonimlik sharoitida individ o‘zining ichki impulslarini, jumladan, salbiy emotsiyalarini ochiqroq ifoda etadi. Psixologiyada bu hodisa “deindividuatsiya” deb ataladi, ya’ni shaxsning o‘z individualligini yo‘qotib, omma ichida yoki yashirinlik ortida o‘zini boshqacha tutishi bilan izohlanadi. Natijada kiberzo‘ravonlik nafrat nutqi ijtimoiy tarmoqlarda haqorat va tuhmat kabi salbiy holatlar kengayib boradi. Bundan tashqari, anonimlikning normallashuvi jamiyatda axloqiy mezonlarning o‘zgarishiga ham sabab bo‘lmoqda.

Olingan natijalar tahlili

Falsafiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, transformatsiya jarayoni bir qancha umumiy omillarga bog‘liq bo‘ladi hamda turli yo‘nalishlarda ommalashadi. Masalan, kollektivizmdan individualizmga o‘tish jarayonida kuzatishimiz mumkin. Raqamli qurilmalar insonni jismoniy jamoatdan ajratib, uni o‘zining virtual olamiga qamab qo‘yadi. Bu yoshlarda egotsentrizm kuchayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Rivojlanishning raqamli ko‘rinishiga o‘tishi umumiy resurslarning kuchli nazoratini keltrib chiqaradi va oqibatda shaxslar manfaati asosiy o‘ringa ko‘tariladi. Etiketning o‘zgarishi misolini oladigan bo‘lsak XXI asrning yangi tarmog‘i tarmoq etikasi (Netiket) tushunchasi paydo bo‘ldi. Bu tushuncha virtual olamning o‘ziga xos madaniy jilosi vazifasini bajarayotgan bo‘lsa-da, ko‘p hollarda tarmoqdagi muloqot madaniyati real hayotdagi odob-axloq me’yorlaridan ancha yiroqlashib ketmoqda. Tahlillar shaxsiy emas umumiylik xarakterini keltrib chiqarmoqda, ya’ni, nima to‘g‘ri bo‘lsa, o‘sha haqiqat emas, balki nima ko‘proq tarqalsa o‘sha haqiqat degan noto‘g‘ri falsafiy xulosa shakllanmoqda. Bu omillar inson borlig‘ida asrlar davomida shakllangan ijtimoiy tafakkur me’yorlarini tez suratlarda transformatsiyaga uchrayotganligining yaqqol namunasidir.

Xulosa

Raqamli madaniyat sharoitida yoshlar ma’naviy-axloqiy qadriyatlarining transformatsiyasi murakkab va ko‘p qirrali ijtimoiy-falsafiy fenomen bo‘lib, u jamiyatning an’anaviy qadriyatlar tizimi bilan global texnologik voqelik o‘rtasidagi dialektik aloqadorlikni aks ettiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli transformatsiya jarayoni yoshlar ongida gibrid qadriyatlar tizimini yuzaga keltirmoqda, unda milliy-ma’naviy asoslar bilan bir qatorda global raqamli madaniyatning individualizm, pragmatizm va virtual nufuzga intilish kabi elementlari uyg‘unlashib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-60-son Farmoni.
2. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya). – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2004. – 128 b.
3. Erkayev A. Ma’naviyat va taraqqiyot. – Toshkent: Akademiya, 2009. – 210 b.
4. Otamurodov S. Globallashuv va milliy-ma’naviy xavfsizlik. – Toshkent: O‘zbekiston, 2013. – 256 b.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.016:821.512.1:398.8

O‘ZBEK BADIIY NUTQIDA TASVIRIY IFODALARNING SEMANTIK-STILISTIK VA LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Xamitova Mashhura,
O‘zJOKU unversitetining magistri

@bosilovamashhura@gmail.com

SEMANTIC, STYLISTIC, AND LINGUOPOETIC FEATURES OF FIGURATIVE EXPRESSIONS IN UZBEK LITERARY LANGUAGE

Mashhura Xamitova,
Master's degree from the University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan

СЕМАНТИЧЕСКИЕ, СТИЛИСТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Хамитова Машхура,
Магистрант Узбекского государственного университета журналистики и массовых коммуникаций

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tilida tasviriy ifodalarning (perifrazalar, metaforik birliklar) badiiy matn tarkibidagi semantik–stilistik ko‘lami va lingvopoetik xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida tasviriy ifodalarning lisoniy, funksional–semantik tabiati hamda muallif individual stilistikasini namoyon etishidagi lingvopoetik salohiyati tahlil qilinadi. Maqolada badiiy nutqda ko‘chma ma’nolardan foydalanish orqali lisoniy tejamkorlik va obrazlilikni ta’minlashdagi amaliy imkoniyatlar asoslab berildi. Mazkur tadqiqotdan ko‘zlangan maqsad tasviriy vositalarning tildagi ifoda imkoniyatlarini lingvopoetik jihatdan baholash hamda ularning ko‘chma ma’no hosil qilishdagi o‘ziga xos xususiyatlarini dalillash belgilangan. Tahlillar asosida tasviriy ifodalarning kontekstual ma’no qatlamlari ochib berilgan.*
Kalit so‘zlar: *Badiiy matn, ekspressivlik, emotsionallik, tasviriy ifoda, stilistik, obrazlilik, uzatuvchi va qabul qiluvchi, lingvopoetika, perifraza*
Abstract: *This article investigates the semantic-stylistic scope and linguopoetic features of figurative expressions (periphrases, metaphorical units) in the Uzbek language within the context of literary texts. The research analyzes the linguistic and functional-semantic nature of figurative expressions, as well as their linguopoetic potential in manifesting the author's individual style. It also substantiates the practical possibilities of achieving linguistic economy and imagery through the use of figurative meanings in artistic speech. The purpose of this study is to provide a linguopoetic evaluation of the expressive capabilities of figurative devices in language and to demonstrate their unique characteristics in the formation of figurative meaning.*
Key words: *Literary text, expressiveness, emotionality, figurative expression, stylistics, imagery, sender and receiver, linguopoetics, periphrasis.*
Аннотация: *В данной статье исследуются семантико-стилистический охват и лингвопоэтические особенности изобразительных выражений (перифраз, метафорических единиц) в составе художественного текста на узбекском языке. В ходе исследования анализируется языковая, функционально-семантическая природа изобразительных выражений, а также их*

лингвопоэтический потенциал в проявлении индивидуального стиля автора. В статье обосновываются практические возможности обеспечения языковой экономии и образности в художественной речи посредством использования переносных значений. Целью данного исследования является лингвопоэтическая оценка выразительных возможностей изобразительных средств в языке, а также доказательство их специфики в образовании переносных значений.
Ключевые слова: *Художественный текст, экспрессивность, эмоциональность, изобразительное выражение, стилистический, образный, передающий и принимающий, лингвопоэтика, перифраза.*

KIRISH

O‘zbek badiiy nutqida tasviriy ifodalar – barqaror, ko‘chma ma’noli, obrazli nomlash vositalari bo‘lib, ularga perifrazalar, maqol, matal, hikmatli so‘zlar (aforizmlar), frazeologizmlar kiradi. Ilmiy tadqiqotchilar aniq ilmiy mezonlarga suyanib, frazeologik birlik sifatida barqaror birikmalarning faqat obrazli va ko‘chma ma’noga ega bo‘lgan qismini ajratadilar. Bu birliklar nutqda badiiylik, emotsionallik, ekspressivlik yaratadi va ma’lumotni ta’sirchan yetkazishga xizmat qiladi. Perifraza atamasi turli fonetik variantlarda uchrasada, filologiyada yagona termin sifatida perifraza qo‘llanishi ma’qul ekani ta’kidlanadi (Ahmadova, 2021).

“Peri” — “haqida”, “fraza” — “tayyor ko‘chma ma’noli birikma” ma’nolarini anglatadi. Demak, perifraza — obyektni obrazli tarzda nomlash vositasidir. Perifrazalar qadimgi ritorika nazariyotchilari — Aristotel va Kvintilian tomonidan ham qayd etilgan bo‘lib, ular badiiy nutqning obrazlilik manbai sifatida qadrlangan (Gasparov, 1997). Bugungi o‘zbek nasrida ham perifrazalar muallifning individual uslubini belgilovchi asosiy lingvopoetik vosita sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Tasviriy ifodalarning semantik va stilistik tabiatini yoritishda M.Hakimov (2001) kabi tadqiqotchilar ularning ko‘chma ma’no yaratish orqali nutqni obrazli qilish xususiyatlariga e’tibor qaratgan bo‘lsalar, N.Ahmadova (2021) ularning ekspressivlik va emotsionallikni kuchaytirish, so‘zlovchi munosabatini ifodalashdagi o‘rnini asoslab bergan. Shuningdek, G‘.Yo‘ldoshev (2007) hamda S.O‘ralova va A.Boymatov (2021) kabi olimlarning ishlarida tasviriy ifodalarning individual-muallif uslubini belgilashdagi va konseptual obraz yaratishdagi lingvopoetik imkoniyatlari tahlil qilingan. Biroq, tasviriy ifodalarning semantik-uslubiy va lingvopoetik xususiyatlarini yagona tizim sifatida, ayniqsa, lisoniy tejamkorlik va milliy madaniyatni aks ettirish aspektida masalani har tomonlama tahlil qilib o‘rganish masalasi hamon o‘z yechimini kutayotgan dolzarb vazifalardan bo‘lib qolmoqda. Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek badiiy nutqida qo‘llaniladigan tasviriy ifodalarning semantik-uslubiy va lingvopoetik tabiatini yoritish, ularning muallif estetik maqsadini amalga oshirishdagi funksional xizmatini aniqlashdan iborat. Shunga ko‘ra, tadqiqot oldiga quyidagi savol qo‘yildi: O‘zbek badiiy nutqida tasviriy ifodalar qanday semantik – uslubiy va lingvopoetik xususiyatlarga ega va ular muallif nutqining ta’sirchanligini qanday oshiradi ?

ADABIYOTLAR SHARHI

Tilshunoslikda perifrazalar va tasviriy ifodalar XX asrning 50-yillaridan boshlab rus va jahon tilshunosligida alohida tadqiq etila boshlagan. Masalan, I.Z. Ilina (1954) va V.P. Utkina (1959) perifrazani lingvistik jarayon sifatida metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, giperbola kabi badiiy vositalar bilan bog‘liq holda tahlil qilgan. Bu davrda perifrazalar nutqning obrazlilik manbai sifatida ko‘rilgan va keyingi tadqiqotlarga nazariy asos bo‘lib xizmat qilgan. O‘zbek tilshunosligida esa Ahmadova (2021) perifraza atamasining nomlashdagi o‘rnini izohlagan, Hakimov (2001) esa matnning pragmatik talqinida tasviriy ifodalar nutqiy vaziyatdagi ta’sirchanlikni oshirishini ko‘rsatgan. O‘ralova va Boymatov (2021) lingvopoetika tadqiqida badiiy matnni estetik va semantik jihatdan tahlil qilish zarurligini ta’kidlagan.

Ushbu nazariy qarashlarni amaliy tahlil bilan mustahkamlash maqsadida, zamonaviy o‘zbek nasrining yetuk namunalaridan biri — Ulug‘bek Hamdamning "Muvozanat" romani tahlilga tortildi. Mazkur asar o‘zining kuchli psixologizmi va tasviriy vositalarga boyligi bilan ajralib turadi. Romandagi tasviriy ifodalar nafaqat badiiy boylik, balki qahramonlar ruhiy olamini ochuvchi semantik-stilistik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Binobarin, asardagi lingvistik birliklarni tadqiq

etish perifrazalarning lisoniy va badiiy tabiatini kengroq anglashga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda o‘zbek badiiy nutqida tasviriy ifodalar — perifrazalar, frazeologizmlar, epitetlar va metaforalar — qanday ishlatilishini o‘rganishda bir nechta yondashuvlardan foydalanildi. Avvalo, tavsifiy tahlil qo‘llanib, tasviriy ifodalarning shakli va mazmuni kuzatildi. Bu metod orqali ular nutqda qanday ko‘rinishda paydo bo‘lishi aniqlab borildi. Keyin, semantik–stilistik tahlil yordamida tasviriy ifodalarning ko‘chma ma’nosi, obrazlilik darajasi va hissiy ta’siri o‘rganildi. Bu yondashuv nutqda ularning emotsional kuchini ko‘rsatib berdi. Shuningdek, komponent tahlil orqali tasviriy ifodalarning asosiy ma’nosi va qo‘shimcha bo‘yoqdor qatlamlari ajratildi. Bu usul ularning semantik tuzilishini yaxshiroq anglashga yordam berdi. Bundan tashqari, lingvopoetik interpretatsiya asosida muallif uslubida perifrazalarning estetik vazifasi tahlil qilindi. Bu metod yozuvchining individual uslubini va badiiy mahoratini ko‘rsatishga xizmat qildi. Oxirida, kognitiv va pragmatik yondashuv uyg‘unligiga tayanildi. Kognitiv yondashuv tasviriy ifodaning nutq egasi tomonidan nima uchun tanlangani va u ongda qanday tushuncha bilan bog‘liq ekanini o‘rgansa, pragmatik yondashuv uning nutqiy vaziyatdagi ta’sirchanligini va so‘zlovchi niyatini ochib berdi. Tadqiqot obyekti sifatida tanlangan perifrastik birliklarning ma’no ko‘lami va obrazli-ta’sirchanlik xususiyatlari tilshunoslik tahlil tamoyillari asosida o‘rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tasviriy ifodalar ma’lumot uzatuvchi nutqida shunchaki obyektni nomlab kelmaydi, balki nutq egasi fikriga ijobiy yoki salbiy munosabatni (subyektiv bahoni) yuklaydi.Aslida, shu kabi perifrazalar emotsionallik va ekspressivlikni badiiy nutqda ta’minlab keladi va ijodkor asarida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Ma’lumot qabul qiluvchi uchun uzatuvchining nutqi go‘zal, jimjimador va ta’sir kuchi yuqori darajada qabul qilinadi. Tadqiqotimizda tasviriy ifodalar o‘zbek badiiy nutqida qanday semantik – uslubiy va lingvopoetik xususiyatlarga ega ekanini ko‘rsatish uchun Ulug‘bek Hamdamning “Muvozanat” romanidan misollar tanlandi. Bu misollar orqali tasviriy ifodalar nutqda qanday obrazlilik, emotsionallik va estetik ta’sir yaratishini kuzatish mumkin.

Tasviriy ifodalar jadvali:

Tasviriy ifoda	**Turi**	**Semantik-uslubiy xususiyat**	**Lingvopoetik vazifa**
,, Olma terib yurgan ko‘zlar ‘’	Metafora	*Diqqatning tarqoqligini ko‘rsatadi.*	*Qahramon ruhiy holatini yashirin ifodalaydi.*
,,Mum tishlagandek turmoq ‘’	Frazeologizm	*Mutlaq jimlik va hayratni ko‘rsatadi.*	*Ekspressivlikni oshiradi, nutqni ta’sirchan qiladi.*
,,Latif olam”	Epitet + metafora	*Nozik, ruhiy dunyo sifatida tasvirlaydi.*	*Muallifning falsafiy – estetik qarashini ochib beradi.*
,,Bo‘rikalla”	Metaftonimiya	*O‘simlik nomi orqali ko‘chma obraz yaratadi.*	*Yangi konseptual obraz hosil qiladi, kitobxon tafakkurini faollashtiradi.*

Tasviriy ifodalar nutqda ko‘chma ma’no yaratib, oddiy mazmunni obrazli shaklda ifodalaydi. Ular emotsional ta’sirni kuchaytiradi va tinglovchi yoki o‘quvchida hayrat, zavq, hissiy uyg‘unlik hosil qiladi. Lisoniy tejamkorlik tamoyiliga asoslanib, murakkab mazmunni ixcham shaklda beradi. Muallifning individual uslubini belgilashda tasviriy ifodalar lingvopoetik vosita sifatida xizmat qiladi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tasviriy ifodalar o‘zbek badiiy nutqida semantik – uslubiy va lingvopoetik jihatdan muhim vazifalarni bajaradi. Ular nutqda ko‘chma ma’no yaratish, obrazlilikni kuchaytirish, emotsional ta’sirni oshirish va muallifning individual uslubini belgilashda asosiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Semantik–uslubiy jihatdan tasviriy ifodalar nutqda subyektiv baho yuklaydi, tinglovchi yoki o‘quvchida hissiy uyg‘unlik hosil qiladi. Masalan, “mum tishlagandek” frazeologizmi oddiy jimlikni emas, balki hayrat va diqqat uyg‘unligini ifodalaydi. Bu ko‘chma ma’no nutqni ixcham va ta’sirchan qiladi.

Lingvopoetik jihatdan esa perifrazalar muallifning estetik qarashini ochib beradi. Ulug‘bek Hamdamning “Muvozanat” romanidagi “latif olam” ifodasi muallifning falsafiy-estetik dunyoqarashini ko‘rsatadi. Shuningdek, “bo‘rikalla” kabi metaftonimik birliklar kitobxon tafakkurini faollashtirib, yangi konseptual obraz yaratadi.

XULOSA

Tadqiqotimiz shuni ko‘rsatadiki, metafora , metonimiya va boshqa perifrazalar badiiy uslubning eng samarali va so‘z tejashdagi yaxshi vositalardan biridir. Ular matn yoki hayotdagi vaziyatlarda so‘zlovchi nutqida bevosita paydo bo‘lib, o‘ziga xos poetik ma’no ifodalaydi. So‘zlarning o‘z ma’nolari orqali kengaytirib , uzun bildirilgan oddiy jozibasiz, murakkab nutqdan ko‘ra, tinglovchidan lisoniy kompetensiya (til qobiliyati) talab qiluvchi va til egalari xotirasida imkoniyat tarzda saqlanib qolgan maxfiy , yashirin ma’noli turg’un birikmalar yaxshiroq ta’sirga egaligi aniqlandi. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o‘zbek nasri an’anaviy tasvirlardan individual – mualliflik perifrazalariga o‘tishi bilan lingvopoetik yangilanish bosqichini boshdan kechirmoqda. Individual perifrazalarning qo‘llanilishi lisoniy tejamkorlik tamoyiliga tayanib, kichik nutqiy birlik orqali yuqori badiiy-estetik ta’sir yaratishga xizmat qiladi. Bu esa o‘zbek adabiy tilining stilistik qatlamlarini yangi konseptual obrazlar bilan boyitish barobarida, milliy nasrning jahon adabiyoti matnlaridagi intellektual salmog‘ini ham oshirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ahmadova, U.Sh. “Perifraza” atamasi va uning nomlashdagi o‘rni // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – №8. – C. 431–442.
2. Utkina, V.P. Перифрастический оборот в русской художественной литературе // Известия Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе. – Т. 33, Вып. 1. – Симферополь, 1959. – С. 87–109.
3. Ilina, I.Z. Перифраз и его стилистические функции в произведениях английской художественной литературы: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Москва, 1954. – 24 с.
4. Gasparov, M.L. Античная риторика как система // Избранные труды. Т.I. О поэтах. – Москва: Языки славянских культур, 1997. – С. 143.
5. Hakimov, M. O‘zbek tilshunosligida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. dok. diss. – Toshkent, 2001. – 230 b.
6. Yo‘ldoshev, M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 124 b.
7. Hamdam, U. Muvozanat: Roman. Qayta to‘ldirilgan 6-nashri / So‘zboshi muallifi D. Quronov. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024. – 336 b.
8. O‘ralova, Ch.B., Boymatov, S.Ch.O. Zamonaviy tilshunoslikda lingvopoetika tadqiqi // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – №3. – C. 462–469.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 193.479.132

JALOLIDDIN RUMIYNING GNOSEOLOGIK QARASHLARIDA QALB VA ISHQ DIALEKTIKASI

Samadov Jonmurod, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti "Tarix va falsafa" kafedrasi o'qituvchisi, Samarqand davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

samadov@mail.ru
Orcid: 0009-0008-9664-3241

ДИАЛЕКТИКА СЕРДЦА И ЛЮБВИ В ГНОСЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ДЖАЛАЛАДДИН РУМИ

Самадов Жонмурод, Денау, преподаватель кафедры «История и философия» Института предпринимательства и педагогики, независимый исследователь Самаркандского государственного педагогического института

THE DIALECTICS OF HEART AND LOVE IN THE EPISTEMOLOGICAL THOUGHT OF JALALUDDIN RUMI

Samadov Jonmurod, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Lecturer of the Department of History and Philosophy, independent researcher at Samarkand State Pedagogical Institute

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Jaloliddin Rumiyning gnoseologik qarashlarida qalb va ishq o'rtasidagi dialektik munosabat falsafiy-tasavvufiy jihatdan tahlil qilinadi. Rumiy epistemologiyasida bilish jarayoni faqat aqlga asoslangan ratsional faoliyat emas, balki qalb orqali kechadigan ichki ma'naviy tajriba sifatida talqin etiladi. Ishq esa bilishning eng yuksak bosqichi bo'lib, insonni ilohiy haqiqatga yetaklovchi asosiy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Maqolada qalb va ishqning o'zaro birligi, ularning inson bilish jarayonidagi o'rni va ma'rifatga erishishdagi ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Jaloliddin Rumiy, gnoseologiya, qalb, ishq, ma'rifat, tasavvuf, bilish, ilohiy haqiqat, ruhiy tajriba.*

Abstract: *This article analyzes the dialectical relationship between the heart and love in the epistemological views of Jalaluddin Rumi from a philosophical and Sufi perspective. In Rumi's epistemology, the process of knowledge is not limited to rational activity of the mind but is understood as an inner spiritual experience taking place through the heart. Love represents the highest stage of cognition and acts as the fundamental force guiding human beings toward divine truth. The article explores the unity of heart and love, their role in the process of cognition, and their significance in attaining ma'rifa (spiritual knowledge).*

Key words: *Jalaluddin Rumi, epistemology, heart, love, ma'rifa, Sufism, cognition, divine truth, spiritual experience.*

Аннотация: *В данной статье анализируется диалектическое соотношение сердца и любви в гносеологических взглядах Джалаладдин Руми с философско-суфийской точки зрения. В эпистемологии Руми процесс познания рассматривается не только как рациональная деятельность разума, но и как внутренний духовный опыт, осуществляемый через сердце. Любовь выступает как высшая форма познания и основная сила, ведущая человека к божественной истине. В статье раскрываются взаимосвязь сердца и любви, их роль в процессе познания и значение в достижении маърифат (духовного знания).*

Ключевые слова: *Джалаладдин Руми, гносеология, сердце, любовь, ма'рифат, суфизм, познание, божественная истина, духовный опыт.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Zamonaviy epistemologiyada ratsionalizm va empirizm chegaralari qayta ko‘rib chiqilayotgan bir sharoitda intuitiv, fenomenologik va mistik bilish shakllarining nazariy maqomi dolzarb muammo sifatida yuzaga chiqmoqda. Shu nuqtai nazardan Jaloliddin Rumiy ta'limoti nafaqat diniy-irfoniy meros, balki bilish nazariyasining muqobil paradigmasi sifatida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Jaloliddin Rumiy uchun bilim faqat aqliy xulosa emas, balki ruhiy poklanish, qalbiy idrok va ishqiy transformatsiya natijasidir. Mazkur yondashuv bugungi postklassik gnoseologiyada qayta o‘qilishga loyiq.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). William Chittick Rumiy tafakkurida ishqni ontologik dinamizm va ilohiy o‘z-o‘zini ochish jarayoni sifatida talqin qiladi. Uning yondashuvida bilish sevishdan ajralmaydi. Sayyid Hussayn Nasr tasavvufdagi “ma'naviy bilim” g‘oyasi orqali qalbni metafizik bilish markazi sifatida sharhlaydi. Annemarie Schimmel esa Rumiy poetikasida ishqning kognitiv va ekzistensial qatlamlarini yoritadi [3].

Ibn Arabiydagi ma'rifat nazariyasi va G‘azzoliyning huduriy bilim haqidagi qarashlari Rumiy konsepsiyasining muhim intellektual kontekstini tashkil qiladi [5].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Jaloliddin Rumiyning tasavvufiy merosi zamonaviy tadqiqotlarda qalb metafizikasi, ilohiy ishq va intuitiv (kashfiy) bilishning markaziy manbai sifatida tahlil qilinmoqda. Jaloliddin Rumiy “Masnaviy” va boshqa asarlarida qalbni sezgi emas, haqiqatni idrok etuvchi markaziy idrok organi sifatida talqin qiladi. Qalb Allohni ko‘rish va ilohiy haqiqatni “ko‘ngil ko‘zi” bilan mushohada etish vositasi bo‘lib, “Masnaviy” “gnosis okeani” sifatida aynan qalb haqidagi metafizik ta'limotlar bilan to‘ladir. “Masnaviy” sharhlari ham Jaloliddin Rumiy baytlarini Qur'on va hadislar kontekstida talqin qilib, qalb holatlari va suluk bosqichlarini batafsil izohlaydi.

Jaloliddin Rumiy tasavvuf falsafasida xulqiy-sulukiy amaliyot (zohiriy ibodat, zikr, shariatga itoat) bilan intuitive bilish sifati bevosita mutanosib holda ko‘riladi. Qalb poklanishi darajalari oshgani sayin kashfiy bilish chuqurlashadi, ilohiy ilhom aqlga sig‘maydigan, lekin haqiqatga bevosita yetaklovchi bilish shakli sifatida talqin qilinadi[4].

Tasavvufiy va irfoniy adabiyotda ilohiy ishq borliqning asosi va bilishning ichki dvigateli sifatida tushuniladi. Jaloliddin Rumiy uchun insonning ma'nosi ijodiy salohiyatini ochish va ruhning “olam ruhi” bilan qo‘shilishi, ya'ni ishq orqali yuksalishdadir. Ishq kosmik birlikni ta'minlovchi tortish kuchi bo‘lib, borliq unsurlarini o‘z asl holatiga qaytaradi, ishqdan mahrumlik esa mavjudotning o‘z mohiyatidan uzilishi sifatida ko‘riladi. Tasavvufiy ishq insonni ichki o‘zgarish (transformatsiya), axloqiy kamolot va o‘z “men”ini (ego) yengishga undovchi epistemik kuchdir.

Tasavvuf falsafasida muhabbat va ishq bosqichlari – ulfa, uns, mahabba, ma'rifiy ishq kabi ketma-ketlikda, nihoyasida gnosis (ma'rifat)ga olib boruvchi ruhiy-ma'rifiy yo‘l sifatida tavsiflanadi. Jaloliddin Rumiy fenomeni atrofidagi zamonaviy adabiyotlarda bu ishq darajalari roman qahramonlarining ruhiy evolyutsiyasi va ma'rifiy uyg‘onishi bilan bog‘lanadi[5].

Allomaning falsafiy qarashlarida bilish uch bosqichli: hissiy, aqliy va nuroniy/ilhomiy bo'lib, haqiqiy ma'rifat uchun aqlga vahiy va kashf qo‘shilishi zarur. Ilm “qismlarga bo‘linuvchi” sezgi-aql mahsuli va “butunlikni tutuvchi” intuitiv ma'rifatga ajratiladi. Ikkinchisi nafs poklanishi va ruhiy taraqqiyotga bog‘liq.

“Masnaviy” ta'limoti Qur'on va hadisga mistik-hikoyaviy sharh bo‘lib, ko‘plab sharhlarda baytlar ruhiy maqomlar (hol, maqom) va “solik”ning qalb holatlari bilan bog‘lanib talqin qilinadi. Rumiy kashfini, ayniqsa, ishqiy iroda va sababiylikka bog‘lanmagan ilohiy taqdirni bevosita mushohada qilish bilan bog‘laydi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Tasavvuf umumiy islomiy ilmlar tizimida dastlab shari'iy, keyin Ibn Arabiydan boshlab metafizik bilim ishlab chiqaruvchi ilohiyot sifatida qurilgan, uning markaziy vositasi kashf va mushohadadir. Irfoniy epistemologiya haqiqiy bilimni nafaqat nazariy, balki tajribaviy-mistik

amaliyot (tazkiya, riyozat, zikr, tartibli ibodat) orqali hosil bo‘ladigan ichki idrok deb belgilaydi[6].

Rumiy ishq, sabr va taqdir germenevtikasi zamonaviy sekulyar jamiyatda hayot ma’nosi, ma’naviy bo‘shliq kabi muammolarni yengishda resurs sifatida talqin qilinadi: taqdirni qabul qilish “yoqimsiz” holatlarda ham Allohga bo‘lgan muhabbat ifodasi bo‘lib, yashashni ilohiy ssenariy sifatida idrok etishga yordam beradi. Bu borada “Masnaviy” baytlari qalbning hal etuvchi rolini ochib beradi. “Masnaviy”dagi nay obrazi solik qalbining ajralish iztiroblari timsoli sifatida talqin qilinadi, sharhlarda bu jarayon tasavvufiy maqomlarning ketma-ket bosqichlari bilan bog‘lanadi. Jaloliddin Rumiy qalbini “go‘zal sayr etuvchi to‘ti”ga o‘xshatgan Jomiyning izohi qalbning ilohiy haqiqatni ifoda qiluvchi ramziy tilga aylanishini ko‘rsatadi[8].

“Masnaviy”dagi “sirlar eshitish bilan emas, vahiy bilan ochiladi” mazmunidagi baytlar Rumiy nazarida haqiqiy bilish qulog‘i – qalb ekanini, vahiy va ilhom esa bayon qilib bo‘lmaydigan haqiqatlarga eltuvchi bilish bulog’i ekanini ko‘rsatadi.

Rumiy asarlarida va boshqa tasavvufiy manbalarda ishq borliqning yaratilish sababi va irfoniy yo‘lning o‘qi sifatida tasvirlanadi. Ishq insonni nafsiy darajadan “ilohiy sur’atga” o‘tishga undovchi, ma’naviy inqilobni boshlovchi quvvatdir. Zamonaviy tadqiqotlar ishqni shaxs ichki o‘zgarishi, axloqiy poklanishi, “ego”dan voz kechishi bilan bevosita bog‘laydi.

Rumiy mistikasida aql bilish jarayonidagi zaruriy vosita, ammo yetarli emas: aql hissiy va nazariy bilish bosqichlarini ta’minlasa, qalb nuroniy bilishga, ya’ni kashf va ilhomga eltadi. Shuning uchun haqiqiy gnoseologiya “qalb-aql sintezi” sifatida ko‘riladi: aql dalillaydi, qalb mushohada qiladi.

Tasavvufiy gnoseologiya haqqoniy bilishni tajribaviy–mistik asosga quradi: bilish faqat nazariy mantiq emas, balki amal, tajriba, zikr, suluk va qalb holati bilan shartlangan. Rumiy gnoseologiyasi bilishning ratsional modelini kengaytiruvchi muqobil paradigmadir. Unda qalb epistemik markaz, ishq esa haqiqatga eltuvchi metod hisoblanadi. Nazariy jihatdan bu yondashuv tasavvuf epistemologiyasini zamonaviy falsafa bilan bog‘laydi. Metodologik jihatdan esa diniy-mistik matnlarni gnoseologik manba sifatida o‘qish imkonini beradi. Amaliy jihatdan ushbu model ma’naviy antropologiya, din falsafasi va zamonaviy ong tadqiqotlari uchun istiqbolli mavzulardan hisoblanadi[7].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Jaloliddin Rumiy tasavvufiy bilish konsepsiyasida qalb metafizik idrok markazi, ishq esa bilishning ontologik-epistemik dvigateli sifatida qaraladi. Ilm hissiy va aqliy bosqichlardan nuroniy-kashfiy darajaga o‘tadi, bu o‘tish qalb poklanishi va ishqiy transformatsiya bilan bog‘langan. Zamonaviy tadqiqotlar Rumiy gnoseologiyasini fenomenologiya, intuitiv epistemologiya, romantik va ekzistensial tafakkur bilan muloqotga kiritib, uni sekulyar davrda ma’no izlash, ruhiy bo‘shliq va axloqiy inqiroz muammolariga javob bera oladigan boy konseptual manba sifatida ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Acim R. The Sufi and the Transcendentalist: An Encounter of Dialogue, Love and Sublimity. Comparative Literature: East & West, 2022. – 129 p.
2. Aliyari F, Elmi Q & Alizamani A. The Comparative Study of Rumi and Bonaventura Mystical Epistemology. International Education Studies, 2016. – 93 p.
3. Beyad M & Vafa M. Transcending Self-Consciousness: Imagination, Unity and Self-Dissolution in English Romantic and Sufi Epistemology. International Journal of Linguistics, Literature and Translation, 2021. – 1 article.
4. Kabulniyazova G. Comparative analysis of Sri Aurobindo Ghosh, Jalaluddin Rumi and Henri Bergson’s ideas about intuition and spiritual love. Voprosy Filosofii, 2021. – 197 p.
5. Kartal A. Tasavvufun Bir İlim Olarak İnşâ Süreci: Şer’î ve Metafizik Bir İlim Olarak Tasavvuf. 2016. – 175 p.
6. Putri E & Pratama D. Exploring Jalaluddin Rumi’s Hermeneutic of Love, Patience and Destiny in Relation to the Meaning of Life. Journal of Al-Tamaddun, 2024. – P. 132-137.
7. Samadov J. Philosophical and Hermeneutic Study of Jalaluddin Rumi’s Masnavi. Sciental Journal of Education Humanities and Social Sciences, 2025. – P. 64-68.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.85:71

THE CONCEPT OF COLLOCATION IN UZBEK LINGUISTICS

Soatmurodova Aziza Uralovna, First-year Master's student in Linguistics (English) at Termez State University. English teacher at Secondary School No. 41 of Shurchi district

azizasoatmurodovaacademem@gmail.com

Orcid: 0009-0004-4216-1336

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KOLLOKATSIYA TUSHUNCHASI

Soatmurodova Aziza Uralovna, Termiz davlat universiteti Lingvistika (Ingliz tili) 1-bosqich magistranti Sho'rchi tuman 41-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi Ingliz tili fani o'qituvchisi

ПОНЯТИЕ КОЛЛОКАЦИИ В УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Соатмурадова Азиза Ураловна, магистрант 1- курса направления «Лингвистика (английский язык)», Термезский государственный университет, учитель английского языка средней общеобразовательной школы №41 Шурчинского района

Abstract: *This article defines the concept of collocation in Uzbek linguistics based on corpus-driven criteria, proposes a three-level model, and highlights its significance for lexicography and language teaching.*

Key words: *collocation; phraseology, lexical compatibility, corpus linguistics, word combinations, derivational morphology, light verbs, semantic transparency.*

Annotatsiya: *Ushbu maqola o'zbek tilshunosligida kollokatsiya tushunchasini korpusga asoslangan mezonlar asosida aniqlaydi, uch darajali modelni taklif etadi va uning leksikografiya hamda til o'qitishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *kollokatsiya, frazeologiya, leksik moslik, korpus lingvistikasi, so'z birikmalari, derivatsion morfologiya, yengil fe'llar, semantik shaffoflik.*

Аннотация: *В статье определяется понятие коллокации в узбекском языкознании на основе корпусных критериев, предлагается трехуровневая модель и подчеркивается ее значение для лексикографии и преподавания языка.*

Ключевые слова: *коллокация, фразеология, лексическая сочетаемость, корпусная лингвистика, словосочетания, деривационная морфология, легкие глаголы, семантическая прозрачность.*

INTRODUCTION (KIRISH/ВВЕДЕНИЕ). Collocation is often intuitively understood as "words that typically go together", but its scientific status depends on explicit criteria that distinguish it from both free syntactic combinations and idioms. In Uzbek linguistics, the descriptive tradition has developed strong accounts of syntactic valency, semantic compatibility, and phraseological units; however, collocation as a middle zone has frequently been absorbed either into general compatibility or into phraseology, which obscures its explanatory value for lexicography, translation, and pedagogy. Internationally, collocation has been operationalized through corpus frequency and association, yet purely statistical definitions can overlook language-specific constraints such as agglutinative morphology and productive derivation, both of which are central to Uzbek. Consequently, Uzbek needs an account of collocation that is simultaneously corpus-testable and structurally sensitive.

MATERIALS AND METHODS (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR/ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД). The research is based on a corpus-informed dataset compiled from contemporary Uzbek written texts

representing journalistic prose, academic style, and edited fiction, supplemented by a smaller set of transcribed broadcast materials to control for register effects. The unit of analysis is the lexical base and its recurrent partners within grammatically licensed windows, with particular attention to noun plus adjective patterns, noun plus noun genitival patterns, object plus verb patterns, and adjective plus light-verb predications. Quantitative screening was carried out by extracting co-occurrence candidates above minimum frequency thresholds and calculating association strengths to identify pairs whose co-occurrence exceeds expectation. Because association measures can overrate rare combinations and underrate productive grammatical patterns, the quantitative phase was followed by qualitative filtering using Uzbek-specific diagnostics: substitutability of the collocate by near-synonyms, semantic compositionality, sensitivity to derivational alternations, stability under word order variation, and acceptability of alternative case-marking or postpositions. The operational definition treats collocation as a conventionalized pairing where one element restricts the choice of the other beyond what general grammar predicts, while meaning remains largely transparent and the combination does not constitute an idiom. The qualitative stage also incorporated lexicographic comparison with existing Uzbek explanatory dictionaries and bilingual dictionaries to check whether frequently attested combinations are recorded, how they are labeled, and whether recorded items align with corpus evidence. Methodological decisions were guided by widely accepted corpus-linguistic and phraseological principles while adapting them to the agglutinative nature of Uzbek, in which lemma identification and morphological segmentation affect co-occurrence statistics [4], [7].

DISCUSSION (МИНОКАМА/ОБСУЖДЕНИЕ). The findings refine the concept of collocation for Uzbek by demonstrating that the category is best modeled as a gradient zone governed by multiple interacting constraints rather than by a single criterion such as fixedness or non-compositionality. Compared with classical phraseological descriptions that prioritize idiomatic meaning, the Uzbek data show that restricted co-occurrence often arises in semantically transparent expressions, especially where institutional discourse and genre conventions standardize combinations. This supports the broader international view that collocation is a core lexical phenomenon and not merely a peripheral stylistic feature [4], [5]. At the same time, Uzbek diverges from some adjacency-centered corpus practices because agglutination and flexible constituent order can distribute collocational evidence across non-adjacent positions and across inflected word forms; therefore, Uzbek collocation studies must treat lemma normalization and morphosyntactic profiling as integral rather than optional steps. The role of light-verb constructions is particularly important: many Uzbek predicative meanings are realized through a noun plus light-verb pairing, and the stability of these pairings resembles collocation more than idiom, yet their structural properties can mislead analyses into treating them as purely syntactic or purely phraseological. This aligns with Russian and broader Eurasian observations that multiword predication frequently occupies the collocation-idiom interface, though Uzbek-specific diagnostics are required because derivational morphology can shift the locus of selection from the verb to the nominal component [6]. The three-level model proposed here distinguishes free combinations, collocations, and idioms using a diagnostic bundle: free combinations are characterized by high substitutability and predictable selection; collocations show limited substitutability, elevated association, and stable conventional choice with transparent meaning; idioms show strong non-compositionality and lexical fixation. Importantly, the diagnostics should be applied probabilistically: a construction may satisfy some collocational criteria while remaining borderline, which argues for lexicographic labels that reflect gradience rather than binary inclusion. The practical implications are substantial. For lexicography, collocations should be recorded not only as usage examples but as structured information linked to headwords, especially for high-frequency bases that participate in multiple conventional pairings. For translation, recognizing Uzbek collocations reduces literal transfer errors and supports natural target-language choices. For language teaching, collocations provide a principled inventory of high-payoff combinations that learners must acquire as conventional units rather than generate solely by grammar. The study has

limitations: the corpus composition favors edited written registers, and spoken colloquial collocations may be underrepresented; association measures remain sensitive to tokenization and lemmatization quality; and the diagnostic set, while systematic, still involves expert judgment in borderline cases. Future research should expand balanced spoken corpora, test neural embedding approaches against interpretability requirements, and develop collocation dictionaries that incorporate morphological variation and valency frames, thereby aligning Uzbek resources with international best practices [3], [7].

RESULTS (NATIJALAR/РЕЗУЛЬТАТЫ). The extraction and filtering procedures reveal that Uzbek displays a dense collocational layer that is not reducible to either free combinations or idioms. First, object plus verb patterns show high degrees of restricted selection, especially where the verb is semantically light and the noun carries the core lexical meaning; these combinations recur across registers and tolerate limited synonym substitution of the verb while strongly limiting substitution of the noun. Second, noun plus adjective patterns include a sizable group of conventional evaluative and institutional descriptors whose distribution is stable across text types; while adjective choice appears semantically motivated, corpus evidence indicates that certain adjectives preferentially pair with specific head nouns beyond general semantic compatibility. Third, genitival noun plus noun constructions demonstrate collocational clustering around administrative, educational, and media domains, where institutional naming conventions reinforce stability; alternative paraphrases exist but are substantially less frequent, indicating conventionalization. Fourth, derivational morphology interacts with collocation: some collocational preferences are more accurately described as preferences for derivationally marked stems rather than for bare lexemes, and the presence of particular nominalizers or adjectival suffixes correlates with higher association strength with specific partners. Fifth, word order variation does not uniformly weaken collocation: in several patterns, collocational strength remains stable under permissible reordering, suggesting that adjacency is not a sufficient diagnostic in Uzbek. Finally, the study identifies a continuum of transparency: many combinations retain literal meaning but display strong conventional preference, whereas a smaller subset approaches idiomaticity by developing domain-specific meanings. These results collectively support treating collocation as a distinct category in Uzbek description, characterized by statistical salience, restricted choice, and partial conventionalization without full semantic opacity [2].

CONCLUSION (XULOSA/ЗАКЛЮЧЕНИЕ). This study conceptualizes collocation in Uzbek linguistics as a distinct, empirically identifiable layer between free combinations and idioms, best captured through a gradient model and a bundled diagnostic approach. The results show that Uzbek collocational stability is driven by restricted lexical choice, measurable distributional salience, and conventionalization across registers, while remaining largely semantically transparent. A key contribution is demonstrating that derivational morphology and light-verb predication systematically shape collocational behavior, making Uzbek collocation analysis inseparable from morphosyntactic profiling and lemma-aware corpus procedures. The proposed criteria support consistent identification of collocations for lexicographic recording and for applied tasks in translation and language teaching. Overall, the article argues that a Uzbek-oriented collocation framework must integrate quantitative evidence with language-specific structural diagnostics, enabling reproducible analyses and more coherent resource development.

References (Adabiyotlar ro‘yxati/Использованная литература)

1. Firth J. R. Papers in Linguistics 1934–1951. – London, Oxford University Press, 1957. – 233 p.
2. Gries S. Th. Statistics for Linguistics with R: A Practical Introduction. Berlin, De Gruyter Mouton, 2013. – 335 p.
3. Hojiyev A. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1996. – 256 b.
4. Melčuk I. A. Semantics: From Meaning to Text. Amsterdam, John Benjamins, 2015. – 542 p.
5. Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
6. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocati-on. Oxford, Oxford University Press, 1991. – 179 p.
7. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. Москва, Эдиториал УРСС, 2012. – 368 с.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.85:719

TYPES OF PRAGMATIC RESEARCH IN POLITICAL DISCOURSE

Orifova Lobar Yoqubjonovna,
1st year Master's student (Linguistics), Termiz State University

SIYOSIY DISKURSDA PRAGMATIK TADQIQOT TURLARI

Orifova Lobar Yoqubjonovna,
Termiz davlat universiteti Lingvistika yo'nalishi, 1-bosqich magistranti

ТИПЫ ПРАГМАТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Орифова Лобар Якубжоновна,
магистрант 1-курса направления «Лингвистика», Термезский государственный университет

yakubjanovnalobar@gmail.com

https://orcid.org/0009-0001-6248-6216

Annotation: *This article investigates pragmatic research in political discourse by examining how political representatives construct meanings beyond propositional content in institutional and mediated contexts. The aim is to systematize analytically usable types of pragmatic research applicable to political texts and to clarify their explanatory potential in discourse interpretation.*

Key words*: pragmatics; political discourse; speech act; implicature; presupposition; stance; audience design; legitimization.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada siyosiy diskursdagi pragmatik tadqiqotlar siyosiy vakillarning institutsional va mediatsiyalashgan kommunikatsiya sharoitida propozitsional mazmundan tashqarida ma'no qanday shakllantirishini tahlil qilish orqali o'rganiladi. Ishning maqsadi siyosiy matnlarga tatbiq etiladigan pragmatik tadqiqot turlarini tizimlashtirish va ularning diskursni talqin qilishdagi izoh berish imkoniyatini aniqlashtirishdan iborat.*

Kalit so'zlar*: pragmatika; siyosiy diskurs; nutq aktlari; implikatura; presuppozitsiya; baholovchanlik; auditoriya dizayni; legitimatsiya.*

Аннотация: *В статье рассматриваются прагматические исследования политического дискурса через анализ того, как политические представители конструируют смысл за пределами пропозиционального содержания в институциональной и медиатизированной коммуникации. Цель работы заключается в систематизации применимых к политическим текстам типов прагматических исследований и уточнении их объяснительного потенциала в интерпретации дискурса.*

Ключевые слова: *прагматика; политический дискурс; речевые акты; импликатура; пресуппозиция; оценочность; дизайн аудитории; легитимация.*

INTRODUCTION (KIRISH/ВВЕДЕНИЕ). Pragmatic research in political discourse has become central to contemporary language studies because political meaning is rarely exhausted by the literal semantics of utterances. In institutional settings such as parliaments, press briefings, and electoral debates, speakers routinely rely on inferential processes, conventionalized forms of indirectness, and strategic underdeterminacy to pursue persuasion, alignment, and accountability management. The same propositional content can produce sharply different public effects depending on how it is framed, what is presupposed, who is addressed, and which obligations are implicitly accepted or deflected. For this reason, political discourse is a privileged site for pragmatics: it foregrounds how intentions, context, and uptake interact under conditions of scrutiny, unequal access to turn-taking, and high stakes for reputational damage. Yet despite a substantial literature on political discourse analysis and critical pragmatics, the field still faces a practical problem: pragmatic

research is often presented as a toolbox of partially overlapping notions rather than as an explicit set of research types with clear objects of description and comparable outputs[4].

MATERIALS AND METHODS (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR/ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД). The study uses a corpus-informed qualitative design with purposive sampling to capture pragmatic variation across institutional contexts. The dataset consists of three genre clusters: parliamentary speeches, executive press briefings, and campaign debates. These genres were selected because they differ in participation framework, turn allocation, and the visibility of accountability: parliamentary speeches privilege prepared monologic delivery under institutional rules; briefings mix prepared statements with adversarial questioning; debates foreground competitive face-work and audience targeting. The analytical procedure proceeds in three phases. First, each text is segmented into pragmatically salient units, approximating speech-event moves rather than sentence boundaries, to avoid conflating grammatical completion with communicative completion. Second, units are coded using a protocol that operationalizes seven pragmatic dimensions: illocutionary force and directive strength; explicit and implicit stance markers; presupposition triggers and backgrounding; implicature cues based on informativeness and markedness; reference and deixis for audience design; markers of evidentiality and responsibility attribution; and strategic ambiguity, defined as maintained underdeterminacy across plausible interpretations. Third, coded units are interpreted through a multi-level mapping: micro-level mechanisms (e.g., a presupposition trigger) are linked to meso-level strategies (e.g., legitimization, blame shifting, coalition signaling) and then situated in macro-level constraints (e.g., procedural rules, media presence, electoral competition)[6].

DISCUSSION (MUHOKAMA/ОБСУЖДЕНИЕ). Across the dataset, three recurrent clusters of pragmatic behavior are observed. The first cluster concerns commitment management. Speakers systematically vary the strength of commitment by choosing between assertive formats with high epistemic certainty, hedged formulations that defer evidential burden, and modalized claims that invite agreement without fully owning the proposition. This variation is systematic: parliamentary speeches demonstrate a higher proportion of categorical assertions accompanied by institutional references and generalized addressees, whereas press briefings contain more evidential and attributional devices that position information as reported, preliminary, or contingent on ongoing processes. Debates show rapid shifts between strong commitments in self-presentation and weakened commitments when responding to accusations, often through conditional framing and future-oriented projections. The second cluster concerns responsibility allocation. Units containing explicit agency assignment through active voice and named actors co-occur with evaluative predicates, while units that discuss contested outcomes show increased use of passive constructions, nominalizations, and generic subjects that diffuse responsibility. In briefings, responsibility diffusion frequently appears alongside references to procedures, regulations, or institutional roles, which function as interactional shields when facing adversarial questions. The third cluster concerns audience design and legitimizing moves. All three genres contain patterns of deictic alignment, such as shifting between inclusive and exclusive first-person plural reference, and the use of demonstratives and temporal deixis to create proximity or distance to events. Legitimization is frequently realized through presupposed common ground, including backgrounded premises about shared values or prior decisions, and through implicatures that present policy options as constrained by necessity rather than choice. Strategic ambiguity appears most densely in debates and briefings, where speakers maintain interpretive latitude by using scalar terms, underspecified referents, and evaluative predicates without measurable anchors. In parliamentary speeches, ambiguity is present but more often stabilized by procedural language and intertextual references to documents, which narrow plausible interpretations.

RESULTS (NATIJALAR/РЕЗУЛЬТАТЫ). The findings reinforce a pragmatic view of political discourse in which meaning effects emerge from the management of inferential work assigned to audiences. In contexts where accountability is immediately testable, such as press briefings, the preference for evidential and attributional framing can be interpreted as a pragmatic adaptation to

adversarial questioning: by shifting propositions into a reported or procedural register, speakers reduce the risk of being held accountable for falsifiable claims while still shaping media narratives and steering interpretations. This supports the relevance-oriented expectation that speakers optimize for contextual effects under processing constraints, especially when responses must be produced quickly and under public scrutiny [6]. The responsibility-allocation cluster extends prior discourse-analytic observations about agency suppression by showing how it systematically co-occurs with evaluative language: speakers often intensify evaluation while simultaneously weakening agency assignment, which allows them to produce strong affective alignment without incurring proportional accountability. Such coupling has implications for how analysts code persuasion: focusing only on evaluative lexicon would miss the pragmatic architecture that distributes obligations and blame across actors and institutions. The audience-design findings similarly corroborate the centrality of deixis and common-ground construction in political persuasion, but the present typology clarifies that these are not merely stylistic: they function as mechanisms for building inferential pathways, especially through presupposition triggers that treat contested premises as settled. This resonates with broader work on political discourse where presupposition and implicature are instrumental in shaping what can be questioned without appearing unreasonable [2]. The integrative typology proposed here contributes by linking these mechanisms to genre: it becomes possible to predict that debates will show higher rates of strategic ambiguity and face-work, while parliamentary speeches will show more stabilized intertextuality and declarative stance. The purposive sampling prioritizes comparability across genres rather than statistical representativeness, and the qualitative coding, while protocol-driven, still depends on analyst judgment in distinguishing implicature from vagueness or in determining when ambiguity is strategic rather than incidental. Future research could increase robustness through multi-annotator designs and by integrating computational pragmatics, for instance using supervised models trained on the present categories to test whether the typology yields reliable classification across larger corpora. Another promising direction is longitudinal analysis of the same actors across genres to quantify how individual pragmatic style interacts with institutional constraint. Finally, cross-linguistic extension would clarify which pragmatic patterns are genre-universal and which are language-specific realizations of similar interactional pressures, an issue emphasized in comparative pragmatics and discourse studies [4].

CONCLUSION (XULOSA/ЗАКЛЮЧЕНИЕ). This article argues that pragmatic research in political discourse benefits from an explicit typology that differentiates research types by their objects of analysis and observable indicators while keeping them integrated within a multi-level explanatory model. By analyzing parliamentary speeches, executive briefings, and campaign debates with a unified coding protocol, the study identified recurrent patterns of commitment management, responsibility allocation, audience design, and legitimization, with systematic variation by genre constraints. The proposed typology links micropragmatic mechanisms such as illocutionary force, implicature, presupposition, deixis, stance, and strategic ambiguity to interactional strategies and institutional conditions, thereby supporting more comparable and transparent analyses across political communication settings. The findings suggest that pragmatic effects in political discourse are best described as layered outcomes of inferential coordination between speaker and audience, shaped by accountability pressures and participation frameworks. Further work can refine reliability through multi-annotator validation and expand coverage through larger and cross-linguistic corpora.

References (Adabiyotlar ro‘yxati/Использованная литература)

1. Chilton P. Analysing Political Discourse: Theory and Practice. London: Routledge, 2004.
2. Levinson S. C. Pragmatics.Cambridge: Cambridge University Press, 1983. - 420 p.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent: Muharrir, 2013. - 272 b.
4. Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 1995. - 326 p.
5. Van Dijk T. A. Discourse and Power. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008. - 308 p.
6. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002.

Qabul qilindi: 05.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK:096.374.181

AFG‘ONISTON MUSTAQILLIGINING VUJUDGA KELISHIDA XALQARO KUCHLAR MUVOZANATI VA GEOSTRATEGIK OMILLARNING ROLI

Xudayberdiyev Ikrom Ilxomjon o‘g‘li,
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti v.b dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ikromxudayberdiyev40@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-1611-544X

THE ROLE OF INTERNATIONAL BALANCE OF POWER AND GEOSTRATEGIC FACTORS IN THE ESTABLISHMENT OF AFGHANISTAN'S INDEPENDENCE

Khudaiberdiev Ikrom Ilhomjon oglu,
Acting Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD) in History, Tashkent International University of Financial Management and Technologies

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОГО БАЛАНСА СИЛ И ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ДОСТИЖЕНИИ НЕЗАВИСИМОСТИ АФГАНИСТАНА

Худайбердиев Икром Илхомджон оглы,
Исполняющий обязанности доцента, доктор философии (PhD) по истории, Ташкентский международный университет финансового менеджмента и технологий

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Afg‘onistonning mustaqillikka erishish jarayonlari va unga ta’sir etuvchi tashqi omillar bilan bog‘liq masalalar yoritiladi. Shuningdek, imperialistik davlatlarning Afg‘oniston uchun kurashi fonida Amir Omonullaxonning siyosiy sohadagi amalga oshirgan islohotlari va ularning natijalari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar*: Omonullaxon, Nasrulloxon, G.Chicherin, M.Tarzi, V.Malesson, Persi Sayks, Gamilton Grant, Muttaval, “Dyurand chizig‘i”.*

Abstract: *This article discusses the processes of Afghanistan's independence and the external factors affecting it. It also analyzes the political reforms implemented by Amir Amanullah Khan and their results against the backdrop of the imperialist powers' struggle for Afghanistan.*

Key words: *Amonullah Khan, Nasrullah Khan, G. Chicherin, M. Tarzi, V. Malesson, Percy Sykes, Hamilton Grant, Muttaval, "Durand Line".*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются процессы обретения Афганистаном независимости и внешние факторы, повлиявшие на этот процесс. Также анализируются реформы, проведенные эмиром Амануллой Ханом в политической сфере, и их результаты на фоне борьбы империалистических стран за Афганистан.*

Ключевые слова: *Амонулла Хан, Насрулла Хан, Г. Чичерин, М. Тарзи, В. Малессон, Перси Сайкс, Гамильтон Грант, Муттавал, «Линия Дюранда».*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Afg‘onistonning mustaqillikka erishishi katta tarixiy burilish hisoblanib, 1919-yil 28-fevralda Kobulda Omonullaxonning taxtga o‘tirish marosimi o‘tkaziladi. Bu juda oddiy tartibda o‘tkaziladi: katta diniy guruh rahbari Sher Og‘o Mojadid, taniqli shaxs Hazrat Sho‘r Bozor uning boshini ko‘m-ko‘k rangli mato bilan o‘raydi. Bu mato bayroqni eslatib, uni Omonullaxonning bobosi Amir Abdurahmon Afg‘onistonga Rossiyadan quvilgandan keyin olib

kelgan edi. Omonullaxon toj kiyish marosimida Afg‘onistonni to‘liq mustaqil deb e’lon qiladi. Nasrulloxon Habibullaxonning o‘limini tashkilashtirishda ayblanib, umrbod qamoq jazosiga mahkum etiladi. Uning o‘limi xalqdan uzoq vaqtlar yashirib kelinadi lekin Nasrulloxon 1920-yil 21-mayda qamoq xonada vafot etadi. Polkovnik Ali Rezo ham odam o‘ldirishda ayblanib o‘lim jazosiga mahkum etiladi. Shahzoda Inoyatullo Nasrulloni qo‘llab-quvvatlashda ayblanib, uy qamog‘iga mahkum etiladi. Nodirxon va uning akasi Shoh Valixon va boshqa Yahyo oila a’zolari aybdor emas deb topilib, qamoqdan ozod qilinadi. 3-martda Omonullaxon Buyuk Britanya vaziriga xat yo‘llab afg‘on taxtiga o‘tirganligini ma’lum qiladi. Omonullaxon “shuni ma’lum qilmoqchi edimki, bizning mustaqil va ozod davlatimiz doimo xohlagan vaqtda do‘stona Buyuk Britanya hukumati bilan hurmat va ehtirom asosida shartnoma va kelishuvlarni imzolashga tayyor va albatta bu kelishuvlar har ikkala davlatning qiziqishlarini inobatga oladi”. [1] 27-mart 1919-yilda sovet hukumati birinchi bo‘lib Afg‘onistonning mustaqilligini tan oladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Ushbu mavzuga doir asarlarni, manbalarni ko‘plab uchratish mumkin. Xususan, Omonullaxon islohotlari haqida Sykes Persy, Gregorian Vartan, Poullada Leon, Коргун В.Г, Choqiyev Mustafo, С. Боронбеков, Алексеенков, W Adamec Ludwig kabi tarixchi olimlarning nashr qilingan asarlari alohida e’tiborga loyiqdir.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). Unga javoban yangi afg‘on hukumati rahbarlari Sovet Rossiyasiga noma yo‘llaydi. 1919-yilda 7-aprelda tashqi ishlar bo‘yicha Xalq komissari G. Chicheringa Afg‘oniston tashqi ishlar vaziri M. Tarzi tomonidan yuborilgan xatda, Sovet davlati bilan diplomatik aloqalarni o‘rnatishga tayyorligini bildiradi. Omonulla o‘z navbatida Xalq komissarlari kengashi raisi V.I.Leninga quyidagi mazmunda xat yuboradi: “Buyuk Rossiya davlatining prezidenti o‘z do‘stlari bilan birgalikda bag‘rikenglik va ezgulik yo‘lida insonlarning tinchiligi uchun butun jahon xalqlari va mamlakatlarining tenglik va mustaqilligi yo‘lidagi harakatlarini e’lon qiladi”. Birinchi bo‘lib afg‘on xalqining mustaqilligini tan olganligingiz uchun sizga taraqqiyot uchun qadam qo‘ygan mustaqil va ozod davlat sifatida afg‘on xalqi nomidan do‘stona xat yo‘llamoqdaman” [2]. 21-aprel 1919-yilda Omonullaxon yana V.I.Leninga murojaat qilib, Sovet Rossiyasi o‘zining elchisi general Muhammad Valixonni “ikki buyuk davlat o‘rtasida do‘stona munosabatlarni o‘rnatish uchun” yuborayotganligini aytadi. 1919-yil 27-mayda V.I.Lenin va M.I.Kalinin Omonullaxon nomiga xat yozishadi va unda afg‘on hukumatining a’zolarini qo‘llab-quvvatlab, do‘stona aloqalarni o‘rnatish maqsadida diplomatik vakillar almashinishini o‘rtaga tashlaydi. [3] 7-aprelda Omonullaxon Yaponiya, Amerika, Fransiya, Fors va Turkiya davlatlariga o‘zining mustaqil davlat ekanligini ta’kidlab, do‘stona xatlar yo‘llaydi. 15-aprelda Hindiston vaziridan javob xati keladi. Unda aytilishicha: amirning otasi va bobosi qilgan shartnomalar asosida “avvalgi aloqalarni tiklash” masalasi qo‘yilgan edi. [4] Mustamlakachilar tomonidan Afg‘onistonning mustaqilligini tan olmaslik to‘g‘risidagi rad javoblari Omonullaxonni Buyuk Britanya bilan urush darajasiga olib bordi. Afg‘oniston va hukumatdagi jarayonlar Amirning rejalariga mos keladi. 1919-yilning bahorida Hindistonda mustamlakachilikka qarshi chiqishlar boshlanib ketdi. Kaspiy ortida Qizil Armiya generali V. Malesson boshchiligidagi ingliz mustamlakachilarni tor mor qildi. Kushkada sovet garnizoni joylashtirildi. Mana shunday vaziyatda Afg‘onistonda harbiy harakatlar boshlanib ketdi. Inglizlarga qarshi rasmiy urush e’lon qilinmagan bo‘lsada, amirning so‘zlarida bir necha bor tilga olingan “jihod” so‘zi xalqni va chegara oldidagi qabilalarga kuchli ta’sir ko‘rsatgan edi. Hindistondagi Britaniya armiyasining soni 340 ming kishi, ulardan 140 mingtasi Afg‘on chegaralariga keltirib qo‘yilgan edi. [5] Ularga qarshi 50 mingta yaxshi qurollanmagan va kuchsiz tayyorgarlik ko‘rgan afg‘on armiyasi turgan edi. Asosiy kuch qo‘zg‘olonlar harakati bilan ovora edi. Ular orasida “jihodga” tayyorgarlik ko‘rish bo‘yicha qabila jirg‘alari o‘tkazilmoqda edi. Bu vaqtda Omonullaxon Kobulda birinchi jahon urushi yillarida tashkil topgan “Hindistonning vaqtincha hukumati” nomi ostidagi yordamga ham ishonib ular bilan yashirin tarzda harbiy operatsiyalarni o‘tkazish bo‘yicha shartnoma tuzadi. [6] Omonullaxon rejaga ko‘ra harbiylarni uch qismga bo‘lgan.

Afg‘on harbiy kuchlari 3 yo‘nalishda: sharqiy, janubiy, Kandahor frontlarida joylashtirilgan. Sharqiy harbiy kuchlarni yaqindagina mudofaa vaziri bo‘lgan general Saloh Muhammad boshqargan. Aprel oxiriga borib, muddatidan avval o‘z kuchlarini chegara yaqinidagi Dakka shahrida harakatlantirgan. Natijada 3-may kuni uning qo‘shinlari chegarani bosib o‘tishdi. 6-may kuni Bagdagini egallab, odamlar istiqomat qiladigan tog‘li Landi Kotal punktiga yetib keldi. Ularni yerli qabilalar shinvari momandlardan chiqqan harbiylar qo‘llab quvvatladi. Kutishni maqul ko‘rgan general ko‘p vaqt yoqotib harbiy harakatlarni boshlamadi. Bu vaqtda ingliz kuchlari yetib kelib o‘z saflarini mustahkamlab oladi. 24-may Britanya samolyotlari Jalolobod va Kobulni o‘qqa tutishadi. Amir Omonullaxon 31-may kuni Buyuk Britanya bilan kelishish yo‘lini tutadi. [7] Ingliz generali Persi Sayks takidlashicha, 28-mayda Omonullaxon bosh vazirga xat yo‘llab, Solih Muhammad harakatlari mudofaa ko‘rinishida ekanligini, bombordimon qilinish esa “o‘zini himoya qilib bo‘lmaydigan agressiv harakat” ekanligini aytgan. [8] U bag‘rikenglikka asoslanib kelishuvga buyruq berilganligi, urush to‘xtatilganligini aytadi. Lord Chelmsford o‘z javob xatida o‘z shartlarini qo‘yadi. Afg‘onistonda tinchlik o‘rnatilishi uchun 6 oy muddat berishini va do‘stlik shartnomalarini imzolanishini aytadi. Unga javoban Omonullaxon bu shartlarni qabul qila olmasligini lekin Hindistonga 15-iyul kuni delegatsiya jo‘natishini bildiradi. [9]

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). 24-iyulda afg‘on delegatsiyasi Omonullaxonning amakivachchasi Ali Ahmadxon boshchiligida Hindistonga yo‘l olib, 28-iyulda Ravalpindiga yetib kelishadi. Buyuk Britanya delegatsiyasiga Hindistonning tashqi ishlar kotibasi Gamilton Grant boshchilik qiladi. Kelishuvlar juda ziddiyatli va 1 hafta davom etadi. Inglizlar Afg‘onistonning mustaqilligini tan olmasligi yana harbiy harakatlarning boshlanishiga olib kelishini tushunishadi. Inglizlarni bu holat ko‘p ham xavotirlantirmaydi. Chunki, “Omonullaxon tez kunlarda Afg‘onistonni o‘zi mustaqil boshqara olmasligini tushunib yetadi”. [8] 19-avgustda ikki davlat o‘rtasida tinchlik shartnomasi imzolanadi va bu shartnoma tinchlik o‘rnatilganidan dalolat edi. Britaniya hukumati amirga do‘stona munosabatlarni tiklashga tayyorligini bildirdi, lekin hujjatda Afg‘oniston mustaqil davlat ekanligini tan olish haqida so‘z yo‘q edi. Britanya hukumati tomonidan ushbu shartnoma Afg‘onistoning ichki va tashqi ishlari bo‘yicha o‘zi mustaqil ekanligini rasmiy tan olish sifatida baholanadi. 21-avgust kuni Omonullaxon Darbarda chiqish qilib, Afg‘onistonni butunlay ozod va mustaqil deb e’lon qildi. Shundan buyon Afg‘onistonda ushbu kun mustaqillik kuni deb e’lon qilinadi. Omonullaxon mustaqillik uchun katta to‘lov berdi. Birinchidan pushtunlarning qo‘llab quvvatlashidan voz kechdi, ikkinchidan kelishuvning 5-bandiga ko‘ra “Dyurand chizig‘i”ni Afg‘onistonning davlat chegarasi deb tan oldi[9].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Bir so‘z bilan aytganda, Omonullaxon taxtga kelgandan so‘ng, asosiy e’tiborini tashqi siyosatga qaratdi. Bu davrda dunyoning yetakchi davlatlari bilan yaqindan siyosiy, iqtisodiy aloqalar o‘rnatish, Afg‘onistoning siyosiy mustaqilligini mustahkamlashga yordam berdi va qisqa muddatda iqtisodiy salohiyatini ko‘tarib oldi. Omonullaxonning taxtga kelishi va olib borayotgan siyosati tashqi siyosiy doiralar tomonidan yaxshi kutib olindi. Tashqi siyosatda olib borilgan islohotlar Afg‘oniston davlatini rivojlanish sari qo‘ygan birinchi qadami edi.

Adabiyotlar ro‘yxati (Использованная литература / References)

1. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан дар масир-е тарих. (Афганистан на пути истории). – Кабул. 1967. (на языке дари). – 37 с.
2. Frezer-Tytler W. K. A History of Afghanistan. // A Study of political Devolopment in Central Asia. – Lahore. 1950 – 37 p.
3. Л. Б. Теплинский. История советско-афганский отношений. – Москва. 1988 – 36 с.
4. Stewart Rea Tally. Fire in Afghanistan 1914-1929. – New York. 1973. – 45 p.
5. Sykes Persy. A History of Afghanistan. – London. 1940. – 282 p.
6. И.М.Рейснер. Афганистан. – Москва. 1929. – 155 с.
7. Stewart Rea Tally. Fire in Afghanistan 1914-1929. – New York. 1973. – 72-73 p.
8. Adamec Ludwig W. Afghanistan 1900—1923: A Diplomatic History. –Berkeley and Los Angeles:University of California Press,1967. – 124 p.
9. Vartan Gregorian. The Emergence of Modern Afghanistan. – Stanford: California, 1969. – 231 p.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 101.8:316.356.2

OILA VA NIKOH FENOMENINING IJTIMOIY-AKSIOLOGIK MOHIYATI VA KONSTITUTIV PARAMETRLARI

G‘afurov Doniyor Orifovich, Buxoro innovatsiyalar universiteti dotsenti

SOCIO-AXIOLOGICAL ESSENCE AND CONSTITUTIVE PARAMETERS OF THE FAMILY AND MARRIAGE PHENOMENON

G‘afurov Doniyor Orifovich, Associate Professor of Bukhara Innovation University

СОЦИАЛЬНО-АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И КОНСТИТУТИВНЫЕ ПАРАМЕТРЫ ФЕНОМЕНА СЕМЬИ И БРАКА

Гафуров Дониёр Орифович, доцент, Бухарский инновационный университет

https://orcid.org/0009-0000-0969-7236
e-mail: gafurovdoniyor@mail.com

Annotatsiya: *Maqolada oila va nikoh fenomenining ijtimoiy-aksiologik mohiyati va konstitutiv parametrlari ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda “oila” va “nikoh” tushunchalarining etimologik-semantik genezisi, ularning tarixiy-tipologik evolyutsiyasi (qon-qarindosh, punalual, monogam, poligam shakllar) va konseptual xususiyatlari komparativistik metod asosida o‘rganilgan.*

Annotation: *The article analyzes the socio-axiological essence and constitutive parameters of the phenomenon of family and marriage from a socio-philosophical standpoint. The study uses the comparativist method to examine the etymological-semantic genesis of the concepts of "family" and "marriage", their historical-typological evolution (consanguineous, punaluan, monogamous, polygamous forms) and conceptual features.*

Key words: *family institution, marriage phenomenon, socio-axiological essence, constitutive parameters, etymological-semantic genesis.*

Kalit so‘zlar: *oila instituti, nikoh fenomeni, ijtimoiy-aksiologik mohiyat, konstitutiv parametrlar, etimologik-semantik genezis, multifunksionallik prinsipi.*

Аннотация: *В статье с социально-философских позиций проанализированы социально-аксиологическая сущность и конститутивные параметры феномена семьи и брака. В исследовании компаративистским методом изучены этимолого-семантический генезис понятий “семья” и “брак”, их историко-типологическая эволюция (кровнородственные, пуналуальные, моногамные, полигамные формы) и концептуальные особенности.*

Ключевые слова: *институт семьи, феномен брака, социально-аксиологическая сущность, конститутивные параметры, этимолого-семантический генезис.*

Kirish. Oila va nikoh tushunchalari insoniyat ijtimoiy mavjudligining fundamental kategoriyalari sifatida sotsial-falsafiy tafakkurning markaziy obyektlaridan biri bo‘lib kelgan. Antik davrdan boshlab Aristotel, Platon, Konfutsiy kabi mutafakkirlar, o‘rta asrlarda Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, G‘azzoliy, yangi davrda Gegel, Marks, Engels, Dyurkgeym, Parsons va Burdyo o‘z asarlarida oila fenomenini falsafiy-ijtimoiy tahlil ostiga olganlar. Mazkur kategoriyalarning epistemologik murakkabligi ularning biologik, ijtimoiy, axloqiy, huquqiy va iqtisodiy o‘lchamlarni bir vaqtning o‘zida qamrab olishi bilan izohlanadi, shu bois ularni faqat bitta fan doirasida to‘liq o‘rganish cheklangan[1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-iyundagi “Oila institutini mustahkamlash konsepsiyasi”ga doir qarori ushbu

mavzuning strategik ahamiyatini belgilaydi va oila hamda nikoh fenomenini ilmiy-nazariy jihatdan chuqur tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi [2]. Shu sababli ularning ijtimoiy-axloqiy mazmuni, konstitutiv parametrlari va globallashuv sharoitidagi transformatsiyasini o‘rganish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzu bo‘yicha olib borilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, oila va nikoh fenomeni ijtimoiy-falsafiy va aksiologik tadqiqotlarda jamiyatning asosiy institutsional tuzilmasi hamda inson qadriyatlarini shakllantiruvchi muhim omil sifatida talqin qilinadi [3]. Sharq mutafakkirlari, xususan, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy va Jaloliddin Rumiy asarlarida oila inson kamoloti, axloqiy tarbiya va ijtimoiy barqarorlikning asosi sifatida yuksak qadrlangan. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda esa oila va nikoh fenomeni sotsiologik, antropologik va aksiologik yondashuvlar asosida o‘rganilib, uning ijtimoiy institut sifatidagi funksiyalari, qadriyatlar tizimidagi o‘rni hamda konstitutsiyaviy-me’yoriy asoslari keng tahlil etilgan [4]. Xususan, oila institutining reproduktiv, tarbiyaviy, iqtisodiy va ma’naviy funksiyalari, shuningdek, nikohning huquqiy va madaniy jihatlari ilmiy adabiyotlarda alohida e’tibor bilan yoritilgan. Tahlillar shuni ham ko‘rsatadiki, globallashuv jarayonlari oila qadriyatlariga yangi yondashuvlarni kiritib, uning transformatsiyasiga sabab bo‘lmoqda, bu esa mazkur fenomenning konstitutiv parametrlarini qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Asosiy qism. “Oila” leksemasining lingvistik-tarixiy tahlili uning konseptual mazmuni vaqt o‘tishi bilan kengayib borganini ko‘rsatadi. “Farhangi zaboni tojikiy”ga ko‘ra, so‘z arabcha “oil” o‘zagidan kelib chiqib, “ayolmand, niyozmand” ma’nolarini bildirgan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa “oila” so‘zining bir necha semantik qatlamlari ajratiladi: birinchidan, birga yashovchi er-xotin va ularning yaqin qarindoshlaridan iborat xonadon; ikkinchidan, umumiy maqsad va g‘oya bilan birlashgan guruh; uchinchidan, biologik va ilmiy tasnif birligi; to‘rtinchidan, tilshunoslikdagi qardosh tillar guruhi; beshinchidan, og‘zaki nutqda “rafiqa” ma’nosi [5].

Etimologik tahlillar, jumladan M.Fasmer tadqiqotlari, slavyan tillaridagi “sem’ya” tushunchasi dastlab oilaviy-ijtimoiy birlik hamda qarindoshlik munosabatlari bilan bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu holat oila institutining shakllanishida biologik va ijtimoiy omillar, ayniqsa onalik va ayollik funksiyalarining muhim rolini tasdiqlaydi. Shu jihatdan “oila” tushunchasi nafaqat lingvistik birlik, balki ijtimoiy-madaniy va ma’naviy mazmunga ega konsept sifatida namoyon bo‘ladi. Tarixiy jihatdan oila dastlab oddiy demografik birlik bo‘lib, keyinchalik axloqiy, huquqiy va ma’naviy mazmun bilan boyib, murakkab ijtimoiy-falsafiy fenomen darajasiga ko‘tarilgan[6]. Zamonaviy talqinda u nafaqat qarindoshlik, balki emotsional bog‘liqlik va qadriyatlar uzatish tizimi sifatida ham qaraladi. “Nikoh” tushunchasi esa biologik, huquqiy va ma’naviy o‘lchamlarni o‘z ichiga olgan murakkab ijtimoiy institut bo‘lib, sodiqlik va mas’uliyatga asoslangan axloqiy-aksiologik birlik sifatida talqin etiladi. An’anaviy madaniyatda nikoh muqaddas hodisa sifatida qaralsa, zamonaviy davrda uning turli shakllari paydo bo‘lib, transformatsion jarayonlarni ko‘rsatmoqda. Antropologik tadqiqotlar oila va nikoh institutining ibtidoiy qarindoshlik shakllaridan nuklear oilagacha bo‘lgan evolyutsiyasini tasdiqlaydi. Umuman olganda, oila va nikoh tarixan o‘zgaruvchan ijtimoiy konstruktlar bo‘lsa-da, ularning asosiy yadrosi - emotsional bog‘liqlik, axloqiy mas’uliyat va ijtimoiy reproduksiya funksiyasi doimiy saqlanib qoladi.

Oila va nikoh kategoriyalarining konstitutiv parametrlarini tahlil qilish ularning konseptual mohiyatini chuqur tushunish uchun zarur. Birinchi konstitutiv belgi - biologik-emotsional bog‘liqlik [7]. Oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar oddiy ijtimoiy roli munosabatlaridan farqli ravishda chuqur emotsional aloqadorlikka asoslanadi. Zamonaviy nevro-biologik tadqiqotlar (J.Bowlby attachment teoriya, S.Porges polivagal teoriyasi) bu emotsional bog‘liqlikning fiziologik-nevrokimyoviy zaminini ochib bergan: oksitotsin, vazopressin, dopamin va boshqa neyromediatorlarning oilaviy munosabatlardagi roli.

Ikkinchi konstitutiv belgi - axloqiy-aksiologik substans. Oila va nikoh institutlari faqat tarkibiy birlik emas, balki muayyan qadriyatlar tizimini reproduksiya qiluvchi va translyatsiya qiluvchi etopedagogik makondir. Sevgi, sodiqlik, mas’uliyat, hurmat, sabr, kechirimlilik, shukronalik - bu fazilatlar oila va nikohning aksiologik yadrosini tashkil etadi [8]. Klassik o‘zbek paremiologik fondida “Qush uyasida ko‘rganini qiladi”, “Onasini ko‘rib qizini ol” kabi formulalar aynan oila ichidagi aksiologik transmissiyaning falsafiy-pedagogik mohiyatini ifoda etadi.

Uchinchi konstitutiv belgi - huquqiy-normativ tarkib bo‘lib, oila va nikoh institutlari ham

rasmiy qonunchilik (Oila kodeksi va boshqa hujjatlar), ham an'anaviy urf-odatlar asosida tartibga solinadi. To'rtinchi belgi - temporal davomiylik bo'lib, oila va nikoh uzoq muddatli va avlodlararo uzviylikka ega ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Beshinchi belgi - tarixiy-madaniy o'ziga xoslik bo'lib, har bir jamiyatda oila va nikoh universal xarakterga ega bo'lsa-da, milliy madaniyat va an'analar bilan uyg'un holda shakllanadi [9].

Funksional jihatdan oila instituti ko'p qirrali vazifalarni bajaradi. Ular orasida biologik (avlodni davom ettirish), ijtimoiy-pedagogik (shaxsni tarbiyalash va ijtimoiylashtirish), iqtisodiy (xo'jalikni yuritish), emotsional-psixologik (qo'llab-quvvatlash va ruhiy barqarorlik), kommunikativ (shaxslararo aloqalar), madaniy translyatsion (qadriyat va an'analarni uzatish), ijtimoiy nazorat (me'yorlarga rioya etish) hamda identifikatsion (shaxsning asosiy ijtimoiy identitetini shakllantirish) funksiyalarni ajratish mumkin.

Mazkur funksional majmua oila institutining jamiyatdagi o'rnini beqiyos darajada muhimligini ko'rsatadi, chunki u boshqa ijtimoiy institutlardan farqli ravishda bir vaqtning o'zida bir nechta asosiy ijtimoiy vazifalarni kompleks tarzda amalga oshiradi. Funksionalistik yondashuvdan farqli ravishda, konflikt nazariyasi oilani gender tengsizlik, iqtisodiy notenglik va hokimiyat munosabatlari tizimi sifatida talqin qiladi, simvolik interaksionizm esa uni kundalik muloqot va ramziy ma'nolar asosida shakllanuvchi mikroijtimoiy tizim deb qaraydi. Ushbu uch yondashuvni integrativ-aksiologik asosda birlashtirish oila va nikoh fenomenining ko'p qatlamli mohiyatini chuqurroq ochib beradi [10]. XXI asrda oila va nikoh institutlari demografik o'zgarishlar, strukturaviy diversifikatsiya va funksional transformatsiyalarni boshdan kechirmoqda. Shu bilan birga, gender rollarining qayta shakllanishi va raqamli muhitning kuchayishi yangi ijtimoiy jarayonlarni yuzaga keltirmoqda. Globallashuv sharoitida individualistik va kollektivistik qadriyatlar o'rtasidagi muvozanat dolzarb masalaga aylangan. Shu sababli milliy-madaniy qadriyatlar va zamonaviy ijtimoiy jarayonlarni uyg'unlashtirish zamonaviy oilashunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Oila va nikoh fenomenlari ijtimoiy-aksiologik mohiyat va konstitutiv parametrlar jihatidan multifunksional polifonik institutlardir. Oila va nikoh kategoriyalarini falsafiy-konseptual tahlil qilish ularning etimologik kelib chiqishi, tarixiy evolyutsiyasi, konstitutiv belgilari va zamonaviy transformatsion jarayonlarini kompleks yondashuv asosida o'rganishni talab etadi. Ushbu tushunchalarning asosini emotsional bog'liqlik, axloqiy-aksiologik mazmun, huquqiy-normativ asos, tarixiy davomiylik va madaniy o'ziga xoslik tashkil etadi. Klassik sotsiologik nazariyalar va milliy-madaniy, xususan tasavvufiy qarashlarni integrativ-aksiologik yondashuvda uyg'unlashtirish zamonaviy oilashunoslik metodologiyasining muhim yo'nalishidir. Globallashuv va raqamli muhit sharoitida oila va nikoh institutlarini saqlash hamda rivojlantirish ijtimoiy barqarorlikning muhim omili hisoblanadi. Shu bois, ularning konstitutiv parametrlarini empirik o'rganish va zamonaviy transformatsiyalarini tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qoladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-iyundagi "O'zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-5165-sonli qarori. - https://lex.uz
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008. - 176 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2021. - 416 b.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 3-jild. - Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2007. - 688 b.
5. Farhangi zaboni tojikiy. - Dushanbe: Devashtich, 2008. - 952 s.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. - Москва: Прогресс, 1987. - 832 с.
7. Safarov O. Oila ma'naviyati. - Toshkent: Ma'naviyat, 2010. - 156 b.
8. Engels F. Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi. - Toshkent: O'zbekiston, 1965. - 224 b.
9. Levi-Strauss C. The Elementary Structures of Kinship. - Boston: Beacon Press, 1969. - 542 p.
10. Morgan L.H. Ancient Society. - New York: Henry Holt and Company, 1877. - 588 p.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 811.512.133'373.7(091)

O‘ZBEK LEKSIKOGRAFIYASINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA IZOHLI LUG‘ATLARDA FITONIMLARNING TALQINI

Yakubova Gulchexra Ziyatovna,
Qarshi Xalqaro universiteti o’qituvchisi

STAGES OF DEVELOPMENT OF UZBEK LEXICOGRAPHY AND INTERPRETATION OF PHYTONYMS IN EXPLANATORY DICTIONARIES

Yakubova Gulchekhra Ziyatovna,
Lecturer at Karshi International University

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ И ТОЛКОВАНИЕ ФИТОНИМОВ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Якубова Гульчехра Зиятовна,
преподаватель Каршинского международного университета

e-mail:
gyakubova5@gmail.com

https://orcid.org/0009-0005-8706-2785

Annotatsiya: *Mazkur maqolada leksikografiyaning nazariy asoslari, uning tilshunoslikdagi o‘rni va vazifalari tahlil qilinadi. O‘zbek tilida yaratilgan izohli lug‘atlarning shakllanish bosqichlari, ularning tarkibiy xususiyatlari hamda til leksikasidagi o‘zgarishlarni aks ettirishdagi roli yoritiladi. Shuningdek, maqolada fitonimlarning izohli lug‘atlardagi talqini, ularning semantik va uslubiy xususiyatlari hamda terminologik jihatlari tahlil qilinadi. Leksikografik manbalar asosida tilning rivojlanish dinamikasi va uning boshqa tillar bilan o‘zaro aloqasi ochib beriladi.*
Kalit so‘zlar: *leksikografiya, izohli lug‘at, o‘zbek tili, fitonim, terminologiya, leksik qatlam, semantika, lug‘at maqolasi, til taraqqiyoti.*
Abstract: *This article examines the theoretical foundations of lexicography, its role and functions in linguistics. It analyzes the stages of development of explanatory dictionaries of the Uzbek language, their structural features, and their role in reflecting lexical changes. Special attention is given to the interpretation of phytonyms in explanatory dictionaries, including their semantic, stylistic, and terminological characteristics. Based on lexicographic sources, the dynamics of language development and its interaction with other languages are revealed.*
Key words: *lexicography, explanatory dictionary, Uzbek language, phytonyms, terminology, lexicon, semantics, dictionary entry, language development*
Аннотация: *В статье рассматриваются теоретические основы лексикографии, её роль и функции в языкознании. Анализируются этапы формирования толковых словарей узбекского языка, их структурные особенности и значение в отражении лексических изменений. Особое внимание уделяется интерпретации фитонимов в толковых словарях, их семантическим и стилистическим характеристикам, а также терминологическим аспектам. На основе лексикографических источников раскрывается динамика развития языка и его взаимодействие с другими языками.*
Ключевые слова: *лексикография, толковый словарь, узбекский язык, фитонимы, терминология, лексика, семантика, словарная статья, развитие языка.*

KIRISH

Til — jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab va dinamik tizim bo‘lib, uning leksik boyligini o‘rganish, tizimlashtirish va izohlash tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu jihatdan leksikografiya tilning lug‘aviy tarkibini har tomonlama aks ettiruvchi, uni tartibga soluvchi hamda ilmiy asosda tavsiflovchi mustaqil soha sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Leksikografiya orqali til birliklari nafaqat qayd etiladi, balki ularning semantik tuzilishi, qo‘llanish doirasi, uslubiy xususiyatlari va tarixiy taraqqiyoti ham izchil yoritiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda leksikografiya tilning real holatini aks ettiruvchi, uning rivojlanish jarayonini kuzatish imkonini beruvchi muhim ilmiy-amaliy vosita sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, jamiyat hayotidagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar til leksikasida bevosita aks etib, yangi so‘zlar va ma’nolarning shakllanishiga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida lug‘atlarni muntazam ravishda yangilab borish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu ma’noda izohli lug‘atlar til taraqqiyotining o‘ziga xos ko‘zgusi bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek leksikografiyasi ham uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan bo‘lib, unda yaratilgan izohli lug‘atlar tilning turli davrlardagi leksik holatini aks ettiradi. Ayniqsa, XX asrda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, mustaqillikdan keyingi davrda til siyosatining yangilanishi hamda global jarayonlarning kuchayishi o‘zbek tilining lug‘at tarkibida sezilarli o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Bu o‘zgarishlar esa izohli lug‘atlarning yangi avlodini yaratish va mavjudlarini takomillashtirish zaruratini kuchaytirdi.

Shu bilan birga, zamonaviy leksikografiyada antroposentrik yondashuv, korpus lingvistikasi va raqamli texnologiyalar asosida lug‘atlar tuzish jarayonlari keng rivojlanmoqda. Bu esa til birliklarini yanada aniq, tizimli va real nutqiy materiallar asosida tavsiflash imkonini bermoqda.

Mazkur maqolada o‘zbek leksikografiyasining rivojlanish bosqichlari, izohli lug‘atlarning nazariy va amaliy ahamiyati hamda ularda fitonimlarning leksikografik talqini masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbek leksikografiyasi tilshunoslikning eng muhim va mustaqil yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u so‘z boyligini yig‘ish, tizimlashtirish, izohlash va lug‘at shaklida taqdim etish bilan shug‘ullanadi. Leksikografiya tilning real holatini aks ettiruvchi, uni saqlovchi va kelajak avlodlarga yetkazuvchi ilmiy soha sifatida tilshunoslik tizimida alohida o‘rin tutadi [1].

Tadqiqotda tavsifiy (deskriptiv), qiyosiy-tarixiy, struktur-semantik hamda leksikografik tahlil usullaridan foydalanildi. Izohli lug‘atlar materiallarini tahlil qilish orqali fitonimlarning berilish shakllari, ularning semantik izohlari, uslubiy belgilari va terminologik maqomi o‘rganildi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atlari leksik tizimni ilmiy asosda tasniflashning asosiy manbasi hisoblanadi. Ayniqsa, 1981-yilda nashr etilgan ikki jildli izohli lug‘at o‘zbek leksikografiyasining ilmiy asoslarini shakllantirishda muhim bosqich bo‘lgan [2]. Keyinchalik 2006–2008-yillardagi besh jildli izohli lug‘at va 2020-yilgi qayta nashr tilning zamonaviy holatini aks ettiruvchi muhim manbalar sifatida xizmat qilgan [3].

Tadqiqot davomida fitonimlar (o‘simlik nomlari) alohida leksik-semantik guruh sifatida tahlil qilindi. Fitonimlarning lug‘atlarda berilish usuli, ularning ilmiy va xalq tilidagi qo‘llanilishi, botanik termin sifatidagi maqomi ham o‘rganildi.

MUHOKAMA

O‘zbek leksikografiyasi bir necha tarixiy bosqichlarda shakllangan bo‘lib, har bir bosqich tilning ijtimoiy, madaniy va ilmiy rivoji bilan uzviy bog‘liqdir.

Dastlabki bosqichlarda lug‘atchilik asosan so‘zlarni yig‘ish va sodda izohlashga qaratilgan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda u ilmiy tizimlashgan fan darajasiga ko‘tarildi. Ayniqsa, 1981-yilgi ikki jildli izohli lug‘at o‘zbek tilining 60 mingdan ortiq leksik birliklarini qamrab olgan holda, leksikografik tizimning asosiy poydevorini yaratdi [2].

Ushbu lug‘atda fitonimlar ilmiy va izohiy yondashuv asosida berilgan. Masalan, “eman” fitonimi “yog‘ochi oqish va juda qattiq, keng yaproqli, jigarrang uzunchoq hosilali daraxt” sifatida izohlangan [2]. Bu ta’rif fitonimning

TAMADDUN NURI

nafaqat tashqi ko‘rinishini, balki uning biologik va funksional xususiyatlarini ham yoritadi.

Fitonimlar lug‘atlarda uch xil darajada talqin qilinadi:

-Ilmiy termin sifatida (botanika sohasi uchun);

-Umumxalq leksik birligi sifatida (kundalik nutqda);

-Madaniy va frazeologik birlik sifatida (maqol va iboralarda).

Shuningdek, fitonimlar ko‘pincha bot. (botanika) belgisi bilan berilib, ularning terminologik maqomini ko‘rsatadi [3].

2001-yilda nashr etilgan “Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati” esa leksik birliklarning qo‘llanish chastotasiga asoslangan holda tuzilgan bo‘lib, zamonaviy leksikografiyaning yangi bosqichini ifodalaydi [4]. Bu lug‘at tilning dinamik rivojini aks ettiruvchi muhim ilmiy manba hisoblanadi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari o‘zbek leksikografiyasining quyidagi rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini berdi:

1. Ilk empirik bosqich

So‘zlarni yig‘ish va oddiy izohlashga asoslangan davr.

2. Ilmiy tizimlashuv bosqichi (1981)

Ikki jildli izohli lug‘at orqali leksik tizimning ilmiy asosda shakllanishi [2].

3. Kengaytirilgan leksikografiya bosqichi (2006–2008)

Besh jildli izohli lug‘at orqali tilning barcha qatlamlarini keng yoritish [3].

4. Zamonaviy bosqich

Elektron lug‘atlar, korpus lingvistikasi va chastotali lug‘atlar asosida rivojlanish.

Fitonimlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki:

-ular ilmiy termin sifatida barqaror tizimga ega;

-xalq tilida metaforik va obrazli ma’nolarda qo‘llanadi;

-lug‘atlarda ularning izohi ko‘pincha keng va tavsifiy bo‘ladi.

Masalan, 1981-yilgi lug‘atda “anjir” fitonimi “butasimon, sershox, shirali, sovuqqa chidamsiz mevali daraxt” sifatida izohlangan [4]. Bu esa fitonimlarning keng qamrovli semantik talqinini ko‘rsatadi.

XULOSA

O‘zbek leksikografiyasi tarixiy taraqqiyot jarayonida murakkab va ko‘p bosqichli rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan. Izohli lug‘atlar bu jarayonda tilning leksik boyligini saqlash, tizimlashtirish va standartlashtirishning asosiy ilmiy vositasi bo‘lib xizmat qilgan.

Fitonimlarning izohli lug‘atlardagi talqini ularning ko‘p qatlamli lingvistik birlik ekanligini ko‘rsatadi. Ular bir vaqtning o‘zida:

-ilmiy termin,

-umumxalq so‘zi,

-madaniy obraz

-sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bois fitonimlarni leksikografik jihatdan o‘rganish o‘zbek tilining semantik tizimini chuqurroq tahlil qilishga va uning tarixiy rivojini anglashga imkon beradi.

Zamonaviy leksikografiya esa raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashib, tilni real vaqt rejimida kuzatish va yangilash imkonini bermoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (2 jild). Toshkent: Fan, 1981.

2.O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jild). Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

3.O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (qayta nashr). Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.

4.Madvaliyev, A., va boshqalar. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. Toshkent: Sharq, 2001.

5.Hojiyev, A. O‘zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. Toshkent: Tafakkur, 2016.

6.Yo‘ldoshev, B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2012.

7.Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. Toshkent: Universitet, 2010.

8.Hartmann, R. R. K., & James, G. Dictionary of lexicography. London: Routledge, 1998.

9.Crystal, D. A dictionary of linguistics and phonetics. Oxford: Blackwell, 2003.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK:096.374.181

RAQAMLASHTIRILGAN ADLIYA TIZIMIDA NOGIRONLAR HUQUQLARINING TA'MINLANISHI: MUAMMO VA YECHIMLAR

[1]Komolov Dilshod Pulatovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi professori,
tarix fanlari doktori (DSc)

[2]Xamdamov Murodali Akram o'g'li
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrasi stajyor o`qituvchisi

ENSURING THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE DIGITALIZED JUSTICE SYSTEM: PROBLEMS AND SOLUTIONS

[1]Komolov Dilshod Pulatovich,
Professor of the Department of History and Social Sciences,
University of Economics and Pedagogy,
Doctor of Historical Sciences (DSc)

[2]Khamdamov Murodali Akram o'g'li,
Trainee Teacher of the Department of History and Social Sciences,
University of Economics and Pedagogy

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ ЛИЦ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В ЦИФРОВИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЕ ЮСТИЦИИ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

[1]Комолов Дилшод Пулатович,
профессор кафедры истории и социальных наук
Университета экономики и педагогики,
доктор исторических наук (DSc)

[2]Хамдамов Муродали Акрам угли,
стажёр-преподаватель кафедры «История и социальные науки» Университета экономики и педагогики

[1]dilshod.komolov.2025@bk.ru
[2]https://orcid.org/0009-0000-6812-4577

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida sud-adliya tizimini raqamlashtirish jarayonida nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlash masalalari tahlil qilinadi. Raqamli sud xizmatlarining inklyuzivligi baholanib, mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.*

Kalit so'zlar: *Raqamlashtirish, sud tizimi, nogironlar huquqlari, inklyuzivlik, sun'iy intellekt, sud majlisi, surdo tarjimon, fuqarolik jamiyati, raqamli adliya.*

Annotation: *This article analyzes the issues of ensuring the rights of persons with disabilities in the process of digitalizing the judicial system of Uzbekistan. The inclusiveness of digital court services is assessed, and proposals are made to address existing challenges.*

Keywords: *Digitalization, judicial system, rights of persons with disabilities, inclusiveness, artificial intelligence, court hearing, sign language interpreter, civil society, digital justice.*

Аннотация: *В данной статье анализируются вопросы обеспечения прав лиц с инвалидностью в процессе цифровизации судебно-правовой системы Узбекистан. Оценивается инклюзивность цифровых судебных услуг, а также предлагаются пути решения существующих проблем.*

Ключевые слова: *Цифровизация, судебная система, права людей с инвалидностью, инклюзивность, искусственный интеллект, судебное заседание, сурдопереводчик, гражданское общество, цифровая юстиция.*

Dolzarbligi. Bugungi kunda adliya tizimini raqamlashtirish davlat xizmatlarining tezkorligi, shaffofligi va qulayligini oshirmoqda, biroq bu jarayonda nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlarini to‘liq ta’minlash masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Chunki elektron xizmatlardan foydalanishda veb-platformalarning moslashmaganligi, maxsus imkoniyatlarning yetarli emasligi, raqamli savodxonlik va texnik vositalar cheklanganligi ular uchun adolatga erkin kirishda to‘siqlar yaratmoqda. O‘zbekistonda inklyuziv jamiyat qurish, inson huquqlarini himoya qilish hamda davlat xizmatlarini raqamlashtirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar sharoitida raqamlashtirilgan adliya tizimida nogironlar huquqlarini ta’minlashdagi muammo va yechimlarni ilmiy tahlil qilish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada raqamlashtirilgan adliya tizimida nogironlar huquqlarining ta’minlanish holatini o‘rganishda kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida tahliliy, qiyosiy-huquqiy, tizimli, statistik hamda sotsiologik metodlardan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida sud-huquq tizimini modernizatsiya qilish, aholiga davlat xizmatlarini tezkor va qulay shaklda ko‘rsatish hamda inson huquqlarini ta’minlashga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur jarayonda sud tizimini raqamlashtirish alohida o‘rin egallaydi. Elektron murojaat yuborish, sud qarorlarini onlayn olish, videokonferensiya orqali sud majlislarini o‘tkazish, sud ishlari bo‘yicha ma’lumotlarni masofadan kuzatish kabi imkoniyatlar fuqarolar uchun yangi qulayliklarni yaratmoqda. Biroq ushbu yangilanishlar barcha qatlamlar, xususan nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun teng darajada foydali bo‘lishi masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash va inklyuziv muhit yaratishga katta e’tibor qaratilmoqda. Xususan, 2017 yil 1 dekabrdagi PF-5270-son Farmon [3] hamda 2020 yil 15 oktyabrdagi O‘RQ-641-son “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonun [2] bilan ular uchun teng imkoniyatlar, to‘siqsiz muhit va davlat xizmatlaridan foydalanish kafolatlandi. Mazkur huquqiy asoslar sud tizimini raqamlashtirish jarayonida ham nogironligi bo‘lgan shaxslarning elektron xizmatlar va odil sudlovga teng kirish huquqlarini ta’minlashga xizmat qilmoqda.

Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlarini ta’minlash demokratik huquqiy davlatning muhim mezonlaridan biridir. BMTning United Nations “Nogironlar huquqlari to‘g‘risida”gi Konvensiyasi [6] nogiron shaxslarning jamiyat hayotida teng va faol ishtirok etishini ta’minlashni davlatlar zimmasiga yuklaydi. Mazkur xalqaro standartlarga muvofiq ravishda O‘zbekistonda ham nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqiy maqomini mustahkamlash, ularni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hamda davlat xizmatlaridan teng foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish bo‘yicha muhim qadamlar tashlangan.

Mamlakatimizda nogironligi bo‘lgan shaxslar sonining sezilarli ekani ham ushbu masalaning dolzarbligini ko‘rsatadi. 2025 yil I choragi holatiga ko‘ra, respublikada nogironligi bo‘lgan shaxslar soni 1 milliondan ortiqni tashkil etadi. [10] Bu esa sud va adliya xizmatlaridan foydalanuvchilar orasida ham ushbu toifa vakillari salmoqli ulushga ega ekanini anglatadi. Shu bois, sud tizimini raqamlashtirish jarayonida nogironlar

manfaatlarini hisobga olish shunchaki ijtimoiy masala emas, balki huquqiy zaruratdir.

Raqamli adliya tizimining asosiy afzalliklaridan biri – masofadan turib sudga murojaat qilish imkoniyatidir. Harakatlanishida cheklovi bo‘lgan shaxslar uchun sud binosiga borish ko‘pincha murakkab jarayon hisoblanadi. Elektron ariza topshirish, onlayn konsultatsiya olish yoki videokonferensiya orqali sud majlisida qatnashish kabi imkoniyatlar ular uchun sezilarli qulaylik yaratadi. Natijada vaqt, transport xarajatlari va jismoniy qiyinchiliklar kamayadi. Bu esa odil sudlovga erishish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Biroq amaliyotda raqamli tizimlarning barchasi ham nogironlar ehtiyojiga moslashtirilmagan. Ko‘zi ojiz yoki zaif ko‘ruvchi shaxslar uchun ayrim elektron platformalarda ekran o‘quvchi dasturlar bilan moslik yetarli emas. Sayt menyularining murakkabligi, ovozli yo‘riqnomaning yo‘qligi, matnlarni kattalashtirish imkoniyatining cheklangani ularga qiyinchilik tug‘diradi. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan fuqarolar uchun esa videomateriallarda subtitrlarning yo‘qligi yoki ishora tili tarjimasi mavjud emasligi muammo hisoblanadi. Natijada axborot olish va sud jarayonini tushunish imkoniyati cheklanadi.

Sud binolaridagi jismoniy infratuzilma masalasi ham dolzarbdir. Raqamlashtirish jarayoni faqat elektron xizmatlar bilan cheklanmaydi. Agar sud binolarida panduslar, maxsus liftlar, qulay kirish yo‘laklari, moslashtirilgan sanitariya xonalari bo‘lmasa, nogiron shaxsning sudga borib ishtirok etishi qiyinlashadi. Demak, raqamli adliya tizimi texnologik vositalar bilan bir qatorda jismoniy inklyuzivlikni ham nazarda tutishi lozim.

Sud majlislarida surdo tarjimonlar ishtiroki alohida ahamiyatga ega. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan shaxs da’vogar, javobgar, guvoh yoki jabrlanuvchi sifatida sudda qatnashganda u o‘z huquq va majburiyatlarini to‘liq anglab yetishi zarur. Bunda professional surdo tarjimon xizmati hal qiluvchi vosita hisoblanadi. Afsuski, amaliyotda bunday mutaxassislar soni yetarli emas. Shu sababli sud organlari huzurida sertifikatlangan tarjimonlar reyestrini shakllantirish va ularni masofadan turib jalb etish tizimini yaratish maqsadga muvofiqdir.

Sun’iy intellekt texnologiyalari ushbu yo‘nalishda katta imkoniyatlarga ega. Real vaqt rejimida nutqni matnga aylantirish, avtomatik subtitr yaratish, matnni ovozli shaklda o‘qib berish, oddiy tilga tarjima qilish, ishora tilini tanish dasturlaridan foydalanish sud tizimida inklyuzivlikni kuchaytirishi mumkin. Biroq sun’iy intellektdan foydalanishda shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, axborot xavfsizligi va texnik xatolarni kamaytirish masalalariga jiddiy e’tibor qaratilishi lozim. [8]

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab rivojlangan davlatlarda raqamli adliya tizimi nogironlar ehtiyojiga mos ravishda shakllantirilmoqda. Estoniya elektron davlat xizmatlari tizimida foydalanuvchi qulayligi va raqamli kirish imkoniyati ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. AQShda esa Americans with Disabilities Act asosida davlat xizmatlarining nogironlar uchun mos bo‘lishi majburiy talab sanaladi. European Union hududida esa davlat veb-resurslarining qulayligini ta’minlash bo‘yicha maxsus standartlar joriy etilgan. Ushbu tajribalar O‘zbekiston uchun ham muhim amaliy ahamiyatga ega.

Fuqarolik jamiyati institutlarining ishtiroki ham muhim omildir. Nogironlar uyushmalari, nodavlat notijorat tashkilotlari, mustaqil ekspertlar va volontyorlar sud tizimini takomillashtirish bo‘yicha takliflar berishi mumkin. Aynan nogiron shaxslarning o‘zlari duch kelayotgan muammolarni amaliy jihatdan yaxshi biladi. Shu bois, yangi elektron platformalarni yaratishda ularning fikrini olish, sinov jarayonlariga jalb etish va muntazam monitoring olib borish zarur.

Raqamli savodxonlik masalasi ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak. Nogironligi bo‘lgan ayrim fuqarolar zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli bepul o‘quv kurslari, videoqo‘llanmalar, sodda interfeysli mobil ilovalar va maslahat markazlarini tashkil etish lozim. Chunki tizim qanchalik zamonaviy bo‘lmasin, undan foydalanuvchi foydalana olmasa, amaliy samara pasayadi.

Shuningdek, sud xodimlari va sudyalar uchun ham maxsus malaka oshirish dasturlari joriy etilishi zarur. Ularda nogiron shaxslar bilan muloqot etikasi, protsessual tenglik, inklyuziv xizmat ko‘rsatish va assistiv texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha bilimlar shakllantirilishi

kerak. Bu esa sud jarayonlarida inson qadr-qimmatini ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston sud tizimini raqamlashtirish jarayoni odil sudlov samaradorligini oshirishga xizmat qilayotgan muhim islohotlardan biridir. Biroq uning chinakam samarasi barcha fuqarolar, jumladan nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun teng imkoniyat yaratilgandagina namoyon bo‘ladi. Elektron platformalarni universal dizayn asosida takomillashtirish, sud infratuzilmasini moslashtirish, surdo tarjimonlar tizimini rivojlantirish, sun’iy intellekt yechimlarini joriy etish hamda fuqarolik jamiyati bilan hamkorlikni kuchaytirish orqali inklyuziv raqamli adliya tizimini shakllantirish mumkin. Shu tariqa raqamlashtirish jarayoni nafaqat texnologik yangilanish, balki inson huquqlarini ta’minlashning zamonaviy vositasiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 15 oktyabrdagi O‘RQ-641-son Qonuni. “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 dekabrdagi PF-5270-son Farmoni. Nogironligi bo‘lgan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 16 yanvardagi PF-11-son Farmoni. Odil sudlovga erishish imkoniyatlarini yanada kengaytirish va sudlar faoliyati samaradorligini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida.
6. O‘zbekiston Respublikasining 2021 yil 7 iyundagi Qonuni. BMT Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyasini ratifikatsiya qilish haqida.
7. Supreme Court of Uzbekistan rasmiy ma’lumotlari va sud tizimini raqamlashtirishga oid axborot materiallari. – https://www.sud.uz/
8. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi rasmiy ma’lumotlari. – www.minjust.uz
9. Legal Tech va raqamli adliya tizimlari bo‘yicha xorijiy ilmiy manbalar hamda tahliliy maqolalar.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.013:37.091.12:005.336.2

PEDAGOGLARNING BOSHQARUV KOMPETENSIYASINI OSHIRISHDA MILLIY INNOVATSION YONDASHUVLAR

Isabekov Bahodir Isabek o‘g‘li, Toshkent davlat tibbiyot universiteti Yoshlar bilan ishlash, ma’naviyat va ma’rifat boshqarmasi uslubchisi, Toshkent davlat tibbiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi

NATIONAL INNOVATIVE APPROACHES TO IMPROVING THE MANAGEMENT COMPETENCE OF TEACHERS

Isabekov Bahodir Isabek oglu, Methodologist of the Department of Youth Work, Spirituality and Enlightenment of Tashkent State Medical University, Independent Researcher of Tashkent State Medical University

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЕЙ

Исабеков Баходир Исабек оглы, методист кафедры работы с молодежью, духовности и просвещения Ташкентского государственного медицинского университета, независимый исследователь Ташкентского государственного медицинского университета

https://orcid.org/0009-0008-7297-7976
e-mail: maksimovbahodir1991@gmail.com

Annotatsiya: *Pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini oshirish zamonaviy ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlovchi muhim omildir. Maqolada milliy innovatsion yondashuvlar asosida boshqaruv malakasini rivojlantirishning samarali yo‘llari tahlil qilinadi. Ta’lim muassasalarida rahbar va ustozlarning pedagogik boshqaruv ko‘nikmalarini mustahkamlash orqali ta’lim sifati va innovatsion faoliyatni oshirish mumkinligi muallif tomonidan ta’kidlanadi. Shu bilan birga, maqolada milliy an’analar, zamonaviy texnologiyalar va innovatsion metodlar uyg‘unligida boshqaruv tizimini takomillashtirishning strategik yondashuvlari ko‘rib chiqiladi. Muallif o‘z tadqiqotida amaliy misollar va nazariy asoslarni birlashtirib, pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini oshirishga qaratilgan milliy innovatsion modellarning ahamiyatini ochib beradi. Natijada, maqola ta’lim tizimida sifatni oshirish, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini rag‘batlantirish va innovatsion jarayonlarni joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni shakllantiradi.*

Tayanch so‘zlar: *pedagog, boshqaruv kompetensiyasi, milliy innovatsion yondashuv, ta’lim sifatini oshirish, pedagogik boshqaruv, innovatsion metodlar, strategik rivojlanish.*

Abstract: *Enhancing the managerial competence of teachers is an important factor in ensuring the effectiveness of the modern educational process. The article analyzes effective ways of developing management skills based on national innovative approaches. The author emphasizes that strengthening the pedagogical management skills of leaders and teachers in educational institutions can improve the quality of education and promote innovative activities. At the same time, the article examines strategic approaches to improving the management system through the integration of national traditions, modern technologies, and innovative methods. In the study, the author combines practical examples with theoretical foundations,*

highlighting the significance of national innovative models aimed at developing teachers' managerial competence. As a result, the article provides practical recommendations for improving the quality of the education system, encouraging the professional development of teachers, and implementing innovative processes.

Keywords: *teacher, managerial competence, national innovative approach, improvement of education quality, pedagogical management, innovative methods, strategic development.*

Аннотация: *Повышение управленческой компетентности педагогов является важным фактором обеспечения эффективности современного образовательного процесса. В статье анализируются эффективные пути развития управленческих навыков на основе национальных инновационных подходов. Автор подчеркивает, что укрепление педагогических управленческих навыков руководителей и преподавателей в образовательных учреждениях способствует повышению качества образования и развитию инновационной деятельности. Вместе с тем в статье рассматриваются стратегические подходы к совершенствованию системы управления в условиях гармоничного сочетания национальных традиций, современных технологий и инновационных методов. Автор в своем исследовании объединяет практические примеры и теоретические основы, раскрывая значение национальных инновационных моделей, направленных на развитие управленческой компетентности педагогов.*

В результате статья формирует практические рекомендации по повышению качества образовательной системы, стимулированию профессионального развития педагогов и внедрению инновационных процессов.

Ключевые слова: *педагог, управленческая компетентность, национальный инновационный подход, повышение качества образования, педагогическое управление, инновационные методы, стратегическое развитие.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini oshirish masalasi murakkab va ko‘p qirralidir. Bunda nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko‘nikmalar, innovatsion yondashuvlar va milliy ta'lim an'analari uyg‘unligi talab etiladi. Pedagoglarning boshqaruv malakasini rivojlantirish jarayoni ta'lim muassasalarining samaradorligini oshirish, ta'lim sifatini yaxshilash va pedagoglarning kasbiy salohiyatini kengaytirish kabi ko‘plab maqsadlarni o‘z ichiga oladi. Shu sababli, bu mavzu dolzarb bo‘lib, ilmiy va amaliy jihatdan keng tadqiq etishni talab qiladi.

Maqolaning obyekti sifatida pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasi va ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar tanlangan. Pedagogik boshqaruvning samaradorligi nafaqat muassasa rahbarlarining, balki ustozlarning ham kompetensiyasiga bog‘liq. Shu bois, boshqaruv ko‘nikmalarini rivojlantirish jarayoni murakkab tizim sifatida qaraladi va har bir bosqichda metodik va innovatsion yondashuvlarni talab qiladi[1].

Maqolaning vazifasi pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini oshirishda milliy innovatsion yondashuvlarning samaradorligini tahlil qilish, mavjud metodik vositalar va strategiyalarni o‘rganish, shuningdek, ta'lim tizimida ushbu kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Muallif ta'kidlaydiki, pedagoglarning boshqaruv ko‘nikmalarini oshirish nafaqat ularning shaxsiy kasbiy rivojlanishiga, balki butun ta'lim muassasasining innovatsion salohiyatiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Asosiy qism. Pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini oshirish masalasi ta'lim sohasida keng o‘rganilgan, lekin milliy innovatsion yondashuvlar bilan bog‘liq tadqiqotlar hali ham nisbatan cheklangan. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilganda, bir qancha tadqiqotchilar pedagog boshqaruvining nazariy asoslarini ishlab chiqqanini ko‘rish mumkin. Masalan, John Dewey o‘zining pedagogik nazariyasida boshqaruvni o‘quv jarayonining ajralmas qismi sifatida ko‘rsatadi va pedagogning rahbarlik kompetensiyasini o‘quvchilarning rivojlanishi bilan bog‘lashga urg‘u beradi. Muallif ta'kidlaydiki, Deweyning nazariyasi pedagog boshqaruv kompetensiyasining amaliy jihatlarini shakllantirishda asosiy yo‘nalishlarni beradi [2]. Shuningdek, Lev Vygotsky pedagogik boshqaruvda ijtimoiy hamkorlik va o‘quvchilarning zonal rivojlanish konsepsiyasini tavsiflaydi. Muallif fikricha, Vygotskyning

g‘oyalari innovatsion yondashuvlar bilan uyg‘unlashganda, pedagoglarning boshqaruv ko‘nikmalarini shakllantirishning samarali mexanizmlarini yaratadi. Bu esa ta’lim muassasalarida rahbar va ustozlar uchun amaliy metodlarni ishlab chiqishga imkon beradi. Milliy kontekstga oid tadqiqotlarda esa, Sh. Karimov ta’lim tizimida milliy qadriyatlar va an’analarni hisobga olgan boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirishning samarali usullarini tavsiflaydi. Muallif shuni alohida ta’kidlaydiki, milliy innovatsion yondashuvlar nafaqat nazariy asoslarni, balki amaliy metodlarni ham boyitadi, pedagoglarning boshqaruv salohiyatini oshirishga yordam beradi [3].

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda pedagog boshqaruv kompetensiyasining komponentlari – strategik fikrlash, tashkilotchilik, innovatsion g‘oya ishlab chiqish va jamoani boshqarish ko‘nikmalari sifatida aniqlanadi. Muallif ushbu nazariy asoslarni o‘z tadqiqotida milliy innovatsion yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish orqali, pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini yanada samarali oshirish yo‘llarini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, iqtiboslar orqali ko‘rinib turibdiki, pedagog boshqaruvi nafaqat texnologik yondashuv, balki shaxsiy va kasbiy rivojlanishga ham bog‘liq jarayon sifatida qaraladi [4].

Metodlarning afzalliklari. Ushbu tadqiqotda metodologiya sifatida milliy innovatsion yondashuvlarga asoslangan kompleks yondashuv qo‘llanilgan. Muallif ta’kidlaydiki, pedagog boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirish faqat nazariy bilimlar bilan emas, balki amaliy faoliyat va strategik boshqaruv ko‘nikmalarini uyg‘unlashtirish orqali samarali bo‘ladi. Tadqiqot metodlari ikki asosiy yo‘nalishda birlashtirilgan: nazariy va empirik. Nazariy metodlar qatoriga adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik va boshqaruv nazariyalarini solishtirish, milliy va xorijiy tajribalarni o‘rganish kiradi. Muallif bu metodlarni qo‘llash orqali pedagog boshqaruvining nazariy asoslarini mustahkamlashga va milliy innovatsion yondashuvlarni aniqlashga erishganini bildiradi. Masalan, pedagog boshqaruvi kompetensiyasining komponentlari – strategik fikrlash, innovatsion qaror qabul qilish, jamoani boshqarish va tashkilotchilik – nazariy jihatdan aniqlanadi va maqolada asosiy tadqiqot obyektiga moslashtiriladi [5].

Empirik metodlar esa amaliy tadqiqot va kuzatuvlarni o‘z ichiga oladi. Muallif pedagoglarning boshqaruv ko‘nikmalarini baholashda anketalar, so‘rovnomalar va intervyu metodlaridan foydalangan. Bu yondashuv orqali pedagoglarning amaliy salohiyati, innovatsion yondashuvlarni qo‘llash darajasi va boshqaruv malakasi haqida aniq ma’lumotlar to‘plangan. Shu bilan birga, muallif pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini oshirish bo‘yicha milliy innovatsion dasturlarni tatbiq etishning samaradorligini baholashga imkon yaratadi.

Muallif metodologiyada tahlil, solishtirish va sintez kabi ilmiy prinsiplardan foydalanishni ham alohida ta’kidlaydi. Bu prinsiplar yordamida tadqiqot natijalari nafaqat statistik ma’lumotlar, balki strategik tavsiyalar shaklida ham ko‘rsatiladi. Shu bilan birga, milliy innovatsion yondashuvlarni qo‘llash orqali pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini oshirish jarayoni tizimli va uzluksiz bo‘lishi ta’minlanadi. Natijada, muallif fikricha, ushbu metodologiya pedagog boshqaruv kompetensiyasini oshirish bo‘yicha tadqiqotning ilmiy va amaliy qiymatini mustahkamlaydi, nazariy asoslarni amaliy tajribalar bilan bog‘laydi.

Tahlil va muhokama. Muallifning tadqiqoti natijalarini tahlil qilganda, pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini oshirishda milliy innovatsion yondashuvlarning samaradorligi aniq ko‘rinadi. Jadvaldagi ko‘rsatkichlar pedagoglarning strategik fikrlash va jamoani boshqarish bo‘yicha yuqori bahoga ega ekanini, biroq innovatsion qaror qabul qilish va tashkilotchilik ko‘nikmalarida ba’zi kamchiliklar mavjudligini ko‘rsatadi. Bu esa muallif fikricha, amaliy malaka oshirish va innovatsion treninglar orqali bartaraf etilishi mumkin.

Muallif tahliliga ko‘ra, pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasi yuqori darajada bo‘lsa-da, innovatsion yondashuvlarni kengroq tatbiq etish muhimdir. Shu nuqtai nazardan, jamoani boshqarish va strategik fikrlash komponentlari yaxshi natijalar berayotgan bo‘lsa-da, tashkilotchilik va innovatsion qaror qabul qilish ko‘nikmalarini kuchaytirish orqali ta’lim samaradorligini yanada oshirish mumkin [6]. Shuningdek, muallifning kuzatuvi shuni ko‘rsatadiki, milliy innovatsion yondashuvlarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish pedagoglarning motivatsiyasini oshiradi,

boshqaruv kompetensiyasini rivojlantiradi va ta’lim sifatini barqaror yaxshilashga xizmat qiladi. Natijalar pedagoglarning amaliy malakasi va nazariy bilimlarini uyg‘unlashtirish orqali, ta’lim muassasalarida innovatsion jarayonlarni rivojlantirishda muhim zamin yaratadi.

Muallif xulosasiga ko‘ra, tahlil va muhokama pedagog boshqaruv kompetensiyasining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek, milliy innovatsion yondashuvlarni qo‘llash orqali samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bu natijalar amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Muallif fikricha, pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini oshirish ta’lim tizimining sifatini yaxshilash, innovatsion jarayonlarni rivojlantirish va pedagoglarning kasbiy salohiyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, pedagoglar strategik fikrlash va jamoani boshqarish komponentlarida yuqori darajada bo‘lib, bu ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, innovatsion qaror qabul qilish va tashkilotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishda qo‘shimcha malaka oshirish dasturlari talab etiladi. Innovatsion yondashuvlarni ta’lim jarayoniga joriy etish pedagoglarning boshqaruv kompetensiyasini tizimli rivojlantirishga yordam beradi. Bunday yondashuvlar nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki amaliy ko‘nikmalarni oshirish, pedagoglarni motivatsiyalash va muassasa samaradorligini oshirish imkonini yaratadi. Pedagog boshqaruv kompetensiyasini oshirish uchun milliy an’analar va zamonaviy innovatsion metodlarni uyg‘unlashtirish zarur; boshqaruv ko‘nikmalarini rivojlantirish amaliy treninglar, seminarlar va innovatsion loyihalar orqali amalga oshirilishi lozim; natijalar esa ta’lim sifatini barqaror oshirish va pedagoglarning shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot pedagoglarning boshqaruv salohiyatini oshirishga qaratilgan milliy innovatsion yondashuvlarni ilmiy va amaliy asoslashga hissa qo‘shadi. Muallifning yondashuvi ta’lim tizimida sifatni oshirish, innovatsion jarayonlarni rivojlantirish va pedagoglarning malakasini tizimli ravishda oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni shakllantirishga imkon beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. John Dewey. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.
2. Lev Vygotsky. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
3. Sh. Karimov. Milliy ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlar. Tashkent: O‘zbekiston Pedagogika Universiteti, 2019.
4. Innovatsion Pedagogika va Boshqaruv. Tashkent: O‘qituvchi Nashriyoti, 2020.
5. Educational Leadership: Theory and Practice. New York: Pearson, 2017.
6. Pedagogical Management and Competency Development. London: Routledge, 2018.
7. Milliy innovatsion yondashuvlar va ta’lim sifatini oshirish. Ta’lim va Innovatsiya, 2021; 12(3): 45–59.
8. Leadership Competencies in Modern Education. Journal of Educational Management, 2020; 14(2): 102–118.
9. M. Ismoilov. Pedagogik boshqaruv va innovatsion yondashuvlar. Tashkent: Fan va Texnologiya, 2022.
10. Innovative Approaches to Teacher Leadership. International Review of Education, 2019;

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.018.43:004

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TYUTORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Isabekov Shavkat Isabekovich, O'zbekiston davlat konservatoriyasi, Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi bosh mutaxassisi, Toshkent davlat tibbiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi

TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING TUTORING ACTIVITIES IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Isabekov Shavkat Isabekovich, Chief Specialist of the Department of Education Quality Control, State Conservatory of Uzbekistan, Independent Researcher, Tashkent State Medical University

ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ РАЗРАБОТКИ РЕПЕТИТОРСКИХ ЗАНЯТИЙ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Исабеков Шавкат Исабекович, главный специалист отдела контроля качества образования Государственной консерватории Узбекистана, независимый исследователь, Ташкентский государственный медицинский университет

https://orcid.org/0009-0007-7280-4285
e-mail: shavkatisabekovich@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola raqamli ta'lim muhitida tyutorlik faoliyatini rivojlantirishning zamonaviy texnologiyalarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada elektron platformalar, onlayn kurslar, virtual konsultatsiyalar va interaktiv resurslar orqali talabalarga individual yondashuvni ta'minlashning samarali usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, tyutorning roli, motivatsiya strategiyalari va o'quv jarayonida raqamli vositalardan foydalanishning pedagogik afzalliklari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari raqamli ta'lim muhitida tyutorlikning samaradorligini oshirish uchun amaliy tavsiyalar beradi.*

Kalit so'zlar*: tyutorlik, raqamli ta'lim, elektron platforma, individual yondashuv, pedagogik texnologiyalar, interaktiv resurslar.*

Abstract: *This article explores modern technologies for developing tutoring activities in a digital learning environment. It analyzes effective methods for providing individualized support to students through electronic platforms, online courses, virtual consultations, and interactive resources. The study also examines the role of the tutor, motivational strategies, and pedagogical advantages of using digital tools in the learning process. Research findings offer practical recommendations to enhance the effectiveness of tutoring in digital education.*

Keywords: *tutoring, digital learning, electronic platforms, individualized approach, pedagogical technologies, interactive resources.*

Аннотация: *Статья посвящена изучению современных технологий развития тьюторской деятельности в цифровой образовательной среде. В статье анализируются эффективные методы обеспечения индивидуального подхода к студентам через электронные платформы, онлайн-курсы, виртуальные консультации и интерактивные ресурсы. Также рассматривается роль тьютора, стратегии мотивации и педагогические преимущества использования цифровых инструментов в учебном процессе. Результаты исследования предоставляют практические рекомендации по повышению эффективности тьюторства в цифровой образовательной среде.*

Ключевые слова: *тьюторство, цифровое обучение, электронные платформы, индивидуальный подход, педагогические технологии, интерактивные ресурсы.*

Kirish. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar ta’lim sohasida tub o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Onlayn platformalar, elektron resurslar va virtual o‘quv muhitlari talabalarga bilim olish jarayonini ancha qulay va samarali qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, raqamli ta’limda individual yondashuvni ta’minlash va talabaning motivatsiyasini oshirish masalalari yangi pedagogik yondashuvlarni talab qilmoqda. Ana shu vazifalarni amalga oshirishda tyutorlik faoliyati muhim o‘rin tutadi. Tyutor – bu o‘quv jarayonida talabalarni yo‘naltiruvchi, ularni motivatsiya qiluvchi va individual rivojlanishlarini qo‘llab-quvvatlaydigan mutaxassisdir.

Raqamli ta’lim muhitida tyutorning roli an’anaviy sinfdagi o‘qituvchidan farq qiladi. U nafaqat bilim beruvchi, balki talabaning o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyatini rivojlantiruvchi, masofaviy va interaktiv resurslardan samarali foydalanishni tashkil qiluvchi shaxsdir. Shu nuqtai nazardan, tyutorlikning zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashuvi o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Maqolada raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyatini rivojlantirishning asosiy texnologiyalari o‘rganiladi. Elektron platformalar, onlayn kurslar, virtual konsultatsiyalar, interaktiv ta’lim resurslari va o‘quv jarayonini monitoring qilish vositalari tahlil qilinadi. Shuningdek, tyutorlik jarayonida talabaning individual xususiyatlarini hisobga olish, motivatsiyani oshirish va samarali pedagogik strategiyalarni qo‘llashning amaliy usullari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyatining samaradorligini oshirish bo‘yicha aniq tavsiyalar beradi. Shu bilan birga, ushbu maqola raqamli pedagogika sohasidagi innovatsion yondashuvlarni tizimli ravishda o‘rganishga, tyutorlarning kasbiy malakasini oshirishga va o‘quv jarayonini yanada interaktiv, individual va natijali qilishga qaratilgan.

Asosiy qism. Raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyati zamonaviy pedagogik jarayonning muhim qismiga aylanmoqda. An’anaviy sinf ta’limidan farqli o‘laroq, raqamli ta’limda talabaning bilim olish jarayoni masofaviy, interaktiv va shaxsiylashtirilgan xarakterga ega bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, tyutor nafaqat bilim beruvchi, balki talabani o‘quv jarayonida yo‘naltiruvchi, rag‘batlantiruvchi va individual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi mutaxassis sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tyutorlikning samarali faoliyati elektron platformalar va raqamli vositalardan foydalangan holda amalga oshiriladi. Masalan, onlayn kurslar talabalarga o‘quv materiallarini mustaqil o‘rganish imkonini beradi, virtual konsultatsiyalar esa murakkab mavzularni tushunishda shaxsiy yordam ko‘rsatadi. Shu bilan birga, interaktiv resurslar – testlar, videodarslar, simulyatsiyalar va forumlar – o‘quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. Bu vositalar talabaning o‘zini o‘zi baholashini va o‘quv faoliyatiga faolligini oshiradi, shuningdek, tyutorga talabani individual rivojlanish darajasini kuzatish imkonini beradi [2].

Tyutorlik jarayonida motivatsiya strategiyalari ham muhim rol o‘ynaydi. Raqamli muhitda talabalarning diqqatini saqlash va faoliyatga jalb qilish murakkab bo‘lishi mumkin. Shu sababli, tyutorlar gamifikatsiya elementlarini, shaxsiy yutuqlar va rag‘batlantiruvchi baholash tizimlarini qo‘llash orqali talabani o‘quv jarayonida faol ishtirok etishga rag‘batlantiradilar. Bundan tashqari, individual yondashuv talabaning qiziqishlari, bilim darajasi va o‘quv maqsadlarini hisobga olish orqali amalga oshiriladi. Raqamli ta’lim muhitida tyutorning yana bir muhim vazifasi o‘quv jarayonini monitoring qilish va tahlil qilishdir. Elektron platformalar orqali olingan statistika talabaning faoliyatini baholash, qiyinchilik yuzaga kelgan joylarni aniqlash va o‘quv strategiyasini moslashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, tyutorlar o‘zaro fikr almashish, onlayn seminarlar va guruh muhokamalari orqali talabalar bilan muntazam aloqa o‘rnatadilar, bu esa o‘quv jarayonini yanada samarali qiladi [3].

Shuningdek, maqolada ta’kidlanishicha, tyutorlik faoliyatida pedagogik texnologiyalarning uyg‘unligi o‘quv natijalarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, adaptiv o‘quv tizimlari va sun’iy intellektga asoslangan platformalar talabaning individual xususiyatlarini aniqlash va moslashtirilgan ta’lim dasturini ishlab chiqishda yordam beradi. Bu esa o‘quv jarayonini yanada shaxsiylashtirilgan va natijali qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyati samaradorligi talabalar

bilan individual ish, interaktiv resurslardan foydalanish va motivatsiya strategiyalarini uyg‘un qo‘llash orqali oshiriladi. Shu sababli, raqamli pedagogik texnologiyalarni chuqur o‘rganish va tyutorlarning kasbiy malakasini oshirish muhim vazifa sifatida qaraladi. Natijada, raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyati faqat bilim berish bilan cheklanmay, talabani o‘zini o‘zi boshqarishga o‘rgatish, motivatsiyasini oshirish va o‘quv jarayonini individuallashtirish orqali o‘quv natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi [4].

Interaktiv metodlarning turlari va afzalliklar. Raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etish uchun metodik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Ushbu metodik qismda tyutorlik jarayonida qo‘llaniladigan asosiy vositalar, texnologiyalar va pedagogik strategiyalar tahlil qilinadi.

Birinchidan, tyutorlar elektron ta’lim platformalarini faol foydalanadilar. Bu platformalar talabalarga onlayn dars materiallari, videodarslar, testlar va interaktiv mashqlar orqali bilim olish imkonini beradi. Tyutor platformada talabaning faoliyatini kuzatadi, natijalarini baholaydi va kerak bo‘lganda individual tavsiyalar beradi. Shu bilan birga, masofaviy konsultatsiyalar va videoqo‘ng‘iroqlar orqali talabalar bilan shaxsiy aloqani saqlash imkoniyati mavjud [5].

Ikkinchidan, interaktiv pedagogik texnologiyalar metodik jarayonda asosiy vosita hisoblanadi. Masalan, simulyatsiyalar, gamifikatsiya elementlari va onlayn forumlar o‘quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. Bu vositalar talabani faol ishtirok etishga rag‘batlantiradi, mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi [6].

Uchinchidan, tyutorlik jarayonida individual yondashuv asosiy prinsip sifatida qo‘llaniladi. Talabaning qiziqishlari, bilim darajasi va o‘quv maqsadlari hisobga olinadi. Tyutor talabani rag‘batlantirish, o‘quv strategiyasini moslashtirish va motivatsiya qilish orqali o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi. Shuningdek, pedagogik monitoring va tahlil metodlari metodik jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi. Elektron platformalar orqali to‘plangan ma’lumotlar asosida tyutor talabaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi va shunga mos ravishda o‘quv jarayonini tashkil etadi. Bu yondashuv o‘quv natijalarini optimallashtirish va ta’lim sifatini oshirishga yordam beradi. Natijada, raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyatini metodik jihatdan samarali tashkil etish elektron platformalar, interaktiv texnologiyalar va individual yondashuvning uyg‘un ishlashiga bog‘liq. Bu esa talabalarni yanada faol, mustaqil va natijali o‘rganishga yo‘naltiradi.

Amaliy tajriba va kuzatuvlar. Raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyatini o‘rganish doirasida bir qator amaliy tajribalar va kuzatuvlar o‘tkazildi. Tadqiqot asosida tyutorning roli, talabaning individual rivojlanishi va interaktiv resurslardan samarali foydalanish o‘rganildi. Tajriba jarayonida talabalarning o‘quv faolligi, motivatsiyasi va bilim olish darajasi muntazam kuzatildi. Amaliy tajribada bir nechta elektron ta’lim platformalari qo‘llanildi. Talabalar onlayn kurslar orqali bilim oldi, virtual konsultatsiyalar orqali murakkab mavzular bo‘yicha shaxsiy maslahat oldi va interaktiv testlar orqali bilimlarini mustahkamladi. Tyutorlar talabalarning faoliyatini doimiy monitoring qilib, natijalarga qarab individual tavsiyalar berdi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, talabalarning faolligi va o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari sezilarli darajada oshdi [8].

Shuningdek, gamifikatsiya elementlari va motivatsiya strategiyalari sinovdan o‘tkazildi. Masalan, onlayn ball tizimi, sertifikatlar va mini-viktorinalar talabalarda raqobat va faollikni rag‘batlantirdi. Bu yondashuv o‘quv jarayonini qiziqarli qildi va talabalar o‘rtasida o‘zaro bilim almashish jarayonini kuchaytirdi. Kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, tyutorlik jarayonida individual yondashuvni qo‘llash talabalar o‘quv natijalariga bevosita ta’sir qiladi. Har bir talabaning o‘quv xususiyatlari, bilim darajasi va qiziqishlari hisobga olinishi uning faoliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shu bilan birga, elektron platformalardan va interaktiv resurslardan samarali foydalanish tyutorlikning samaradorligini oshiradi. Amaliy tajribalar shuni isbotladi: raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyati nafaqat bilim berish bilan cheklanmay, balki talabaning motivatsiyasi, mustaqil ishlash qobiliyati va o‘quv jarayonida faolligini oshirishga qaratilgan. Bu esa zamonaviy pedagogik jarayonning sifatini va natijadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyati zamonaviy pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanmoqda. Tadqiqot va

amaliy kuzatuvlar natijalari shuni ko‘rsatdiki, tyutorning roli nafaqat bilim berish, balki talabani o‘quv jarayonida yo‘naltirish, rag‘batlantirish va individual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashdir. Raqamli muhitda elektron platformalar, virtual konsultatsiyalar, interaktiv testlar va gamifikatsiya elementlari talabaning o‘zini o‘zi boshqarish, motivatsiyasini oshirish va o‘quv faolligini rag‘batlantirishga xizmat qiladi.

Metodik jihatdan, tyutorlik faoliyatining samaradorligi elektron resurslar va pedagogik texnologiyalarni uyg‘un qo‘llash, individual yondashuvni ta’minlash va o‘quv jarayonini monitoring qilish orqali oshiriladi. Har bir talabaning qiziqishlari, bilim darajasi va o‘quv maqsadlari hisobga olinishi o‘quv natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shu bilan birga, tyutorlarning malakasi, tajribasi va motivatsion strategiyalardan foydalana olish qobiliyati raqamli ta’limning samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Amaliy tajribalar va kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, tyutorlik jarayonida interaktiv va shaxsiylashtirilgan yondashuvni qo‘llash talabalar o‘rtasida bilim almashish, hamkorlik va faol o‘rganish madaniyatini shakllantiradi. Bu esa o‘quv jarayonining sifatini va natijadorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli, raqamli ta’lim muhitida tyutorlik faoliyatini rivojlantirish uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin: elektron platformalarni va interaktiv resurslarni kengroq qo‘llash, talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish, motivatsion strategiyalarni joriy etish va tyutorlarning kasbiy malakasini doimiy oshirish. Ushbu choralar raqamli ta’limning samaradorligini oshirish, talabaning o‘quv faolligini kuchaytirish va zamonaviy pedagogik jarayonni sifat jihatdan yuqori darajaga ko‘tarishga yordam beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Basyrov, A. (2021). Raqamli ta’lim texnologiyalari va ularning samaradorligi. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika universiteti.
2. Davronova, N. (2020). Tyutorlik tizimi va zamonaviy pedagogik yondashuvlar. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
3. Johnson, D., & Smith, R. (2019). Digital Learning and Tutoring: Best Practices in Online Education. New York: Springer.
4. Karimov, S. (2022). Onlayn ta’lim muhitida interaktiv resurslardan foydalanish metodikasi. Toshkent: Ilmiy nashrlar markazi.
5. Moore, M. G., & Kearsley, G. (2018). Distance Education: A Systems View of Online Learning. New York: Routledge.
6. Nazarova, L. (2021). Tyutorlik faoliyatini rivojlantirishda motivatsion strategiyalar. Toshkent: O‘zbekiston pedagogik nashriyoti.
7. Salmanov, R. (2020). Pedagogik texnologiyalar va individual yondashuv. Samarqand: Samarqand universiteti nashriyoti.
8. Siemens, G., & Tittenberger, P. (2009). Handbook of Emerging Technologies for Learning. University of Manitoba Press.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 34.096:343.57

ALOHIDA TOIFADAGI KUCHLI TA'SIR QILUVCHI MODDALAR NOQONUNIY AYLANMASIGA OID QONUNLAR IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATINI AMALGA OSHIRISH TARTIBI

Hodjiyev Alisherjon Hakim o 'g'li, O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qilish akademiyasi "Prokurorlik faoliyati" yo'nalishi tinglovchisi

PROCEDURE FOR IMPLEMENTING PROSECUTO-RAL CONTROL OVER THE IMPLEMENTATION OF LAWS ON ILLEGAL TRAFFICKING OF CERTAIN CATEGORY OF STRONG-EFFECTING SUBSTANCES

Hodjiyev Alisherjon Hakim oglu, student of the "Prosecutorial Activity" course of the Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

ПОРЯДОК ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРОКУРОРСКОГО КОНТРОЛЯ ЗА ИСПОЛНЕНИЕМ ЗАКОНОВ О НЕЗАКОННОМ ОБОРОТЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ КАТЕГОРИЙ СИЛЬНОДЕЙСТВУЮЩИХ ВЕЩЕСТВ

Ходжиев Алишержон Хаким оглы, студент курса "Прокурорская деятельность" Академии правоохранительных органов Республики Узбекистан

https://orcid.org/0009-0004-1431-5414
e-mail: alisher@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada alohida toifadagi kuchli ta'sir qiluvchi moddalarning noqonuniy aylanmasiga qarshi kurashishda qonunlar ijrosini ta'minlash va ushbu sohada prokuror nazoratini amalga oshirish tartibi tahlil qilingan. Shuningdek, amaldagi qonunchilik normalari, prokuror nazoratining shakl va usullari, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati ustidan nazoratni tashkil etish masalalari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *prokuror nazorati, kuchli ta'sir qiluvchi moddalar, noqonuniy aylanma, qonunlar ijrosi, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, nazorat shakllari, huquqiy tartibga solish, jinoyatchilikka qarshi kurash.*

Annotation: *This article analyzes the procedures for ensuring the enforcement of laws and exercising prosecutorial supervision in combating the illegal circulation of potent substances classified under a special category. It also examines the norms of current legislation, the forms and methods of prosecutorial oversight, and issues related to organizing supervision over the activities of law enforcement agencies.*

Keywords: *prosecutorial supervision, potent substances, illegal circulation, enforcement of laws, law enforcement agencies, forms of supervision, legal regulation, combating crime.*

Аннотация: *В данной статье проанализирован порядок осуществления прокурорского надзора за исполнением законов в сфере незаконного оборота сильнодействующих веществ. Рассматриваются действующие нормы законодательства, формы и методы прокурорского надзора, а также вопросы организации контроля за деятельностью правоохранительных органов.*

Ключевые слова: *прокурорский надзор, сильнодействующие вещества, незаконный оборот, исполнение законов, правоохранительные органы, формы надзора, правовое регулирование, борьба с преступностью.*

Kirish. Alohida toifadagi kuchli ta’sir qiluvchi moddalarning noqonuniy aylanmasiga oid qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratini amalga oshirish tartibi davlatda qonun ustuvorligini ta’minlashning muhim mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Mazkur nazorat orqali ushbu sohada faoliyat yurituvchi davlat organlari, mansabdor shaxslar va tashkilotlar tomonidan qonun talablariga rioya etilishi tekshiriladi hamda aniqlangan qonunbuzilish holatlari bartaraf etiladi. Prokuratura organlarining ushbu yo‘nalishdagi faoliyati nafaqat sodir etilgan jinoyatlarni fosh etishga, balki ularning oldini olish hamda qonunbuzilishlarga sabab bo‘layotgan shart-sharoitlarni bartaraf etishga ham qaratilgan.

Prokuror nazoratini amalga oshirish tartibi, avvalo, prokuratura organlarining vakolatlarini belgilovchi qonunchilik normalari bilan tartibga solinadi. Bu borada prokuratura organlari qonunlar ijrosi ustidan umumiy nazoratni amalga oshirish, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini nazorat qilish, jinoyat ishlarini yuritish jarayonida qonuniylikni ta’minlash hamda sudda davlat ayblovini qo‘llab-quvvatlash kabi vazifalarni bajaradi [1]. Alohida toifadagi kuchli ta’sir qiluvchi moddalarning noqonuniy aylanmasi sohasida ushbu vakolatlar yanada muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu turdagi jinoyatlar ko‘p hollarda uyushgan va transmilliy jinoyatchilik bilan bog‘liq bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Prokuror nazoratini amalga oshirish jarayoni odatda bir necha bosqichlarni qamrab oladi. Avvalo, prokuratura organlari mazkur sohada qonunlar ijrosining holatini tahlil qiladi. Ushbu tahlil huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan aniqlangan jinoyatlar statistikasi, tergov amaliyoti, sud qarorlari hamda boshqa manbalar asosida amalga oshiriladi. Bunday yondashuv prokurorlarga sohadagi asosiy muammolarni aniqlash va nazorat tadbirlarini to‘g‘ri yo‘naltirish imkonini beradi. Yurist olimlarning ta’kidlashicha, prokuror tekshiruvlarining samaradorligi ularning tizimli va maqsadli tashkil etilishiga bevosita bog‘liq. Tekshiruvlar aniq tahlil va ishonchli ma’lumotlarga asoslangan holda o‘tkazilganda, qonunbuzilishlarni aniqlash va bartaraf etishda yuqori natijalarga erishiladi [2].

Prokuror nazorati doirasida huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati ham tekshiriladi. Xususan, ichki ishlar organlari, bojxona organlari va boshqa vakolatli idoralar tomonidan alohida toifadagi kuchli ta’sir qiluvchi moddalar bilan bog‘liq jinoyatlarni aniqlash, tergov qilish va fosh etish jarayonida qonun talablariga rioya etilishi ustidan nazorat amalga oshiriladi. Prokurorlar tergov harakatlarining qonuniyligini tekshiradi, protsessual qarorlarni o‘rganadi hamda zarur hollarda ularni bekor qilish yoki o‘zgartirish huquqiga ega. Shuningdek, prokurorlar tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshiruvchi organlar faoliyati ustidan ham nazorat olib boradi [3].

Kriminologiya sohasidagi tadqiqotlarda qayd etilishicha, sud bosqichida prokurorning faol ishtiroki jinoyat ishlarini adolatli hal etishda muhim ahamiyatga ega. Chunki prokuror tomonidan ish materiallarining chuqur tahlil qilinishi sud qarorlarining qonuniy va asosli bo‘lishini ta’minlaydi [4]. Prokuror nazorati jarayonida qonunbuzilish holatlari aniqlangan taqdirda, prokuratura organlari turli ta’sir choralarini qo‘llash huquqiga ega. Jumladan, prokuror protest kiritish, taqdimnoma berish, ogohlantirish e’lon qilish yoki boshqa huquqiy choralarni qo‘llash orqali aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etadi. Shuningdek, qonunbuzilishlarga yo‘l qo‘ygan mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish masalasi ham ko‘rib chiqiladi.

Alohida toifadagi kuchli ta’sir qiluvchi moddalarning noqonuniy aylanmasi sohasida prokuror nazoratini amalga oshirishda profilaktik chora-tadbirlar ham muhim o‘rin tutadi. Prokuratura organlari qonunbuzilishlarga sabab bo‘layotgan omillarni tahlil qilib, ularni bartaraf etish yuzasidan tegishli davlat organlariga takliflar kiritadi. Bu esa kelgusida bunday huquqbuzarliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, mazkur sohada axborot-tahliliy faoliyat va statistik ma’lumotlardan foydalanish prokuror nazorati samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy

sharoitda prokuratura organlari jinoyatchilik holatini chuqur tahlil qilish, ma’lumotlar bazalaridan foydalanish va axborot texnologiyalarini qo‘llash orqali nazorat faoliyatini yanada takomillashtirmoqda.

O‘zbekiston amaliyotida so‘nggi yillarda kuchli ta’sir qiluvchi moddalar bilan bog‘liq jinoyatlar o‘sish tendensiyasini namoyon etmoqda. Xususan, 2024-yilda 8 373 nafarga yaqin shaxs narkotik jinoyatlar bo‘yicha sudlangan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2020-yildagiga nisbatan ikki barobar ortgan. 2025-yilda esa 12 848 dan ortiq giyohvandlik va kuchli ta’sir qiluvchi moddalar bilan bog‘liq jinoyatlar aniqlangan. Shu bilan birga, yil davomida 2 761 kilogramm narkotik va psixotrop modda noqonuniy aylanmadan musodara qilingan.

Bunday statistik ko‘rsatkichlar prokuror nazorati samaradorligiga ta’sir etuvchi muhim omillarni ochib beradi. Avvalo, jinoyatlar salmog‘i va ularning murakkabligi oshib borayotgani kuzatiladi. Jinoyatlar sonining ortishi prokuratura organlari zimmasidagi nazorat vazifalarini kengaytiradi, shu bilan birga mavjud resurslar — xodimlar, vaqt va texnologik imkoniyatlarning yetishmasligini ham yaqqol namoyon etadi. Shu bois prokuror nazorati samaradorligi faqat jinoyatlar soni bilan emas, balki ularning aniqlanish darajasi, tergov sifati hamda qonun ijrosining to‘liq ta’minlanishi bilan baholanishi lozim.

Ikkinchi muhim omil — internet va elektron vositalar orqali sodir etilayotgan qonunbuzarliklarning ortib borayotganidir. Masalan, Toshkent shahrida 2024-yilda 3 447 ta giyohvandlik va psixotrop moddalar bilan bog‘liq jinoyatlarning 70 foizdan ortig‘i internet tarmog‘i orqali sodir etilgani qayd etilgan. Bu holat prokuror nazorati tizimida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish darajasi pastligi hamda kadrlarning raqamli jinoyatlar bo‘yicha yetarli tayyorgarlikka ega emasligini ko‘rsatadi. Natijada nazorat samaradorligi sezilarli darajada pasayadi.

Uchinchi omil — nazorat mexanizmlari va idoralararo hamkorlikning yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi bilan bog‘liq. Prokuror nazoratining samaradorligi ko‘p jihatdan ichki ishlar organlari, bojxona xizmati, davlat xavfsizlik xizmati kabi vakolatli idoralar bilan uzluksiz axborot almashinuviga tayanadi. Mazkur hamkorlik orqali noqonuniy aylanmaning oldini olish hamda tergov jarayonlarini muvofiqlashtirish samaradorligi oshadi. Amaliyotda esa ushbu tizimlar o‘rtasidagi hamkorlik mexanizmlari yetarlicha takomillashtirilmagan bo‘lib, bu holat jinoyatlarni erta aniqlash va ularning oldini olish jarayonlarini sekinlashtirmoqda.

Yana bir muhim omil — profilaktika va ogohlik tadbirlarining yetarli emasligidir. Ko‘pincha prokuror nazorati jinoyat sodir etilgandan keyin faol harakat qiladi, biroq statistik ma’lumotlar jinoyatlar sonining oshib borayotganini ko‘rsatmoqda. Bu esa profilaktik va tizimli ogohlik ishlarini kuchaytirish zarurligini anglatadi. Masalan, respublika miqyosida narkotik nazorati bo‘yicha keng ko‘lamli tadbirlar o‘tkazilib, katta miqdorda moddalar musodara qilinayotganiga qaramay, jinoyatlar darajasi yuqori bo‘lib qolmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, prokuror nazorati samaradorligini oshirish uchun mustahkam statistik baza yaratish, zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, idoralararo hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirish, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash hamda samarali huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqish zarur. Aks holda, mavjud o‘sish tendensiyalari nazorat tizimi samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishda davom etadi.Alohida toifadagi kuchli ta’sir qiluvchi moddalarning noqonuniy aylanmasi bilan bog‘liq holatlarni tahlil qilish jarayonida prokurorlar tergov organlari faoliyatini ham chuqur o‘rganadilar. Tergov jarayonida qonun talablariga rioya etilishi, protsessual qarorlarning asosliligi, dalillarning to‘g‘ri to‘planganligi va baholanganligi alohida e’tibor bilan tekshiriladi. Agar tergov jarayonida qonun buzilishlari aniqlansa, prokuror tomonidan ularni bartaraf etish yuzasidan tegishli choralar ko‘riladi. Bu esa jinoyat ishlarining adolatli va qonuniy hal etilishini ta’minlaydi.

Prokuror nazoratining samaradorligi huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan o‘zaro hamkorlik darajasiga ham bevosita bog‘liq. Ichki ishlar organlari, bojxona organlari, davlat xavfsizlik xizmati va boshqa vakolatli idoralar faoliyati prokuratura organlari tomonidan muvofiqlashtirib boriladi. Bu esa jinoyatchilikka qarshi kurashishda yagona yondashuvni

shakllantirish va idoralar faoliyatini uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda ta’kidlanishicha, prokuror nazoratining profilaktik ahamiyati nihoyatda katta. Chunki qonunbuzilishlarning oldini olish ularni sodir etilgandan keyin jazolashga nisbatan ancha samarali hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, prokuratura organlari tomonidan amalga oshirilayotgan profilaktik tadbirlar mazkur sohada jinoyatchilikning kamayishiga xizmat qiladi [5]. Prokuror nazoratining muhim yo‘nalishlaridan yana biri — sud amaliyotini tahlil qilishdir. Alohida toifadagi kuchli ta’sir qiluvchi moddalar bilan bog‘liq jinoyat ishlari bo‘yicha sud qarorlari o‘rganilib, ulardagi huquqiy xulosalar hamda qonunlarni qo‘llash amaliyoti tahlil qilinadi. Bu esa prokuratura organlariga kelgusidagi faoliyatni takomillashtirish, ayblovni to‘g‘ri shakllantirish va sudda davlat ayblovini samarali qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, prokuratura organlari mazkur sohada huquqiy tushuntirish ishlarini ham olib boradi. Jumladan, dorixona va tibbiyot muassasalari xodimlariga, shuningdek boshqa mansabdor shaxslarga alohida toifadagi kuchli ta’sir qiluvchi moddalar muomalasiga oid qonun talablari tushuntiriladi. Bu esa huquqbuzarliklarning oldini olish va jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Alohida toifadagi kuchli ta’sir qiluvchi moddalarning noqonuniy aylanmasiga oid qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratini amalga oshirish tartibi kompleks xarakterga ega bo‘lib, u tahlil, tekshiruv, muvofiqlashtirish, profilaktika va sudda ishtirok etish kabi o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarni qamrab oladi. Ushbu mexanizmlarning samarali ishlashi qonun ustuvorligini ta’minlash, jinoyatchilikka qarshi kurashish samaradorligini oshirish hamda jamiyat xavfsizligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Prokuratura to‘g‘risida Qonuni. – Toshkent, 2021 yil.
2. Rustambayev M.X. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. – Toshkent: TDYuU nashriyoti, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasining 2012-yil 25-dekabrdagi Tezkor-qidiruv faoliyati to‘g‘risida O‘RQ-344-sonli Qonuni.
4. Долгова А. И. Криминология. – Москва: Норма, 2018.
5. Rustambayev M.X. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. – Toshkent: TDYuU nashriyoti, 2020.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94 (575.1)

ТУРОН БОЗОРЛАРИДА САВДО-СОТИҚ АНЪАНАЛАРИ (САМАРҚАНД ВА УРГУТ БОЗОРЛАРИ МИСОЛИДА)

Аширов Адҳамжон Азимбоевич, Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти Этнология ва антропология маркази бошлиғи, тарих фанлари доктори, профессор

https://orcid.org/0000-0002-3484-1647
e-mail: adhashirov@yandex.ru

TRADE TRADITIONS IN TURAN MARKETS (ON THE EXAMPLE OF SAMARKAND AND URGUT MARKETS)

Ashirov Adhamjon Azimboevich, Head of the Center for Ethnology and Anthropology, Institute of History, Academy of Sciences of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences, Professor

ТОРГОВЫЕ ТРАДИЦИИ НА ТУРАНСКИХ РЫНКАХ (НА ПРИМЕРЕ САМАРКАНДСКОГО И УРГУТСКОГО РЫНКОВ)

Аширов Адхамджон Азимбоевич, руководитель Центра этнологии и антропологии Института истории Академии наук Узбекистана, доктор исторических наук, профессор

Аннотация: *Ушбу мақолада Туронда қадимдан шаклланган савдо-сотиқ муносабатлари, бозорлар фаолияти ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётда тутган ўрни тарихий-этнографик манбалар асосида таҳлил қилинган. Хусусан, Самарқанд ва Ургут бозорлари мисолида ички ва ташқи савдо алоқалари, товар айирбошлаш жараёнлари, турли этник гуруҳлар ўртасидаги иқтисодий ҳамкорлик масалалари ёритилган. Шунингдек, карвонсаройлар, элчилик алоқалари ва халқаро савдо йўлларининг минтақадаги савдо ривожига таъсири кўриб чиқилган. Тадқиқот натижасида бозорлар нафақат иқтисодий, балки маданий алмашинув ва этник мулоқот маркази сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этгани илмий жиҳатдан асосланган.*

Калит сўзлар: *Турон, Самарқанд, Ургут, савдо-сотиқ, бозор, карвонсарой, этник муносабатлар, халқаро савдо, тарихий-этнография, товар айирбошлаш, иқтисодий алоқалар.*

Abstract: *This article analyzes trade relations that have historically developed in Turan, the functioning of markets, and their role in socio-economic life, based on historical and ethnographic sources. In particular, using the examples of the Samarkand and Urgut markets, the study examines internal and external trade relations, processes of commodity exchange, and issues of economic cooperation among various ethnic groups. The article also considers the influence of caravanserais, diplomatic relations, and international trade routes on the development of trade in the region. The research findings scientifically demonstrate that markets served not only as economic institutions but also as important centers of cultural exchange and interethnic communication.*

Keywords: *Turan, Samarkand, Urgut, trade, market, caravanserai, ethnic relations, international trade, historical ethnography, commodity exchange, economic relations.*

КИРИШ. Тарихдан маълумки, Турон даврлардан савдо-сотиқ билан машғул аҳолиси, шу жумладан, ўзбеклар қадим бўлганлар. Улар нафақат ўзаро, балки Шарқ ва

Ғарбдаги давлатлар билан ҳам савдо-сотиқ алоқаларини олиб борганлар. Қолаверса, ўзбекларнинг ота маконлари бўлган Турон шаҳарлари Шарқда йирик савдо маркази сифатида ҳам маълум ва машҳур бўлган. Ҳиндистон, Хитой, Эрон ва Шарқий Европа билан бўлган савдо муносабатлари Турон шаҳарлари ва йирик аҳоли манзилларининг иқтисодий ҳамда маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган.

АСОСИЙ ҚИСМ. Туроннинг турли тарихий-этнографик воҳалари ва уларга қўшни бўлган мамлакатларда ишлаб чиқарилган кўплаб молларнинг бир қисми минтақа шаҳарлари ҳамда унинг атрофидаги бозорларда сотилган.

Шаҳарларнинг йирик савдо марказларига айланишида савдо-сотиқ бўладиган бозорларнинг аҳамияти беқиёс бўлган. Қолаверса, шаҳарларнинг мавжудлигини кўрсатувчи белгилардан бири – бозорларга доимо алоҳида аҳамият берилган. Бозорларнинг катта-кичиклиги, бойлиги ва бошқа жиҳатлари шаҳарларнинг мамлакатда тутган ўрни ва сиёсий вазият билан чамбарчас боғлиқ бўлган[1]. Агар мамлакат ўз бошидан иқтисодий таназзулни бошдан кечираётган бўлса бозорларнинг аҳволи оғирлашган.

Савдо алоқаларининг ривожланишида Туронга турли тарихий даврларда ташриф буюрган элчилар ҳам асосий ўрин тутган. Улар турли хатлар билан бирга совға тариқасида турли хил буюмларни ҳам олиб борганлар ва борган мамлакатларида ижтимоий-иқтисодий ҳолат, ҳамда мазкур давлатларнинг савдо потенциали ҳақида ҳам маълумот тўплаганлар.

7 - юзйилликнинг бошларида Туронда бўлган хитойлик элчи Вэй Цзе Самарқанд шаҳри аҳолисининг савдога бўлган муносабати ҳақида “Самарқанднинг барча аҳолиси моҳир савдогар: бола беш ёшга кириши биланоқ унга савод ўргата бошлайдилар, ўқишни билиб олгандан сўнг уни савдо ишларини ўрганишга мажбур этадилар. Самарқандлик савдогарлар Еттисувнинг анча ичкариси ва Хитой чегараларигача етиб бориб у ерларда ҳам савдо-сотиқ қилганлар” -деб ёзган эди[2].

Элларараро савдо маркази бўлган Самарқандга Амир Темур ва Темурийлар даврида ипак газламалар ташиб келтирилар эди. Ўша даврдаги тарихчиларнинг сўзларига қараганда, Самарқандда Ҳиндистон, Татаристон, Хитой ва бошқа жойлардан келтирилган, шунингдек, шаҳарнинг ўзида ишлаб чиқарилган турли-туман моллар сотилган. 15-юзйилликда яшаган тарихчи Абдураззоқ Самарқандий фаранг моллари ва чет эл молларини тилга олган. Бошқа муаллифлар “сакарлот” мовути, хитой чинниси, ҳинд қуроли, черкас пичоқлари ҳақида ёзади. Юпқа, оқ газмол, Нил, зираворлар Самарқандга Ҳиндистондан, сурп ва марварид Эрондан, мум, қимматбаҳо мўйна ҳамда терилар Россиядан келтирилган. Самарқанддан чет мамлакатларга олиб бориб сотиладиган маҳсулотлар орасида эса тўқимачилик буюмлари, асосан, арзон ип газламалар салмоқли ўрин эгаллаган. Шунингдек, қоғоз, духоба, қимматбаҳо шойи газмол, мева, гуруч, пахта ҳам ташқи бозорга чиқарилган[3].

Ўрта чоғларда Хитой учун энг қимматли товарлардан бири наслдор отлар бўлиб, улар 14–15-юзйиллликда Самарқанддан юборилган. Бундай отларни хитойликлар наслига қараб “*да ма”, “алагу” ва “да-да”* деб атаган. Хитойликлар бундай наслдор отларни олиб келган савдогарларга ҳар бир боши учун 4 бўлак турли рангдаги атлас, устки ва ички кийим учун тафта матосидан 8 бўлак, “да-да” наслли отларнинг ҳар бири учун бир кийим ипак комплекти ва тафта материалидан 8 бўлак берилган[4].

Савдо муносабатларида карвонсаройлар алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Карвонсаройлар нафақат ўзга юрт ва шаҳарлардан келган карвонлар тўхтайдиган манзилгоҳ, шу билан бирга турли хил моллар олиб келган савдогар билан маҳаллий

[1]Агзамова Г.Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо.-Тошкент,2000.39-б.
[2] Самарқанд тарихи. 1-том. – Тошкент, 1971. – Б 11.
[3] Самарқанд тарихи... – Б. 212–213.
[4] Мукминова Р. Г. Торгово-дипломатические и культурные взаимосвязи городов Узбекистана и Восточных стран // Central Asian Studies. – Seoul, 2003. – Volume 3. – P. 116.

тижоратчилар ўртасида улгуржи савдо-сотиқ бўлиб ўтадиган жой ҳам ҳисобланган.

Турли халқларга мансуб савдогарлар одатда, алоҳида-алоҳида карвонсаройлар тўхтаб, узоқ муддат яшаб, тижорат билан шуғулланган. 20-юзйилликнинг биринчи чорагигача Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Қўқон, Хўжанд ва бошқа шаҳарлардаги бирқанча карвонсаройлар "ўрислар карвонсаройи", "ҳиндилар карвонсаройи" каби номлар билан юритилган. Умуман олганда, савдо муносабатларида карвонсаройларнинг роли ва аҳамияти бениҳоя катта бўлган.

16-юзйилликда яшаган муаррих Файзуллоҳ ибн Рўзбекхоннинг ёзишича, дашт аҳлига "кўйлак ва кийим зарур бўлиб, уларнинг асосий қисмини карбос ташкил қилган" [5]. Тарихчининг кўрсатишича, бундай газламалар тури асосан, Турон шаҳарларида тўқилиб, "кийим ва кафан" учун ишлатилган. Бўз ёки карбосдан ташқари Самарқанд, Бухоро ва Хивада занданачи, митқол, қумоч, дока каби матолар ҳам тайёрланиб, қўшни давлатларга олиб бориб сотилган. Бундай газламалар нафақат сотилган, балки айрим ҳолларда тўлов вазифасини ҳам бажарган. 16-юзйилликка оид тарихий манбада ёзилишича, Муҳаммад Шайбонийхон "Бухоро ва Самарқандга тобе ерлар" аҳолисига Дашти Қипчоқдаги ўз асирларини алмаштириш учун кўп туяларда карбос берган[6].

19-юзйиллик охирига келиб, турон аҳолиси орасида пул-товар муносабатлари тараққий этиб бориши шунга олиб келдики, қозоқлар савдо-сотиқ қилиш мақсадида Бухоро амирлиги қишлоқ ва шаҳарларидаги бозорларга тез-тез ҳамда мунтазам равишда келадиган бўлдилар. Бозорга олиб келаётган молларнинг ҳам тури кўпайиб борган. Улар энди нафақат чорва ва унинг териси ёки жуни, балки улардан тайёрланган қатор маҳсулотлар, чунончи, арқон, қоп, кигиз, гилам ҳамда бир неча хилдаги кийим-бошларни минтақа бозорларига кўп миқдорда олиб кела бошладилар. Ушбу даврга келиб, қозоқлар томонидан бозорларга ҳатто баъзи турдаги сут маҳсулотлари ҳам олиб чиқила бошланди. Масалан, Самарқанд бозорларида қозоқлар қурт, қимиз ва сариёғ билан ҳам савдо қила бошладилар.

Ҳолбуки, бундай сут маҳсулотларини сотиш ёки исроф қилиш қозоқлар ва умуман барча чорвадор халқларда хосиятсиз иш ҳисобланган. Гўёки, бундан чорвага қаттиқ зарар етган ёки соғиб олинаётган сутнинг миқдори кескин камайиб кетган.

19-юзйиллик асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан, айниқса 20-юзйилликнинг бошларида Самарқанд, Ургут, Пайшанба каби йирик бозорларида туркман ва маҳаллий араблар томонидан тўқилган гиламлар кўплаб сотилган. Туркман гиламларининг асосий харидорлари ўзбек ва тожиклар бўлган. Айни вақтда бундай турдаги гиламлар рус савдогарлари томонидан ҳам катта миқдорда сотиб олинган. Гилам олди-сотдиси билан шуғулланадиган ёки уни бир неча аёллар меҳнати билан уюшган ҳолда тайёрлаб сотувчи уддабуронлар ҳам пайдо бўлган. Гилам олди-сотдиси билан нафақат қирғиз, ўзбек ва тожик савдогарлари, шу билан бирга, рус, татар, яҳудий ҳамда арманлар ҳам шуғулланган. Миллий безак санъати намуналарини юксак даражада ўзларида акс эттирган бундай гиламлар Самарқанд бозорларида юқори нархларда сотилганлиги маълум. Туркманлар ўз гиламлари ўрнига асосан, Самарқанд ва Бухоро тўқувчилари томонидан тўқилган турли- туман матолар – оқ ва бўялган хомсурп, олачаларни олиб, тикиб кийганлар.

Зарафшон воҳасида яшаган қипчоқлар томонидан ҳам уй шароитида тайёрланган бир нечта турдаги жун ва ип-газлама маҳсулотлари, хусусан, бўғжома, хуржун, қоп-арқон ва бошқа уй-рўзғор буюмлари, чакмон ҳамда шалвар каби кийимлар, озроқ миқдорда гилам ва кийгизлар бозорга олиб чиқиб сотилган. Айниқса, қипчоқларнинг гул солинган кигизлари маҳаллий бозорларда анчагина харидоргир бўлган[7].

[5] Файзулах ибн Рузбихан Исфахани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Перевод Р.П.Джалиливой. – Москва: Наука, 1976. – С. 101.

[6] Агзамова Г. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо... – Б. 17.

[7] Гребенкин А. Д. Узбеки / Русский Туркистан. – М., 1972. Вып II; Шаниязов К.Ш. Кипчаки в узбекской этнической среде в дооктябрский период (Прогрессы интеграция) / Этнические процессы у национальных

19-юзйиллик охири – 20-юзйиллик бошларига келиб, ўтроқ яшаётган қипчоқ, турк, қурама, юз каби этник жамоаларнинг деҳқончилик хўжалиги ҳам бозор билан боғлиқ бўлган. Улар ўз экин майдонларида етиштирган бир нечта турдаги деҳқончилик маҳсулотларини маълум қисмини бозорга ҳам олиб чиқа бошлаганлар. Мазкур даврда айниқса, муҳим саноат хом ашёси ҳисобланган пахтанинг асосий қисми сотиш учун етиштирилганлиги маълум, ўз навбатида, ғалланинг бозори ҳам бозори чаққон бўлган. Четдан келтирилган ҳамда воҳа ҳудудида етиштирилган маълум миқдордаги дон ва дон маҳсулотлари бозорда сотилган. Ғаллага бўлган эҳтиёж ҳам ўтроқ, ҳам яримўтроқ аҳоли орасида доимо юқори бўлган. Айниқса, воҳада пахтачиликни жадал ривожланиб бориши билан боғлиқ ҳолда ғалла экин майдонларини камайиб, уни етиштириш маълум даражада қисқариши оқибатида аҳолини дон ва дон маҳсулотларига бўлган талаби янада ошган.

Туроннинг яримўтроқ аҳолиси ғалладан ташқари бозорлардан ўтроқ ўзбек ва тожик ҳунармандлари томонидан тайёрланган ип-газлама матолар, уй-рўзғор буюмлари, баъзи турдаги кийим-бошларни ҳамда озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олганлар. Ўзбек ва тожик ҳунармандлари бозор учун маҳсулот тайёрлар экан, чорвадор аҳоли талабларини ҳам ҳисобга олганлар. Улар учун баъзи бир буюмларни махсус тайёрлаб, бозорга чиқарганлар.

20-юзйиллик бошларида минтақада четдан келтирилаётган моллар ҳам маҳаллий аҳоли орасида оммалаша борди. Россиядан бу ерга асосан, темир, мис, чўян, металл буюмлар, олтин тангалар, ип газламалар, ошланган тери, чой ва қанд каби моллар келтирилган. Зарафшон воҳасидан эса Россия шаҳарларига асосан, ип-газлама, калава ип, ипак ва юнг газламалари, гилам, қуруқ мева сингари моллар жўнатилган.

Туркистон хонликлари Россия империяси томонидан босиб олингач, Россия билан савдо-сотиқ алоқалари янада кенгайган. Россия империясининг Москва, Ирбит, Нижний Новгород, Оренбург, Ярославль, Туркистон ўлкасининг Тошкент, Бухоро, Қўқон, Авлиёота, Олма-Ота сингари шаҳарларидан янада кўпроқ миқдорда моллар келтирилиб, Самарқанд бозорларида сотилган. Ушбу даврда Россиядан келтирилаётган моллар орасида трикотаж (асосан, чит), темир, чўян ва улардан тайёрланган буюмлар ҳамда ҳар хил бўёқлар, қанд, чой каби озиқ-овқат маҳсулотлари Самарқандда харидоргир бўлган. Хорижга Самарқанддан асосан, Россия саноати учун муҳим хом ашё ҳисобланган пахта, пилла, чорвачилик маҳсулотлари ва маҳаллий ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган турли хилдаги буюмлар олиб чиқилган. Айниқса, ушбу даврда Ургут Россияга товар юборишда Самарқанд уездидаги қишлоқ бозорларининг асосийларидан бири бўлган. Ўша пайтда савдо ишлари билан шуғулланувчи ургутликлар сони юзлаб кишиларни ташкил қилар эди. Россия билан ҳар йили 1 миллион сўмдан кўпроқ савдо айланмаси амалга оширилган. Биргина нон савдосининг ўзи 0,5 миллионга яқин сўмни ташкил этган. Ургутликлар ҳар йили Россияга 100 минг пудга яқин меваларни етказган[8]. Ургут туманида олиб борилган дала-этнографик тадқиқотлар жараёнида шунга амин бўлиндики, бу ерлик савдогарларнинг бугунги кунда ҳам Россия шаҳарлари билан алоқалари яхши йўлга қўйилган. Россиянинг аксарият шаҳарларидаги бозорларда ургутлик савдогарларни учратиш мумкин экан. Улар асосан, Россия бозорларига бугунги кунда қуритилган мева ва турли сабзавотлар олиб бориб савдо қилсалар, бевосита у ердан тахта, ёғоч, шифер, фанер каби қурилиш моллари ва кундалик рўзғор буюмлари олиб келадилар[9].

Хуллас, Самарқанд ва Ургут бозорлари ўзининг гавжумлиги, олиб чиқилган молларнинг тури ва миқдорининг кўплиги, ички тузилиши, қолаверса, бозор аҳли этник

групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1980. – С. 136–157.

[8] Абдураҳмонов А. Ургут ва ургутликлар. – Тошкент, 1990. – Б. 38.

[9] Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Ургут тумани Ғўс қишлоғи. 2002 йил 14 июль.

таркибининг ранг-баранглиги билан қишлоқдан кескин фарқ қилган.

ХУЛОСА. Юқорида қайд қилинган маълумотлар шундан далолат берадики, Турон минтақасида савдо-сотиқ муносабатлари қадим замонлардан бошлаб доимий ривожланиб келган ва минтақа аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Айниқса, Туроннинг қадимги урбанизацион марказлари бўлган Самарқанд ва Ургут каби шаҳарлар нафақат ички, балки элларарo савдонинг йирик марказлари бўлган. Шунингдек, бозорлар шаҳар ҳаётининг ажралмас қисми бўлиб, уларнинг ривожланиш даражаси мамлакатдаги сиёсий барқарорлик ва иқтисодий ҳолат билан бевосита боғлиқ бўлган. Бозорлар орқали нафақат миллий маҳсулотлар, балки хорижий мамлакатлардан келтирилган товарлар ҳам кенг тарқалган. Бу ҳолат минтақада товар айирбошлаш жараёнининг ривожланганлигидан далолат беради.

19-юзйиллик охири — 20-юзйиллик бошларига келиб бозор муносабатларининг янада чуқурлашуви, пул-товар муносабатларининг ривожланиши ҳамда ташқи савдо алоқаларининг кенгайиши кузатилади.

Хулоса қилиб айтганда, Турон минтақасидаги бозорлар нафақат савдо-сотиқ амалга ошириладиган макон, балки турли этнослар ўртасидаги мулоқот, маданий алмашинув ва ижтимоий интеграция жараёнларини таъминловчи муҳим марказлар сифатида намоён бўлган. Бу ҳолат эса минтақанинг тарихий тараққиётида савдо муносабатларининг ўта муҳим омил бўлганлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Агзамова Г.Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. Тошкент., 2000. 39-б.
2. Самарқанд тарихи. 1-том. – Тошкент, 1971. – Б 11.
3. Мукминова Р.Г. Торгово-дипломатические и культурные взаимосвязи городов Узбекистана и Восточных стран // Central Asian Studies. – Seoul, 2003. – Volume 3. – P. 116.
4. Файзулах ибн Рузбихан Исфахани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Перевод Р. П. Джалиливой. – Москва: Наука, 1976. – С. 101.
5. Гребенкин А.Д. Узбеки / Русский Туркестан. – М., 1972. Вып II; Шаниязов,К.Ш. Кипчаки в узбекской этнической среде в дооктябрский период (Прогрессы интеграция) / Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1980. – С. 136–157.
6. Абдураҳмонов А. Ургут ва ургутликлар. – Тошкент, 1990. – Б. 38.
7. Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Ургут тумани Ғўс қишлоғи. 2002 йил 14 июль.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 334.73:94(47+57)"1941/1945"

ФРОНТНИ ВА АҲОЛИНИ ЗАРУР ЭҲТИЁЖ МОЛЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАШДА ҲУНАРМАНДЧИЛИК КООПЕРАЦИЯСИНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

Дадамирзаева Гулчехра Абдунабиевна, Наманган давлат университети "Тарих" кафедраси доценти, (PhD)

https://orcid.org/0009-0004-7563-243X
e-mail: gulichehrad@gmail.com

THE ROLE AND IMPORTANCE OF HANDICRAFT COOPERATION IN SUPPLYING THE FRONT AND THE POPULATION WITH ESSENTIAL GOODS

Dadamirzayeva Gulchexra Abdunabiyevna, Associate Professor of the "History" Department at Namangan State University, (PhD)

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КООПЕРАЦИИ РЕМЕСЛЕННИЧЕСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ФРОНТА И НАСЕЛЕНИЯ ТОВАРАМИ ПЕРВОЙ НЕОБХОДИМОСТИ

Дадамирзаева Гулчехра Абдунабиевна, доцент кафедры "История" Наманганского государственного университета, (PhD)

Аннотация: *Ушбу мақолада совет давлатининг иқтисодий сиёсатида артелларга бўлган муносабат, Ўзбекистон ҳунармандчилик кооперацияси тизимидаги артелларнинг фронтни ҳамда аҳолини зарур эҳтиёж моллари билан таъминлашдаги фаолияти таҳлил қилинади. Шунингдек, ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, артелларни хом ашё билан таъминлаш шартлари ва шароитлари ёритиб берилади.*

Калит сўзлар: *Совет давлати, Иккинчи жаҳон уруши, ҳунармандчилик кооперацияси, артел, кооперативлаштириш, ишлаб чиқариш, эҳтиёж моллари, иқтисодий сиёсат, ялпи маҳсулот.*

Annotation: *This article analyzes the attitude of the Soviet state toward artels within its economic policy, as well as the activities of artels in the handicraft cooperative system of Uzbekistan in supplying the front and the population with essential consumer goods. It also highlights the growth of gross production volume and the conditions and opportunities for supplying artels with raw materials.*

Keywords: *Soviet state, World War II, handicraft cooperation, artels, collectivization, production, consumer goods, economic policy, gross output.*

Аннотация: *В данной статье анализируется отношение советского государства к артелям в экономической политике, а также деятельность артелей в системе ремесленной кооперации Узбекистана по обеспечению фронта и населения необходимыми потребительскими товарами. Также освещаются рост объёмов валового производства, условия и возможности обеспечения артелей сырьём.*

Ключевые слова: *Советское государство, Вторая мировая война, промысловая кооперация, артели, кооперирование, производство, товары народного потребления, экономическая политика, валовая продукция.*

Кириш. Маълумки, 1920 йилларда мамлакатда амалга оширилган социалистик қайта қуриш жараёнида кооперациялар фаолияти йўлга қўйила бошлади. Ушбу даврда ҳунармандчилик кооперациясига майда товар ишлаб чиқарувчиларни социалистик хўжалик тизимига жалб этишнинг муҳим воситаларидан бири сифатида қаралди. Совет давлатининг иқтисодий сиёсатида ҳунармандчилик кооперациясига бўлган муносабат тарихий шарт-шароит нуқтаи назаридан

мунтазам равишда ўзгариб турганлигини кўриш мумкин. Унинг фаолияти бозор муносабатлари элементларини сақлаб қолиш имконини бериш билан бир қаторда, давлат ва партия органларининг маъмурий аралашуви билан чекланган. Ўзбекистоннинг тикланиш давридаги ижтимоий ривожланишнинг муҳим масалалардан бири жамоат ҳаётининг маҳаллий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ҳунармандларни уюштиришни ташкил этиш, уларни сиёсий-тарбиявий ва маданий-оммавий ишлар доирасига жалб этиш муаммоси эди. Саноатда хусусий мулкни тугатишнинг тарихий жараёни икки йўналишда ривожланди. Бир томондан, капиталистик мулкни йўқ қилиш, иккинчи томондан эса косиб ва ҳунармандларнинг майда хусусий мулкини кооператив социалистик мулкка айлантириш ҳамда социалистик қурилиш жараёнига жалб этилаётган энг кичик ишлаб чиқарувчиларнинг ижтимоий аҳволини тубдан ўзгартириш орқали амалга оширилди. Бошқача айтганда, косиб-ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини кооперативлаштириш ва уни социалистик қайта қуриш Совет давлати томонидан ҳал этиладиган муҳим вазифалардан бири бўлиб, у меҳнаткаш оммани социалистик қурилишга жалб этиш муаммосини ҳал қилишга хизмат қилди.

Ҳунармандчилик кооперацияси аввал қишлоқ хўжалиги кооперацияси таркибида бўлган бўлса, 1925 йил октябридан 8 та район уюшмаси ва 43 та артель билан мустақил фаолият юрита бошлади. 1926 йил 1 апрелига келиб артеллар сони 45,2 фоизга, кооперацияга жалб қилинган шахслар эса 50,5 фоизга ошди. Ўзбекистондаги умумий ҳунармандларнинг тахминан 10 фоизи артелларга бирлашди. Ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг асосий турлари тўқимачилик, металлга ишлов бериш, чарм-пойабзалчилик, транспорт хизматлари, ёғочга ишлов бериш, тикувчилик ва бошқа соҳалар ҳисобланади. Умумий ҳисобда 13 127 нафар ҳунарманд рўйхатга олинган эди[8:9-10]. Бу даврда Ўзбекистон халқ хўжалигига доир режаларни бажаришда ҳунармандчилик кооперацияси саноат қуйи тизимининг тизгини бўлиб хизмат қилган эди. Ўзбекистон ҳунармандчилик уюшмасининг маълумотларига кўра, 1926/1927 хўжалик йилида 17 415 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлса, 1928 йилнинг октябрь ойига келганда ушбу кўрсаткич 30 729 мингга етган. Кейинги йилларда бу ишлар янада жадаллаштирилиб, жумладан, 1928 – 1931 йилларда ҳунармандчилик кооперацияси артелларига 20 минг нафардан ортиқ ҳунармандлар қўшилиб,

натижада ҳунармандларни кооперативлаштириш 18 фоиздан 34,3 фоизга етказилди. Эндиликда бу соҳани назорат қилиш учун Ўзбекистон ССР ХКСнинг қарорига асосан (1938 йили) Ўзбекистон ҳунармандчилик кооперацияси Совети ташкил етилди. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш керакки, ташкил етилганидан то тугатилгунга қадар ҳунармандчилик кооперацияси ишлаб чиқариш кооператив уюшмаларига умумий раҳбарликни амалга оширувчи марказ вазифасини бажарган[2:8].

Адабиётлар таҳлили ва метод. Кооперация, жумладан ҳунармандчилик кооперацияси фаолияти масалалари умумий ҳолатда Ўзбекистон миқёсида П.И.Исхаков[3], А.Тўхтаевлар[5] томонидан ўрганилган бўлиб, ушбу тадқиқотлар хронологик жиҳатдан Иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврни ўз ичига олади. Иқтисодчи олимлар М.А.Цыпкина[6] ва М.А.Цыпкиналарнинг[7] тадқиқот ишларида масалага иқтисодий нуқтаи назардан ёндашилган ва мавжуд тузум мафкураси таъсирида ёритилган. Ҳунармандчилик кооперацияси артелларининг Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги ишлаб чиқариш фаолияти олимлар, тарихчилар ҳамда кооператив ходимларининг махсус тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилмаган. Совет ҳокимияти йилларида ҳунармандчилик кооперацияси, бутун мамлакатда бўлганидек, социалистик хўжаликнинг ягона режали механизмига киритилган ҳолда, давлат ишлаб чиқаришини тўлдирувчи ва ёрдамчи тармоғи сифатида аҳолини кенг истеъмол товарлари билан таъминлашда муҳим роль ўйнаган. Мазкур масалани тадқиқ қилишда тарихийлик ва объективлик тамойилига амал қилиниб, турли манбалар, архив ҳужжатлари асосида ёритилди.

Натижа. Ҳунармандчилик кооперацияси совети президиуми қайд этдики, 1940 йил билан таққослаганда 1941 йилда ҳунармандчилик кооперацияси фаолиятида маълум яхшиланишлар жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 76 000 рублга ошгани, янги корхоналар ва ишлаб чиқаришлар ташкил этилгани кузатилган[10:1]. Уруш шароитида, йирик корхоналарнинг аксарияти фронт эҳтиёжлари учун маҳсулот чиқаришга тўлиқ қайта мослашган пайтда, аҳолининг эҳтиёжларини таъминлашни яхшилаш масъулияти маҳаллий саноат ва ҳунармандчилик кооперацияси зиммасига юкланди.

Мазкур ҳолат ҳунармандчилик кооперациясининг Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги фаолияти ҳам тегишли бўлиб, 1941 йилда бошланган Иккинчи жаҳон уруши тизим режаси тузилмасини тубдан ўзгартириб юборди. Жумладан, унинг олдига мудофаа учун буюртмаларни бажариш ҳамда армия учун ишлашга ўтган давлат саноати корхоналари маҳсулотларини алмаштириш каби янги вазифаларни қўйди. Шу муносабат билан кимё, металлга ишлов бериш ва тўқимачилик тармоқларининг улуши кескин ошди, бу эса совун тайёрлаш, парфюмерия, чарм, тўқимачилик ишлаб чиқариш турларини ташкил этиш ҳисобига амалга оширилди. Карточка тизимининг жорий этилиши муносабати билан озиқ-овқат саноати бўйича ишлаб чиқариш кескин камайди ва чакана товар айланмаси тўхтатилди. Шу билан бирга хомашё базасининг тузилмаси ҳам ўзгарди, жумладан, фонд хомашёсининг улуши 1940 йилда 17 136 минг рублдан 20,2 фоизни ташкил этган бўлса, 1945 йилда 10 811 минг рублгача тушди, шу даврда ялпи маҳсулот ҳажми эса 27 750,3 минг рублдан 78 870,3 минг рублгача ошди. Уруш йилларида хомашё келиб тушишининг асосий манбаи махсус буюртмалар бўлди. Ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кескин ўсиб, 1944 йилда рекорд даражага етди. Ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришнинг 3,5 баробар ўсиши махсус (давлат буюртмалари) буюртмаларининг кўпайиши, бир қатор янги ишлаб чиқариш турларининг ўзлаштирилиши ва аввал ишлаб чиқарилган ассортиментнинг ўзгариши ҳисобига содир бўлди[14:2]. Шу билан бирга, ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотларини жиҳозлаш ҳамда таъминлаш соҳасида тизим деярли ҳеч қандай қўшимча олмади, бу эса режанинг бажарилишига нисбатан асосий воситаларнинг кўпайиши ўртасида кескин узилишни келтириб чиқарди. Тизимнинг ишлаб чиқариш ўсиши ходимлар сонининг кўпайишига, артель ишчиларига тегишли ускуналардан фойдаланишга ҳамда хусусий шахслардан ижарага олинган бинолардан фойдаланиш ҳисобига амалга ошди[14:3]. Бу ўринда урушдан олдинги йилларда ҳунармандчилик кооперацияси хом ашё базасининг асосий қисми маҳаллий ва давлат саноати чиқиндиларидан иборат бўлганлигини қайд этиш лозим бўлади. Давлат буюртмалари учун хом ашёнинг фонддан ажратилиши ҳисобига артеллар аста-секин ўз олдига қўйган режаларини бажара бошладилар. 1941 йилга келиб металлга ишлов бериш билан шуғулланувчи “Қизил болға” артелида темирчи Дадабаев иш нормасини икки бараварга ошириб бажарди. “Мен ҳар куни меҳнат унумдорлигини ошириб бораман”, — деди Дадабаев. “Менинг меҳнатим, менинг куч-ғайратим Қизил Армиянинг ашаддий душман устидан ғалаба қозониш ишига хизмат қилади”. Бундан ташқари “Пятилетка” ҳунармандчилик артелининг аъзолари ижодий ташаббус кўрсатдилар. Бу артель жамоасининг ташаббуслари кўплар учун намуна бўлиб хизмат қилди. Маҳаллий ресурслардан фойдаланиб, артелнинг стахановчилари меҳнат унумдорлигини бир неча баробар оширдилар. Ҳар бир цехда ишчи бригадалар қўл қовуштирмасдан, тинмай меҳнат қилдилар[1].

Намангандаги “Стахановчи” номли пойабзал артели урушгача асосан ташқаридан келтирилган хомашёда ишлаган. Уни олиб келиш учун давлат анча маблағ сарфларди. Уруш шароити бутун ишни тубдан қайта ташкил қилишга мажбур қилди. Артел ўз олдига ташқаридан келтириладиган хомашёдан халос бўлиш вазифасини қўйди. Аҳолидан илгари кўп миқдорда фойдаланилмай қолган чиқиндилар кўринишидаги тери хомашёсини сотиб олишни бошлади. Бу маҳаллий хомашё ташқаридан келтириладиган хомашёни муваффақият билан алмаштирди. Шундай қилиб, август ойида артел чиқиндилардан турли хил пойабзалларни 35 348 рубллик миқдорда ишлаб чиқарди. Давлатга тахминан 170 жуфт эркаклар пойабзали, 800 дан ортиқ аёллар пойабзали, 390 жуфт мактаб пойабзали ва 250 жуфт болалар пойабзали топширилди. Жумладан, яхши сифатли тери ва брезент сапоглар, ботинкалар тайёрлаш бошланди. Янги эгар-жабдуқ (от анжомлари тайёрлаш) цехи ташкил қилинди. Бундан ташқари, артель урушгача бошқа шаҳарларда ишлаб чиқарилиб, бу ерга келтириладиган ошловчи моддаларни тайёрлашни ҳам бошлади. Артель аъло сифатли лакланган тери ишлаб чиқарди ва ундан чиройли ҳамда мустаҳкам пойабзаллар тайёрлади[4].

Ўзбекистон ССР ҳунармандчилик кооперацияси тизимининг 1942 йилда фаолияти тўғрисида ҳисоботга кўра, мазкур тизим мамлакат халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари каби, ўз фаолиятини ҳарбий ҳолат талабларига мос равишда қайта ташкил этди ва Қизил Армияни турли жиҳозлар ва ҳатто қурол-аслаҳалар билан таъминлашга қаратилган кенг турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзлаштирди. Шундай ҳолатлар ҳам бўлдики, айрим артеллар

махсус буюртмаларни бажаришга жалб қилинган пайтда, кенг истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажмини қисқартирган ҳолатлар кузатилди. Бу эса, ўз навбатида, ушбу муҳим масалага кооперациянинг тегишли уюшмалари ва бўлимлари етарлича эътибор қаратилмаганидан далолат берар эди[11:9].

1942 йил 9 январдаги СССР ХКС ва МҚнинг қарорига биноан, асосан маҳаллий хомашёдан ишлаб чиқариладиган янги турдаги маҳсулотларни ўзлаштириш талаб қилинди. Жумладан, янги турдаги кулолчилик идишлари, металл тугмалар, ҳарбий буюмлар, болталар, ички ва осма қулфлар, палос ишлаб чиқарила бошлади. Шунингдек, ўқув дафтарлари ва тикув саноати чиқиндиларидан турли буюмлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди, валенки ишлаб чиқариш бутунлай янгидан ташкил этилди[11:19]. Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Бухоро ва Андижонда жунли теридан(овчино-шубные) шуба тайёрлаш устахоналари ташкил қилинди[11:20].

1942 йилга келиб Бухоро вилоятидаги кўпгина артеллар кенг истеъмол товарларини тайёрлашда ташаббускорлик кўрсатди. “Ойдин”, “XVIII партконференция”, “Марани” артеллари гўшт комбинати ва сут-ёғ заводларининг чиқиндиларидан ҳар куни 1000–1500 кг миқдорда хўжалик совуни ишлаб чиқарадиган цехларини ишга туширди. Қамаши туманидаги “Гулистон” артели терини қайта ишлаш, жундан кийим тикиш, гилам тўқиш ва арқон ишлаб чиқариш цехларини очди. Қаршидаги “Янги Ҳаёт” артели юқори сифатли тиш порошоги ишлаб чиқаришни бошлади. Совун, арқон ва тозалаш маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи цехлар Ромитон туманидаги “Олий Совет” номли ва Ғузордаги “Меҳнат кучи” артеллари томонидан ташкил этилди. Ғиждувондаги “Намуна” артелида рассом-уста Умаров раҳбарлигида кулолчилик ишлаб чиқариш кенг ривожланиб, тарелка, пиёла, гулдон, кўза ва бошқа буюмларни ишлаб чиқара бошладилар. Бу маҳсулотлар шаҳар ва туман бозорларида яхши сотилди. Карманадаги “Октябрнинг 12 йиллиги номи”даги артел турли хил бўёқлар, ганч ва оҳак ишлаб чиқарди. Бухородаги “Ойдин” артели атторлик буюмларининг янги турларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйди[12].

“Правда Востока” газетасининг 1942 йил 20 сентябрдаги сонида “Эски кийим-кечакни янгилаб қайта ишлаяпмиз” номли мақолада ёзилишича, уруш даври шароити тўқимачилик ва тикувчилик ҳунармандчилик уюшмалари тизими олдига ўз ишлаб чиқаришини фронт эҳтиёжлари учун қайта тузиш вазифасини қўйди. Тикув артелларининг аксарияти қишки кийимлар хусусан, телегрейка, пахтадан тикилган шимлар, шапкалар ҳамда Қизил Армия жангчилари учун бошқа буюмларни тайёрлаш билан банд бўлди. Янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзлаштиришда малакали ишчилар етишмаганлиги айрим қийинчиликларни келтириб чиқарди. Бундай пайтда ҳарбий хизматчиларнинг оила аъзолари ва уй бекалари ёрдамга келди. Ўндан ортиқ артеллар катта ҳажмда қишки кийим-кечакни ювиш, кимёвий тозалаш, таъмирлаш ва тиклаш ишлари билан муваффақиятли шуғулланди. Август ойининг иккинчи ярмида бешта артель Қизил Армия учун нимча (полушубок)ларни қайта тиклаш ишларига киришди.

Муҳокама. Урушдан олдинги давр шароитида Ўзбекистон ҳунармандчилик кооперацияси меҳнаткашлар эҳтиёжларини қондириш учун халқ истеъмоли товарларининг турли хил ассортиментини, майда қишлоқ хўжалиги инвентарларини, маҳаллий қурилиш материалларини, ипак ва ярим ипак матоларни, трикотажни, галантерея товарларини ва бошқа кўплаб маҳсулотларни ишлаб чиқарар эди. Асосан фонд хомашёсида ишлаган. Артеллар томонидан қайта ишланадиган хомашёнинг умумий ҳажмида фонд хомашёси улуши 80 фоиздан ортиқни ташкил этар эди. Ҳарбий хўжалик эҳтиёжларини таъминлаш учун партия ва ҳукумат томонидан мамлакатда моддий ресурсларни ҳарбий саноат фойдасига қайта тақсимлаш амалга оширилди, бу фуқаролик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни қисқартириш ҳисобига қилинди. Бироқ, ҳунармандчилик кооперацияси фронт ортидаги ишчиларни халқ истеъмоли товарлари билан таъминлашда муҳим омил эканини ҳисобга олган ҳолда, ҳукумат ва СССР раҳбарияти бу ниҳоятда оғир даврда ҳам, чекланган миқёсда бўлса-да, ҳунармандчилик кооперацияга ўта танқис фонд хомашёларини ажратиб турди. 1941 йилдан 1946 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон ҳунармандчилик кооперациясига давлат фондларидан қуйидагилар ажратилди: 3 минг тоннагача қора металлар, 30 тоннадан ортиқ рангли металлар, 40 тоннагача металл буюмлар, 40 тоннадан ортиқ бўёқ моддалардан, 250 минг донагача йирик чарм хомашёси, 65 минг квадрат дециметр қаттиқ чарм буюмлари, 15 миллион квадрат дециметргача юмшоқ чарм маҳсулотлари, 15 тонна ун, 2000 тонна шакар, 370 тонна ўсимлик

ёғи, 2500 тонна пахта ипи, 20 минг тоннадан ортиқ пахта толаси, 1,5 тонна каноп, 35 миллион рублдан ортиқ қийматда пахта матоси, шунингдек, қора металлолом чиқиндилари, пилла ва пахта чиқиндилари, чарм хомашёси ва бошқа турли чиқиндиларнинг улкан миқдори шулар жумласидандир[7:91-92]. Уруш шароити туфайли фонд хомашёси ҳисобига халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқариш қисқаришини қоплаш учун Ўзбекистон ҳунармандчилик кооперациясининг ишлаб чиқариш фаолиятини маҳаллий хомашё манбаларидан максимал даражада фойдаланиш томон қайта қуриш зарур эди. Уруш йилларидаги партия ва ҳукумат қарорларида ҳам уруш даври шароитида маҳаллий хомашё асосида ҳунармандчилик кооперацияси томонидан озиқ-овқат ва саноат товарлари ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш вазифасининг сиёсий ва хўжалик аҳамияти алоҳида таъкидланди.

Ўзбекистон ҳунармандчилик кооперацияси артеллари Иккинчи жаҳон уруши йилларида фронтга маҳсулот етказиб бериш билан бир қаторда, республикадаги қурилишларни керакли асбоб-ускуналар билан таъминлаш, қурувчилар учун кийим-кечак ва пойабзал етказиб бериш ҳамда маиший хизмат кўрсатиш каби тадбирларда ҳам иштирок этди. Жумладан, 1942 йилда “Тошкент” канали қурилиши учун 500 жуфт тери пойабзал, 300 жуфт резина оёқ кийим, 15 минг дона сопол идишлар етказилиб берилган[9:137]. Бундан ташқари, ҳунармандчилик ва ногиронлар кооперациялари тизимидаги артеллар эвакуация қилинган ўсмирлар ва ногиронларни иш билан таъминлашда ҳам муҳим роль ўйнади. Масалан, 1945 йилда Тошкент шаҳар артелларида жами 294 нафар, Наманганда эса 342 нафар ишловчи ўсмирлар мавжуд эди[13:5].

Хулоса. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Халқ хўжалигининг ҳарбий изга ўтказилиши шароитида Ўзбекистон ҳунармандчилик кооперацияси тизимидаги артеллар ҳам ўз ишини ҳарбий шароитларга мослаб, қайта қуришга мажбур бўлган ва турли хил кийим-кечак, кундалик эҳтиёж буюмлари ҳамда қурол-аслаҳалар ишлаб чиқарди. Кооперативлар урушдан кейинги йилларда ҳам жамиятдаги ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал этишда муҳим роль ўйнади. Лекин, артелларга давлат фондлари ҳисобидан яшаш кайфиятини батамом тугатиш, ички имкониятлар ва маҳаллий хомашёдан кўпроқ фойдаланиш талаб этилди. Аммо яшаш суръатининг ошиши ва ижтимоий шароит артелларга ушбу талабни бажариш имконини бермади. Шунингдек, бу даврда истеъмол моллари ишлаб чиқаришда зарур бўлган пахта, пилла ва тери каби хомашёнинг давлат фонди рўйхатида бўлиши, яъни Марказдан туриб тақсимланиши артеллар фаолиятига ўз салбий таъсирини кўрсатди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Все для победы // За коммунизм. 1941 год 7 август. №4.
2. Dadamirzayeva G. Sovet davlati qurilishi sharoitida kooperatsiyalarning shakllanishi.// O ‘zbekiston milliy universiteti xabarlari, 2024, [1/11] B.8.
3. Классовая борьба в городах Узбекистана в период НЭПа и создания экономического фундамента социализма. (1921 – 1932 гг). Автореф. Дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1973.
4. На военный лад //За коммунизм. 1941 год 16 сентябрь. №38.
5. Тўхтаев А.Ўзбекистон миллий ҳунармандчилик ва уни “социалистик” асосда қайта қуришнинг оқибатлари. (1917-1941 йиллар) . Тарих. фан. номз. дисс. ... – Термиз, 2001.
6. Цыпкина М.А, Сырьевая база промкооперации Узбекистана. Дисс. канд. эконом. наук. Ташкент. 1948.
7. Цыпкина М.А, Развитие промысловой кооперации Узбекистана. Дисс. канд. эконом. наук. Ташкент. 1953.
8. Ўз МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 3105-йиғма жилд.
9. Ўз МА, Р-2325-фонд, 1-рўйхат, 410-йиғма жилд.
10. Ўз МА, Р-2325-фонд, 1-рўйхат, 419-йиғма жилд.
11. Ўз МА, Р-2325-фонд, 1-рўйхат, 434-йиғма жилд.
12. Ўз МА, Р-2325-фонд, 1-рўйхат, 434-йиғма жилд, 3-варақ, Правда Востока 1942 г. 20 сентябрь.
13. Ўз МА, Р-2325-фонд, 1-рўйхат, 770-йиғма жилд.
14. Ўз МА, Р-2326-фонд, 1-рўйхат, 245-йиғма жилд.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94 (575.1)

“XORAZM HAQIQATI” GAZETASI 1941-1945 - YILLARDA XORAZM VILOYATI QISHLOQ XO‘JALIGI SOHASIDAGI ISHLARINI YORITUVCHI MANBA SIFATIDA

Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna, Xorazm Ma’mun akademiyasi ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘limi katta ilmiy xodimi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

https://orcid.org/0009-0009-4929-3143
e-mail: jumanazarovafiruza8485@gmail.com

THE NEWSPAPER “KHOREZM HAQIQATI” AS A SOURCE COVERING AGRICULTURAL ACTIVITIES IN THE KHOREZM REGION DURING 1941–1945

Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna, Senior Researcher, Social and Humanitarian Department, Khorezm Mamun Academy, Doctor of Philosophy on Historical Sciences (PhD)

ГАЗЕТА “ХОРЕЗМСКАЯ ПРАВДА” КАК ИСТОЧНИК ОСВЕЩЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СФЕРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ В 1941–1945 ГОДАХ

Джуманиязова Фируза Джуманазаровна — старший научный сотрудник отдела социальных и гуманитарных наук Хорезмской академии Маъмуна доктор философии по историческим наукам(PhD)

Annotatsiya: *ushbu maqolada viloyatda qishloq xo‘jaligi sohasida amalga oshirilayotgan ishlarni yoritishda Xorazm haqiqati gazetasi asosiy manba ekanligi, gazeta sahifalarida urush tufayli qishloq xo‘jaligini harbiy izga o‘tkazish borasida amalga oshirilayotgan ishlar, davlat rejalarining bajarilishi, ekin turlarini o‘zgarishi bo‘yicha berilgan maqolalar tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *gazeta, maqola, qishloq xo‘jaligi, texnik ekinlar, paxta, poliz ekinlari.*

Abstract: *This article highlights that the newspaper “Xorazm Haqiqati” serves as the main source in covering the activities carried out in the field of agriculture in the region. The articles published in the newspaper are analyzed in terms of the measures taken to shift agriculture onto a wartime footing due to the war, the implementation of state plans, and changes in crop types.*

Keywords: *newspaper, article, agriculture, industrial crops, cotton, melon and vegetable crops.*

Аннотация: *В данной статье освещается, что основным источником при изучении проводимых в области работ в сфере сельского хозяйства является газета “Хоразм ҳақиқати”. Проанализированы материалы, опубликованные на страницах газеты, посвящённые переводу сельского хозяйства на военные рельсы в условиях войны.*

Ключевые слова: *газета, статья, сельское хозяйство, технические культуры, хлопок, бахчевые культуры.*

Kirish. Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan respublikaning barcha hududlarida yashayotgan erkaklar uchun frontga safarbarlik e’lon qilindi. Jumladan, Xorazm viloyatidan ham urush frontlarida 132340 nafar yig‘it-qizlar qatnashib, g‘alabaga munosib hissa qo‘shgan bo‘lsalar, front ortida qolgan qariyalar, ayollar va o‘smirlar xalq xo‘jaligining barcha sohalarida mehnat qilib, front ortidagi g‘alabani ta’minlashga muvaffaq bo‘ldilar.

Urush boshlanishi bilan respublika xalq xo‘jaligi urush talablariga moslashtirilib, qayta qurildi. Bu jarayondan Xorazm viloyati ham chetda qolmadi: zavod va fabrikalar mahalliy xom ashyo asosida front va mudofaa fondi uchun mahsulot ishlab chiqarishni

yo‘lga qo‘ygan bo‘lsa, qishloq xo‘jaligi sohasi zimmasiga frontni, mudofaa fondini hamda front ortidagi mehnatkash aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash, shuningdek, mahalliy sanoatga xom ashyo yetkazib berishdek mas’uliyatli vazifalar yuklatilgan edi.

Aynan shu davrda qishloq xo‘jaligi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar haqidagi ma’lumotlar Xorazm viloyati davriy matbuotida, shuningdek, tumanlarda nashr etiladigan gazetalar sahifalarida yoritib borildi. Shu kungacha Xorazm viloyatining Ikkinchi jahon urushi davri tarixiga oid olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda davriy matbuot materiallari manba sifatida yetarli darajada o‘rganilmagan. Viloyat gazetalari front va front ortidagi hayotni asl holicha aks ettirishdagi ahamiyati ham yetarlicha tahlil etilmagan.

Adabiyotlar tahlili. “Xorazm haqiqati” gazetasining 1941–1945-yillarda Xorazm viloyati qishloq xo‘jaligi sohasidagi jarayonlarni yorituvchi muhim manba ekanligi masalasiga doir hozirga qadar biror ilmiy maqola nashr etilmagan va maxsus tadqiqot ishlari olib borilmagan. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolaning manbaviy asosini “Xorazm haqiqati” gazetasining 1941–1945-yillarda chop etilgan hamda hozirgi kunda Xorazm viloyati davlat arxivi fondida saqlanayotgan nusxalari tashkil etadi.

Metodlar. Maqolada “Xorazm haqiqati” gazetasi sahifalarida keltirilgan materiallarni qiyosiy tahlil qilish, shuningdek, ma’lumotlarga aniqlik kiritish va ularning izchilligini ta’minlash maqsadida tarixiy-xronologik metoddan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Xorazm viloyati davriy matbuotining asosiy nashrlaridan biri “Xorazm haqiqati” gazetasi bo‘lib, u urush yillarida to‘rt varaq hajmda chop etilgan. Gazetaning uchinchi va to‘rtinchi sahifalarida asosan qishloq xo‘jaligi sohasidagi o‘zgarishlar, rejalarning bajarilishi, mehnat minimumi talablari hamda ularni bajarmagan kolxozchilarga nisbatan qo‘llanilgan jazolar yuzasidan ko‘plab ma’lumotlar berib borilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida “Xorazm haqiqati” gazetasining birinchi sahifasida front ortida mehnat qilgan hamda staxanovchilik harakatida faol ishtirok etib, yuqori natijalarga erishgan shaxslarga davlat tomonidan berilgan orden va medallar haqidagi ma’lumotlar muntazam yoritib borilgan. Mazkur ma’lumotlar gazetaning birinchi sahifasida “Xurmat taxtasi” rukni ostida berilgan bo‘lib, unda xalq xo‘jaligining turli sohalarida, jumladan, qishloq xo‘jaligining turli yo‘nalishlarida mehnat qilib, o‘rnak ko‘rsatgan front orti mehnatkashlarining taqdirlanishi haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan.

Urush boshlanishi bilan barcha erkaklarning frontga safarbar qilinishi natijasida qishloq xo‘jaligi ishlari asosan xotin-qizlar zimmasiga yuklandi. 1941-yilda viloyatda paxta uchun belgilangan davlat rejasi oshig‘i bilan, ya’ni 101 foiz qilib bajarildi. Bunda viloyatdagi barcha paxtakorlarning hissasi katta bo‘ldi. Shu xususda “Xorazm haqiqati” gazetasining 1941-yil 21-dekabrdagi №303-sonida “Halol mehnat mo‘l daromad” sarlavhasi ostida berilgan maqolada zvenolarda paxta yig‘im-terimi front manfaatlariga mos ravishda tashkil etilgani, zvenolar har bir gektar yerdan 24,5 sentner o‘rniga 54 sentnerdan hosil topshirgani hamda oshiqcha topshirilgan paxta uchun davlat tomonidan kolxozga qo‘shimcha daromad berilgani qayd etilgan. Shuningdek, maqolada 1941-yil 1-martda qabul qilingan qarorga asosan har bir zveno va har bir kolxozchi o‘z mehnati hamda topshirgan hosiliga qarab haq olishi kerakligi ta’kidlangan: A.Gulmatov zvenosi davlatga 27 sentnerdan paxta topshirgan[1] bo‘lsa, O‘.Ernazarova zvenosi davlatga 48 sentnerdan hosil topshirgani keltirilgan[2].

Urush davrida ishchi kuchi yetishmaganligi sababli paxta yig‘im-terim ishlariga qariyalar ham safarbar qilingan. “Xorazm haqiqati” gazetasining 1941-yil 7-noyabrdagi №265-sonida “Keksalar” sarlavhasi ostida berilgan maqolada 65 yoshli zveno boshlig‘i Masharif va 67 yoshli brigadir Xudaybergan “Vatanga ko‘proq paxta berib dushmanni tezroq yengamiz” degan shior ostida har gektar yerdan 27 sentner o‘rniga 35,5–35,7 sentnerdan hosil olgani haqida ma’lumot keltirilgan[3]. Gazeta sahifalarida keltirilgan bunday ma’lumotlar zvenolardagi agitatorlar tomonidan muntazam o‘qib eshittirilgan. Natijada yuqori natijalarga erishgan kishilar mehnatidan ruhlangan holda yangi chaqiriqlar va shiorlar yuzaga kelgan, bu esa boshqa mehnatkashlarning ham mehnat unumdorligini oshirishiga xizmat qilgan. Urush yillarida gazetalar targ‘ibot vositasi sifatida ham muhim rol o‘ynagan.Viloyat gazetasining muhim jihatlaridan biri shunda ediki, unda Xorazm viloyati xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarida amalga oshirilayotgan ishlar haqida kundalik ma’lumotlar muntazam yoritib borilgan. Jumladan, 1942-yilga kelib respublikaning barcha hududlarida yangi yerlarni o‘zlashtirish va dalalarni kengaytirish ishlari boshlandi. Xorazm viloyatida o‘zlashtirilgan yangi yerlar haqida “Xorazm haqiqati” gazetasining 1942-yil 6-avgustdagi №179 (4187)-sonida berilgan maqoladan ma’lumot olish mumkin. Unda viloyat mehnatkashlari paxta ekiladigan yer maydonlarini yana 11 000 gektarga

kengaytirgani va bu 1942-yilda o‘tgan yilga nisbatan yuqori hosil olish zarurligini bildirishi qayd etilgan[4].

Haqiqatan ham 1942-yilga kelib paxta va oziq-ovqat mahsulotlarini ko‘proq yetishtirish maqsadida yangi yer maydonlari o‘zlashtirildi. Biroq shu yili davlat tomonidan belgilangan paxta rejasi bajarilmay qoldi. Buning bir qancha sabablari bo‘lib, ulardan biri chigit ekish davrida yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklar edi. Bu haqda “Xorazm haqiqati” gazetasining 1942-yil 29-apreldagi №101-sonida viloyatda chigit ekish jarayonida jiddiy kamchiliklarga yo‘l qo‘yilgani haqida yozilgan. Shuningdek, 1942-yil 29-aprelga qadar paxta maydonlarining atigi 66 foiziga chigit ekilgani, Xorazm va Qoraqalpog‘iston o‘rtasida tuzilgan sotsialistik musobaqa shartnomasiga ko‘ra esa bu ishlar joriy yilning 17-apreligacha yakunlanishi lozimligi ta’kidlangan. Chigit ekish jarayonida Xonqa, Gurlan va Urganch tumanlari ortda qolgan bo‘lib, ushbu tumanlar kolxozlarida mehnat yetarli darajada tashkil etilmagani qayd etilgan. Shuningdek, shu yili viloyatda 12 ming gektar partov yer o‘zlashtirilmay qolgan, bug‘doy ekish bo‘yicha davlat rejasi ham bajarilmagani qayd etilgan[5]. Gazetaning ushbu sonida Hazorasp tumanidagi kolxozlarda mehnatning sust tashkil etilgani natijasida faqat mart oyining o‘zida 1878 kishi progul qilgani ham ta’kidlangan. Xiva tumanidagi Inqilob qishloq soveti tarkibidagi “Komsomol” va “Leninobod” kolxozlarida dangasalar hamda progulchilar bilan hech qanday kurash olib borilmagani, ushbu kolxozlarda har kuni yuzlab kolxozchilar ishga chiqmayotgani, 200 dan ortiq kolxozchi esa belgilangan rejani bajarmayotgani haqida ma’lumotlar keltirilgan[5].

Urush yillarida bunday huquqbuzarliklar keng tarqalgan bo‘lib, kolxozchilarning mehnat intizomiga bo‘ysunmasligi va qishloq xo‘jaligi ishlarini bajarishda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar haqida ko‘plab maqolalar chop etilgan. Jumladan, “Xorazm haqiqati” gazetasining 1942-yil 29-apreldagi №101-sonida Urganch tumani G‘oybu qishloq sovetidagi Stalin nomli kolxozda mehnat intizomi susaygani qayd etilgan. Kolxozdagi 680 ishchining katta qismi ishga chiqmagan. Shu yilning 1-martidan 15-apreligacha 9020 kishi ishga chiqishi lozim bo‘lgan bo‘lsa-da, amalda 6466 kishi ishga chiqqan, 363 kishi esa sababsiz ishga chiqmagan. Har bir kolxozchining bir oyda kamida 40–45 mehnat kuni ishlashi qat’iy belgilab qo‘yilgan. Kolxozchilar yig‘ilishida mehnat intizomini buzgan Otashev, Xudoyberganov, Otajonovlar kolxozdan chiqarilib, ularga ajratilgan tomorqa yerlar tortib olingani haqida ma’lumot berilgan[5]. Haqiqatan ham urush yillarida 1939-yilda qabul qilingan mehnat minimumi talablari to‘g‘risidagi qonunni buzgan kolxozchilarga nisbatan dastlab ish haqining 25 foizi ushlab qolinib, keyinchalik tomorqa yerlari tortib olingan. Mehnat minimumi talablarini muntazam bajarmagan kolxozchilar esa qamoq jazosiga ham tortilgan. Shu mazmundagi materiallar “Xorazm haqiqati” gazetasining 1942-yil 17-apreldagi №91-sonida ham uchraydi. Unda Urganch tumani Chatko‘pir qishloq sovetidagi Voroshilov nomli kolxozda mehnat intizomi buzilgani, progulchilik kuchaygani va 1942-yilning birinchi choragida kolxozda 2178 kishi progul qilgan bo‘lsa, aprel oyining dastlabki 10 kunida yana 260 kishi ishga chiqmagani qayd etilgan[6]. Xalq sudlari kolxozlarda mehnat minimumini bajarmagan progulchilarni sud tartibida jazolagan. Jumladan, Xiva tumani Molotov nomli kolxozda Sh.Ollaberganova, Ya.Raximovalar 1942-yil yanvar oyidan may oyiga qadar bir kun ham mehnat qilmagan. Ushbu shaxslar xalq sudi hukmi bilan 6 oygacha majburiy mehnatga jalb etilgan. Shuningdek, Xonqa tumani Stalin nomli kolxozda T.O‘rinova, E.Madaminov va X.O‘rinovalar 1942-yil davomida kolxoz ishlarida umuman ishtirok etmagani uchun xalq sudi hukmi bilan 5 oygacha tuzatish-mehnat ishlariga hukm qilingan[7].

Xulosa. Ikkinchi jahon urushi yillarida Xorazm viloyatida nashr etilgan “Xorazm haqiqati” gazetasi viloyat qishloq xo‘jaligi sohasida amalga oshirilgan ishlarni yoritishda muhim manba vazifasini bajargan. Shu bilan birga, u mehnatkashlarni g‘alaba sari intilib ishlashga, belgilangan rejalarni oshirib bajarishga undagan. Mehnat kunlari minimumini bajarmagan shaxslarning jazolanishi esa qishloq xo‘jaligi rivojiga to‘sqinlik qilayotgan omillarga qarshi ogohlantiruvchi chora sifatida xizmat qilgan. Gazeta sahifalarida bunday masalalarning muntazam yoritilishi hamda ushbu materiallarning agitatorlar tomonidan ishchi va kolxozchilarga o‘qib eshittirilishi mehnatga bo‘lgan mas’uliyatning yanada kuchayishiga olib kelgan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xorazm haqiqati. Halol mehnat, mo‘l daromad. 1941-yil 21-dekabr. №303.
2. Xorazm haqiqati. Deputat xalq xizmatkori. 1941-yil 5-dekabr. №289(3985).
3. Xorazm haqiqati. Keksalar. 1941-yil 7-noyabr. №265(3961).
4. Xorazm haqiqati. 1942-yil 6-avgust. №179(4187).
5. Xorazm haqiqati. 1942-yil 29-aprel. №101(4109).
6. Xorazm haqiqati. 1942-yil 17-aprel. №91(4099).
7. Xorazm haqiqati. 1942-yil 31-may. №124(4132).

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94 (575.1) "1916/1917"

XX ASR BOSHLARIDAGI JADIDCHILIK HARAKATI VA CHOR MA'MURIYATI: "TARAQQIYPARVAR" JAMIYATI MISOLIDA ARXIV HUJJATLARI TAHLILI

Abdulxayev Elyorbek Kaxramonjon o'g'li, Andijon davlat texnika instituti "Tillar va gumanitar fanlar" kafedrasi assistenti

https://orcid.org/0009-0001-0495-5301
e-mail: elyorbekabdulxayev0708@gmail.com

ANALYSIS OF THE JADID MOVEMENT AND THE TSARIST ADMINISTRATION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE "TARAQQIYPARVAR" PARTY

Abdulkhayev Elyorbek, Assistant Department of "Languages and Humanities", Andijan State Technical University

АНАЛИЗ ДВИЖЕНИЯ ДЖАДИДОВ И ЦАРСКОЙ АДМИНИСТРАЦИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: НА ПРИМЕРЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ ПАРТИИ "ТАРАККИЙПАРВАР"

Абдулхаев Эльёрбек Кахрамонджонович, ассистент кафедры "Языки и гуманитарные науки", Андижанский государственный технический институт

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkistondagi milliy uyg'onish va jadidchilik harakati vakillariga nisbatan chor Rossiyasi ma'muriyati tomonidan o'tkazilgan tizimli siyosiy tazyiqlar arxiv hujjatlari (1916–1917 yy.) asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Andijon uyezdidagi "Taraqqiyparvar" jamiyati faoliyati, uning yetakchilari Ubaydulla Xo'jayev va Sulaymon Kelgenboyevlarga nisbatan ilgari surilgan "tovlamachilik" va "pora undirish" kabi sun'iy ayblovlarning asl siyosiy mohiyati ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Jadidchilik, Turkiston, Andijon, "Taraqqiyparvar", Ubaydulla Xo'jayev, Sulaymon Kelgenboyev, arxiv hujjatlari, chor ma'muriyati, siyosiy qatag'on, "Oxranka".*

Abstract: *This article analyzes the systematic political pressures exerted by the Tsarist Russian administration on the representatives of the Jadid movement in Turkestan at the beginning of the 20th century, based on archival documents (1916–1917). The study reveals the true political nature of artificial accusations such as "extortion" and "bribery" made against the leaders of the "Taraqqiyparvar" society in Andijan district, particularly Ubaydulla Khojayev and Sulaymon Kelgenboyev.*

Keywords: *Jadidism, Turkestan, Andijan, "Taraqqiyparvar", Ubaydulla Khojayev, Sulaymon Kelgenboyev, archival documents, Tsarist administration, political repression, "Okhrana".*

Аннотация*: В данной статье на основе архивных документов (1916–1917 гг.) анализируются систематические политические репрессии со стороны царской администрации России в отношении представителей джадидского движения в Туркестане в начале XX века. В исследовании раскрывается истинная политическая суть искусственных обвинений в "вымогательстве" и "взяточничестве", выдвинутых против лидеров общества "Тараккийпарвар" в Андижанском уезде, в частности Убайдуллы Ходжаева и Сулеймана Кельгенбаева.*

Ключевые слова: *Джадидизм, Туркестан, Андижан, "Тараккийпарвар", Убайдулла Ходжаев, Сулейман Кельгенбаев, архивные документы, царская администрация, политические репрессии, "Охранка".*

Kirish (Introduction). XIX asr oxiri va XX asr boshlari Turkiston xalqlari tarixida nafaqat ijtimoiy-siyosiy uyg‘onish, balki mustamlaka zulmining eng murakkab bosqichi sifatida muhrlangan. Bu davr millat oydinlari — jadidlarning xalqni g‘aflat uyqusidan uyg‘otishga intilgan, chorizm ma’murlari esa bu uyg‘onishni “jinoyatchilik” deb tamg‘alashga uringan ziddiyatli palla edi. 1916–1917-yillarga oid maxfiy arxiv hujjatlari shuni ko‘rsatadiki, mustamlakachi hukumat jadidlarni nafaqat siyosiy dushman, balki oddiy jinoyatchilar to‘dasi sifatida talqin qilish orqali ularni xalq nazaridan tushirish strategiyasini qo‘llagan. Mazkur maqolada aynan Andijon uezdidagi “Taraqqiyparvar” jamiyati va uning yetakchilari misolida chor ma’muriyatining diskreditatsiya (obro‘sizlantirish) siyosati tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya (literature review and methods). Jadidchilik harakati va uning fojiali taqdiri B. Qosimov, H. Boltaboyev va D. Ziyoeva kabi taniqli olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. Akademik B. Qosimov jadidlarni millatning “islohotchi va qutqaruvchi kuchlari” deb ta’riflagan bo‘lsa[1; 456-b], D. Ziyoeva ularning mustaqillik yo‘lidagi kurashlarini tarixiy hujjatlar va “Oxranka” yozishmalari asosida yoritgan[2; 340-b]. Biroq chor ma’muriyatining arxiv hujjatlaridagi “ayblov ritorikasi” — jadidlarni korrupsioner va tovlamachi qiyofasida tasvirlash taktikasi kamroq tahlil qilingan. Mazkur maqolada I-461 fondning 207-ishidagi maxfiy raportlar ushbu olimlarning xulosalari bilan qiyoslanib, mustamlaka ma’muriyatining jadidlarga nisbatan qo‘llagan “psixologik va huquqiy bosim” usullari yangi rakursdan o‘rganiladi.

Tadqiqot jarayonida Turkiston general-gubernatori kantselyariyasining 1916–1917-yillardagi “Maxfiy” tamg‘ali yozishmalari birlamchi manba sifatida olindi. Tadqiqotda ob’ektivlik, tarixiylik va tizimli tahlil prinsiplari asos qilib olindi. Arxiv hujjatlarini restavratsion tahlil qilish (har bir varaq mazmunini mantiqiy bog‘lash) hamda shaxslar faoliyatini bugungi kun ijtimoiy-siyosiy islohotlari prizmasidan o‘tkazish metodidan foydalanildi. Har bir hujjat nafaqat statistik ma’lumot, balki o‘sha davrning ijtimoiy portreti sifatida tahlil etildi.

Muhokama (Discussion). Siyosiy diskreditatsiya usullari. Hujjatlar tahlili chor ma’murlarining ziddiyatli qarashlarini ochib beradi. Bir tomondan, prokuror Adamov ayblovlarning zaifligini bilsa-da, ikkinchi tomondan, “Taraqqiyparvar” a’zolarini kuzatishni o‘ta muhim deb hisoblaydi[3; 4-v]. Nega? Chunki jadidlarning “Turkestanskiy golos” gazetasi orqali demokratik g‘oyalarni targ‘ib qilishi mustamlaka tizimining ichki ziddiyatlarini fosh etar edi.

Arxiv hujjatlarida Kelgenboyevning Ettisuvdan (Semirechye) mingga yaqin qo‘yni haydab kelib, Jalolobod bozorida arzon sotgani jinoyat sifatida keltiriladi[4; 6-v]. Biroq bu harakat ortida iqtisodiy faollik va xalq ehtiyojini qondirishga qaratilgan tashabbus yotgan bo‘lishi mumkinligi ma’muriyat tomonidan inobatga olinmagan. Aksincha, bu holat “aql bovar qilmaydigan boylik orttirish” sifatida talqin qilingan. Aslida esa jadidlarning iqtisodiy faolligi ma’rifat va maktablar ochish uchun zarur mablag‘larni shakllantirishga xizmat qilgan. Chor hukumati boy jadidni xalq orasida ta’sir kuchiga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan shaxs sifatida ko‘rib, undan xavotirlangan.

Bugun Yangi O‘zbekistonda Uchinchi Renessans poydevori yaratilayotgan bir sharoitda, jadidlarning ushbu kurash yo‘li davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. So‘nggi yillarda Oliy sud tomonidan U. Xo‘jayev va uning safdoshlarining oqlanishi nafaqat huquqiy akt, balki tarixiy adolatning tiklanishi sifatida baholanmoqda. Arxiv hujjatlarida “tovlamachi” deb kamsitilgan insonlar bugun millatning chinakam qahramonlari sifatida e’tirof etilmoqda.

Natijalar (Results). “Taraqqiyparvar” jamiyatining siyosiy sahnaga chiqishi va chor ma’muriyatining xavotiri. Arxiv hujjatlarini o‘rganish natijasida ma’lum bo‘ldiki, 1917-yil 31-yanvarda podpolkovnik Rozalin-Soshalskiyga yuborilgan №88-sonli maxfiy buyruq asosida Andijon shahrida tashkil etilgan “Taraqqiyparvar” jamiyati faoliyatini surishtirish rasman boshlangan[5; 2-v]. Chor hukumati ushbu jamiyatni o‘z mustamlakachilik tizimi uchun potensial tahdid sifatida baholagan.

Ayblovlar mexanikasi: siyosiy faoliyatni jinoyatga aylantirish. Toshkent sud palatasi prokurori Adamovning №26-sonli ma’ruzasida (1917-yil 11-yanvar) “Taraqqiyparvar” partiyasi faoliyati “tovlamachilik” deb baholangan. Biroq prokurorning o‘zi ham bu ayblovlar “turli shaxslarning alohida harakatlarini mexanik birlashtirish” natijasi ekanini tan oladi[6; 3-v]. Bu holat ma’muriyat tomonidan bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan hodisalarning sun’iy ravishda yagona jinoiy ish sifatida talqin qilinganini ko‘rsatadi.

Sulaymon Kelgenboyev va insoniy fojealar tahlili. Arxivning 5-varag‘ida uezd tarjimoni

Sulaymon Kelgenboyev va aka-uka Baytursunovlar 8 yil davomida mahalliy amaldorlardan pora undirganlikda ayblanadi. Hujjatda qayd etilishicha, Yorbo‘shun bo‘lisining boshqaruvchisi Sodiq-Ali-xo‘ja to‘rt marotaba o‘z lavozimidan chetlatilib, so‘ng yana qayta tiklangan va buning uchun u 2000 rubl to‘lagan[7; 5-v]. Mullato‘raqul-xo‘ja kabi shaxslar ham shunday “tuzoq”ka tushgani ta’kidlanadi. Bu o‘rinda insoniy jihat shundan iboratki, chor ma’muriyati mahalliy aholining o‘zaro nizo va ziddiyatlaridan foydalanib, jadidlarni ushbu ziddiyatlarning “tashkilotchisi” sifatida ko‘rsatishga uringan.

Ubaydulla Xo‘jayev: milliy yetakchilik va “Petrograd aloqalari”. Hujjatlarda Ubaydulla Xo‘jayevning Petrogradga borishi, Davlat Dumasi a’zolari Kerenskiy va Tevkelevni Turkistonga olib kelishi hukumat uchun eng katta xavf sifatida baholangan. Uning Toshkentdagi “Natsional” mehmonxonasida mahalliy aholini qabul qilishi arxivda quyidagicha tasvirlanadi: “Toshkentga kelganimda, mehmonxonaning butun zinasini to‘ldirib turgan sartlar (mahalliy xalq) to‘dasini Xo‘jayev qabul qilayotganiga shaxsan guvoh bo‘ldim”[8; 9-v]. Bu manzara Xo‘jayevning xalq orasida naqadar yuksak nufuzga ega bo‘lganini, odamlar o‘z dardini chor ma’murlariga emas, balki “millat advokati”ga aytishni afzal ko‘rganini ko‘rsatadi.

Xulosa (Conclusion). Chor Rossiyasi ma’murlarining Turkiston o‘lkasidagi strategiyasi nafaqat hududiy bosqinchilik, balki millatning uyg‘oq qatlamini ma’naviy va huquqiy jihatdan badnom qilishga ham qaratilgan edi. Xususan, “Taraqqiyparvar” jamiyati a’zolariga nisbatan yuritilgan tergov ishlari tahlil qilinsa, imperiya apparati jadidchilik harakatini xalq ko‘z o‘ngida jinoiy tuzilma sifatida ko‘rsatishga bor kuchini safarbar etganini ko‘rish mumkin. Mazkur jamiyatni ataylab jinoiy yo‘nalishga burish, uning ma’rifiy mohiyatini soxtalashtirish orqali jadidlarning aholi orasidagi yuksak nufuziga zarba berish ko‘zlangan edi.Biroq tarix nafaqat shafqatsiz, balki adolatli hamdir. Garchi jadidlar qatag‘on qilinib, jismonan yo‘q qilingan va turli tuhmatlar bilan surgun etilgan bo‘lsa-da, ularning ruhidagi hurlik va ma’rifatga intilishni so‘ndirishning imkoni bo‘lmadi. Ularning orzu-umidlarida mujassam bo‘lgan mustaqil davlat, erkin fuqarolik jamiyati va ma’rifatli millat g‘oyalari yillar o‘tib, bugungi Yangi O‘zbekistonning strategik tamal toshiga aylandi.

Arxiv fondlarida saqlanayotgan har bir hujjat, har bir satr ortida millat dardi va jadid bobolarimizning matonati mujassam. Bu meros shunchaki tarixiy ma’lumot emas, balki vatanparvarlikning yuksak namunasidir. Ularning chekkan zahmatlari va haqiqat yo‘lidagi kurashi bugungi tinch va farovon hayotimizning ma’naviy poydevorini tashkil etadi. Biz bugun bu merosni nafaqat o‘rganamiz, balki ularning amalga oshmagan orzularini amaldagi taraqqiyotimiz orqali ro‘yobga chiqarishga intilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qosimov B. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. – Toshkent: Universitet, 2002. – 456 b.
2. Ziyoeva D. Turkiston mustaqilligi uchun kurashlar tarixi. – Toshkent: Sharq, 2001. – 340 b.
3. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘z MA), I-461 fond, 2023-ro‘yxat, 207-ish, 4-varaq (Oxranka bo‘limi boshlig‘ining xulosalari).
4. O‘z MA, I-461 fond, 2023-ro‘yxat, 207-ish, 6-varaq (S. Kelgenboyevning Ettisuvdagi faoliyati haqida).
5. O‘z MA, I-461 fond, 2023-ro‘yxat, 207-ish, 2-varaq (Podpolkovnik Rozalin-Soshalskiy buyrug‘i).
6. O‘z MA, I-461 fond, 2023-ro‘yxat, 207-ish, 3-varaq (Toshkent sud palatasi prokurori Adamovning №26-sonli ma’ruzasi).
7. O‘z MA, I-461 fond, 2023-ro‘yxat, 207-ish, 5-varaq (Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori raporti).
8. O‘z MA, I-461 fond, 2023-ro‘yxat, 207-ish, 9-varaq (Ubaydulla Xo‘jayev faoliyati haqidagi maxfiy yozishmalar).

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 378: 37,015.3+159.9

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALAR PSIXOLOG XIZMATIGA MUROJAAT ETGANLIK HOLATLARINI EMPIRIK NATIJALARI

Yadgarova Ozoda Ibragimovna, "Pedagogika, psixologiya va jismoniy madaniyat" kafedrasi dotsenti, p.f.f.d (PhD)

https://orcid.org/0000-0002-2096-4910
e-mail: yadgarovaozoda26@gmail.com

EMPIRICAL RESULTS OF STUDENT CONSULTATIONS WITH PSYCHOLOGICAL SERVICES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Yadgarova Ozoda Ibragimovna, Independent researcher at SamSIFL, ***Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology, and Physical Culture, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)***

ЭМПИРИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ СЛУЧАЕВ ОБРАЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ К УСЛУГАМ ПСИХОЛОГА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Ядгарова Озода Ибрагимовна, независимый исследователь СамГИИЯ, доцент кафедры педагогики, психологии и физической культуры, доктор философии по педагогическим наукам (PhD)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining psixologik xizmatga murojaat qilish holatlari va ularning ushbu xizmatga bo'lgan munosabati empirik tahlil qilingan. Tadqiqot Samarqand davlat chet tillari instituti talabalari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalariga tayanadi. Maqolada 1-kurs va yuqori kurs talabalarining psixologik yordamga bo'lgan ehtiyojlari o'rtasidagi tafovutlar, professional ko'mak o'rniga yaqinlar maslahatiga tayanish kabi ijtimoiy-psixologik omillar yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *psixologik xizmat, talaba, empirik natijalar, murojaat qilish, ijtimoiy-psixologik munosabat, kasbiy yordam, kurslararo farq.*

Abstract: *This article presents an empirical analysis of cases of university students' seeking psychological services and their attitudes towards these services. The study is based on the results of a survey conducted among students of the Samarkand State Institute of Foreign Languages. The article highlights the differences in psychological help-seeking needs between first-year and upper-year students, as well as socio-psychological factors such as relying on the advice of relatives instead of professional help.*

Keywords*: psychological service, student, empirical results, seeking help, socio-psychological attitude, professional assistance, inter-course differences.*

Аннотация: *В данной статье представлен эмпирический анализ случаев обращения студентов высших учебных заведений за психологической помощью и их отношения к данной службе. Исследование основано на результатах опроса, проведенного среди студентов Самаркандского государственного института иностранных языков. В статье освещаются различия в потребностях в психологической помощи между студентами первого и старших курсов, а также такие социально-психологические факторы, как опора на советы близких вместо профессиональной помощи.*

Ключевые слова*: психологическая служба, студент, эмпирические результаты, обращение, социально-психологическое отношение, профессиональная помощь, межкурсовые различия.*

KIRISH. Bugungi kunda mamlakatimizda jarayonida inson kapitalini rivojlantirish va yosh amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar avlodning intellektual hamda ruhiy salomatligini

muhofaza qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Zero shiddatli globallashuv va axborot texnologiyalari asrida talaba-yoshlarning ijtimoiy-psixologik barqarorligini ta’minlamasdan turib, yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish imkonsizdir. Mazkur sohaning huquqiy va ijtimoiy asoslari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining bir qator muhim hujjatlarida o‘z aksini topgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining “Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi Qonuni (2024-yil) loyihasi va sohani tartibga soluvchi normativ hujjatlar jamiyatda psixologik xizmat ko‘rsatishning huquqiy maqomini belgilab berdi.[1] Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 16-iyundagi “Aholiga sifatli psixiatrik yordam ko‘rsatish va psixologik sog‘lomlashtirish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-196-sonli Qarori ushbu sohada mutlaqo yangi bosqichni boshlab berdi[2]. Mazkur qarorda aholining, ayniqsa yoshlarning psixologik salomatligini mustahkamlash, ta’lim muassasalarida psixologik xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish va kadrlar salohiyatini kuchaytirish bo‘yicha aniq vazifalar belgilab berilgan. Samarqand davlat chet tillari instituti Sharq tillari fakulteti talabalari o‘rtasida o‘tkazilgan mazkur tadqiqot aynan yuqoridagi normativ hujjatlar ijrosini ta’minlash hamda oliy ta’lim tizimidagi talabalarning psixologik xizmatga bo‘lgan munosabatining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishni maqsad qiladi. Bu esa DSc dissertatsiyasi doirasida ishlab chiqilayotgan oliy ta’lim talabalarining psixologik madaniyatini shakllantirish modelini asoslashda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

METODOGIK TAHLIL. Jamiyatda psixologik xizmatning zarurligi hamda uning nazariy asoslari E. G‘oziyev, V. Karimova va Z. Nishonova kabi o‘zbek olimlarining ilmiy qarashlari bilan mustahkamlangan bo‘lib, u dolzarb muammolarni hal etish hamda shaxs rivojlanishini prognoz qilishga yo‘naltirilgan[5; 6]. Z. Nishonova ta’kidlaganidek, ushbu tizimning asosiy vazifasi nafaqat muammoni hal etish, balki shaxsning hayotga ijodiy munosabatini rivojlantirishdan iboratdir.

Tarixga nazar tashlasak, psixologik xizmat dastlab AQShda XIX asrning 1800-yillaridan boshlab rivojlana boshlagan. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida psixologik xizmatning ahamiyati ortib borishi natijasida O‘zbekiston Respublikasida ham ushbu yo‘nalish shakllandi va o‘z tarixiy rivojlanish ildizlariga ega bo‘ldi. Uning dastlabki ko‘rinishlari XX asrning 30-yillaridagi pedologiya fani faoliyati bilan bog‘liqdir. O‘sha davrda ta’lim jarayonini tashkil etishda psixologik omillarga e’tibor qaratilgan bo‘lsa-da, muayyan ijtimoiy-siyosiy sabablar tufayli bu yo‘nalish rivoji to‘xtab qolgan. Natijada uzoq vaqt davomida ta’lim tizimida psixologik yondashuvlar yetarli darajada qo‘llanilmagan[4].

Shunga qaramay, keyingi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar psixologik xizmatni tiklash va rivojlantirish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qildi. Xususan, respublikamiz olimlari tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy va metodik tavsiyalar maktab, ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalarda psixologik xizmatni joriy etishda muhim ahamiyat kasb etdi. 1970–1980-yillarda mehnat jamoalarida psixologik xizmat elementlari qo‘llanilib, shaxs va mehnat faoliyati, rahbar va jamoa o‘rtasidagi munosabatlar, psixologik muhit hamda samaradorlik masalalari o‘rganildi.

Ta’lim tizimida ham psixologik xizmatni tashkil etishga alohida e’tibor qaratilib, turli ilmiy-amaliy izlanishlar amalga oshirildi. Jumladan, maktablarda axloqiy, oilaviy va aqliy rivojlanish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar psixologik xizmatning zarurligini yana bir bor tasdiqladi. Ayniqsa, 1989-yilda amaliyotchi psixologlar tayyorlash fakultetining ochilishi ushbu sohaning institutsional rivojlanishida muhim bosqich bo‘ldi.

Mustaqillik yillarida psixologik xizmat tizimi yanada takomillashib, uning ilmiy va amaliy asoslari kengaytirildi[4]. Shuni alohida ta’kidlash joizki, O‘zbekistonda psixologik xizmatning bugungi taraqqiyot darajasi bir necha tarixiy va evolyutsion bosqichlarni bosib o‘tdi. Xususan, Z. T. Nishonova va G. Alimovalarning ta’kidlashicha, respublikamizda psixologik xizmatning shakllanish ildizlari 1930-yillardagi pedologik harakatlarga borib taqalsa-da, uning chinakam ilmiy-amaliy asosi 1970–1980-yillarda Toshkent Davlat universiteti olimlarining sa’y-harakatlari bilan mehnat jamoalariga tatbiq etildi. Mazkur tarixiy jarayon davomida psixologik xizmat “shaxs va jamiyat” munosabatlarini tartibga soluvchi ijtimoiy institut sifatida shakllandi. Biroq tizimning institutsional darajada rivojlangani va ilmiy asoslarning mavjudligi hali subyektlarda (talabalarda) psixologik murojaat madaniyati to‘liq shakllanganini anglatmaydi. Jamiyatimizda psixologik xizmatning bugungi holati va uning talabalar tomonidan qabul qilinish darajasini aniqlash maqsadida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari ushbu nazariy qarashlarni amaliyot bilan qiyoslash imkonini berdi. Chunonchi, “Nima deb o‘ylaysiz, jamiyat uchun psixologik xizmat kerakmi?” degan fundamental savolga respondentlarning mutlaq ko‘pchiligi ijobiy javob

bergan. Biroq tahlillar shuni ko‘rsatdiki, munosabatning shakllanishida “ehtiyoj” va “tayyorgarlik” o‘rtasida uzilish mavjud. Ya’ni, talabalar psixologik xizmat jamiyat uchun zarurligini e’tirof etsalar-da, shaxsiy muammolar yuzaga kelganda unga murojaat qilish darajasi pastligicha qolmoqda. Samarqand davlat chet tillari instituti Sharq tillari fakultetining 2401, 2402, 2412, 2413-guruh talabalari o‘rtasida o‘tkazilgan ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma natijalari kutilmagan va tahliliy xulosalarga boy bo‘ldi. Respondentlarning psixologik xizmatga bo‘lgan munosabati ularning ijtimoiy tajribasi va kurs darajasiga qarab farqlanishi aniqlandi.

Shuningdek, psixologga ishonch va tanishlik darajasi nuqtayi nazaridan so‘rovnoma savollariga kiritilgan “O‘z institutingiz psixologini taniysizmi?” degan savolga berilgan javoblar shuni ko‘rsatdiki, talabalarning psixolog bilan shaxsan tanishligi ularning xizmatga bo‘lgan ishonchini to‘g‘ridan to‘g‘ri oshiradi. Kam sonli bo‘lsa-da, “psixolog umuman kerak emas” degan salbiy fikrlarning bildirilishi respondentlarning shaxsiy salbiy tajribasi yoki jamiyatda mavjud noto‘g‘ri stereotiplar (masalan, psixologga faqat “ruhiy kasallar” boradi degan qarash) ta’siri bilan izohlanadi. Tadqiqotimizning eng muhim konseptual jihati shundaki, 1-kurs talabalari va yuqori kurslar (2–4 kurslar) o‘rtasida psixologik xizmatga munosabatda ijtimoiy-psixologik tafovutlar aniqlandi. Bu farqlar talabaning oliy ta’lim muhitidagi ijtimoiy mavqei va psixologik savodxonlik darajasiga bevosita bog‘liqdir.

1-kurs talabalari uchun “mikroguruhli himoya” strategiyasi: Respondentlarning ushbu qatlamida psixologik xizmatga bo‘lgan ehtiyoj nisbatan past ko‘rsatkichni tashkil etdi. Buning asosiy sababi talabalarda ruhiy qiyinchilik holatlarida “maishiy-empatik yordam” modelining ustuvorligidir. Ular professional psixologik ko‘makdan ko‘ra norasmiy muloqot va yaqin ijtimoiy muhit (ona, dugona, do‘stlar) maslahatiga ko‘proq ishonch bildiradilar. Ushbu holatni “ijtimoiy-psixologik adaptatsiya inqirozi” sifatida izohlash mumkin: yangi muhitga kirib kelgan talaba o‘z ichki muammolarini begona shaxsga (professional psixologga) ochishdan ko‘ra, o‘zi ishonadigan “xavfsiz doira”da qolishni afzal ko‘radi. Bu bosqichda psixologik yordam professional xizmat sifatida emas, balki oddiy “suhbatdoshlik” darajasida idrok etiladi.

Yuqori kurs talabalari uchun “professional orientatsiya” modeli: 2–4 kurs talabalari orasida psixologik xizmatga munosabatning ijobiy tomonga sezilarli o‘zgargani kuzatildi. Buning ijtimoiy-psixologik asoslari quyidagilardan iborat:

1. Psixologik kompetentlik: o‘quv jarayonida olingan bilimlar va hayotiy tajriba natijasida talabalarda psixologik muammolarni professional darajada hal etish zarurligi haqidagi tushuncha shakllangan;
2. Ishonch koeffitsientining oshishi: yuqori kurslarda psixologik xizmatdan amaliy foydalanish tajribasi mavjudligi sababli mutaxassisga nisbatan ijtimoiy ishonch shakllangan[9];
3. Stereotiplarni yengish: yuqori kurslarda psixologga murojaat qilish “zaiflik” emas, balki shaxsiy barqarorlikni ta’minlash vositasi sifatida baholanadi[8; 9].

Ushbu qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, talaba oliy ta’lim bosqichlarini bosib o‘tgani sayin undagi “stigma” (uyat va ishonchsizlik tamg‘asi) o‘rnini “ijtimoiy ehtiyoj” egallaydi. Bu esa ta’lim tizimida psixologik xizmat nafaqat muammo yuzaga kelganda, balki profilaktik va rivojlantiruvchi xarakterda bo‘lishi lozimligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

O‘tkazilgan tadqiqotning statistik natijalariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, so‘rovnoma talabalarning kurslar kesimidagi psixologik tayyorgarlik darajasini quyidagi jadvalda yaqqol ifodalaydi:

1-jadval. Talabalarning psixologik xizmatga murojaat qilish strategiyalari (foiz hisobida)

Ko‘rsatkichlar	1-kurs talabalari	Yuqori (2-4) kurs talabalari
Psixolog xizmati jamiyat uchun zarur deb hisoblaydi	65%	88%
Muammo tug‘ilganda yaqinlariga (ona, do‘st) tayanadi	75%	30%
OTM psixologini taniydi va ishonch bildiradi	20%	65%
Psixologga murojaat qilishni “uyat” deb biladi (stigma)	25%	5%

Izoh: Jadvaldagi raqamlar tadqiqot natijalariga ko‘ra umumlashtirilgan bo‘lib, ular talabalarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasi bilan bevosita bog‘liq.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Samarqand davlat chet tillari instituti talabalari misolida o‘tkazilgan mazkur empirik tadqiqot O‘zbekistonda psixologik xizmatning bugungi holati hamda uning oliy ta’lim tizimidagi o‘rni yuzasidan quyidagi fundamental xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

1. Nazariy va amaliy uyg‘unlik. O‘zbekiston psixologiya maktabi namoyandalari Z. T. Nishonova va G. Alimova ta’kidlaganidek, psixologik xizmat ijtimoiy-psixologik muammo sifatida talqin etilar ekan, uning samaradorligi jamiyatning ushbu xizmatga bo‘lgan munosabatiga bevosita bog‘liq[4]. Bizning tadqiqot natijalari ushbu nazariy qarashni tasdiqlab, talabalarning psixologik madaniyati kursdan kursga oshib borishini (65% dan 88% gacha) ko‘rsatdi.

2. Munosabatdagi dinamika. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mamlakatimizda psixologik xizmatning huquqiy va institutsional asoslari yaratilgan bo‘lsa-da, talabalarning, ayniqsa 1-kurs vakillarining subyektiv dunyoqarashida hanuzgacha “maishiy maslahat” yondashuvi ustuvorlik qilmoqda. Bu esa psixologik xizmatni faqat tashkil etish emas, balki uni talabalar ongiga va real ehtiyojlariga moslashtirish (adaptatsiya qilish) zarurligini anglatadi.

3. Tizimli rivojlanish zaruriyati. Olingan empirik ma’lumotlar DSc dissertatsiyasi doirasida ishlab chiqilayotgan “Talabalarning psixologik xizmatga munosabatini shakllantirish modeli” uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, oliy ta’lim muassasalarida psixologik xizmat faqat “inqirozli holatlar” uchun emas, balki shaxsning kasbiy va individual rivojlanishini ta’minlovchi doimiy ko‘makchi sifatida ham tizimli ravishda targ‘ib etilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risidagi qonun loyihasi va sohani tartibga soluvchi normativ hujjatlar to‘plami. – Toshkent, 2024.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Aholiga sifatli psixiatrik yordam ko‘rsatish va psixologik sog‘lomlashtirish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida PQ-196-sonli Qaror. – Toshkent, 2023-yil 16-iyun. (Lex.uz saytida PDF shakli mavjud).
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O‘zbekiston – 2030 strategiyasi to‘g‘risida. – Toshkent, 2023-yil 11-sentabr.
4. Nishonova Z. T., Alimova G. K. Psixologik xizmat. Psixokorreksiya. Darslik. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 512 b.
5. G‘oziyev E. G‘. Umumiy psixologiya. Darslik. – Toshkent, 2002.
6. Baratov Sh. R. Ta’lim tizimida psixologik xizmat: Monografiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2015.
7. Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya: Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2012.
8. Shoumarov G‘.B. Yoshlar psixologiyasi va ijtimoiy moslashuv muammolari. – Toshkent, 2018.
9. Safaev N.S. Talaba shaxsining kasbiy shakllanishi va kognitiv rivojlanishi // O‘zMU xabarlari. – Toshkent, 2020.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.091.3:811.111+159.9

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINI PROFESSIONAL FAOLIYATGA TAYYORLASHDA PSIXOLOGIK TRENINGLARNING AVZALLIK TOMONLARI

Suyunova Sevara Saloxiddin qizi, Samarqand davlat chet tillar instituti Ingliz tili fakulteti magistranti Samarqand davlat chet tillar instituti magistranti

https://orcid.org/0009-0000-2708-9779
e-mail: sevarsuyunova77@gmail.com

ADVANTAGES OF PSYCHOLOGICAL TRAINING IN PREPARING FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES

Suyunova Sevara Saloxiddin qizi, Graduate Student at Samarkand State Institute of Foreign Languages

ПРЕИМУЩЕСТВА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТРЕНИНГОВ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Суюнова Севара Салохиддин кызы, магистрант Самаркандского государственного института иностранных языков

Annotatsiya: *Mazkur ishda oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan trening dasturining mazmuni, tuzilmasi va metodik asoslari yoritilgan. Trening mashg‘ulotlari muloqot psixologiyasi, pedagogik trening texnologiyalari hamda interfaol ta’lim yondashuvlariga asoslangan holda ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar*: kommunikativ kompetensiya, o‘qituvchi, pedagogik muloqot, interfaol, kasbiy tayyorgarlik, noverbal muloqot, refleksiya.*

Abstract: *This paper presents the content, structure, and methodological foundations of a training program designed to develop communicative competence in prospective English language teachers at higher education institutions. The training sessions were developed based on communication psychology, pedagogical training technologies, and interactive teaching approaches. The program includes activities for establishing group norms, identifying participants' expectations, ice-breaker and energizer exercises, tasks aimed at self-awareness, role-playing, and reflection exercises.*

Key words*: communicative competence, teachers, pedagogical communication, activities, professional preparation, nonverbal communication, reflection.*

Аннотация*: В данной статье описываются содержание, структура и методологические основы программы подготовки, направленной на развитие коммуникативной компетенции будущих преподавателей английского языка в высших учебных заведениях. Учебные занятия разработаны на основе коммуникативной психологии, педагогических технологий обучения и интерактивных подходов к преподаванию. Программа включает в себя мероприятия по установлению групповых норм, выявлению ожиданий участников, упражнения для “размораживания” и активизации, задания, направленные на самопознание, ролевые игры и упражнения на рефлексию.*

Ключевые слова*: коммуникативная компетенция, учитель, педагогическая коммуникация, интерактивный, профессиональная подготовка, невербальная коммуникация, рефлексия.*

KIRISH. Mamlakatimizda so‘nggi yillarda talaba yoshlar uchun ta’lim olish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Talaba yoshlar oliy ta’lim yo‘nalishlarida startap loyihalarda ishtirok etish, xorijda o‘qish uchun grantlar, stajirovkalar hamda IT sohasida o‘z bilimlarini rivojlantirish imkoniyatlaridan keng foydalanib kelmoqda. Shu bois oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarga jamiyatimizning ishonchi ortib, ulardan yuqori darajadagi faollik ham talab etilmoqda[1].

Bugungi talaba yoshlar psixologiyasi juda dinamik bo‘lib, axborot oqimi kuchaygan sharoitda shakllanmoqda. Talaba yoshlar raqamlashtirilgan, tezkor axborot almashinuvi, yuqori stress va kreativ muhitda rivojlanmoqda. Shu sababli bugungi talaba yoshlarning psixologik xususiyatlari avvalgi avlodlardan sezilarli darajada farq qiladi. Hozirgi ta’lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri har tomonlama rivojlangan va o‘z ustida ishlaydigan kadrlarni jamiyatga tayyorlashdan iboratdir. Bu murakkab vazifani amalga oshirishda o‘qituvchining professional-kommunikativ faoliyati muhim o‘rin tutadi.

ASOSIY QISM. Bo‘lajak o‘qituvchilarni professional-kommunikativ faoliyatga tayyorlash jarayonida muloqotga asoslangan seminarlar, qiziqarli va nostandart o‘quv hamda sinfdan tashqari mashg‘ulotlar yuqori natijalarni ta’minlaydi, o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishi va motivatsiyasini oshiradi. Shu bilan birga, o‘qituvchidan pedagogik, psixologik va metodik bilimlar, shaxslararo hamda kommunikativ kompetensiya va trening metodikasini chuqur egallash talab etiladi. Dastavval, kommunikativ trening tushunchasiga to‘xtalib o‘tamiz. Kommunikativ trening — bu shaxsning muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan trening bo‘lib, u boshqa odamlar bilan ma’lumot almashish va samarali kommunikatsiya uchun zarur ko‘nikmalarni shakllantiradi. Kommunikativ trening ijtimoiy munosabatlarni boshqarish nazariyasi va amaliyotini, ya’ni boshqa odamlar bilan aloqalarni o‘rnatish va tartibga solishni o‘z ichiga oladi. U insoniy munosabatlarni uyg‘unlashtirish, boshqa odamlar bilan samarali aloqalarni o‘rnatish va ularni optimallashtirishga xizmat qiladi”[2].

Kommunikativ trening so‘zma-so‘z “umumiy” yoki “hamma birgalikda foydalanadigan” ma’noni anglatadi. Muloqot esa odatda axborot almashinuvi, ma’lumotni bir shaxsdan boshqasiga uzatish hamda insonlar o‘z faoliyati jarayonida o‘zaro munosabatga kirishishning o‘ziga xos shakli sifatida tushuniladi. Amaliy jihatdan esa bu ikki yoki undan ortiq shaxs o‘rtasida o‘zaro tushunishga olib keladigan fikr va axborot almashish jarayonidir[3].

Kommunikativ treningni tashkil etish bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. **G‘oyaning shakllanishi.** Yuboruvchi qanday mazmunli g‘oya yoki xabarni yetkazishni xohlayotganini aniqlaydi. Afsuski, ushbu birinchi bosqichda ko‘plab kommunikativ urinishlar to‘xtab qoladi, chunki jo‘natuvchi g‘oya ustida yetarli darajada fikrlamaydi.
2. **Kodlash va yo‘nalishni tanlash.** Fikrni yetkazishdan oldin jo‘natuvchi uni ramzlar tizimi orqali kodlaydi. Bunda so‘zlar, intonatsiya va imo-ishoralar qo‘llaniladi. Ushbu jarayon g‘oyani aniq xabarga aylantiradi.
3. **Uzatilish (translyatsiya).** Ushbu bosqichda jo‘natuvchi xabarni qabul qiluvchiga yetkazish uchun ma’lum kanalni tanlaydi. Muloqot og‘zaki, yozma yoki ko‘rish hamda teginish orqali amalga oshirilishi mumkin; xabar shuningdek onlayn aloqa vositalari yoki jonli muloqot orqali ham uzatiladi.
4. **Dekodlash.** Yuboruvchi xabarni uzatgach, qabul qiluvchi uni qabul qiladi va talqin qiladi. Dekodlash — bu jo‘natuvchi tomonidan yuborilgan belgilarni qabul qiluvchining fikrlar tizimiga tarjima qilish jarayonidir.

Kommunikativ trening mashg‘ulotlari davomida ushbu elementlarning har bir bosqichi alohida o‘rganiladi va amaliy mashqlar orqali mustahkamlanadi.

1. Aloqa tizimi, insonlar o‘rtasidagi murakkab munosabatlar hamda kommunikatsiyani boshqarish mexanizmlari shakllantiriladi.
2. Talabalarda o‘z-o‘zini anglash, shaxsiy xususiyatlar, kuchli va zaif tomonlarni aniqlash, idrok jarayonining o‘ziga xos jihatlarini tushunish hamda ma’lumotni kodlash ko‘nikmalari rivojlantiriladi.
3. Talabalarda o‘zini taqdim etish va nutqiy ifoda qobiliyatlari shakllantiriladi.

TAMADDUN NURI

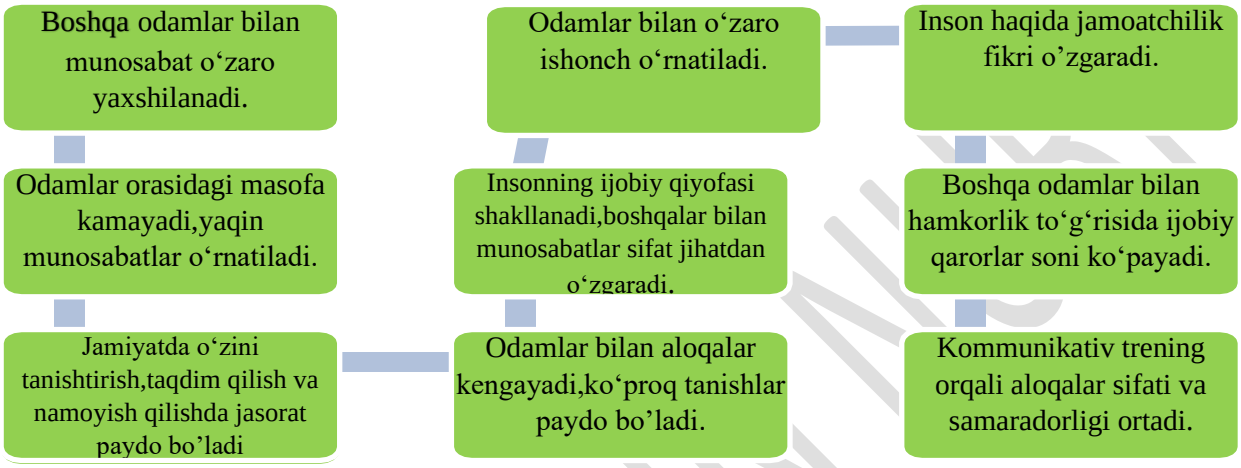
4. Og‘zaki va noverbal (og‘zaki bo‘lmagan) xabarlarni samarali yaratish ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

5. Ma’lumot yetkazish vositalari va ularning xususiyatlari o‘rganilib, muayyan vaziyatga mos vositani tanlash malakasi shakllantiriladi.

6. Boshqa shaxslarni tushunish, ularning xulq-atvorini oldindan bashorat qilish, tinglash va eshitish ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

7. Teskari aloqa (feedback) qilish ko‘nikmalari shakllantiriladi.

Ishtirokchilar uchun kommunikativ texnologiyalarni samarali o‘zlashtirish natijalari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

Ingliz tili darslarida oliy ta’lim talabalarida komunikativlikni rivojlantiruvchi psixologik mashg‘ulotlar trening dasturi. Dastur 1 soat 20 daqiqaga mo‘ljallangan

№	Mashg‘ulot nomi	Vaqt	Kutilayotgan natija	Trening tashkil qiluvchi
1	Guruhiy normalarni ishlab chiqish	5 daqiqa	Trening jarayonining tartibli va samarali tashkil etilishi	O‘qituvchi yoki trener
2	Ishtirokchilar kutuvlarini aniqlash	3 daqiqa	Treningni moslashtirish imkoniyati	O‘qituvchi yoki trener
3	Ice-breaker ‘‘Introduce yourself creatively” mashqi	10 daqiqa	Erkin muloqot muhitini yaratish	O‘qituvchi yoki trener
4	Enerjayzer “Emotion mirror”	10 daqiqa	Noverbal muloqatni rivojlantirish	O‘qituvchi yoki trener
5	“Future English teacher” mashqi	10 daqiqa	Kasbiy o’zlikni anglash	O‘qituvchi yoki trener
6	Qaytar aloqa	2 daqiqa	Ishtirokchilarning hissiy reflektiv holatini aniqlash	O‘qituvchi yoki trener
7	“Broken instructions” mashqi	15 daqiqa	Aniq va tushunarli nutqni anglash	O‘qituvchi yoki trener
8	“Team teaching challenge” mashqi	15 daqiqa	Hamkorlik va jamoaviy ishlash	O‘qituvchi yoki trener

9	“Positive feedback circle” mashqi	10 daqiqa	Treningni ijobiy yakunlash	O‘qituvchi yoki trener
Jami:80 daqiqa				

Treningdan ko‘zlangan maqsad

Ishtirokchilarda samarali muloqotga kirisha olish, qiyin va nizoli vaziyatlarda o‘zini erkin tutish, muloqot jarayonidagi psixologik to‘siqlarni bartaraf etish hamda ijobiy xulq-atvor va hamkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish[5].

Treningdan kutilayotgan natijalar

1. Muloqot jarayonida axborotni aniq uzatish va qayta ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar;
2. Suhbat davomida o‘ziga ishonch hissi shakllanadi;
3. Nizoli vaziyatlarga tushib qolmaslik va ularni konstruktiv hal etish malakasi rivojlanadi;
4. Suhbatdoshni tushunish va empatiya ko‘rsatish qobiliyatlari shakllanadi.

Guruhiy normalarni ishlab chiqishda belgilanadigan tamoyillar

-faol ishtirok;
-o‘zaro hurmat;
-xatolardan qo‘rqmaslik;
-ingliz tilida muloqotga ustuvorlik berish;
-maxfiylik va ijobiy munosabat[4].

Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish treningining o‘tkazilish tartibi

1-mashg‘ulot: Guruhiy normalarni ishlab chiqish

Maqsad: trening davomida psixologik ochiq va ishonchli muhitni shakllantirish, ishtirokchilarda mas’uliyat, intizom va o‘zaro hurmatni rivojlantirish. Trener mashg‘ulot boshida ishtirokchilarga trening jarayonida qanday qoidalar muhimligi haqida savol bilan murojaat qiladi. Talabalar fikrlari tinglanib, doska yoki flipchartga yozib boriladi. So‘ng trener ushbu fikrlarni umumlashtirib, asosiy guruhiy normalarni (intizomga rioya qilish, maxfiylik, faol ishtirok, bir-birini hurmat qilish) aniq va tushunarli shaklda bayon etadi. Ishtirokchilardan ushbu normalarga rozilik bildirish so‘raladi. Ushbu normalar trening davomida amal qilinadigan umumiy kelishuv sifatida e’lon qilinadi.

2-mashg‘ulot: Ishtirokchilar kutuvlarini aniqlash

Maqsad: ishtirokchilarning treningdan kutgan natijalarini aniqlash va jarayonni ularning ehtiyojlariga moslashtirish. Trener ishtirokchilarga “Ushbu treningdan nimani kutyapsiz?” savoli bilan murojaat qiladi. Talabalar o‘z fikrlarini og‘zaki yoki yozma shaklda ifodalaydilar. Trener bildirilgan kutuvlarni umumlashtirib, trening maqsadlari bilan bog‘laydi va yakunda ularning qay darajada amalga oshganini birgalikda muhokama qilishini bildiradi.

3-mashg‘ulot: Ice-breaker – “Introduce yourself creatively”

Maqsad: guruhda erkin va ijobiy muloqot muhitini yaratish, talabalarni ingliz tilida o‘zini erkin ifodalashga undash. Har bir ishtirokchi ingliz tilida o‘zini ijodiy usulda tanishtiradi (qiziqarli fakt yoki ramz orqali). Trener ishtirokchilarning faolligini e’tirof etadi va ularning nutqiy jasoratini ijobiy baholaydi.

4-mashg‘ulot: Enerjayzer – “Emotion mirror”

Maqsad: noverbal muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish, hissiyotlarni anglash va ifodalash. Ishtirokchilar juftliklarga bo‘linadi. Bir ishtirokchi ma’lum bir hissiy holatni mimika va harakatlar orqali namoyish etadi, ikkinchisi esa uni oynadek takrorlaydi. Mashq yakunida qisqa muhokama o‘tkazilib, noverbal vositalarning muloqotdagi ahamiyati ta’kidlanadi.

5-mashg‘ulot: “Future English Teacher”

Maqsad: talabalarda kasbiy o‘zlikni anglash va pedagogik identifikatsiyani shakllantirish. Ishtirokchilardan o‘zlarini kelajakdagi ingliz tili o‘qituvchisi sifatida tasavvur qilib, ingliz tilida qisqa nutq tayyorlash so‘raladi. Trener ishtirokchilarning chiqishlarini umumlashtirib, ularning kasbiy maqsadlariga ijobiy motivatsiya beradi.

6-mashg‘ulot: Qaytar aloqa (refleksiya)

Maqsad: refleksiya va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish. Ishtirokchilar bugungi mashg‘ulot haqidagi fikrlarini bitta so‘z yoki jumla bilan ifodalaydilar. Trener umumiy xulosa chiqaradi.

TAMADDUN NURI

7-mashg‘ulot: “Broken instructions”

Maqsad: aniq va tushunarli nutqni shakllantirish. Bir ishtirokchi ingliz tilida topshiriq beradi, boshqalar esa faqat eshitish orqali uni bajaradilar. Xatolar muhokama qilinadi va aniq instruktsiyaning ahamiyati tushuntiriladi[5].

8-mashg‘ulot: “Team teaching challenge”

Maqsad: hamkorlikda ishlash va jamoaviy muloqotni rivojlantirish. Guruhlar ingliz tili darsining kichik fragmentini birgalikda ishlab chiqadilar. Yakuniy qismda jamoaviy ishning afzalliklari muhokama qilinadi.

9-mashg‘ulot: “Positive feedback circle”

Maqsad: treningni ijobiy ruhda yakunlash va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash muhitini mustahkamlash. Ishtirokchilar doira bo‘lib, bir-birlariga ijobiy fikr bildiradilar. Trener trening bo‘yicha umumiy xulosa chiqaradi va ishtirokchilarga minnatdorlik bildiradi[5].

XULOSA qilib aytganda, bunday psixologik mashg‘ulotlar talabalarda kommunikativlik, o‘z fikrini erkin ifoda etish, hamkorlikda ishlash, nizoli vaziyatlardan samarali chiqish, o‘z xatolarini anglash va ular ustida ishlash, refleksiya hamda o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Yadgarova O. I. Ta’lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatining samaradorligini oshirish // O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari. – 2025. – S. 417–420.
2. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22877941
3. Мальханова И. А. Kommunikativnyy trening // Zhurnal. – 2006. – S. 160–160.
4. Ibraimov X., Yadgarova O. Advantages of using communicative training in preparing future teachers for professional-communicative activity // Science and innovation. – 2023. – T. 2. – № B12. – S. 324–329.
5. Westwood P. What teachers need to know about teaching methods. – Camberwell, Vic.: ACER Press, 2008. – P. 16–36.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81.2

O‘ZBEK SHEVASHUNOSLIGIDA XARITALASHTIRISH MASALASI

Yoqubov Sodiqjon Latif o‘g‘li, Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

THE ISSUE OF MAPPING IN UZBEK DIALECTOLOGY

Sodiqjon Latif ogli Yoqubov, Doctoral Student, Navoi State University

ВОПРОС КАРТОГРАФИРОВАНИЯ В УЗБЕКСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

Ёкубов Содикжон Латиф оглы, докторант Навоийского государственного университета

https://orcid.org/0009-0009-9405-3392
e-mail: yoqubovsodiqjon6.@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek shevashunosligida til birliklarini hududiy jihatdan o‘rganish va ularni xaritalashtirish masalalari tahlil qilinadi. Dialektologik tadqiqotlarda lingvistik xaritalarning ahamiyati, sheva va lahjalarning tarqalish hududlarini aniqlash usullari hamda areal tadqiqot metodlari yoritiladi. Shuningdek, o‘zbek shevalarini xaritalashtirish jarayonida qo‘llaniladigan ilmiy yondashuvlar va ularning tilshunoslikdagi o‘rni haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *shevashunoslik, dialektologiya, lingvistik xarita, areal tadqiqot, o‘zbek shevalari.*

Annotation: *This article examines the issue of mapping in Uzbek dialectology. It analyzes the importance of linguistic maps in studying the territorial distribution of language units and the methods used to determine the areas of dialects and vernaculars. The paper also discusses scientific approaches applied in mapping Uzbek dialects and their role in modern linguistic research.*

Keywords: *dialectology, Uzbek dialects, linguistic mapping, areal research, territorial distribution.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы картографирования в узбекской диалектологии. Анализируется значение лингвистических карт в изучении территориального распространения языковых единиц, а также методы определения ареалов диалектов и говоров. Особое внимание уделяется научным подходам и методам, применяемым при картографировании узбекских диалектов и их роли в современных лингвистических исследованиях.*

Ключевые слова: *диалектология, узбекские диалекты, лингвистическая карта, ареальное исследование, территориальное распространение.*

KIRISH. Xalqning milliy va etnik xususiyatlarini o‘zida aks ettirgan shevalarni o‘rganish, tadqiq etish dunyo tilshunosligining, jumladan, o‘zbek tilshunosligining asosiy masalalaridan biri bo‘lib, yuqorida ta’kidlanganidek, salmoqli yutuqlar qo‘lga kiritilgan. Dialektologiya sohasi bo‘yicha to‘plangan faktik materiallar esa har bir xalqning adabiy tilini boyitishda asosiy manbalardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Shu bois bugungi kunda shevalarning bunday o‘ziga xos lisoniy xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish, ularni areal lingvistika usullarida tadqiq etishga katta e’tibor qaratilgan. Areal lingvistika sohasi ayrim lisoniy hodisalarning areal tarqalish yo‘llarini aniqlash, ularning qayerda shakllanganini, bu hodisalardan qaysi biri til taraqqiyotida ahamiyatli bo‘lganini tahlil qilish va ularni xaritalashtirish bilan shug‘ullanadi. Shuningdek, “Areal lingvistika muayyan hududlarda tarqalgan til xususiyatlarini umumlashtirib, areal umumiylik, tillar ittifoqi, shevalar izoglossalarini aniqlash va ularni xaritalashtirish ishlarini amalga oshiradi”. [1:4]

ADABIYOTLAR TAHLILI. Jahon tilshunosligida bu soha bo‘yicha XX asrda juda katta ilmiy tadqiqot ishlari yuzaga keldi. Areal lingvistika sohasidagi tadqiqotlar hind-yevropa tillari, slavyan

tillari, german tillari, roman tillari, bolqon tillari materiallari asosida kengayib, katta yutuqlarga erishildi. [2:39–41]

XX asr boshlarida jahon tilshunosligida eng mashhur va mukammal atlas hisoblangan Jan Jilyeron va Edmondlar tomonidan tuzilgan 12 jildli “Fransuz tili atlasi” (1903–1912 y.y.), Venkker va Vrede tomonidan yaratilgan “Nemis tili atlasi” (1876–1926 y.y.), shuningdek, Moskva FA rus tili institutida R. I. Avanesov, B. A. Larin boshchiligida tuzilgan “Moskva sharqidagi Markaziy oblastlar rus xalq shevalari atlasi” (1951), “Shimoliy-g‘arbiy oblastlar rus xalq shevalari atlasi” (1951) yaratildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Yuqorida ta’kidlanganidek, o‘zbek shevashunosligida hozirgi kunga qadar katta ilmiy tadqiqot ishlari qiyosiy-tarixiy metodlar asosida amalga oshirilgan. Ko‘pgina o‘zbek shevalari yaxlit holda qiyosiy-tarixiy va tavsifiy jihatdan o‘rganilib, ularning tasnifi va tavsifi yaratilgan [3:482]. Bunday tadqiqotlar o‘zbek shevalarining arealini belgilash va aniqlash uchun asos bo‘la oladi. Umuman, har qanday dialektologik ish ayni zamonda lisoniy-geografik xususiyatga ham ega. Shuni aytish lozimki, o‘zbek shevalari areal yo‘nalishda ham o‘rganilgan, ayrim hududlar bo‘yicha lisoniy xaritalar yaratilgan. Shunga qaramasdan, o‘zbek shevalarining barcha ko‘rinishlari areal yo‘nalishda yetarli darajada o‘rganilmagan. Bu esa tadqiq etilayotgan qarluq til birliklarini areal jihatdan o‘rganish va ularning xaritalarini yaratish zarurligini ko‘rsatadi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. O‘zbek tilshunosligida lingvistik xaritalar yaratishning nazariy asoslari dialektolog olimlar A. Shermatov, A. Jo‘rayevning ilmiy asarlarida ham keng yoritib berilgan [5:218]. Dialektolog olim A. Shermatov lingvistik xaritalar yaratish borasida shunday fikrlarni bildiradi: lingvistik atlas lingvo-geografik tadqiqotning asosiy nuqtasidir. Sinxronik tadqiqot natijasi hisoblangan lingvistik xaritada til tarixining barcha davrlari o‘z aksini topishi mumkin. Lingvistik xaritalar ikki xil metodga asoslanib tuziladi: 1) lingvistik strukturani tadqiq qilish metodi; 2) til landshaftini o‘rganish metodi [5:15].Bu nazariy qarashlar olimning Qashqadaryo o‘zbek shevalari bo‘yicha tuzilgan 100 dan ortiq xaritalarida o‘z ifodasini topgan. O‘zbek tilshunosligida A. Jo‘rayev tomonidan makon va zamon tilshunosligi (areal lingvistika)ning nazariy asoslari, uni o‘zbek tili maydonini mintaqalashtirish, dialektal mintaqa (dialektnaya zona) va nomintaqaviy qismlar rivojida tatbiq etish usullari tavsiya etilgan [6:56]. Tadqiqotda qarluq til birliklari areal yo‘nalishda o‘rganilib, lingvistik xaritalarini yaratishda jahon tilshunosligidagi yutuqlarga, xarita tuzish tamoyillariga hamda A. Shermatov va A. Jo‘rayevlarning xarita tuzish nazariyalariga tayanilgan. Shuningdek, o‘zbek shevalarini areal tadqiq etishda Q. Muhammadjonov, Y. Ibragimov, N. Murodovalarning monografik tadqiqotlari katta ahamiyatga ega [7:3]. Bugungi kunda o‘zbek shevashunosligida yirik monografik asarlarning yaratilganligi shevalarni qiyosiy-tarixiy va til hodisalarining tarqalishini aniqlab beruvchi areal yo‘nalishda o‘rganish, shu asosda xaritalar yaratish uchun manba bo‘la oladi. Shu bois qarluq til birliklarining leksik xususiyatlari areal yo‘nalishda o‘rganilib, uning xaritasini yaratishda jahon tilshunosligining bu sohadagi tajribalariga, yuqoridagi dialektologik va lingvogeografik ilmiy tadqiqot ishlariga tayanildi.

O‘zbek shevalarida saqlanib kelayotgan o‘zbek xalqining etnografiyasi, xalq hayotining muayyan sohalari sheva so‘zlarining o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilgan holda ularning areal tarqalishini o‘rganish va xaritalar yaratish zarur. Shuni alohida ta’kidlash joizki, “xaritalash uchun ma’lumotlar tanlash umuman olingan lisoniy voqelikka emas, balki kontrast voqelikka tayanishi lozim, bunda sheva so‘zlarini taqqoslash yo‘li bilan xaritada ularning sheva hududlari turlari va o‘zaro aloqalari, chegara zonalaridagi innovatsiya, markaz va voqelikning tarqalishi kabilar haqida xaritadan ko‘rgazmali axborot olish mumkin.” [8:274] Darvoqe, sheva xususiyatini o‘zida aks ettirgan har qanday sheva voqeligi lingvo (lisoniy) geografik xaritalash ashyosi bo‘lishi uchun aniq imkoniyatga ega [9:6-3].

Akademik Sh. Shoabdurahmonov aytganidek, o‘zbek shevalarida yana o‘ziga xos leksik guruh borki, ular shu sheva vakillarining moddiy hayot sharoitlari, shu sheva joylashgan hududning iqtisodiy rivoji bilan bog‘liqdir [10:400]. Shu bois ham qarluq sheva leksikasining o‘ziga xos xususiyatlari xaritalashtirishda bu jihatlar inobatga olindi. Areal lingvistika sohasining yetuk olimi M. A. Borodina yozganidek: “Lisoniy geografiya faqat tilning ichki tarkibi bilangina bog‘liq emas, u ba’zan tadqiqotchini mamlakat xalqlari, savdo yo‘llari va

ayrim aholi punktlari tarixi bilan bog‘liq tilning tashqi tarixi yuzasidan ham kutilmagan natijalarga yo‘liqtiradi” [11:8,47]. Buni tadqiqot davomida to‘plangan sheva materiallari tahlilidan bilish mumkin. Lingvistik xaritalarda til uchun muhim bo‘lgan lisoniy hodisalar bo‘yicha to‘plangan materiallarni berishda izoglossalardan foydalaniladi. Umuman olganda, izoglossa hodisaning tarqalish arealini belgilovchi belgidir. Lisoniy hodisalar turli xil bo‘lgani uchun izoglossalar ham fonetik, fonologik, morfemik, morfologik, leksik va sintaktik bo‘lishi mumkin. Ma’lumki, dialektolog ma’lum bir hududdagi shevaning o‘ziga xos xususiyatlaridan 200–300 turdagi o‘ziga xoslikni qayd etsa, arealog shu hodisalardan eng muhimlarini, ya’ni ma’lum bir shevaning o‘ziga xos tipologik xususiyatini aks ettiruvchi 2–3 belgini (hodisa, qonuniyatni) izoglossa mazmuni sifatida tanlaydi va shu hodisaning tarqalish makonini (arealini) aniq belgilashga harakat qiladi [12:128]. Lingvistik xaritalarga tushirilgan izoglossalarning markaz va chekka nuqtalari ham izohlanadi. Biror dialektal leksemaning areal tarqalishi o‘sha hudud uchun markaz bo‘lsa, boshqa hudud uchun chekka nuqta bo‘lishi mumkin.

XULOSA. Shuni alohida ta’kidlash joizki, bugungi kunda o‘zbek shevalarining lisoniy atlasini yaratish nafaqat o‘zbek tilshunosligining, balki umumturkiyshunoslikning ham dolzarb muammolarini hal etishga yordam beradi. Chunki dialektologik atlas til hodisalarining turkiy tillararo hududiy tarqalishi va til tarixiy taraqqiyotining ba’zi murakkab masalalarini yoritishga imkon beradi. Mazkur hudud bo‘yicha tuzilgan lisoniy xaritalar kelajakda yaratiladigan o‘zbek tilining dialektologik xaritasi uchun asos bo‘la oladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Murodova N.O‘zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini.–T.:Fan,2007.–4-b.
2. Макаев Э. А. Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики. – М. Л., 1964; Аванесов Р. И. Выступление под докладам // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Б., 1958. – С. 139–141.
3. Решетов В. В. Маргиланский говор узбекского языка // Академику В. А. Гордлевскому. – М., 1953; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари: Филол. фанлари доктори диссертацияси. – Т., 1963. – 482 б; Шерматов А. Проблемы исторического развития и современного функционирования узбекских диалектов: дис. … д-ра филол. наук. – Т., 1978. – 339 б; Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: ЎзАкадемнашр, 1961. – 347 б; Иброҳимов С. Ўзбек тилининг касб-ҳунар лексикаси (Фарғона шевалари материаллари асосида): филол. фанлари доктори диссертацияси. – Т., 1960. – 471 б; Мирзаев М. Бухоро группа шевалари: филол. фанлари доктори диссертацияси. – Т., 1965. – 461 б; Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Т., 1969. – 168 б.
4. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? – T.: Fan, 1981. – 10-b. Djurayev A. Teoreticheskie osnovy arealnogo issledovaniya uzbekoyazychnogo massiva. – T., 1991. – S. 218.
5. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? – T.: Fan, 1981. – 15-b.
6. Djurayev A. B. Teoreticheskie osnovy arealnogo issledovaniya uzbekoyazychnogo massiva. – Tashkent: Fan, 1991.
7. Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров Южного Казахстана: автореф. дис. … д-ра филол. наук. – Т., 1988. – 44 с; Ibrohimov J. Janubiy Orolbo‘yi o‘zbek shevalari tadqiqi: filol. fanlari doktori dissertatsiyasi. – T., 2000; Murodova N. O‘zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini: filol. fanlari doktori dissertatsiyasi. – T., 2006. – 3-b.
8. Ibrohimov J. Janubiy Orolbo‘yi o‘zbek shevalari tadqiqi: filol. fanlari doktori dissertatsiyasi. – T., 2000. – 274-b.
9. Жирмунский В. М. О диалектологическом атласе тюркских языков // ВЯ. – 1963. – №6. – С. 3.
10. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek adabiy tili va xalq shevalari: filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 1962. – 400 b.
11. Бородина М. А. Проблемы лингвистической географии. – М. Л., 1966. – С. 8, 47.
12. Murodova N. O‘zbek dialektologiyasi. – T.: Barkamol fayz media, 2019. – 128 b.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81.22

O‘ZBEK TILIDA AYRIM FONETIK HODISALAR HAQIDA

Nurmanov Furqat, O‘zbekiston ommaviy kommunikatsiyalar va jurnalistika universiteti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi dotsenti

https://orcid.org/0009-0008-8047-6629
e-mail: nurmonov.f@gmail.com

ABOUT SOME PHONETIC FEATURES OF THE UZBEK LANGUAGE

Nurmanov Furqat, The University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan Associate professor of the Uzbek language and literature department

О НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЯХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Нурманов Фуркат, Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана, доцент кафедры Узбекского языка и литературы

Annotatsiya*: O‘zbek tilshunosligi fonetika bo‘limida o‘rganilgan muammoli mavzulardan biri – fonetik hodisalar bo‘lib, ularning tadqiqi tilshunoslikning bahstalab mavzularidan biri. Maqolada singarmonizm hodisasi, uning til tarixi va bugungi davr og‘zaki va yozma nutqidagi holati yuzasidan tadqiqotchi olimlar ilmiy qarashlari, xulosalar bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar*: tilshunoslik, fonetika, tovush o‘zgarishlari, og‘zaki va yozma nutq, imlo, singarmonizm, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi, tovush qo‘shilishi, tovush o‘zgarishi.*

Annotation*: In the phonetics section of Uzbek linguistics, one of the most discussed topics is the study of phonetic phenomena. The article presents the scientific views and conclusions of research scientists on the phenomenon of harmonism, its history in language and the current state in oral and written speech.*

Keywords*: linguistics, phonetics, sound transformations, oral and written speech, spelling, harmonism, assimilation, dissimilation, metathesis, sound loss, sound addition, sound transformation.*

Аннотация*: Одной из проблемных тем, изучаемых в разделе фонетики узбекского языкознания, являются фонетические явления, изучение которых является одной из самых спорных тем языкознания. В статье изложены научные взгляды и выводы ученых-исследователей о явлении сингармонизма, его истории языка и положении в устной и письменной речи современности.*

Ключевые слова*: языкознание, фонетика, звуковые изменения, устная и письменная речь, правописание, сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция, метатеза, выпадение звука, добавление звука, звуковое изменение.*

KIRISH (INTRODUCTION). Ma’lumki, tilshunoslik fanining shakllanishi va rivojlanishida hind va yunon tilshunosligining o‘rni va ahamiyati katta bo‘lsa-da, nutq jarayonida yuz beradigan fonetik o‘zgarishlar haqida arab tilshunoslarining ilmiy qarashlarida chuqur ma’lumot beriladi. Ular nutq jarayonidagi fonetik o‘zgarishlar zamirida talaffuz qulayligiga intilish yotganini ta’kidlaydi. Arablardan ming yillar keyin Ovro‘pa tilshunosligida A. Martine va Ye. D. Polivanovlar tomonidan fonetik o‘zgarishlarning sababi qulaylik va kam kuch sarflashga intilish ekanligi bayon qilingan[1].

Nutq murakkab psixologik jarayon bo‘lib, uning asosiy tarkibiy elementi so‘z talaffuzida turli fonetik o‘zgarishlar, asosan, tovushlarning o‘zaro bir-biriga ta’siri natijasida yuz beradi. So‘zlarni talaffuz qilish jarayonida unlilar, jarangli va

jarangsiz undoshlar ma’lum fonetik qonuniyatlar asosida bir-biriga o‘xshashlik yoki noo‘xshashlik tomon o‘zgaradi, natijada kombinator va pozitsion tovush o‘zgarishlari vujudga keladi.

So‘z tarkibida yuz beradigan fonetik o‘zgarishlarga singarmonizm, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi, tovush qo‘shilishi, tovush o‘zgarishi kabilar kiradi[2:29].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (MATERIALS AND METHODS). Singarmonizm tovushlar moslashuvining alohida turidir. N. K. Dmitrev bu hodisani “tovushlar assimilyatsiyasining ko‘rinishlaridan biridir”[3:38] deb izohlaydi. U turkiy tillarning o‘ziga xos qonuniyatlaridan biri hisoblanib, turkiy tillarning barchasida o‘z aksini topgan[4].

Adabiy tilida singarmonizm hodisasi uchramaydigan o‘zbek tili ham, ayrim shahar shevalaridan tashqari, barcha shevalarida singarmonizmli til xususiyati mavjud. O‘zbek adabiy tilida ham singarmonizmning rudimenti yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shuning uchun uning fonetikasiga bag‘ishlangan darslik va qo‘llanmalarda singarmonizm albatta tilga olinadi[5].

Singarmonizm (yun. syn — birga + harmoniya — ohangdoshlik) so‘zning asosi va affiks tarkibidagi unlilarning o‘zaro uyg‘unlashuvi, garmoniyasidir. Bu hodisa ayrim turkiy tillar uchun, o‘zbek tilining esa ayrim shevalariga xos xususiyatdir. Masalan, o‘zbek tilining qipchoq tip shevalarida uchinchi shaxs egalik affiksining i, ы, u kabi variantlarga egaligi singarmonizm belgisidir: ishi, atы, o‘zu kabi[6:87].

Qipchoq va o‘g‘uz shevalarida singarmonizm hodisasining to‘liq saqlanganligini quyidagi misollar isbotlaydi: olgan (adabiy tilda) — alg‘an (qipchoq shevasida), borgan (ad.t.) — borg‘an (qip.sh.), o‘ttiz (ad.t.) — o‘ttuz (qip.sh.), uyimga (ad.t.) — uγumə (o‘g‘uz shevasida). O‘zak va affiksdagi unli tovushlarning uyg‘unlashuvi (shuningdek, undoshlar ham yondosh unlilarning til oldi yoki til orqa unlilari ekanligiga qarab moslashishi mumkin) talaffuzda yengillik yaratadi, artikulyatsiya jarayonini tezlashtiradi. Ko‘rinadiki, bunday holat og‘zaki nutq uchun ham, yozma nutq uchun ham xos bo‘lib, so‘z talaffuzida muhim o‘rin tutadi. Singarmonizm tovushlarning moslashuvi, ohangdoshligi va uyg‘unligidir. Bu hodisa o‘zbek tili taraqqiyotining qadimgi turkiy til va eski o‘zbek tiliga xos bo‘lib, uning xususiyatlari ayrim shevalarda ham saqlanib qolgan. Eski o‘zbek tilida unlilar yumshoqlik yoki qattiqlik, til oldilik yoki til orqalik jihatidan, hatto undoshlar ham jaranglilik va jarangsizlik xususiyatiga ko‘ra bir-biriga moslashgan va bu tanglay (til) uyg‘unligi hisoblangan.

Tanglay uyg‘unligi qonuniyatiga ko‘ra so‘z boshida til oldi unlisi kelsa, so‘z o‘rtasi va oxirida ham til oldi unlisi kelishi, ya’ni barcha bo‘g‘inlardagi unlilar o‘zaro uyg‘unlashuvi va moslashuvi shart bo‘lgan. Bu holat talaffuzda artikulyatsion qulaylik tug‘dirgan, tovushlarning ohangdoshligini ta’minlagan: baramız, ketamımız, gullar, qishlag‘imiz, qullik kabi[7:49].

Xalq og‘zaki ijodi, Sharq mutafakkirlari adabiy merosi namunalari yuksak san’at darajasida o‘qilganda hamda o‘zbek xalq shevalariga xos so‘zlarda bu qonuniyat to‘liq amal qiladi.

MUHOKAMA (DISCUSSION). Singarmonizm hodisasi barcha turkiy tillarga xos bo‘lib, bu tillar qarindoshligining tovush tizimidagi asosiy belgilaridan biri sanaladi. Bu tovush hodisasi o‘zbek tili tarixining turli davrlarida “qalinlik va ingichkalik ohangi”, “tovushlar uyg‘unligi”, “ohangdoshlik”, “ohang qonuni” kabi so‘z va so‘z birikmalari bilan nomlanib kelingan.

Singarmonizmning ayrim adabiyotlarda faqat unli tovushlar uchun xos ekanligi ta’kidlanadi, ya’ni bir so‘zda faqat til oldi (yumshoq) unli tovushlari (i, e, a) yoki faqat til orqa (qattiq) unli tovushlari (u, o‘, o) keladi. Aslida esa bu hodisa undosh tovushlarning qo‘llanishida ham, o‘zakdagi til orqa (qattiq) va til oldi (yumshoq) unlilar bilan undosh tovushlarning moslashib kelishida ham kuzatiladi.

O‘zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasi haqida turli qarashlar mavjud:
a) til tarixiga oid tadqiqotlar, darslik va qo‘llanmalarda o‘zbek tilida singarmonizm hodisasi XX asr boshlarigacha amal qilganligi qayd etiladi. Keyingi davrlarda o‘zbek tilining o‘sishi, rivojlanishi va tabiiy taraqqiyoti natijasida bu hodisaning yo‘qolganligi ta’kidlanadi;
b) ilmiy adabiyotlarda “Singarmonizm qonuni hozirgi o‘zbek tilida buzilgan, ammo boshqa turkiy tillarda, ayrim o‘zbek shevalarida saqlangan”[8:32], “Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tili, asosan, singarmonizmsiz til hisoblanadi va

singarmonizmli boshqa turkiy tillardan farq qiladi”[9:49] kabi fikrlar keltiriladi.

Adabiyotlarda turkologlar tomonidan berilgan ma’lumotlarda, asosan, qaysi tovushlarning qaysi tovushlar bilan almashinib kelishiga e’tibor qaratilgan bo‘lib, qaysi va qanday tovushning qanday tovushga o‘tishi masalasi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Bu masala o‘zbek tilshunosligida fonetikaga bag‘ishlangan V. V. Reshetovning o‘zbek tiliga, V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovlar hamkorligidagi o‘zbek dialektologiyasiga bag‘ishlangan ishlarida hamda ayrim maqolalar doirasida o‘rganilgan[10:228; 11:135]. Bu borada, ayniqsa, F. A. Abdullayevning tadqiqotlari diqqatga sazovordir. Olim ushbu fonetik hodisani “tovush urchishi” deb ataydi[12:102].

Tilshunos olim Q.Mahmudovga ko‘ra[13:33], undosh tovushlarning uyg‘unligi XI–XIV asrlarga oid yozma manbalarda bar-mak – bərmäk, tur-mak – türmäk, sızmak, səzmäk kabi so‘zlarda tilning gorizontal harakatiga ko‘ra namoyon bo‘ladi. Bunda birinchi so‘zdagi -b undoshi qalin talaffuz qilingan, bərmäk so‘zida esa ingichka aytilgan. Shuningdek, turmak so‘zidagi -t undoshi qalin, türmäk so‘zida esa ingichka talaffuz qilingan. Sızmak so‘zidagi -s undoshi qalin, səzmäk so‘zida esa ingichka talaffuzga ega.

Undosh tovushlarning qalin va ingichka talaffuzi chig‘atoy adabiy tilida bitilgan yozma manbalarda ham davom etgan. Shu bois Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turk va eroniy tillarni qiyoslar ekan, turkiy so‘zlarning qalin va ingichka talaffuz qilinishi haqida qator misollar keltiradi. Navoiy asarlarida qalin va ingichka talaffuzli undoshlar turkiy so‘zlarning barcha holatlarida uchraydi.

Qalin talaffuzli undoshlar: bo‘l (fe’l) I, 345 b; bayram (196, I t.), balıq (201, I t.), balchıq (209 b, I t.) kabi. Bəgim (253, I t.), bəl (262, I t.), bər (270, I t.), bərk (271, I t.) kabi so‘zlarda **-b** undoshi, yigit (77, II t.), yigirma (77, II t.), yigir (70, II t.) so‘zlarida **-y** undoshi ingichka talaffuz qilinadi. Yıl (78, II t.), yılan (78, II t.), yır (79, II t.), yırt (80, II t.), yığ (81, II t.) so‘zlarida esa **-y** undoshi qalin aytiluvchi undosh sifatida namoyon bo‘ladi.

NATIJALAR (RESULTS). Ohangdoshlik hodisasi turkiy tillarda qadimdan mavjud bo‘lib, u tovushlardagi uyg‘unlikni ta’minlaydi. Adabiyotlarda ohangdoshlik ko‘pincha unlilarning til oldi va til orqa, shuningdek, lablangan va lablanmagan xususiyatlari bilan izohlanadi. Vaholanki, bu hodisa nafaqat unlilarga, balki til tarixiga nazar tashlansa, undosh tovushlarga ham xos ekanligi aniqlanadi. Shuningdek, hozirgi adabiy tilimizda faol qo‘llaniladigan xalq hikmatli so‘zlarida ham (Oldingdan oqqan suvning qadri yo‘q; To‘g‘ri gap tuqqaningga yoqmas) ohangdoshlik qonuniyati to‘liq amal qiladi.

Singarmonizm hodisasining o‘zbek adabiy tilida cheklanishi bosqichma-bosqich kechgan jarayon bo‘lib, bu jarayon natijasida milliy yozuvning rus grafik tizimi asosida qayta shakllantirilishi ham muhim omillardan biri sifatida ko‘rsatiladi. Natijada milliy madaniyat va tarixiy til an’analari ma’lum darajada transformatsiyaga uchragan, qardosh turkiy tillar o‘rtasidagi tabiiy fonetik yaqinlikning susayishiga olib kelgan, mumtoz adabiy manbalarni asl talaffuz va ma’nosida to‘liq anglash imkoniyatlari ham cheklangan. Tilshunos olim J.Xudoyberdiyev ta’kidlaganidek [15:6], milliy adabiy til me’yorlarini shakllantirish, alifbo va imlolarni qayta-qayta o‘zgartirish, terminologiyani joriy etish masalasi, xususan, o‘zbek adabiy tilidan singarmonizm qonunini chiqarish, unli tovushlarni ifodalovchi harflar sonini qisqartirish jarayonlari zamirida tarixiy-siyosiy omillar yotadi.

O‘zbek tilshunoslarining ilmiy qarashlariga ko‘ra [16:26], turkiy tillarga xos singarmonizm qonuniyatining hozirgi adabiy tilda to‘liq saqlanmaganligi tilning fonetik tizimidagi juftlik va muvozanatning ma’lum darajada buzilishiga olib kelgan. Natijada ayrim fonetik va grammatik shakllarning variantliligi qisqarib, adabiy me’yorlashuv jarayoni bir yo‘nalishga yo‘naltirilgan. Bu esa affiksal tizimdagi variantlilikning kamayishiga ham ta’sir ko‘rsatgan: masalan, avval mavjud bo‘lgan -moq va -mak, -lik va -liq, -g‘on va -gan kabi shakllarning adabiy me’yorda cheklanishi kuzatiladi. Shu jarayon natijasida ayrim fonetik variantlar adabiy til tizimidan chiqib ketgan yoki faqat shevalarda saqlanib qolgan.

XULOSA (CONCLUSION). Asrlar mobaynida tarixi, madaniyati, tili va adabiy merosi mushtarak bo‘lgan turkiy tilli xalqlarning alifbo va imlo tizimlarini yangi grafik tizimga o‘zgartirish jarayoni, avvalo, chorizm davri til va alifbo siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida

baholanadi. Hukmron mafkura vakillari yagona alifbo va umumtil yaratish siyosatini amalga oshirish maqsadida milliy tillar, ularning alifbosi va imlosini imkon qadar bir-biridan uzoqlashtirish hamda bosqichma-bosqich rus grafik tizimini joriy etishga alohida e’tibor qaratgan. Natijada bu jarayon millatlarning nafaqat tarixiy xotirasi va boy ma’naviy merosidan, balki mushtarak qadriyatlar tizimidan ham uzoqlashishiga, shuningdek, milliy ta’lim tizimi va til madaniyatida ma’lum uzilishlarning yuzaga kelishiga olib kelgan. Eng muhimi, adabiy tilning yozma va og‘zaki shakllari o‘rtasidagi tabiiy uyg‘unlikning zaiflashuvi kuzatilgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES):

1. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1980; Поливанов Е. Д. Где лежат причины языковых изменений? — “Статьи по общему языкознанию” китоби (М., 1968).
2. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1992.
3. Дмитрев Н. К. Грамматика башкирского языка. Л., 1948.
4. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. С. 37; Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских руних ческих памятников VII–IX вв. Л.: Наука, 1980; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. М.: Наука, 1964; Мусабаев К. М. Грамматика караимского языка. М.: Наука, 1964; Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Грамматика. М.: Наука, 1969; Грамматика азербайджанского языка / под общ. ред. М. Ш. Шералиева и Э. В. Севортяна. Баку: Элм, 1971; Кенесбаев И., Мусабаев Г. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Мектеп, 1975; Грамматика хакасского языка / под ред. проф. Н. А. Баскакова. М.: Наука, 1975; Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фрунзе: Мектеп, 1978; Грамматика якутского литературного языка. М.: Наука, 1982.
5. Рашетов В. В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1978; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.–Л.: Наука, 1960; Ҳозирги ўзбек адабий тили / Ғ. Абдураҳмонов таҳрири остида. Тошкент: Фан, 1967; Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров. Тошкент: Фан, 1967; Атамирзоева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. Тошкент: Фан, 1974.
6. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
7. Абдураҳмонов Х., Рафиев А., Шодмонқулова Д. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
8. Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Бухоро: Бухоро университети нашриёти, 1999.
9. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Фан, 1966.
10. Рашетов В. В. Узбекский язык. Ч. I. 1960.
11. Рашетов В. В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Фан, 1958.
12. Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров. Тошкент, 1961.
13. Маҳмудов Қ. Алишер Навоий асарларида ундош товушлар уйғунлиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, №4.
14. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. Тошкент, 1983.
15. Xudoyberdiyev J. O‘zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi. Toshkent, 2024.
16. Doniyorov X., Yo‘ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. Toshkent: Fan, 1988.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94(575.171)"19/20"

TARIXIY SHAHARLAR VA BIRODARLIK DASTURLARI: XIVA MISOLIDA

Madrimova Gulzira Shaxnazarovna, Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

HISTORICAL CITIES AND SISTER CITY PROGRAMS: THE CASE OF KHIVA

Madrimova Gulzira Shakhnazarovna, Doctoral student of Urganch State University

ИСТОРИЧЕСКИЕ ГОРОДА И ПРОГРАММЫ ГОРОДОВ-СОБРАТЬЕВ: НА ПРИМЕРЕ ХИВЫ

Мадримова Гулзира Шахназаровна, докторант Ургенчского государственного университета

https://orcid.org/0009-0005-9616-8899
e-mail: doktorantgulzira@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada qadimiy Xiva shahrining tarixiy va madaniy qiyofasi, shuningdek, shaharni xalqaro hamkorlik asosida rivojlantirishdagi birodar shaharlar bilan aloqalari tahlil qilingan. Bundan tashqari Xiva va uning birodar shaharlarining o'xshashlik tamonlari, Memorandum asosida belgilangan hamkorlik maqsadlari, amalga oshirilgan madaniy, turistik va restavratsiya ishlari o'rganilgan. Jumladan, birodar shaharlar dasturi orqali tizimli ishlarning izchil amalga oshirilishi va uning shahar rivojiga ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan. Maqola Xiva shahrining tarixiy merosini saqlash, madaniyatni rivojlantirish va xalqaro tajriba almashuvidagi muvaffaqiyatlarini ilmiy uslubda bayon etadi.*

Kalit so'zlar: *Xiva, tarixiy shahar, birodar shaharlar, madaniy meros, UNESCO, turizm rivoji, madaniy hamkorlik, restavratsiya, shaharsozlik, xalqaro tajriba.*

Abstract: *This article analyzes the historical and cultural appearance of the ancient city of Khiva, as well as its relations with sister cities in the framework of international cooperation for urban development. The study examines the similarities between Khiva and its sister cities, the objectives of cooperation defined in the Memorandum, and the implemented cultural, tourism, and restoration projects. Special attention is given to the systematic implementation of activities through the sister city program and its impact on the development of the city.*

Key words: *Khiva, historical city, sister cities, cultural heritage, UNESCO, tourism development, cultural cooperation, restoration, urban planning, international experience*

Аннотация: *В данной статье анализируется исторический и культурный облик древнего города Хива, а также его взаимодействие с городами-побратимами в рамках международного сотрудничества по развитию города. Рассматриваются сходства Хивы с городами-побратимами, цели сотрудничества, определенные в Меморандуме, а также реализованные культурные, туристические и реставрационные проекты. Особое внимание уделяется системному осуществлению мероприятий в рамках программы городов-побратимов и их влиянию на развитие города.*

Ключевые слова*: Хива, исторический город, города-близнецы, культурное наследие, ЮНЕСКО, развитие туризма, культурное сотрудничество, реставрация, городское планирование, международный опыт.*

KIRISH. Birodarlashgan shaharlar turli davlatlarning doimiy do'stona aloqalar o'rnatgan shaharlari hisoblanadi. Ular Birodarlashgan shaharlar jahon federatsiyasiga birlashgan. 1963-yildan boshlab har yili aprel oyining oxirgi yakshanba kuni Jahon Birodarlashgan shaharlar kuni sifatida nishonlanadi. Birodarlashgan shaharlar mahalliy hokimiyat vakillarining delegatsiyalari, mutaxassislar, badiiy havaskorlik va sport jamoalari ko'rgazmalar, sayyohlar almashish va boshqa tadbirlarda faol ishtirok

etadilar[1]. Bunda shaharlar orasida alaqolarni mustahkamlashda madaniyatlar almashinuvi bo‘lib, madaniyat haftaliklari, do‘stlik kunlari o‘tkaziladi.Qadimiy Xiva shahri ham qator shaharlar bilan birodarlashgan shuningdek, xalqaro hamkorlikni yo‘lga qo‘ygan. Bunday do‘stlik aloqalar shahar hayotida o‘ziga xos o‘ringa ega. Har bir tuzilgan memorandum ma’lum maqsadlar asosida shaharlarning qadimiyligiga zavol yatkazishni oldini olish hamda ularning boqiyligini saqlab qolish ko‘zlanadi.

METOD. Ushbu mavzuni yoritish davomida ilmiy tadqiqotning bir nechta uslublari, jumladan, ma’lumotlarning tahlili, qiyosiy tahlil, sintez, shuningdek, qonunlar yaratilishining xronologik tahlili, xolisligi, realligi kabi prinsiplaridan foydalanildi.

NATIJALAR. Yevropa Ittifoqning “Tasis” dasturi asosida markaz tashkil qilingan. “Tasis” dasturiga ko‘ra 2000-yil noyabr Daniyaning Strue shahri bilan “Birodarlashgan shahar maqomini olgan. Strue shahridagi “Gimsinxoved” madaniy markazi bilan o‘rnatilgan amaliy aloqalar natijasida shu shaharda ikki oy davomida Xiva hunarmandlarinig ko‘rgazmasi tashkil qilinib, Xorazm hunarmandchiligi keng targ’ib qilingan[2]. Bunday amaliy aloqalar shaharning qadimiyligini namoyon qiladigan zamonaviy infratuzilmani yaratishda muhim qadam hisoblanadi. Jumladan, Gollandiya bilan hamkorlik 2007-yilda rasmiylashtirilgan bo‘lib, asosan suv xo‘jaligi va suvni boshqarish texnologiyalariga qaratilgan[3]. Bundan ko‘zlangan maqsad sug‘orish bo‘yicha yangiliklarni joriy qilish bilan birag shaharda yuz berayotgan iqlim o‘zgarishi hamda salbiy oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan. Bunday harakatlar yillar davomida kengaytirib borilgan. Jumladan, O‘zbekiston delegatsiyasi Ispaniyada bo‘lib o‘tgan FITUR-2018 yirik xalqaro turistik yarmarkasida ishtirok etgan. Ta’kidlash lozimki, Ispaniyaniyaning qadimiy shahri bo‘lgan Aviliya shahri bilan Xiva shahri birodar shahar bo‘lishi haqida kelishuv imzolandi. Ikkala qadimiy shaharlar o‘ziga xos umimiy jihatlari mavjud. Jumladan, har ikki shahar qal’a shaharlar hisoblanadi. Ularga faqat darvozalar orqali kirish mumkin. Xivada to‘rtta, Avilada oltita darvoza bor. Avila 1985-yilda, Xiva esa 1989-yilda YUNESKOning butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan[4]. Bundan tashqari Aviliya shahri tarixiy merosni saqlab qolish va Avilaga turistlarni jalb etish borasidagi juda katta tajribaga ega bo‘lishlari bilan ajralib turadi. Shuningdek, Prezidentimizning ichki va tashqi turizmni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g’risidagi qaror va ko‘rsatmalariga muofiq Xivaning brendi xalqaro miqyosda obro‘-e’tibor topayotganligini Germaniyada tashkil qilingan ko‘rgazmadan ham ko‘rish mumkin. Mamlakatimizning Germaniyadagi elchixonasi hamkorligida Xiva va Veymar shaharlari o‘ratsida o‘zaro madaniy-iqtisodiy aloqalarni o‘ranatish borasida muzakoralar olib borilgan.[5] Xiva-Ichan-Qal’a majmuasi orqali o‘rta asr shaharsozligi namayon qilsa, Veymar-tarixiy markazi, saroylar va eski shahar muhiti bilan dunyo tanigan shaharlar hisoblanadi. Umuman olganda ikkala shahar ham tarixiy qiyofasini saqlab qolgan “tirik shahar” ko‘rinishini namayon qiladi. Bundan tashqari Xiva-Sharq me’morchiligi, islomiy ilm-fan va hunarmandchilik markazi bo‘lsa, Veymar-Yevropa klassik adabiyoti va falsafasi markazi sifatida tanilgan. Ispaniya davalati bilan ma’naviy ko‘prik 2020-yilda yangi pag’onaga erishilgan. O‘zbekistonning Ispaniyadagi elchixonasida Ispaniyaning San Lorenzo de El Eskorial shahri ma’muriyati vakillari bilan uchrashuv o‘tkazilgan.[6] Mazkur shahar 2019-yilda Xiva shahri bilan hamkorlik aloqalarini yo‘lga qo‘ygan. Uchrashuvda Xiva va San Lorenzo de El Eskorial shaharlari o‘rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish masalalari muhokama qilindi. Shuningdek, ikkala qadimiy shaharning o‘xshashlik tamonlari bir-biriga yaqin. Ayni paytda shaharlar podshoh saroylarining markazi bo‘lishi bilan birga ilm-fan hamda diniy markaz bo‘lganligini ta’kidlash lozim. Bundan tashqari Xiva islomiy qurlish manzarasini aks qildirsa, Veymar shahari xristianlik arxitekturasi namunalari asosida bo‘y chozgan. Shuningdek, shaharlar ham boy tarixga ega ekani, mashhur turistik markaz sanalishi hamda ularning hududida YUNESKOning madaniy merosi ro‘yxatiga kiritilgan me’moriy obidalar ko‘pchilikni tashkil qiladi[6]. San-Lorenso-del-Eskorial shahri Fransiyadagi San-Kanten va Paragvaydagi San-Lorenso-de-Kampo-Grande shaharlari bilan ham birodarlashgan. Ushbu shahar Ispaniyaning muhim turistik markazlaridan biri bo‘lib, 2018-yilda unga 1 milliondan ortiq sayyoh tashrif buyurgan[7]. Ayni paytda Xiva shahriga 2017-yilda Xivaga kelgan xorijiy sayyohlar soni 46187 kishini tashkil qilgan bo‘lsa, 2019-yilda ularning soni 145380 taga, 2021-yilda 15329 taga, 2023-yilda esa 1158046 taga yetganligini ko‘rish mumkin[8]. Bu esa sayyohlar sonining yildan-yilga oshib borayotganini ko‘rsatishi bilan birga amaliy tadbirlarning samarali yechimi natijasini ham ko‘rsatadi. Ushbu sohada keyingi yillarda keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Shulardan biri Koreya

Respublikasining O‘zbekistondagi elchisi Von Do Yon boshchiligidagi delegatsiya Xivaga tashrif buyurib, shaharni “Koryon Taekya” festivalini Xivada o‘tkazish va Kyondju shahrini Xiva bilan birodar shahar sifatida belgilash tashabbusini ilgari surgan[9]. Taekkyon Koreya xalqi uchun qadimdan kelayotgan jang san’ati bo‘lib, an’anaviy bilim sifatida saqlagan shahar bo‘lsa, Xiva esa qadimiy shahar madaniyati, me’morchiligi va an’anaviy hayot tarzini asrab kelganliklari bilan ahamiyat kasb qiladi. Umuman olganda,Taekkyon va Xiva har ikkisi ham o‘z xalqlarining madaniy xotirasi va an’analarini avloddan avlodga uzatib keladi. Bu boradagi muhim shartnomalardan yan biri Xiva va Zarasay o‘rtasida hamkorlik to‘g‘risida memorandum hisoblanadi. Xiva shahri va Litvaning Zarasay tumani o‘rtasida do‘stona aloqalarni mustahkamlash va turli sohalarda hamkorlikni rivojlantirish maqsadida o‘zaro anglashuv memorandumi imzolandi. Mazkur kelishuv ikki shahar o‘rtasidagi madaniy, ta’limiy, iqtisodiy va ekologik yo‘nalishlarda hamkorlikni kuchaytirishni ko‘zlagan[10].

MUHOKAMA. Yuqoridagi natijalar shuni ko‘rsatadiki, Xiva shahrining birodar shaharlar bilan hamkorligi nafaqat davlatlararo diplomatik yoki madaniy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qiladi, balki qadimiy shaharlarning tarixiy va madaniy merosini saqlash, ularning umrboqiyligini ta’minlashda ham muhim ahamiyatga ega.Tahlil shuni ko‘rsatadiki: Birodar shaharlar dasturi orqali amalga oshirilgan madaniy va restavratsiya loyihalari, shahar arxitekturasining asrab qolishiga va turistlar uchun jozibadorlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, Xiva va San Lorenzo de El Escorial, Veymar, Zaanstad kabi shaharlarda madaniy merosni saqlash tajribasini almashish natijasida har ikkala shahar uchun samarali yechimlar ishlab chiqilgan. Natijalar ko‘rsatadiki, tizimli va izchil xalqaro hamkorlik, shaharsozlik, turizm va madaniyatni rivojlantirishda mustahkam asos yaratadi. Shuningdek, birodar shaharlar dasturi faqat rasmiy memorandumlar bilan cheklanmaydi, balki haqiqiy amaliy natijalar-restavratsiya ishlari, turizm tadbirlari va madaniy almashinuv orqali shahar merosini saqlashga hissa qo‘shadi. Ushbu tajriba, Xiva shahrining xalqaro hamkorlik va madaniy almashuv orqali o‘z tarixiy qiyofasini saqlashdagi muvaffaqiyatini ilmiy nuqtai nazardan tasdiqlaydi. Shu bilan birga, kelajakda birodar shaharlar bilan tajriba almashish doirasida yangi loyihalar va ilg‘or texnologiyalarni joriy qilish orqali shahar merosining barqarorligi yanada mustahkamlanishi mumkin.Yuqoridagi ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, birodarlshsish naqafaqat davlatlar po‘rtasida o‘zaoro hamkorlik balki, qadimiy shsharlarning umrboqiyligigiga erishishda muhim ahamiyatga ega.

XULOSA. Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Xiva shahrining birodar shaharlar bilan hamkorligi nafaqat xalqaro madaniy aloqalarni mustahkamlashga, balki qadimiy shaharlarning tarixiy va madaniy merosini saqlash va rivojlantirishga ham muhim hissa qo‘shadi. Birodar shaharlar dasturi orqali amalga oshirilgan restavratsiya, turizm va madaniy almashinuv loyihalari shahar merosining barqarorligini ta’minlashga yordam beradi. Shuningdek, tizimli va izchil xalqaro hamkorlik orqali Xiva shahrining madaniy merosi, turizm salohiyati va shaharsozlik tajribasi yanada mustahkamlanadi. Kelajakda birodar shaharlar bilan tajriba almashish va ilg‘or texnologiyalarni joriy qilish orqali Xivaning tarixiy qiyofasi va madaniy merosi yanada himoyalanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Birodarlashgan shaharlar https://uz.wikipedia.org/wiki/Birodarlashgan

2.А.Софоев.Туризм тараққиёти – имконлар парвози.//Хоразм Ҳақиқати. 2002 йил 29 июнь. 2-бет. №48(17838).

3.Qardosh shaharlar Xiva Xalqaro Hamkorliklari. https://uzvisit.com/sister-cities-

4.Халқаро кўргазма таассуротлари.//Хива тонги. 2018 йил 27 январь. 1 бет. №5(8530).

5.Хива Веймар шаҳри билан бирodарлашади//Хива тонги. 2018 йил 20 март. 1-бет. №10(8535).

6. Khiva and San Lorenzo de El Escorial enhance cooperation Tourism. https://uza.uz/en/posts/khiva-

7. Khiva and San Lorenzo del Escorial have become sister cities.https://web.archive.org/web/

8. Sevisce.khivamuseum.uz.region Report. https://www.khivamuseum.uz/uz

9. Koreya Respublikasi delegatsiyasi Xiva shahriga rasmiy tashrif buyurdi//Shahar News. https://api-portal.gov.uz/uploads/

10. Xiva va Zarasay o‘rtasida hamkorlik to‘g‘risida memorandum imzolandi. https://gov.uz/oz/xivashahar/new

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 82(575.1)

“ONA LOCHIN VIDOSI” ROMANIDA HAYOT HAQIQATI VA BADIIY TALQIN

Bazarboyeva Madina Abdullayevna, Nukus davlat pedagogika instituti 1-kurs tayanch doktoranti

THE REALITY OF LIFE AND ITS ARTISTIC INTERPRETATION IN THE NOVEL “A MOTHER FALCON’S FAREWELL”

Bazarbayeva Madina, Nukus State Pedagogical Institute 1st year basic doctoral student

ЖИЗНЕННАЯ ПРАВДА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В РОМАНЕ “ПРОЩАНИЕ МАТЕРИ-СОКОЛИЦЫ”

Базарбаева Мадина, Нукусский государственный педагогический институт докторант 1-курса

https://orcid.org/0009-0005-6667-9030
e-mail: madinabazarboyeva157@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Pirimqul Qodirovning “Ona lochin vidosi” romanida Gavharshod begim obrazining yaratilishida hayot haqiqati va badiiy to‘qima mutanosibligi tadqiq qilinadi. Tahlil jarayonida qiyosiy va psixologik metodlardan foydalanib obrazning hayot haqiqatiga mosligi va bunda yozuvchi mahorati baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *Pirimqul Qodirov, “Ona lochin vidosi”, Gavharshod begim, hayot haqiqati, badiiy to‘qima*

Abstract: *This article explores the correlation between historical reality and artistic invention in the creation of the character of Gawharshad Begum in Pirimqul Qodirov’s novel “Farewell of the mother falcon” In the course of the analysis, the character’s correspondence to historical reality and the author’s skill in this regard are evaluated using comparative and psychological methods.*

Keywords: *Pirimqul Qodirov, “Farewell of the mother falcon” , Gawharshad Begum, historical reality, artistic invention.*

Аннотация: *В данной статье исследуется соотношение жизненной правды и художественного вымысла при создании образа Гавхаршад бегим в романе Пиримкула Кадырова “Прощание матери-соколицы”. В процессе анализа с использованием сравнительного и психологического методов оценивается соответствие образа исторической действительности и мастерство писателя в этом.*

Ключевые слова: *Пиримкул Кадыров, “Прощание матери-соколицы”, Гавхаршад бегим, жизненная правда, художественный вымысел.*

Kirish. Tarix va badiiy adabiyotni uyg‘unlashtirish murakkab jarayon bo‘lgani bois, tarixiy mavzuda yaratilgan har qanday asarni o‘rganish va tahlil etish zarurati yuzaga keladi. Tarixda chuqur iz qoldirgan temuriy malikalar, xususan, Shohrux Mirzoning suyukli rafiqasi Gavharshod begimga bag‘ishlangan badiiy asarlarni tadqiq etish bugungi adabiyotshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardan biri sanaladi. Mazkur maqolada iste’dodli yozuvchi Pirimqul Qodirovning “Ona lochin vidosi” romanida Gavharshod begim obrazining badiiy talqini hamda uning tarixiy haqiqatga yaqinlik darajasi tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. O‘zbek adabiyotida tarixiy ayol obrazi va uning badiiy

ifodasi hali yetarli darajada o‘rganilmagan. Pirimqul Qodirovning “Ona lochin vidosi” romani bosh qahramoni — Gavharshod begim obrazi ham adabiyotshunoslar tomonidan yetarlicha tadqiq etilmagan mavzulardan biri hisoblanadi. Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

-Gavharshod begim haqida tarixiy ma’lumotlarning yetishmasligi;

-prototip sifatida tanlangan obrazning murakkab xarakterga egaligi;

-Gavharshod begim haqida bir-biriga qarama-qarshi qarashlarning mavjudligi.

Tarixiy manbalarda Gavharshod begim afzal fazilatlar, poklik, adolat, yuksak maqsadlar, axloq va ishonchlilik timsoli sifatida tasvirlanadi. Uning xayriya ishlari va ezgu amallari o‘z davrida insonlarga katta ta’sir ko‘rsatgan [1.26]. Mahoratli yozuvchi Pirimqul Qodirov “Ona lochin vidosi” romanida ham qahramonni aynan shu sifatlar mujassam bo‘lgan ayol qiyofasida gavdalantiradi. Ayniqsa, malikaning ilm ahlini qo‘llab-quvvatlashi yosh iste’dod egasi Alisher Navoiy bilan uchrashuvi orqali yanada jonli ifodalanadi.

Gavharshod begimning siyosiy mavqeyi faqat Shohrux hukmronligi bilan cheklanib qolmagan, balki u keyingi davrlarda ham davlat ishlariga faol aralashgani tarixiy manbalarda qayd etilgan. Tarixchilarning fikricha, Gavharshod begim Shohrux hukmronligi davrida, hatto undan keyin ham siyosiy maydonda faol ishtirok etgan. Shohrux hayotining so‘nggi yillarida u davlat boshqaruvida alohida rol o‘ynagan [2.113]. Ushbu ma’lumot Gavharshod begim obrazini oddiy saroy vakilasi sifatida emas, balki Temuriylar davlati tizimida real siyosiy ta’sirga ega bo‘lgan shaxs sifatida talqin etishga asos bo‘la oladi.

Gavharshod begim — Shohrux Mirzoning rafiqasi va Amir Temurning kelini sifatida mamlakatni obod etish hamda ezgu ishlarni qo‘llab-quvvatlash yo‘lida doimo erining siyosatini davom ettirib kelgan. Shohrux Mirzo vafotidan keyin avj olgan taxt uchun kurashlar davrida hal qiluvchi qarorlarni Mahdi ulyo deb e’zozlangan Gavharshod begim qabul qilgani “Ona lochin vidosi” romanida tarixiy haqiqat xronologik ketma-ketlik asosida mantiqiy izchillikda badiiy aks ettiriladi.

Jalil Ahmad Murshid va Muso La’lining “Hirot temuriylari” maqolasida Gavharshod begim va Shohrux Mirzo o‘rtasidagi ma’naviy hamda estetik yaqinlik alohida ta’kidlanadi. Mualliflar ularning o‘zaro mehr-muhabbatga asoslangan munosabatda bo‘lganini va bir xil didga ega ekanini qayd etar ekan, har ikkisi ham tabiat go‘zalligidan, Hirot san’atkorlari yaratgan miniatyuralardan zavq olganini, shuningdek, Xuroson shoirlari she’riyatini tinglash orqali ruhiy oziq olganini ko‘rsatadi [3.93]. Ushbu tarixiy-estetik uyg‘unlik Gavharshod begim shaxsining faqat siyosiy arbob emas, balki nozik did va yuksak ma’naviyat egasi ekanini ham tasdiqlaydi.

Pirimqul Qodirovning “Ona lochin vidosi” romanida esa ushbu tarixiy asos badiiy talqin orqali yanada chuqurlashtiriladi. Asarda malikaning kitob mutolaasiga oshuftaligi va badiiy adabiyotga yaqinligi uning ichki olamini poklik, ezgulikka moyillik hamda ma’naviy yuksaklik bilan uyg‘un holda ochib beradi. Natijada tarixiy manbalarda qayd etilgan estetik uyg‘unlik badiiy asarda psixologik obraz darajasiga ko‘tariladi.

Mazkur tadqiqotda aynan shu tarixiy va badiiy talqin o‘rtasidagi uyg‘unlikni aniqlash maqsadida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, qiyosiy metod asosida badiiy asardagi Gavharshod begim obrazi tarixiy manbalarda keltirilgan ma’lumotlar bilan solishtirildi. Bu yondashuv obrazning tarixiy asosga qanchalik mos kelishini va yozuvchi tomonidan qay darajada badiiy qayta yaratilganini aniqlash imkonini berdi. Shuningdek, psixologik metod orqali tarixiy ayol obrazining ichki dunyosi, uning estetik didi va ma’naviy fazilatlarining badiiy ifodasi tahlil qilindi. Natijada Gavharshod begim obrazi tarixiy manbalardagi real shaxsiyat va badiiy asardagi psixologik talqin uyg‘unligida shakllangan murakkab obraz sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi.

Muhokama. O‘tmish mavzusida yozilgan har qanday asar tarixiy manbalarga, faktlarga, o‘sha davrda yashagan muarrixlar asarlariga asoslanadi. Adabiyotshunos olim S. Mirvaliev to‘g‘ri ta’kidlaganidek, yozuvchi tarixchi yaratgan manbalarga tayanadi: nima bo‘lganini tarix fanidan o‘rganib, uning qanday kechganini badiiy talqin orqali ifodalaydi [4.116]. Pirimqul Qodirov “Ona lochin vidosi” romanida temuriy malika Gavharshod begim obrazini yaratishda faqat arxiv materiallariga tayanib qolmay, balki tarixiy ayol, murakkab davrda yashagan davlat arbobi, hukmdorning rafiqasi va Mirzo Ulug‘bekning

onasi sifatidagi qiyofasini ochib berishda badiiy tasvir vositalaridan samarali foydalangan.

Roman voqealari Shohrux Mirzoning o‘z suyukli malikasi Gavharshod begimga atab qurdirgan mahobatli qasr ta’rifi bilan boshlanadi. Bog‘i Safed (Oydin bog‘)ning qoq o‘rtasida oq marmardan bunyod etilgan ushbu qasr temuriylar shon-shuhratini namoyon etish bilan birga, asarning bosh qahramoni Gavharshod begimning temuriylar sulolasidagi mavqeyi haqida ham muayyan tasavvur uyg‘otadi.

Tarixdan ma’lumki, Amir Temur vafotidan keyin boshlangan murakkab davrda mamlakat taqdiri Shohrux Mirzo va uning yaqin maslahatchisi Gavharshod begim qo‘lida bo‘lgan. Adib Amir Temurning keliniga qarata: “Bizning xonadonga qo‘ygan poyi qadamingiz qutlug‘ bo‘lsin, bolam!” [5.4] deya murojaat qilishi orqali uning shavkati hamda avlod vorisiyligining bardavomligi muayyan darajada Gavharshod begim zimmasiga yuklatilganiga e’tibor qaratadi.

Garchi o‘zbek adabiyotida Gavharshod begim obraziga ilk bor murojaat qilinmayotgan bo‘lsa-da, ma’lumki, M. Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek”, O. Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” nomli asarlarida ham bu obraz tasvirlangan bo‘lib, ularda davr talablariga ko‘ra biryoqlama yondashuv yetakchilik qilgan, Pirimqul Qodirov asarida esa Gavharshod begimga xos ezgulikka yo‘g‘rilgan insoniy tuyg‘ularning badiiy talqini o‘quvchini o‘ziga jalb etib, qahramon siymosining yangi qirralarini ochib beradi. Ayni fikrni munaqqid U. Normatovning quyidagi mulohazalari ham tasdiqlaydi: “Yangi romandagi Gavharshod begimning shijoati, donishmandligi, iztirobga to‘la dilrozlari bilan tanishganda tarixda shunday tabarruk onaxonlarimiz o‘tganidan ko‘nglingiz ko‘tariladi [6.31]. U tarix kechmishida ro‘y beradigan bo‘lajak fojeani avvaldan sezgandek, Abdullatifning fe’l-atvorida bobosi Xalil Sultonga xos xususiyatlar borligidan, bir kunmas bir kun uning ana shu fe’li o‘z qilmishini qilishi mumkinligidan doimo xavotirda yuradi.

Hatto Abdullatifning o‘z padariga xiyonat qilishi mumkinligini qalban his qilgan Gavharshod begim: “Ixtiyoriddin qal’asida bir yil tinch yotsin. Vasvasaga beriladigan odati bor. Tabiblar davolasin. Mayli, ahli harami ham yonida bo‘lsin. Qal’ada shohona xonalar bor. Maydan boshqa noz-u ne’matlar muhayyo qilingay. Biror yilda Abdullatif shifo topib, ehtimol fe’li ham o‘zgarar. Ungacha alg‘ov-dalg‘ovlar ham bosilgay. Mirzo Ulug‘bekning tinchini o‘ylab shu taklifni qilmoqdamen. Borib ayting, janob elchi, men o‘g‘limga faqat yaxshilik istaymen!” [5.60] deya yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavfning oldini olishga harakat qiladi. Bu xatti-harakatlar Gavharshod begimning uzoqni ko‘ra oladigan, zukko ayol sifatidagi xarakter qirralarini yaqqol namoyon etadi.

Asar so‘nggida kishi qalbini larzaga soladigan fojea ro‘y beradi: Gavharshod begim — “ona lochin” umri poyonida xo‘rlanib, evarasi tomonidan vahshiylarcha o‘ldiriladi. Bu fojeali o‘lim o‘sha davrdayoq ko‘plab olim va tarixchilarning qalbini larzaga solgan edi. Chunki temuriylar sulolasiga mansub shahzodalarning saltanat uchun o‘zaro kurashlari avj olganiga qaramay, ular azaldan o‘z onalari, ayniqsa, Gavharshod begimga o‘xshab saltanat ishlarida ham benazir maslahatchi bo‘la olgan oqila ayollarni g‘oyat qadrlashgan. Romanning o‘zida ham bunga ishoralar mavjud: “Amir Temurning vafotlaridan keyin uning buyuk saltanati qanday parchalanib ketganidan xabarlaringiz bor. Shohrux Mirzo o‘g‘limiz Ulug‘bek bilan birga yagona markaziy davlatni qanday qayta tiklaganlariga men guvoh bo‘lganman. Ular doimo ilm-u ma’rifat ahliga, halol odamlarga tayandilar. Barcha temuriylarga bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘ldilar” [5.22]. Qahramonning ushbu monologi orqali muallif uning asl insoniy xususiyatlarini ochib beradi.

Natijalar. Pirimqul Qodirov romanda faqat Gavharshod begimning fojeali qismatini yoritishni maqsad qilmagan, aksincha, u o‘zidan keyin temuriylar davlatining taraqqiyotiga, ilm-fan rivojiga hissa qo‘shadigan avlodni tarbiyalab, ularni qo‘llab-quvvatlashga butun umrini bag‘ishlaganini kitobxonga yetkazishni ko‘zlagan. Adabiyotshunos Mixli Safarov bu asar haqida yozar ekan: “Roman faqat Gavharshod begim fojeasi to‘g‘risida emas. Chunki Gavharshod begim qanoti ostida Abdulatifday, Abusaidday vahshiy kimsalargina emas, balki Mirzo Ulug‘bekday, Alisher Navoiyday, Husayn Boyqaroday ilm-fanni, adabiyot va san’atni, bunyodkorlikni yuksak cho‘qqilarga ko‘targan buyuk zotlar ham kamol topgan. Romandagi Qaqnus qushi ularning timsolidir” [7.51].

Romanda ayni shu masala adib diqqat markazida turuvchi muhim masalalardan biri sifatida yoritiladi.

Gavharshod begimning nazarida uning bir qanoti Abdulla Mirzo bo‘lsa, ikkinchisi Abulqosim Bobur edi. Ularning har ikkisi ham mamlakat obodligi va ilm-fanning rivojiga e’tibor berishda ona uchun tayanch bo‘lib xizmat qilgan: “Necha yillar men bu zolimlar ulusidin qanotim boricha uchib qochdim. Ammo bir qanotim Samarqandda kuydi, yana bir qanotim Hirotda kuydi, endi, mana, qanotsiz qushdek arosatda qoldim. Ammo hamon hayotim boricha yugurib, haq taolo dargohiga ruhimni pok yetkazib borish harakatidamen” [5.168]. Qahramonning ayni shu nutqi tarixiy haqiqatlarning nihoyatda yuksak mahorat bilan badiiy asarga ko‘chirilganini yaqqol isbotlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Gavharshod begim obrazini yaratishda yozuvchi tarixiylik va badiiylikni uyg‘unlashtirishga muvaffaq bo‘lgan. Shu tariqa, “Ona lochin vidosi” romani nafaqat temuriylar tarixining murakkab va kam yoritilgan sahifalarini ochib berishda, balki tarixiy ayol obrazining badiiy talqinida ham o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari Pirimqul Qodirovning tarixiy roman janrida insoniy hamda tarixiy haqiqatni uyg‘unlashtirishdagi yuksak badiiy mahoratini tasdiqlaydi hamda mazkur asarni yanada chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. E’timodiy, Guya. Malika Gavharshod. Kobul: Ariana jurnali, 5-yil, 4-son, Tarix jamiyati, 1326. 26-b.
2. Ma’rifiyun, Bani Sa’id. Temuriy Gavharshodning siyosat, madaniyat va islomiy sivilizatsiya sohasidagi faoliyatini o‘rganish. Tarix-e No jurnali, 21-son, 1396. 113-b.
3. Jalil Ahmad Murshid, Muso La’li. Hirot temuriylari. G‘ur universiteti ilmiy-tadqiqot jurnali, 1404. 93-b.
4. Ma’rifiyun, Bani Sa’id. Temuriy Gavharshodning siyosat, madaniyat va islomiy sivilizatsiya sohasidagi faoliyatini o‘rganish. Tarix-e No jurnali, 21-son, 1396. 113-b.
5. Қодиров П. Она лочин видоси. – Toshkent: Sharq, 2001. 4-b, 22–23-b, 60-b, 168-b.
6. Normatov, U. Go‘zal inson madhi. O‘zbekiston adabiyoti va san’ati, 1998, 19-iyun.
7. Safarov M. Ulug‘ Ona qissasi. O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. Toshkent, 2004, 19-noyabr.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 811.161.1

ADABIYOTDA HISSIY IFODA VA EMOTSIONAL-ESTETIK TAHLIL TAMOYILLARI (FRANSUZ VA O‘ZBEK ADABIYOTI MISOLIDA)

[1]*Gulimetova Bozorgul Matkarimovna, UrDU “Roman-german filologiyasi” kafedrasi katta o‘qituvchsi*

[2]*Ibodullayeva Mexri Baxodirovna, Urganch Davlat Universitetining 2-kurs magistranti*

bgulimetova70@gmail.com

https://orcid.0000-0002-9381-2942

EMOTIONAL EXPRESSION AD THE PRINCIPLES OF EMOTIONAL-AESTHETIC ANALYSIS IN LITERATURE (BASED ON EXAMPLES FROM FRENCH AND UZBEK LITERATURE)

[1]*Gulimetova Bozorgul Matkarimovna, Urganch State University (UrDU), Senior Lecturer of the Department of Romance-Germanic Philology*

[2]*Ibodullayeva Mexri Baxodirovna, 2nd-year Master’s student, Urganch State University*

ibadullayevamehri94@gmail.com

ПРИНЦИПЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ И ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В ЛИТЕРАТУРЕ (НА ПРИМЕРЕ ФРАНЦУЗСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

[1]*Гулиметова Бозоргул Маткаримовна, Ургенчский государственный университет (UrDU), старший преподаватель кафедры романо-германской филологии*

[2]*Ибодуллаева Мехри Баходировна, магистрант 2-го курса Ургенчского государственного университета*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada badiiy adabiyotda hissiy ifodaning nazariy jihatlari fransuz va o‘zbek nasri misolida qiyosiy asosda tahlil etiladi. Shuningdek, hissiyotning psixologizm, obrazlilik hamda til vositalari orqali yuzaga kelish jarayonlari va ularning estetik ta’siri yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *hissiy ifoda, psixologizm, badiiy obraz, realizm, lirizm, fransuz nasri, o‘zbek adabiyoti, estetik ta’sir, muallif pozitsiyasi, ichki monolog.*

Annotation: *This article examines the theoretical aspects of emotional expression in literature through a comparative analysis of French and Uzbek prose. Additionally, the processes by which emotions are formed through psychologism, imagery, and linguistic means, as well as their aesthetic impact, are discussed.*

Key words: *emotional expression, psychologism, artistic image, realism, lyricism, French prose, Uzbek literature, aesthetic impact, author’s position, interior monologue.*

Аннотация: *В статье рассматриваются теоретические аспекты эмоционального выражения в литературе на материале французской и узбекской прозы в сопоставительном плане. Также освещаются процессы формирования эмоций посредством психологизма, образности и языковых средств, а также их эстетическое воздействие.*

Ключевые слова: *эмоциональное выражение, психологизм, художественный образ, реализм, лиризм, французская проза, узбекская литература, эстетическое воздействие, позиция автора.*

KIRISH. Badiiy adabiyot insoniyat ma'naviy olamining ko'zgusi sifatida nafaqat voqelikni aks ettiradi, balki o'quvchining ruhiy dunyosiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan emotsional qatlamni ham shakllantiradi. Hissiy ifoda badiiy matnning o'quvchi qalbiga ta'sir qiluvchi eng hayotiy va dinamik qismidir. U obrazlar tizimi, syujet rivoji, til vositalari va kompozitsion qurilish orqali hosil bo'ladigan ruhiy kechinmalar yig'indisini anglatadi. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, globallashuv davrida adabiyotning inson ruhiyatiga ta'siri, uning estetik va tarbiyaviy ahamiyati ortib bormoqda. Xususan, jahon adabiyotining yirik vakillari hisoblangan fransuz adiblari (Balzak, Flober, Mopassan, Remark) asarlaridagi hissiy ifoda mexanizmlarini o'rganish, ularni milliy adabiyotimiz (Cho'lpon, Oybek, O'. Hoshimov) an'analari bilan qiyoslash badiiy tafakkurning universal va milliy xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Tadqiqotning maqsadi — badiiy matndagi hissiy ifodaning nazariy asoslarini yoritish, fransuz nasri misolida psixologik tasvir va emotsional qatlamning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish hamda ushbu tajribaning o'zbek nasri bilan hamohang jihatlarini ko'rsatib berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Badiiy matndagi hissiy ifodaning o'rni va ahamiyati uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, u turli davrlarda turlicha talqin qilib kelingan. V. Gyugo, M. Lermontov va Shatobrian kabi ijodkorlar asarlarida hissiyot ijodning asosiy manbai va go'zallik mezoni sifatida qaraladi. Bu davrda adabiy matn insonning ichki dunyosini ochishning bosh vositasiga aylandi. L. Vigotskiy, M. Baxtin, R. Bart va I. Richardslar hissiy ifodani matnning semantik va psixologik tizimi bilan bog'lab o'rgandilar. Xususan, L. Vigotskiyning "San'at psixologiyasi" asari matn va o'quvchi o'rtasidagi estetik aloqaning shakllanish mexanizmlarini tushuntirishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada qo'yilgan masalalarni yoritishda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Qiyosiy-tarixiy metod — fransuz nasri vakillari (Balzak, Flober, Mopassan) va o'zbek adabiyoti namoyandalari (Cho'lpon, Oybek, Hoshimov) ijodidagi hissiy ifoda usullari o'zaro qiyoslandi.

Psixologik tahlil metodi — qahramonlarning ichki dunyosini ochishda qo'llanilgan "ong oqimi", "ichki monolog" kabi usullar tahlil qilindi.

Badiiy-estetik tahlil — muallif pozitsiyasining matnning emotsional ruhiga ta'siri baholandi. Tadqiqot materiallari sifatida jahon va o'zbek nasrining eng sara namunalari, shuningdek, adabiyotshunoslikka oid nazariy manbalar tanlab olindi.

MUHOKAMA. Hissiy ifoda badiiy tafakkurning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Aristotelning "Poetika" asarida fojia o'quvchini qo'rquv va rahm-shafqat orqali ruhiy poklanishga olib kelishi ta'kidlanadi. Bu, aslida, emotsiyaning adabiy jarayondagi o'rniga berilgan eng qadimgi talqinlardan biridir. Keyinchalik V. Gyugo, M. Lermontov, Chateaubriand kabi ijodkorlar adabiy matnni insonning ichki dunyosini ochish, his-tuyg'ularni yorqin ifodalash vositasi sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, adabiyotda hissiyot ijodning asosiy manbai bo'lib, undagi go'zallik mezonini ham belgilaydi. XX asr adabiyotshunoslaridan L. Vigotskiy, M. Baxtin, R. Bart va I. Richards esa hissiy ifodani matnning semantik va psixologik tizimi bilan bog'lab, uni o'quvchi va matn o'rtasidagi estetik aloqaning shakllanish jarayoni sifatida baholaydilar. Hissiy ifodaning nazariy asoslarida eng muhim tamoyillardan biri psixologizm tamoyilidir. Psixologizm adabiy qahramonning ruhiy jarayonlari, kechinmalari va dunyoqarashini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Bunda ichki monolog, ong oqimi, tasviriy tafsilotlar va badiiy detallar orqali qahramonning his-tuyg'ulari ochib beriladi. Masalan, fransuz realizmida (Balzak, Flober, Mopassan) hissiy ifoda kundalik hayotdagi ruhiy ziddiyatlarni ochish orqali yuzaga chiqsa, XX asr modernizmida (Proust, Sartr) u ong oqimi, subyektiv idrok va murakkab psixologik qatlamlar orqali namoyon bo'ladi. Demak, psixologizm hissiy ifoda shakllanishining eng teran mexanizmlaridan biridir.

Hissiy ifodaning yana bir nazariy omili badiiy obraz tushunchasidir. Obraz o'zida nafaqat voqelikni aks ettiradi, balki muallifning unga bo'lgan munosabati, bahosi va hissiy qarashini ham mujassamlashtiradi. Obrazning tashqi (tasviriy), ichki (psixologik), ijtimoiy va estetik qatlamlari hissiy ifoda tizimini tashkil etadi. Masalan, o'zbek nasridagi lirizm — Cho'lpon, Oybek, O'. Hoshimov asarlarida — obrazlar orqali berilgan ruhiy to'lqin va estetik sezimlar bilan bog'liqdir. Bu esa o'zbek adabiyotining sharqona nafislik va ruhiy teranlikka asoslangan hissiy-an'anaviy qatlamini belgilaydi.

Til vositalari hissiy ifodaning eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Metafora, epitet, taqqoslash, ramz, inversiya, takror va ritmik tuzilish kabi tasviriy vositalar matnda semantik o'zgarishlar

hosil qilib, emotsional kuchni oshiradi. Leksik tanlov, sintaktik qurilish, ohang, muallif nutqi va qahramon nutqining uyg‘unligi ham hissiy atmosfera yaratishga xizmat qiladi. Ayniqsa, tasviriy detallar (tabiat manzarasi, predmetlar, rang tasviri) o‘quvchida muayyan ruhiy holat uyg‘otishga qodir.

Kompozitsiya — syujet, konflikt, kulminatsiya va yechim — hissiy ifoda yaratilishining yana bir nazariy asosidir. Konflikt keskinlashgan sari qahramonning ruhiy holati ham dinamik tus oladi. Adabiyotda dramatik holatlar, voqealarning keskin burilishi yoki ichki kurashlar o‘quvchi emotsiyasiga bevosita ta’sir qiladi. Natijada matnning estetik ta’sir kuchi oshadi.

Muallif pozitsiyasi ham hissiy ifoda nazariyasining ajralmas bo‘lagidir. Muallifning hayotga qarashi, estetik didi va badiiy prinsiplaridan kelib chiqib matnda subyektiv baho, lirizm, ironik ohang yoki dramatizm paydo bo‘ladi. Masalan, Floberning “xolis kuzatuvchisi”, Cho‘lponning lirizmga boy hissiy ohangi yoki Remarkning fojiali romantizmi — bular muallif uslubining hissiy-estetik ko‘rinishlaridir. Shunday qilib, hissiy ifoda nazariy asoslari psixologizm, badiiy obraz, til vositalari, kompozitsion qurilish va muallif pozitsiyasining o‘zaro uzviy birlikda ishlashini nazarda tutadi. Ushbu komponentlarning uyg‘unligi matnda emotsional-estetik yaxlitlikni, o‘quvchida esa chuqur ruhiy va estetik ta’sirni hosil qiladi. Hissiy ifodaning adabiy jarayondagi ahamiyati shundan iboratki, u asar mazmunini faqat axborot sifatida emas, balki kechinma, estetik zavq va ruhiy tajriba sifatida idrok etish imkonini yaratadi.

Fransuz nasri jahon adabiyotida emotsional tasvir va psixologik chuqurlikning eng yetuk namunalaridan biridir. XVIII–XX asrlarda shakllangan fransuz realizmi, naturalizmi va modernistik adabiy oqimlari inson ruhiyatini, ichki kechinmalarini hamda murakkab hissiy holatlarni tasvirlashga alohida e’tibor qaratgan. Balzak, Flober, Mopassan va Remark kabi yozuvchilar asarlarida hissiy ifoda nafaqat matnning bezagi, balki voqealar mantiqi, obrazlar tabiati va muallif estetik qarashlarini belgilovchi asosiy struktura sifatida namoyon bo‘ladi. Balzakning “Insoniyat komediyasi” turkumiga kiruvchi romanlarida hissiy ifoda asosan ijtimoiy muhitning shaxsga ta’siri orqali yuzaga chiqadi. Yozuvchi nafaqat voqeani, balki muhitni — mebel, kiyim, shahar ko‘chalari kabi detallarni shunchalik aniq tasvirlaydiki, bu tasvirlar qahramonning ruhiy holatini bilvosita yoritadi. Masalan, Rastinyakning Parijga ilk qarashi orzu va umidni, Gobsekning tashqi detallaridagi sovuqlik esa uning ruhiy shafqatsizligi va ichki befarqligini ifodalaydi.

Balzak qahramonlarini jamiyat bosimi ostida ruhiy sinovga qo‘yadi. Emotsional kuch aynan shu bosimning ichki konfliktga aylanishidan yuzaga keladi. Bu konflikt realizmning asosiy emotsional o‘qini tashkil etadi. Balzak zamonaviy psixologik nasrning poydevorini yaratib, xarakterlarni psixologik motivlar orqali asoslaydi va ularning ichki dunyosini ijtimoiy mantiq bilan izohlaydi. Uning ijodida hissiy ifoda jamiyat ta’siri ostida shakllanadigan iztirob, ambitsiya, qo‘rquv va umidning murakkab uyg‘unligi sifatida namoyon bo‘ladi. Gustav Flober hissiy ifodaning eng nafis shakllarini yaratgan yozuvchilardan biridir. U “Madam Bovari” romanida qahramonning ichki olamini “kiruvchi kamera” uslubida ochadi. Emma Bovari ruhiy holati — orzulari, ehtiroslari, izlanishlari va hafsalasi pir bo‘lishi — yengil lirizm va chuqur psixologik aniqlik bilan ifodalanadi. Asarda ironiyadan emotsional-estetik vosita sifatida foydalaniladi. Floberning mashhur “xolis kuzatuvchi” pozitsiyasi matnda ironik ruh yaratadi. Emma hayoti fojiali bo‘lsa-da, muallifning sovuqqon kuzatuvi hissiy ifodani yanada teranlashtiradi.

Bundan tashqari, psixologik tafsilotlarning aniqligi asarni jonli va ta’sirchan qiladi. Flober kichik detallar — tebranayotgan sham, oynaga qaragan Emma, maktublarning ta’siri — orqali qahramon ruhiy iztirobini kuchaytiradi. Flober nasrida hissiy ifoda ichki dunyoning nozik nuanslarini estetik aniqlik bilan tasvirlash hamda fojia ustidagi ironik kuzatuv uyg‘unligini aks ettiruvchi badiiy tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Gi de Mopassan hikoyalari o‘zining psixologik sodda, ammo teran hissiy kuchi bilan mashhur. Uning asarlarida:

1. **Yolg‘izlik — asosiy emotsional markaz**. “Bo‘yinbog‘”, “Hayot”, “Do‘stimning uyida” kabi hikoyalarda insonning yolg‘izligi va jamiyatdan ajralganligi eng kuchli hissiy zaminni tashkil etadi.

2. **Hissiyotlarni ortiqcha tavsifsiz, qisqa tasvirlar orqali berish**. Mopassan emotsiyani o‘quvchi ongida o‘zi shakllanishi uchun imkon yaratadi: qisqa dialoglar, sodda, ammo ta’sirli tasvirlar hamda kutilmagan tugallanishlar orqali hissiy ta’sir kuchaytiriladi. Bu minimalizm hissiy ta’sirni yanada kuchaytiradi.

3. **Ijtimoiy adolatsizlik va insoniy fojia**. Mopassan hayotning achchiq haqiqatlarini tasvirlab, insonning ichki iztirobini ochib beradi.

Uning nasrida hissiy ifoda lo‘nda, ammo barqaror ruhiy zarba beruvchi realistik dramatizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Erich Mariya Remark ko‘pincha nemis adabiyotiga mansub deb qaraladi, biroq uning ijodi jahon modern nasri, jumladan fransuz ruhiyatiga ham yaqinligi bilan ajralib turadi. U asarlarida:

1. **Urushning ruhiy oqibatlarini tasvirlaydi**. “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q”, “Uch o‘rtoq”, “Qora gumbaz” romanlarida qahramonlar qo‘rquv, iztirob, do‘stlikka chanqoqlik va ma’nosizlik kabi kuchli emotsional holatlarni boshdan kechiradilar.

2. **Ichki monolog va lirizm**. Remark lirizmi o‘ziga xos bo‘lib, u og‘ir fojiani sokin, mulohazali va falsafiy ohangda tasvirlaydi. Bu esa o‘quvchida ikki xil hissiy oqimni uyg‘otadi: tashqi fojia (urush) va ichki fojia (ruhiy bo‘shliq).

3. **Sadoqat, do‘stlik va yo‘qotish motivlari**. Bu motivlar asarning emotsional-estetik markaziga aylanadi.

Remark nasrida hissiy ifoda insonning urushdan keyingi ruhiy vayronasi va hayotga qayta ishonish izlanishining dramatik-lirik tasviri sifatida namoyon bo‘ladi.

Balzak, Flober, Mopassan va Remark yaratgan fransuz nasri hissiy ifodaning turli ko‘rinishlarini ifoda etadi: Balzak — ijtimoiy realizm orqali tug‘ilgan ichki iztirob, Flober — nafis psixologizm va estetik ironiya, Mopassan — realistik dramatizm va yolg‘izlikning lo‘nda poetikasi, Remark — urush fojiasi orqali yuzaga kelgan ruhiy jarohatlar. Ularni birlashtiruvchi asosiy jihat inson ruhiyatini badiiy-estetik tahlil qilishga bo‘lgan chuqur intilish hamda hissiy jarayonlarni badiiy matnning markaziy harakatlantiruvchi kuchiga aylantirishdir. Shuningdek, hissiy ifoda vositalarining tanlanishi muallifning estetik maqsadiga bevosita bog‘liq. Realistik asarlarda hissiylik ko‘proq hayotiy aniqlik orqali berilsa, modernistik matnlarda u subyektivlik va ong oqimi bilan uyg‘unlashadi. O‘quvchi matnni o‘qish jarayonida nafaqat voqeani anglaydi, balki yashirin emotsional qatlamlarni ham his qiladi. Shu jihatdan, hissiy ifoda matn va o‘quvchi o‘rtasidagi estetik muloqotni shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Natijada adabiy asarning badiiy qiymati uning hissiy ta’sir kuchi bilan chambarchas bog‘liq ekani yana bir bor tasdiqlanadi.

NATIJALAR. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, badiiy matnda hissiy ifoda nazariy asoslari psixologizm, badiiy obraz, til vositalari va muallif pozitsiyasining uzviy birligidan iborat. Bu komponentlar uyg‘unligi matnda emotsional-estetik butunlikni hosil qiladi. Fransuz adabiyoti vakillari (Balzak, Flober, Mopassan, Remark) asarlarida hissiy ifoda asosan ijtimoiy-psixologik keskinlik, “xolis kuzatuvchi” ironiyasi va realizmning chuqur qatlamlari orqali yuzaga chiqishi aniqlandi. Fransuz va o‘zbek nasrini qiyoslash natijasida hissiy ifoda har ikki adabiyotda obrazlarning ruhiy olamini ochishning asosiy vositasi ekanligi tasdiqlandi.

XULOSA. Fransuz va o‘zbek nasrini qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, hissiy ifoda har ikki adabiyotda obrazlarning ruhiy olamini ochishning asosiy vositasidir. Fransuz nasrida hissiy ifoda psixologizm, ichki monolog, ijtimoiy keskinlik va realizm orqali yuzaga chiqsa, o‘zbek nasrida esa milliy ruhiyat, ma’naviy izlanish va xalqona tasvirlar asosida shakllanadi. Har ikki an’anada hissiy ifoda o‘quvchiga kuchli estetik ta’sir ko‘rsatadi va insonning ruhiy kechinmalarini badiiy talqin qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

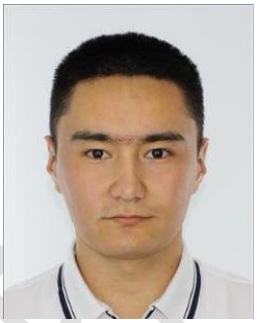
ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Honoré de Balzac. La Comédie humaine. -Paris: Gallimard, 1976.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. -Москва: Искусство, 1979.
3. Барт Р. Избранные работы. Семасиология. Поэтика. -Москва: Прогресс, 1989.
4. G. Flaubert. Madame Bovary. -Paris: Flammarion, 1999.
5. Ги де Мопассан. Рассказы. -Москва: Эксмо, 2010.
6. Ремарк Э. М. На западном фронте без перемен. -Москва: Эксмо, 2014.
7. Richards I. A. The Principles of Literary Criticism. -London: Kegan Paul, 1924.
8. Виготский Л. С. Психология искусства. -Москва: Искусство, 1968.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 34.096:656.1

ЙЎЛ ҲАРАКАТИ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ИДОРАЛАРАРО ҲАМКОРЛИКНИНГ ЎРНИ

Мухаммадалиев Зухриддин Хабибулло ўғли, Наманган вилояти ИИБ ходими, Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети мустақил изланувчиси

https://orcid.org/0009-0007-6062-5490
e-mail: zuxriddin.muxammadaliyev@mail.ru

THE ROLE OF INTER-Agency COOPERATION IN ENSURING ROAD SAFETY

Mukhammadaliev Zukhriddin Khabibullo ugli, employee of the Namangan regional Internal Affairs Department, independent researcher at the University of Public Safety of the Republic of Uzbekistan

РОЛЬ МЕЖВЕДОМСТВЕННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ БЕЗОПАСНОСТИ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ

Мухаммадалиев Зухриддин Хабибулло оглы, сотрудник Наманганского областного управления внутренних дел, независимый исследователь Университета общественной безопасности Республики Узбекистан

Аннотация: *Мазкур мақолада йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашда идоралараро ҳамкорликнинг ўрни, унинг мазмун-моҳияти ва аҳамияти таҳлил қилинган. Мақолада йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашда идоралараро ҳамкорликнинг ўрни, хорижий давлатларда ҳамкорликнинг ташкил этилиши ўрганилган. Шунингдек, ЙТҲларниг олдини олишда идоралараро ҳамкорликнинг роли ёритилиб, тизим самарадорлигини ошириш бўйича илмий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.*

Калит сўзлар: *йўл ҳаракати, йўл белгилари, идоралараро ҳамкорлик, ҳамкорликнинг аҳамияти, тарихи, халқаро тажриба, хорижий олимлар фикри.*

Abstract: *This article analyzes the role of interagency cooperation in ensuring road traffic safety, as well as its content, essence, and significance. The study also examines the role of interagency cooperation in maintaining road safety and explores how such cooperation is organized in foreign countries. In addition, the role of interagency collaboration in preventing road traffic accidents is highlighted, and scientific proposals and recommendations for improving system efficiency are developed.*

Keywords: *road traffic, road signs, interagency cooperation, the importance of cooperation, history, international experience, opinions of foreign scholars.*

Аннотация: *В данной статье проанализированы роль межведомственного взаимодействия в обеспечении безопасности дорожного движения, его содержание, сущность и значение. В статье также изучены роль межведомственного сотрудничества в обеспечении безопасности дорожного движения и организация такого сотрудничества в зарубежных странах. Кроме того, освещена роль межведомственного взаимодействия в предупреждении дорожно-транспортных происшествий, а также разработаны научные предложения и рекомендации по повышению эффективности системы.*

Ключевые слова: *дорожное движение, дорожные знаки, межведомственное взаимодействие, значение сотрудничества, история, международный опыт, мнение зарубежных ученых.*

КИРИШ. Бугунги кунда жаҳон миқёсида транспорт воситаларининг кескин кўпайиши, шаҳарлашув жараёнларининг жадаллашиши, йўл инфратузилмаларига бўлган талабнинг ортиши ва инсон омили билан боғлиқ хатарлар йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизимини илмий асосда шакллантириш ва самарали таснифлаш заруратини кескин оширмоқда. Зеро, БМТ ва Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига кўра, ҳар йили дунё бўйича бир миллиондан зиёд инсон йўл-транспорт ҳодисалари қурбонига айланади [1] [1], бу эса глобал миқёсдаги ижтимоий муаммодир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев раислигида 2025 йил 09 июль куни бўлиб ўтган йиғилишда “Биринчи навбатда йўл-транспорт ҳодисалари. Ўтган йили 9 минг 364 та шундай ҳодиса содир бўлган. Уларда қарийб 9 минг фуқаро жароҳат олган. Энг ачинарлиси, 2 минг 203 нафар одам ҳалок бўлган. Ҳар тўртинчи аварияда бир киши ёки кунига ўртача олти киши вафот этаётгани барчани қаттиқ ташвишга солиши керак” [2] [2] деб, бежиз таъкидламаган эдилар.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашда идоралараро ҳамкорликнинг ўрни жаҳон илм-фанида кенг ўрганилган мавзулардан бири ҳисобланади. Б.В.Россинский ўзининг тадқиқот ишларида давлатнинг йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизими хусусида олиб бориб, мазкур тизимни назарий ва амалий жиҳатларини атрофлича таҳлил этган бўлса, В.А.Смородина йўл ҳаракати хавфсизлиги тарғиботининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини ўрганиб, автоҳалокатларнинг олдини олишда тарғибот ишларининг ўрни муҳим аҳамиятга эга эканлигини исботлаб берган.

Тадқиқот методологияси. Мақолада мавзуни ёритишда умумилмий ва махсус тадқиқот усулларидан фойдаланилди, жумладан, қиёсий-ҳуқуқий таҳлил, мантиқий умумлаштириш, тарихийлик ҳамда статистик маълумотларни ўрганиш усуллари қўлланилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари халқаро стандартлар ва илғор хорижий давлатлар тажрибаси (Швеция, Норвегия, Франция, Япония, АҚШ, Россия ва бошқалар) билан қиёсий жиҳатдан ўрганилди.

Асосий қисм. Йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизими оддий профилактик тадбирлар мажмуи эмас, балки ўзаро боғлиқ институтлар, ҳуқуқий нормалар, назорат механизмлари, таълим, соғлиқни сақлаш, муҳандислик ва ахборот технологияларини қамраб олган мураккаб тизим сифатида шаклланиши зарур. Шу боис, унинг тузилиши ва функционал элементларини илмий жиҳатдан таснифлаш мазкур соҳадаги сиёсат ва чора-тадбирларни аниқ мақсадга йўналтириш имконини беради.

Тарихий таҳлиллар шуни кўрсатадики, йўлларнинг пайдо бўлиши аввало иқтисодий фаоллик билан эмас, балки давлатнинг ҳарбий ва маъмурий эҳтиёжларини қондириш мақсадида шаклланган. Давлат учун хавфсизликни таъминлаш, ҳудудларни назорат қилиш ва стратегик нуқталарга тезкор етиб бориш имконияти йўл инфратузилмасини барпо этишда ҳал қилувчи омил бўлган. Шу нуқтаи назардан қаралганда, йўл ҳаракати қоидалари ҳам дастлаб ҳарбий интизомни таъминлаш ва ҳаракатни тартибга солишга қаратилган бўлиб, улар кейинчалик фуқаролик жамиятида умумий қоидаларга айланиб борган. Бу ҳолат йўлларни фақат транспорт ва логистика нуқтаи назаридан эмас, балки давлатчилик шаклланиши, ҳудудий яхлитликни сақлаш ва марказлашган бошқарувни амалга оширишдаги муҳим элементлардан бири сифатида қараш лозимлигини кўрсатади. Шу тариқа, йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашга оид замонавий тизимлар илдизлари қадимги давлат ва ҳарбий манфаатларга бориб тақалади.

И.А. Ивановнинг фикрига кўра, дастлабки давр йўллари «ҳарбий (қўшин ҳаракатланиши учун) йўллар, савдо йўллари, бошқарув йўллари (маъмурий-ҳудудий бирликлар билан алоқа

[1] https://www.gazeta.uz/oz/2022/06/30/road-unsafety/

[2] https://president.uz/oz/lists/view/8310

ўрнатадиган, ўлжаларни ташишга мўлжалланган), иншоотларни қуришда фойдаланилган йўллар ҳамда шаҳар ички йўллари» каби турларга бўлинган[3].

И.А.Ивановнинг бу ёндашуви тарихий реалликни ифода этса-да, унинг ёндашуви йўлларнинг фақат инструментал мақсадларда қурилгани ҳақида бир ёқлама тасаввур уйғотиши мумкин. Аслида эса, йўллар цивилизация шаклланишининг маданий, ижтимоий ва геосиёсий омиллари билан ҳам узвий боғлиқ бўлган. Шу боис, йўлларни нафақат моддий ҳаракат воситаси, балки жамиятлар ўртасидаги маданиятлар алмашинуви, интеграция ва марказлашув жараёнларининг ҳам муҳим таркибий қисми сифатида кўриш мақсадга мувофиқдир.

В.Н.Курляндский йўл ҳаракати хавфсизлигини давлат сиёсатининг ажралмас қисми сифатида талқин қилади ва бу соҳада тизимли ёндашув зарурлигини, хавфсизлик – бу фақат профилактика эмас, балки ҳуқуқий, ташкилий, техник ва маърифий тадбирларнинг уйғунлашган механизми эканлигини таъкидлайди[4].

В.Н.Курляндскийнинг йўл ҳаракати хавфсизлигини давлат сиёсатининг ажралмас таркибий қисми сифатида баҳолаши — бу соҳани одатий маъмурий чора-тадбирлар доирасидан чиқариб, уни стратегик давлат мақсади даражасига олиб чиқишга уринишдир. Муаллифнинг хавфсизликни фақат профилактика эмас, балки ҳуқуқий, ташкилий, техник ва маърифий механизмлар уйғунлигида кўриш зарурлиги ҳақидаги қараши — комплекс ёндашувнинг зарурлигини яққол ифода этади.

В.П.Бахаревнинг фикрича, йўл ҳаракати хавфсизлиги соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар тизимини ва унинг профилактика механизмларини ҳуқуқий тартиб, назорат, жамоатчиликни жалб қилиш ва технологияларга таянган ҳолда ташкил этишни таклиф этади[5].

В.П.Бахарев йўл ҳаракати хавфсизлиги тизимини самарали ташкил этиш учун уч йўналишли ёндашувни илгари суради: ҳуқуқий механизмлар – йўл ҳаракати қоидаларини бузганлик учун масъулиятни белгилаш ва уни қонун доирасида татбиқ этиш, назорат институтлари – ички ишлар органлари, ЖДЙХБ, видеокузатувлар ва патрул хизматлари, жамоатчилик назорати ва ҳамкорлиги – фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини англаган ҳолда фаол иштирокини таъминлаш.

Қиёсий таҳлил шуни кўрсатадики, В.П.Бахарев модели ҳуқуқий-ижтимоий ва амалий механизмларга таянадиган ёндашув бўлса, В.Н.Курляндский хавфсизликни комплекс давлат сиёсати доирасидаги тизим сифатида қарайди. Руне Элвик эса асосий эътиборни самарадорликни аниқлашга хизмат қилувчи таҳлил воситаларига қаратади. Ушбу турли ёндашувлар хавфсизлик тизимини ҳар томонлама ёритишга, унинг мукаммал моделини шакллантиришда назарий ва амалий асос бўлиб хизмат қилади.

В.Д.Назаровнинг таъкидлашича, йўл ҳаракати хавфсизлиги тизими «транспорт муҳитидаги ижтимоий хавфсизлик» бўлиб, унинг ўзига хос хусусияти — ҳаракатнинг оммавийлиги ва инсон омилининг юқори салоҳияти билан боғлиқлигини кўрсатади[6].

Бу ёндашув йўл ҳаракати хавфсизлигини фақат техник ёки ҳуқуқий масала сифатида эмас, балки жамиятдаги умумий ижтимоий муносабатлар тизимининг таркибий қисми сифатида кўради.

М.А.Фоминих “йўл-транспорт ҳодисаларига оид жиноятларнинг олдини олиш ва ҳаракатни ҳуқуқий тартибга солишда таҳлил қилиш ва таснифлаш муҳим аҳамиятга эга

[3] Иванов И.А.Дорога мира. История и современность / Инфра-Инженерия, 2017. - 7 б.

[4] Курляндский В.Н. Правовые основы обеспечения безопасности дорожного движения. Москва: Юридическая литература. – 2006. – С. 72-79.

[5] Бахарев В.П. Административно-правовые основы обеспечения безопасности дорожного движения. Москва: Юристъ. – 2009. – С. 47-56.

[6] Назаров В.Д. Социальные аспекты обеспечения безопасности дорожного движения. Санкт-Петербург: Наука. – 2010. – С. 102-109.

бўлиб, хавфсизлик тизимини динамик ҳолатда баҳолаш зарур”лигини таъкидлайди[7].

М.А.Фоминих ўз илмий қарашларида йўл-транспорт ҳодисаларига оид жиноятларнинг олдини олиш ва ҳаракатни ҳуқуқий тартибга солишда таҳлил ва таснифлаш усулларини марказий ўринга қўяди. Унинг фикрича, йўл ҳаракати хавфсизлиги тизими мукаммал фаолият юритиши учун уни доимий равишда динамик ҳолатда баҳолаб бориш, яъни ўзгарувчан вазиятларга тез ва аниқ мослашувчан тизим сифатида ташкил этиш талаб этилади.

М.А.Фоминихнинг ушбу ёндашуви амалиётга йўналтирилган ва натижавий таҳлил орқали сиёсий-ҳуқуқий қарорлар қабул қилишни рағбатлантиради. У хавфсизлик соҳасидаги стратегия ва чора-тадбирларни тўғри шакллантириш учун статистик маълумотлар, жиноят таҳлили, ҳуқуқбузарлик ҳолатлари ва уларнинг тенденцияларини мунтазам ўрганиш зарурлигини асослайди. Бу билан у йўл ҳаракати хавфсизлиги тизимини статик эмас, балки реал вақтда қайта баҳоланадиган динамик тизим сифатида кўради.

Бироқ, бу назариянинг татбиқида маълум муаммолар юзага келиши мумкин. Масалан, таҳлил ва таснифлаш маълумотларининг етарли даражада тўпланмаслиги, ахборот тизимларининг ночорлиги ёки инсон ресурси етишмаслиги – мазкур ёндашувнинг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунингдек, таҳлил натижаларига асосланган қарорлар қабул қилиш учун тегишли институтлар ва малака даражасининг юқори бўлиши ҳам талаб этилади.

Австралиялик тадқиқотчи Петер Р.Стопҳер интеграциялашган транспорт сиёсатини шакллантиришда транспорт инфратузилмаси, ҳаракатни тартибга солувчи ҳуқуқий база, фуқароларнинг ҳаракат маданияти, техник назорат воситалари ва таълим элементларини бир бутун тизим сифатида кўради. Унинг фикрича, бу элементларнинг алоҳида эмас, балки ўзаро боғлиқ ҳолда бошқарилиши хавфсизлик даражасини юқори босқичга олиб чиқиши мумкин[8].

йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизими тушунчаси, таснифи ва ўзига хос хусусиятлари мазмунидан келиб чиқиб, қуйидаги илмий назарий хулоса, таклиф ва тавсияларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

биринчидан, йўл ҳаракати хавфсизлиги тизими – бу инсон ҳаёти, соғлиғи ва мулкини сақлашни мақсад қилган, ҳаракат иштирокчиларининг ҳуқуқий онги, техник ва ахборот инфратузилмаси, давлат бошқаруви институтлари ҳамда жамоатчилик назорати ўртасидаги интеграциялашган ҳамкорликка асосланган, жиноятларнинг олдини олиш, хавфни баҳолаш ва мувозанатли бошқариш орқали ҳаракат муҳитини барқарор ва прогнозлаштириладиган ҳолда таъминлашга қаратилган кўп босқичли ва динамик ҳуқуқий-ижтимоий тизимдир;

иккинчидан, йўл ҳаракати хавфсизлиги тизимини қуйидаги илмий ва ҳуқуқий мезонлар асосида таснифлашимиз мумкин:

– ҳуқуқий асослар бўйича;

– ташкилий тузилиши бўйича;

– функционал йўналишларига кўра;

– ахборот ва рақамли технологияларни соҳада қўллашга кўра;

– йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизимини фақат ҳуқуқий ва назорат функциялари билан эмас, балки таълим, ахборот, маърифат ва технологиялар билан уйғунлашган ҳолда ривожлантириш;

учинчидан, йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизимининг ўзига хос хусусиятлари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

– йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизими комплекс ва кўптармоқли характерга эга тизим ҳисобланади;

– йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизими идоралараро ҳамкорликка бевосита асосланади;

[7] Фоминых М.А. Анализ дорожно-транспортных происшествий: правовые и организационные аспекты. Екатеринбург: УрФУ. – 2012. – С. 17-26.

[8] Stopher, P.R., & Stanley, J. Introduction to Transport Policy: A Public Policy View. Edward Elgar Publishing. –2014.

– йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш соҳасида ҳуқуқий нормалар турли даражада жорий этилади;

– йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш технологик жиҳатдан тез янгиланувчан соҳалардан бири ҳисобланади;

– йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизимида энг муҳим вазифалардан бири – йўл-транспорт ҳодисаларининг олдини олишдир;

– йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизими жамиятнинг барча қатламларига таъсир қилувчи оммавий хусусиятга эгадир;

– йўл ҳаракати хавфсизлиги соҳасида жуда кўплаб "кўзга кўринмас" омиллар – инсон психологияси, хавфни англаш қобилияти, оммавий хулқ-атвор, тезлик ҳисси, реакция вақти каби физиологик ва ижтимоий механизмлар ҳам мавжуд;

тўртинчидан, хавфсизлик соҳасини фақат бир идора ёки давлат органи эмас, балки идоралараро ҳамкорликда бошқаришни таъминлаш учун норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш зарур. Масалан, ИИВ, ФВВ, ССВ, М ва МТВ, маҳаллий ҳокимликлар ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасида ўзаро ҳаракат алгоритмларини белгилаб берадиган ***ягона координациялашган ҳуқуқий механизм*** ишлаб чиқилиши керак. Бу орқали тизимнинг вазифалари тақсимланади, масъулият аниқланади ва таъсирчанлик ортади;

бешинчидан, йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизимини самарали бошқаришда инсон омилининг ҳал қилувчи аҳамиятини эътироф этиб, фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини оширишга, бунда ёшлар ва болалар ўртасида йўл ҳаракати хавфсизлиги бўйича таълим дастурларини жорий этишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу борада ОАВ, таълим муассасалари ва интернет тармоғи орқали интерактив ўқув курсларини кенг жорий этиш тавсия этилади.

ХУЛОСА. Хулоса қилиб айтганда йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш тизими, унинг самарадорлиги идоралараро ҳамкорлик, ҳуқуқий асослар, замонавий технологиялар ва фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти ва ушбу маданиятни оширишга таянади ва уни ривожлантириш ЙТҲларнинг олдини олишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. www.gazeta.uz/oz/2022/06/30/road-unsafety/
2. https://president.uz/oz/lists/view/8310
3. Иванов И.А.Дорога мира. История и современность / «Инфра-Инженерия», 2017. - 7 б.
4. Курляндский В.Н. Правовые основы обеспечения безопасности дорожного движения. Москва: Юридическая литература. – 2006. – С. 72-79.
5. Бахарев В.П. Административно-правовые основы обеспечения безопасности дорожного движения. Москва: Юристъ. – 2009. – С. 47-56.
6. Назаров В.Д. Социальные аспекты обеспечения безопасности дорожного движения. Санкт-Петербург: Наука. – 2010. – С. 102-109.
7. Фоминых М.А. Анализ дорожно-транспортных происшествий: правовые и организационные аспекты. Екатеринбург: УрФУ. – 2012. – С. 17-26.
8. Stopher, P.R., & Stanley, J. Introduction to Transport Policy: A Public Policy View. Edward Elgar Publishing. –2014.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 34:656.1(100)

ЙЎЛ ҲАРАКАТИ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ИДОРАЛАРАРО ҲАМКОРЛИКНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА АСОСИДА РИВОЖЛАНТИРИШ

Мухаммадалиев Зухриддин Хабибулло ўғли, Наманган вилояти ИИБ ходими, Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети мустақил изланувчиси

ENSURING ROAD TRAFFIC SAFETY DEVELOPMENT OF THE LEGAL FRAMEWORK FOR INTERAGENCY COOPERATION BASED ON FOREIGN EXPERIENCE

Mukhammadaliev Zukhriddin Khabibullo ugli, employee of the Namangan regional Internal Affairs Department, independent researcher at the University of Public Safety of the Republic of Uzbekistan

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ: РАЗВИТИЕ ПРАВОВЫХ ОСНОВ МЕЖВЕДОМСТВЕННОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НА ОСНОВЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Мухаммадалиев Зухриддин Хабибулло оглы, сотрудник Наманганского областного управления внутренних дел, независимый исследователь Университета общественной безопасности Республики Узбекистан

https://orcid.org/0009-0007-6062-5490
e-mail: zuxriddin.muxammadaliyev@mail.ru

Аннотация: *Мазкур мақолада Янги Ўзбекистонда йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашда идоралараро ҳамкорликнинг ўрни, унинг ҳозирги холати, мазмун-моҳияти ва аҳамияти таҳлил қилинган. Хорижий давлатлар тажрибаси асосида уни янада такомиллаштириш, қонунчиликдаги мавжуд бўшлиқларни тўлдириш бўйича амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.*

Калит сўзлар: *идоралараро ҳамкорлик, йўл ҳаракати, хориж тажрибаси, ЙТХларнинг олдини олиш, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият.*

Abstract: *This article analyzes the role of interagency cooperation in ensuring road traffic safety in New Uzbekistan, its current state, content, and significance. Based on the experience of foreign countries, practical proposals and recommendations have been developed to further improve it and address existing gaps in legislation.*

Keywords: *interagency cooperation, road traffic, foreign experience, prevention of road traffic accidents, legal awareness, legal culture.*

Аннотация: *В данной статье анализируется роль межведомственного взаимодействия в обеспечении безопасности дорожного движения в Новом Узбекистане, его текущее состояние, содержание и значение. На основе опыта зарубежных стран разработаны практические*

предложения и рекомендации по его дальнейшему совершенствованию и устранению существующих пробелов в законодательстве.

Ключевые слова: *межведомственное взаимодействие, дорожное движение, зарубежный опыт, предотвращение ДТП, правосознание, правовая культура.*

КИРИШ. Йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш мураккаб ва кўп қиррали ижтимоий-ҳуқуқий жараён бўлиб, у нафақат ички ишлар органлари, балки маҳаллий ҳокимиятлар, транспорт ва йўл хўжалиги, таълим, соғлиқни сақлаш, фуқаролик жамияти институтлари ҳамда оммавий ахборот воситалари каби турли идора ва ташкилотлар ўртасида самарали ҳамкорликни талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан 2025-йил 3-январда қабул қилинган “2025 йилда республика маҳаллаларида хавфсиз муҳитни яратиш ва ҳуқуқбузарликларнинг барвақт олдини олиш тизими самарадорлигини янада ошириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1-сон Қарорининг “д”-бандида “айрим ҳудудларининг криминоген вазият оғир маҳаллаларида ташкилий-штат тузилмаси асосида маҳалла ҳуқуқ-тартибот масканлари фаолиятини йўлга қўйиш ҳамда бештагача маҳаллани микроҳудудларга бирлаштирган ҳолда жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликнинг олдини олиш бўйича тезкор ҳаракатланиш тизимини жорий этиш” [1] топшириғи бўйича маҳалла ҳуқуқ-тартибот масканида йўл ҳаракати хавфсизлиги ва патрул-пост хизматлари инспекторларини профилактика (катта, кичик) инспекторлари, хотин-қизлар масалалари бўйича, пробация, тезкор-қидирув ҳамда қўриқлаш хизматининг нарядлари билан доимий равишда ҳамкорликда хизмат олиб бориш масаласига алоҳида урғу берилганини кўришимиз мумкин.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашда идоралараро ҳамкорликнинг ўрни жаҳон илм-фанида кенг ўрганилган мавзулардан бири ҳисобланади. Ушбу мақолада Янги Ўзбекистонда Йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашда идоралараро ҳамкорликни ривожлантириш орқали ЙТҲларнинг олдини олиш, мавжуд қонунчиликдаги бўшлиқларни бартараф этиш бўйича асослантирилган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Хусусан, БМТ, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, UNESCAP таклиф ва тавсиялари, “Vision Zero” концепцияси ўзаро таққосланган.

Тадқиқот методологияси. Мақолада мавзуни ёритишда умум илмий ва махсус тадқиқот тизимларидан фойдаланилган, қиёсий-ҳуқуқий таҳлил, мантиқий умумлаштириш усуллари қўланилди. Хусусан Ўзбекистон Республикасининг Йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ҳалқаро стандартлар ва илғор хорижий давлатлар тажрибаси *(Швеция, Норвегия, Франция, Япония, АҚШ, Россия ва бошқалар)* билан қиёсий ўрганилган.

АСОСИЙ ҚИСМ. Бугунги кунда мамлакатимизда айнан йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашда идоралараро ҳамкорликнинг ҳуқуқий асослари сифатида қуйидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни санаб ўтишимиз мумкин: ***“Йўл ҳаракати тўғрисида”ги Қонун***[2] [2] *(2024-йил 19-январь).* Ушбу қонун йўл ҳаракати иштирокчилари – пиёдалар, ҳайдовчилар, йўл соҳаси ташкилотлари ва назорат органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб беради. Қонунга кўра, Вазирлар Маҳкамаси, ИИВ, Транспорт вазирлиги, маҳаллий ҳокимиятлар ва бошқа идоралар ўз ваколатлари доирасида йўл ҳаракати хавфсизлигига масъул ҳисобланади. Шунингдек, муҳим жиҳати шундаки, қонун йўл ҳаракати соҳасида идоралараро мувофиқликни белгилагани билан, амалдаги механизмлар етарлича аниқ эмас. Шу боис, уни такомиллаштириш бугунги кун талабидир. *“Йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш*

[1] Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси // https://www.lex.uz/uz/docs/7330260

[2] Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси // https://www.lex.uz/acts/24741

бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури" [3] [3]. Ушбу дастур Вазирлар Маҳкамаси Қарори билан тасдиқланган бўлиб, ҳар беш йилда қайта кўриб чиқилади. Дастурда:

- йўл инфратузилмасини такомиллаштириш;
- ҳайдовчиларни тайёрлаш тизимини яхшилаш;
- электрон назорат ва фото-видео қайд этиш тизимларини жорий этиш;
- давлат идоралари ўртасида ахборот алмашиш тизимини ташкил қилиш назарда тутилган.

Шунингдек, ҳужжатнинг ахамияти шундаки, бу дастур идоралараро ҳамкорликни амалий босқичга кўчирадиган муҳим ҳаракат режасидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 29 ноябрдаги ПФ-27-сон Фармони билан *Жамоат хавфсизлиги концепцияси* [4] [4] тасдиқланган бўлиб, унда идоралараро ҳамкорлик тамойиллари белгилаб берилган.

Биз юқорида Ўзбекистон Республикасида йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашда идоралараро ҳамкорликни тартибга солувчи айрим қонунчилик ҳужжатларини кўриб чиқдик. Энди эса, ривожланган давлатлар қонунчилик ҳужжатларини ўрганиш орқали, уларни ўзаро таққослаш орқали мавжуд бўшлиқларни аниқлаймиз.

Асосий халқаро ҳужжатларга:

БМТнинг Йўл ҳаракати хавфсизлиги бўйича 2020–2030 йилларга мўлжалланган ўн йиллик ҳаракат дастуридир[5] [5] . Ушбу дастур БМТ Бош Ассамблеясининг 74-сессиясида қабул қилинган. Унинг мақсади — йўл-транспорт ҳодисалари оқибатида ҳалок бўлиш ва жароҳатланиш ҳолатларини 50%га қисқартириш. Мазкур ҳужжатнинг асосий йўналишларига:

-ҳар бир давлатда интеграл хавфсизлик стратегиясини шакллантириш;

-давлат идоралари ўртасида самарали ҳамкорликни таъминлаш;

-ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, соғлиқни сақлаш ва таълим соҳаларини жалб қилиш;

-маълумотлар базаси ва статистика тизимини такомиллаштириш.

Дания, Финляндия, Германияда қабул қилинган Vision Zero (ҳеч қандай ўлим – мақсад сифатида) концепциялари[6] [6]**;**

-Vision Zero – бу давлат сиёсатида йўлдаги ўлимни мутлақо қабул қилиб бўлмайдиган ҳолат сифатида қабул қилишдир. Концепция 1997 йилда Швецияда қабул қилинган, кейинчалик кўплаб Европа мамлакатлари томонидан жорий этилган. *Тамойилларига:*

-йўл тизими инсон хатолари ва ожизликларини инобатга олган ҳолда лойиҳаланиши керак;

-барча идоралар масъулиятни бўлишади;

-ҳукумат, маҳаллий ҳокимият, полиция, соғлиқни сақлаш, таълим, транспорт операторлари – барчаси ҳамкорликда ҳаракат қилади.

WHO *(Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти) ва UNESCAP (Осиё ва Тинч океани учун Иқтисодий ва ижтимоий комиссия) тавсиялари:*

WHO 2023 йилда "Global Plan for Road Safety" *(Йўл ҳаракати хавфсизлиги бўйича глобал режа) дастурини ишлаб чиқди, унда давлатларга идоралараро мувофиқлаштирилган ҳаракатлар тавсия этилди*;

---

[3] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Йўл ҳаракати хавфсизлиги соҳасини илмий-методик таъминлаш, йўлларда эксплуатация-монтаж фаолиятини тартибга солиш ҳамда «Хавфсиз йўл» индексини юритиш амалиётини жорий этиш тўғрисида"ги қарори // https://lex.uz/ru/docs/6136750

[4] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг "Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-27-сон Фармони // https://lex.uz/uz/docs/5749291

[5] Resolution adopted by the General Assembly on 31 August 2020 // https://docs.un.org-/en/A/RES/74/299

[6] https://ru.wikipedia.org/wiki/Vision_Zero

TAMADDUN NURI

UNESCAP йўл ҳаракати хавфсизлигини трансчегаравий масала сифатида баҳолаб, транспорт сиёсатларида регионал мувофиқликни таъминлашга чақирмоқда.

ХУЛОСА. Юқорида йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашда идоралараро ҳамкорлик муносабатларини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунини илмий жиҳатдан таҳлил қилар эканмиз, юртимизда қабул қилинган амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қуйидаги ҳуқуқий бўшлиқларни кузатиш мумкин. Буларга:

-биринчидан, “Йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисида”ги Қонунда субъектлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи марказий орган белгиланмаган;

-иккинчидан, ҳудудий даражадаги идоралараро ҳамкорлик механизмлари мавжуд эмас;

-учинчидан, “Йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури” ҳуқуқий мажбурият юкламайди, фақат идоралараро келишув даражасида қолмоқда. Шунингдек, уни амалга ошириш бўйича ҳисобот бериш ва назорат механизми йўқ;

-тўртинчидан, Жамоат хавфсизлиги концепцияси декларатив хусусиятга эга бўлиб, ундан келиб чиқадиган вазифалар қонунчиликда мустаҳкамланмаган. Шунингдек, ҳар бир идоранинг вазифалари ва ҳисобдорлик чегараси ҳуқуқий мажбурият шаклида белгиланмаган;

-бешинчидан, Ўзбекистонда “Vision Zero” концепциясини миллий қонунчилик мазмунига интеграция қилинмаган. Хулоса қилиб айтганда, ҳалқаро ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган нормалар орқали миллий қонунчилигимизда мавжуд бўшлиқларни тўлдириш ЙТҲларнинг олдини олишга ва халқаро майдонда нуфузи ортишига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

9. https://president.uz/oz/lists/view/8310
10. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси // https://www.lex.uz/uz/docs/7330260
11. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси // https://www.lex.uz/acts/24741
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Йўл ҳаракати хавфсизлиги соҳасини илмий-методик таъминлаш, йўлларда эксплуатация-монтаж фаолиятини тартибга солиш ҳамда “Хавфсиз йўл” индексини юритиш амалиётини жорий этиш тўғрисида”ги қарори // https://lex.uz/ru/docs/6136750
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-27-сон Фармони // https://lex.uz/uz/docs/5749291
14. Resolution adopted by the General Assembly on 31 August 2020 // https://docs.un.org-/en/A/RES/74/299
15. https://ru.wikipedia.org/wiki/Vision_Zero

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94(575.1+575.3)

QO‘QON – BUXORO MUNOSABATLARI

Kuzikulov Ikromjon Umaraliyevich, Namangan davlat universiteti “Tarix” kafedrasi dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

KOKAND – BUKHARA RELATIONS

Kuzikulov Ikromjon Umaraliyevich, Associate Professor of the “History” Department, Namangan State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences

КОКАНДО-БУХАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Кузикулов Икромжон Умаралиевич, доцент кафедры “История” Наманганский государственный университет, доктор философии (PhD) по историческим наукам

https://orcid.org/0009-0009-8115-2463
e-mail: nov08031971@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada Qo‘qon xonligi tashkil topganidan boshlab Buxoro amirligi va Qoqon xonligi, amirlar bilan xonlar o‘rtasidagi munosabatlarga baho berilgan. Shunihgdek, Qo‘qon xonlarining Buxoro hududlari, amirlarning Qo‘qon yerlariga yurishlari mahalliy manbalar asosida yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar*: Buxoro amirligi, Qo‘qon xonligi, Abdurahimbiy, Nasrulloxon, Muhammad Alixon, urush, jang, O‘ratepa, otaliq, mingboshi, qushbegi.*

Abstract: *The article assesses the relations between the Bukhara Emirate and the Kokand Khanate, the emirs and the khans since the establishment of the Kokand Khanate. Also, the Bukhara territories of the Kokand Khans, the campaigns of the emirs to the Kokand lands are covered based on local sources.*

Keywords: *Bukhara Emirate, Kokand Khanate, Abdurahimbiy, Nasrullahkhan, Muhammad Alikhan, war, battle, O'ratepa, fatherhood, chieftain, kushbegi.*

Аннотация. *В статье дана оценка взаимоотношений между Бухарским эмиратом и Кокандским ханством, а также между эмирами и ханами, начиная с момента образования Кокандского ханства. Кроме того, на основе местных источников освещены походы кокандских ханов на территории Бухары и походы эмиров на земли Коканда.*

Ключевые слова: *Бухарский эмират, Кокандское ханство, Абдурахимбий, Насруллахан, Мухаммад Алихан, война, битва, Уратюбе, аталик, тысячник, кушбеги.*

Kirish. Qo‘qon xonligi tashkil topgan davrdan boshlab Qo‘qon – Buxoro munosabatlari barqaror va iliq kechmagan. Umumiy chegaraning mavjudligi, shuningdek, taxt uchun o‘z nomzodini ilgari surishga bo‘lgan intilishlar amir va xon o‘rtasidagi aloqalarni keskinlashtirgan. Mirzaolim Mushrifning yozishicha, Abdurahimbiy taxtga chiqqach, dastlab Xo‘jandni egallagan, so‘ng katta qo‘shin to‘plab Samarqand tomon yurish boshlagan. Samarqand va undan keyin Kattaqo‘rg‘onni qo‘lga kiritgach, Shahrisabzni zabt etishni rejalashtirgan, biroq Shahrisabz umaro va fuzalolari sulh tuzishni taklif qilganlar [6;14]. Shahrisabz hokimi o‘z qizini, ayrim ma’lumotlarga ko‘ra esa akasining qizini Abdurahimbiyga nikohlashni taklif etgan. Ushbu taklifni qabul qilgan xon harbiy yurishlarni to‘xtatgan.

Asosiy qism. Muhammad Rahimbiy taxtga o‘tirgach, qo‘ldan ketgan hududlarni qayta birlashtirishga erishgan, biroq markazlashtirish jarayoni murakkab kechgan. Bo‘ysunmagan hududlardan biri O‘ratepa edi. “Anjum at-tavorix” asarida Muhammad Rahimbiy va Qo‘qon xoni Erdonabiyning O‘ratepani qamal qilganliklari haqida quyidagicha ma’lumot beriladi: “Erdonaxon o‘z lashkari bilan yo‘l va manzillarni bosib o‘tgach, Xo‘jandga keldi va u yerdan Zomin va Yom qal’asiga yo‘l oldi. Buxoro voliysi Rahimbiy Samarqanddan chiqib, va’dalashilgan joyga yetib kelgach, amir va xon uchrashib, bir-birlarining diydorini ko‘rish sharafiga muyassar bo‘lishdi. Ikki tomon o‘rtasida hurmat va ehtirom, ta’zim va takrim bajo keltirilgach, O‘ratepani birgalikda zabt etishga kirishildi” [9;126].

O‘ratepa kabi amirga bo‘ysunmagan hududlardan yana biri Hisor edi. O‘ratepa hokimi Fozilbiy amir va xonning birlashgan qo‘shiniga qarshi turish hamda mudofaani mustahkamlash maqsadida Hisor hokimidan yordam so‘ragan. Hisor voliysi Muhammad Aminbiy Fozilbiyning iltimosini rad etmay, qo‘shini bilan yordamga yetib kelgan. Natijada amir va xonning birgalikda olib borgan qamali ham muvaffaqiyat keltirmagan: “Yomg‘irchilik mavsumi kirgach, Farg‘ona va Buxoro lashkari yomg‘irdan qattiq aziyat chekdi. Natijada Farg‘ona va Buxoro lashkarida qahatchilik yuzaga keldi” [9;126]. Natija chiqmasligiga ishonch hosil qilgan amir va xon qamalni to‘xtatib, o‘z yurtlariga qaytishga majbur bo‘lganlar.

Oradan bir yil o‘tib, Erdona yana O‘ratepaga yurishni boshladi. Ilgari qo‘lga kiritilgan g‘alaba ta’sirida o‘ziga ishonchi ortgan Fozilbiy bu safar xon qo‘shinlarini ochiq maydonda kutib oldi. Bir necha kun davom etgan janglardan so‘ng Erdonaning qo‘li baland kelib, O‘ratepa qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchradi, Fozilbiyning o‘zi esa asirga olindi. Ma’lumki, 1745–1746-yillarda qalmoqlar vodiyga hujum qilib, O‘sh, Andijon va Marg‘ilonni egallagan hamda poytaxtni qamal qilgan edi. Qo‘qon xoni O‘ratepa hokimi Fozilbiydan yordam so‘ragan, u esa o‘z qo‘shini bilan yetib kelib, qalmoqlarni quvib chiqarishga ko‘maklashgan [2;20]. Erdonabiy Fozilbiyni qalmoqlarga qarshi kurashda qo‘shgan hissasi sabab ozod qilgan, shuningdek, O‘ratepa viloyati ham qaytarib berilgan [1;128].

Qo‘qon taxtiga Olimbek kelgach, boshqaruv tizimida, jumladan, qo‘shin sohasida ham islohotlar amalga oshirildi. Asosiy islohotlardan biri muntazam qo‘shin tuzilishining yo‘lga qo‘yilishi bo‘ldi. Tog‘lik tojiklardan tashkil topgan qo‘shin ishtirok etgan dastlabki janglar Qo‘qon – Buxoro chegaralarida yuz berdi. 1806-yilda Olimxon O‘ratepaga yurish qilib, Buxoro garnizonini taslim etdi, biroq Jizzaxga uyushtirilgan yurish muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlandi. Shuningdek, O‘ratepa hokimiyatiga Mahmudxo‘janing kelishi bilan Qo‘qon O‘ratepani boy berdi [1;16]. Ko‘p o‘tmay, O‘ratepa yaqinida amir va Qo‘qon xoni qo‘shinlari o‘rtasida yana bir yirik to‘qnashuv yuz berdi. Ushbu jangda amir Haydar qo‘shini tarkibida turkistonliklar va toshkentliklar, Qo‘qon qo‘shini tarkibida esa Qoshg‘ar va Sayram askarlari ham qatnashgan [1;16]. Jang qo‘qonliklarning to‘liq mag‘lubiyati bilan yakunlangan.

1813-yilda Umarxon davrida O‘ratepa bosib olingan [1;18] bo‘lsa-da, ko‘p o‘tmay yana xonlik qaramligidan chiqib ketgan. 1821-yilda Miyonqolda xitoy-qipchoqlarning qo‘zg‘oloni ko‘tarilgan. Umarxon bundan foydalanib, Xiva xoni Muhammad Rahimxon bilan kelishuvga erishgan va amirlik hududiga bostirib kirgan. Qo‘qon qo‘shinlarining avangard qismi Samarqandni yetti kun davomida qamal qilgan, biroq ob-havoning keskin isib ketishi natijasida qamalni to‘xtatishga majbur bo‘lgan. Asosiy maqsadga erishilmagan bo‘lsa-da, qo‘qonliklar Janubiy Qozog‘istonning Sirdaryobo‘yi hududlarida mustahkam o‘rnashib oldilar [1;19].

Qayta-qayta amalga oshirilgan yurishlar va og‘ir janglardan so‘ng O‘ratepa egallangach, xon O‘ratepa hokimi bo‘lgan Mahmudxon to‘ra Ahroriyni Marg‘ilonga yuborib, O‘ratepa boshqaruvini esa Rajab qushbegiga topshirgan [10;117]. Biroq ko‘p o‘tmay Muhammad Rahim otaliq Buxoro amiri yordami bilan O‘ratepani yana egalladi. Xon saroyida Rajab qushbegining sotqinligi haqida xabarlar tarqalgan. Masala shundan iborat ediki, Rajab qushbegi Olimxon tazyiqidan Buxoroga qochib borgan paytda Muhammad Rahim otaliq bilan tanishgan. Rivoyatlarga ko‘ra, Rajab qushbegi kelajakda O‘ratepani qo‘lga kiritsa, uni Muhammad Rahim otaliqqa topshirishni va’da qilgan ekan. Niyoz Muhammad Xo‘qandiyning “Ibratul xavoqin” (“Tarixi Shohruxiy”) asarida Qo‘qon xonlari Olimxon va Umarxon hukmronligi davrida O‘ratepani egallash yo‘lida olib borilgan harakatlar haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan. Umuman olganda, O‘ratepa va yuzlar masalasi alohida tadqiqotni talab etadi.

Faqat O‘ratepa hududlarigina emas, balki Qorategin va uning atroflari ham Qo‘qon xonlarining diqqat markazida bo‘lgan. Ma’lumki, ushbu hududlar Buxoro amirligiga qarashli yoki unga qaram yerlar edi. T. Beysenbiyevning yozishicha, 1833 yoki 1834-yilda Madalixon qo‘shinlari Qorateginni egallagan, shuningdek, Ko‘lob, Hisor, Badaxshon, Darvoz, Matcho hokimlari ham xonlik hokimiyatini tan olgan [1;19]. Ushbu voqea haqida Xudoyorxonzoda quyidagi ma’lumotlarni keltiradi: 1834-yilda Ko‘lob, Qorategin va Darvoz hokimlari o‘z kuchlarini birlashtirib, Ko‘histondagi Hoyit va Saripul mavzelarida qo‘shin to‘plaganlar. Qo‘qon xoni Muhammad Alixon qorateginliklarga qarshi

Muhammadsharif otaliq, Muhammadquli parvonachi va Mirzarahim parvonachi boshchiligida katta qo‘shin yuborgan. Jang to‘liq qo‘qonliklar foydasiga hal bo‘lgan, Qorategin va unga tutash hududlarga Muhammadquli parvonachi voliy etib tayinlangan [9;263].

Nasrulloxonning Buxoro taxtiga kelishi bilan Buxoro va Qo‘qon o‘rtasidagi munosabatlar yanada keskinlashgan. Shu bilan birga, amir tazyiqidan qochgan ayrim qarindoshlari Qo‘qonga, xondan norozi bo‘lganlar esa Buxoroga o‘tib joylashgan. Qobul mirzo, G‘arib Do‘st yasavul, Rajab qushbegi Olimxon davrida Buxoroga qochib ketgan bo‘lsalar [10;102], Madalixon davrida xonlikdan chiqarib yuborilgan Muhammad Hakimxonto‘ra Buxorodan panoh topgan. Xonning ukasi Sulton Mahmud akasidan norozi bo‘lib, Buxoroga ketgan va amirning buyrug‘i bilan O‘rmitonga hokim etib tayinlangan [8;42]. Amir Nasrulloning yaqin qarindoshlaridan biri Umarxon esa Qo‘qonga kelib boshpana topgan.

Buxoro va Qo‘qon o‘rtasidagi urushning boshlanishi, uning sabablari, borishi hamda oqibatlari alohida tadqiq etilishi lozim bo‘lgan muhim masalalardan biridir. Urush arafasida Qo‘qon xonligi ham harbiy, ham iqtisodiy jihatdan qudratli edi. Biroq mamlakat aholisining turli qatlamlari orasida xondan norozi kuchlar anchagina bo‘lgan va aynan shu holat Nasrulloxonning Qo‘qonni zabt etishini osonlashtirgan. XIX asrning ikkinchi yarmida O‘rta Osiyo xonliklari chegaralarida Rossiya qo‘shinlari paydo bo‘lib, Qo‘qon xonligiga tegishli hududlarni bosib ola boshlagan bir paytda ham xonliklar o‘zaro birlashish o‘rniga bir-birlariga nisbatan dushmanlik kayfiyatida qolganlar. 1862-yilda Mallaxon vafot etgach, Buxoro amiri Muzaffar Xudoyorxonni qo‘llab-quvvatlash maqsadida Qo‘qonga bostirib kirgan. 1865-yilda Sulton Sayidxon taxtdan tushirilgan paytda esa Buxoro amiri yana Xudoyorxonni qo‘llab-quvvatlash maqsadida xonlik hududiga yurish qilgan.

Xulosa va takliflar. Buxoro amirligi va Qo‘qon xonligi o‘rtasidagi munosabatlarga oid manbalar hamda tarixiy adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish muayyan xulosalarga kelish imkonini beradi. Birinchidan, Buxoro amiri Muhammad Rahimbiy va Qo‘qon xoni Erdonabiyning O‘ratepani qamal qilishdagi ittifoqi, shuningdek, amir Haydarning 1826-yilda Muhammad Alixon huzuriga Ismatullabiy boshchiligidagi elchilarni sovg‘a-salomlar bilan yuborganligi [2;52] haqidagi ma’lumotlar mavjud bo‘lsa-da, ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlar izchil va barqaror tus olmagan. Ikkinchidan, Buxoro amiri Nasrulloxonning Qo‘qon xonligini katta qiyinchiliklarsiz bosib olishi nafaqat aholining turli qatlamlari xonga nisbatan salbiy munosabatda bo‘lganini ko‘rsatadi, balki xonlikning avvalgidek markazlashgan va qudratli davlat emasligini ham yaqqol namoyon etadi.Uchinchidan, taxtni amalda boshqarish jarayonida mahalliy o‘zbek va tojik aholi bilan bir qatorda yarim o‘troq va ko‘chmanchi turmush tarzini olib borgan qipchoqlar hamda qirg‘izlar kabi siyosiy kuchlarning faollashgani kuzatiladi. To‘rtinchidan, O‘ratepa va unga tutash hududlar amirlik bilan xonlik o‘rtasida bahsli hududlar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, manbalarda yuzlarning O‘ratepani mustaqil boshqarishga intilganliklari ham qayd etiladi. Demak, O‘ratepa va yuzlar masalasi alohida, chuqur ilmiy tadqiqotni talab etadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бейсенбиев Т. К. Тарихи Шахрухи как исторический источник. – Алма-Ата, 1987.
2. Kuzikulov I.U. Qo‘qon xonligi tarixi. O‘quv qo‘llanma. – Namangan, 2025.
3. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаяр-хана). – Ташкент, 1973.
4. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886.
5. Мирза Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент, 2009.
6. Мушриф Мирзоолим. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин. – Тошкент, 1995.
7. Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
8. Қосимов Й. Қўқон хонлиги тарихи очерклари. – Наманган, 1994.
9. Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих (Тарих юлдузлари). – Тошкент: Fan va texnologiya, 2014.
10. Хўқандий Ниёз Муҳаммад. Ибратул хавоқин (Тарихи Шаҳрухий). – Тошкент, 2014.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.013.42:37.091.12:005.336.2

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI O‘QUVCHILARDA IJTIMOIY FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHGA TAYYORLASHGA BO‘LGAN YONDASHUVLAR

Olimjonova Zuhraxon Davlatali qizi, Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

https://orcid.org/0009-0009-5362-7177

e-mail: dmamadaliyev06@gmail.com

APPROACHES TO PREPARING FUTURE TEACHERS FOR DEVELOPING STUDENTS’ SOCIAL AND ACTIVE CITIZENSHIP COMPETENCE

Olimjonova Zuhraxon Davlatali qizi, Namangan State University, Doctoral Researcher (PhD Candidate)

ПОДХОДЫ К ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ФОРМИРОВАНИЮ У УЧАЩИХСЯ СОЦИАЛЬНО-АКТИВНОЙ ГРАЖДАНСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Олимжонова Зухрахон Давлатали кызы, базовый докторант Наманганского государственного университета

Annotatsiya: *Mazkur maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarni o‘quvchilarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishga tayyorlashning metodologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kompetensiyaviy, aksiologik, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatli hamda integrativ-tizimli yondashuvlarning mazmuni ochib berilgan. Shuningdek, fuqarolik kompetensiyasining strukturaviy modeli ishlab chiqilib, “ikki darajali kompetensiya” konsepsiyasi ilmiy jihatdan asoslangan. Ushbu tadqiqotning maqsadi pedagogik ta’lim jarayonini takomillashtirish hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *kompetensiyaviy yondashuv, aksiologik yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, faoliyatli yondashuv, integrativ-tizimli yondashuv, strukturaviy model, ikki darajali kompetensiya.*

Abstract: *This article analyzes the methodological foundations of training future teachers to form socially active citizenship competence in students. The study reveals the content of competency-based, axiological, person-oriented, activity-based and integrative-systemic approaches. Also, a structural model of civic competence has been developed, and the concept of “two-level competence” is scientifically substantiated. The purpose of this study is to improve the pedagogical education process and increase the professional training of future teachers.*

Keywords: *competency-based approach, axiological approach, person-oriented approach, activity-based approach, integrative-systemic approach, structural model, two-level competence.*

Аннотация: *В данной статье анализируются методологические основы подготовки будущих учителей к формированию у учащихся социально активной гражданской компетенции. Исследование раскрывает содержание компетентностного, аксиологического, личностно-ориентированного, деятельностного и интегративно-системного подходов. Также разработана структурная модель гражданской компетенции и научно обоснована концепция “двухуровневой компетенции”. Цель исследования – совершенствование педагогического процесса и повышение квалификации будущих учителей.*

Ключевые слова: *компетентностный подход, аксиологический подход, личностно-ориентированный подход, деятельностный подход, интегративно-системный подход, структурная модель, двухуровневая компетенция.*

KIRISH. Zamonaviy ta’lim tizimida fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, demokratik qadriyatlarni mustahkamlash hamda yoshlarni ijtimoiy hayotga faol jalb etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, o‘quvchilarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirish ta’limning ustuvor yo‘nalishiga aylanmoqda.

Mazkur kompetensiya shaxsning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, huquq va majburiyatlarini anglash, ijtimoiy mas’uliyatni his etishi hamda tanqidiy fikrlash asosida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Bunday kompetensiyani shakllantirish esa, avvalo, o‘qituvchining metodologik tayyorgarligi, qadriyatlar tizimi va pedagogik mahoratiga bog‘liq. Shu bois bo‘lajak o‘qituvchilarni mazkur jarayonga tayyorlash integrativ yondashuvlar asosida amalga oshirilishi zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, pedagogika fanida kompetensiyaga asoslangan ta’lim konsepsiyasi keng rivojlangan.

1. Kompetensiyaviy yondashuv doirasida A.V. Khutorskoy kompetensiyani shaxsning bilim, ko‘nikma, malaka va tajribalar integratsiyasi sifatida talqin etadi. Shuningdek, I.A. Zimnyaya kompetensiyani faoliyatga tayyorlik va uni samarali amalga oshirish qobiliyati sifatida izohlaydi.
2. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv (K. Rogers, A. Maslow) insonparvar pedagogika g‘oyalariga asoslanib, ta’lim jarayonida shaxsning individual rivojlanishini ustuvor deb biladi.
3. Faoliyatli yondashuv esa psixologik-pedagogik maktab vakillari (L.S. Vygotsky, A.N. Leontyev) hamda pragmatik pedagogika asoschisi John Dewey qarashlariga tayanadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, bilim faoliyat jarayonida o‘zlashtiriladi.
4. Aksiologik yondashuv (V.A. Slastenin va boshqalar) ta’limni qadriyatlar tizimi asosida tashkil etishni nazarda tutadi. Bu yondashuv fuqarolik kompetensiyasining asosiy komponenti sifatida axloqiy qadriyatlarni belgilaydi.

Xalqaro tajribada global fuqarolik ta’limi konsepsiyasi muhim o‘rin tutadi. Ushbu konsepsiya doirasida inson huquqlari, madaniyatlararo muloqot va barqaror rivojlanish g‘oyalari asosiy komponentlar sifatida qaraladi. Mavjud yondashuvlarning har biri muhim bo‘lsa-da, ularni integratsiyalashgan holda qo‘llash samaraliroq natija beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-pedagogik metodlardan foydalanildi: nazariy tahlil (ilmiy manbalarni o‘rganish); qiyosiy tahlil (milliy va xalqaro tajribani solishtirish); modellashtirish (konseptual model ishlab chiqish); pedagogik kuzatish va umumlashtirish metodlari. Tadqiqotda tizimli, integrativ va kompetensiyaviy metodologik yondashuvlar tahlil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarishga imkon berdi:

Birinchidan, kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarda fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishning nazariy asoslari mustahkamlanadi.

Ikkinchidan, aksiologik yondashuv orqali fuqarolik qadriyatlari shaxsning ichki ehtiyojiga aylanadi va ijtimoiy mas’uliyat shakllanadi.

Uchinchidan, faoliyatli yondashuv asosida ijtimoiy loyihalar, debatlar va muammoli vaziyatlar orqali amaliy tajriba orttiriladi.

To‘rtinchidan, integrativ-tizimli yondashuv fuqarolik kompetensiyasining kompleks rivojlanishini ta’minlaydi.

Tadqiqot davomida fuqarolik kompetensiyasining quyidagi to‘rt komponentli strukturasi asoslandi:

-motivatsion-qadriyatli komponent;
-kognitiv komponent;
-faoliyatli-amaliy komponent;
-refleksiv-baholovchi komponent.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishga tayyorlash murakkab va ko‘p bosqichli pedagogik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon samaradorligi kompetensiyaviy, aksiologik, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatli hamda integrativ-tizimli yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liq.

XULOSA. Biror yondashuvning alohida qo‘llanilishi yetarli emas, ularning integratsiyasi pedagogik samaradorlikni ta’minlaydi. Fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishda kompetensiyaviy, aksiologik, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatli va integrativ-tizimli yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi metodologik asos sifatida belgilandi.

Aksiologik va faoliyatli yondashuvlar asosida fuqarolik kompetensiyasining to‘rt komponentli (motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli-amaliy, refleksiv-baholovchi) tuzilmasi ilmiy jihatdan asoslandi. Ushbu modelning afzalligi shundaki, u kompetensiyani diagnostika qilish imkonini beradi, pedagogik ta’sir mexanizmlarini aniqlashtiradi hamda tayyorlash jarayonini bosqichma-bosqich loyihalashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, komponentlarning o‘zaro dinamik bog‘liqlikda rivojlanishi asoslab berildi.

Tadqiqotning muhim nazariy yangiligi sifatida “ikki darajali kompetensiya modeli” ishlab chiqildi:

1. O‘quvchilarda shakllantiriladigan ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi;
2. Bo‘lajak o‘qituvchining mazkur kompetensiyani shakllantirishga doir metodik-metakompetensiyasi.

Ushbu yondashuv bo‘lajak o‘qituvchini nafaqat bilim beruvchi, balki fuqarolik kompetensiyasini shakllantirish jarayonining dizayneri va fasilitatori sifatida talqin etishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2019). Future of Education and Skills 2030. Paris: OECD Publishing, pp. 1–45.
2. European Parliament & Council. (2018). Key Competences for Lifelong Learning. Official Journal of the European Union, pp. 7–13.
3. UNESCO. (2015). Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing, pp. 1–52.
4. National Council for the Social Studies (NCSS). (2018). The C3 Framework for Social Studies State Standards. Silver Spring, MD: NCSS, pp. 1–92.
5. Finnish National Agency for Education. (2016/2020). National Core Curriculum for Basic Education. Helsinki: FNBE, pp. 1–120.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 811.111'27

TARJIMADA OBRAZNI IFODALASH MASALALARI

Xudayberganova Moxinur Jasurbek qizi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti

ISSUES OF REPRESENTING THE IMAGE IN TRANSLATION

Khudaiberganova Mokhinur Jasurbek qizi, master's student of Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕДАЧИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В ПЕРЕВОДЕ

Худайберганова Мохинур Джасурбек кызы, магистрантка Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни

https://orcid.org/0000-0003-2098-8901
e-mail: moxinurxudayberganova@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tarjimashunoslikda badiiy obrazni ifodalash muammolari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Unda obrazning nafaqat semantik, balki estetik, emotsional, madaniy va assotsiativ qatlamlarini tarjimada qayta yaratish zarurati asoslab beriladi. Nasriy asarlarda obraz va xarakter yaratishning o'ziga xos jihatlari, personajlarning psixologik holati, emotsional kechinmalari va syujetdagi funksional roli tarjima jarayonida qanday aks ettirilishi muhim ilmiy muammo sifatida ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *badiiy tarjima, obraz, arxetip, prototip, tarjima uslublari, madaniy kontekst, semantik va stilistik qatlam, nasriy asar.*

Abstract: *This article provides a comprehensive analysis of the problems of representing artistic images in translation studies. It substantiates the necessity of recreating not only the semantic content of an image, but also its aesthetic, emotional, cultural, and associative layers in the translation process. The specific features of creating images and characters in prose works, as well as the ways in which the psychological state of characters, their emotional experiences, and their functional role in the plot are reflected in translation, are considered as important scientific issues.*

Keywords: *literary translation, image, archetype, prototype, translation methods, cultural context, semantic and stylistic layer, prose work.*

Аннотация: *В данной статье комплексно анализируются проблемы передачи художественного образа в переводоведении. Обосновывается необходимость воссоздания в переводе не только семантического содержания образа, но и его эстетических, эмоциональных, культурных и ассоциативных слоёв. Особенности создания образа и характера в прозаических произведениях, а также способы отражения в переводе психологического состояния персонажей, их эмоциональных переживаний и функциональной роли в сюжете рассматриваются как важная научная проблема.*

Ключевые слова: *художественный перевод, образ, архетип, прототип, методы перевода, культурный контекст, семантический и стилистический слой, прозаическое произведение.*

KIRISH. Tarjima nazariyasi va amaliyoti bugungi globallashuv jarayonida turli madaniyatlar o'rtasidagi muloqotni ta'minlovchi muhim vositalardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, badiiy tarjimada asarning estetik qiymati, muallif uslubi va milliy ruhini saqlab qolish masalasi dolzarbdir. Shu nuqtai nazardan, obrazni adekvat ifodalash muammosi

tarjimashunoslikning murakkab va ko‘p qirrali masalalaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Obraz bu badiiy asarda muallif g‘oyasi, hissiyoti va dunyoqarashini mujassamlashtiruvchi asosiy unsurlardan biri bo‘lib, u til vositalari, uslubiy vositalar hamda madaniy konnotatsiyalar orqali shakllanadi. Tarjima jarayonida esa ushbu obrazni boshqa til va madaniyat muhitiga ko‘chirish zarurati yuzaga keladi. Bu esa nafaqat lingvistik, balki madaniy, estetik va psixologik omillarni ham hisobga olishni taqozo etadi.

Mazkur maqolada tarjimada obrazni ifodalashning nazariy asoslari, uning yuzaga kelish mexanizmlari hamda tarjima jarayonida uchraydigan muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, turli badiiy matnlar misolida obrazni adekvat yetkazish usullari ko‘rib chiqilib, tarjimon oldida turgan asosiy vazifalar va yondashuvlar yoritiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Tarjimashunoslikda badiiy obrazni boshqa tilga ko‘chirish jarayoni nafaqat semantik mazmunni, balki obrazning estetik, emotsional, madaniy va assotsiativ qatlamlarini ham qayta yaratishni talab etadigan murakkab ijodiy faoliyat sifatida talqin qilinadi. Chunki badiiy obraz bu faqat voqelikning til vositasidagi aks ettirilishi emas, balki muallif dunyoqarashi, milliy mentalitet, estetik ideal hamda tarixiy-madaniy kontekstning mujassamlashgan shaklidir. Shu sababli tarjima jarayonida obrazni adekvat ifodalash masalasi tarjima nazariyasining markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Tarjimon matndagi obrazni oddiy lingvistik birlik sifatida emas, balki ko‘p qatlamli semiotik struktura sifatida qabul qilishi lozim, aks holda obrazning tashqi shakli saqlangan bo‘lsa-da, uning ichki poetik mohiyati va estetik ta’sir kuchi yo‘qolib ketishi mumkin. Badiiy tarjimada obrazni ifodalash muammolarining eng asosiy sababi tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi konseptual tafovutlardir. Har bir xalqning tarixiy tajribasi, mifologik qarashlari, diniy tasavvurlari, ramziy tizimi va milliy stereotiplari o‘ziga xos obrazlar sistemasini shakllantiradi. Bir tilda chuqur ramziy ma’noga ega bo‘lgan obraz boshqa tilda ayni assotsiativ kuchga ega bo‘lmasligi mumkin. Masalan, sharq mumtoz adabiyotidagi “gul va bulbul” obrazi muhabbat, hijron va ma’shuqa–oshiq munosabatining poetik modeli sifatida talqin qilinsa, g‘arb o‘quvchisi uchun bu obrazlar ayni poetik yuklamani bermasligi mumkin. Natijada tarjimon oldida ikki yo‘l paydo bo‘ladi: obrazni milliy koloritini saqlagan holda transliteratsion yoki izohli tarzda berish yoxud funksional ekvivalent topish orqali uni qabul qiluvchi madaniyatga moslashtirish. Har ikki yondashuvning afzallik va cheklovlari mavjud bo‘lib, tanlov asarning janri, auditoriyasi va tarjima strategiyasiga bog‘liq bo‘ladi. Obraz tarjimasida qo‘llaniladigan usullar orasida birinchidan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalent tarjima mavjud bo‘lib, bunda obrazning shakli va mazmuni boshqa tilda deyarli to‘liq mos kelganda qo‘llanadi. Masalan, ko‘plab universal tabiat obrazlari “quyosh”, “oy”, “dengiz”, “tog‘” kabi timsollar ko‘pchilik madaniyatlarda yaqin semantik yuklamaga ega bo‘lgani uchun bevosita tarjima qilinishi mumkin. Biroq bu usul faqat universallik darajasi yuqori bo‘lgan obrazlarga nisbatan samarali hisoblanadi.

Ikkinchidan, funksional substitutsiya yoki funksional ekvivalent yaratish usuli qo‘llanadi. Bu holatda original obrazning so’zma so’z tarjimasi emas, balki uning poetik funksiyasi va estetik vazifasi boshqa til vositalari orqali qayta yaratiladi. Masalan, biror milliy frazeologik yoki mifologik obraz tarjima tilida tushunarsiz bo‘lsa, tarjimon unga semantik jihatdan yaqin, estetik vazifasi o‘xshash bo‘lgan mahalliy obrazni tanlashi mumkin. Bunda formal o‘zgarish yuz bersa-da, obrazning badiiy ta’siri saqlanib qoladi.

Uchinchidan, deskriptiv (izohli) tarjima usuli qo‘llanib, obraz tarkibidagi madaniy yoki tarixiy ma’no ochib beriladi. Ayniqsa, milliy-madaniy realiyalar, folklor va mifologik timsollar tarjimasida bu usul muhim ahamiyatga ega. Ammo izohli tarjimaning haddan tashqari ko‘payishi matnning poetik ixchamligini buzishi va badiiy ritmini susaytirishi mumkin.

Tarjimada obrazni ifodalash bilan bog‘liq muhim muammolardan yana biri — arxetipik va prototipik qatlamlarning uyg‘unligini saqlashdir. Zero, ayrim obrazlar aniq milliy prototiplarga asoslangan bo‘lsa, boshqalari umumiy, insoniyatga xos arxetipik modellar bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, “ona” obrazi ko‘plab madaniyatlarda mehr, g‘amxo‘rlik va himoya timsoli sifatida namoyon bo‘ladi, biroq uning milliy talqini turli xalqlarda o‘ziga xos jihatlarga ega. Shu bois tarjimon ushbu ikki qatlamni nozik farqlashi zarur: arxetipik universallikni asrab qolgan holda, milliy

prototipga xos belgilarni yo‘qotmaslik tarjimaning badiiy mukammalligini ta’minlaydi. Shuni ham ta’kidlash lozimki, obrazni ifodalash masalasi faqat til birliklari o‘rtasidagi oddiy moslik bilan chegaralanmaydi. Bu jarayon semantik, pragmatik, stilistik, madaniy hamda psixologik omillarning o‘zaro uyg‘unlashuvini talab qiladi. Tarjimon original asardagi obrazning tashqi shakli, funksiyasi, estetik yuklamasi va madaniy asoslarini chuqur tahlil qilib, eng maqbul tarjima strategiyasini tanlashi lozim. Chunki muvaffaqiyatli badiiy tarjima bu faqat so‘zlarni emas, balki obrazlar va ma’nolar tizimini qayta yaratish demakdir.

Adabiyotshunoslik va tarjima nazariyasida nasriy asarlarda obraz va xarakter yaratish masalasi alohida ilmiy e’tibor talab etadi. Nasr bu syujet, personajlar hamda ularning ijtimoiy, ruhiy va ma’naviy jihatlarini birlashtiruvchi murakkab badiiy tizimdir. Tarjima esa ushbu tizimni boshqa til va madaniy muhitda qayta tiklashni talab etadi. Shu sababli tarjimada nafaqat leksik ekvivalentlik, balki bosh va yordamchi obrazlarning xarakteri, psixologik holati, hissiy kechinmalari hamda asardagi funksional o‘rni aniq aks ettirilishi muhimdir. Obraz va xarakter yaratish tamoyillari tarjimada asarning badiiy mohiyatini saqlash, muallifning g‘oyaviy-estetik qarashlarini o‘quvchiga yetkazishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bu jarayonda tarjimon personajlarning ichki dunyosi, xarakter rivoji, dialoglari, ichki va tashqi ziddiyatlarini imkon qadar to‘liq ifodalashga intiladi. Shu bilan birga, tarjima qilinayotgan tilning stilistik, leksik va semantik imkoniyatlaridan samarali foydalanib, original matnning psixologik va emotsional ta’sirini saqlab qolish zarur.

Nasriy asar tarjimasida obraz va xarakterlar tizimi, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda syujetdagi o‘rni muallif badiiy konsepsiyasini boshqa til muhitida qayta yaratishda markaziy ahamiyat kasb etadi. Bu murakkab ijodiy jarayonda tarjimon faqat matnni tarjima qilmaydi, balki muallifning badiiy niyatlari, syujet rivoji va personajlarning ruhiy kechinmalarini ham qayta tiklaydi. Shu bois tarjimada bir qator asosiy tamoyillarga amal qilish zarur: avvalo, bosh va yordamchi qahramonlarning individual xarakter xususiyatlarini aniq saqlash; ikkinchidan, obrazlar dinamikasini ularning rivoji va o‘zgarishini to‘g‘ri aks ettirish; uchinchidan, til va madaniyatga moslashtirish orqali asarning emotsional va psixologik ta’sirini yo‘qotmaslik; nihoyat, syujet va g‘oyaviy yaxlitlikni ta’minlash, ya’ni personajlar o‘rtasidagi munosabatlar, ziddiyatlar va ularning badiiy vazifasini originalga mos tarzda qayta yaratish. Tarjimada bosh va yordamchi personajlarning ruhiy va psixologik xususiyatlarini saqlash muallif badiiy konsepsiyasini boshqa til va madaniyat kontekstida yetkazishning asosiy omili hisoblanadi. Tarjimon quyidagi strategiyalardan foydalanadi:

- sinonimlar, iboralar va metaforalarning moslashtirilishi;
- ichki monolog va dialogni tilga mos qayta tuzish;
- obraz xarakterining emotsional va psixologik qatlamlarini saqlash.

Bu usullar orqali tarjima qilingan matn original asar badiiy-estetik mohiyatini saqlaydi va o‘quvchiga qahramonlarning ichki dunyosini yetkazadi. Tarjimada ikkinchi darajali obrazlar bosh qahramon xarakterini ochishda va muallif badiiy konsepsiyasini yetkazishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ular:

- bosh qahramonning ruhiy o‘sishi va ijtimoiy integratsiyasini yoritadi;
- jamiyat va ijtimoiy qatlamlarning tafovutini ko‘rsatadi;
- syujetning muhim voqealari va dramatik qarama-qarshiliklarni rivojlantiradi.

Nasriy asar tarjimasida obraz va xarakter yaratish faqat lingvistik ekvivalentlik bilan cheklanmaydi; ular muallif g‘oyasini va badiiy konsepsiyani o‘quvchiga yetkazishda markaziy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Badiiy asarni obrazlarsiz tasavvur qilish deyarli mumkin emas, chunki har bir asarda muayyan darajada obrazlar qatnashadi. Obrazni hayotiy, ishonchli va mukammal qilib tasvirlash yozuvchidan yuksak iste’dod va mahorat talab qiladi. Sho‘ro davrida ijod qilgan adiblar asarlarini asosan realizm asosida yaratishlari kerak edi. Abdulla Qodiriyning realistik romanlari katta shuhrat qozongan davrda Abdulla Qahhor ham realistik yo‘nalishda samarali ijod qilib, milliy adabiyot taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan.

Realistik obraz deganda hayot haqiqatiga mos, o‘quvchini uning mavjudligiga ishontira oladigan timsol tushuniladi. Bunday obrazlarni

yaratishning ikki yo‘li bor: birinchisi yozuvchining shaxsiy kuzatuvi, tafakkuri va tajribasi asosida hayotiy obraz yaratish; ikkinchisi esa real insonlarning fe’l-atvori va xususiyatlarini o‘rganib, ularni prototip sifatida qo‘llashdir. Prototip bu badiiy obraz uchun asos bo‘lgan haqiqiy shaxsdir. So‘zning ma’nosi ham “dastlabki obraz” degan tushunchani anglatadi. Biroq har bir real inson to‘liq holda asarga ko‘chirilmaydi; yozuvchi uni qayta ishlab, umumlashtirib, badiiy timsol darajasiga olib chiqadi[1]. Demak, yozuvchi badiiy obraz yaratishda real hayotdagi insonlardan ya’ni prototiplardan foydalanishi mumkin. Biroq har qanday haqiqiy shaxsni o‘zgartirmasdan asarga kiritish mumkin emas. Uni mukammal badiiy obraz darajasiga ko‘tarish murakkab va mas’uliyatli jarayon bo‘lib, ijodkordan yuksak mahorat talab qiladi. Shu bois yozuvchi hayot voqealari va inson xarakterini chuqur o‘rganishi, ularning xatti-harakatlarini diqqat bilan kuzatishi zarur. Real shaxslarning xususiyatlarini yodda saqlash va umumlashtirish realistik obraz yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy asarda har bir qahramon asar tuzilmasining alohida tarkibiy qismi sanaladi. Ayniqsa, asarning asosiy g‘oyasi va mazmuniy yukini ko‘tarib turgan yetakchi obrazlar butun asarning markaziy struktur unsuri sifatida namoyon bo‘ladi[2].

“Xarakter” termini etimologik jihatdan yunoncha so‘z bo‘lib, o‘ziga xos belgi va xususiyat kabi ma’nolarni ifodalaydi[3]. Adabiyotshunoslik ilmida xarakter tushunchasi individual sifatlari orqali har tomonlama puxta va yaxlit holatda tasvirlangan inson obrazining oliy shakli sifatida talqin qilinadi[4]. Grekcha lug‘aviy ma’nosiga ko‘ra, bu tushuncha insonning barqaror fe’l-atvori, uning o‘ziga xos ruhiy holatlari va xulq-atvoridagi doimiy ko‘rinishlar yig‘indisini anglatadi. Shuningdek, xarakter ob’ekt yoki shaxsning boshqalardan ajratib turuvchi, uning mohiyatini belgilovchi o‘ziga xos xususiyatidir. Xarakter doimo harakat jarayonida va turli to‘qnashuvlarda namoyon bo‘ladi. U syujet rivojiga turtki beradi, shu bilan birga, o‘z mohiyatini aynan syujet davomida ochib beradi. Eng muhimi, syujet asarning g‘oyasini ifodalovchi vosita bo‘lib, bu g‘oya xarakterlar mantiqi orqali yoritiladi. Shu sababli adabiyotda yozuvchi o‘z fikr va qarashlarini asosan xarakterlar orqali o‘quvchiga yetkazadi. Har bir davrning o‘ziga xos ideal qahramonlari mavjud bo‘lgani uchun, xarakterga ijtimoiy hodisa sifatida qarash mumkin. Zero uning shakllanishida jamiyatdagi qarashlar va ijtimoiy muhit muhim o‘rin tutadi. Xarakter bu muayyan irodaviy yo‘nalishga ega bo‘lgan obrazdir. Badiiy asarda xarakter yaratish murakkab jarayon bo‘lib, u ko‘plab jihatlarni qamrab oladi. Avvalo, xarakter yozuvchi g‘oyasini amalga oshirishda markaziy o‘rin egallaydi. Uni shakllantirishda o‘ziga xos qonuniyat va tamoyillar amal qiladi[5]. Yozuvchining mahorati ham aynan badiiy voqelikni xarakter orqali ochib bera olishida ko‘zga tashlanadi. Inson tabiatidagi ijobiy va salbiy xususiyatlar ijod jarayonida badiiy jihatdan bo‘rttirilib, o‘ziga xos talqinda berilgandagina mukammal badiiy xarakter yuzaga keladi. Yozuvchi nomini mashhur qiladigan narsa shubhasiz, u yaratgan o‘ziga xos obrazlar, individual xarakterlardir. Xarakter yaratishdagi yozuvchining talanti, mahorati, o‘ziga xosligi uning shaxsiyati uchun juda ko‘p narsalarni belgilaydi. Adabiyotda xarakter yaratish masalasi badiiy mahoratning eng muhim, markaziy muammosi hisoblanadi. Chunki xarakter badiiy ijodning barcha unsurlarini til, portret, syujet, kompozitsiya, dialog, monolog, detal va boshqa komponentlarni o‘zida mujassam etadi. Aniqrog‘i, xarakter yozuvchini shu vositalarning barchasidan samarali foydalanishga, ularni bir butun holda ishlashga undaydi[6].

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, tarjimada obrazni ifodalash masalasi badiiy tarjimaning eng murakkab va mas’uliyatli jihatlaridan biri hisoblanadi. Obraz bu faqat

[1] Султон, Иззат. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 203.

[2] Мирзаев С. (Сувон Мели) Глобал илмий-бадиий талқин поэтикаси: филол. фан. доктори (DSc) дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 68.

[3] Ҳатамов.Н, Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи,1979. –Б. 335-336.

[4] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Москва: Русский язык, 1981. –Б. 316.

[5] Тўраев Д. Ҳаёт ва сюжет. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. –Б. 97.

[6] Умуров Ҳ. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. –Тошкент: Фан, 1983. –Б. 21.

lingvistik birliklar yig‘indisi emas, balki muallifning estetik qarashi, milliy-madaniy dunyoqarashi va individual uslubining ifodasidir. Shu bois uni boshqa tilga ko‘chirish jarayoni oddiy ekvivalent tanlash bilan chegaralanmay, ko‘p qatlamli tahlil va ijodiy yondashuvni talab qiladi. Obrazni adekvat yetkazishda arxetipik va prototipik qatlamlarning uyg‘unligini saqlash, semantik, pragmatik hamda stilistik omillarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjimon original matndagi obrazlarning funksional vazifasi, emotsional yuklamasi va madaniy asoslarini chuqur anglagan holda, ularni tarjima tilida qayta yaratishi zarur. Ayniqsa, nasriy asarlarda obraz va xarakter tizimi, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda syujetdagi roli to‘g‘ri ifodalanishi asarning badiiy yaxlitligini ta’minlaydi. Shuningdek, tarjimada obraz va xarakter dinamikasini saqlash, personajlarning ichki kechinmalari va ruhiy holatini aniq aks ettirish, dialog va tasvir vositalarini mos ravishda yetkazish muhim vazifalardan biridir. Bu jarayonda tarjimon ikki til va ikki madaniyat o‘rtasida vositachi sifatida faoliyat yuritib, nafaqat matnni, balki uning badiiy-estetik mohiyatini ham qayta yaratadi. Muvaffaqiyatli badiiy tarjima bu obrazlar tizimini yangi til muhitida qayta barpo etish jarayoni bo‘lib, u tarjimondan yuqori darajadagi til bilimini, madaniy kompetensiyani va ijodiy tafakkurni talab etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Мирзаев С. (Сувон Мели) Глобал илмий-бадиий талқин поэтикаси: филол. фан. доктори (DSc) дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 68.
2. Султон, Иззат. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 203.
3. Тўраев Д. Ҳаёт ва сюжет. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. –Б. 97.
4. Умуров Ҳ. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. –Тошкент: Фан, 1983. – Б. 21.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Москва: Русский язык, 1981. –Б. 316.
6. Ҳатамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1979. –Б. 335–336.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.013.42:159.9.019

OZODLIKDAN MAHRUM ETILGAN SHAXSLARNI RESOTSIALIZATSIYA QILISHDA PSIXOLOGIK VA IJTIMOIY ISHNING INTEGRATSION IMKONIYATLARI

Samadova Dilrabo Yusufovna, Oila va gender tadqqiqotlar instituti ilmiy izlanuvchisi

https://orcid.org/ 0009-0003-8437-6602
e-mail: dilrabosamatova85@gmail.com

INTEGRATION OPPORTUNITIES OF PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL WORK IN THE RESOCIALIZATION OF PERSONS DEPRIVED OF LIBERTY

Samadova Dilrabo Yusufovna, Research Fellow, Institute of Family and Gender Studies

ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕГРАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЦ, ЛИШЕННЫХ СВОБОДЫ

Самадова Дильрабо Юсуфовна, научный сотрудник Института семейных и гендерных исследований

Abstrakt: *Ushbu maqola ilmiy va tahliliy asoslardan foydalangan holda mahbuslarni qayta ijtimoiylashtirishda texnologiya va ijtimoiy ishning rolini ta'kidlaydi. Terapevt yordami axloq tuzatish muassasalarida jazoni o'tayotgan shaxslarning moslashishi, ularning psixo-emotsional holati, ijtimoiy aloqalarning uzilishi, retsidivizm va jamiyatga qayta integratsiyalashuv jarayonining qiyinchiliklari uchun zarurdir. Tadqiqot metodologiyasiga kiritilgan ilmiy maqolalar, tezislar va dissertatsiyalar kontent tahlili, qiyosiy tahlil va tizimli darajada o'rganildi. Natijalar axloq tuzatish muhitida yordamning ahamiyatini, ijtimoiy ishning qayta ijtimoiylashtirish, motivatsiya, ishonch, moslashuv, psixodiagnostika va individual reabilitatsiya dasturlaridagi rolini ko'rsatdi. Erkak, kasal va ayol mahbuslarning ba'zi xususiyatlari va farqlari bilan moslashishi ham ko'rsatilgan. Qayta ijtimoiylashtirishni muhokama qilish uchun keng qamrovli model taklif qilingan. Xulosa qilib aytganda, axloq tuzatish tizimida davolash va ijtimoiy ishning integratsiyasi, individual tibbiy yordam, kasbiy rivojlanish va qamoqdan keyingi parvarish zarur davolash uchun asoslanadi [1–5].*

Kalit so'zlar: *qayta sotsializatsiya, penitentsiar tizim, tibbiy ish, ijtimoiy ish, mahkum, moslashuv, reabilitatsiya, psixokorreksiya, sinov muddati.*

Abstract: *This article, using a scientific and analytical basis, highlights the role of technology and social work in the resocialization of prisoners. Therapist assistance is necessary for the adaptation of individuals serving sentences in correctional institutions, their psycho-emotional state, disruption of social ties, recidivism, and the difficulties of the reintegration process into society. Scientific articles, theses, and dissertations included in the research methodology were examined using content analysis, comparative analysis, and a systematic level. The results revealed the importance of assistance in the correctional environment, the role of social work in resocialization, motivation, trust, adaptation, psychodiagnostics, and individual rehabilitation programs. The adaptation of male, sick, and female prisoners with some of their characteristics and differences is also shown. A comprehensive model for discussing resocialization is proposed. In conclusion, the integration of treatment*

and social work in the correctional system, individual medical care, professional development, and post-prison care is justified for the necessary treatment [1–5].

Key words: *resocialization, penitentiary system, medical work, social work, convict, adaptation, rehabilitation, psychocorrection, probationary period.*

Аннотация: *В данной статье на научно-аналитической основе освещается роль технологий и социальной работы в ресоциализации заключенных. Помощь терапевта необходима для адаптации лиц, отбывающих наказание в исправительных учреждениях, их психоэмоционального состояния, нарушения социальных связей, рецидива преступлений и сложностей процесса реинтеграции в общество. Научные статьи, тезисы и диссертационные тексты, включенные в методологию исследования, были изучены на контент-анализе, сравнительном анализе и систематическом уровне. Результаты выявили важность помощи в исправительной среде, роль социальной работы в ресоциализации, мотивации, доверии, адаптации, психодиагностике и индивидуальных реабилитационных программах. Также показана адаптация заключенных мужского, больного и женского пола с некоторыми их характеристиками и различиями. Предложена комплексная модель обсуждения ресоциализации. В заключение, интеграция лечения и социальной работы в исправительной системе, индивидуального медицинского обслуживания, профессионального развития и послетюремного ухода оправдана для необходимого лечения [1–5].*

Ключевые слова: *ресоциализация, пенитенциарная система, медицинская работа, социальная работа, осужденный, адаптация, реабилитация, психокоррекция, испытательный срок.*

Kirish. Penitensiar tizimda jazo ijrosining mazmuni faqat shaxsni izolyatsiya qilish bilan cheklanib qolmasligi, balki uning ijtimoiy tiklanishi, hayotiy yo‘nalishlarini o‘zgartirish hamda jamiyatga moslashuvini ta’minlash bilan uyg‘un holda amalga oshirilishi lozim. Zamonaviy ilmiy manbalarda eng muhim yondashuvlardan biri texnika va ijtimoiy ishning uyg‘unlashgan shakli sifatida ko‘rib chiqiladi. Jismoniy va texnikaviy ish mahkumning xulq-atvorini, ichki motivlarini, emotsional holatini, o‘zini anglashini hamda hayotiy yo‘nalishlarini o‘zgartirishga xizmat qilsa, ijtimoiy ish uning huquqiy, maishiy, kommunikativ va ijtimoiy resurslarini tiklashga xizmat qiladi [1; 2; 5].

Resotsializatsiya muammosi turli nuqtai nazardan yoritilgan. Bir tomondan, psixologik ish mahkumda jinoyat motivlarini kamaytirish, ichki ziddiyatlarni anglash hamda ijtimoiy maqbul xulqni shakllantirishga yordam beruvchi ta’sir mexanizmi sifatida tahlil qilinadi [2]. Ikkinchi tomondan, ijtimoiy ish mahkumning ozodlikka chiqqanidan keyingi hayotini rejalashtirish, ijtimoiy aloqalarni tiklash, ta’lim va bandlik imkoniyatlaridan foydalanish, shuningdek, yuridik va ma’naviy qo‘llab-quvvatlashni o‘z ichiga olgan kompleks faoliyat sifatida talqin etiladi [5]. Yana bir muhim jihat sifatida ayol mahkumlarning moslashuvi o‘rtasidagi farqlar, uzoq muddat jazo o‘tayotgan shaxslarda psixologik kechinmalarning kuchayishi hamda ijtimoiy izolatsiyaning ruhiy himoya mexanizmlariga ta’siri kabi masalalar ham ko‘rib chiqiladi [3; 4].

Yakovleva tadqiqotida tibbiy-ijtimoiy ish resotsializatsiyaga samarali yo‘naltirilgan ta’sir vositasi sifatida baholanadi, biroq probatsiya tizimida tibbiy yordamning normativ-huquqiy bazasi hali to‘liq ishlab chiqilmaganligi qayd etiladi. Muallif tibbiy-ijtimoiy ishni mahkumni jazodan keyingi hayotga, mehnat faoliyatiga hamda jamiyat a’zolari bilan o‘zaro munosabatlarga tayyorlovchi vosita sifatida baholaydi [1]. Antonyan, Krasikova va Saveleva esa mahkumlar bilan psixoterapevtik ishni jinoyat motivlarini anglash, terapevtik kontakt o‘rnatish, ishonchni shakllantirish va kelgusidagi xulqni tuzatish nuqtai nazaridan tahlil qiladi [2]. Borichevskaya dissertatsiyasida esa ijtimoiy ish samaradorligi mezonlari sifatida ishonch, motivatsiya va moslashuv ko‘rsatkichlari ajratilgan hamda ijtimoiy ish tizimini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ilgari surilgan [5].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, penitensiar tizimda ijtimoiy va psixologik ish bo‘yicha ma’lum ilmiy asoslar mavjud bo‘lsa-da, ularni integratsiyalashgan yondashuv asosida, ayniqsa resotsializatsiyani boshqaruv modeli sifatida umumlashtirish yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu bois ushbu maqolada mavjud ilmiy yondashuvlarni tahlil qilish hamda ijtimoiy ishning integratsiyalashgan modelini ishlab chiqish maqsad qilib olingan.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot analitik xarakterga ega bo‘lib, unda empirik dala tadqiqoti o‘tkazilmagan, balki ikkilamchi manbalar asosida ilmiy tahlil amalga oshirilgan. Material sifatida penitensiar probatsiya tizimidagi ijtimoiy ishga bag‘ishlangan ilmiy maqola, mahkumlar bilan

psixoterapevtik ishga oid manbalar, erkak mahkumlarning uzoq muddatli jazoni o‘tashi bilan bog‘liq avtoreferat, ayol mahkumlarning psixologik kechinmalari bo‘yicha avtoreferat hamda penitensiar tizimda ijtimoiy ishga oid dissertatsiya tanlab olindi [1–5].

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-tahliliy usullar qo‘llanildi:

1. **Tarkib-tahlil.** Har bir manbadagi ilmiy qarashlar, metodologik yondashuvlar, samaradorlik mezonlari hamda amaliy tavsiyalar ajratib olindi. “Resotsializatsiya”, “psixologik yordam”, “ijtimoiy moslashuv”, “motivatsiya”, “ishonch”, “psixodiagnostika”, “reabilitatsiya” kabi asosiy kategoriyalar tahlil qilindi [1; 2; 5].

2. **Qiyosiy tahlil.** Turli manbalarda ijtimoiy va psixologik yordam yo‘nalishlari, ularning mazmuni hamda kutilayotgan natijalari o‘zaro taqqoslandi. Ayniqsa, tibbiy-psixologik ishning shaxsiy o‘zgarishlarga yo‘naltirilganligi va ijtimoiy ishning ijtimoiy tiklanishga qaratilganligi o‘rtasidagi farqlar aniqlab berildi [1; 2; 5].

3. **Tizimli yondashuv.** Mahkum bilan ishlash jarayoni jazo ijrosi bosqichlari doirasida yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqildi: diagnostika bosqichi, jazo davridagi psixokorreksiya, ijtimoiy tayyorgarlik hamda ozodlikdan keyingi qo‘llab-quvvatlash [1; 5].

4. **Gender va individual farqlar tahlili.** Erkak va ayol mahkumlarning moslashuv jarayonidagi farqlar, uzoq muddatli jazo oqibatida yuzaga keladigan psixologik kechinmalar, asteniya holatlari hamda ijtimoiy-psixologik himoya mexanizmlariga oid jihatlar umumlashtirildi [3; 4].

Natija. Tahlil qilingan manbalarda ijtimoiy ish mahkumlarni qayta ijtimoiylashtirishning muhim vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Yakovleva tadqiqotiga ko‘ra, tibbiy-ijtimoiy ish mahkumni jazoni o‘tash jarayonida jamiyatga tayyorlaydi, uning xulqini tuzatadi va probatsiya tizimidagi reabilitatsiyaning muhim bo‘g‘ini sifatida xizmat qiladi [1]. Antonyan va hammualliflar esa terapevtik ta’sirni mahkum shaxsini chuqur o‘rganish, u bilan ishonchli psixologik aloqa o‘rnatish hamda jinoyat motivlarini anglash jarayoni bilan bog‘liq holda tahlil qiladilar [2].

Tibbiy-psixologik ish faqat suhbat yoki maslahat bilan cheklanmaydi. U diagnostika, prognostika, psixokorreksiya, motivatsion ta’sir, stressni boshqarish, ichki ziddiyatlarni anglash hamda prosotsial xulqni shakllantirish kabi ko‘p qirrali jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Psixoterapevtik suhbat jarayonida mahkumning tarbiya muhiti, hayot tajribasi, jinoyatga olib kelgan ichki omillar hamda kelajak rejalari muhim ahamiyat kasb etadi [2]. Borichevskaya ishida ijtimoiy ish penitensiar tizimda mahkumni qo‘llab-quvvatlash, moslashtirish, reabilitatsiya qilish va jamiyatga qayta integratsiyalashni ta’minlashga qaratilgan kompleks professional faoliyat sifatida tavsiflanadi [5]. Muallif ijtimoiy ish samaradorligini baholashda faqat moddiy ko‘rsatkichlar emas, balki ishonch, motivatsiya va ozodlikdan keyingi hayotga moslashuv kabi sifat va miqdoriy indikatorlarga ham alohida e’tibor qaratadi [5]. Bu esa ijtimoiy ishning resotsializatsiya tizimida mahkumning ichki va tashqi resurslarini faollashtirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Masalan, qarindoshlar bilan aloqalarni tiklash, ishga joylashishga tayyorlash, ta’lim olish imkoniyatlaridan foydalanish, yuridik va tibbiy yordamdan samarali foydalanishga yo‘naltirish, shuningdek, ijtimoiy markazlar va turli institutlar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish kabi yo‘nalishlar ijtimoiy ishning asosiy tarkibiy bo‘g‘inlarini tashkil etadi [5].

Ayol mahkumlarda esa shaxsiy psixologik holatlar, emotsional-irodaviy beqarorlik, ovqatlanish va sog‘liq bilan bog‘liq muammolar hamda penitensiar muhitga moslashuv jarayoni bilan bog‘liq ehtiyojlar nisbatan kuchliroq namoyon bo‘ladi. Shu bois ayol mahkumlar bilan ishlashda psixologik korreksiya, emotsional qo‘llab-quvvatlash, himoya mexanizmlarini yumshatish, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatini kuchaytirishga alohida e’tibor qaratish zarur [4].

1-jadval. Tahlil qilingan manbalarda resotsializatsiyaning asosiy yo‘nalishlari

Manba	Asosiy yo‘nalish	Muhim g‘oya	Resotsializatsiyaga hissa
Yakovleva, 2024 yil	Psixologik ish va probatsiya	Psixologik ish mahkumni jamiyatga tayyorlaydi, lekin normativ baza takomil jihoz kerak	Psixologik yordamning institutsional ahamiyatini ochib beradi

Antonyan va boshq., 2018	Psixoterapevt tuzatishi	Jinoyatlarini anglash va ishonchli suhbat motivning asosi	Individual psixokorreksiya modelini taklif qiladi
Rogach, 2015 yil	Uzoq muddatli jazo va kechinmalar	Salbiy kechinmalar obyektiv va sub'ektiv determinantlarga bog‘liq	Risk bahosini nazorat qilinadi
Sochivko, 2019	Ayol mahkumlar psixologiyasi	Ayollarda moslashuvga shaxsiy shaxsiy-emotsional kuchli	Genderga mos tibbiy zarurligini ko‘rsatadi
Borichevskaya, 2025 yil	Ijtimoiy ish samaradorligi	Ishonch, motivatsiya va moslashuv samaradorlik indikatorlari	Resotsializatsiyaning ijtimoiy-institutsional modeli taqdim etiladi

MUHOKAMA. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, resotsializatsiya jarayonida “ichki o‘zgarish” va “tashqi qo‘

llab-quvvatlash” bir-birini to‘ldiruvchi ikki asosiy qutb hisoblanadi. Psixologik ish mahkumning ichki dunyosiga kirib borib, qo‘rquv, tajovuz, aybdorlik, umidsizlik, ijtimoiy befarqlik kabi holatlarni boshqarish, shuningdek motivatsiya, refleksiya, empatiya va prosotsial xulqni rivojlantirishga xizmat qiladi [1; 2]. Ijtimoiy ish esa tashqi tashkiliy muhitni shakllantiradi: bandlik, ta’lim, huquqiy ko‘mak, ijtimoiy xizmatlardan foydalanish, oilaviy aloqalarni tiklash hamda ozodlikdan keyingi hayotga moslashuvni ta’minlash kabi yo‘nalishlarni qamrab oladi [5]. Agar ijtimoiy yordam tizimi normativ jihatdan yetarli tartibga solinmagan, mexanizmlar noaniq va ishonch darajasi past bo‘lsa, mahkumlar ushbu xizmatlardan samarali foydalana olmaydi. Aksincha, ijtimoiy ishda professional malaka, aniq maqsadlar va zamonaviy texnologiyalar yetarli bo‘lmasa, ozodlikdan keyingi qo‘llab-quvvatlash uzluksizligi buziladi. Demak, har ikki yo‘nalishdagi tashkiliy muammolar bartaraf etilmasa, resotsializatsiya jarayoni fragmentar xarakterda qoladi [1; 5].

Antonyan va hammualliflar ta’kidlagan “psixologik kontakt”, “ishonch”, “taktlilikka asoslangan yondashuv” hamda “jinoyat motivlarini ichki mazmun orqali anglash” kabi jihatlar zamonaviy penitensiar amaliyot uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki mahkumni qayta tarbiyalash faqat ma’ruza yoki nasihat orqali emas, balki u bilan real psixologik dialog o‘rnatish orqali amalga oshiriladi [2].

Borichevskaya esa ijtimoiy ish samaradorligini indikatorlar asosida baholash zarurligini ta’kidlaydi [5]. Bu penitensiar tizimda resotsializatsiya jarayonini faqat umumiy yondashuvlar bilan emas, balki aniq o‘lchov mezonlari orqali boshqarish mumkinligini ko‘rsatadi. Uzoq muddat jazo o‘tayotgan shaxslar uchun psixologik va tibbiy yordam yetarli darajada tashkil etilmasa, ularning ijtimoiy moslashuvi qiyinlashadi. Rogach tadqiqotlarida kasallikka oid kechinmalar, norasmiy submadaniyat ta’siri, ijtimoiy aloqalarning susayishi va hayot mazmunining yo‘qolishi resotsializatsiya jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan [3]. Ayol mahkumlar bo‘yicha materiallar esa penitensiar tizimda gender sezgir yondashuv zarurligini ko‘rsatadi [4]. Demak, integratsion model differensial xarakterga ega bo‘lishi lozim, ya’ni u mahkumlarning jinsi, ruhiy holati, jazo muddati, ijtimoiy aloqalari va xulqiy xavf darajasiga qarab moslashtirilishi kerak.

Shu asosda integratsion model taklif etiladi:

2-jadval. Psixologik va ijtimoiy ishning integratsiya modeli

Boskich	Psixologik ish mazmuni	Ijtimoyy ish mazmuni	Kutilayotgan natja
Datalabs diagnostikasi	Psixodiagnostika, risk va motivatsiyani aniqlash	Oilaviy, huquqiy, maishiy va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish	Individual rehabilitation yaratsi tuziladi
Jazo muddatidagi ish	Individual suhbat, psixokorreksiya, stress va tajovuzni yangilash	Ta’lim, huquqiy maslahat, ijtimoiy aloqalarni saqlash	Ichki yashash va ijtimoiy tayanchning kuchayishi

Ozodlikka tayyorlash	Kelajak rejalari, o‘zini boshqarish, qayta jinoyatni ishga tushirish	Ish, yashash joyi, ijtimoiy foydalanish bilan bog‘lash	Ozodlikdan keyingi hayotga tayyorgarlik
Postpenitensiar yordam	Maslahat, emotsional qo‘llab-quvvatlash	Bandlik, huquqiy yo‘ mustahkamlashish, ijtimoiy monitoring	Barqaror moslashuv va retsidivning kamayishi

XULOSA. O‘rganilgan manbalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Ozodlikdan mahrum qilingan shaxslarni resotsializatsiya qilishda tibbiy-psixologik ish markaziy o‘rin tutadi. U mahkumning ichki motivlari, emotsional holati, xulq-atvori hamda kelajakdagi hayotiy yo‘nalishlarini shakllantirishga xizmat qiladi [1; 2].

Ikkinchidan, ijtimoiy ish resotsializatsiyaning tashkiliy tayanch mexanizmi hisoblanadi. U ijtimoiy aloqalarni tiklash, bandlikka tayyorlash, huquqiy va maishiy muammolarni hal etish, ta’lim va kasbiy yo‘naltirish orqali mahkumning jamiyatga moslashuvini yengillashtiradi [5].

Uchinchidan, resotsializatsiya jarayoni motivatsiya, ishonch, moslashuv, psixologik himoya mexanizmlari hamda ijtimoiy muhit omillariga bevosita bog‘liq [3; 4; 5].

To‘rtinchidan, mavjud amaliyotda normativ-huquqiy aniqlikning yetarli emasligi, tibbiy va ijtimoiy xizmatlarga ishonchning pastligi, idoralararo muvofiqlashtirishdagi muammolar hamda kadrlar malakasi bilan bog‘liq kamchiliklar samaradorlikni cheklaydi [1; 5].

Beshinchidan, tibbiy va ijtimoiy ishning integratsiyalashgan modeli eng maqbul yondashuv sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki ichki shaxsiy o‘zgarishlar tashqi ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bilan uyg‘unlashgandagina barqaror natijaga erishiladi [1; 2; 5].

Shundan kelib chiqib, penitensiar tizim uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi: tibbiy-ijtimoiy yordamning aniq reglamentini ishlab chiqish; individual reabilitatsiya dasturlarini joriy etish; gender va risk omillarini hisobga olgan differensial yondashuvni shakllantirish; psixolog va ijtimoiy xodimlar malakasini oshirish; mahkumlar bilan ishlashda ishonch va professional etikani mustahkamlash; postpenitensiar qo‘llab-quvvatlash tizimi bilan uzviy bog‘liqlikni ta’minlash.

Shu tarzda resotsializatsiya jarayoni jazoning qo‘shimcha elementi emas, balki uning asosiy maqsadi sifatida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Yakovleva M. A. Psixologik ish mahkumni qayta ijtimoiylashtirishning samarali yo‘nalishi sifatida. Rossiya Ichki ishlar vazirligining Sankt-Peterburg universitetining axborotnomasi. 2024. № 3 (103). P. 277–286.
2. Antonyan Yu. M., Krasikova Yu. Yu., Savelyeva T. I. Mahkumlarni tuzatishning psixoterapevtik imkoniyatlari. Inson: Jinoyat va jazo. 2018. 26(1–4)-jild, 3-son. 331–339-betlar.
3. Rogach V. G. Uzoq muddatli qamoq jazosini o‘tayotgan erkak mahkumlarning tajribalari psixologiyasi: Fan nomzodi (psixologiya) dissertatsiyasi avtoreferati. Ryazan, 2015.
4. Sochivko O. I. Shaxsiyat buzilishlari bo‘lgan mahkum ayollarning ozodlikdan mahrum qilish joylariga moslashishiga ta’sir qiluvchi psixologik xususiyatlari: PhD dissertatsiyasi avtoreferati. Moskva, 2019.
5. Borichevskaya E. I. Rossiya jazoni ijro etish tizimi muassasalarida jazoni o‘tayotgan mahkumlar bilan ijtimoiy ish samaradorligini oshirish: Sotsiologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Moskva, 2025.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 930.27:091(575.1)

АЛИ ҚУШЧИ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРИ: ТАСНИФ ВА ГЕОГРАФИЯ

Ибрагимов Фахриддин Нусратович, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти "Фан тарихи ва рақамли қўлёзма" бўлими бошлиғи, катта илмий ходим, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

https://orcid.org/0000-0003-3021-6323
e-mail: fahriddin0414@mail.ru

MANUSCRIPT SOURCES OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ALI QUSHCHI: CLASSIFICATION AND GEOGRAPHY

Ibragimov Fakhriddin Nusratovich, Head of the Department of History of Science and Digital Manuscripts, al-Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan; Senior Researcher, PhD in History

РУКОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ АЛИ КУШЧИ: КЛАССИФИКАЦИЯ И ГЕОГРАФИЯ

Ибрагимов Фахриддин Нусратович, заведующий отделом истории науки и цифровых рукописей Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, доктор философии по историческим наукам (PhD), старший научный сотрудник

Аннотация: *Мақола Темурийлар даври Самарқанд илмий мактабининг йирик вакили, қомусий олим Али Қушчининг илмий меросини ўрганишга бағишланган. Тадқиқотда олимнинг астрономия, математика, тилшунослик ва ислом илмларига оид асарларининг дунё қўлёзма фондларида (хусусан, Ўзбекистон ва Туркия кутубхоналарида) тарқалиш географияси таҳлил қилинган. Мақолада Али Қушчининг Самарқанддан Истанбулгача бўлган илмий сафари минтақалараро илм-фан кўприги бўлиб хизмат қилгани ва унинг асарлари асрлар давомида таълим тизимида асосий қўлланма бўлиб келганлиги асослаб берилган.*

Калит сўзлар*: Али Қушчи, Самарқанд илмий мактаби, қўлёзма, астрономия, математика, тилшунослик, ар-Рисола ал-фатҳия, Унқуду-з-завоҳир, манбашунослик, Истанбул қўлёзма фондлари.*

Abstract: *The article is devoted to the study of the scientific heritage of the great representative of the Samarkand scientific school of the Timurid era, the encyclopedist Ali Kushchi. The study analyzes the geography of the distribution of the scientist's works on astronomy, mathematics, linguistics and Islamic sciences in the world's manuscript funds (in particular, in the libraries of Uzbekistan and Turkey). The article argues that Ali Kushchi's scientific journey from Samarkand to Istanbul served as a bridge between regions of science and technology, and his works have been the main reference in the educational system for centuries.*

Keywords: *Ali Kushchi, Samarkand scientific school, manuscript, astronomy, mathematics, linguistics, ar-Risola al-Fathiya, Unqudu-z-zawahir, source studies, Istanbul manuscript funds.*

Аннотация: *Статья посвящена изучению научного наследия выдающегося представителя Самаркандской научной школы эпохи Темуридов, ученого-энциклопедиста Али Кушчи. В исследовании анализируется география распространения трудов ученого по астрономии,*

математике, лингвистике и исламским наукам в мировых рукописных фондах (в частности, в библиотеках Узбекистана и Турции). В статье обосновывается, что научный путь Али Кушчи из Самарканда в Стамбул послужил мостом межрегионального научно-культурного обмена, а его произведения на протяжении веков оставались основными учебными пособиями в системе образования.

Ключевые слова: *Али Кушчи, Самаркандская научная школа, рукопись, астрономия, математика, лингвистика, ар-Рисола ал-фатхия, Ункуду-з-завахир, источниковедение, рукописные фонды Стамбула.*

КИРИШ. Темурийлар даври илм-фанининг юксалиши, хусусан, Самарқанд илмий мактабининг шаклланиши жаҳон цивилизацияси тарихида алоҳида ўрин тутади. Ушбу мактабнинг йирик вакилларидан бири,

Мирзо Улуғбекнинг яқин шогирди ва “Самарқанд академияси”нинг сўнгги олими Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал-Қушчи (1404–1474) ҳисобланади*. Али Қушчи нафақат астрономия ва математика, балки тилшунослик, мантиқ, фалсафа ва тафсир фанлар соҳасида ҳам илмий мерос қолдирган энциклопедик олимдир*.

Ушбу мақолада Али Қушчининг дунё фондларида сақланаётган асарлари қўлёзмалари ўрганилади ва уларнинг илмий аҳамияти замонавий манбашунослик нуқтаи назаридан баҳоланади.

МАТЕРИАЛ ВА МЕТОДЛАР. Ушбу тадқиқотнинг методологик асосини тарихийлик, холислик ва тизимли таҳлил тамойиллари ташкил этади. Ушбу тадқиқотнинг асосий объекти сифатида Темурийлар ва Усмонийлар илмий мактабларининг йирик вакили Али Қушчининг (1403–1474) ҳаёти ва илмий меросига оид бирламчи ҳамда иккиламчи манбалар танлаб олинган.

Али Қушчи ҳаёти давомида 30 га яқин асар муаллифи бўлиб, уларнинг аксарияти бизнинг даврimizгача етиб келган [2,24]. Таниқли ўзбек фан тарихчиси Ашраф Аҳмедов ўз изланишларида Али Қушчининг 23 та асари ва уларнинг қўлёзмалари ҳақида қисқача маълумот берган[1]. Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Али Қушчи қаламига мансуб асарларнинг бизгача етиб келган қўлёзма нусхалари салмоқли миқдорни ташкил этади. Мазкур асарларнинг асрлар давомида мадрасалар ўқув дастуридан мустаҳкам ўрин олганлиги ва кенг истифода этилгани уларнинг нафақат назарий аҳамиятга эга эканлиги, балки даврнинг амалий-илмий эҳтиёжларига тўлақонли жавоб берганлигидан далолат беради.

НАТИЖАЛАР. Али Қушчининг илмий фаолиятини мазмун жиҳатидан учта асосий йўналишга ажратиш мумкин:

1. **Астрономия ва математика.** Али Қушчининг айнан шу соҳадаги асарлари бошқа асарларига қараган кўп шуҳрат қозонган. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

Рисола дар илми ҳайъа (“Астрономия илми ҳақида рисола”).

Мазкур асар форс тилида ёзилган бўлиб, астрономиянинг назарий асосларини қамраб олган, кейинчалик кўплаб тилларга таржима қилинган ва шарҳланган. Али Қушчининг ўзи бу асарни араб тилига *Рисала фи ал-ҳай’а* номи билан таржима қилиб*, уни 1473 йилдаги Узун

*Али Қушчининг аниқ туғилган санаси ҳақида манбаларда турлича маълумотлар келтирилган бўлиб, биз ушбу тадқиқотимизда А.Носировнинг маълумотларига (Носиров А. Али Қушчи. – Т.: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1954. – 4-б) таяндик.

* Али Қушчи ҳаёти ва асарлари ҳақида тўлиқ маълумот учун қуйидаги адабиётларга мурожаат қилинг: Котиб Чалабий, Мустафо бин Абдуллоҳ, Kaşf al-Zunūn ‘an Asāmā al-Kutub wa al-Funūn, Истанбул, 1941; ал-Ҳаравий, Rašaḥāt ‘Ayn al-Ḥayāt; Ёқут ал-Ҳамавий, Mu’jam al-Udabā; Нажм ад-Дин ал-Ғаззий, al-Kawākib al-Sā’ira; ал-Каххола, Mu’jam al-Mu’allifīn; Исмоил Паша ал-Бағдодий, Hadiyyat al-Arifīn; Навъизада, Ḥaqā’iq fī Takmilat al-Shaqā’iq; Маҳаммад Сурайё, Sicill-i Osmānī; Brockelmann C., Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL); Бартольд В. В. Улугбек и его время; Dizer M., Ali Kuşçu; Aka İ., Timurlular; İnalcık H., The Ottoman Empire; İzgi C., Osmanlı Medreselerinde İlim; Yıldız M., Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risale-i Ist’are’si; Ünver A. S., Ali Kuşçu: Hayatı ve Eserleri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Monografileri, 1948. – S. 41–45.

Носиров А. Али Қушчи. – Тошкент: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1954. – 12-б.

https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/ali-qushchi-1403-1474/

* Ушбу асарнинг юқорида номи тилга олинган форс тилидаги Рисола дар илми-ҳайъанинг арабча таржимаси

Ҳасан устидан қозонилган ғалаба (Отлуқбели жанги) муносабати билан Усмонлилар султони Муҳаммад II (Фотиҳ)[**]га тақдим қилган. Шу сабабли мазкур рисола “*Ар-Рисала ал-фатҳия”* (“Ғалаба рисоласи”)[***] номини олган [8, 86–89].

Мазкур рисола қўлёзмаларда *Рисола дар фалакиёт, Рисолайи форсийа дар ҳайъат* ва *Ҳайъати форсий* номлари билан учрайди. Унинг нусхалари Сулаймония (Аёсофия, № 2639, 2640; Асад Афанди, № 2033/4), Нурусмония (№ 4913) ва Кўпрулу (№ I, 1582/14) кутубхоналарида сақланади.

Шарҳи Зижи Улуғбек (“Зижи жадиди Гўрагоний”га шарҳ)

Мирзо Улуғбекнинг машҳур жадвалларига бағишланган ушбу шарҳ Самарқанд расадхонасида олиб борилган кузатишларнинг илмий асосларини ёритиб беради. Шарҳ, худди “Зиж” каби форс тилида ёзилган. Мазкур ишга дастлаб Қозизода Румий (1364 – 1436) ва Жамшид Коший (1380-йил – 1429)лар киришган бўлиб, уни Али Қушчи Истанбулда якунига етказган. Ушбу шарҳнинг қўлёзма нусхалари Истанбулдаги Кандилли расадхонаси (№ 113) ва Роғиб Паша (№ 928) кутубхоналарида сақланмоқда.

Туҳфат ал-шоҳия фи ал-ҳайъа (“Астрономия бўйича шоҳона совға”**) шарҳи.**

Ушбу шарҳ Қутбиддин Шерозий (1236–1311)нинг шу номли рисоласига бағишланган. Мазкур шарҳнинг бир нусхаси Сулаймония кутубхонасининг Жаруллоҳ Эфенди фондида (инв. № 2060) сақланмоқда. Таъкидлаш жоизки, қўлёзма матнининг ўзида асарнинг Али Қушчига тегишли экани ҳақида ҳеч қандай ишора мавжуд эмас. Шунингдек, «табақот» (биографик) асарларида ҳам Али Қушчининг бундай шарҳ ёзгани қайд этилмаган. Фақатгина мазкур қўлёзма нусхасининг биринчи варағи юқори қисмида асар муаллифи сифатида Али Қушчи исми кўрсатилган. Ушбу шарҳ ҳозирга қадар тўлиқ тадқиқ этилмаган.

Рисола дар илми ҳисоб (“Математика (ҳисоб) илми ҳақида рисола”). Асар форс тилида ёзилган бўлиб, унда сонлар устида амаллар ва ҳисоблашнинг ўша даврдаги энг илғор усуллари баён этилган. Ушбу қўлланма кейинчалик Истанбул мадрасаларида асосий дарслик сифатида ўқитилиб, Усмонлилар салтанатида математика фани ривожига катта таъсир кўрсатган. Али Қушчи Истанбулда ушбу асарини араб тилида қайта ишлаб, Султон Муҳаммад Фотиҳга тақдим этади ва ҳукмдор шарафига уни *ар-Рисала ал-Муҳаммадия* деб номлайди[2,15].

Асарнинг форс тилидаги қўлёзма нусхалари ЎзР ФА Шарқшунослик институти (инв. № 3356) ҳамда Сулаймония кутубхонаси фондларида сақланмоқда. Хусусан, унинг муаллиф дастхати бўлган нусхаси Сулаймония кутубхонасининг Аёсофия бўлимида (№ 2733), бошқа турли нусхалари эса Лалели (№ 2715/2), Партев Паша (№ 623/23) ва Қилич Али Паша (№ 683/4) фондларида мавжуд [4, 408 – 410].

2. Араб тили ва балоғат илми. Али Қушчи нафақат “иккинчи Птолемей” сифатида машҳур астроном, балки ўз даврининг йирик тилшунос олими ҳам эди. У араб филологияси ва балоғат илмига оид мустақил тадқиқотлар яратиш билан бирга, мазкур соҳадаги пешқадам олмларнинг фундаментал асарларига илмий шарҳлар ҳам ёзган.

Унқуду-з-завоҳир фи назм ал-жавоҳир (“Гавҳарлар тизимидаги порлоқ шодалар”). Али Қушчининг ушбу асари араб тили грамматикаси (сарф ва наҳв)га бағишланган бўлиб, унда тил қоидалари худди қимматбаҳо тошлар шодасидек гўзал тартибда баён этилган. Муаллиф бу асарни Султон Муҳаммад Фотиҳга бағишлаган.

Асарнинг кўплаб қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган. Хусусан, Туркиянинг турли кутубхоналарида ушбу рисоланинг 17 та қўлёзма сақланмоқда. Шунингдек, мисрлик тадқиқотчи доктор Аҳмад Афифий ўз илмий иши давомида

эканлиги ёки йўқлиги масаласи мунозаралидир Баъзи тадқиқотчилар Али Қушчи форс тилидан арабчага ўгирганда кенгайтирган деган фикрда. (қаранг: Топдемир Ҳ. Г. Усмонийлар илм-фани пешқадамларидан бири — Али Қушчи (Osmanlı Biliminin Öncülerinden Ali Kuşçu) // Bilim ve Teknik. — 2011. — Май. — Б. 86.).

[**] Али Қушчи ҳаётининг сўнгги йилларида Усмонлилар султони Муҳаммад Фотиҳ (ҳукмронлик йиллари: 1444–1446; 1451–1481) таклифига биноан Истанбулга келади ва умрининг охиригача ушбу илм марказида илмий фаолият юритади.

[***] *Ар-Рисала ал-фатҳия*нинг Сулаймония (Аёсофия, № 2733/1 — муаллиф дастхати; Дорулмаснавий, № 340; Партев Паша, № 633/22; Ҳалет Эфенди, № 538; Лола Исмоил Паша, № 292/1) ва Нурусмония (№ 2950/3) кутубхоналарида нусхалари мавжуд.

Миср кутубхоналарида мавжуд бўлган 4 та қўлёзма нусхадан фойдаланган ва асарни нашрга тайёрлаган. Қайд этиш жоизки, муаллиф асарни 12 қисмдан иборат қилишни режалаштирган бўлса-да, унинг фақатгина 3 қисми якунига етказилган [3].

Рисола фи вазъ (“Мантиқига оид рисола”). Рисоланинг Туркияда йигирмадан ортиқ қўлёзма нусхаси мавжуд. Ушбу асар Адудуддин ал-Ижий (ваф: 756/1355 йил) ёзган рисоладан кейин *илм ал-вазъ* (сўзларни маънога нисбат бериш илми) соҳасида ёзилган иккинчи мустақил рисола ҳисобланади. Али Қушчи ушбу рисолада *вазъ* нинг таърифи ва унинг турларини: шахсий, турдош ва умумий вазъларни муҳокама қилади [3, 149].

Шарҳ ар-Рисала ал-вазъиййа (“Вазъиййа рисоласига шарҳ”) Адудуддин ал-Ижийнинг *Рисола ал-вазъ* асарига ёзилган шарҳдир. Мазкур шарҳнинг кўплаб қўлёзма ва босма нусхалари мавжуд [3, 149].

Таҳқиқ “лам” ат-таъриф (Аниқлик артикли “лом” тадқиқи): Али Қушчининг араб тили грамматикасига бағишланган ушбу рисоласи бир варақдан иборат бўлиб, манбаларда *Фаида ли-таҳқиқи жомиъ ат-таъриф* деб ҳам номланади. Асарнинг қўлёзма нусхалари Истанбулдаги Кўпрулу (№ I, 1593/21) ва Сулаймония (Рошид Эфанди, № 1032/39) кутубхоналарида сақланмоқда.

Рисола фи ал-мажаз ва ал-истиара (“Мажоз ва истиора ҳақида рисола”). Али Қушчи ушбу рисоласида балоғат илмининг муҳим қисми бўлган мажоз ва истиора мавзусини ёритган. Араб тилидаги кўчма маъноларнинг ҳосил бўлиш йўлларини таҳлил қилган. Таниқли турк тадқиқотчиси доктор Мусо Йилдиз уни тадқиқ ва таҳрир қилиб нашр эттирган [7]. Рисоланинг бир неча қўлёзмалари бўлиб, Измир Миллий кутубхонасида иккита қўлёзмаси сақланади.

Рисола фи ал-ҳамд — Саййид Шариф Журжонийнинг *ал-Ҳошиятул-кубро* асаридаги ҳамдга доир қарашлари таҳлилига бағишланган асардир [5,862]. Рисола муқаддимасида муаллиф Али Қушчи ушбу китобни ўзининг машҳур *ал-Фатҳия* асаридан сўнг ёзганини қайд этган. Асарнинг бир қўлёзмаси Сулаймония кутубхонаси Фотиҳ коллекциясида (№ 5384/9) сақланади.

Ҳашия ала шарҳ ал-Кашшоф ли-т-Тафтазоний (“Тафтазонийнинг *ал-Кашшоф* шарҳига ҳошия”). Мазкур ҳошия Саъдуддин Тафтазонийнинг (1322–1390) Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб *ал-Кашшоф* асарига бағишланган шарҳига битилган. Асар 13 варақдан иборат бўлиб, тафсирга тегишли бўлса-да, унда Замахшарийнинг тилшунос ва муфассир эканига далолат қилувчи лингвистик изоҳлар мавжуд [4, 150].

Шарҳ ал-Шофия ли ибн Ҳожиб (“Ибн Ҳажибнинг “ал-Шофия” асарига шарҳ”).

Али Қушчининг форс тилида битилган ушбу асари Ибн ал-Ҳожибнинг (1174 –1249) араб тили морфологиясига (сарф илми) оид машҳур *аш-Шофия* рисоласига шарҳ ҳисобланади. Муаллифнинг ушбу асарни айнан

форс тилида ёзгани ўша давр илмий муҳитида форс тилининг араб тили билан тенг мавқега эга бўлганлиги билан изоҳланади. Асарнинг кўплаб қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган бўлиб, хусусан, Кўпрулу кутубхонасида (№ 1598) унинг 90 варақли қадимий нусхаси сақланмоқда.

Али Қушчининг тилшуносликка оид асарларини ўрганиш шуни кўрсатадики, у математик аниқликни тил қоидаларига ҳам татбиқ этган. Унинг лингвистик қўлёзмалари фақат араб тилини ўрганиш учун эмас, балки умумий тилшунослик ва мантиқ фанлари туташган нуқталарни аниқлаш учун ҳам қимматли манбадир.

3.Ислом илмлари. *Шарҳ Тажриди-л-калом* (“Калом илмининг баёни”): Бу асар Носириддин Тусийнинг (1201–1274) *Тажрид ал-эътиқод* (“Имон асосларининг моҳияти”) асарига ёзилган шарҳ бўлиб, илмий доираларда *аш-Шарҳ ал-жадид* (“Янги шарҳ”) номи билан танилган [2,7]. Али Қушчи унда фалсафий масалаларни астрономия ва физика қонуниятлари билан боғлашга ҳаракат қилган. Муаллиф мазкур асарни темурий шаҳзода Абу Саидга тақдим қилган [2,11]. Шарҳнинг Сулаймония кутубхонасида кўплаб қўлёзма нусхалари мавжуд бўлгани каби, Кўпрулу (№ I, 821, 822; II, 151), Нурусмония (№ 2104) ва Қайсери Рошид Афанди (№ 484) кутубхоналарда ҳам нусхалари бор.

TAMADDUN NURI

Ҳошия алат-Тавзиҳ. (“ат-Тавзиҳ” асарига ҳошия”). Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тожушшариъа ал-Маҳбубий ал-Бухорий (ваф.1344)нинг фиқҳ усулига оид *Танқиҳул-усул* (“Асосларни (усулларни) саралаш”) асарига Тафтазоний томонидан ёзилган *ат-Тавзиҳ* номли шарҳга битилган ҳошия бўлиб, унинг фақат битта нусхаси (Сулаймония кутубхонаси, Жоруллоҳ Афанди, № 1438/2) аниқланган.

Рисала Ма ана қулту. Тафтазонийнинг *Талхисул-Мифтоҳ* асарига ёзган ва *ал-Мутаввал* номи билан танилган шарҳида учрайдиган *ма ана қулту* (мен айтган нарса эмас) иборасига бағишлаб ёзилган. Худди шу ном билан бошқа муаллифларнинг ҳам рисолалари мавжуд [5, 888]. Ушбу асар *Рисола фи баёни сабаби тақдимил-муснад илайҳ* (“Муснад илайҳнинг олдин келиш сабаби баёни ҳақида рисола”) деб ҳам аталади[*].

Бундан ташқари Али Қушчи тарих ва географияга олид асарлари ҳам муҳим ўрин тутади. *Тарихи хоқони Чин* (“Хитой хоқонлари тарихи”). Бу асар кўпинча *Қонунномайи Чин ва Хитой* деб аталиб, XV асрда Темурийлар империясининг қўшни мамлакатлар (Ҳиндистон, Арабистон, Хитой) билан маданий ва иқтисодий-сиёсий муносабатларни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш йўлида олиб борган сиёсати ҳақида ҳикоя қилади [2,15].

Али Қушчининг “*Рисолату фи мавзуот ул-улум*” (“Фан мавзулари ҳақида рисола”) — илмлар таснифига бағишланган асари мусулмон оламидаги фанларнинг моҳиятини очиб беради. *Маҳбубул ҳамойил фи кашф ул-масойил* (“Масалаларни ечадиган севимли қўйин дафтари”)— 20 хил фан соҳасини қамраб олган қомусий асар. Олим бу китобни ҳамиша ўзи билан олиб юрган [2,17].

Манбаларда Али Қушчига нисбат берилган, аммо [ҳозиргача] нусхалари аниқланмаган бошқа асарлар ҳам мавжуд: *Тарихи Аясофия, Тафсируз-заҳравайн, Маҳбубул-ҳамоил, Рисола фи ҳалли ашколил-қамар, Рисола фи мавзуатил-улум, Масарратул-қулуб фи дафъил-куруб* [5, 1676; 6, 486 – 487].

МУҲОКАМА. Али Қушчи илмий меросининг таҳлили шуни кўрсатадики, олим нафақат Темурийлар ва Усмонлилар илмий мактабларини боғловчи “интеллектуал кўприк”, балки энциклопедик билим соҳиби сифатида намоён бўлади. Тадқиқот натижаларини бир нечта муҳим йўналишлар бўйича муҳокама қилиш мумкин:

1. Астрономия ва математикадаги “трансформация”. Али Қушчининг *Рисола дар илми ҳайъа* ва *Рисола дар илми ҳисоб* асарлари тақдири унинг илмий фаолиятидаги эволюцияни акс эттиради. Бу асарларнинг аввал форс тилида (Самарқанд илмий муҳити анъанасига кўра), сўнгра Султон Муҳаммад Фотиҳ даврида кенгайтирилган ҳолда араб тилида (*ал-Фатҳия* ва *ал-Муҳаммадия*) қайта ишланиши олимнинг Марказий Осиё илмий ютуқларини Ислом оламининг ғарбий қисмига муваффақиятли интеграция қилганини кўрсатади. Айниқса, *Зижи Улуғбек* га ёзилган шарҳнинг Истанбулда якунлангани, Самарқанд астрономия мактабининг илмий анъаналари Усмонийлар маконига бевосита Али Қушчи орқали кириб келганини ва у ерда янги суръат олганини исботлайди.

2. Лингвистик тадқиқотлар: Математик аниқликнинг тилга татбиқи. Муҳокама қилинаётган манбалар Али Қушчининг араб филологияси соҳасидаги кам ўрганилган қирраларини очиб беради. Олимнинг *Унқуду-з-завоҳир* ва *Рисола фи-л-мажоз ва-л-истиора* каби асарлари унинг нафақат тилшунос, балки балоғат илми назариячиси эканидан далолат беради. Тадқиқотда аниқланган муҳим жиҳат шундаки, Али Қушчи математик ва астроном сифатидаги мантиқий изчилликни тил қоидалари таснифига ҳам татбиқ этган. Унинг *Рисола фи вазъ* асари тилшунослик ва мантиқ фанлари туташган нуқтадаги мустақил тадқиқот сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

3. Калом ва фалсафа: Янги шарҳ (*аш-Шарҳ ал-жадид*) зарурати. Носириддин Тусийнинг Тажрид ал-эътиқод асарига Али Қушчи томонидан битилган шарҳ илмий доираларда “Янги шарҳ” деб номланиши бежиз эмас.

[*] Асар нусхалари учун қаранг: Кўпрулу кут., № III, 704/3; Роғиб Пошо кут., № 374, 208–211-варақлар; Сулаймония кут., Рошид Афанди, № 1032/30).

Муҳокама жараёнида аниқландики, Қушчи калом (ислом илоҳиёти) масалаларини талқин қилишда физика ва астрономия қонуниятларидан фойдаланган. Бу эса ислом илмларининг табиий фанлар билан синтезини таъминлаган бўлиб, ўша давр илмий тафаккури учун инқилобий қадам ҳисобланган.

4. Муаллифлик ва манбашунослик муаммолари. Тадқиқот материаллари орасида учрайдиган *Туҳфат ал-шоҳия фи ал-ҳайъа* шарҳи каби асарлар Али Қушчи библиографиясида ҳали ҳам очилмаган масалалар мавжудлигини кўрсатади. Қўлёзмаларда олимнинг исми қайд этилган бўлса-да, биографик асарларда (табақот) бу ҳақда маълумот йўқлиги — тадқиқотчилар олдига ушбу қўлёзмаларни матний ва услубий жиҳатдан қайта экспертиза қилиш вазифасини қўяди.

5. Қомусий мерос ва йўқолган асарлар. Али Қушчининг *Маҳбубул ҳамойил* каби 20 дан ортиқ фанни қамраб олган асарлари унинг энциклопедик мақомини мустаҳкамлайди. Шу билан бирга, Котиб Чалабий ва Меҳмед Сурайё асарларида тилга олинган, бироқ ҳозиргача нусхалари аниқланмаган асарлар (масалан, *Тафсируз-заҳравайн*) олим меросини қидириш ва ўрганиш ҳали ниҳоясига етмаганини англатади.

ХУЛОСА. Алоуддин Али ибн Муҳаммад Али Қушчининг илмий фаолиятини тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, у нафақат Темурийлар даври Самарқанд илмий мактабининг энг ёркин вакили, балки бутун мусулмон Шарқи илм-фанини янги босқичга олиб чиққан энциклопедик олимдир. Олимнинг дунё фондларида сақланаётган қўлёзмалари географияси ва уларнинг тавсифи Али Қушчи меросининг жаҳон цивилизацияси тарихида тутган ўрнини бир нечта муҳим жиҳатлар орқали очиб беради.

Биринчидан, Али Қушчи Самарқанд астрономия мактаби анъаналарини Усмонлилар илмий муҳити билан узвий боғлаган ўзига хос “интеллектуал кўприк” вазифасини ўтаган. Унинг Истанбулга кўчиб ўтиши ва у ердаги мадрасалар таълим дастурини ислоҳ қилиши Самарқандда бошланган илмий уйғонишнинг давомийлигини таъминлади. Иккинчидан, олим асарлари қўлёзмаларининг Туркия, Ўзбекистон, Миср ва бошқа мамлакатлар фондларида кенг тарқалганлиги уларнинг асрлар давомида асосий ўқув қўлланмаси сифатида мадрасалар ўқув дастуридан мустаҳкам ўрин олганини ва даврнинг амалий-илмий эҳтиёжларига тўлақонли жавоб
берганини исботлайди.

Али Қушчининг илмий мероси фақат астрономия ва математика билан чегараланмай, тилшунослик, ислом илмлари каби соҳаларни ҳам қамраб олгани унинг универсал салоҳиятидан далолат беради. Шу билан бирга, мақолада қайд этилган *Туҳфат ал-шоҳия* каби ҳануз тўлиқ тадқиқ этилмаган шарҳлар ва манбаларда тилга олинган, аммо нусхалари аниқланмаган асарлар Али Қушчи шахсияти ва мероси ҳали ҳам чуқур манбашунослик изланишларини талаб этадиган кенг майдон эканлигини тасдиқлайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Али Қушчи (1403-1474) // ziyo.uz портали. – URL: https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/ali-qushchi-1403-1474/
2. Носиров А. Али Қушчи. – Тошкент: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1954. – 24 б.
3. Alp, M. Takdim al-Musnad Ilayh (Ma Ana Qultu) to Ali al-Qushji: Achievement and Study // Çukurova University Journal of Faculty of Divinity. – 2007. – Vol. 7, Issue 2. – P. 149–150.
4. Aydın, Cengiz. Ali Kuşçu // TDV İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, 1989. – Cilt 2. – S. 408–410.
5. Ḥājjī Khalīfa, Muṣṭafā bin ‘Abdullāh (Kātib Čalabī). Kašf al-ẓunūn ‘an asāmī al-kutub wa al-funūn. – Isṭanbūl: Wakālat al-Ma‘ārif, 1941. – Jild 1. – S. 286, 448, 572, 862, 883; Jild 2. – S. 1676.
6. Mehmed Süreyya. Sicill-i Osmânî. – İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311 (1893/94). – Cilt 3. – S. 486–487.
7. Musa Yıldız. Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risāle fī al-Isti‘āre’si. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997. – 142 s.
8. Topdemir, Hüseyin Gazi. Osmanlı Biliminin Öncülerinden Ali Kuşçu // Bilim ve Teknik. – Ankara: TÜBİTAK, 2011. – No. 522. – S. 86–89.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 82(575.1)

ABDULHAMID CHO‘LPON IJODIDA UZOQ SHARQ OBRAZI TALQINI

Temurov Javohir Baxromjon o‘g‘li, Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗА ДАЛЬНЕГО ВОСТОКА В ТВОРЧЕСТВЕ АБДУЛХАМИДА ЧУЛПОНА

Темуров Жавохир Бахромжон оглы, Ферганский государственный университет, преподаватель

INTERPRETATION OF THE IMAGE OF THE FAR EAST IN THE WORKS OF ABDULHAMID CHOLPON

Temurov Javohir Baxromjon o‘g‘li, Fergana State University, teacher

https://orcid.org/0009-0004-8091-7405
e-mail: javohirtemurov02@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Abdulhamid Cho‘lpon lirikasida Sharq obrazining badiiy talqini tahlil qilinadi. Shuningdek, lirik subyektning individual “men”dan jamoaviy “biz”ga o‘tishi orqali tarixiy ongning shakllanish jarayoni ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Sharq obrazi, lirik subyekt, tarixiy ong, poetika, ramziy tasvir.*

Abstract: *This article analyzes the artistic interpretation of the image of the East in the poetry of Abdulhamid Chulpon. It also reveals the formation of historical consciousness through the transition of the lyrical subject from the individual “I” to the collective “we”.*

Keywords: *image of the East, lyrical subject, historical consciousness, poetics, symbolic representation.*

Аннотация: *В данной статье анализируется художественная интерпретация образа Востока в лирике Абдулхамида Чулпона. Также раскрывается процесс формирования исторического сознания через переход лирического субъекта от индивидуального “я” к коллективному “мы”.*

Ключевые слова: *образ Востока, лирический субъект, историческое сознание, поэтика, символическое изображение.*

KIRISH. Maqolada “Sharq nuri” va “Bokuga Sharq qurultoyiga ketkanda” she’rlari asosida Cho‘lpon lirikasida Sharq obrazining badiiy talqini tahlil qilinadi. Sharq timsolining tanazzulga uchragan makondan faol tarixiy harakat maydoniga aylanish jarayoni yoritib beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Tadqiqotda Cho‘lpon ijodida Sharq obrazi adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganildi. Tarixiy-qiyosiy, badiiy-estetik tahlil usullaridan foydalanildi. N.Karimov, D.Quronov, A.Aymatov, Q.Yo‘ldoshev kabi olimlarning ilmiy qarashlari tadqiqotning metodologik asosini tashkil etdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Cho‘lponning 20-yillar lirikasida Sharq mavzusi muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur mavzu ilk bor uning “Sharq nuri” she’rida tilga olinadi:

So‘ng davrda yo‘qsul Sharqning tarixi
Bir bet bo‘lsun, oq satrni ko‘rmadi.
Dunyo tarixini yozgan muarrix
Yaxshilikg‘a qalamini burmadi…
“Tomug‘” degan so‘zni bilmak istasang,
Sharqni boshdan oyoqqacha yurarding.

Mazkur she’r Cho‘lpon lirikasida Sharq obrazining dastlabki konseptual badiiy ifodasi sifatida ajralib turadi. Bu davr Turkiston tarixida eng fojiali davr sifatida e’tirof etiladi. She’rda lirik subyekt shaxsiy ichki kechinmalarni ifodalovchi “men” shaklida

namoyon bo‘lmaydi. U butun Sharq tamaddunining tarixiy taqdiri haqida fikr yuritadi va buning natijasida umumlashgan ma’naviy-siyosiy ong darajasiga ko‘tariladi:

So‘ng davrda yo‘qsul Sharqning tarixi / Bir bet bo‘lsun, oq satrni ko‘rmadi.

Bu o‘rinda “oq satr” majoziy ma’noda so‘nggi davrlarda Sharqning tarixida mustaqil taraqqiyot (milliy davlatchilik, erkin madaniy rivojlanish) imkoniyati mustamlakachilar tomonidan yo‘q qilinganiga ishora qilinadi. Lirik subyekt ilgari surayotgan bosh g‘oya – so‘nggi davrlarda Sharqning tarixi o‘z irodasi bilan yozilmadi, balki mustamlakachilik siyosati ta’siri ostida shakllantirildi. Milliy qadriyatlar, ziyoli qatlam, tarixiy xotira tizimli ravishda yo‘q qilindi. Bizningcha, “yo‘qsul” so‘zi ham iqtisodiy qashshoqlikni emas, siyosiy, ma’naviy va madaniy tanazzulni anglatadi:

Dunyo tarixini yozg‘an muarrix / Yaxshilikg‘a qalamini burmadi.

Bu o‘rinda lirik subyekt tarix yaratayotgan “muarrix”ni o‘z ishiga xolis yondoshmasligini alohida qayd etadi. Ya’ni mazkur “muarrix”ni mustamlakachilik g‘oyalarini ilgari surishga xizmat qiluvchi shaxs sifatida talqin qiladi. Sharq fojiasi faqat tashqi zo‘ravonlik bilangina emas, balki tarixiy haqiqatning ataylab o‘zgartirilishi natijasida ham yuzaga kelganini namoyon etadi. Shu orqali lirik subyekt Sharqni “tabiiy qoloq” deb tasvirlovchi tarixiy narrativni rad etadi.

She’rdagi “tomug‘” metaforasi esa Sharqning fojiasini yaqqol ochib beradi. Bu o‘rinda Sharq nafaqat geografik makon, balki halokatga mahkum etilgan madaniy makon shaklida qayta modellashtiriladi. Ya’ni “matnda real makon emas, semantik makon”[5.39] yaratiladi. Lirik subyekt Sharqni nohaq jazolanayotgan mahkum makon sifatida tasvirlaydi. Va bu orqali ayb Sharqda emas, balki uni bu holatga solgan tarixiy va ijtimoiy kuchlarda ekanligi ochiqchasiga fosh etiladi:

Bir zamonlar yer yuzinda o‘z boshli / Ulug‘, shonli madaniyat tug‘dirgan

U go‘zal Sharq…

Mazkur misralar orqali lirik subyekt Sharqni o‘tmishsiz makon sifatida talqin etilishini qoralaydi. Uni ilgari mustaqil, qudratli madaniyat bo‘lgan olam sifatida qayta modellashtiradi. Shu tarzda mazkur she’rda quyidagi uch bosqichli model shakllanadi: Sharq – mustaqil madaniyat; mustamlakachilik ostida tanazzulga uchragan makon; tarixiy adolat tiklanishi kerak bo‘lgan obyekt.

Demak, mazkur she’r Cho‘lpon ijodida Sharq obrazining ilk bor mustamlakachilik tarixi nuqtayi nazaridan konseptuallashtirilgan badiiy tasviri hisoblanadi.

1920-yilga kelib Cho‘lpon o‘zining “Bokuga Sharq qurultoyiga ketkanda” nomli she’rini yozadi:

Yo‘limizda cho‘llar, suvlar, dengizlar,
Bosuvchisin tanib bo‘lmaslik izlar,
Shul izlarni bosib, dengizlar kechib,
Buyuk amal bilan boramiz bizlar!
Mahkam qilib bog‘lanilgan kamarlar…
Sharqning eski chigalini echaylik.

Ushbu she’r Cho‘lpon lirik subyektining fojiaviy kuzatuv ifodasidan irodaviy harakatga o‘tish bosqichini ko‘rsatib beradi. Agar birinchi she’rda Sharq mustamlakachilik natijasida tanazzulga uchragan madaniyat sifatida tasvirlasa, bu she’rda endilikda o‘z yechimini kutayotgan tarixiy muammo (harakat maydoni) sifatida ko‘rsatiladi. Shoir “Sharq tarixi va taqdirida nihoyatda murakkab, chigal jumboqlar borligi, uni ochmoq uchun tayyorlanish kerakligiga ishora qiladi”[1.121]. Mazkur o‘zgarish Cho‘lpon lirik subyektining ham yangi bosqichga ko‘tarilganiga ishora qiladi. Ya’ni lirik subyekt endi faqat tahlilning o‘zi bilan kifoyalanmaydi. Aksincha endi u tarixiy amal subyektiga aylanadi:

Yo‘limizda cho‘llar, suvlar, dengizlar / Bosuvchisin tanib bo‘lmaslik izlar

“Ijtimoiy-tarixiy lirikada “lirik men” ko‘pincha umumlashgan jamoaviy ongga aylanadi” [3.169]. Lirik subyekt “men” shaklida emas, balki jamoaviy “biz” shaklida namoyon bo‘ladi. Endilikda Cho‘lponning mazkur “biz”i: millatning harakatdagi ongi; tarixiy mas’uliyatni o‘z zimmasiga olgan subyekt sifatida shakllanadi. Mazkur lirik subyekt “Sharq nuri” she’ridagi fojiani anglayotgan subyektdan qat’iy ravishda farqlanadi:

Shul izlarni bosib, dengizlar kechib / Buyuk amal bilan boramiz bizlar!

“Badiiy makon” nazariyasiga ko‘ra, “adabiy matnda makon geografik emas, semantik to‘siqlar tizimi sifatida harakatlanadi”[5.213]. Ushbu she’rda tasvirlanayotgan tabiat manzarasini shakllantirayotgan badiiy timsollar (dengizlar)

ham real manzarani aks ettirmaydi, balki Sharq oldida turgan tarixiy-siyosiy to‘siqlarni majoziy ma’noda ifodalaydi. Lirik subyekt esa ushbu to‘siqlarni nafaqat kuzatadi, balki ularni bosib ham o‘tadi.

Bu jihatdan mazkur she’r “Sharq nuri”dagi “Sharqni boshdan oyoqqacha yurarding” degan maqsadsiz yurishdan maqsadli harakatga o‘tishni anglatadi:

Yurakdagi saqlab borgan amallar / Yo‘llardagi dengizlardan ulug‘roq;

“Badiiy subyekt – bu faqat hissiyot emas, balki qadriyatlar pozitsiyasiga ega bo‘lgan ongdir [2.176] Yuqoridagi misralarda ham “amal” so‘zi Cho‘lpon poetikasida axloqiy-tarixiy iroda ma’nosini anglatadi. Lirik subyekt tarixiy fojiani anglaydi va ayni paytda uni shunchaki taqdir deb qabul qilib ketavermaydi. Aksincha, bu o‘rinda u ma’naviy qaror qabul qiladi. Shu ma’noda mazkur “amal” so‘zi – Sharqning yangi tarixi uchun zarur bo‘lgan ichki kuch sifatida talqin qilinadi.

Sharqning eski chigalini yechaylik – mazkur misra butun she’rning konseptual asosini tashkil etadi. 1918-yilda Sharq – “oq satr” ko‘rmagan tarix, “tomug‘”ga teng makon sifatida ko‘rsatiladi. Keyinroq esa u: taqdiri murakkab, lekin yechilishi mumkin bo‘lgan “chigallik” sifatida tasvirlanadi. Bu o‘rinda “lirik subyektning tarixiy ongga aylanishi”[3.402] kuzatiladi. Lirik subyekt shaklining mazkur o‘zgarish jarayoni Sharq obrazining mazmunan chuqurlashuviga xizmat qiladi.

XULOSA. Cho‘lpon lirikasida tarixiy fojiani badiiy semantika orqali ifodalash Sharq obrazini yaratish jarayonida muhim omillardan biri hisoblanadi. “Oq satr”, “tomug‘”, “uzun qora qish”, “og‘ir zanjir”, “sarg‘aygan yaproq” kabi obrazlar shoir poetikasida mustamlakachilik, ma’naviy tanazzul va milliy irodani sindirilishini majoziy ma’noda ifodalashga xizmat qiladi. Mazkur obrazlar yordamida tarixiy voqelik bevosita bayon qilinmaydi. Aksincha, badiiy-estetik jihatdan qayta ishlanadi, sayqallanadi va buning natijasida falsafiy ma’no kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Aymatov A.Q. Abdulhamid Cho‘lpon estetikasining g‘oyaviy-badiiy asoslari: falsafa fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2011. – 135 b.
2. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности. – М., 1979.
3. Гинзбург Л.Я. О лирике. – Москва: Интрада, 1997. – 416 с.
4. Karimov N. Cho‘lpon. – Toshkent: Fan, 1991. – 11 b.
5. Лотман Ю.М. Об интеллекте, тексте и семиосфере. – Тарту: Тартуский университет, 1992.
6. Quronov D. Abdulhamid Cho‘lpon. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
7. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 252 b.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.013:811.111

HUQUQNI MUHOFAZA QILISH AKADEMIYASIDA BO‘LAJAK KADRLARGA INGLIZ TILINI O‘QITISHNING “PIRAMIDA” MODULI

Mirzokulova Xursanoy Ne’matjonovna, O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi “Til o‘rgatish” kafedrasi katta o‘qituvchisi

https://orcid.org/0009-0007-8626-8700
e-mail: mirzakilova.hursanoy86@gmail.com

THE “PYRAMID” MODULE FOR TEACHING ENGLISH TO FUTURE PERSONNEL AT THE LAW ENFORCEMENT ACADEMY

Mirzokulova Khursanoy Ne’matjonovna, Senior Lecturer of the “Language Teaching” Department, Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

МОДУЛЬ “ПИРАМИДА” В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ БУДУЩИХ КАДРОВ В АКАДЕМИИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Мирзокулова Хурсаной Неъматжоновна, старший преподаватель кафедры “Обучение языкам” Академии правоохранительных органов Республики Узбекистан

Annotatsiya: *Bugungi kunda xorijiy tillarni puxta egallagan kadrlarga ehtiyoj kun sayn ortib bormoqda. Xususan, boshqa sohalar singari huquqni muhofaza qilish organlari sohasida ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rgatish ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Xorijiy tillarni o‘rgatishga doir chuqur paradigmaga asoslangan emperik tadqiqotlarning aksariyati umumiy nofilologik yo‘nalishdagi oliy ta’lim muassasalari talablarining umumiy til bo‘yicha kampitentligini shakllantirishga qaratilgan. Ammo aksariyat soha vakillarida xorijiy tillarni o‘rganishda faoliyat terminlarni qo‘llash va mazmun mohiyatini tushunishda ko‘plab muammolarga duch keladi. Ushbu maqolada yuqorida sanab o‘tilgan masalalar ilmiy-nazariy tahlil etilib, huquqni muhofaza qilish organlari bo‘lajak kadrlarni tayyorlashda xorijiy tilni o‘zlashtirish muammosi atroflicha tahlil qilinadi. Shu jumladan, mavjud mummo yuzasidan xorij va mahaliy olimlarning ilmiy-nazariy manbalari qiyosiy tahlil qilinib taklif va mulohazalar keltiriladi.*

Kalit so‘zlar: *til, xorijiy til, ingliz tili, huquqni muhofaa qilish organlari, pradigma, emperik tadqiqot, qiyosiy usullar, zamonaviy metodlar, interfaol pedtexnologiyalar.*

Abstract: *Today, the need for personnel who master foreign languages is increasing day by day. In particular, teaching English as a second language in the field of law enforcement, as in other fields, is of urgent importance. Most of the empirical studies based on the deep paradigm of teaching foreign languages are aimed at forming the general language competence of the requirements of higher education institutions in the general non-philological direction. However, most of the representatives of the field face many problems in the use of terms and understanding of the meaning of the activity in learning foreign languages. In this article, the above-mentioned issues are scientifically and theoretically analyzed, and the problem of learning a foreign language in the training of future personnel of law enforcement agencies is analyzed in detail. Including, comparative analysis of the scientific and theoretical sources of foreign and local scientists on the current issue, suggestions and opinions are given.*

Key words: *language, foreign language, English language, law enforcement agencies, paradigm, empirical research, comparative methods, modern methods, interactive pedtechnologies.*

Аннотация: *Сегодня потребность в кадрах, владеющих иностранными языками, возрастает с каждым днем. В частности, актуальное значение имеет преподавание английского языка как второго языка в правоохранительной сфере, как и в других сферах. Большинство эмпирических исследований, основанных на глубокой парадигме обучения иностранным языкам, направлены на формирование общеязыковой компетенции требований вуза по общему нефилологическому направлению. Однако*

большинство представителей сферы сталкиваются со многими проблемами в использовании терминов и понимании смысла деятельности по изучению иностранных языков. В данной статье научно и теоретически анализируются вышеуказанные вопросы, а также подробно анализируется проблема изучения иностранного языка при подготовке будущих кадров правоохранительных органов. В том числе дан сравнительный анализ научно-теоретических источников зарубежных и отечественных ученых по актуальной проблеме, предложения и мнения.

Ключевые слова: *язык, иностранный язык, английский язык, правоохранительные органы, парадигма, эмпирическое исследование, сравнительные методы, современные методы, интерактивные педтехнологии.*

Kirish. Bugungi kunda xorijiy tillarni o‘rganish har bir zamonaviy inson hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Chet tilini o‘rganish va uni o‘qitish tizimini yo‘lga qo‘yish mamlakatlar madaniyati va an’analari bilan tanishish, o‘rganilayotgan tilda fikrlash, shuningdek, xalqlarning yashash tarzi haqida aniq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Xorijiy tillarni bilish davlatlararo munosabatlarning ko‘plab sohalarida (fan, siyosat, madaniyat, san’at va boshqalar) o‘zaro samarali hamkorlikni ta’minlovchi ko‘prik vazifasini o‘taydi. Xorijiy tilni mukammal o‘zlashtirgan hamda ushbu sohada yetarli kadrlar zaxirasiga ega mamlakat nafaqat ma’naviy, balki iqtisodiy rivojlanishga ham erishadi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotimizning dastlabki bosqichida talabalarga xorijiy tillarni o‘qitishda pedagogik kompetensiyani shakllantirish hamda mazkur sohaga oid nazariy-ilmiy qarashlarni umumlashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda xorijiy tillarni puxta egallagan kadrlarni tayyorlash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

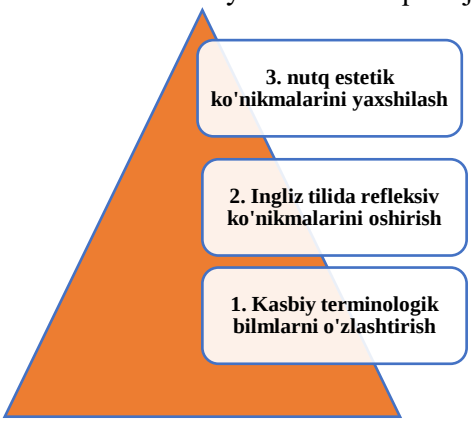
Adabiyotlar sharhi va metodlar. Mamlakatimizda xorijiy tillarni o‘qitish masalalari bo‘yicha L.T. Axmedova o‘zining “Рол и место педагогических технологий в профессионалной подготовке студентов” nomli darsligida “Pedagogik texnologiyalar talabalarni kasbiy tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Ular samarali va interaktiv o‘quv muhitini yaratishga xizmat qiladi, bu esa bilimlarni oshirishda foydali hisoblanadi. Pedagogik texnologiyalar talabalarda o‘z-o‘zini boshqarish va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi, jamoa bilan ishlash hamda muammolarni hal etish ko‘nikmalarini shakllantiradi” deb ta’kidlaydi. T.K. Sattorov o‘zining “Bo‘lajak chet tili o‘qituvchisining uslubiy omilkorligini shakllantirish texnologiyasi” nomli darsligida “Xorijiy tillarni o‘qitish ayrim hollarda guruhlarda tarjimonlik dasturlari yordamida yoki maxsus til kurslari orqali amalga oshirilishi mumkin. Bu esa talabalarning turli til ko‘nikmalarini rivojlantirish va mavjud bilimlarini boyitishga xizmat qiladi” deya qayd etadi. S.A. Misirov o‘zining “Kasb-hunar kollejlarida ingliz tili o‘qitishning lingvodidaktik asoslari” mavzusidagi ilmiy tadqiqotida “Ingliz tilini o‘qitishda o‘quvchilarni ijodkorlikka yo‘naltirish va o‘z fikrini erkin ifoda etishga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilarga o‘z fikrlarini bayon etish, ijodiy fikrlash hamda amaliy mashqlar orqali ularning til o‘rganish qobiliyatini shakllantirish zarur” deya misollar keltiradi. O‘zbekistonlik tadqiqotchi pedagoglardan G.X. Bakiyeva, D.U. Xashimova, X.D. Paluanova, G.N. Irmuxamedova kabi olimlar ham xorijiy tillarni o‘qitish bo‘yicha turli metodlar va amaliy ishlanmalarni taklif etganlar.

Tahlil va natijalar. Xorijiy tillarni o‘qitishda pedagog mahoratini namoyon etuvchi asosiy vositalardan biri metod hisoblanadi. Mazkur tushunchaga olimlar tomonidan turlicha ta’riflar berilgan. Ushbu atamani ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilamiz. Metodika — qanday o‘rgatamiz, degan savolga javob bo‘lib, ta’lim usullari va metodlari majmuasini anglatadi. Metodika tushunchasi grek-lotincha “metodos”, “metodoc” so‘zlaridan olingan bo‘lib, ma’lum maqsadga eltuvchi yo‘l, usul ma’nosini bildiradi. Turli adabiyotlarda ushbu atamaning tor va keng ma’nolari uchraydi. “Metodika” atamasi tor ma’noda ta’limning konkret dars jarayoni bilan bog‘liq tushunchani ifodalaydi [1]. U mashg‘ulotlarni rejalashtirish va o‘quv materiallarini tayyorlash bilan bog‘liq ko‘rsatmalarni qamrab oluvchi, boshqariladigan dars jarayoni sifatida talqin etiladi. “Metod” atamasi esa keng ma’noda o‘quv materialini tanlash, tabaqalash va taqsimlash jarayonlarini ham nazarda tutadi. Germaniya Federativ Respublikasida XX asrning 60-yillaridan boshlab “metodika” atamasi tor ma’noda qo‘llanib kelinmoqda [2].

Chet tillarini o‘rganish nafaqat aqliy tarbiya vositasi, balki boshqa madaniyatlarning ta’limiy boyliklari va qadriyatlari bilan tanishish hamda ularni o‘z madaniy hayotiga tatbiq etish orqali shaxsning shakllanish jarayoni sifatida ham namoyon bo‘ladi. Yevropada chet tillarini o‘rganish uzoq vaqt davomida yuqori darajadagi ta’lim olishda imtiyoz sifatida baholanib, jamoat maktablarida ijtimoiy

jihatdan ustun qatlam vakillarini tarbiyalash vositasi sifatida qaralgan.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasida bo‘lajak kadrlarga ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy raqamli o‘quv vositalari, xususan Bamboozle va Wordwall platformalaridan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirmoqda. Bamboozle platformasi talabalarga ingliz tilini turli o‘yinlar orqali o‘rganish imkonini yaratadi, Wordwall esa interaktiv mashqlar va o‘yinlar tuzish imkonini berib, o‘rganilgan materialni chuqurroq anglash hamda amaliyotda qo‘llashga xizmat qiladi.

1.1-rasm. Huquqni Muhojaza Qilish Akademiyasida bo‘lajak kadrlarga ingliz tilini o‘qitishning piramida moduli

Kasbiy terminologik bilimlarni o‘zlashtirish — ushbu modulning dastlabki bosqichida talabalarning soha doirasidagi yuridik terminlarni tushunishiga ko‘maklashishga qaratilgan.

Xulosa. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar uchun bo‘lajak kadrlarni ingliz tilida samarali o‘qitishni takomillashtirish maqsadida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Ingliz tilini o‘qitish dasturlarini yangilash va modernizatsiya qilish. Huquqiy terminologiya va kasbiy tushunchalar bilan bog‘liq yangi mavzularni kiritish zarur. Shuningdek, rol o‘ynash, ssenariy asosidagi mashg‘ulotlar hamda amaliy mashqlarni kengaytirish muhim. Tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini izchil rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilishi lozim.

2. O‘qituvchilarning malakasini oshirish. Huquqiy ingliz tilini o‘qitish metodikasiga oid seminar va treninglarni muntazam tashkil etish talab etiladi. O‘qituvchilarni xorijiy davlatlarda malaka oshirish va stajirovkalarga yuborish, shuningdek, xorijiy mutaxassislarni jalb etish hamda ularning tajribasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

3. Zamonaviy o‘quv materiallaridan foydalanish. Huquqiy ingliz tiliga ixtisoslashtirilgan darsliklar, audio va video materiallarni ta’lim jarayoniga joriy etish zarur. Shu bilan birga, masofaviy ta’lim, onlayn kurslar va interaktiv resurslardan samarali foydalanish o‘quv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ахмедова Л.Т. Роль и место педагогических технологий в профессиональной подготовке студентов. - Ташкент: Фан ва технология, 2009. - 160 с.
2. Sattorov T.K. Bo‘lajak chet tili o‘qituvchisining uslubiy omilkorligini shakllantirish texnologiyasi. - T.: 2003. - 51 b.
3. Misirov S.A. Kasb-hunar kollejlarida ingliz tili o‘qitishning lingvodidaktik asoslari: Avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. - T.: 2007. - 34 b.
4. Бакиева Г.Х. Узбекский язык для стран СНГ. - Москва: МГЛУ, 2012. - 120 с. Хашимова Д.У. Лингводидактические основы изучения лакун в контексте современного функционирования русского языка и межъязыковых взаимодействий: Дисс. ... докт. пед. наук. - Ташкент: УзГУМЯ, 2007. - 98 с.Paluanova X.D. Ingliz, o‘zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ekologik terminlarning derivatsion-semantik prinsiplari: Avtoref. diss. ... filol. fan. dok. - Toshkent, 2016. - 28 b. Ирмухамедова Гулчехра Насыровна. Лингводидактические основы обучения критическому чтению аутентичных текстов (на старших курсах экономических вузов): Avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. - T.: 2008. - 42 с. To‘xtasinov I.M. Tarjimon tayyorlashda kasbiy kompetensiyalarni ekvivalentlik hodisasi asosida rivojlantirish: Avtoref. diss. ... dokt. ped. nauk. - Toshkent, 2018. - 23 b.
5. Санақулов З., Жорабоев Б. Чет тил ўқитиш методикасида замонавий методлар. https://cyberleninka.ru/article/n/chet-til-oqitish-metodikasida-zamonaviy-metodlar
6. Гладкова О. Использование элементов интенсивной методики в обучении иностранному языку студентов-лингвистов. https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-elementov-intensivnoy-metodiki-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku-studentov-lingvistov
7. English as an Academic Lingua Franca: Language policies and multilingual practices in a Norwegian university. Journal of Pragmatics, 43. p.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 82.09:398.9

ABDULLA AVLONIY IJODIDA MAQOL JANRIDAN FOYDALANISH MAHORATI (“TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ” KITOBI ASOSIDA)

[1]*Qo‘shmonova Yulduz Toyir qizi, Assistent-o‘qituvchi, Samarqand Davlat Universiteti Urgut filiali*
[2]*Tirkasheva Gulsevar Abdiraxim qizi, Samarqand Davlat Universiteti Urgut filiali talabasi*

THE SKILL OF USING THE PROVERB GENRE IN THE WORKS OF ABDULLA AVLONIY (BASED ON THE BOOK “TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ”)

[1]*Qo‘shmonova Yulduz Toyir qizi, Assistant Lecturer, Samarkand State University, Urgut Branch*
[2]*Tirkasheva Gulsevar Abdiraxim qizi, Student of Samarkand State University, Urgut Branch*

МАСТЕРСТВО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЖАНРА ПОСЛОВИЦ В ТВОРЧЕСТВЕ АБДУЛЛЫ АВЛОНИ (НА ОСНОВЕ КНИГИ «ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОК»)

[1]*Қўшмонова Юлдуз Тойир қизи, ассистент-преподаватель, Ургутский филиал Самаркандского государственного университета*
[2]*Тиркашева Гулсевар Абдирахим кызы, студентка Ургутского филиала Самаркандского государственного университета*

https://orcid.org/0009000135828188
e-mail: kushmonovayulduz@gmail.com
e-mail: mastersucl2024@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada jadid adabiyotining yirik namoyandasi Abdulla Avloniy ijodida xalq og‘zaki ijodi namunalarining qo‘llanilishi tahlil qilinadi. Xususan, adibning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida qo‘llangan maqollarning badiiy-estetik hamda tarbiyaviy ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot davomida maqollarning asar mazmunini boyitish, muallifning ma’rifiy-pedagogik g‘oyalarini ifodalash hamda yosh avlodni axloqiy jihatdan tarbiyalashdagi o‘rni ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Abdulla Avloniy, jadid adabiyoti, folklor, xalq og‘zaki ijodi, maqollar, tarbiya, axloq, pedagogik g‘oya, “Turkiy guliston yoxud axloq”, ma’rifat.*

Abstract: *This article analyzes the use of folklore elements in the works of the prominent representative of Jadid literature, Abdulla Avloniy. In particular, the educational and aesthetic significance of proverbs used in his work “Turkiy Guliston yoxud Axloq” is examined. The study reveals the role of proverbs in enriching the content of the work, expressing the author’s pedagogical and enlightenment ideas, and promoting moral education among the younger generation*

Keywords: *Abdulla Avloniy, Jadid literature, folklore, oral folk literature, proverbs, education, morality, pedagogical ideas, “Turkiy Guliston yoxud Axloq”, enlightenment.*

Аннотация: *В данной статье анализируется использование народного устного искусства в творчестве Абдуллы Авлони, крупного представителя джадидской литературы. В частности, подчеркивается художественное, эстетическое и воспитательное значение пословиц, использованных в произведении писателя “Туркий гулистон ёки ахлок”. В ходе исследования показана роль пословиц в обогащении содержания произведения, выражении воспитательных и педагогических идей автора, а также в нравственном воспитании молодого поколения.*

Ключевые слова: *Абдулла Авлони, литература джадидов, фольклор, народное устное искусство, пословицы, образование, мораль, педагогическая идея, “Турикий гулистон ёки ахлок (Тюркский розовый сад или мораль)”, просвещение.*

KIRISH. Adabiyotimizning zabardast vakili bo‘lmish Abdulla Avloniy bobomiz o‘zining tarjimayi holida “1878-yil milodiyda, 12-iyulda Toshkentning eski shahar Shayxantavur daha Mergancha mahallasida faqirhol bir oilada tug‘ilganman. Otamning ismi Miravlon, onamning oti Fotimadir. Otamning tub kasbi to‘quvchilik (bo‘zchilik) bo‘lib, so‘ng zamonlarda Yarmanka[1] bozorida yoymachilik qilib, bo‘z va chit bilan savdo qilur edi. 1885-yildan boshlang‘ich maktabda o‘qidim. O‘qchi mahallada Akromxon domlada xat-savodim chiqdi. Shul vaqtlarda (11-12 yoshimda) otam meni xatna to‘y qilib, qo‘lidagi bor-yo‘g‘idan ayrilib, faqir holga tushib qoladi. 1890-yilda maktabni bitirib, mahalladagi madrasada dars o‘qiy boshladim. Yoshim 13ga yetgach, yo‘qsullik menga ta’sir qildi. Yoz kunlarida mardikorlik qilib, ota-onamga biroz yordamda bo‘lib, qish kunlarida o‘qir edim. So‘ngra O‘qchi mahalladagi domlamizning kam havasligidan, o‘quvda davomsizligidan O‘qchi madrasasin tark qilib, 14 yoshimda dars o‘qiy boshladim. Bu choqlarda ham qish kunlarida o‘qib, yoz kunlarida mardikor ishlamoqqa majbur edim. 1900-yilda uylanib, oila boshlig‘i bo‘lib qoldim. Shu yilda otam o‘lib, o‘gay onam bilan bir ukam meni qaramog‘imda menga boqim bo‘lib qoldi. Bu vaqtda butun oilani boqmoq uchun qish kunlarida ham ishlamoqg‘a to‘g‘ri kelganlig‘idan quvvayi muhofaza o‘rta daraja bo‘lg‘on holda madrasani tashlab chiqib ketuvg‘a to‘g‘ri keldi. Shul choqlarda o‘zim mehnat ichida yashaganlig‘imdan boylarga va mullalarga qarshi she’rlar yoza boshladim. Madrasadan chiqib ketsam ham maorif ishlaridan chiqib ketmadim. Turli gazetalar o‘qishg‘a tutindim. Shul zamonlarda Rusiyaning turli shaharlarida chiqqan matbuot-gazeta va jurnallar bilan tanishib, o‘qib ma’lumotimni orttira bordim. “Tarjimon”[2] gazetasin o‘qib zamondan xabardor bo‘ldim. Shul zamonda yerli xalqlar orasida eskilik-yangilik (jadid-qadim) janjali boshlandi. Gazet o‘quvchilarni mullalar “jadidchi” nom bilan atar edilar. Men ham shul jadidchilar qatoriga kirdim. 1904-yildan jadidlar to‘dasida ishlay boshladim. “Jadid maktabi” ochib, o‘qituvchilik qila boshladim…”[3], - deb ma’lumot berganlar. Adibning «Birinchi Muallim», «Ikkinchi Muallim», «Maktab gulistoni», «Turkiy guliston yoxud axloq» asarlari shu jadid maktablarida dars uchun darslik sifatida yozilgan. Adib bu kitoblari ichida «Turkiy guliston yoxud axloq» asarini «o‘z shevamizda yozilgan «Axloq» kitobi» deydi va Turkiston maktablarining yuqori sinf o‘quvchilariga darslik sifatida taqdim etadi. «Axloq» kitobi adibning hayotlik chog‘larida ikki marta (1913, 1917) chop etilgan edi. Shundan keyin jadidchi maorif qatag‘onga uchrab, asar oltmish yil nashr yuzini ko‘rmadi. Nihoyat, 1978-yil professor Begali Qosimov tomonidan nashrga tayyorlanib, kirill alifbosida birinchi marotaba chop ettirildi.

ASOSIY QISM. Avloniy umrining so‘nggi yillarida ham o‘z faoliyatini davom ettirgan, jumladan O‘rta Osiyo Kommunistik universitetida dars berish bilan birgalikda o‘zbek adabiyoti uchun muhim bo‘lgan qator darsliklarni yaratib ketgan. Muallif asarlarining aksariyatida xalq og‘zaki ijodi namunalaridan keng foydalangan.

Bizga ma’lumki, xalq og‘zaki ijodi «folklore» yoki «xalq og‘zaki poetik ijodi» kabi bir qancha atamalari bilan yuritiladi va bilim, donishmandlik, ya’ni «xalq bilimi», «xalq donishmandligi» degan ma’nolarini bildiradi. Folkor xalqimizning ko‘p asrlardan beri shakllanib kelayotgan tajribalari, ko‘nikmalari, donoligi va madaniyatini ochib beruvchi, og‘zaki an’analarni: ertaklar, hikoyalar, miflar, rivoyatlar, maqollar,

[1]Yarmarka-yillik savdo. Bir joyda va bir vaqtda muntazam o‘tkaziladigan katta savdo, bozor. Savdo va sanoat tashkilotlari, ishlab chiqaruvchilar, matbuotchilarning asosan ko‘rgazmaga qo‘yilgan tovarlarni ulgurji sotish va sotib olish maqsadida davriy ravishda o‘tkaziladigan yig‘ini, qurultoyi.

[2] “Tarjimon’’ gazetasi 1883-yildan 1918-yilgacha nashr etilgan, butun turkiy dunyo va musulmon xalqlari ma’rifatiga ulkan hissa qo‘shgan birinchi va eng uzoq umr ko‘rgan jadid gazetasi.

[3] Abdulla Avloniyning ushbu “Tarjimayi holim”i prof. Begali Qosimov tomonidan nashrga tayyorlangan va ilk marotaba “Milliy uyg‘onish” (Toshkent: “Universitet”, 1993, 108-114-betlar) majmuasida chop etilgan. Ushbu “Tarjimayi holim” keyinchalik biroz qisqartirishlar bilan Avloniy tanlangan asarlarining ikki jildligiga kiritilgan. (Toshkent: Ma’naviyat, 1998. 2-jild, 187-192-betlar). Biz ushbu nashrda shu manbadagi variantni asos qilib oldik. “Jadid adabiyoti namoyondalari” Abdulla Avloniy (Zabarjad Media, 2022, 5-12-b.).

dostonlar, xalq dostonlari, topishmoqlar, afsonalar, xalq qo‘shiqlari, shu jumladan, bolalar folklori va mehnat qo‘shiqlari qamrab oladi»[4].

Muallif ana shunday xalq donoligi namunalaridan biri bo‘lgan maqollardan o‘zining ko‘plab asarlarida keng va salmoqli darajada foydalangan. Shu jumladan, «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida yosh avlodning tarbiyasini birinchi masala sifatida ko‘rsatib, asosan yosh avlod uchun zarur bo‘lgan axloqiy fazilatlar, insoniylik, ilm, tarbiya, odob-axloq va jamiyat taraqqiyotini o‘ylagan holatda chuqur fikrlar ifodalagan. Maqol – xalq og‘zaki ijodi janrlaridan biri bo‘lib, unda hamma uchun tushunarli bo‘lgan qisqa va lo‘nda, obrazli va obrazsiz, grammatik va mantiqiy tugallangan ma’noli iboralar beriladi. Maqollar bizning avlod-ajdodlarimizning hayotiy tajribalari, tarixi, ruhiy holati jamiyatga bo‘lgan munosabatini ijobiy va yosh avlod uchun o‘rnak bo‘ladigan fazilatlarni ochib beradi. Asarda qo‘llangan maqollar asarning mazmunini boyitib, undagi tarbiyaviy g‘oyalarni mustahkamlaydi. Muallifning biz tahlil uchun olgan «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida jami 9 ta maqol keltirilgan:

1. «Sabr qilsang, g‘o‘radan halvo bitar, Sabrsizlar o‘z oyog‘idan yitar», 27-bet.
2. «Kishi yurtida sulton bo‘lguncha, o‘z yurtingda cho‘pon bo‘l», 33-bet.
3. «Ko‘p o‘yla, oz so‘yla», 40-bet.
4. «Bo‘lsa bo‘lar, bo‘lmasa g‘ovlab ketar», 41-bet.
5. «Bilgan bitar, bilmagan yitar», 41-bet.
6. «Qars ikki qo‘ldan chiqar», 46-bet.
7. «Do‘sti nodondan, dushmani ziyrak yaxshi», 56-bet.
8. «Kichiklami izzat qil, kattalarni hurmat qil», 76-bet.
9. «Sut ila kirgan, jon ila chiqar», 20-bet.

Asarning **«Sabr»** deb nomlangan bo‘limida *«Sabr qilsang, g‘o‘radan halvo bitar, sabrsizlar o‘z oyog‘idan yitar»* maqoli keltiriladi. Mazkur maqolning qo‘llanishi mazkur bobning g‘oyaviy mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Unda sabr-toqatning inson hayotidagi muhim o‘rni ta’kidlanib, har qanday murakkab vaziyatlarda shoshqaloqlikka berilmasdan, matonat bilan harakat qilish zarurligi ilgari suriladi. Shuningdek, qiyinchiliklarni bardosh va irodalilik bilan yengish natijasida ijobiy natijalarga erishish mumkinligi g‘oyasi ifodalanadi. Maqolda keltirilgan «g‘o‘ra» leksemasi ramziy ma’noda eng nordon, xom mevaning ham vaqt o‘tishi bilan shirin mahsulotga aylanish jarayonini ifodalaydi. Ushbu obraz orqali sabr va vaqt omili natijasida murakkab hamda mushkul vaziyatlarning ijobiy yechim topishi mumkinligi ta’kidlanadi. Demak, maqol mazmunida qiyin sharoitlarda shoshqaloqlikka berilmay, sabr-toqat bilan harakat qilish yoki kutish kutilgan natijaga olib kelishi g‘oyasi ilgari suriladi. Maqolning davomida keltirilgan *«sabrsizlar o‘z oyog‘idan yitar»* jumlasi esa sabrsizlikning salbiy oqibatlarini ochib beradi. Unda sabrning har bir inson hayotidagi, xususan, yoshlar tarbiyasidagi muhim ahamiyati alohida ta’kidlanib, shoshqaloqlik muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi mumkinligi ifodalanadi. «Qur’oni karim»da sabr va sobirlar ko‘p marotaba madh etiladi. Islom shariatida Alloh taolo tomonidan yuborilgan balo va qazo holatlariga sabr qilish farzi ayn[5] sifatida talqin etiladi. Bu holat sabrning nafaqat axloqiy, balki diniy-ruhiy qadriyat sifatidagi ahamiyatini ham ko‘rsatadi.

Asarning «Vatanni suymak» deb nomlangan bo‘limida *«Kishi yurtida sulton bo‘lguncha, o‘z yurtingda cho‘pon bo‘l»* maqoli keltiriladi. Mazkur maqol orqali insonning o‘z vataniga bo‘lgan muhabbati, sadoqati va daxldorlik hissi yoritiladi. Unda o‘z yurtida kamtarona hayot kechirish, begona muhitda yuqori mavqega ega bo‘lishdan ustun qo‘yiladi. Abdulla Avloniy ushbu maqol mazmunini sharhlash jarayonida, o‘z yurtingda oddiy inson bo‘lish ham o‘zga yurtda hukmdor maqomiga ega bo‘lishdan afzal ekanligini ta’kidlaydi.

Darhaqiqat, inson o‘zga yurtda yuksak maqomga ega bo‘lgan taqdirda ham, u yerda begona sifatida qoladi. Aksincha, o‘z vatanida u erkin, hur va qadrlangan holda yashaydi. Vatan inson uchun nafaqat yashash makoni, balki ruhiy tayanch va identifikatsiya manbai hamdir. Shu jihatdan, ayrim hojilarning muqaddas ziyoratgohlarga borib, hatto vaqtincha u yerda

[4] Sarimsoqov B. O‘zbek folklorining janrlar sostavi. O‘zbek folklori ocherklari. 3 tomlik, 1-tom. T.: Fan, 1998. 68-85-betlar.

[5] Farzi ayn – har bir musulmon kishi tomonidan shaxsan bajarilishi qat’iy shart bo‘lgan diniy majburiyatlardir. Bularni bajarmaslik katta gunoh hisoblanadi.

qolish istagida bo‘lishiga qaramay, oxir-oqibat o‘z yurtiga qaytishi ham insonni o‘z vataniga bog‘lab turuvchi kuchli mehr-muhabbat va ruhiy aloqaning mavjudligini ko‘rsatadi.

Abdulla Avloniy singari har bir inson ham vatanni tug‘ilib o‘sgan, kindik qoni to‘kilgan, aziz va muqaddas maskan sifatida e’tirof etadi. Ushbu qarashlar muallifning «Vatan» deb nomlanuvchi she’rida badiiy ifodasini topgan bo‘lib, u yuqorida bayon etilgan fikrlarning daliliy tasdig‘i sifatida xizmat qiladi.

Vatan, Vatan deya jonim tanimdan o‘lsa ravon,
Bunga ne g‘am, olur avlodima uy-u Vatanim.
G‘ubora do‘nsa g‘amim yo‘q vujud zeri vahm,
Charoki o‘z Vatanim hokidur go‘r-u kafanim.
Tug‘ub o‘san yerim ushbu Vatan vujudim xok,
O‘lursa aslina roje’ bo‘lurmi man g‘amnok?[6]

Atoqli adib Abdulla Avloniy «Hifzi lison» deb nomlangan bo‘limda *«Ko‘p o‘yla, oz so‘yla»* mazmunidagi ibratli maqolni keltiradi. Mazkur maqol nutq madaniyati va axloqiy me’yorlar bilan bog‘liq muhim tamoyillarni ifodalaydi. Unda insonning gapirishdan avval chuqur mulohaza yuritishi, so‘zning ijtimoiy va shaxsiy mas’uliyatini his etishi hamda kamgaplik fazilatiga amal qilishi zarurligi ta’kidlanadi. Maqol mazmuni shuni anglatadiki, shoshqaloqlik bilan aytilgan fikrlar ko‘pincha salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu bois har bir inson so‘zlash jarayonida ehtiyotkorlikni saqlashi, har bir so‘zning natijasini oldindan anglab yetishi lozim. Qisqa, lo‘nda va mazmunli nutq esa kommunikativ samaradorlikni ta’minlaydi. Shuningdek, maqolda ifodalangan g‘oya nutqiy faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini ham ochib beradi. Insonning shaxsiyati va madaniy darajasi uning tashqi ko‘rinishidan ko‘ra, nutqi orqali namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan, «ko‘p o‘ylab, oz so‘zlash» tamoyili nafaqat individual, balki ijtimoiy muhitda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Abdulla Avloniy «Iqtisod» deb nomlangan bo‘limda *«Bo‘lsa bo‘lar, bo‘lmasa g‘ovlab ketar»* mazmunidagi xalq maqolini keltiradi. Mazkur maqol xalq og‘zaki ijodida keng qo‘llanilib, insonning turli vaziyatlarga nisbatan ruhiy munosabatini ifodalaydi. Maqol mazmuni shundan iboratki, ayrim hollarda inson murakkab yoki yechimi noaniq bo‘lgan vaziyatlarga duch kelganda, ularga ortiqcha tashvish va iztirob bilan emas, balki nisbatan xotirjamlik bilan yondashadi. Bunda shaxs o‘z imkoniyati doirasida harakat qiladi, biroq natijaga haddan tashqari bog‘lanib qolmaydi. Ushbu yondashuv insonning ruhiy muvozanatini saqlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, maqolda ifodalangan g‘oya sabr-toqat, vazminlik va hayotiy jarayonlarni tabiiy qabul qilish tamoyillarini ham o‘zida mujassam etadi. Abdulla Avloniy ushbu maqol orqali insonni ortiqcha tashvishlardan tiyilishga, har qanday natijani xotirjamlik bilan qabul qilishga undaydi. Bu esa shaxsning irodaviy barqarorligi va psixologik mustahkamligini ta’minlovchi muhim omil sifatida talqin etiladi.

Ijodkor Abdulla Avloniy «Haqshunoslik» deb nomlangan bo‘limda *«Qars ikki qo‘ldan chiqadi»* mazmunidagi xalq maqolini qo‘llaydi. Mazkur maqol insonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning ikki tomonlama xarakterga ega ekanligini ifodalovchi muhim axloqiy tamoyilni aks ettiradi. Ushbu maqol orqali muallif yaxshilik va munosabatlar tizimining o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlaydi. Xususan, inson tomonidan amalga oshirilgan har qanday ijobiy amal bejavob qolmasligi, aksincha, ijtimoiy muhitda mehr-oqibat va hamkorlik munosabatlarining shakllanishiga xizmat qilishi ko‘rsatib beriladi. Shu bilan birga, boshqalarga nisbatan yaxshilik qilishning axloqiy zarurati alohida qayd etiladi. Avloniy mazkur maqol vositasida yomonlikka ham imkon qadar yaxshilik bilan javob berish g‘oyasini ilgari suradi. Bu yondashuv insonlar o‘rtasida do‘stlik, birodarlik va o‘zaro hurmat tuyg‘ularini mustahkamlovchi omil sifatida talqin etiladi. Shuningdek, kishilar o‘rtasidagi yaxshilikka asoslangan munosabatlar ulfat va muhabbat rishtalarini kuchaytirishi ta’kidlanadi.

Muallif, ayni paytda, insonning o‘ziga nisbatan ko‘rsatilgan yaxshilikni qadrlashi va unga munosib tarzda javob qaytarishi lozimligini uqtiradi. Bu jihat ijtimoiy va axloqiy mas’uliyatning muhim ko‘rinishi sifatida baholanadi. Natijada, maqolda ifodalangan g‘oya insonlar o‘rtasida birodarlik, do‘stlik va o‘zaro

[6] G‘amnok – g‘amgin, qayg‘uli, ma’yus ma’nolarini ifodalaydi.

hurmat tamoyillarining ustuvorligini asoslab beradi.

Dildan dil uzra ochilur ikki xil yo‘li,
Mehra mehr yo‘li ochilur, kina kin yo‘li.

Abdulla Avloniy «Jaholat» deb nomlangan bo‘limda *«Do‘sti nodondan, dushmani ziyrak yaxshi»* mazmunidagi maqolni keltiradi. Mazkur maqol insonlar o‘rtasidagi munosabatlarda aql, bilim va tarbiyaning ustuvor ahamiyatini yorituvchi muhim didaktik vosita sifatida talqin etiladi.

Agar bolalik davrida halollik, vatanparvarlik, ilmga muhabbat kabi ijobiy sifatlar ongga singdirilsa, ular vaqt o‘tishi bilan mustahkamlanib, shaxsning barqaror axloqiy mezonlariga aylanadi. Keyingi hayot jarayonida esa ushbu fazilatlar yanada boyitilib, takomillashib boradi. Shu ma’noda, Abdulla Avloniy tomonidan ilgari surilgan *«Tarbiya biz uchun yo hayot — yo mamot, yo halokat — yo saodat masalasidur»* degan fikr tarbiyaning jamiyat va shaxs hayotidagi beqiyos ahamiyatini ilmiy-didaktik jihatdan asoslab beradi.

XULOSA. Yuqorida tahlil qilingan maqollar va ularning Abdulla Avloniy asarlarida qo‘llanishi shuni ko‘rsatadiki, muallif xalq og‘zaki ijodi namunalaridan samarali didaktik vosita sifatida foydalanadi. Maqollar orqali sabr-toqat, ilm-ma’rifat, vatanparvarlik, axloqiy poklik, nutq madaniyati va tarbiya kabi muhim ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar yoritiladi hamda ularning inson kamolotidagi o‘rni asoslab beriladi. Avloniy qarashlarida tarbiya markaziy o‘rin egallab, u shaxsning shakllanishida hal qiluvchi omil sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, yosh avlodni ilm olishga, to‘g‘ri xulq-atvorni shakllantirishga, ongli ravishda qaror qabul qilishga undash muallifning asosiy maqsadi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, maqollar orqali insonlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, mehr-oqibat va ijtimoiy mas’uliyat kabi tushunchalar ham mustahkamlanadi. Xulosa qilib aytganda, Abdulla Avloniy asarlarida keltirilgan maqollar nafaqat badiiy bezak, balki chuqur pedagogik va ma’rifiy mazmunga ega bo‘lib, ular orqali jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo‘lgan komil insonni tarbiyalash g‘oyasi ilgari suriladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq.
2. Jadid adabiyoti namoyondalari. Abdulla Avloniy. Zabarjad Media, 2022-yil. 5-12 b.
3. Milliy uyg‘onish. Toshkent: Universitet, 1993. 108-114-b.
4. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jild. Ma’naviyat, 1998- yil. 187-192- b.).
5. Sarimsoqov B. O‘zbek folklorining janrlar sostavi. O‘zbek folklori ocherklari. 3 tomlik, 1-tom. T.: Fan, 1998. -B. 64-85.
6. Jasur Shukurov. LLC. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2025.
7. www.tafakkur.net
8. www.wikipedia.uz
9. www.Maqollar.uz

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81.37:81’374

CROSS-LINGUISTIC REPRESENTATION OF BEHAVIORAL VERBS IN ENGLISH-UZBEK AND UZBEK-ENGLISH DICTIONARIES

Elchayev Zokhidjon Akhmatovich, Senior Teacher, University of Economics and Pedagogy

INGLIZ-O‘ZBEK VA O‘ZBEK-INGLIZ LUG‘ATLARIDA XULQ-ATVOR FE’LLARINING QIYOSIY IFODALANISHI

Elchayev Zokhidjon Akhmatovich, katta o‘qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

КРОСС-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ГЛАГОЛОВ ПОВЕДЕНИЯ В АНГЛО-УЗБЕКСКИХ И УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКИХ СЛОВАРЯХ

Элчаев Зохиджон Ахматович, старший преподаватель, Университет экономики и педагогики

e-mail: elchaevzohidjon@gmail.com https://orcid.org/0009-0004-6713-2398

Abstract: *This study investigates the representation and translation of behavioral verbs in English–Uzbek and Uzbek–English dictionaries. Behavioral verbs, which describe human actions and behaviors, present unique challenges in bilingual lexicography due to cultural and linguistic differences. By analyzing entries from several widely used bilingual dictionaries, the paper identifies common translation strategies, semantic gaps, and inconsistencies in the treatment of these verbs. The findings suggest that better contextual explanations and culturally sensitive equivalences are vital to improving dictionary quality and usability for language learners and translators.*

Key words: *Behavioral verbs, bilingual dictionaries, English–Uzbek translation, lexical representation, cultural equivalence.*

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot Ingliz-Uzbek va Uzbek-Ingliz lug‘atlarida xulq-atvor fe’llarining ifodalash va tarjima usullarini o‘rganadi. Inson harakatlari va xatti-harakatlarini ifodalovchi bu fe’llar ikki til o‘rtasida madaniy va lingvistik farqlar tufayli qiyinchiliklar tug‘diradi. Ko‘p ishlatiladigan lug‘atlar misollarida xulq-atvor fe’llarining tarjima strategiyalari, semantik bo‘shliqlar va nomuvofiqliklar tahlil qilindi. Natijalar kontekstga mos tushuntirishlar va madaniy jihatdan mos keluvchi ekvivalentlarning lug‘at sifati va foydaliligini oshirishda muhimligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *xulq-atvor fe’llari, ikki tillik lug‘atlar, Ingliz- O‘zbek tarjimasi, leksik ifodalash, madaniy ekvivalentlik.*

Аннотация: *Данное исследование посвящено анализу представления и перевода поведенческих глаголов в англо-узбекских и узбекско-английских словарях. Поведенческие глаголы, описывающие действия и поведение человека, представляют собой сложный лексический материал из-за культурных и языковых различий. Анализ часто используемых двуязычных словарей выявил распространённые стратегии перевода, семантические пробелы и непоследовательности в их отражении. Результаты показывают, что более подробные контекстуальные объяснения и культурно адаптированные эквиваленты необходимы для повышения качества и удобства словарей для изучающих язык и переводчиков.*

Ключевые слова: *поведенческие глаголы, двуязычные словари, англо-узбекский перевод, лексическое представление, культурная эквивалентность.*

Introduction. The translation and lexical representation of behavioral verbs pose a significant challenge in bilingual lexicography, particularly between languages with different cultural andlinguistic backgrounds such as English and Uzbek. Behavioral verbs denote human actions, emotions, and social behaviors, which often carry

culturally nuanced meanings[1]. English behavioral verbs like to smile, to frown, to hesitate, or to obey can have no exact lexical counterpart in Uzbek, or the equivalents may reflect different connotations based on cultural context.

Bilingual dictionaries serve as vital tools for language learners, translators, and researchers, yet the quality of representation for behavioral verbs is uneven[2]. Often, direct translations fail to capture implied social or emotional undertones, leading to potential misunderstandings. This study aims to explore how behavioral verbs are represented in commonly used English–Uzbek and Uzbek–English dictionaries to assess the adequacy of their definitions, translation equivalents, and usage examples.

Moreover, the complexities involved in translating behavioral verbs are compounded by the syntactic and morphological differences between English and Uzbek. While English often expresses behavior through simple verb forms, Uzbek may utilize various derivational suffixes or compound expressions to convey similar meanings, leading to challenges in providing concise dictionary entries[3]. Additionally, socio-pragmatic factors influence the usage of behavioral verbs, where a single verb in one language might correspond to several context-dependent expressions in the other. Consequently, lexicographers must navigate not only linguistic equivalencies but also cultural pragmatics when compiling bilingual dictionaries, underscoring the necessity for comprehensive and contextually rich lexical resources to support effective cross-linguistic communication.

Methods. This research employs a qualitative content analysis of selected behavioral verbs from five widely recognized English–Uzbek and Uzbek–English dictionaries:

-Oxford English–Uzbek Dictionary;

-Collins Uzbek–English Dictionary;

-English–Uzbek Dictionary by the Uzbek National University;

-UzTili English–Uzbek Dictionary (Online);

-Uzbek–English Dictionary by the Academy of Sciences of Uzbekistan.

A list of 50 frequently used behavioral verbs was compiled based on frequency data from English learner corpora and Uzbek language resources. Each verb's entry was analyzed for the following:

-Availability of direct dictionary equivalence;

-Presence of semantic notes or cultural explanations;

Usage examples illustrating behavior in context.

Translation strategies used (direct equivalence, paraphrasing, cultural substitution). Comparative analysis identified common patterns and discrepancies between dictionary entries and between the two language directions.

Results. 1. Lexical Equivalence Challenges

Approximately 30% of the behavioral verbs lacked direct equivalents in one or both languages. For example, the English verb to gossip is rendered in Uzbek by descriptive phrases rather than concise single verbs. Conversely, some Uzbek behavioral verbs like qilchaklash (to act cunning or sly) have no straightforward English counterpart but require extended explanations.

2. Semantic Gaps and Cultural Nuances

Behavioral verbs linked to social hierarchy and politeness, such as to obey or to respect, were found to carry culturally embedded meanings requiring careful explanation. Dictionaries rarely provide these cultural notes, which might lead to superficial or inaccurate understanding.

3. Translation Strategies

Direct Equivalence: Used where the meaning matched clearly (e.g., to smile - tabassum qilmoq).

Paraphrasing: Employed when no direct verb existed (to hesitate often translated as "to pause before speaking").

Cultural Substitution: In some cases, culturally specific behaviors were substituted with near equivalents that may not fully capture the original meaning.

4. Example Sentences

Only two of the surveyed dictionaries included usage examples for behavioral verbs, significantly enhancing their usability and learner comprehension[4]. For instance, the English–Uzbek dictionary provided the following entries with examples:

[1] Dixon, R. M. W. (2005). A Semantic Approach to English Grammar. Oxford University Press.

[2] Haspelmath, M. (2007). An Empirical Study of Behavioral Verb Semantics Across Languages. Linguistic Typology, 11(1), 55-93

[3] Nurmatov, M. (2019). Issues in Uzbek-English Dictionary Compilation. Journal of Applied Linguistics, 15(3), 85-101.

[4] Smith, J. (2018). Cultural Considerations in Translation and Bilingual Lexicography. Translation Studies Quarterly, 12(2), 45-67.

To smile – tabassum qilmoq.
Example: *She smiled warmly at her friend.*
Uzbek: *U do'stiga iliq tabassum qilidi.*
To hesitate – ikkilanish.
Example: *He hesitated before answering the question.*
Uzbek: *U savolga javob berishda ikkilandi.*
Conversely, in the Uzbek–English dictionary, examples were provided such as:
Kulg'irmoq (to laugh).
Example*: Bolalar qiziq kitob o'qib kulg'irishdi.*
English: *The children laughed while reading the funny book.*
Tarbiyalamoq (to discipline.)
Example: *Ota-onalar farzandlarini tarbiyalashlari kerak.*
English: *Parents need to discipline their children.*

Discussion. The results confirm that behavioral verbs embody not only lexical but also cultural complexity. The frequent absence of cultural notes in dictionary entries impairs comprehension and accurate translation. Contextual information and example sentence significantly enhance user understanding, indicating a need for lexicographers to prioritize these features.

In bilingual contexts such as English–Uzbek, morphosyntactic differences add another layer of complexity. The Uzbek language often expresses behavioral nuances via affixes or nominal forms, requiring dictionaries to address such forms alongside the verb lemma.

For dictionary developers, incorporating culturally grounded definitions, usage notes, and cross-references to related verbs can strengthen verb representation. Including corpus-based frequency and contextual data can also improve the relevance and accuracy of dictionary entries.

Conclusion. Behavioral verbs constitute a challenging category for cross-linguistic lexicography between English and Uzbek due to cultural and semantic disparities. Existing bilingual dictionaries vary in quality and completeness, with many lacking sufficient cultural context and examples. This study highlights the importance of culturally informed lexicographic practices and recommends enhancement strategies such as adding usage examples, cultural explanations, and strategic paraphrasing to improve cross-linguistic communication and learning outcomes.

Future research could expand this analysis to include other parts of speech or explore corpus-based dictionary development to capture dynamic language use more effectively.

Behavioral verbs represent a particularly challenging category in cross-linguistic lexicography between English and Uzbek because of significant cultural and semantic differences that affect their translation and interpretation. The analysis of existing bilingual dictionaries reveals considerable variation in the quality and thoroughness of verb entries, with many resources lacking adequate cultural context and illustrative examples that are essential for fully grasping nuanced behavioral meanings.

This study underscores the critical need for lexicographic approaches that are culturally sensitive and pedagogically oriented, advocating for the inclusion of detailed usage examples, cultural notes, and strategic paraphrasing to enhance users' comprehension and promote more effective cross-linguistic communication. Looking ahead, future research may broaden this focus to examine other lexical categories or adopt corpus-based methodologies to capture the evolving and context-dependent nature of language use, thereby supporting the creation of more dynamic and user-friendly bilingual dictionaries.

References:

1. Bergenholtz, H., & Tarp, S. (1995). Lexicography at the Turn of the Millennium. Lexikos, 5, 261-275.
2. Dixon, R.M.W. (2005). A Semantic Approach to English Grammar. Oxford University Press.
3. Haspelmath, M. (2007). An Empirical Study of Behavioral Verb Semantics Across Languages. Linguistic Typology, 11(1), 55-93.
4. Nurmatov, M. (2019). Issues in Uzbek-English Dictionary Compilation. Journal of Applied Linguistics, 15(3), 85-101.
5. Smith, J. (2018). Cultural Considerations in Translation and Bilingual Lexicography. Translation Studies Quarterly, 12(2), 45-67.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81.37:81'374

INGLIZ VA O‘ZBEK IZOHLI LUG‘ATLARIDA XULQ-ATVOR FE’LLARINING LEKSIKOGRAFIK TALQINING ASOSIY JIHATLARI

Elchayev Zokhidjon Akhmatovich, katta o‘qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

MAIN ASPECTS OF LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF VERBS OF BEHAVIOR IN ENGLISH AND UZBEKISTAN EXPLANATORY DICTIONARIES

Elchayev Zokhidjon Akhmatovich, Senior Lecturer, University of Economics and Pedagogy

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ГЛАГОЛОВ ПОВЕДЕНИЯ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Элчаев Зохиджон Ахматович,старший преподаватель, Университет экономики и педагогики

e-mail: elchaevzohidjon@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-6713-2398

Annotatsiya*: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek izohli lug‘atlarida xulq-atvor fe’llarining leksikografik talqini tahlil qilinadi. Xulq-atvor fe’llari insonning harakatlari va ijtimoiy xatti-harakatlarini ifodalaydi, ular turli madaniy va lingvistik kontekstlarda turlicha talqin qilinadi. Tadqiqotda tanlangan izohli lug‘atlar misolida fe’llarning ta’riflari, semantik qamrovi va ifodalanish usullari o‘rganildi. Natijalar iki til lug‘atlarida semantik tafovutlar, talqinlarning madaniy moslashuvi va leksik yondashuvlarning farqlarini ko’rsatdi.Maqola leksikografiyadagi mukammallikni oshirish uchun takliflar beradi.*

Kalit so‘zlar*: xulq-atvor fe’llari, izohli lug‘at, leksikografik talqin,semantik farqlar, madaniy moslashuv.*

Abstract: *This article analyzes the lexicographic interpretation of behavioral verbs in English and Uzbek explanatory dictionaries. Behavioral verbs describe human actions and social behaviors that vary in interpretation across cultural and linguistic contexts. The study examines verb definitions, semantic scope, and representation methods in selected explanatory dictionaries. The results reveal semantic discrepancies, cultural adaptations, and differences in lexicographic approaches between the two languages. Recommendations are provided to enhance the quality and comprehensiveness of dictionary entries in lexicography.*

Key words: *behavioral verbs, explanatory dictionary, lexicographic interpretation, semantic differences, cultural adaptation.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается лексикографическое толкование поведенческих глаголов в английских и узбекских толковых словарях. Поведенческие глаголы отражают действия человека и социальное поведение, которые в разных культурных и языковых контекстах интерпретируются по-разному. В исследовании проанализированы определения глаголов, их семантический охват и способы представления в выбранных толковых словарях. Результаты выявляют семантические различия, культурные адаптации и особенности лексикографических подходов между двумя языками. Даны рекомендации по улучшению качества словарных статей.*

Ключевые слова: *поведенческие глаголы, толковый словарь, лексикографическое толкование, семантические различия, культурная адаптация.*

Kirish. Lug‘atlar til o‘rganishda, tarjimada va so‘z boyligini oshirishda muhim vositadir. Ayniqsa, izohli lug‘atlar lug‘atso‘zning mazmuniy tafsilotlarini, semantik farqliliklarni va stilistik xususiyatlarni aniq ko‘rsatish bilan ajralib turadi. Xulq-atvor fe’llari inson ijtimoiy va psixologik harakatlarini ifodalovchi leksik birliklardir. Ularning talqinida lingvistik va madaniy farqlar mavjud bo‘lib, bu ikki tildagi izohli lug‘atlarda qanday aks etishi muhim tadqiqot mavzusidir.Ushbu maqola ingliz va o‘zbek izohli lug‘atlarida xulq-atvor fe’llarining talqinining asosiy jihatlarini o‘rganadi [1] . Tadqiqotning maqsadi ikki til lug‘atlaridagi izohlarning mazmuniy va ifodaviy imkoniyatlarini taqqoslash, ularning madaniy moslashuvi va leksikografik yondashuvlardagi farqlarni aniqlashdir. Bundan tashqari, xulq-atvor fe’llarining leksikografik talqinida kontekstual omillar va pragmatik nuanslar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ko‘plab fe’llar faqat so‘zma-so‘z tarjima orqali emas, balki ular ishlatilayotgan vaziyat va madaniy sharoitga muvofiq tushunilishi lozim. Shu bois, lug‘atlarda beriladigan ta’riflar va misollar, foydalanuvchiga ushbu fe’llarning turli kontekstlarda qanday ishlatilishini ko‘rsatib berishi kerak[2]. Bu esa, ayniqsa, ikki til o‘rtasida mavjud bo‘lgan madaniy tafovutlarni hisobga olishga yordam beradi va tarjima hamda til o‘rganish jarayonlarini samaraliroq qiladi.

Usullar. Tadqiqotda asosiy ingliz va o‘zbek izohli lug‘atlardan namunaviy ro‘yxat asosida xulq-atvor fe’llari tanlandi. Tanlangan fe’llarninig (50 ga yaqin) lug‘atdagi ta’riflari, misl va izoh berish usullari sifat jihatidan tahlil qilindi.Asosiy manbalar sifatida quyidagi izohli lug‘atlar ishlatildi:

-Oxford English Dictionary;
-Cambridge English Dictionary;
-O‘zbek Tilining Izohli Lug‘ati;
-Milliy O‘zbek Lug‘ati (Izohli).

Har bir fe’lning semantik doirasi, qamrovi, kontekstual mosligi va madaniy ko‘rsatkichlari baholandi. Shuningdek, tarjima jalb qilingan lug‘atlar bilan taqqoslash ham amalga oshirildi. Tahlil jarayonida har bir lug‘atdagi xulq-atvor fe’llarining ta’riflari nafaqat ularning leksik ma’nolari, balki kontekstga mos tushishi va madaniy aspektlarda qanday yoritilganligi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqildi. Shu bilan birga, fe’llarning mazmuniy qamrovi va stilistik xususiyatlari ham tahlil qilinib, semantik tafovutlar va izohlarning qanchalik aniq va to‘liq ekanligi o‘rganildi. Tarjima manbalari bilan taqqoslash orqali ikki til o‘rtasidagi tarjima qobiliyati va madaniy moslashuv darajasi ham o‘zaro solishtirildi, bu esa lug‘atlarning amaliy foydaliligi va o‘quvchilar uchun tushunarli bo‘lish darajasini aniqlashga imkon berdi. Natijalar xulq-atvor fe’llarini chuqurroq va samarali talqin qilish uchun lug‘atlarda yanada kengroq kontekstual va madaniy ma’lumotlar berish lozimligini tasdiqladi.

Natijalar. Tahlil natijalariga ko‘ra:

1.Ingliz izohli lug‘atlarida xulq-atvor fe’llari ko‘pincha keng semantik definitsiyalar bilan ta’riflanadi, ularning emotsional va ijtimoiy qirralari puxta yoritiladi [3] . Misol uchun, *to hesitate* fe’li bir qancha nyuanslar bilan tasvirlanib, holatlarga mos tus beriladi.

2.O‘zbek lug‘atlarida esa ayrim fe’llarning ta’riflari qisqaroq, lekin aniq va an’anaviy kontekstga to‘g‘ri keladigan tarzda yoziladi. Ba’zi holatlarda fe’llarning sinonimik qamrovi kengroq berilgan, lekin madaniy izohlar kamroq.

3.Madaniy nozikliklar ingliz lug‘atlarida ko‘proq aks etadi, ayniqsa xulq-atvor fe’llarining ijtimoiy kontekstlari uning talqinida asosiy o‘rin tutadi. O‘zbek lug‘atlarida bunday tushuntirishlar kamdan-kam uchraydi.

4.Yarim-biroz xususiy so‘z yasash mexanizmi (affikslar orqali) o‘zbek tilida xulq-atvor ifodasini boyitishda muhim, bu lug‘atlarda alohida e’tibor talab qiladi. Tahlil natijalariga ko‘ra, ingliz izohli lug‘atlarida xulq-atvor fe’llari odatda keng qamrovli semantik ta’riflar bilan berilib, ularning emotsional va ijtimoiy qirralari

[1] Smith, J. (2018). Cultural Considerations in Bilingual Lexicography. Translation Studies Quarterly, 12(2), 45-67.67.

[2] Nurmatov, M. (2019). Uzbek-English Dictionary Compilation Challenges. Journal of Applied Linguistics, 15(3), 85-101.

[3] Bergenholtz, H., & Tarp, S. (1995). Lexicography at the Turn of the Millennium. Lexikos, 5, 261-275.

batafsil yoritiladi. Masalan, “to hesitate” fe’li lug‘atlarda turli nüanslar bilan izohlanib, har xil kontekstlarga mos tushishi ko‘rsatib o‘tiladi. Boshqa tomondan, o‘zbek izohli lug‘atlarida ba’zi fe’llarning ta’riflari nisbatan qisqaroq va an’anaviy kontekstlarga mos tarzda ifodalangan, ba’zida esa sinonimik qamrov kengaytirilgan bo‘lsa-da, madaniy izohlar kamroq uchraydi. Madaniy nozikliklar ingliz lug‘atlarida ayniqsa xulq-atvor fe’llarining ijtimoiy kontekstlari asosida keng yoritilgan, bu esa ularning leksikografik talqinida muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek lug‘atlarida esa bunday madaniy tushuntirishlar kamdan-kam ko‘rinadi [4] . Shuningdek, o‘zbek tilidagi yarim-biroz xususiy so‘z yasash mexanizmi — affikslar yordamida — xulq-atvor ifodalarini yanada boyitishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu jihatlar lug‘atlar tarkibida alohida e’tibor talab qiladi.

Munozara. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, xulq-atvor fe’llarining leksikografik talqini faqat semantik emas, balki madaniy kontekstda ham chuqur o‘rganilishi kerak. Ingliz va o‘zbek izohli lug‘atlarining farqliklari ularning madaniy kodlarini aks ettiradi. Shu bois, izoh berishda foydalanuvchilar uchun to‘liqroq ko‘rsatmalar, misollar va madaniy shart-sharoitlar kiritilishi lozim.Leksikograf uchun madaniy chuqur tushuncha va kontekstual qo‘llanma lug‘at sifatini oshiradi. Bundan tashqari, ingliz va o‘zbek tillari morfologiyasi va sintaksisi farqi ham lug‘at yoritilishida hisobga olinishi zarur. Korpuslardan foydalanish benihoya foydali bo‘lib, zamonaviy lug‘atlar tayyorlashda yordam beradi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, xulq-atvor fe’llarining leksikografik talqini nafaqat semantik, balki madaniy kontekst nuqtai nazaridan ham batafsil o‘rganilishi zarur. Ingliz va o‘zbek izohli lug‘atlaridagi farqlar asosan ularning madaniy kodlarini aks ettiradi, shuning uchun ta’riflarda foydalanuvchilarga yanada to‘liqroq ko‘rsatmalar, aniq misollar va madaniy shart-sharoitlarni kiritish muhimdir.

Leksikograflar uchun madaniy aspektlarni chuqur anglash va lug‘at materialini kontekstual qo‘llanmalar bilan boyitish lug‘at sifatini sezilarli darajada oshiradi. Bundan tashqari, ingliz va o‘zbek tillarining morfologik va sintaktik xususiyatlari ham lug‘at yoritilishida hisobga olinishi lozim. Zamonaviy korpuslardan foydalanish esa lug‘atlarni shakllantirish jarayonida samaradorlikni oshiruvchi eng muhim vositalardan biri hisoblanadi.

Xulosa. Xulq-atvor fe’llari ingliz va o‘zbek izohli lug‘atlarida talqin jarayonida bir qator lingvistik va madaniy muammolarni yuzaga keltiradi. Hozirgi lug‘atlardagi ta’riflarda semantik va madaniy izohlarning yetishmasligi foydalanuvchilar uchun qiyinchiliklarga olib keladi. Shu bilan birga, madaniy moslashuv va to‘liq misollar kiritilishi lug‘atlarni yanada samarali qiladi. Kelajakda korpus asosida so‘z boyligi va kontekstual misollarni kengroq o‘rganish zaruriyatini qo‘shimcha qilamiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bergenholtz, H., & Tarp, S. (1995). Lexicography at the Turn of the Millennium. Lexikos, 5, 261-275.
2. Dixon, R. M. W. (2005). A Semantic Approach to English Grammar. Oxford University Press.
3. Haspelmath, M. (2007). Cross-Linguistic Behavioral Verb Semantics. Linguistic Typology, 11(1), 55-93.
4. Nurmatov, M. (2019). Uzbek-English Dictionary Compilation Challenges. Journal of Applied Linguistics, 15(3), 85-101.
5. Smith, J. (2018). Cultural Considerations in Bilingual Lexicography. Translation Studies Quarterly, 12(2), 45-67.

[4] Nurmatov, M. (2019). Uzbek-English Dictionary Compilation Challenges. Journal of Applied Linguistics, 15(3), 85-101.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81.37:81'374

O‘ZBEK IZOHLI LUG‘ATLARIDA XULQ-ATVOR FE’LLARI TAVSIFINING NORMATIV VA FUNKSIONAL JIHATLARI

Ochilova Sanobar Narzullayevna, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi

e-mail: ochilovasanobar76@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-9323-2203

NORMATIVE AND FUNCTIONAL ASPECTS OF THE DESCRIPTION OF BEHAVIORAL VERBS IN UZBEK EXPLANATORY DICTIONARIES

Ochilova Sanobar Narzullayevna, Senior Teacher, University of Economics and Pedagogy

НОРМАТИВНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ОПИСАНИЯ ГЛАГОЛОВ ПОВЕДЕНИЯ В УЗБЕКСКИХ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Очилова Санобар Нарзуллаевна, старший преподаватель, Университета экономики и педагогики

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek izohli lug‘atlarida xulq-atvor fe’llarining normativ va funksional jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari fe’llarning ma’no doirasi, qo‘llanilish me’yorlari va kommunikativ vazifalarining lug‘at tavsiflarida qanday aks etishini ko‘rsatadi. Natijalar lug‘atshunoslikda normativ va funksional komponentlarning muvozanatiga e’tibor qaratish zarurligini tasdiqlaydi.*

Kalit so‘zlar: *xulq-atvor fe’llari, normativ jihatlar, funksional jihatlar, o‘zbek izohli lug‘atlari, lingvistik tahlil.*

Abstract: *This article analyzes the normative and functional aspects of behavioral verbs description in Uzbek explanatory dictionaries. The research findings demonstrate how the semantic scope, usage norms, and communicative functions of verbs are reflected in dictionary entries. The results emphasize the importance of balancing normative and functional components in lexicography.*

Key words: *behavioral verbs, normative aspects, functional aspects, Uzbek explanatory dictionaries, linguistic analysis.*

Аннотация: *В данной статье анализируются нормативные и функциональные аспекты описания глаголов поведения в узбекских толковых словарях. Результаты исследования показывают, как семантическое поле, нормы употребления и коммуникативные функции глаголов отражаются в толковых статьях. Полученные выводы подтверждают необходимость баланса между нормативной и функциональной составляющими в лексикографии.*

Ключевые слова: *глаголы поведения, нормативные аспекты, функциональные аспекты, узбекские толковые словари, лингвистический анализ.*

Kirish. Xulq-atvor fe’llari tilshunoslik sohasida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, insonning tashqi harakatlari, munosabatlari, odatlari, hissiy va ijtimoiy

holatlarini ifoda etadi[1]. Ular nafaqat tilning leksik fondini boyitadi, balki nutq va muloqot jarayonlarida ko‘p qirrali semantik funksiyalarni bajaradi. Shu sababli, ushbu fe’llarning lug‘at ta’riflari va ularning normativ va funksional jihatlari o‘rganilishi tilni chuqur anglash hamda uning amaliy qo‘llanilishining samaradorligini oshirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida xulq-atvor fe’llari tavsifi turli lingvistik ko‘rsatkichlar asosida bayon etilgan. Ularning normativ jihatlari - bu fe’lning asosiy ma’nosi, grammatik xususiyatlari, qo‘llanilish me’yorlari va til normalari bilan bog‘liq. Funksional jihatlar esa fe’lning nutqdagi amaliy vazifalari, kommunikativ maqsad va badiiy-ekspressiv imkoniyatlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu maqola asosan o‘zbek izohli lug‘atlarda xulq-atvor fe’llarining normativ va funksional tavsiflarini tizimli tarzda tahlil qilishga qaratilgan.

Tadqiqot tushunchani chuqurroq anglash, lug‘atshunoslik va til o‘qitish, shuningdek, lingvopedagogik sohada foydalanish uchun qimmatli ma’lumotlar beradi.

Materiallar va usullar. Tadqiqot materiali sifatida O‘zbek tilining bir nechta muhim izohli lug‘atlari tanlandi. Jumladan:

-“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (Abdullaev, 2005) — klassik lug‘at bo‘lib, keng leksik fondga ega va so‘zlarning normativ ma’nolari bilan alohida tanilgan[2].

-“Izohli so‘zlik” (Mustaqil nashrlar va elektron versiyalari) — so‘zlarning zamonaviy foydalanish ko‘rsatkichlari va funksional jihatlari haqida ma’lumot beradi.

-Zamonaviy elektron lug‘atlar va korpuslar — so‘zlar kontekstida qo‘llanilish holatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda lug‘at ta’riflarining semantik va pragmatik jihatlari, shuningdek, normativlik darajasi o‘rganilgan. Lug‘at ta’riflarini tahlil qilishda:

-Normativ jihatlar: Fe’lning asosiy ma’nosi, grammatik kategoriyalari, qo‘llanish doirasi, me’yori va ma’no chegaralari aniqlab chiqildi.

-Funksional jihatlar: Fe’lning nutqdagi kommunikativ vazifalari, ekspressivligi, stilistik xususiyatlari va kontekstual holatdagina yuzaga chiqqan ma’nosi o‘rganildi.

Metodik vositalar sifatida solishtirma luqaviy tahlil, korpus lingvistikasi va pragmatik metodlar ishlatildi.

Natijalar. Tahlil jarayonida quyidagi asosiy natijalar olinmoqda:

1. **Normativ tavsifning afzalliklari va chegaralari:** O‘zbek izohli lug‘atlarida xulq-atvor fe’llari aniq semantik me’yorlar asosida tasniflangan. Masalan, “yaxshi ko‘rmoq”, “qo‘rqmoq”, “g‘azablanmoq” kabi fe’llarning ma’no doiralari, ularning mazmuni, qo‘llanilishi me’yorlari batafsil keltirilgan. Bu uslub lug‘atlarni til me’yorlari nuqtai nazaridan mukammal qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, lug‘atlardagi normativ tavsiflar fe’lning o‘ziga xos sintaksis va semantik xususiyatlarini ham aniq belgilaydi.

2. **Funksional tavsifning cheklanishlari va imkoniyatlari:** Lug‘at ta’riflarida fe’llarning pragmatik, ekspressiv va badiiy-funksional jihatlari ko‘pincha soddalashtirilgan yoki qisman yoritilgan. Ba’zi lug‘atlarda fe’lning qadrlash, so‘zlashuv o‘rniga moslik, ohang va intonatsiya bilan bog‘liq funksiyalari haqida kam ma’lumot beriladi[3]. Ammo kontekstual qo‘shimchalar yoki izohlar orqali bu jihatlar ertalab yoritiladi. Bu holat lug‘atlarning amaliy tilshunoslik va nutq tahlilida mukammal vosita bo‘lishiga to‘sqinlik qiladi.

---

[1] Karimov, A. (2010). Xulq-atvor fe’llarininsemantikasi. *Tilshunoslik jurnali*, 3(2), 45-53.

[2] Abdullaev, M. (2005). *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. Toshkent: Fan. B 123.

[3] Shodiev, R. (2019). Xulq-atvor fe’llari va ularning kontekstual foydalanilishi. *Tilshunoslik masalalari*, 5(1), 112-118.

3. **Fe’lning ko‘p ma’noliligi va kontekstga bog‘liqligi:** Xulq-atvor fe’llari ko‘pincha ko‘p qirralilikka ega bo‘lib, turli kontekstlarda har xil ma’no va funksiyalarni bajaradi. Masalan, “quvnoqlik qilmoq” fe’li turli nutq turlari va muloqot vaziyatlarida boshqacha mazmun olishi mumkin. Shu sababli, izohli lug‘atlarda funksional jihatlarni yanada kengroq yoritish, kontekstda qo‘llanilish holatlari bo‘yicha misollar keltirish muhim ahamiyat kasb etadi.

4. **Lingvistik normativlilik va kommunikativ samaradorlik o‘rtasidagi muvozanat:** tadqiqotda lug‘at tuzuvchilarning normativlikka katta e’tibor qaratishi til barqarorligi va o‘zligini saqlashga xizmat qilishi qayd etildi. Shu bilan birga, til – jonli organizm sifatida o‘zgaruvchan bo‘lgani uchun, funksional jihatlarni ham inobatga olib, lug‘atlarni loyihalash til kommunikatsiyasining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Muhokama. O‘zbek izohli lug‘atlarining xulq-atvor fe’llariga bag‘ishlangan tavsiflari nafaqat tilning tilshunoslik nuqtai nazaridan tizimli tushunilishini ta’minlaydi, balki til normasi va madaniyatining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Ammo aynan funksional komponentlar, ya’ni fe’lning nutq vazifalari, ekspressivligi va stilistik imkoniyatlari, ba’zan yetarlicha yoritilmagan.

Shuningdek, fe’llarning ko‘p qirraliligi ularning pragmatik jihatdan yanada chuqurroq tahlil qilinishini talab qiladi. Lug‘atshunoslikda bunday yondashuv nafaqat normativlikni saqlashga, balki tilni zamonaviy muloqot talablari asosida rivojlantirishga imkon beradi. Lug‘atlarning kelajakdagi versiyalarida ilmiy-nazariy yondashuvlar bilan birga, kiberli til manbalari va real nutq konteksti asosida funksional jihatlar ham kengroq yoritilishi lozim.Badiiy adabiyot, matbuot va kundalik nutq namunalaridan foydalanib, fe’llarning nutqdagi badiiy-ekspressiv vazifalarini yoritish, til amaliyotchilariga to‘liqroq ma’lumot berishda yordam beradi. Bu til ta’limi, tarjima va tilshunoslik sohalarida qo‘llanilish uchun foydalidir.

Xulosa. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek izohli lug‘atlarida xulq-atvor fe’llari tavsifi ko‘proq normativ me’yorlar asosida shakllantirilgan va til me’yorlarini saqlashda mustahkam poydevor vazifasini bajaradi. Lekin fe’llarning funksional jihatlari, ya’ni ularning kommunikativ, pragmatik va stilistik rollari haqida tavsiflar kamroq yoritilgan. Bu esa lug‘atlarning nutqdagi real qo‘llanilish jarayonidagi yaratuvchan tabiati va ko‘p qirraliligini to‘liq qamrab olishiga to‘sqinlik qiladi. Shuning uchun lug‘atshunoslikda normativ va funksional komponentlarni uyg‘unlashtirish, fe’llarning semantik va pragmatik tavsifini boyitish kelajak uchun muhim vazifa hisoblanadi.

Bunday yondashuv o‘zbek tilining izohliligi va kommunikativ imkoniyatlarini yanada oshiradi, til amaliyotchilari, o‘qituvchilar va tilshunoslar uchun qimmatli qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev, M. (2005). *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. Toshkent: Fan.
2. Karimov, A. (2010). Xulq-atvor fe’llarining semantikasi. *Tilshunoslik jurnali*, 3(2), 45-53.
3. Nuriddinova, L. (2018). *Lug‘atshunoslik va lingvistik normativlik*. Toshkent: O‘qituvchi.
4. Rasulova, D. (2016). Lingvokommunikativ funksiyalar va ularning lug‘atshunoslikdagi aks ettirilishi. *Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi* (nashr etilmagan).
5. Tursunov, S. (2012). *O‘zbek tilida pragmatika va funksional semantika*. Toshkent: Fan va texnologiya.
6. Shodiev, R. (2019). Xulq-atvor fe’llari va ularning kontekstual foydalanilishi. *Tilshunoslik masalalari*, 5(1), 112-118.
7. Yusupov, A. (2014). Izohli lug‘atlar tahlilidagi metodologik muammolar. *Til va adabiyot*, 4, 34-42.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81.37:81'374

XULQ-ATVOR FE'LLARI SEMANTIKASIDA LEKSIK-SEMANTIK MUNOSABATLARNING AKS ETISHI

Ochilova Sanobar Narzullayevna, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

REFLECTION OF LEXICAL-SEMANTIC RELATIONSHIPS IN THE SEMANTICS OF ACTION VERBS

Ochilova Sanobar Narzullaevna, Senior Lecturer, University of Economics and Pedagogy

ОТРАЖЕНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМАНТИКЕ ГЛАГОЛОВ ПОВЕДЕНИЯ

Очилова Санобар Нарзуллаевна, старший преподаватель Университета экономики и педагогики

e-mail: ochilovasanobar76@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-9323-2203

Annotatsiya: *Maqolada xulq-atvor fe'llari semantikasida leksik-semantik munosabatlarning o'rni va ularning izohli lug'atlardagi aks ettirilishi tahlil qilinadi. Sinonimiya, antonimiya, giponimiya va giperonimiya kabi asosiy munosabatlar fe'llarning ma'nosini kengaytirishda va aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari lug'at ta'riflarining mazmuniy va funksional jihatlarining uyg'unligi lozimligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *xulq-atvor fe'llari, leksik-semantik munosabatlar, sinonimiya, antonimiya, giponimiya, giperonimiya, izohli lug'atlar.*

Abstract: *This article analyzes the role of lexical-semantic relations in the semantics of behavioral verbs and their representation in explanatory dictionaries. Key relations such as synonymy, antonymy, hyponymy, and hypernymy significantly contribute to the expansion and clarification of verb meanings. The findings emphasize the necessity of balancing the semantic content and functional aspects in dictionary definitions.*

Keywords: *behavioral verbs, lexical-semantic relations, synonymy, antonymy, hyponymy, hypernymy, explanatory dictionaries.*

Аннотация: *В статье анализируется роль лексико-семантических отношений в семантике глаголов поведения и их отражение в толковых словарях. Основные отношения, такие как синонимия, антонимия, гипонимия и гиперонимия, играют важную роль в расширении и уточнении значений глаголов. Результаты исследования подчеркивают необходимость гармоничного сочетания содержательных и функциональных аспектов словарных определений.*

Ключевые слова: *глаголы поведения, лексико-семантические отношения, синонимия, антонимия, гипонимия, гиперонимия, толковые словари.*

Kirish. Xulq-atvor fe'llari inson harakatlari, munosabatlari va hissiy holatlarini ifoda etuvchi semantik jihatdan murakkab so'z turkumidir 1 . Ularning ma'nosi ko'pincha boshqa leksik birliklar bilan o'zaro bog'liq bo'lib, leksik-semantik munosabatlar yordamida yanada kengayadi va aniqlanadi. Leksik-semantik munosabatlar fe'llar o'rtasida

[1] Abdullayev, M. (2005). O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: Fan.B 128.

ma’noo‘xshashlik, qarama-qarshilik, sinomimiya, antonimiya kabi ko‘rinishlarda bo‘lib, tilning boyligi va aniqligini ta’minlaydi.

O‘zbek tilida xulq-atvor fe’llarining semantikasi va ularning o‘zaro munosabatlari tilshunoslikda yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, aynan leksik-semantik munosabatlarning izohli lug‘atlardagi aks etishi haqida ilmiy tahlil kechiktirilmoqda. Ushbu maqolada xulq-atvor fe’llari semantikasidagi leksik-semantik munosabatlarning qanday ko‘rinishlarida namoyon bo‘lishi va ularning lug‘at ta’riflarida qanday yoritilishi tahlil qilinadi.

Bundan tashqari, leksik-semantik munosabatlarning lug‘at ichidagi tizimli joylashuvi va ular asosida yaratiladigan semantik tarmoqlar til o‘rganuvchisi uchun so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishini anglashda katta yordam beradi. Izohli lug‘atlarda bunday munosabatlarni to‘g‘ri aks ettirish so‘zlarning semantik xususiyatlarini yanada aniqroq va qamrovliroq ko‘rsatish imkonini yaratadi [2]. Shuning uchun lug‘atshunoslikda leksik-semantik munosabatlarga munosib e’tibor qaratish, ularni lug‘at ta’riflarida to‘liq va tizimlashtirilgan holda yoritish tilning rivoji va til o‘rganuvchilarning samarali muloqot qilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Materiallar va usullar. Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tilining bir qator izohli lug‘atlari tanlandi: masalan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (Abdullayev, 2005), “Izohli so‘zlik” va ba’zi zamonaviy elektron lug‘atlar. Ushbu lug‘atlardagi xulq-atvor fe’llari ta’riflari va ular o‘rtasidagi leksik-semantik bog‘lanishlar (sinonimlar, antonimlar, giponimiya va giperonimiya munosabatlari) o‘rganildi.

Metodologik jihatdan lug‘at ta’riflarini mazmuniy tahlil qilish, solishtirma semantik tadqiqot, hamda leksik-semantik tarmoqlarni chizish kabi usullar qo‘llanildi. Shuningdek, fe’llarning leksik-semantik doirasi va munosabatlari kontekstda va lexik tipologiya nuqtai nazaridan ham o‘rganildi.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki:

Sinonimik munosabatlar: Xulq-atvor fe’llarida sinonimlar ko‘p uchraydi. Masalan, “jaxllanmoq” va “g‘azablanmoq”, “quvnoqlik qilmoq” va “kulmoq” fe’llari o‘xshash leksik-semantik doiraga ega bo‘lsa-da, ekspressivlik va stilistik nozikliklarda farqlanadi. Lug‘at ta’riflarida sinonimlar ko‘pincha qo‘shimcha ma’lumot sifatida keltiriladi.

Antonimik munosabatlar: Fe’llar o‘rtasida qarama-qarshi ma’nolar orqali antonimiya aniq ifodalanadi. Masalan, “sevinmoq” – “xafalanmoq”, “yordam bermoq” – “yordam bermaslik” kabi. Antonimlar fe’l ma’nosini yoritishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, lug‘atlarda bu munosabatlar odatda ta’rif yoki izohlar tarkibida qayd etiladi.

Giponimiya va giperonimiya: Ayrim fe’llar umumiy kategoriya doirasida kichik guruhlarni tashkil etadi. Masalan, “harakat qilmoq” giperonim sifatida turli xulq-atvor fe’llarini (“yurmoq”, “sakramoq”, “o‘tirish”) o‘z ichiga oladi. Leksik ta’riflarda bunday munosabatlar ko‘pincha aniqlovchi so‘zlar yoki misollar orqali ifodalanadi.

Leksik-semantik tarmoqlar: Xulq-atvor fe’llarida o‘zaro bog‘langan ma’no tarmoqlari mavjud bo‘lib, ular lug‘atlarda turkumlashtirish va semantik klasterlarni shakllantirish uchun asos bo‘ladi. Bu esa foydalanuvchiga so‘z birikmalari va sinonimik qatorlarni tizimli o‘rganishda yordam beradi.

Funksional aspekt bilan integratsiya: Ba’zi lug‘at ta’riflarida leksik-semantik munosabatlar fe’llarning pragmatik va stilistik funksiyalari bilan bog‘liq holda izohlanadi, bu esa ularning nutqdagi samarali qo‘llanishini yoritadi.

Muhokama. Xulq-atvor fe’llari semantikasidagi leksik-semantik munosabatlarning lug‘atlarda aks etishi nafaqat tilning leksik tizimini chuqur anglashga yordam beradi, balki til normasi va madaniyatining shakllanishida ham muhim rol o‘ynaydi. Lug‘atlardagi ta’riflar orqali fe’lning o‘rni hamda uning boshqa birliklar bilan o‘zaro bog‘liqligi tizimli ravishda namoyon bo‘ladi, bu esa tilni o‘rganish, o‘qitish va lug‘at tuzish jarayonlari uchun samarali vosita hisoblanadi.

[2] Yusupov, A. (2014). Izohli lug‘atlar tahlilidagi metodologik muammolar. Til va adabiyot, 4, 34-42.

Biroq mavjud izohli lug‘atlarda leksik-semantik munosabatlar ba’zan qisman yoki soddalashtirilgan shaklda yoritiladi. Ayniqsa, kontekstual farqlar, stilistik nozikliklar va fe’lning ekspressiv funksiyalari to‘liq aks etmasligi tilning ko‘p qatlamli mazmunini yetarli darajada ifodalashga to‘sqinlik qiladi.

Kelgusida lug‘atlarni takomillashtirish maqsadida leksik-semantik tarmoqlarning grafik ifodalanishi (masalan, so‘zlararo bog‘lanish diagrammalari), shuningdek, pragmatik va stilistik tavsiflarning chuqurlashtirilishi zarur. Bu yondashuv foydalanuvchilarga tilning semantik tizimini yanada qulay va samarali o‘zlashtirish imkonini beradi.

Xulosa. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, xulq-atvor fe’llari semantikasidagi leksik-semantik munosabatlarning lug‘at ta’riflarida izchil va tizimli aks etishi tilning leksik boyligini anglashda muhim ahamiyatga ega. Sinonimiya, antonimiya, giponimiya va giperonimiya kabi munosabatlar fe’l ma’nosining to‘liqroq va tizimli yoritilishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, funksional va kontekstual jihatlarni kengroq ochib berish lug‘atlarning amaliy ahamiyatini oshiradi hamda til o‘rganish samaradorligini kuchaytiradi.

Bundan tashqari, lug‘at ta’riflarida funksional va kontekstual jihatlarning kengroq yoritilishi uning amaliy qiymatini oshiradi, chunki leksik-semantik munosabatlar til birliklarining real nutqdagi qo‘llanilishi va kommunikativ imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli izohli lug‘atlarning tarkibi va metodikasini takomillashtirish, leksik-semantik munosabatlarni interaktiv hamda grafik formatlarda — diagramma yoki tarmoq ko‘rinishida — ifodalash zamonaviy lug‘atshunoslikning muhim istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunday yondashuv til o‘rganuvchilar, tadqiqotchilar va tarjimonlar uchun lug‘atdan foydalanishni yanada qulay va samarali qiladi hamda tilning semantik va kommunikativ imkoniyatlarini chuqurroq o‘rganishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev, M. (2005). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent: Fan.
2. Karimov, A. (2010). Xulq-atvor fe’llarining semantikasi. Tilshunoslik jurnali, 3(2), 45-53.
3. Nuriddinova, L. (2018). Lug‘atshunoslik va lingvistik normativlik. Toshkent: O‘qituvchi.
4. Rasulova, D. (2016). Lingvokommunikativ funksiyalar va ularning lug‘atshunoslikdagi aks ettirilishi. Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi.
5. Tursunov, S. (2012). O‘zbek tilida pragmatika va funksional semantika. Toshkent: Fan va texnologiya.
6. Shodiyev, R. (2019). Xulq-atvor fe’llari va ularning kontekstual foydalanilishi. Tilshunoslik masalalari, 5(1), 112-118.
7. Yusupov, A. (2014). Izohli lug‘atlar tahlilidagi metodologik muammolar. Til va adabiyot, 4, 34-42.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 81'373:159.9

BARDOSHLILIK TUSHUNCHASINING LINGVISTIK IFODALANISHI VA KOMMUNIKATIV FUNKSIYALARI

Isroilova O'g'iloy Isroilovna, Qarshi davlat universiteti doktoranti

LINGUISTIC REPRESENTATION AND COMMUNICATIVE FUNCTIONS OF THE CONCEPT OF TOLERANCE

Isroilova O'g'iloy Isroilovna, Doctoral Student, Karshi State University

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ И КОММУНИКАТИВНЫЕ ФУНКЦИИ ПОНЯТИЯ ВЫНОСЛИВОСТИ

Исроилова Угилой Исроиловна, докторант, Каршинский государственный университет

https://orcid.org/0009-0008-4765-0365
e-mail:isroilovaugiloy@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada bardoshlilik tushunchasining o'zbek tilidagi lingvistik ifodalanishi va uning kommunikativ funksiyalari o'rganildi. Tadqiqot natijalari bardoshlilik so'zining leksik, frazeologik hamda metaforik shakllarda ifodalanganini, shuningdek, uning nutqdagi motivatsion, normativ va ijtimoiy vazifalarini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv tilshunoslikda bardoshlilik fenomenini chuqurroq anglashi va amaliy sohalarda qo'llanilishini ta'minlashga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *bardoshlilik, lingvistik ifodalanish, kommunikativ funksiyalar, metafora, frazeologiya.*

Abstract: *The article explores the linguistic expressions of the concept of "resilience" in the Uzbek language and its communicative functions. The research findings reveal that the term "resilience" is manifested in lexical, phraseological, and metaphorical forms, and performs motivational, normative, and social functions in discourse. This approach facilitates a deeper understanding of the resilience phenomenon in linguistics and its practical applications.*

Keywords: *resilience, linguistic expression, communicative functions, metaphor, phraseology.*

Аннотация: *В статье исследуются лингвистические выражения понятия «выносливость» в узбекском языке и его коммуникативные функции. Результаты показывают, что термин «выносливость» представлен в лексических, фразеологических и метафорических формах, а также выполняет мотивационные, нормативные и социальные функции в речи. Такой подход способствует углубленному пониманию феномена выносливости и его практическому применению в лингвистике.*

Ключевые слова: *выносливость, лингвистическое выражение, коммуникативные функции, метафора, фразеология.*

Kirish. Bardoshlilik - inson va jamiyatning turli qiyinchiliklarga, stressga, muammolarga qarshi kurashish, moslashish va tiklanish qobiliyatini anglatuvchi konseptdir[1]. Bu tushuncha so'nggi o'n yilliklarda psixologiya, ijtimoiy fanlar, ekologiya va boshqa sohalarda keng o'rganilmoqda. Biroq, bardoshlilik fenomeni tilshunoslik, xususan, lingvistik ifodalanishi va kommunikativ funktsiyalari nuqtayi nazaridan hali to'liq tadqiq qilinmagan.

[1] Nuriddinova, L. (2018). Lingvokommunikatsiya va pragmatika. Toshkent: O'qituvchi.b -87.

Til, inson tajribalari va dunyoqarashini shakllantiruvchi vosita sifatida, bardoshlilik tushunchasining semantik va pragmatik jihatlarini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Shu bois, ushbu maqola maqsadi — bardoshlilik tushunchasining o‘zbek tilidagi lingvistik ifodalanishini o‘rganish va uning kommunikativ funktsiyalarini aniqlashdan iborat.

Lingvistik tadqiqotlar jarayonida bardoshlilik tushunchasining o‘ziga xos leksik, frazeologik va metaforik ifodalari aniqlanadi, ularning nutqdagi o‘rni va kommunikativ vazifalari tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu fenomenning kontekstga bog‘liqligi va stilistik xususiyatlari o‘rganilib, bardoshlilik tushunchasining turli nutq sharoitlarida qanday o‘zgarib borishi darajasi ko‘rib chiqiladi[2]. Bu yondashuv tilshunoslikda bardoshlilik fenomenini yanada chuqur kontekstda anglash va amaliy sohalarga tatbiq etishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Materiallar va usullar. Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy o‘zbek tilidagi adabiy, publitsistik va rasmiy-uslubiy matnlar tanlandi. Shuningdek, ommabop lug‘atlar, texnik va fanlararo matnlar tahlil qilindi.

Metodologik asos sifatida semantik tahlil, pragmatik yondashuv, kontekstual tahlil va korpus lingvistikasi usullari qo‘llanildi. Lingvistik ifodalar-frazeologik birikmalar, metaforik va metonimik konstruksiyalar, semantik sohalar orqali bardoshlilik fenomeni o‘rganildi. Nutqning kommunikativ vazifalariga ko‘ra, bardoshlilik tushunchasi qanday mazmunda va qaysi situatsiyalarda ishlatilishi ham tadqiq etildi[3].

Tadqiqotda bardoshlilik tushunchasining lingvistik ifodalanishini chuqur o‘rganish uchun turli adabiy janrlar va uslubiy yo‘nalishlardagi matnlar — adabiy asarlar, publitsistik maqolalar, shuningdek, rasmiy hujjatlar tanlab olindi. Bundan tashqari, o‘zbek tilining ommabop izohli lug‘atlari hamda texnik va fanlararo sohalarga oid matnlar tahlil qilindi. Bunday keng qamrovli materiallar bardoshlilik fenomenining turli kontekstlar va sohalardagi lingvistik namoyon bo‘lishini ko‘rsatishga imkon berdi. Metodologik jihatdan, tadqiqotda semantik tahlil orqali ma’no qatlamlari aniqlab berildi, pragmatik yondashuv yordamida tushunchaning nutqdagi funksional roliga e’tibor qaratildi, kontekstual tahlil orqali esa har xil vaziyatlardagi ishlatilish xususiyatlari o‘rganildi. Shuningdek, korpus lingvistikasi usullari bilan lingvistik birliklar — frazeologik birikmalar, metaforik va metonimik konstruksiyalar tahlil qilindi. Ushbu metodlar orqali bardoshlilik tushunchasining leksik-semantik va kommunikativ jihatlari tizimli qayd etilib, ularning til ichidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilindi.

Natijalar. Bardoshlilik tushunchasining leksik-semantik ifodalanishi:

Bardoshlilik o‘zbek tilida turli leksik birliklar va frazeologik birikmalar orqali ifodalanadi. Masalan, “bardosh bermoq”, “chiday bilmoq”, “qiyinchiliklarga dosh berish”, “sabrlilik ko‘rsatmoq” kabi ifodalar bu tushunchaning turli jihatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Ushbu birliklar semantik jihatdan moslashuvchanlik, chidamlilik, sabr-toqat kabi yaqin ma’noli kontseptlarni qamrab oladi.

Metaforik va pragmatik ifodalar:

Bardoshlilik tez-tez metaforik qiyofada ifodalanadi, masalan, “tosh kabi chidamlilik”, “temir yelka” kabi atamalar yordamida uning mustahkamligi va qattiq tabiati ko‘rsatiladi. Pragmatik jihatdan, bardoshlilik tushunchasi ko‘pincha muloqot ishtirokchilari o‘rtasida ruhlantirish va ruhiy yordam beradi.

Kommunikativ funksiyalari:

Bardoshlilik tushunchasi nutqda turli vazifalarni bajaradi: motivatsion-psixologik (katta qiyinchiliklarga qarshi tiklanish uchun kuch beradi), normativ-huquqiy (xulq-atvor me’yorlarini belgilaydi), ijtimoiy (jamiyatda birlashish va qo‘llab-quvvatlash tamoyillarini uyg‘unlashtiradi) va boshqalar. Bu tushuncha

[2] Nuriddinova, L. (2018). Lingvokommunikatsiya va pragmatika. Toshkent: O‘qituvchi.b -58.

[3]Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.p- 98.

ko‘proq og‘zaki va yozma nutqda vaziyatga qarab mos holda ishlatiladi[4].

Kontekstual va stilistik farqlilik:

Bardoshlilik atamalarining nutqdagi ishlatilishi kontekstga bog‘liq bo‘lib, rasmiy-jurnalistik matnlarda aniq va tushunarli bo‘lsada, badiiy asarlarda ko‘proq obrazli, estetik ifodalar bilan boyitiladi.

Muhokama. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bardoshlilik tushunchasi lingvistik jihatdan ko‘p qirrali bo‘lib, uning ifodalanish usullari va kommunikativ vazifalari aqliy madaniyat va jamiyat qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Til orqali ifodalangan bardoshlilik fenomeni insonlar o‘rtasidagi muloqotda motivatsiya va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Bundan tashqari, bardoshlilik mavzusi lingvistik tadqiqotlarda yanada chuqurroq va sistematik yoritilishi lozim. Masalan, frazeologik birliklar, metafora va metonimiya tizimlari, shuningdek, pragmatik kontekstlarda bardoshlilikning roli keng o‘rganilishi zarur. Bu esa tilshunoslikning amaliy va nazariy jihatlarini boyitadi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bardoshlilik tushunchasi lingvistik nuqtai nazardan ko‘p qirrali xususiyatga ega bo‘lib, uning ifodalanish tarzlari va kommunikativ vazifalari insonning aqliy madaniyati hamda jamiyatning qadriyatlari bilan uzviy bog‘liqdir. Til vositasi bilan ifodalangan bardoshlilik fenomeni shaxslar o‘rtasida muloqotni jonlantirish, motivatsiya berish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, bardoshlilik mavzusining lingvistik tadqiqotlarda yanada chuqur, tizimli va keng ko‘lamda yoritilishi zarurati mavjud. Jumladan, frazeologik birliklar, metafora va metonimiya kabi lingvistik vositalar hamda pragmatik kontekstlarning bardoshlilik fenomenidagi roli kengroq o‘rganilib, tahlillari chuqurlashtirilishi lozim. Bunday yondashuv tilshunoslik fanining nazariy va amaliy imkoniyatlarini sezilarli darajada boyitib, sohani yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Maqolada bardoshlilik tushunchasining lingvistik ifodalanishi va uning kommunikativ funksiyalari o‘rganildi. Bardoshlilik o‘zbek tilida turli lexema va frazeologik birliklar yordamida, ko‘pincha metaforik va pragmatik kontekstlarda ifodalanadi. Uning kommunikativ funksiyalari asosan motivatsion, normativ va ijtimoiy yo‘naltirilgan bo‘lib, muloqot jarayonida muhim o‘rin tutadi. Kelajakda bardoshlilik tushunchasini lingvistik tahlil qilishni chuqurlashtirish uchun korpus asosidagi tadqiqotlar, hamda til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil etuvchi tadqiqotlar rivojlantirilishi muhimdir.

Maqolada bardoshlilik tushunchasining lingvistik ifodalanishi hamda uning kommunikativ funksiyalari atroflicha o‘rganildi. O‘zbek tilida bardoshlilik ko‘plab lexema va frazeologik birliklar orqali ifodalanadi va ko‘proq metaforik hamda pragmatik kontekstlarda yuzaga chiqadi. Ushbu tushunchaning kommunikativ funksiyalari esa asosan motivatsion, normativ hamda ijtimoiy yo‘nalishlarda namoyon bo‘lib, muloqot jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Kelgusida bardoshlilik konseptini yanada chuqurroq lingvistik tahlil qilish uchun korpus asosida olib boriladigan tadqiqotlar va til hamda madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishga qaratilgan izlanishlar amalga oshirilishi zarur, bu esa sohaning ilmiy rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev, M. (2005). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent: Fan.
2. Karimov, A. (2010). Psixologiya va tilning refleksiyasi. Tilshunoslik jurnali, 3(2), 45-53.
3. Nuriddinova, L. (2018). Lingvokommunikatsiya va pragmatika. Toshkent: O‘qituvchi.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
5. Tursunov, S. (2012). O‘zbek tilida pragmatika va funksional semantika. Toshkent: Fan va texnologiya.

[4] Karimov, A. (2010). Psixologiya va tilning refleksiyasi. Tilshunoslik jurnali, 3(2), 45-53.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 82.09:398.9:81'373

FUNCTIONAL ROLE AND STYLISTIC FEATURES OF PHYTOMORPHIC COMPONENTS IN UZBEK PROVERBS

Nekboeva Rano Zokirovna, Senior teacher, University of Economics and pedagogy

https://orcid.org/0009-0002-4778-9953
e-mail: ranonekboyeva@gmail.com

O'ZBEK MAQOLLARIDA FITOMORFIK KOMPONENTLARNING FUNKSIONAL ROLI VA STILISTIK XUSUSIYATLARI

Nekboeva Rano Zokirovna, katta o'qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ РОЛЬ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФИТОМОРФНЫХ КОМПОНЕНТОВ В УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Некбоева Рано Зокировна, старший преподаватель, Университет экономики и педагогики

Abstract: *This article explores the functional role and stylistic features of phytomorphic components in Uzbek proverbs. Phytomorphic elements-words and phrases related to plants—play a significant role in shaping the semantic depth and expressive power of proverbs. The study employs linguistic and stylistic analysis to examine how plant-based metaphors and symbols contribute to the cultural and communicative functions of Uzbek proverbs. The findings reveal that phytomorphic components enrich proverbs' imagery, enhance their pedagogical value, and reflect the cultural perceptions of nature in Uzbek folklore.*

Key words: *phytomorphic components, Uzbek proverbs, stylistic features, functional role, metaphor, folklore.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek maqollarida fitonim komponentlarning funksional roli va stilistik xususiyatlari o'rganildi. Fitonim elementlari – o'simliklar bilan bog'liq so'z va ifodalar – maqollarning semantik chuqurligi va ekspressiv kuchini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Tadqiqot tilshunoslik va stilistika usullari yordamida fitonim metaforalari va ramzlarining o'zbek maqollarining madaniy va kommunikativ funksiyalariga ta'siri o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, fitonim komponentlar maqollar tasviri boyligini oshiradi, ularning pedagogik ahamiyatini kuchaytiradi va o'zbek xalq ijodiyoti tabiat haqidagi dunyoqarashini aks ettiradi.*

Kalit so'zlar: *fitonim komponentlar, o'zbek maqollari, stilistik xususiyatlar, funksional rol, metafora, folklore.*

Аннотация: *В статье исследуются функциональная роль и стилистические особенности фитонимических компонентов в узбекских пословицах. Фитонимические элементы — слова и выражения, связанные с растениями — играют значительную роль в формировании семантической глубины и выразительной силы пословиц. В исследовании применяются лингвистический и стилистический анализы для изучения вклада растительных метафор и символов в культурную и коммуникативную функции узбекских пословиц. Результаты показывают, что фитонимические компоненты обогащают образность пословиц, усиливают их педагогическую ценность и отражают культурные представления о природе в узбекском фольклоре.*

Ключевые слова: *фитонимические компоненты, узбекские пословицы, стилистические особенности, функциональная роль, метафора, фольклор.*

Introduction. Language is not only a tool for communication but also a repository of cultural values, beliefs, and collective wisdom. Proverbs, as a condensed verbal art form, often use vivid imagery to convey life lessons, norms, and philosophical insights. Within Uzbek folklore, many proverbs contain phytomorphic components — lexical units denoting plants or plant-related elements — which serve as powerful stylistic and semantic tools.

Phytomorphic components function as metaphors embodying qualities such as strength, resilience, beauty, and transience. By embedding these natural images within proverbial expressions, speakers leverage the symbolic meanings associated with plants, thus enriching the communication and cultural relevance of proverbs. This article aims to analyze the functional and stylistic features of phytomorphic components in Uzbek proverbs and examine their role in reflecting cultural attitudes towards nature and human experience.

Literature Review.The study of plant symbolism in language has roots in ethnolinguistics and folklore studies. Works by Lakoff and Johnson (1980) on conceptual metaphor theory provide theoretical underpinnings for understanding how natural elements shape thought and expression[1]. Cruse (1986) explores lexical semantics including the role of metaphor in lexical relations[2].

In the context of Uzbek language, Abdullaev (2005) compiles extensive lexical entries, including plant names and associated idiomatic expressions, while Karimov (2010) emphasizes the semantic richness of proverbs and their archetypal images. Studies in stylistics by Nuriddinova (2018) highlight figurative language's role in communication effectiveness and cultural transmission. However, specific analysis of phytomorphic components in Uzbek proverbs remains under-researched, which this paper seeks to address.

Building upon these foundational studies, this research further explores the intricate relationship between phytomorphic components and their pragmatic functions within Uzbek proverbs. By employing a multidisciplinary approach that integrates linguistic, cultural, and cognitive perspectives, the article investigates how these botanical metaphors not only enhance aesthetic appeal but also serve as mnemonic devices that facilitate the transmission of communal values and wisdom across generations. Moreover, this study considers the role of these proverbs in contemporary Uzbek society, examining how traditional plant symbolism continues to influence modern communication and cultural identity amidst social changes.

Methodology. The research is based on a purposive corpus of approximately 150 Uzbek proverbs containing plant-related terms, gathered from literary sources, folklore collections, and oral traditions.

The methodology comprises:

Linguistic Analysis: Identification and classification of phytomorphic components within the proverbs.

Stylistic Analysis: Examination of metaphorical, metonymic, and symbolic devices connected with plants.

Functional Analysis: Study of the communicative, pedagogical, and cultural functions fulfilled by these proverbs.

Contextual Pragmatics: Consideration of usage in social and situational contexts.

To complement the outlined methodology, qualitative content analysis was also employed to interpret the underlying cultural meanings and values embedded within the proverbs. Additionally, comparative analysis was conducted to contrast the use of phytomorphic components across different genres and regions within Uzbek-speaking communities[3]. This comprehensive approach ensured a nuanced understanding of both the linguistic structures and the socio-cultural significance of plant-related imagery, highlighting how these proverbs operate as dynamic tools for cultural preservation and social communication.

Analysis and Discussion

1. Classification of Phytomorphic Components

The main plant motifs fall into several categories:

Trees: Chinar (plane tree), bodom (almond), yaproq (leaf)

Flowers and herbs: Gul (flower), lola (tulip), barg (leaf)

Fruits and seeds: Meva (fruit), don (grain/seed)

[1] Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.Pp87-154.

[2] Cruse, D. A. (1986). Lexical Semantics. Cambridge University Press.Pp 97-124.

[3] Nuriddinova, L. (2018). Lingvokommunikatsiya va pragmatika. Toshkent: O'qituvchi.B-345.

Each category carries specific connotations. For instance, chinar is a symbol of strength and endurance; gul often relates to beauty and delicacy.

2. Stylistic Features

Phytomorphic components commonly function as metaphors that encode abstract human qualities:

Strength and resilience*: "Chinar kabi mustahkam bo'l" (Be strong like the plane tree).*

Fragility and beauty: *"Gul kabi go'zal bo'l" (Be beautiful like a flower).*

Growth and decay: *"Yaproq singari so'nib ketar" (Withers like a leaf).*

Sound symbolism complements meaning, where alliteration and rhythm enhance memorability.

3. Functional Role

Didactic Function: Proverbs teach social norms via familiar natural imagery. For example*, "Chaqmoq yursa, yokin tutar, bodom yursa, kuyin olar"* (If lightning **strikes, it burns instantly; if almond falls, it bruises), warns about consequences of** actions.

Cultural Preservation: Phytomorphic proverbs encapsulate how Uzbeks perceive and relate to their environment.

Communicative Efficiency: Dense metaphorical language conveys complex ideas succinctly.

4. Cultural Insights

Plants in Uzbek proverbs represent more than flora; they embody values such as patience, honor, and humility, mirroring Central Asian pastoral life and Islamic cultural influences.

Examples of Uzbek Phytomorphic Proverbs

Proverb (Uzbek)	Literal Translation	Function/Meaning
Chinar ko'p bo'lsa, soya ko'p bo'ladi.	If there are many plane trees, there will be much shade.	Community strength in unity
Gulni yomonlash maybulandir.	Blaming a flower is like harming a babe.	Innocence should be protected
Bodom yog'sa, yaxshilik yagona.	When almonds fall, the goodness is singular.	Rare good fortune

Conclusion. Phytomorphic components in Uzbek proverbs are rich stylistic and semantic devices that serve multiple functional roles in cultural communication. They provide vivid imagery that enhances the expressive and pedagogical power of proverbs and mirror Uzbek cultural attitudes toward nature and human character.Future research directions include corpus-based computational analyses for pattern detection, comparative studies with other Turkic languages, and interdisciplinary approaches linking linguistics, anthropology, and ecology. Phytomorphic components in Uzbek proverbs function as multifaceted stylistic and semantic tools that significantly enrich cultural communication. These plant-related elements create vivid and memorable imagery, thereby amplifying both the expressive appeal and the educational value of proverbs. Moreover, they reflect deeply ingrained Uzbek cultural perspectives on nature and human qualities, serving as linguistic mirrors of societal values and environmental awareness. Moving forward, further research could benefit from utilizing corpus-based computational methods to identify patterns and trends within these proverbs, comparative analyses with other Turkic languages to uncover shared and unique features, as well as interdisciplinary studies combining linguistics, anthropology, and ecology to provide a more holistic understanding of the interplay between language, culture, and environment.

References:

1. Abdullaev, M. (2005). O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: Fan.
2. Cruse, D. A. (1986). Lexical Semantics. Cambridge University Press.
3. Karimov, A. (2010). Xulq-atvor fe'llarining semantikasi. Tilshunoslik jurnali, 3(2), 45-53.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
5. Nuriddinova, L. (2018). Lingvokommunikatsiya va pragmatika. Toshkent: O'qituvchi.
6. Sapir, E. (1921). Language: An Introduction to the Study of Speech. Harcourt, Brace.
7. Turner, M. (1987). Death is the Mother of Beauty: Mind, Metaphor, Criticism. University of Chicago Press.
8. Wierzbicka, A. (1992). Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. Oxford University Press.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 811'44

ADABIY MATNLARDA BAHOLOVCHI VOSITALARNING GENDER ASOSIDA NAMOYON BO‘LISHI

Nunnanova Gulshaydo Bekpulatovna, Navoiy davlat universiteti

GENDER BASED REPRESENTATION OF EVALUATIVE TOOLS IN LITERARY TEXTS

Nunnanova Gulshaydo Bekpulatovna, Navoiy State University

ГЕНДЕРНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ОЦЕНОЧНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ

Нуннанова Гулшайдо Бекпулатовна, Навоийский государственный университет

https://orcid.org/0009-0001-2220-064X
e-mail: qulshaydon@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola adabiy matnlarda baholovchi vositalarning gender asosida namoyon bo‘lishini lingvistik tahlil qiladi. Unda baholash kategoriyasining nazariy asoslari, uning gender bilan bog‘liq diskursiv va lingvomadaniy xususiyatlari hamda xorijiy va mahalliy tadqiqotlardagi asosiy xulosalar tizimlashtiriladi. Tadqiqot natijalari baholovchi vositalarning leksik-semantik, frazeologik, sintaktik va madaniy qatlamlarda ifodalanishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *baholash kategoriyasi, gender lingvistikasi, badiiy matn, Appraisal nazariyasi, aksiologiya, lingvomadaniyat, portretlash, stereotip, tarjima.*

Annotation: *This article provides a linguistic analysis of the gender-based manifestation of evaluative devices in literary texts. It systematizes the theoretical foundations of the evaluative category, its discursive and linguacultural characteristics related to gender, and the main conclusions of foreign and domestic research. The results of the study show that evaluative devices are expressed in lexical-semantic, phraseological, syntactic, and cultural layers.*

Keywords: *appraisal category, gender linguistics, literary text, Appraisal theory, axiology, linguistic culture, portrayal, stereotype, translation.*

Аннотация: *В данной статье представлен лингвистический анализ гендерного проявления оценочных средств в литературных текстах. Систематизированы теоретические основы оценочной категории, её дискурсивные и лингво культурные характеристики, связанные с гендером, а также основные выводы зарубежных и отечественных исследований. Результаты исследования показывают, что оценочные средства выражаются в лексико-семантическом, фразеологическом, синтаксическом и культурном слоях.*

Ключевые слова: *категория оценки, гендерная лингвистика, литературный текст, теория оценки, аксиология, языковая культура, изображение, стереотип, перевод.*

Kirish. Tilshunoslikda baholash hodisasi matnning oddiy “ijobiy” yoki “salbiy” ranglanishi bilangina cheklanmaydi; u muallif yoki personajning voqelik, inson, xulq, estetik sifat, ijtimoiy norma va qadriyatga nisbatan pozitsiyasini ifodalaydi. Shu bois baholash adabiy matnning mazmuniy qatlamigina emas, balki uning ideologik, emotsional va kommunikativ tuzilishini ham belgilaydi. Klassik diskursshunoslikda baholash so‘zlovchi yoki yozuvchining munosabati, hissiyoti va qadriyat tizimini namoyon qiluvchi keng kategoriya sifatida talqin qilinadi; baholash nazariyasida esa u “munosabatni”, “nuqtai-nazarni” va “intensivlikni” baholash kabi bo‘linmalar orqali yanada aniqlashtiriladi. Aynan shu nuqtada gender masalasi markazga chiqadi: kim baholayapti, kim baholanayapti, qaysi ijtimoiy me’yor asosida baho berilyapti va bu baho matnda qanday tabiiylashtirilmoqda, degan savollar adabiy tahlil uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Gender va til o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlashda dastlab Robin Lakoff [1] ning ishlari katta ta’sir ko‘rsatdi: u ayollar nutqida muloyimlik, ehtiyotkorlik, yumshatish va ayrim emotsional leksik vositalar ko‘proq uchrashini ko‘rsatgan edi. Keyingi bosqichda Deborah Tannen [2] bu farqlarni “kamchilik” emas,

balki kommunikativ uslub tafovuti sifatida talqin qildi. Yana keyinroq Judith Butler [3] va til-gender tadqiqotlarining tanqidiy yo‘nalishi genderni tayyor biologik mohiyat emas, balki ijtimoiy-diskursiv performativlik sifatida ko‘ra boshladi; bu esa adabiy matndagi genderga oid baholashni turg‘un “erkakona” va “ayolona” belgilar yig‘indisi emas, balki takroriy, kontekstual va ideologik amaliyot sifatida o‘qishga imkon berdi. Shu tariqa gender nazariyasi adabiy matnning baholovchi qatlamini talqin qilishda statik tiplashtirishdan dinamik diskursiv tahlilga o‘tdi[4].

Zarina Xojieva [5] badiiy matnni gender nuqtayi nazaridan lingvomadaniy yondashuv asosida tahlil qilish zarurligini ko‘rsatib, ayniqsa portretlash vositalarida gender stereotiplari kuchli mujassamlanishini ta’kidlaydi. Gulxumor Yusupova [6] esa mahalliy gender tilshunosligining nazariy asoslarini umumlashtirar ekan, o‘zbek tadqiqotchilari orasida hurmat, xushmuomalalik, ayollar nutqi, genderga oid maqollar va tarjima masalalariga e’tibor kuchayganini qayd etadi. Demak, mavzuning dolzarbligi ikki omil bilan belgilanadi: birinchidan, adabiy matndagi baholash vositalari gender mafkurasini yashirin tarzda ishlab chiqaradi; ikkinchidan, o‘zbek tilshunosligida bu masala bo‘yicha alohida izlanishlar ko‘paygan bo‘lsa-da, ularni yagona metodologik modelda tizimlashtirish hali yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Mazkur maqolaning tadqiqot savoli shundan iborat: adabiy matnlarda baholovchi vositalar gender asosida qanday lisoniy, stilistik va diskursiv shakllarda namoyon bo‘ladi? Shunga mos ravishda vazifalar quyidagicha belgilandi: baholash kategoriyasining nazariy modelini aniqlashtirish; xorijiy tadqiqotlarda gender va baholashning qanday qo‘shilib tahlil qilinganini ko‘rsatish; mahalliy izlanishlarning kuchli va zaif tomonlarini ochish; hamda adabiy matn uchun mos integrallashgan tahlil modelini taklif etish[7].

Metodologiya. Tahlil qilish maqsadida manba sifatida 1973–2025 yillar oralig‘idagi nazariy, empirik va metodologik ishlar tanlandi. Tanlovda uch toifa ustuvor bo‘ldi: birinchisi, baholash va appraisal nazariyasining asosiy manbalari; ikkinchisi, gender va baholovchi tilning adabiy matn, tarjima, kitob taqrizi hamda boshqa yaqin janrlardagi tatbiqiga doir xorijiy tadqiqotlar; uchinchisi, o‘zbek tilshunosligida gender, aksiologiya, konnotatsiya, estetik baho va badiiy matn talqiniga oid mahalliy ishlar. Manbalarni tanlashda nashrning ilmiy maqomi, ochiq kirish imkoniyati hamda mavzuga to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqadorligi mezon sifatida olindi. Asosiy platformalar orasida mahalliy elektron ilmiy jurnallar, universitet kutubxonalari, xalqaro nashriyotlar va ochiq ilmiy ma’lumotlar bazalaridan foydalanildi[8].

Tahlil bir nechta bosqichda amalga oshirildi. **Dastlab, baholashning nazariy kategoriyasi sifatida “munosabat”ning uch asosiy komponenti — hissiy baholash, axloqiy baholash va estetik baholash — alohida ajratildi**; so‘ngra bular genderga aloqador adabiy holatlarda qaysi birliklar orqali yuzaga chiqishi kuzatildi. Ikkinchi bosqichda baholovchi vositalar besh sathga bo‘lindi: leksik-semantik vositalar, frazeologik va konnotativ birliklar, modal-sintaktik shakllar, portretlash va tavsiflash vositalari, tarjimadagi qayta-baholash strategiyalari. Nihoyat, xorijiy va mahalliy ishlardan olingan xulosalar qiyosiy tarzda umumlashtirildi. Bu yondashuv genderni muallifning biologik jinsiga qaram bir hodisa sifatida emas, balki matn ichida rollar, munosabatlar va qadriyatlar orqali shakllanadigan semantik-pragmatik hodisa sifatida ko‘rishga yordam berdi.

Natijalar. Tahlilning birinchi natijasi shundan iboratki, adabiy matnda genderga oid baholash, eng avvalo, nazariy jihatdan ikki ustunga tayangan holda tushuntiriladi: umumiy diskursiy baholash nazariyasi va gender lingvistikasi. Susan Hunston [9] va Geoff Thompson [10] tahriridagi tadqiqotlar baholashni yozuvchi yoki so‘zlovchining munosabati, hissiyoti va qadriyat tizimini ifodalovchi keng kategoriya deb belgilaydi; J. R. Martin [11] hamda P. R. R. White [12] esa bu tizimni Appraisal modeli orqali konkretlashtiradi. Adabiy matn uchun ayniqsa **axloqiy va estetik baholash** muhimdir: birinchisi personajning xulqi, axloqiy maqomi yoki ijtimoiy me’yorlarga mosligini baholasa, ikkinchisi uning tashqi ko‘rinishi, predmetlar, makon va estetik effektni baholaydi. Shunday ekan, genderga oid baholovchi til nafaqat “ayol” va “erkak”ga xos birliklar yig‘indisi, balki kimga nisbatan qaysi me’yor ishga tushirilayotganini ko‘rsatuvchi ideologik mexanizm hisoblanadi. Xorijiy tadqiqotlar rivojlanishida esa bu masalaga uch tomonlama yondashuv mavjud. Birinchi bosqichda Lakoff [13] ayollar nutqidagi yumshatish, ehtiyotkorlik, “tag question”, kuchsizroq qat’iyat va hissiy-sifatlash tanlovni ko‘rsatadi; bu adabiy qahramonlarning tilida “femininlik”ni yasash usullarini anglash uchun muhim boshlang‘ich nuqta bo‘lib xizmat qiladi. Ikkinchi bosqichda Tannen [14] ayol va erkak uslublarini qarama-qarshi baholovchi iyerarxiya emas, balki turlicha interaktiv strategiyalar sifatida talqin qiladi. Uchinchi bosqichda Butlerning [15] tanqidiy feministik tilshunoslik genderni diskursda qayta-qayta “ijro etiladigan” tuzilma sifatida tahlil qiladi; bunday qarash adabiy matndagi baholash

vositalarini biologik jinsga qattiq bog‘lash emas, balki ijtimoiy rol, hokimiyat va ideologiya bilan birga o‘qishni talab qiladi. Natijada zamonaviy yondashuv “ayollar doim shunday gapiradi” yoki “erkaklar doim shunday baholaydi” degan mohiyatga asoslangan shakldan uzoqlashadi.

Empirik xorijiy tadqiqotlarda esa genderga oid baholovchi vositalarning adabiy va yarim-adabiy janrlarda qanday ishlashini aniqroq ko‘rsatadi. Jun Tang [16] tarixiy roman tarjimalarida seksizm va gender stereotiplari baholovchi til vositalari yordamida qayta ishlab chiqarilishini ko‘rsatadi; bu yerda ayniqsa axloqiy baholash va estetik baholash vositalari muhim rol o‘ynaydi. Siti Nuraisiah [17] va hammualliflar *Gone Girl* tarjimasida baholovchi munosabatning tarjima texnikasi sababli yumshashi yoki kuchayishini ko‘rsatgan; ularning natijasiga ko‘ra, ayrim holatlarda tarjimon seksistik bahoni “neytrallashtirishi” mumkin, boshqa holatlarda esa yangi ideologik ohang hosil bo‘ladi. Gender muammolar mavzusiga bag‘ishlangan boshqa tadqiqotda esa estetik baholash yordamida qahramonga nisbatan berilgan bahoning tarjimada ma’no siljishi bilan o‘zgarishi ko‘rsatilgan. Bu natijalar adabiy matnda genderga oid baholash faqat original matn muammosi emas, balki tarjima jarayonida ham faol ravishda qayta yoziladigan hodisa ekanini bildiradi[18].

Xorijiy empirik tadqiqotlarning yana bir muhim qatlami baholashning janrlararo taqsimotini ko‘rsatadi. Ali Hashemi [19], Fatemeh Mahdavirad [20] va hammualliflar kitob taqrizlarida erkak va ayol mualliflarning estetik baholash resurslaridan foydalanishini qiyoslab, ikkala guruh ham munosabatni, fikrni va intensivlikni baholashdan faol foydalansa-da, erkak mualliflar ayrim janrlarda bu vositalarni ko‘proq ishlatishini qayd etadilar. Hashemi va Mahdaviradning keyingi fikricha munisabatni baholash resurslari eng yuqori ulushni egallashi, estetik baholash esa ayniqsa faol bo‘lishi aniqlangan. Bu natijalar bevosita badiiy matnga taalluqli bo‘lmasa-da, genderga doir baholovchi farqlar janrdan va diskursiv vazifadan kuchli ta’sir olishini ko‘rsatadi. Demak, adabiy matnni tahlil qilishda jinsdan ko‘ra janr, personaj pozitsiyasi, narrativ strategiya va ijtimoiy me’yorni birgalikda ko‘rish metodologik jihatdan to‘g‘riroq bo‘ladi.

Mahalliy olimlar tadqiqotlari bu masalaga ko‘proq lingvomadaniy va aksiologik rakursdan yondashadi. Xojieva [21] badiiy matnda gender reprezentatsiyasining asosiy maydoni sifatida portretlashni ko‘rsatadi: tashqi ko‘rinish, kiyim, mimika, xulq va hissiy tavsiflar gender stereotiplarini eng ko‘p jamlaydigan verbal qatlam sifatida talqin qilinadi. Uning tahlilida ayol portreti ko‘pincha hissiy-estetik epitetlar orqali, erkak portreti esa ijtimoiy-irodaviy va tashqi-funktsional belgilar orqali qurilishi ko‘rsatiladi; ayni paytda zamonaviy matnda stereotip buzilishi, ya’ni ayol obraziga “erkakona” belgilar yuklanishi ham kuzatiladi. Yusupova [22] esa o‘zbek gender tilshunosligida maqollar, ayollar nutqi, hurmat kategoriyasi, genderga oid tarjima va qiyosiy tilshunoslikka oid ishlarga qiziqish kuchayganini ta’kidlaydi. Bu esa mahalliy ilmiy makonda gender va baholash bir-biridan ajralmas tarzda o‘rganila boshlaganini ko‘rsatadi.

Mahalliy tadqiqotlarning ikkinchi yo‘nalishi aksiologiya va konnotatsiya bilan bog‘liq. Zahro Islomova [24] o‘zbek tilshunosligida aksiologik birliklarning o‘rganilish darajasi, holati va muammolarini ko‘rib chiqib, bu soha hali kengayish bosqichida ekanini qayd etadi. Dilnoza Boymatova[25] esa aksiologik modallikni subyektiv baholashning alohida turi sifatida ko‘rib, murakkablashgan sodda gaplar misolida baholovchi mazmunning formal ifoda vositalari hali yetarlicha maxsus tadqiq qilinmaganini ko‘rsatadi. Frazeologik birliklarga bag‘ishlangan mahalliy izlanishlar esa konnotatsiya va baholashning bir-biriga yaqinligini ta’kidlashadi: frazeologizm nomlash bilan birga his-tuyg‘u, ijtimoiy munosabat va qiymatni ham uzatadi. Demak, genderga oid baholashni o‘zbek adabiy matnida faqat sifatlar yoki epitetlardan emas, balki ibora, modal konstruktsiya va stereotipik shakllardan ham qidirish lozim[26].

Mahalliy doirada genderning badiiy tarjimada ifodalanishi ham alohida yo‘nalishga aylangan. T. Alimov [27] ning fikriga asosan gender omilining tarjima natijasiga ta’sirini, badiiy asarda qahramonlar haqidagi stereotiplar va noverbal kuzatuvlarning tarjimada qay darajada saqlanishini ko‘rsatadi. Shuningdek, Munojot Abdullayeva [28] gender komponentli maqollarda simmetriya va assimetriyani ko‘rsatib, til tizimida gender bahosining qoliplashgan shakllarini ochib beradi. Bunday tadqiqotlar adabiy matn tahliliga bevosita tatbiq etilganda, personaj nutqi va muallif izohlarida paydo bo‘ladigan “tayyor” ijtimoiy me’yorlar repertuarini aniqlashga yordam beradi. Ya’ni gender bahosi faqat individual ifoda emas, balki tilda oldindan mavjud bo‘lgan ijtimoiy shakllarning badiiy kontekstda faollashuvi hamdir.

Tahlilning yakuniy sintezi shuni ko‘rsatdiki, adabiy matnlarda baholovchi vositalarning gender asosida namoyon bo‘lishi kamida besh ko‘rinishda sodir bo‘ladi. Birinchisi, leksik-estetik baho: go‘zal,

muloyim, nozik, qo‘pol, qat’iy, sovuqqon kabi birliklar jinsga oid stereotip bilan birikadi. Ikkinchisi, axloqiy-hulqiy baho: vafodor, uyatchan, mag‘rur, kuchli, yengiltak, andishali, shafqatsiz kabi sifatlar personajning genderlashgan ijtimoiy maqomini yasaydi. Uchinchisi, frazeologik-konnotativ baho: maqollar, iboralar va tayyor formulalar ayol va erkakka doir qadriyatlarni tabiiymisoli ko‘rsatadi. To‘rtinchisi, modal-sintaktik baho: yumshatish, ehtimollash, buyruqning bilvositaligi, so‘roq-baholash konstruktsiyalari orqali ayollik sifati yoki maskulinnlik taassuroti yaratiladi. Beshinchisi, tarjimaviy baho: asli matndagi gender stereotipi tarjimada kuchayishi, yumshashi yoki ideologik jihatdan qayta yozilishi mumkin. Shu ma’noda genderga oid baholovchi vositalar adabiy matnda bir nuqtaga to‘plangan hodisa emas, balki ko‘p qavatli semantik-pragmatik tarmoqdir[29].

So‘nggi yillarda mahalliy tadqiqotlarda estetik baho omilining qiyosiy tahlili ham paydo bo‘layotgani diqqatga sazovor. Sh.A. Muxammadiyeva ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida estetik baho omilining lingvomadaniy xususiyatlarini solishtirib, ingliz adabiyotida baho ko‘proq individualizm va ichki erkinlik, o‘zbek adabiyotida esa milliy va axloqiy qadriyatlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bu xulosa bizning mavzuga ham bevosita daxldor: genderga oid baholash ham aynan shu madaniy differensial fon ustida shakllanadi. Masalan, ayol obrazining “go‘zalligi” bir madaniyatda estetik noziklik bilan, boshqasida esa ma’naviy poklik yoki andisha bilan biriktirilishi mumkin. Demak, gender bahosini universal lingvistik formula emas, balki madaniy selektsiya, tarixiy tajriba va narrativ an’ana bilan aloqador holda talqin qilish zarur[30].

Muhokama. Olingan natijalar bir muhim metodologik xulosaga olib keladi: adabiy matnda genderga oid baholashni faqat “erkaklar nutqi” va “ayollar nutqi”ning tayyor ro‘yxati orqali tushuntirish yetarli emas. Lakoff modeli muhim tarixiy boshlanish nuqtasi bo‘lsa-da, u ko‘proq til birliklarining tashqi ko‘rinishiga e’tibor beradi; Tannen modeli esa kommunikativ uslubni tushuntiradi, biroq stereotipning adabiy ideologiyaga aylanish mexanizmini to‘liq ochmaydi. Butlerning tanqidiy gender nazariyasi bu bo‘shliqni to‘ldirib, genderni matn ichida diskursiv-amaliyot sifatida o‘qishni taklif qiladi. Appraisal nazariyasi esa aynan shu diskursiv amaliyotni tahlil qilish uchun qulay apparat beradi: kimni kim qanday axloqiy, hissiy yoki estetik mezon asosida baholamoqda degan savolga javob beradi[31].

Xorijiy va mahalliy ishlarning qiyosiy ko‘rinishi ham qiziqarli. Xorijiy tadqiqotlarda estetik baholash ko‘pincha miqdoriy va korpusga asoslangan yoki hech bo‘lmasa aniq kategoriyalar bilan ishlovchi vosita sifatida tatbiq etiladi. Mahalliy ishlar esa ko‘proq lingvomadaniy, stilistik va semantik sharhga tayangan. Bu farqni zaiflik deb emas, ikki metodik maktabning afzalligi deb ko‘rish maqsadga muvofiq: xorijiy model bizga kategoriya, belgilash va qiyoslash aniqligini beradi; mahalliy model esa hurmat, andisha, uyat, estetik poklik, ma’naviyat singari milliy qadriyatlarning matnga qanday kirishini tushunishga yordam beradi. Muammo shundaki, bu ikki yo‘nalish hali to‘liq birlashtirilmagan. Aynan shu integratsiya o‘zbek adabiy matnlarida genderga oid baholovchi tizimni yanada chuqurroq ochishi mumkin[32].

Mahalliy tadqiqotlarning yana bir cheklovi shundaki, ko‘p ishlar genderni umumiy nazariy tushuncha darajasida sharhlaydi, biroq muallif, so’zlovchi, personaj va tarjimon ovozlarini bir-biridan qat’iy ajratmaydi. Holbuki, adabiy matnda baholash bir markazli emas: muallifning ironik bahosi personajning o‘zini o‘zi baholashi bilan mos kelmasligi mumkin; narratorning tavsifi esa jamiyat stereotipini ko‘rsatishi, ammo muallif pozitsiyasini emas, balki uni tanqid qilishni anglatishi mumkin. Tarjima bu murakkablikni yanada oshiradi. Shuning uchun kelgusida o‘zbek adabiy matnlarini tahlil qilishda kamida to‘rt ovozni — muallif, narrator, personaj va tarjimon — alohida qatlam sifatida belgilash zarur.

Shuningdek, mavjud izlanishlar ko‘pincha ayol va erkakni ikki qutbli modelda ko‘radi. Biroq zamonaviy adabiyotda gender, sinf, yosh, maqom, oilaviy rol, kasb va madaniy kapital bir-biri bilan kesishib ketadi. Shu sababli baholovchi vositalarning gender asosida namoyon bo‘lishi ko‘pincha “sof jinsiy farq” emas, balki institutsional hokimiyat, axloqiy me’yor va madaniy ierarxiyaning tilga ko‘chgan shaklidir. Mahalliy lingvistika bu yo‘nalishda allaqachon aksiologiya, konnotatsiya va hurmat kategoriyasi orqali muhim poydevor yaratgan; endi bu poydevorga korpus tahlili, annotatsiya va intersub’ektiv pozitsiyalash metodlari qo‘shilsa, adabiy gender bahosining ancha mukammal shakli hosil bo‘ladi.

Xulosa. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, adabiy matnlarda baholovchi vositalarning gender asosida namoyon bo‘lishi ko‘p qatlamli hodisadir. U leksik epitetlardan tortib frazeologizm, modal konstruktsiya, portretlash, estetik tavsif va tarjimaviy qayta yozuvgacha bo‘lgan keng diapazonda yuzaga chiqadi.

Xorijiy olimlar baholovni tizimli estetik baholash modeli orqali tahlil qilib, gender farqlarining janr, kontekst va diskursiv vazifaga bog‘liqligini ko‘rsatgan bo‘lsalar, mahalliy tadqiqotchilar badiiy matndagi gender stereotipi, hurmat, xushmuomalalik, aksiologiya va milliy qadriyatlar o‘zaro bog‘liqligini ochib bergan. Eng muhim xulosa shuki, genderga oid baholashni hissiy “erkakona” yoki “ayolona” til deb emas, balki ijtimoiy norma, obraz qurilishi va madaniy ideologiya tilga aylangan nuqta sifatida qarash kerak.

Ushbu tadqiqot nazariy hamda amaliy jihatdan ikki muhim tavsiyani taqdim etadi. Birinchisi, o‘zbek adabiy matnlarini kelgusida estetik baholash nazariyasi asosida maxsus belgilangan korpuslarda o‘rganish lozim. Ikkinchisi, gender bahosini tadqiq etishda muallif, narrator, personaj va tarjimon ovozlarini alohida ko‘rish zarur. Faqat shunda badiiy matn ichida yashirin ishlayotgan qadriyatlar, stereotiplar va qarshi-stereotiplar tizimi aniqroq ko‘rinadi. Demak, adabiy matnda baholovchi vositalarning gender asosida namoyon bo‘lishi tilshunoslik, adabiyotshunoslik va tarjimashunoslik kesishgan nuqtadagi dolzarb ilmiy muammo bo‘lib qolaveradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayeva M. Ingliz, o‘zbek va rus tillarida gender komponentli maqollarning assimetrik va simmetrik xususiyatlari // O‘zbekistonda xorijiy tillar. — 2024. — 10-jild, № 3 (56). — B. 81–94. — DOI: 10.36078/1720528644.
2. Alimov T. Badiiy tarjimada gender aspektining qiyosiy tipologik tadqiqi. — Samarqand: Samarqand davlat pedagogika instituti elektron kutubxonasi, 2024. — Monografiya.
3. Boymatova D. Semantics and Pragmatics of Axiological Modality Expressed in Complex Simple Sentences // Current Research Journal of Philological Sciences. — 2022. — Vol. 3, № 5. — P. 1–5. — DOI: 10.37547/philological-crjps-03-05-01.
4. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. — New York: Routledge, 1990. — 272 p.
5. Hashemi A., Mahdavirad F. A cross-cultural, cross-disciplinary, and cross-gender study on Appraisal resources in PhD dissertation abstracts: Martin & White’s (2005) Appraisal Theory in focus // Heliyon. — 2023. — Vol. 9, № 11. — Art. e22074. — DOI: 10.1016/j.heliyon.2023.e22074.
6. Hashemi A., Mahdavirad F., Mazdayasna G. Appraisal Resources in Book Reviews: A Study of Cross-Gender Variations // Journal of English Language Teaching and Learning. — 2021. — Vol. 13, № 28. — P. 127–146. — DOI: 10.22034/elt.2021.46516.2404.
7. Hunston S., Thompson G. (eds.). Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse. — Oxford: Oxford University Press, 2000. — 225 p.
8. Islomova Z. On the Study of Axiological Units in Uzbek Linguistics // American Journal of Education and Evaluation Studies. — 2024. — Vol. 1, № 7. — P. 306–309.
9. Lakoff R. Language and Woman’s Place // Language in Society. — 1973. — Vol. 2, № 1. — P. 45–79.
10. Martin J. R., White P. R. R. The Language of Evaluation: Appraisal in English. — London: Palgrave Macmillan, 2005. — ISBN 978-1-4039-0409-6.
11. Muxammadiyeva Sh. A. Ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida estetik baho omilining lingvomadaniy xususiyatlari // Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi. — 2025. — 4/4-son. — B. 259–261.
12. Nuraisiah S., Nababan M. R., Santosa R. Translating attitudes toward sexism in Gone Girl novel: an appraisal theory approach // Lingua Cultura. — 2018. — Vol. 12, № 3. — P. 259–266. — DOI: 10.21512/lc.v12i3.4633.
13. Tannen D. You Just Don’t Understand: Women and Men in Conversation. — New York: Ballantine Books, 1990. — 352 p.
14. Tang J. Evaluative language and gender stereotyping: a case study of the perpetuation of sexism in literary translation // Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice. — 2022. — Vol. 30, № 6. — P. 1027–1042. — DOI: 10.1080/0907676X.2022.2050930.
15. Xojieva Z. Гендерный аспект анализа художественного текста // O‘zbekistonda xorijiy tillar. — 2017. — № 1. — B. 58–63.
16. Yusupova G. Tilshunoslikda gender tadqiqining nazariy asoslari // O‘zbekistonda xorijiy tillar. — 2023. — № 2 (49). — B. 18–37. — DOI: 10.36078/1683267865.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 159.922+37.015.31

PEDAGOGIKA YO‘NALISHIDAGI TALABALARDA KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRUVCHI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

Jumabayeva Dildora Madaminovna, Urganch innovatsion universiteti psixologi

https://orcid.org/0009-0009-8665-1245
e-mail: jumaboyevadildora75@gmail.com

PSYCHOLOGICAL FACTORS CONTRIBUTING TO THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS IN STUDENTS OF PEDAGOGICAL SPECIALTIES

Jumabayeva Dildora Madaminovna, Psychologist at Urgench unnovative university

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ, РАЗВИВАЮЩИЕ КОММУНИКАТИВНЫЕ НАВЫКИ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Жумабаева Дилдора Мадаминовна, психолог Ургенчского инновационного университета

Annotatsiya: *Pedagogika yo‘nalishidagi talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi psixologik xususiyatlar doimo dolzarb mavzulardan biriga aylanib bormoqda. Bugungi kunda ta’lim tizimida tub o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda, bu esa pedagog shaxsiga bo‘lgan talablar, ayniqsa, uning kommunikativ salohiyatini shakllantirish va rivojlantirish masalasini muhim ahamiyat kasb etishiga olib keldi. Ushbu maqolada Pedagogika yo‘nalishidagi talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi psixologik xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *kommunikativ ko‘nikmalar, psixologik xususiyatlar, talaba, pedagogika, empatiya, muloqot madaniyati, kasbiy rivojlanish, emotsional barqarorlik, ijtimoiy moslashuv, trening.*

Abstract*: Psychological characteristics that develop communicative skills in students of pedagogical specialization are constantly becoming one of the topical topics. Today, fundamental changes are being implemented in the education system, which has led to the fact that the requirements for the personality of a teacher, especially the issue of the formation and development of his communicative potential, have become of great importance. This article provides information on the psychological characteristics that develop communicative skills in students of pedagogical specialization.*

Keywords: *communicative skills, psychological characteristics, student, pedagogy, empathy, culture of communication, professional development, emotional stability, social adaptation, training.*

Аннотация: *Психологические характеристики, развивающие коммуникативные навыки у студентов педагогических специальностей, постоянно становятся одной из актуальных тем. Сегодня в системе образования происходят фундаментальные изменения, в результате которых требования к личности учителя, особенно вопрос формирования и развития его коммуникативного потенциала, приобрели большое значение. В данной статье представлена информация о психологических характеристиках, развивающих коммуникативные навыки у студентов педагогических специальностей.*

Ключевые слова: *коммуникативные навыки, психологические характеристики, студент, педагогика, эмпатия, культура общения, профессиональное развитие, эмоциональная устойчивость, социальная адаптация, обучение.*

Kirish. Pedagogik faoliyat, birinchi navbatda, keng qamrovli insoniy muloqotni o‘z ichiga oladi. Shu boisdan, zamonaviy pedagog sifati va natijadorligi bevosita uning samarali muloqot ko‘nikmalari, o‘z g‘oyalarini o‘quvchilarga aniq va tushunarli yetkazish, ziddiyatli vaziyatlarda to‘g‘ri yo‘l tutish, emotsional muvozanatni saqlash kabi bir qancha psixologik omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Pedagogika yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun ham aynan ana shu kommunikativ ko‘nikmalar va ularga asos bo‘luvchi psixologik xususiyatlarni rivojlantirish zaruriy hisoblanadi. Pedagogik faoliyatda muloqot jarayoni ko‘plab bosqichlarni, shaxsiy va kasbiy tavsiflarni, shuningdek, psixologik xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Inson o‘z hayoti davomida doimiy tarzda muloqotga ehtiyoj sezadi. Ayniqsa, pedagogik faoliyat kasbiy muloqot bilan boyitilgan. Shu sabab, pedagogika yo‘nalishida tahsil oluvchi har bir talaba o‘zida samarali kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantira olishi, hayotga va kasbga tayyor bo‘lishi lozim. Bu jarayon uzluksiz psixologik o‘zgarishlar va mustahkamlash jarayonini talab qiladi. Chunki har bir yangi kommunikatsion vaziyat, yangi psixologik moslashuvni taqozo etadi. Kommunikativ ko‘nikmalar, avvalo, insonning jamiyatda o‘zini erkin tutishi, boshqalar bilan ochiq va samarali muloqotga kirisha olishi, o‘z fikrini aniq va ravon ravishda bildirishi, muomala va o‘zaro anglashuv uchun to‘g‘ri mimika va pantomimika, gapirish ohangi, so‘z tanlay bilish, auditoriyani his qilish, ko‘pgina ijtimoiy va psixologik faktorlarni birlashtirishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Talabalarda bu ko‘nikmalarni rivojlantirish pedagogik jarayon sifat va samaradorligining muhim ko‘rsatkichi sifatida qadrlanadi. Kommunikatsiya vositasida shaxs o‘z fikr-mulohazalarini bildiradi, hissiyotlarini ifodalaydi va o‘z ichki dunyosini boshqa bir inson bilan bo‘lishadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ta’lim jarayonida o‘qituvchi va talaba o‘rtasida samarali muloqotni ta’minlash uchun pedagogning kommunikativ salohiyati yuqori darajada bo‘lishi lozim. Bu ko‘nikmalar bir necha bosqichda, o‘ziga xos psixologik xususiyatlar asosida rivojlanadi va mustahkamlanadi. O‘qituvchi shaxsining kasbiy kompetensiyasi, eng avvalo, tinglash va tushunish, muvaffaqiyatli muloqot olib borish, o‘z fikrini aniq, lo‘nda va ishonchli yetkazish, emotsional barqarorlikni saqlash qobiliyatlarida namoyon bo‘ladi. Talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish, psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularning ichki xis-tuyg‘ularga nisbatan ochiqlik darajasi, o‘ziga bo‘lgan ishonch, tashabbuskorlik, atrofidagi odamlarni his eta bilish, tolerantli munosabat, emotsional boshqaruv, o‘z-o‘zini anglash, assertivlik, pozitiv o‘zgarishlarga ochiqlik kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Psixologik jihatdan kommunikatsiya jarayoni har bir shaxs uchun individual tarzda kechishi, har bir insonning xarakteri, temperamenti, ijtimoiy tajribasi, shaxsiy munosabati kabi xususiyatlari inobatga olinishi lozim [1].

Kommunikativ ko‘nikmalar – bu, birinchidan, so‘zlashuv orqali hamda bevosita va bilvosita (yunaltirilgan yoki yunaltirilmagan) axborot yetkazib berish qobiliyati emas, balki nutq odobi, muloqot madaniyati, ijtimoiy muammolarni baralla muhokama qilish, fikr almashish va ijtimoiy-psixologik muhitda faoliyat yurita bilish san’atidir. Zamon talabiga mos ravishda har bir pedagog, har bir talaba ushbu ko‘nikmalarni o‘zida qayta-qayta mustahkamlashi, ichki motivatsiyasini tahlil qilishi va yangi nuqtai-nazarga ochiq bo‘lishi juda muhim [2].

Psixologik tadqiqotlarda talabalarning kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishda o‘zaro ishonch muhiti yaratish, ochiq muloqotga yo‘llash, o‘z fikrini erkin bildirib bera olish, emotsional intellekt darajasini oshirish, ijtimoiy moslashuvchanlik darajasini ko‘tarish, jamoaviy faoliyatda faollik ko‘rsatish, nutqiy madaniyatga rioya qilish, empatiya, ya’ni boshqalarning hissiyotiga quloq tuta bilish kabi xususiyatlar muhim sanaladi. O‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi muloqotda har ikkalasi uchun ham o‘zaro tushunish va ishonch muhiti bo‘lishi kerak. Har qanday muloqot, xoh og‘zaki, xoh yozma shaklda bo‘lsin, muvaffaqiyatli kechishi uchun inson, avvalo, o‘zini yaxshi anglash, o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olish, boshqalarni tinglay olish va ularga ustuvor ahamiyat berishni

o‘rganishi lozim. Bu fazilatlar, ayniqsa, pedagog kasbi vakillarida ustuvor bo‘lishi zarur.

Muhokama. Talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish uchun psixologik treninglar, rolli o‘yinlar, jamoaviy mashg‘ulotlar, ochiq interaktiv metodikadan muntazam foydalaniladi. Emotsional salomatlik ustida ishlash, stress holatlarini bardavom yengib o‘tish, qiyin vaziyatlarda o‘zini boshqara bilish, bahsli vaziyatlarni to‘g‘ri boshqarish kabi ko‘nikmalar muntazam shakllantiriladi. Psixologiyada kommunikativ ko‘nikmalar asoslarini o‘rganishda ko‘plab yondashuvlar mavjud. Masalan, sotsiopsixologik yondashuvga ko‘ra, insonning xulq-atvori va muloqot tizimi to‘liq ijtimoiy muhit faoliyati, o‘zgarish jarayonida shakllanadi. Pedagoglar uchun esa, muloqot – bu kasbiy kompetensiya bo‘lib, uni mustahkamlashda psixologik salomatlik, doimiy motivatsiya, o‘zini anglay olish, emotsional barqarorlik va empatiyani rivojlantirish kelajagi aniqlashtiriladi. Kommunikativ kompetensiyaga ega bo‘lgan pedagogik talaba atrofdagilar bilan samarali dialog yurita oladi, tanqidiy va ijodiy fikr yurita oladi, boshqalar g‘oyasiga hurmat bilan qaraydi, g‘oya va qarashlarni baholashga ochiq bo‘ladi, ziddiyatli vaziyatlarda konstruktiv yo‘l tutadi. Kasbiy faoliyat natijadorligiga, pedagog shaxsi faoliyatida yuqori natijaga erishishiga ham aynan ana shu psixologik omillar asos bo‘ladi[3].

Kommunikativ ko‘nikmani rivojlantirish uchun ochiq suhbatlar, seminar va treninglar, peer-to-peer faoliyat, kommunikativ muammolarni hal qilish bo‘yicha mashg‘ulotlar, psixologik diagnostika va refleksiya, rolli va dramatik o‘yinlar, ijtimoiy psixologik vaziyatlarni o‘rganish, kreativ metodikalar qo‘llaniladi. Bunda talaba o‘zida ijtimoiy javobgarlik, bilimga va kasbiy taraqqiyotga intilish, psixologik moslashuvchanlik, ishonch va hamkorlik, o‘zining ijtimoiy rolini yaxshi anglash kabi xususiyatlarni mustahkamlashi muhim. Ijtimoiy-psixologik muhit yaratish uchun talabalarning ichki va tashqi omillarini to‘g‘ri aniqlash, emotsional muvozanatga erishish, guruhi va jamoada erkin muloqot olib borishga imkoniyat yaratish, ochiq va konstruktiv bahs-munozara tashkil etish ham muhim ahamiyatga ega. Kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishda, eng avvalo, o‘z ustingdan ishlash, doimiy yangilikka intilish, professional o‘sishga tayyorlik muhim o‘rin tutadi. Aynan pedagogik kommunikatsiyada ijtimoiy va shaxsiy tashabbuskorlik, ochiqlik, og‘zaki, beparda muloqot qilish, normativ axloq va madaniyatga rioya qilish, o‘zini konstruktiv tarzda namoyon qilishi va jamoaviy uyg‘un ishlay olishi kasbiy yuksak natijaga olib keladi. Shuningdek, maxsus treninglar yordamida stressni boshqarish, ijtimoiy fobiyalardan xalos bo‘lish, ziddiyatli vaziyatlarni yengib o‘tish, murakkab kommunikatsion muammolarni hal etish, etnomadaniy moslashuv, yangicha g‘oyalarni qabul qilish va o‘zida uyg‘unlashtira olish kabi imkoniyatlar kengayadi. Har bir talaba uchun kommunikativ ko‘nikmaning psixologik xususiyatlarini rivojlantirishda individual yondashuv zarur. O‘qituvchining o‘zi ham, talaba ham doimiy bilim olishga, yangilikni qabul qilishga moyil bo‘lishi, ochiqlik, bilimga susaymasdan intiluvchanlik, tafakkur va ijtimoiy faollik, og‘zaki va og‘zaksiz muloqot uslublari va madaniyatiga rioya qilish bo‘yicha doimiy o‘sib borishi talab etiladi.

Natijalar. Zamonaviy ilmiy adabiyotlar va psixologik tadqiqotlar asosida aytish mumkinki, pedagogik yo‘nalish talabalari uchun kommunikativ ko‘nikmalarning rivoji ularning kasbiy salohiyatini oshirishda, o‘z kasbiy yetukligi va mustaqil shaxs bo‘lib shakllanishida, innovatsion pedagogik texnologiyalardan to‘g‘ri va samarali foydalana olishida, zamonaviy jamiyat sharoitlariga moslashishda albatta hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Pedagogika yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalar nafaqat mustahkam bilim va malakaga ega bo‘lishlari, balki o‘zlarini rivojlantirishda kommunikativ kompetensiyalarning ahamiyatini doimiy kuchaytirishlari, zamon va muhit talablaridan kelib chiqib doimiy yangilanish va moslashishga tayyor bo‘lishlari bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Pedagogika yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish jarayonida ularning psixologik xususiyatlari muhim rol o‘ynaydi. Talabalarda to‘g‘ri va samarali muloqot qilish, boshqalar fikrini eshita olish, o‘z fikrini aniq hamda ravon ifoda etish, javobgarlikni o‘z zimmasiga olish, jamoada ishlashga moslashish kabi psixologik fazilatlar tobora shakllanadi. Aynan mana shu xususiyatlar pedagog bolajak mutaxassislarni haqiqiy ta’lim beruvchi, suhbat olib boruvchi va jamoa oldida o‘zini erkin tutuvchi shaxs bo‘lib yetishishiga katta

yordam beradi. Talabalar o‘zaro muloqotda yoki turli mashg‘ulot va seminarlarda faol ishtirok etar ekanlar, ular muhim kommunikativ ko‘nikmalarni ongli va ongdan tashqari holatda singdirib boradilar. Bu jarayonda empatiya, ishonch, barqarorlik, ijtimoiy moslashuvchanlik, noaniqlik va ixtiloflarni hal qila olish qobiliyatlari yetakchi rolga ega bo‘ladi. Ularning hissiyotlarni boshqarish va boshqalar hissiyotini sezish layoqati ham rivojlanadi. Natijada, talaba o‘zini namoyon qila oladigan, har qanday kommunikativ muammoga professional yondasha oladigan va konstruktiv chiqishlar qila biladigan pedagog sifatida shakllanadi. Pedagogika talabalari o‘qituvchilar, kursdoshlar va sinf jamoasi bilan uzluksiz muloqotda bo‘lish orqali, turli nuqtai nazarni qabul qilishni va fikrlar xilma-xilligini qadrlashni o‘rganadilar. Ular intensiv sharoitlarda qaror qabul qilish, yangi maslahat va tanqidlarni baholash, o‘z ustida ishlash hamda o‘zgaruvchan vaziyatlarga tez moslashishga o‘rganadilar. Ana shu psixologik xususiyatlar talabalarda o‘zligini anglash, ishonch hissi, tashabbus va etakchilik qobiliyatini kuchaytiradi.

Kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi boshqacha xususiyatlardan biri hayajon va xavotir hislarini nazorat qilish qobiliyatidir. Bu bilan talabalar yangi yoki notanish vaziyatlarda ham o‘zini to‘g‘ri tutish, hissiyotlarga berilmasdan, oldindan reja tuzish va yuzaga keladigan muammoga ijodiy yondashishga intiladilar. Ko‘pchilik oldida so‘zga chiqish, o‘z fikrini asosli yo‘llar bilan himoya qilish, ixtilof paydo bo‘lsa, murosali yo‘llarni topish ham shular jumlasidan. So‘nggi natijalarga ko‘ra, pedagogika yo‘nalishidagi talabalarda kommunikativ ko‘nikmalar mustahkam bo‘lsa, ular nafaqat kasbiy faoliyatda, balki hayotning boshqa sohalarida ham muvaffaqiyatga erishadi. Bu jarayonda, o‘zini anglash, do‘stona muhit hosil qilish, o‘zaro tushunishni rivojlantirish, hissiy barqarorlikni ta’minlash va o‘z fikri, qarashlari uchun javobgarlik sezish kabi psixologik fazilatlar talabalarning kelgusidagi o‘qituvchi sifatida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishlarini ta’minlaydi. Shu tarzda, kommunikativ ko‘nikmalar va psixologik xususiyatlar uyg‘unligi, pedagogika talabasining barkamol, zamonaviy, ochiq fikrli va o‘z kasbiga sadoqatli mutaxassis bo‘lib yetishishida hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Bular, pedagogik faoliyatda yuqori natijalarga erishish, o‘z-o‘zini rivojlantirish va jamoada yetakchi bo‘lish imkoniyatini oshiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, pedagogika yo‘nalishidagi talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi psixologik xususiyatlarning asosini ochiqlik, tashabbuskorlik, o‘ziga va boshqalarga nisbatan ishonch, empatiya va hamkorlik, o‘z fikrini aniq, lo‘nda va ishonchli yetkazish, emotsional barqarorlik, ijtimoiy moslashuv, pozitiv dunyoqarash, yangilikka ochiqlik, kreativ tafakkur va stressni boshqarish qadriyatlari tashkil etadi. Talabalarda mazkur ko‘nikmalarni muvaffaqiyatli shakllantirish uchun psixologik treninglar, ijtimoiy-psixologik muhit, samarali ta’lim texnologiyalari ishlab chiqilishi va muntazam qo‘llanishi, shuningdek, doimiy individual refleksiya hamda bahslardan foydalanish talab etiladi. Shu tarzda zamonaviy pedagog-talabalar o‘zlarida kuchli komunikativ ko‘nikmalar va ular uchun muhim bo‘lgan psixologik fazilatlarni rivojlantirish orqali yetuk pedagog shaxslarini shakllantiradilar va jamiyatning taraqqiyotida o‘z o‘rniga ega bo‘ladilar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdullayeva, N.Sh. (2018). Pedagoglarning kommunikativ madaniyatini shakllantirishning psixologik asoslari. Pedagogik mahorat, 2(12), 45-52.
2. Azizov, D.M. (2020). Talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish metodlari. Ilmiy izlanishlar va innovatsiyalar jurnal, 5(3), 33-39.
3. Karimova, L.N. (2019). Pedagogik faoliyatda muloqotning psixologik xususiyatlari. Toshkent pedagogika universiteti ilmiy ishlanmalari, 3(27), 78-84.
4. Mirzayev, S.A. (2021). Talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalar roli. Zamonaviy ta’lim, 6(45), 101-109.
5. Rasulova, G.B. (2017). Pedagogika talabalarining kommunikasiyadagi psixologik qobiliyatlari. Pedagogik tadqiqotlar jurnali, 1(8), 10-16.
6. Tursunov, I.R. (2019). Ijtimoiy psixologik o‘qituvchi-talabalar munosabatlarida kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish. Pedagogik ilmiy tahlil, 4(14), 56-63.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 82.0

REALISTIK ROMANDA XARAKTER MASALASI

Atamurodova Feruza Tashmurotovna, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM, Xorijiy tillar kafedrasi dotsenti, f.f.f.d., (PhD)

THE PROBLEM OF CHARACTER IN THE REALISTIC NOVEL

Atamurodova Feruza Tashmurotovna, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Non-Governmental Educational Institution "University of Economics and Pedagogy", Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

ПРОБЛЕМА ХАРАКТЕРА В РЕАЛИСТИЧЕСКОМ РОМАНЕ

Атамуродова Феруза Ташмуротовна, доцент кафедры иностранных языков негосударственного образовательного учреждения "Университет экономики и педагогики", доктор философии (PhD) по филологическим наукам

https://orcid.org/0009-0005-8609-139X
e-mail: feruza_atamurodova77@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada realistik roman janrida xarakter masalasi nazariy va badiiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, realistik romanlarda xarakter yaratishning asosiy prinsiplari, tipiklik va individuallik uyg'unligi, psixologik tasvir usullari hamda muallif pozitsiyasining ifodalanishi ilmiy asosda yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *realistik roman, xarakter, obraz, tipiklik, individuallik, psixologizm, badiiy tasvir, realizm estetikasi, ijtimoiy muhit, qahramon.*

Abstract: *This article analyzes the issue of character in the realistic novel from both theoretical and artistic perspectives. Furthermore, the study highlights the main principles of character construction in realistic novels, including the harmony of typicality and individuality, psychological portrayal, and the expression of the author's viewpoint.*

Keywords: *realistic novel, character, image, typicality, individuality, psychologism, artistic representation, realism, social environment, protagonist.*

Kirish. Realistik san'atdan ko'zda tutilgan maqsadni ingliz yozuvchisi J.Golsuorsi hayotni anglashda, undagi voqealarni tushuntirib berish va tasvirlanayotgan narsa-hodisalarga tanqidiy munosabatda, deb biladi. Uning uchun Shekspir va Dikkens, Tekkerey va Mopassan, Turgenov va Tolstoy ibrat namunasi. Chinakam romannavisning o'zgarmas fazilati xarakter yaratishdagi mahoratida, deb hisoblaydi J.Golsuorsi. Uning fikricha, xarakter — romanning birlamchi asosi, hayotiyligining garovi. Romannavisning bosh vazifasini "hayot, xarakter va fikrlashning o'zaro aloqasini ilg'ay bilish va ko'rsatishda", deb biladi u. U oldinga surgan xarakterni bevosita hayot bilan aloqada ochib berish tamoyili modernist yozuvchilarga xos bo'lgan insonni u yashayotgan shart-sharoitdan uzib olib tasvirlashga zid edi.

Adabiyotlar tahlili. J.Golsuorsining estetik qarashlari tizimida xarakter tushunchasi asosiy o'rin tutadi. Realistik ijodni ta'riflashda u shundan kelib chiqadi, realistik asarning sharti to'laqonli insoniy xarakter yaratishda, deb hisoblaydi, bunday xarakterda hayot o'z yo'nalishini o'zgartiradi, yangicha ma'no kasb etadi va bu uning talqini vositasiga aylanadi. Realistning maqsadi — inson tiplarini va inson hayoti ravish-raftorini ko'rsatish. Golsuorsi uchun xarakter — asar markazi va uning harakatlantiruvchi kuchi. "Yaxshi syujet — bu odam", deya qayd etadi u. "Yaxshi syujet — bu mustahkam imoratdirki, holat-vaziyatlarning xarakterlarga ko'rsatgan ta'siridan, xarakterlarning g'oyalar muhitiga o'ralgan shart-sharoitga ta'siridan asta-sekin barpo bo'ladi". Adabiy asarda xarakterlar tizimi uning g'oyasi bilan belgilanadi, yozuvchi "personajlar va voqealarni o'zi ifodalashga intilgan asosiy g'oya halqasiga o'rab oladi; ularni bu halqaga jamlab, yozuvchi barchasiga mustaqil hayotda yashash imkoniyatini beradi".

D.G.Jantieva to‘g’ri ta’kidlaganidek, Golsuorsi “xarakterni his etish” deb ataladigan darajani “Joslin” (1898) romani ustida ishlash jarayonida” , ya’ni o‘zining ijod yo‘li boshida tushunib yetdi. Insonni badiiy asarda tasvirlash tamoyillari haqida Golsuorsining “Yozuvchi haqida allegoriya” (1909). “San’at haqida mubham fikrlar” (1911). “Oltita yozuvchining siluetlari”, “Adabiyotda xarakter yaratish” (1931) va boshqa maqolalarida qiziqarli fikr-mulohazalar bor. Ularning tahlili yozuvchi o‘z romanlarini yozganda qanday tamoyillarga tayangani haqida muhokama yuritishga imkon beradi[1].

Angliya modernistlari orasida buyuk J.Joys, V.Vulf, Devid Lourens, Tomas Eliot va boshqalar bor, bulardan Tomas Sternz Eliot she’riyatda modernizm o‘lchovchisi sifatida tan olingan. Ularning har biri ingliz adabiyotining yangilanishi va rivojlanishiga o‘z hissalarini qo‘shdilar. XX asrning birinchi choragida bu yozuvchilar o‘zlarini fantastika, she’riyat va adabiy tanqidning jasur novatorlari va ekspрementatorlari sifatida e’lon qilishdi. Golsuorsi siklining kompozitsiyasini boshqalar bilan taqqoslab, M.I.Voropanova shunday deydi: “Golsuorsining roman sikli Rolland dostonlari, roman-oqimi (le roman-fleuve)) kabi emas, uni tashkil etuvchi qismlar to‘liq tugallangan va mustaqildir”. Va bu adolatli fikr. Biroq, bir qatordagi uchta atama (tsikl, Doston, roman-oqim) izoh talab qiladi. “Roman-oqim” (aniqrog’i, “Roman-daryo”) - G’arb adabiyotshunosligi atamasi bo‘lib, “har biri mustaqil asar vazifasini bajaruvchi, lekin barchasi umumiy xarakter yoki syujet bilan bog’langan bir qator romanlarni” bildiradi” [2] . R.Rollanning: o‘nta kitobdan tashkil topgan “Jan Kristof” va “Sehrlangan ruh” (etti kitob)dan iborat asarlari, shuningdek, M.Prustning “Yo‘qotilgan vaqtni izlab” nomli yetti kitobi (Golsuorsi zamondoshlarining) shu kabi roman turlariga kiradi. 20-yillar boshida Angliya adabiy hayotida ikkita muhim voqea yuz berdi: 1922 yilning mayida Jon Golsuorsining forsaytlar turkumidagi birinchi trilogiyasi — “Forsaytlar haqida saga” to‘la bosmadan chiqdi; bundan uch oy oldin, o‘sha yilning fevralida Parijda nashr qilingan Jeyms Joysning “Uliss” romani paydo bo‘ldi. Bu ikki voqeani shunchaki bir tasodif deb bo‘lmaydi: ularning har qaysisi davr tendentsiyasining muhim aksi sifatida yuzaga keldi. Ikki romannavis ham asarlarida voqealar rivojini qahramonlari hayoti va xarakterida tasvirlay olgan.

Golsuorsining Angliya tarixiy taraqqiyotining qonuniyligini aks ettirgan mahobatli romanlar turkumi o‘zida tanqidiy realizm metodining muhim xususiyatlarini umumlashtirdi. Joys “Uliss”ining umumlashtirishga moyil universal xususiyati o‘ziga xos “modernizm qomusi”ga aylandi, uning parvozi va inqirozi bu asarda aniq-tiniq namoyon bo‘ldi. Har biri o‘z yo‘lidan borib, raqobatlashishga urinmay, Golsuorsi va Joys bir qarashda o‘zaro tugamaydigan munozaraga kirishgandek edi. Golsuorsi va Joysning estetik dasturlari bir-biriga zidligi, ijodiy metodlaridagi farqlar o‘z-o‘zidan ravshan. Bu holat yozuvchilarga xos bo‘lgan voqelik va inson kontseptsiyalaridagi farqli jihatlari bilan aniqlanadi.

San’atda insonni tasvirlash tamoyillariga doir masala barcha ingliz yozuvchilari e’tiborini tortgan. Mazkur masala bo‘yicha munozaralarda G.Uells, E.M.Forster, D.G.Lourens, V.Vulf, Oldington, Pristli va boshqa romannavislar ishtirok etdi. Bu bahslarda ularning har biriga xos inson haqidagi qarashi, xarakter kategoriyasi sifatidagi tushunchaga munosabati aks etdi. Bo‘lib o‘tgan munozaralar mobaynida nafaqat badiiy ijod rivoji yuz berdi, shuningdek, Golsuorsi va Joysning adabiy-tanqidiy faoliyati ham rivoj topdi.

V.Vulf o‘zining “Tayanch minora” (The Leaning Tower, 1940) essesida romanning gullab yashnashi haqidagi avvalgi umidlari nimaga ro‘yobga chiqmaganligi to‘g’risida mulohaza yuritib, shunday yozadi: “O‘ttizinchi yillarda bu imkonsiz edi – agar siz yosh, sezgir tasavvurga ega bo‘lgan bo‘lsangiz – siyosatdan tashqarida turish, falsafiy muammolar oldida ijtimoiy muammolarga ustunlik bermaslik. O‘ttizinchi yillarda yoshlar Rossiya, Germaniya, Italiya va Ispaniyada sodir bo‘layotgan voqealarni kuzatishga majbur bo‘ladilar. Ular endi nafaqat estetika balki shaxsiy munosabatlar haqida bahslasha olishadi ... ular siyosatchilarni ham o‘qishlari kerak edi. Ular Marksni o‘qidilar. Ular kommunistlarga; antifashistlarga aylandilar”[3].

[1] Жантиева Д.Г. Жон Голсуорси. 16-томли танланган асарларига сўзбоши, 1-том, 5-бет.

[2] Воропанова, М.И. Голсуорси Джон / М.И. Воропанова // Зарубежные писатели: Биобиблиографический словарь: в 2 ч. / Под ред. Н.П. Михальской.-Ч.1. - М.: Просвещение, 1997. - С.194-199. С. 198.

[3] В.М.Толмачёв, В.Д.Седельник, Д. А. Иванов и др.; Под ред. В. М.Толмачёва. Зарубежная литература XX века: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений— М.: Издательский центр “Академия”, 2003. - С. 320

Ikki asr chegarasida Jeyms Joys “Drama va hayot” (1900), “Ibsenning yangi dramasi” (1901), “Olomon kuni” (1901), “Katalina” (1903), “Oskar Uaylьd: Salomeya shoiri (1909), “Bernar Shouning senzor bilan kurashi” (1909) singari maqolalar bilan chiqdi, ularda dramatik san’at, inson mavjudligi makon va vaqtga bog’liq emasligini belgilaydigan, “abadiy qonunlar”ning namoyon bo‘lishi sifatida talqin qilindi. Hayotni muayyan ijtimoiy-tarixiy sabablar bilan asoslangan aniq voqealar vositasida kuzatishga moyil yozuvchini Joys haqiqiy ma’nodagi san’atga emas, balki “adabiyot”ga xizmat qiluvchilar toifasiga kiritadi. Bernard Shou haqida so‘z yuritib, uni “tug’ma va’zgo‘y” deb ataydi, pьesalarini esa dramatik emas, deya baholaydi. Ajablanarlisi, Joys dramaning janr xususiyatlari haqidagi masalaga daxl qilmaydi. San’atning bir turi sifatidagi drama, deganda u nafaqat teatr uchun yozilgan asarni nazarda tutadi. Uning fikricha, drama sahnaga qo‘yilishi bilan cheklanmasligi kerak. “Drama va hayot” maqolasida azaldan mavjud inson tabiatining o‘zgarmas hususiyati, “ehtiroslarning o‘zaro ta’siri” tasviri bilan bog’langan san’atning barcha turlarini dramalar sohasiga qo‘shadi. Janridan qat’iy nazar, ehtiroslarning o‘zaro ta’sirini aks ettirish shartiga javob bergan har qanday asar drama, ya’ni san’atning eng yuksak shakli bo‘la olishi mumkin. “Dramatik asarlar” sifatida o‘ylangan “Uliss” ham, “Fennegan ma’rakalari” (1939) ham pirovard natijada mohiyatan haqiqiy dramatizmdan uzoqda.

Jon Golsuorsining estetik pozitsiyasi badiiy tizimi Joysnikidan tubdan farq qiladi. Uning hayot va inson kontseptsiyasi ham boshqacha, Golsuorsi o‘zining nazariy maqolalarida ham xarakter tushunchasi talqiniga o‘zgacha pozitsiyadan yondashadi. “Uliss” va “Forsatlar haqida saga”lar mualliflari, garchi o‘xshash muammolarni qalamga olishgan bo‘lishsa-da, ayni shu asarlarda ular o‘rtasidagi keskin farq ko‘zga yaqqol tashlanadi. Bu o‘rinda burjua Leopolьd Blum va mulkdor Soms Forsayt o‘rtasidagi ma’lum o‘xshashlikni kuzatish mumkin. Joys va Golsuorsi romanlarida yetakchi qahramonlarining joylashish tartibidagi o‘xshashlikni ham ko‘rsa bo‘ladi: har ikkila asarda burjua san’atkor bilan (Blum va Dedalus, Soms va Bosini, Soms va yosh Jalion) to‘qnashuvda ko‘rsatilgan. Bunday umumiy o‘xshashliklar zamirida g’oyaviy-estetik pozitsiyalarning tubdan farq qilishi yuzaga chiqadi. Joys qahramon Blumni, go‘yo umuman inson tabiatiga xos bo‘lgan, pastkashlikning umumlashtirilgan namunasi sifatida taqdim etishga urinadi. Golsuorsi, Somsdagi insoniy asosni tasvirlay turib, ayni paytda uni Forsaytning tipik mulkdori qilib ko‘rsatadi. Garchi Golsuorsi realizmini tanqid qilgan bo‘lsa-da, D.G.Lourens Golsuorsining o‘z qahramonlarini birinchi galda “ijtimoiy mavjudot” sifatida tasvirlashga moyilligini e’tiborga molik xususiyat, deya qayd etgani ham tasodif emas.

Golsuorsi san’atda realistik metodning izchil tarafdori va modernizmning ishonch-e’tiqodli dushmani edi. Uning modernistlar bilan yuritgan bahs-munozaralarining tayanch nuqtasi bu unga xos bo‘lgan inson haqidagi qarashi va san’at asarida insonni tasvirlash tamoyillari edi. Golsuorsi “Adabiyot va hayot” (1930) maqolasida shunday yozgan: “Biz nega o‘zimizni san’atga bag’ishlaymiz, degan savolga faqat bitta aniq javob bor: inson sharafi va ulug’ligi uchun” . Romannavisning vazifalari haqidagi fikr-mulohazalarini u “Oltita yozuvchining siluetlari” (1925) maqolasida bayon qildi (1925). “O‘zining san’ati uchun xomashyo sifatida haqiqiy hayotni ishlatarkan, buyuk romannavis o‘z asarlari ziyosi bilan insoniy jamiyat rivojini jamlashtirishi va o‘z zamonni axloqiga unday yoki bunday tus, jilo berishi mumkin. Uning ongli o‘qituvchi yoki ongli isyonchi bo‘lishi shart emas. Uning uchun keng ko‘lamda ko‘rish-kuzatish, teran his etish va boshdan o‘tkazganlari va kechirgan kechinmalaridan o‘zining, yangi ba’mani hayotini yashaydigan kulgilarni ola bilishi yetarlidir” .

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жантиева Д.Г. Жон Голсуорси. 16-томли танланган асарларига сўзбоши, 1-том, 5-бет.
2. Воропанова М.И. Джон Голсуорси. Очерки жизнь и творчества.-Красноярск, 1968. – 400 с.
3. Толмачёв М., В.Д.Седельник, Д. А. Иванов и др. Зарубежная литература XX века: Учеб. пособие для студ. высш.учеб.заведений; Под ред. В.М.Толмачёва. — М., Издательский центр Академия, 2003. — 640 с.
4. The Origin And Development Of English Novel: A Descriptive Literature Review. (2026). *Academicus Journal of Research*, *1*(2), 9-12. https://researchiapress.com/index.php/4/article/view/35

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 141.7

MENTALITET TUSHUNCHASINING GNOSEOLOGIK ASPEKTI

Shrazaddinova Amina Aleuatdinovna, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti assistenti

https://orcid.org/0009-0008-0648-2828
e-mail: asuusausa4@gmail.com

THE EPISTEMOLOGICAL ASPECT OF THE CONCEPT OF MENTALITY

Shrazaddinova Amina Aleuatdinovna, Assistant at Berdakh Karakalpak State University

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПОНЯТИЯ МЕНТАЛИТЕТА

Шразаддинова Амина Алеуатдиновна, ассистент Каракалпакского государственного университета имени Бердаха

Annotatsiya: Mazkur maqolada mentalitet tushunchasining *gnoseologik aspekti ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Unda mentalitetning inson tafakkuri, bilish jarayoni, tarixiy xotira va milliy qadriyatlar bilan uzviy aloqasi yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *mentalitet, gnoseologiya, bilish jarayoni, tafakkur, milliy tafakkur, tarixiy xotira, ma’naviy meros, qadriyatlar, dunyoqarash.*

Abstract: *This article analyzes the epistemological aspect of the concept of mentality from a socio-philosophical perspective. It highlights the organic connection of mentality with human thinking, the process of cognition, historical memory, and national values.*

Keywords: *mentality, epistemology, process of cognition, thinking, national thinking, historical memory, spiritual heritage, values, worldview.*

Аннотация: *В данной статье с социально-философской точки зрения анализируется гносеологический аспект понятия менталитета. В ней освещается органическая связь менталитета с человеческим мышлением, процессом познания, исторической памятью и национальными ценностями.*

Ключевые слова: *менталитет, гносеология, процесс познания, мышление, национальное мышление, историческая память, духовное наследие, ценности, мировоззрение.*

Kirish. Mentalitet inson va jamiyat tafakkurining tarixiy shakllanishi, dunyoni anglash usullari, qadriyatlar tizimi hamda ijtimoiy xulq-atvor me’yorlarini o‘zida mujassam etuvchi murakkab ma’naviy-hodisaviy tushunchadir. U muayyan xalq, millat yoki ijtimoiy guruhning borliqni idrok etish, voqelikni baholash va unga munosabat bildirish tarzida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan mentalitet bilish jarayoni bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan gnoseologik kategoriya sifatida ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki insonning borliq haqidagi tasavvurlari, bilimni qabul qilish va talqin etish usullari ko‘p jihatdan uning mental xususiyatlari bilan belgilanadi.

Bugungi globallashuv, madaniyatlararo ta’sir va axborot almashinuvi kuchaygan sharoitda mentalitet tushunchasining gnoseologik mohiyatini tahlil qilish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Zero, har bir jamiyatning tarixiy tajribasi, ijtimoiy xotirasi, milliy qadriyatlari va tafakkur tarzi uning bilish modelini shakllantiradi. Mentalitetning gnoseologik aspektini o‘rganish orqali inson tafakkurida an’ana va yangilik, milliylik va umuminsoniylik, subyektivlik va obyektivlik

o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq anglash mumkin bo‘ladi. Shu bois mazkur maqolada mentalitet tushunchasining bilish nazariyasi bilan aloqasi, uning bilim hosil qilish va voqelikni anglash jarayonidagi o‘rni ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni amalga oshirishda tizimlilik, qiyosiy va mantiqiy tahlil usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Mentalitet tushunchasining gnoseologik aspekti, avvalo, insonning borliqni qanday idrok etishi, qanday talqin qilishi va qanday bilim shakllarini ustuvor deb bilishi bilan bog‘liq masalalarni qamrab oladi. Shu jihatdan mentalitet faqat ruhiy holat yoki etnomadaniy belgi sifatida emas, bilish jarayonining ichki yo‘nalishini belgilovchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlar tizimi, tili va ijtimoiy xotirasi uning dunyoni anglash uslubiga ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun mentalitetni gnoseologik nuqtayi nazardan o‘rganish milliy tafakkur, bilish usullari va ma’naviy meros o‘rtasidagi ichki bog‘liqlikni ochishga xizmat qiladi.

Gnoseologiya bilishning mohiyati, manbalari, shakllari va imkoniyatlarini o‘rganadi. Mentalitet esa ana shu bilish jarayonining mazmuniy va qadriy asoslarini shakllantiruvchi ijtimoiy-madaniy muhitdir. Inson voqelikni hech qachon mutlaqo bo‘sh maydonda idrok etmaydi. U doimo muayyan tarixiy tajriba, milliy xotira, til, urf-odat va ijtimoiy tasavvurlar qurshovida fikr yuritadi. Shu sababli mentalitet bilish subyektining ichki tayyorgarligi, qabul qilish mezonlari va baholash tamoyillarini belgilovchi omil sifatida gnoseologik ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek ilmiy-adabiy manbalarida mentalitetning mazmuni ko‘proq tafakkur tarzi bilan bog‘lab izohlanadi. Jumladan, G.K.Masharipova va T.J.Xo‘janova mentalitetga “Mentalitet - aql, tafakkur, fikr yuritish tarzi, fikrlash usuli, kishi ruhiyati tarzi” deya ta’rif beradi [1,223]. Ushbu ta’rif mentalitetning gnoseologik mohiyatini yaqqol ko‘rsatadi. Chunki bu yerda gap insonning nimani bilishi haqida emas, bilishni qanday amalga oshirishi, voqelikni qanday tasniflashi va ma’nolantirishi haqida bormoqda.

A.E.Mamatov mentalitetni yanada chuqurroq tavsiflab, uni “olamni his etishning g‘ayriixtiyoriy yo‘li” sifatida izohlaydi [2,16]. Bu fikr mentalitetning gnoseologik tabiati sezgi, idrok va tafakkur bilan uzviy bog‘liq ekanini anglatadi. Inson dunyoni avval ma’lum bir ruhiy-madaniy prizma orqali his etadi, keyin uni tushunchalar, tasavvurlar va hukmlar darajasida umumlashtiradi. Demak, mentalitet bilishning dastlabki sezgir qatlamidan tortib nazariy tafakkur bosqichigacha ta’sir qiluvchi ichki mexanizmdir.

Mentalitetning gnoseologik aspekti til bilan ham bevosita aloqadordir. Til tafakkurning tashqi ifodasi bo‘lish bilan birga, voqelikni kategoriyalash, umumlashtirish va uzatish vositasi hisoblanadi. Milliy til vositasida shakllangan tushunchalar tizimi mentalitetning ichki tarkibini boyitadi, uning tarixiy qatlamlarini saqlaydi va yangi bilimlarni qabul qilish usullarini belgilaydi. Shu bois mentalitetni tilsiz, tilni esa milliy tafakkurdan ajratib tahlil qilish ilmiy natijaning torayishiga olib keladi. Bilish jarayonida ishlatilayotgan tushunchalarning o‘ziyoq subyektning qanday mental makonda fikrlayotganini namoyon etadi.

Mentalitetning bilishdagi roli, ayniqsa, qadriyatlar va ma’naviy merosni idrok etishda yorqin ko‘rinadi. Ma’naviy meros shaxs tafakkurining tayyor shakllarini bermaydi, u bilishga yo‘nalish, mezon va ruhiy tayanch beradi. Shu nuqtai nazardan “millat tilida uning o‘zligi, bosib o‘tgan tarixiy yo‘li, tafakkur tarzi aks etadi, mustahkamlanadi” degan qarash alohida e’tiborga loyiqdir [3,143]. Mazkur fikr mentalitetning gnoseologik mazmuni til, tarixiy xotira va milliy tafakkur birligi orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Mentalitet gnoseologik jarayonda selektiv vazifa ham bajaradi. Ya’ni u qaysi bilim shakli ijtimoiy jihatdan qabul qilinishini, qaysi g‘oya tezroq singishini, qaysi qarashlar esa qarshilikka uchrashini ma’lum darajada belgilaydi. Shu sababli bir xil axborot turli jamiyatlarda turlicha talqin qilinadi. Bu farq bilimning obyektiv mazmunini inkor qilmaydi. U bilimning qabul qilinishi va ijtimoiy ongda joylashishi har doim ma’naviy-tarixiy kontekst orqali kechishini ko‘rsatadi. Mentalitet ana shu kontekstning faol ichki mexanizmidir.

Mentalitetni gnoseologik jihatdan o‘rganish bugungi globallashuv sharoitida yanada dolzarb tus olmoqda. Axborot oqimlari tezlashgan, madaniyatlararo aloqalar kengaygan davrda milliy

tafakkurning tayanch nuqtalarini anglash muhim ahamiyatga ega. Aks holda, tashqi g‘oyalar va ichki qadriyatlar o‘rtasidagi nomuvofiqlik bilish jarayonida yuzakilik, taqlidchilik yoki tarixiy xotiradan uzilish holatlarini kuchaytirishi mumkin. Shu bois mentalitetni konservativ qotib qolgan hodisa sifatida emas, balki tarixiy tajriba va zamonaviy tafakkur o‘rtasidagi dinamik vosita sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Mentalitetning gnoseologik qimmati, ayniqsa, shaxsning bilimni saralash, unga munosabat bildirish va uni o‘z ichki dunyosi bilan uyg‘unlashtirish jarayonida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Har qanday bilim avvalo mavjud tasavvurlar, qadriyat mezonlari va tafakkur odatlari bilan solishtiriladi. Shu jarayonda mentalitet bilishning ichki filtri vazifasini bajarib, qaysi g‘oya ijtimoiy ongda tezroq qabul qilinishi, qaysi biri esa ehtiyotkorlik bilan baholanishini belgilaydi. Demak, mentalitet faqat tarixiy merosni saqlovchi hodisa bo‘lib qolmay, balki yangi bilimlarning mazmunan o‘zlashtirilishida ham faol ishtirok etuvchi omildir.

Shuningdek, mentalitetning gnoseologik xususiyati uning individual va ijtimoiy ong o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida namoyon bo‘lishida ham ko‘rinadi. Inson o‘z fikrlash jarayonida shaxsiy tajribaga tayanadi, biroq bu tajriba doimo muayyan jamoa, millat yoki madaniy muhit doirasida shakllanadi. Shu sababli mentalitet bir tomondan shaxsning borliqni anglash usuliga ta’sir etsa, ikkinchi tomondan jamiyatning umumiy bilish mezonlarini avloddan-avlodga uzatadi. Bu holat mentalitetni gnoseologik tadqiq etishda uning nafaqat bilish mahsuli, balki bilishning faol sharti sifatida ham qaralishini taqozo etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mentalitet tushunchasining gnoseologik aspekti bilish jarayonining milliy-madaniy va ma’naviy asoslarini ochib berishda katta nazariy ahamiyatga ega. U insonning olamni idrok etish usuli, fikrlash tarzi, qadriyatlar mezoni va tushuncha hosil qilish mexanizmini yaxlit holda tushuntirish imkonini beradi. Mentalitetni gnoseologik nuqtayi nazardan tahlil qilish orqali milliy tafakkurning ichki mantiqi, bilimning ijtimoiy shartlanganligi va ma’naviy merosning zamonaviy ongga ta’sirini chuqurroq anglash mumkin bo‘ladi. Shu jihatdan mentalitet masalasi ijtimoiy falsafa, gnoseologiya, madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtadagi sermahsul ilmiy yo‘nalish sifatida alohida e’tiborga loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Masharipova.G.K., Xo‘janova.T.J., Kasbiy ma’naviyat fanidan, Toshkent, 2022, 223-bet.
2. Mamatov.A.E., Zamonaviy lingvistika, Toshkent: Noshir, 2019, 16-bet.
3. Nazarov.Q. va boshq., Falsafa asoslari: o‘quv qo‘llanma. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018, 143-bet.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 811.111'36:81'367

JAHON TILSHUNOSLIGIDA BIR TARKIBLI GAPLAR SINTAKSISI TADQIQI

Zubaydullayeva Hilola Tohir qizi, Samarqand davlat chet tillar instituti "Ingliz filologiyasi" kafedrasi assistent o'qituvchisi

RESEARCH ON THE SYNTAX OF ONE-MEMBER SENTENCES IN WORLD LINGUISTICS

Zubaydullayeva Hilola Tohir qizi, Assistant Lecturer of the Department of English Philology, Samarkand State Institute of Foreign Languages

ИССЛЕДОВАНИЕ СИНТАКСИСА ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В МИРОВОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Зубайдуллаева Хилола Тохир кызы, ассистент-преподаватель кафедры "Английская филология" Самаркандского государственного института иностранных языков

https://orcid.org/0009-0009-9539-2070
e-mail: zubaydullayeva0810@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur ilmiy maqolada bir tarkibli gaplar sintaksisi masalasi jahon tilshunosligida qanday o'rganilgani, turli ilmiy maktablar — rus, g'arb va turkiy tilshunoslik vakillarining nazariy qarashlari qiyosiy tahlil asosida yoritiladi. Bir tarkibli gaplarning strukturaviy, semantik va pragmatik xususiyatlari ochib beriladi, shuningdek, ularning tasnifi va funksional imkoniyatlari muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *bir tarkibli gap, sintaksis, predikativlik, nominativ gap, shaxssiz gaplar, tilshunoslik*

Annotation: *This scientific article highlights how the issue of the syntax of one-member sentences has been studied in world linguistics, as well as the theoretical views of representatives of various scientific schools—Russian, Western, and Turkic linguistics—based on a comparative analysis. The structural, semantic, and pragmatic features of one-member sentences are revealed, and their classification and functional possibilities are discussed.*

Keywords: *one-member sentence, syntax, predicativity, nominal sentence, impersonal sentence, linguistics.*

Аннотация: *В данной научной статье на основе сравнительного анализа освещены вопросы изучения синтаксиса односоставных предложений в мировом языкознании, а также теоретические взгляды представителей различных научных школ — русского, западного и тюркского языкознания. Раскрываются структурные, семантические и прагматические особенности односоставных предложений, обсуждаются их классификация и функциональные возможности.*

Ключевые слова: *односоставное предложение, синтаксис, предикативность, номинативное предложение, безличные предложения, лингвистика.*

KIRISH. Sintaksisning tekshirish obyekti masalasi tilshunoslikda eng bahsli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Turli davr va maktablarga mansub olimlar ushbu masalaga turlicha yondashganlar:

ayrimlari sintaksisning predmetini tor doirada talqin qilgan bo‘lsa, boshqalari uni haddan tashqari kengaytirib yuborgan. Natijada sintaksisning aniq chegaralarini belgilash uzoq yillar davomida ilmiy munozaralarga sabab bo‘lib kelgan.

Shu nuqtayi nazardan, rus tilshunosi A.I.Smirnitskiy tomonidan berilgan ta’rif nisbatan sodda va aniq bo‘lib, ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan maqbul deb e’tirof etiladi. Unga ko‘ra, sintaksis — bu so‘zlarning o‘zaro bog‘lanish qonuniyatlari hamda shu bog‘lanishlar asosida gap tuzish qoidalarini o‘rganuvchi fandir. Ushbu yondashuv sintaksisning ikki asosiy yo‘nalishini aniq belgilab beradi: birinchisi — so‘z birikmalari tizimi, ikkinchisi esa — gap tuzilishi.

An’anaviy ravishda sintaksis grammatikaning tarkibiy qismi sifatida ikki bo‘limga ajratiladi. Birinchi bo‘lim so‘zlarning grammatik bog‘lanish usullari va so‘z birikmalari haqidagi ta’limotni o‘z ichiga oladi. Ikkinchi bo‘lim esa gap hosil bo‘lishi, uning struktura va turlarini o‘rganadi. Gap sintaksisi o‘z navbatida sodda gap va qo‘shma gap nazariyalariga bo‘linadi. Ayniqsa, qo‘shma gap sintaksisi tarixiy rivojlanish jarayonida murakkab va serqirra ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. G‘arb tilshunosligida, xususan ingliz tili grammatikasida sintaksis va qo‘shma gap nazariyasi bosqichma-bosqich rivojlangan. Dastlabki ingliz grammatikalari XVI asr oxirlarida yuzaga kelgan bo‘lsa-da, ularda sintaksis mustaqil bo‘lim sifatida ajratilmagan. Masalan, 1585-yilda yaratilgan ilk ingliz grammatikasida gap haqidagi qarashlar faqat bog‘lovchilar doirasida izohlangan.

XVII asr grammatiklaridan bo‘lgan Ben Jonson va Butler asarlarida gap tushunchasi punktuatsiya bilan bog‘liq holda tilga olinadi. Keyinchalik K.Kuper tomonidan yozilgan grammatikada sodda va tarkibli gaplar haqida dastlabki ilmiy fikrlar paydo bo‘la boshlaydi. U bosh gap, tobe gap va gap qismlari kabi tushunchalarni ilmiy muomalaga kiritadi.

XVIII asrga kelib ingliz tilshunosligida gap nazariyasi ancha rivojlanadi. Bu davrda R.Louz gapga quyidagicha ta’rif beradi: “Gap — bu tugallangan fikrni ifodalash uchun muayyan tartibda joylashgan so‘zlar yig‘indisidir”. Ushbu ta’rifda mantiqiy yondashuv ustun bo‘lib, gapning asosiy vazifasi fikrni ifodalash bilan bog‘lanadi. Keyingi davrlarda G‘arb tilshunosligida qo‘shma gapni talqin qilishda turli yondashuvlar paydo bo‘ldi. Ba’zi olimlar qo‘shma gapni tarkibidagi predikativ markazlar soniga qarab aniqlagan bo‘lsa, boshqalari uning semantik yaxlitligiga e’tibor qaratgan. Ingliz va nemis grammatikalarida qo‘shma gap, odatda, ikki yoki undan ortiq predikativ birliklarning struktur va mazmun birligi sifatida talqin qilinadi.

Shu bilan birga, struktur lingvistika vakillari sodda va qo‘shma gaplar o‘rtasidagi qat’iy chegaralarni inkor etishga harakat qilganlar. Bu yondashuv ayniqsa Z.Harris transformatsion grammatika nazariyasida yaqqol namoyon bo‘ladi. Unga ko‘ra, gaplar o‘rtasidagi farqlar yuzaki bo‘lib, ularni umumiy strukturaga keltirish mumkin.

Biroq bunday qarashlar qo‘shma gapning o‘ziga xos sintaktik va semantik xususiyatlarini inkor etishga olib kelgani sababli keng e’tirof etilmadi. Natijada an’anaviy tasnif — sodda, bog‘langan va ergashgan qo‘shma gaplar tizimi hozirgi kungacha saqlanib qolgan.

XIX asr o‘rtalariga kelib qo‘shma gap nazariyasida muhim burilish yuz beradi. Dastlab ikki turga (sodda va tarkibli) ajratilgan gaplar tizimi uch bosqichli (sodda, bog‘langan, ergashgan) tasnif bilan almashtiriladi. Aynan shu davrda “clause” (gap bo‘lagi) tushunchasi ilmiy termin sifatida shakllanib, qo‘shma gap sintaksisining markaziy kategoriyasiga aylanadi.

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqotda bir tarkibli gaplar sintaksisini o‘rganish jarayonida zamonaviy tilshunoslikda qo‘llaniladigan kompleks metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini jahon va o‘zbek tilshunosligi vakillarining sintaksisga oid qarashlari, xususan A.I.Smirnitsky, N.Chomskiy, V.Vinogradov hamda G‘.Abdurahmonovlarning ilmiy konsepsiyalari tashkil etadi.

1.Tadqiqot yondashuvi. Mazkur tadqiqotda bir tarkibli gaplar sintaksisini o‘rganishda kompleks va integrativ yondashuv asos qilib olindi. Chunki sintaktik hodisalarni faqat bitta nazariy yo‘nalish doirasida tahlil qilish ularning mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Shu sababli ishda an’anaviy, struktur, semantik va funksional yondashuvlar o‘zaro uyg‘un holda qo‘llanildi.

2.Ma’lumot manbalari. O‘zbek tilshunosligiga oid monografiyalar, ilmiy maqolalar (A. G‘ulomov, G‘.Abdurahmonov, M. Asqarova va boshqalar).

Umumtilshunoslik bo‘yicha fundamental manbalar (V.V.Bartold,Ferdinand de Sossyur, N.Chomskiy, Z.Harris, O.Jesperson, A.Smirnitskiy,V.V.Vinogradov va boshqalar).

3.Tadqiqot usullari.Tadqiqot quyidagi asosiy usullar orqali amalga oshirildi: **1. Qiyosiy-tipologik metod**. Turli til oilalariga mansub tillarda (ingliz, rus, o‘zbek) bir tarkibli gaplarning talqini qiyosiy tahlil qilindi. Bu metod orqali turli tilshunoslik maktablaridagi o‘xshash va farqli jihatlar aniqlanib, umumiy qonuniyatlar belgilandi.

2. Transformatsion metod. Noam Chomskiy tomonidan ilgari surilgan transformatsion grammatika tamoyillariga tayangan holda bir tarkibli gaplarning yashirin (chuqur) strukturalari tahlil qilindi. Bu yondashuv orqali ayrim gaplarning qisqartirilgan yoki elliptik shakllari aniqlashtirildi.

3. Struktur-semantik tahlil metodi. Mazkur metod asosida bir tarkibli gaplarning nafaqat grammatik qurilishi, balki ularning ma’no ifodalash xususiyatlari ham o‘rganildi. Gaplarning predikativlik darajasi, semantik mustaqilligi va kommunikativ vazifasi aniqlab berildi.

4. Tarixiy-qiyosiy metod. Sintaksis, ayniqsa qo‘shma gap nazariyasining rivojlanish bosqichlari tarixiy jihatdan tahlil qilindi. Bu jarayonda G‘arb va rus tilshunosligidagi evolyutsion o‘zgarishlar hamda ularning o‘zbek tilshunosligiga ta’siri ko‘rib chiqildi.

NATIJA. Mazkur tadqiqot davomida bir tarkibli gaplar sintaksisi turli tilshunoslik maktablari doirasida qiyosiy o‘rganildi va quyidagi ilmiy natijalarga erishildi:

Birinchidan, sintaksisning tekshirish obyekti masalasida yagona yondashuv mavjud emasligi aniqlandi. Ayrim olimlar bu sohani tor doirada — faqat gap bilan cheklagan bo‘lsa, boshqalar uni kengaytirib, matn va nutq darajasigacha olib chiqqanlar. Shu nuqtayi nazardan, A.I.Smirnitskiy tomonidan berilgan ta’rif sintaksisning mohiyatini nisbatan aniq ifodalashi bilan ajralib turadi.

Ikkinchidan, G‘arb tilshunosligida bir tarkibli gaplar ko‘pincha mustaqil kategoriya sifatida emas, balki elliptik yoki qisqartirilgan struktura sifatida talqin qilinishi aniqlandi. Bu yondashuv ayniqsa N.Chomskiy nazariyasida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Uchinchidan, rus tilshunosligida bir tarkibli gaplar alohida sintaktik birlik sifatida batafsil tasniflangan bo‘lib, bu yo‘nalishda V.Vinogradov maktabi muhim o‘rin tutadi.

To‘rtinchidan, o‘zbek tilshunosligida bir tarkibli gaplar va qo‘shma gap nazariyasi dastlab an’anaviy (ega markazli) yondashuv asosida shakllangan bo‘lsa-da, keyinchalik semantik va funksional jihatlar ham hisobga olinadigan bo‘ldi. Bu borada G‘.Abdurahmonov hamda A. G‘ulomov tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Natijada, bir tarkibli gaplarning struktur, semantik va funksional jihatlari o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘lishi ilmiy jihatdan asoslandi.

MUHOKAMA. Tadqiqot natijalaridan shu narsa ma’lumki, bir tarkibli gaplar sintaksisi masalasi turli ilmiy maktablarda turlicha talqin qilinadi va bu tafovutlar asosan metodologik yondashuvlar bilan bog‘liq.

Xususan, G‘arb tilshunosligida ustun bo‘lgan struktur va transformatsion yondashuvlar bir tarkibli gaplarni mustaqil birlik sifatida emas, balki qisqartirilgan konstruktsiya sifatida izohlashga olib kelgan. Bunday yondashuv gapning chuqur strukturasini ochib berishda muhim bo‘lsa-da, uning nutqdagi real funksiyasini to‘liq aks ettira olmaydi. Aksincha, rus tilshunosligida gapning formal-grammatik belgilariga asoslangan tasnif bir tarkibli gaplarni aniq ajratish imkonini beradi. Biroq bu yondashuvda ba’zan semantik va pragmatik jihatlar yetarlicha yoritilmaydi. O‘zbek tilshunosligida esa mazkur ikki yondashuvning uyg‘unlashuvi kuzatiladi. Dastlab ega markazli talqin ustun bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik gapning predikativligi, semantik mustaqilligi va kommunikativ vazifasi ham muhim mezon sifatida qarala boshlandi. Shuningdek, tadqiqot natijalari qo‘shma gap nazariyasida hamon bahsli masalalar mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan:

-sodda va qo‘shma gaplar chegarasini aniqlash;

-predikativ markaz mezoni;

-sintaktik va semantik mustaqillik darajasi kabi muammolar hanuz to‘liq yechim topmagan.

XULOSA. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sintaksisning asosiy obyekti sifatida

so‘z birikmalari va gap tizimini o‘rganish eng maqbul yondashuv hisoblanadi. Bu borada A.I.Smirnitskiy ta’rifi ilmiy jihatdan asosli ekani tasdiqlandi. Shuningdek, bir tarkibli gaplar turli tilshunoslik maktablarida turlicha talqin qilinadi: G‘arb tilshunosligida ular ko‘proq qisqartirilgan (elliptik) struktura sifatida qaralsa, rus va o‘zbek tilshunosligida mustaqil sintaktik birlik sifatida e’tirof etiladi. Umuman olganda, bir tarkibli gaplar tilning ixcham va ifodali bo‘lishini ta’minlovchi muhim sintaktik vosita bo‘lib, ularni struktur, semantik va funksional jihatdan kompleks o‘rganish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.G‘ulomov. O‘zbek tili grammatikasi (sintaksis). – Toshkent, 1940. – 220 b.
2. M.Asqarova. Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplar. – Toshkent: Fan, 1980. – 214 b.
3. В.В.Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. – Ленинград, 1925. – 317 с.
4. N.Chomsky. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957. – 117 p.
5. Fitrat A. Nahv. – Toshkent, 1924. – 180 b.
6. С.Фердинанд де. Курс общей лингвистики. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – с.43.
7. G‘.Abdurahmonov. Qo‘shma gap sintaksisi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1979. – 256 b.
8. Z.Harris. Methods in Structural Linguistics. – Chicago: University of Chicago Press, 1951. – 384 p.
9. O.Jespersen. The Philosophy of Grammar. – London: Allen & Unwin, 1924. – 328 p.
10. А.Н.Кононов. Грамматика узбекского языка. – Москва, 1948. – 404 с.
11. R.Lowth. A Short Introduction to English Grammar. – London, 1762. – 170 p.
12. А.Смирницкий. Синтаксис английского языка. – Москва, 1957. – 284 с.
13. N.Turniyozov. O‘zbek tilida sintaktik tahlil masalalari. – Toshkent, 2005. – 198 b.
14. F.S.Ubayeva . Qo‘shma gaplarning tasnifi masalalari. // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1998. – №3. – B. 12–18.
15. В.В.Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове). – Москва, 1947. – 784 с.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94.5

O‘ZBEKISTON MUSTAQILLIGINING O‘TTIZ YILLIGI METRO LINIYASINING BARPO QILINISHI TARIXIDAN

Matyakubov Nurbek Rayimberganovich, Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi

https://orcid.org/0009-0006-1874-101X
e-mail: matyakubovnurbek930@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF THE “THIRTIETH ANNIVERSARY OF UZBEKISTAN’S INDEPENDENCE” METRO LINE

Matyakubov Nurbek Rayimberganovich, Researcher at Urgench State University

ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА ЛИНИИ МЕТРО “ТРИДЦАТИЛЕТИЕ НЕЗАВИСИМОСТИ УЗБЕКИСТАНА”

Матякубов Нурбек Райимберганович, исследователь Ургенчского государственного университета

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish jarayonida muhim o‘rin tutgan “O‘zbekiston mustaqilligining o‘ttiz yilligi” metro liniyasining barpo etilishi tarixi, uning loyihalanishi, qurilish bosqichlari hamda foydalanishga topshirilishi masalalari ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqotda metropoliten tizimining rivojlanish dinamikasi, zamonaviy muhandislik yechimlari, shahar transport tizimidagi ahamiyati va xizmat ko‘rsatish sifatiga ta’siri kompleks yondashuv asosida yoritilgan. Shuningdek, liniyaning poytaxt transport tizimidagi integratsion roli ham baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *metropoliten, transport infratuzilmasi, metro liniyasi, urbanizatsiya, Toshkent metropoliteni, xizmat ko‘rsatish sifati, muhandislik yechimlari, mustaqillik davri.*

Annotation: *This article examines the history of the construction of the “Thirty Years of Independence of Uzbekistan” metro line, which has played a significant role in the modernization of the country’s transport infrastructure. The study analyzes the stages of design, construction, and commissioning of the line. Particular attention is paid to the development dynamics of the metro system, modern engineering solutions, and its importance in improving urban transport services. The integrative role of the line within the capital’s transport network is also evaluated.*

Keywords: *metro system, transport infrastructure, metro line, urbanization, Tashkent Metro, service quality, engineering solutions, independence period.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается история строительства линии метро “Тридцатилетие независимости Узбекистана”, сыгравшей важную роль в модернизации транспортной инфраструктуры Республики Узбекистан. Проанализированы этапы проектирования, строительства и ввода в эксплуатацию линии. Особое внимание уделено динамике развития метрополитена, современным инженерным решениям, а также значению линии в системе городского транспорта и повышении качества обслуживания пассажиров. Также оценивается интеграционная роль линии в транспортной системе столицы.*

Ключевые слова: *метрополитен, транспортная инфраструктура, линия метро, урбанизация, Ташкентский метрополитен, качество обслуживания, инженерные решения, период независимости.*

Kirish. XXI asr boshlaridan boshlab jadal urbanizatsiya jarayonlari, aholi sonining ortishi hamda transport oqimlarining keskin ko‘payishi shahar jamoat transporti tizimini tubdan modernizatsiya qilish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu nuqtai nazardan, Toshkent shahrida metropoliten tizimini kengaytirish va yangi liniyalar barpo etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

“O‘zbekiston mustaqilligining o‘ttiz yilligi” metro liniyasi ana shu strategik yondashuvning amaliy ifodasi bo‘lib, u nafaqat yangi transport yo‘lagi sifatida, balki zamonaviy muhandislik-texnologik yutuqlarni o‘zida mujassam etgan yirik infratuzilma loyihasi sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, unda mustaqillik davrida metropoliten tizimining rivojlanish bosqichlari, xususan yangi liniyaning barpo etilishi jarayoni tarixiy, texnik va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan kompleks tarzda tahlil qilinadi.

Asosiy qism. XXI asr boshlarida global urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi yirik shaharlar transport tizimlariga nisbatan yangi talablarni shakllantirdi. Aholi sonining o‘sishi, iqtisodiy faollikning ortishi hamda avtomobil transporti ulushining keskin ko‘payishi natijasida transport infratuzilmasi yuklamasi sezilarli darajada oshdi. Bu holat ayniqsa post-sovet makonidagi yirik shaharlarda, jumladan, Toshkent shahrida yaqqol namoyon bo‘ldi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqot doirasida metropoliten tizimining rivojlanishiga oid ilmiy adabiyotlar, hukumat qarorlari, normativ-huquqiy hujjatlar hamda sohaga oid statistik ma’lumotlar tahlil qilindi. Xususan, transport infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlari, shaharsozlik konsepsiyalari va muhandislik loyihalariga oid manbalar muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qildi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mustaqillik davrida metropoliten tizimiga oid tadqiqotlar asosan iqtisodiy samaradorlik, texnik modernizatsiya va transport logistikasini optimallashtirish masalalariga qaratilgan. Biroq yangi metro liniyalarining barpo etilish tarixini kompleks tarixiy nuqtai nazardan o‘rganish yetarli darajada yoritilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy tahlil, statistik tahlil hamda institutsional yondashuv metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, muammoga kompleks yondashish orqali transport tizimining rivojlanish dinamikasi va uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati ochib berildi**.**

Natijalar. Mazkur sharoitda jamoat transport tizimini modernizatsiya qilish, yuqori samarali va ekologik barqaror transport turlarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Shu nuqtai nazardan, 2017-yil 19-mayda “Toshkent shahrida yer usti halqa metro liniyasini qurish” loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-2979-sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori e’lon qilindi [1]. Qarordan ko‘zlangan maqsad Toshkent shahriga asosiy aylanma magistral kirish yo‘llari bilan tutashtirilgan yer usti halqa metro liniyasi qurilishini samarali tashkil etish va shu asosda yo‘lovchilarga transport xizmatini yaxshilash, jamoat transportida yo‘lovchilar oqimini ko‘paytirish, yer usti jamoat shahar transporti va shahar avtomobil yo‘llaridagi tirbandlikni kamaytirish, shuningdek, ekologiya va atrof-muhitni yaxshilashni ta’minlash edi.

Qaror Toshkent shahridagi jamoat transport tizimini modernizatsiya qilish, shahar infratuzilmasini kompleks rivojlantirish va barqaror mobilitetni ta’minlashga qaratilgan strategik yondashuvni o‘zida mujassam etadi. Avvalo, qarorning maqsadli yo‘nalishlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, u ko‘p komponentli va tizimli xarakterga ega. Ya’ni, hujjatda belgilangan vazifalar faqatgina yangi transport liniyasini barpo etish bilan cheklanmay, balki transport tizimining funksional samaradorligini oshirishga qaratilgan keng qamrovli vazifalarni o‘z ichiga oladi. Qarorda transport infratuzilmasini integratsiyalash vazifasi ilgari surilgan. Yer usti halqa metro liniyasining “asosiy aylanma magistral kirish yo‘llari bilan tutashtirilishi” urban transport tizimida multimodal integratsiyani ta’minlashga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida yo‘lovchilarning turli transport turlari o‘rtasida qulay va tezkor almashinuvini

ta’minlaydi. Ilmiy nuqtai nazardan bu jarayon “intermodal transport tizimi” konsepsiyasiga mos keladi.

Shuningdek, yo‘lovchi oqimlarini optimallashtirish masalasi markaziy o‘rin egallaydi. Jamoat transportida yo‘lovchilar oqimini ko‘paytirish orqali individual transport vositalaridan foydalanishni qisqartirish ko‘zda tutilgan. Bu esa klassik transport iqtisodiyoti nazariyasiga ko‘ra, “modal shift” (transport turlari o‘rtasida siljish) jarayonini rag‘batlantiradi.

Hujjatda yo‘l-transport tirbandliklarini kamaytirish asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan. Bu yerda sabab-oqibat bog‘liqligini ko‘rish mumkin: yuqori sig‘imli relsli transport tizimi (metro) rivojlantirilishi natijasida avtomobil transportiga bo‘lgan yuklama kamayadi. Bu esa urbanistik tadqiqotlarda keng qo‘llaniladigan “traffic demand management” (transport talabini boshqarish) mexanizmlariga to‘liq mos keladi.

Qarorning muhim jihatlaridan biri - ekologik komponentning mavjudligidir. Yer usti metro liniyasining joriy etilishi atmosferaga chiqariladigan zararli moddalarning kamayishiga xizmat qiladi. Bu esa transport tizimini “yashil iqtisodiyot” tamoyillari asosida rivojlantirishga qaratilganligini ko‘rsatadi. Ekologik samaradorlik transport siyosatining ajralmas qismi sifatida talqin etilgan. Shu bilan birga qaror ijtimoiy yo‘naltirilganlik xususiyatiga ega. Ya’ni, transport xizmatlari sifatini oshirish orqali aholining kundalik mobilitet darajasini yaxshilash, vaqt sarfini qisqartirish va hayot sifatini oshirish ko‘zda tutilgan. Bu esa transport infratuzilmasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi rolini tasdiqlaydi.

Mazkur qaror nafaqat yangi transport obyektini barpo etishni nazarda tutadi, balki urban transport tizimini kompleks qayta tashkil etish, multimodal integratsiyani kuchaytirish hamda barqaror mobilitet modelini joriy etishga qaratilgan tizimli yondashuvni ifodalaydi.

Loyihaning tashabbuskorlari Toshkent shahar hokimligi, O‘zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo‘mitasi hamda “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ bo‘lib, umumiy loyiha qiymati 422,3 million AQSH dollariga baholangan. Ushbu miqdorning 97,2 milliard so‘m (13,35 million AQSH dollari ekvivalentidagi) mablag‘lari O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti hisobidan, 208,45 million AQSH dollari ekvivalenti 2018-2021-yillardagi O‘zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturi parametrlaridagi mablag’lardan, 140,0 million AQSH dollari miqdori O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi kapitalidan ajratilishi belgilangan edi [2]. Qaror doirasida Toshkent shahrida yer usti halqa metro liniyasini qurish loyihasining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan uning moliyaviy ta’minoti va investitsion modelining puxta ishlab chiqilganligiga bog‘liq bo‘ldi. Mazkur loyiha yirik infratuzilmaviy tashabbus sifatida ko‘p manbali moliyalashtirish mexanizmlariga asoslanganligi bilan ajralib turadi.

Loyihaning asosiy tashabbuskorlari sifatida e’tirof qilingan institutlarning o‘zaro hamkorligi infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirishda ko‘p darajali boshqaruv (multi-level governance) modelining shakllanganligini ko‘rsatadi. Xususan, hokimlik tomonidan hududiy boshqaruv va koordinatsiya, davlat qo‘mitasi esa texnik va me’yoriy tartibga solish, temir yo‘l kompaniyasi esa operatsion va muhandislik funksiyalari kabi vazifalarni bajargan.

Tashqi manba sifatida XXR Eksimbankining “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJga 60,5 million AQSH dollarigacha miqdordagi qarz mablag‘lari yo‘naltirilib, import uskunalar, xomashyo, materiallar va butlovchi qismlar xarid qilish, zarurat tug‘ilganda xorijiy pudrat tashkilotlarini jalb etgan holda qurilish-montaj ishlarini bajarish va loyihani amalga oshirish doirasidagi boshqa valyuta xarajatlarini moliyalashtirish belgilangan edi. Qarz mablag‘lari 20 yil muddatga, shu jumladan 5 yillik imtiyozli davr bilan, yillik 2,25 foiz stavkada, qayta moliyalashtiruvchi bankning 0,25 foiz miqdoridagi marjasini o‘z ichiga olgan holda berilgan [3].

Yer usti halqa metro liniyasini qurish loyihasining moliyaviy modeli nafaqat ichki resurslar va milliy bank tizimi orqali shakllantirilgan, balki tashqi moliyaviy manbalarni jalb etish orqali yanada diversifikatsiyalangan va barqaror ko‘rinishga keltirilgan. Xususan, loyiha doirasida XXR Eksimbanki tomonidan O‘zbekiston temir yo‘llari AJga 60,5 million AQSH dollarigacha miqdordagi qarz mablag‘larining ajratilishi O‘zbekistonning infratuzilmaviy loyihalarni moliyalashtirishda xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni faol

yo‘lga qo‘yganligini ko‘rsatadi. Mazkur kredit resurslari import uskunalar, xomashyo, materiallar va butlovchi qismlar xarid qilish, zarurat tug‘ilganda xorijiy pudrat tashkilotlarini jalb etish orqali qurilish-montaj ishlarini amalga oshirish hamda loyiha doirasidagi boshqa valyuta xarajatlarini qoplashga yo‘naltirilgani bilan uning aniq maqsadli xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Ajratilgan kreditning shartlari xalqaro infratuzilmaviy moliyalashtirish amaliyotida keng qo‘llaniladigan imtiyozli (koncessional) kreditlash mexanizmlariga to‘liq mos keladi. Ayniqsa, kredit muddatining uzoqligi va imtiyozli davrning mavjudligi loyihaning investitsion sikliga mos ravishda ishlab chiqilgan bo‘lib, bu holat qurilish bosqichidan ekspluatatsiya bosqichiga o‘tishda yuzaga keladigan moliyaviy bosimni sezilarli darajada kamaytiradi. Boshqacha aytganda, loyiha daromad generatsiya qila boshlaguniga qadar asosiy qarz yuklamasining kechiktirilishi pul oqimlarining muvozanatini ta’minlaydi va investitsiya risklarini pasaytiradi. Loyihani amalga oshirish doirasida buyurtmachi sifatida “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ; bosh loyiha tashkiloti - “Boshtransloyiha” AJ; bosh pudratchi tashkilot -“O‘zbekiston temir yo‘llari” AJning tarkibiy bo‘linmalari tasniflangan.

“O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 8-yanvardagi PQ-3464-son “O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va amalga oshirish, davlat xaridlarini amalga oshirish doirasida hujjatlarni kompleks ekspertizadan o‘tkazishning samarali tizimini yaratish to‘g‘risida”gi hamda 2018-yil 20-fevraldagi PQ-3550-son “Loyihaoldi, loyiha, tender hujjatlari va shartnomalarni ekspertizadan o‘tkazish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari talablaridan kelib chiqib, loyiha ekspertizadan o‘tkazilgandan so‘ng uning texnik-iqtisodiy hisob-kitobini tasdiqlash uchun O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga kiritgan [4].

Mazkur jarayonda loyiha hujjatlarining ekspertizadan o‘tkazilishi nafaqat texnik parametrlarning to‘g‘riligini, balki iqtisodiy samaradorlik, moliyaviy barqarorlik va resurslardan foydalanishning maqbulligini ham baholash imkonini beradi. Bu esa infratuzilmaviy loyihalarda tez-tez uchraydigan ortiqcha xarajatlar (cost overrun), noto‘g‘ri texnik yechimlar yoki iqtisodiy jihatdan asossiz qarorlarning oldini olishga xizmat qiladi. Shuningdek, ekspertiza jarayonida loyiha qiymatining asoslanganligi, qurilish texnologiyalarining zamonaviyligi va amalga oshirish muddatlarining realistikligi tekshiriladi, bu esa loyiha risklarini sezilarli darajada kamaytiradi.

O‘zbekiston temir yo‘llari AJ tomonidan loyiha texnik-iqtisodiy asoslarini ekspertizadan o‘tkazilgandan so‘ng O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga tasdiqlash uchun kiritilishi boshqaruv tizimining ko‘p bosqichli va nazoratga asoslanganligini anglatadi. Bunday yondashuv davlat investitsiyalarining samarali va maqsadli sarflanishini ta’minlashga xizmat qiladi hamda strategik infratuzilmaviy loyihalar ustidan markazlashgan nazoratni kuchaytiradi. Shu bilan birga, bu jarayon davlat boshqaruvida “checks and balances” tamoyilining amalda qo‘llanilayotganligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, loyiha hujjatlarining kompleks ekspertizadan o‘tkazilishi va keyinchalik yuqori darajadagi ijro organiga tasdiqlash uchun taqdim etilishi O‘zbekistonda infratuzilmaviy loyihalarni boshqarish tizimi institutsional jihatdan takomillashib borayotganligini ko‘rsatadi. Mazkur mexanizm loyiha sifatini oshirish, moliyaviy intizomni mustahkamlash va davlat investitsiyalarining iqtisodiy samaradorligini ta’minlashda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Toshkent halqa yer usti metro yo‘lining 2-bosqichi Qo‘yliq bozoridan Toshkent shahrining Mirobod hamda Sergeli tumanidan o‘tgan Katta halqa yo‘li, Toshkent viloyatining Zangiota tumanidagi Xonobod ko‘chasi hamda Sergeli tumanining Qipchoq ko‘chasidan o‘tib, Sergeli liniyasining 5-bekatiga ulanadi hamda Yangi hayot tumaniga yetkazilgan. 15 kilometrlik umumiy uzunlikka ega ushbu uchastkada 9 ta bekat qurish rejalashtirilgan edi[5].

Toshkent halqa yer usti metro yo‘lining ikkinchi bosqichi loyihasi shahar transport tizimini hududiy jihatdan kengaytirish va agglomeratsion mobilitetni kuchaytirishga qaratilgan strategik infratuzilma elementi sifatida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur yo‘nalish Qo‘yliq bozori hududidan boshlanib, Toshkentning Mirobod hamda Sergeli tumanlari orqali o‘tuvchi

Katta halqa yo‘li bo‘ylab davom etadi va shu orqali shahar markazi hamda periferik hududlar o‘rtasidagi transport integratsiyasini ta’minlaydi. Shu bilan birga, yo‘nalish Zangiota tumani tarkibidagi Xonobod ko‘chasi hamda Sergeli tumanining Qipchoq ko‘chasi orqali o‘tib, mavjud Sergeli liniyasining 5-bekatiga ulanadi va yakunda Yangi hayot tumanigacha yetkaziladi. Bu holat loyihaning faqat shahar ichki emas, balki shahar atrofi hududlarini ham qamrab olgan holda regional transport tizimiga integratsiyalashayotganini ko‘rsatadi.

Umumiy uzunligi 15 kilometrni tashkil etuvchi ushbu uchastkada 9 ta bekat qurilishi rejalashtirilgani transport zichligi va yo‘lovchi oqimlari tahliliga asoslangan optimallashtirilgan rejalashtirish tamoyillarining qo‘llanilganidan dalolat beradi. Ilmiy nuqtai nazardan bunday yondashuv “fazoviy transport rejalashtirish” (spatial transport planning) konsepsiyasiga mos keladi, ya’ni bekatlar joylashuvi faqat geografik masofaga emas, balki aholi zichligi, transport talabining prognozi va multimodal bog‘lanish nuqtalariga asoslanadi. Ayniqsa, halqa yo‘lning mavjud Sergeli liniyasi bilan integratsiyalashuvi tizimning funksional yaxlitligini ta’minlab, yo‘lovchilarga uzluksiz transport xizmatini taklif etish imkonini yaratadi. Mazkur bosqichning muhim institutsional va urbanistik ahamiyati shundan iboratki, u shahar markazi bilan yangi rivojlanayotgan Yangi hayot tumanini bevosita bog‘lash orqali urban ekspansiya jarayonlarini tartibga soladi. Bu esa bir tomondan markaziy hududlardagi transport yuklamasini kamaytirsa, ikkinchi tomondan periferik hududlarning iqtisodiy faolligini oshiradi. Natijada, halqa metro liniyasi shahar rivojlanishining “radial-halqa” modelidan “ko‘p markazli (polycentric)” urban tuzilishga o‘tishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim omilga aylanadi.

XULOSA. “O‘zbekiston mustaqilligining o‘ttiz yilligi” metro liniyasining barpo etilishi mamlakatda transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish borasida amalga oshirilgan keng ko‘lamli islohotlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu loyiha Toshkent metropolitenining geografik qamrovini kengaytirish, yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish va shahar transport tizimidagi yuklamani kamaytirishda muhim rol o‘ynadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur liniyaning qurilishi zamonaviy muhandislik yechimlari, innovatsion texnologiyalar va samarali boshqaruv mexanizmlarining uyg‘unligi asosida amalga oshirilgan. Bu esa, o‘z navbatida, milliy transport tizimining barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Shuningdek, mazkur liniya poytaxtning transport tizimida integratsion funksiyani bajarib, boshqa transport turlari bilan uzviy bog‘lanishni kuchaytirdi hamda aholining harakatlanish qulayligini sezilarli darajada oshirdi. Umuman olganda, ushbu loyiha mustaqillik davrida amalga oshirilgan infratuzilma islohotlarining muvaffaqiyatli namunasi sifatida baholanishi mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Elektron resurs: https://lex.uz/docs/-4934217.
2. Elektron resurs: https://daryo.uz/2021/11/29/toshkentda-yerusti-metro-liniyalarining-qurilishiga-350-mln-dollardan-ortiq-mablag-ajratiladi/. Murojaat qilingan sana: 07.10.2025.
3. Elektron resurs: https://www.gazeta.uz/oz/2021/11/29/metro/. Murojaat qilingan sana: 20.11.2015.
4. Elektron resurs: https://mintrans.uz/metropoliten. Murojaat qilingan sana: 11.07.2025.
5. Elektron resurs: https://railway.uz/uz/informatsionnaya_sluzhba/novosti/22136/?sphrase_id=6083419. Murojaat qilingan sana: 05.05.2025.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 801.82.81.302

ATOQLI OTLARNING UMUMNAZARIY FANLAR KONTEKSTIDAGI TADQIQI

Yakupova Kamila Turmaxammetovna, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti assistent o‘qituvchi

https://orcid.org/0009-0005-4835-3328
e-mail: kamilayakupova1984@gmail.com

STUDY OF PROPER NOUNS IN THE CONTEXT OF GENERAL THEORETICAL DISCIPLINES

Yakupova Kamila Turmakhammetovna, Assistant teacher of the Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyoz

ИССЛЕДОВАНИЕ ИМЁН СОБСТВЕННЫХ В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИХ НАУК

Якупова Камила Турмахметовна, ассистент-преподаватель Нукусского государственного педагогического института имени Ажниеза

Annotatsiya*: Mazkur tadqiqot atoqli otlarning antropotsentrik yondashuv asosida lingvistik, kognitiv va madaniy jihatlarini tahlil qiladi, ularning semantik, pragmatik hamda kommunikativ xususiyatlarini qiyosiy nuqtayi nazardan yoritadi.*

Kalit so‘zlar: *atoqli otlar, onomastika, antropotsentrik yondashuv, semantika, pragmatika, kognitsiya, lingvokulturologiya, qiyosiy tilshunoslik, kommunikatsiya, nominatsiya.*

Annotation: *This study analyzes proper nouns from an anthropocentric perspective, examining their linguistic, cognitive, and cultural aspects, and highlights their semantic, pragmatic, and communicative features from a comparative viewpoint.*

Key words: *proper nouns, onomastics, anthropocentric approach, semantics, pragmatics, cognition, linguoculturology, comparative linguistics, communication, nomination.*

Аннотация: *Данное исследование анализирует имена собственные с позиций антропоцентрического подхода, рассматривая их лингвистические, когнитивные и культурные аспекты, а также освещает их семантические, прагматические и коммуникативные характеристики в сравнительном плане.*

Ключевые слова: *имена собственные, ономастика, антропоцентрический подход, семантика, прагматика, когниция, лингвокультурология, сравнительное языкознание, коммуникация, номинация.*

KIRISH. Jahon tilshunosligida sistem-struktur tilshunoslikdan keyin yuzaga kela boshlagan generativ nazariya, psixolingvistika, lingvokognitologiya, lingvokulturologiya, pragmalingvistika va kompyuter lingvistikasi singari zamonaviy yo‘nalishlarda ishlab chiqilgan antropotsentrik tamoyillar va tadqiqot usullari til yoki nutq birliklarini lingvistik tahlil qilish orqali inson lisoniy faoliyati haqida to‘laqonli tasavvur hosil qilib bo‘lmasligini ko‘rsatmoqda. Jahon tilshunosligining bugungi taraqqiyot bosqichida til tizimi va inson lisoniy faoliyati mexanizmini til sohibi bo‘lgan shaxs, uning lisoniy ongi va tafakkuri, ruhiyati, nutqiy vaziyat, ijtimoiy muhit, xalq madaniyati kabi omillar bilan bog‘liqlikda o‘rganishga e’tibor kuchaymoqda. Ushbu yondashuvlarga ko‘ra, til faoliyatini antropotsentrik talqin qilishning muhim shartlaridan biri insonshunoslik fanlarida qo‘lga kiritilgan natija va yutuqlarni lisoniy faoliyat tadqiqiga jalb etgan holda, mazkur faoliyatning samarali kechishini

ta’minlaydigan vositalarni o‘rganish bilan bog‘liqdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Bugungi kun jahon tilshunosligi lingvomadaniyatshunoslik sohasi bilan bog‘liq holatda insonning hissiy, estetik baholarini ifodalovchi til birliklarini lisoniy-nutqiy, madaniy va milliy mentalitet nuqtayi nazaridan tadqiq etishga intilishi til taraqqiyoti qonuniyatining eng ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida o‘z nufuziga ega bo‘lib bormoqda. Hozirgi jahon ilm fan olamida tilshunoslikning deyarli har bir yo‘nalishi inson omilining ustuvorligiga asoslangan tahlil usullari dolzarblashishi hisobiga o‘z tadqiq hududini kengaytirib bormoqda. Odamni olam markaziga qo‘yib o‘rganish, uni olamni tushunishda ongli ishtirokchi sifatida tadqiq qilish, insonning olamni baholash qobiliyati shakllanishini ijtimoiy jarayon ko‘rinishida tadqiq etish zaruratini kun tartibiga qo‘ymoqda. Shu sababli bugungi kun tadqiqotlarining aksariyati, jumladan, tilshunoslikning ham eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan onomastikada ham antropotsentrik yondashuv muhim o‘ringa ega yondashuv ekani nuqtai-nazaridan olib borilmoqda.

Dunyo tilshunosligida til egalarining ongida olamni konseptuallashtirish va lisoniy voqelantirishning o‘ziga xos kognitiv mexanizmlari tadqiqoti doirasida ma’lum tematik maydonga tegishli leksik birliklarni, jumladan, atoqli otlarni ham struktur-semantik, kommunikativ-pragmatik, qiyosiy-tipologik va lingvomadaniy ko‘rinishlarda tahlil etish kabi ustuvor yo‘nalishlarda izlanishlar olib borilmoqda. Bunda atoqli otni lingvistik va sotsiolingvistik aspektda tadqiq qilishi nuqtayi nazaridan o‘rganish tushunilib, u o‘z ichiga ma’lum tildagi atoqli otlarning umumiy majmuini ifoda etadigan lug‘at yoki u muayyan davrdagi etnik guruhning tiliga tegishli bo‘lgan atoqli otlar majmui tadqiqini ham oladi. Xususan, atoqli otlarning o‘z referenti bilan tilda, voqelanish paytida va nutqda o‘zaro bog‘lanishi asosida yuzaga keladigan konnotatsiyalarning pragmatik jihatlarini o‘rganish nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etmoqda, bu atoqli otlarning nutq va ma’nodagi ishlashini o‘rganadigan ilmiy izlanishlar lisoniy muloqot doirasida insonlar o‘rtasida kechadigan munosabatlarning ontologik mohiyati va lingvokognitiv mexanizmini aniqlashga imkon beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu maqola mavzusining dolzarbligi – tanlangan muammoning qiyosiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan etarlicha o‘rganilmaganligi; ingliz hamda qoraqalpoq tillarida so‘nggi yillarda atoqli otlarning kundalik muloqotda tutgan o‘rni, ularning milliy, madaniy, tarixiy va ijtimoiy xususiyatlarini tadqiq etishning ahamiyati, ularning kommunikativ imkoniyatlari ingliz va qoraqalpoq tillari misolida qiyoslab o‘rganilmaganligi bilan belgilanadi.

Ilmiy adabiyotlarda atoqli ot kategoriyasi hamda onim atamasi turdosh hodisalar o‘laroq o‘rin almashib, yonma-yon qo‘llanilishiga duch kelish mumkin. Shu o‘rinda bu ikki kategoriyaning o‘zaro farqli jihati hamda xususiyatlariga aniqlik kiritish ehtiyoji yuzaga keladi. Qisqa qilib aytganda, atoqli ot atamasi hamda unga tegishli kategorial belgilar umumfalsafiy va umumlisoniy fanlararo keng iste’molda bo‘lgan atama hisoblansa, onim ko‘proq aynan onomastika sohasining atamasi sifatida qo‘llaniladi [1;206-216]. Onim atamasidan foydalanish, shuningdek, undan kelib chiqadigan terminologik hosilalarni yasash imkonini beradi: onimik, onimizatsiya kabilar shular jumlasidan. Maqolada ingliz hamda qoraqalpoq tillari onomastikasining turli sohalari (antroponimika, toponimika, poetonimologiya va boshqalar) o‘zaro kesishib o‘tuvchi sohaga mansub hodisalarni o‘rganishi ko‘zda tutilgani bois, ularning har biriga tegishli bo‘lgan, antroponim, toponim, poetonim kabi onimning xususiy sathdagi voqelanishini aks ettiruvchi atamalardan foydalanish talab etiladi.

Keng ma’noda atoqli otlar har bir subyekt yoki obyektini shaxsan nomlashni va antroponimlar esa, shaxsning har qanday nomlanishini o‘z ichiga olganligi sababli, ikkala atama ham bir xil obyektlarni nomlash uchun teng darajada ishlatilishi mumkin. Aytilganlardan shunday xulosa qilish mumkinki, maqoladaonomastikaga xos metatilidan foydalanish umume’tirof etilgan atamalar tizimiga asoslaniladi [2;198].

Atoqli otlarni lisoniy birlik sifatida ilmiy idrok etishning shakllanishi asta-sekin sodir bo‘lgan, boisi nomlardan foydalanish bo‘yicha amaliy tajriba va ushbu hodisani tushunish uzoq kuzatishlarni o‘z ichiga olgan. Bu jarayonlar parallel va uzluksiz davom etgan bo‘lsada, ularda izchillik va bir xillik yetishmagan. Natijada hozirga qadar atoqli otlar hodisasi va u bilan bog‘liq ko‘plab bahsli, munozarali holatlar saqlanib qolmoqda va

zamonaviy fikrlarning noaniqligi va nomuvofiqligining kelib chiqishi tarixiy jihatdan uzoq davrlarga borib taqaladi. Ular, bir tomondan, atoqli otlar hodisasining murakkabligi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, atoqli otlarning amaliy iste’moli borasidagi ko‘p asrlik tajriba jarayonlarining dialektik jihatdan bir bo‘lgani holda shakllanish jarayonidagi o‘zaro nomuvofiqliklar mo‘lligiga bog‘liq hisoblanadi.

Bugungi ilm-fan olamiga ma’lum bo‘lgan, tarixiy kelib chiqishi jihatidan atoqli otlarning qo‘llanilishiga oid deb topilgan birinchi asarlar Aristotelga tegishli hisoblanadi [3;401-437]. Uning “Ritorika” va “Poetika” asarlarida atoqli otlar va ularning egalari haqida munozaralar uchraydi. Ularda asosan, xudolar va afsonaviy mavjudotlar atoqli otlarining metaforik ko‘chish xususiyatlari hamda ulardan foydalanish orqali nutqning estetik yoki hissiy ta’sirini kuchaytirish uchun tavsiyalar borasida fikr yuritilgan [4;947-952]. Atoqli yunon adibi Gomer she’riyatidagi mubolag‘alar tahlili ham ayni asarlarda keltirib o‘tilgan bo‘lib ularning ham asosi yuqorida sanab o‘tilgan atqoli otlardan foydalanish bilan chammbarhas bog‘lab tahlil qilingan. Aristoteldan taxminan yuz yil o‘tgach, stoik oqimiga mansub Xrissip atoqli otlarni lingvistik kategoriya sifatida mustaqil sinf ekanini qayd etgan [5;367].

Qadimgi yunon falsafasida atoqli otlar haqida fikr yuritilgan eng mashhur asar Platonning “Dialoglar” asaridir. “Kratil” dialogida muallif o‘z qahramonlari Kratil va Germogen o‘rtasidagi kelishmovchilikni hal qilishga urinib, mantiqiy mulohazalar jarayonida atoqli otlarning tabiati va mohiyatiga oid bir qator savollarni o‘rtaga tashlaydi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Yuqorida qayd etilgan ma’lumotlarga asoslanib, atoqli otlar, ularning o‘rganish maydoni, tadqiqi ob’yekti, o‘rganiladigan muammolar ro‘yxati borasida qadimgi dunyo faylasuflari Aristotel hamda Platon o‘rinli mulohazalar keltirganiga amin bo‘lish mumkin. Atoqli otning til birligi sifatida ilmiy idrok etilish jarayoni uning olam lisoniy manzarasi yaralishidagi amaliy qo‘llanishi borasidagi tajribalarning to‘planib borishi hamda uning tushunib yetilishi hisobiga bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Bu jarayonlar parallel va uzluksiz davom etgani holida ketma-ketlik va bir xilligiga ko‘ra farq qilmaydi. Atoqli ot hodisasiga oid ko‘plab masalalar bo‘yicha bahsli holat hali ham davom etmoqda va zamonaviy qarashlardagi noaniqlik va ziddiyatlarning kelib chiqishi tarixan uzoq davrlarga borib taqaladi. Bu, bir tomondan, hodisaning murakkabligi bilan, boshqa tomondan, nomlarning ko‘p asrlik amaliy qo‘llanilishi tajribasi (shu jumladan badiiy matnlarda qo‘llanishi ham qamrab olinadi) va bu hodisani ilmiy-nazariy tushunish jarayonlarining dialektik birligi va ziddiyati bilan belgilanadi.

Atoqli otlarni qo‘llash bilan bog‘liq masalalar tahlil qilingan ilk asarlar Aristotelga tegishli [3;401-437]. Uning “Ritorika” va “Poetika” asarlarida ko‘pincha o‘zaro o‘xshash deb talqin qilingan ismlar va ularning denotatlariga oid ba’zi fikrlar, nutqda ismlardan va ismlar ishtirok etgan iboralardan foydalanishning alohida usullari, estetik yoki hissiy ta’sirni kuchaytirish uchun har bir qo‘llanilgan holatlar ko‘zda tutiladi, jumladan: Aristotelda taqqoslashlar, metaforalar, xudolar va mifologik qahramonlar ismlaridan foydalanish, Gomer she’riyatida kuchaytirish va boshqalardan foydalanilgan [4;947-952]. Aristoteldan taxminan yuz yil o‘tgach, stoiklarga mansub faylasuf Xrissip atoqli otlarni alohida ot kategoriyasiga ajratdi [5;367]. Antik davrning eng mashhur asari Platonning “Dialog”idir. “Kratil” dialogida faylasuf, Kratil va Germogen o‘rtasidagi, ismlarning tabiati va mohiyati haqidagi bahsni hal qilishga urinib bir qator savollarni ko‘rib chiqish bilan shug‘ullanadi, bu savollarni Suqrot bilan bahslashuvda: nomlarning tasodifiy tanlovga asoslanib belgilanishi yoki nomlangan narsalarning tabiatiga ko‘ra belgilanishi; narsalarning o‘z xususiyatlari borasida nima tushunilishi; atoqli otlardan ‘to‘g‘ri’ foydalanish haqidagi masalalarni tadqiq qiladi [6;36-59]. Yuqorida keltirilgan mulohazalarni zamonaviy tilga o‘girish orqali muhokama markazidagi onomastikaning zamonaviy qiyofasi atrofidagi muammolar qamrovi batamom belgilab chiqilganiga amin bo‘lish mumkin, chunonchi: ismlar tabiati hamda ularning semantikasi, ismlarning badiiy personajlarga muvofiqligi, badiiy matnlar yaratilishi hamda idrok qilinishidagi tarkib va mazmun jihatdan ta’sir qilinishi kabilarni shular jumlasiga kiritish mumkin. Ammo, ismlarni anglashga qaratilgan tajribalar to‘plamining qadimiyrog‘i haqida ma’lumotlar u qadar keng ma’lum emasligini qayd etish lozim. Ayni holatda so‘z F.de Sossyur tomonidan aniqlangan qadimgi hind-yevropa tillaridagi matnlarning tilshunos fikricha, ularning

muallifi tomonidan amalga oshirishga urinilgan tovush mohiyatiga bag‘ishlangan dastlabki grammatik-poetik va fonetik-poetik tahlillariga taalluqlidir [7;639-647]. Bu kashfiyot olimni so‘z talaffuz shakli haqidagi fan boshqacha qilib aytganda, so‘zlarning tovush tahlili shoirlarning odatiy mashg‘ulotiga aylangani, bu “eng qadimgi hind-yevropa davrlaridan beri hind *kavis*(shoir)lari, lotin *vates*(shoir)lari va boshqa millat shoirlarining o‘z ustunliklari” ekani haqidagi xulosaga olib kelgan [4;639].

Zamonaviy ilm - fanda maxsus onomastik tadqiqotlarning boshlanishiga tamal toshi odatda XIX asrda ingliz olimi J. S. Mill tomonidan qo‘yilgan deb hisoblanadi. Uning fikrlari mantiq-falsafiy asosga tayanib (bunda asosan, T. Hobbes g‘oyalariga asoslanilgan) qurilgan, shunga qaramay, u tomonidan ishlab chiqilgan asosiy qoidalar keyinchalik tillar nazariyasiga, ayniqsa, referensiya nazariyasiga, nominatsiya nazariyasiga ta’sir ko‘rsatgan, ayniqsa, atoqli va turdosh otlar haqidagi qarashlarga ta’sir ko‘rsatdi. Millning fikricha, otlar o‘zlari atayotgan narsalarning haqiqiy nomlari bo‘lib, bu bizning ular haqidagi tasavvurlarimizning nomlanishi emas. “Barcha ismlar xoh xayoliy, xoh haqqoniy bo‘lsin nimanidir atab keladi, shu bilan bir qatorda har alohida narsaning ham o‘z nomi bo‘lmasligi mumkin. Ayrimlari uchun esa, ularni farqlovchi maxsus, alohida ismlar kerak, masalan, har bir shaxs, yoki makon o‘z alohida nomiga ega bo‘lishi kerak va h.k.” [8;22] John Millga tegishli bo‘lgan fikrga ko‘ra, ismlar hech qanday ma’no bildirmasdan, biror narsani belgilash uchun tanlangan “belgi”lar kabi tushuniladi. Ular biror narsa yoki shaxsni belgilash vazifasini bajaradi, ammo hech qanday mazmunni bayon qilmaydi. Bu munosabat tilshunoslik tomonidan o‘zlashtirilgan va yuz yildan ortiq vaqt mobaynida hukmron bo‘lib kelgan.

XULOSA. John Mill ismlar o‘zaro ajratilishidan hosil bo‘lgan turdosh va atoqli otlar orasida aniq farq tilning tabiati bilan bog‘liq ekanini ta’kidlagan. Shu bilan birga, u “konnotatsiya” atamasini iste’molga kiritgan. Nomlarni o‘zlari atayotgan predmetga qarama-qarshi qo‘yib, ularni konnotativ otlar va konnotativ bo‘lmagan otlarga ajratgan, bunda ikkinchi kategoriyaga atoqli otlarni kiritadi hamda ular faqat predmetlarni ko‘rsatish vazifasini bajaradi, ammo ularni tavsiflamaydi, deb tushungan[4;27]. Shu bilan birga, N.D.Arutyunovaning so‘zlariga ko‘ra, olim ma’no ot tomonidan denotatsiya qilinganida emas, askincha, konnotatsiya qilinganida anglashinilishi va konnotativ ma’noga ega bo‘lmagan otlar lug‘aviy ma’noga ega bo‘lmasligini inobatga olib “ismlarning semantik dualizmini” tushunchasini iste’molga kiritgan [9;38], xulosa sifatida Mill lingvistikada har doim simmetrik ishlamaydigan mantiqiy tamoyillarga amal qilganini, shunga qaramay, onomastik nazariyalar XX asr davomida uning g‘oyalari ta’siria bo‘lganini qayd etish lozim bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Е. Ф. Косиченко. Опыт классификации художественных онимов / Л.Ф.Косиченко // Вестник МГЛУ. – 2015. – Вып. 19 (730). – С. 206-216.
2. Н.В. Подольская Словарь русской ономастической терминологии. М.: - Наука, 1978. 198 с.
3. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории / Аристотель. – Минск: Литература, 1998. – 1392 с. (Классическая философская мысль); – ISBN 985-437-401-7.
4. O‘sha asar B. 947-952.
5. Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – Москва: Наука, 1973. – 367 с.
6. Платон. Кратил / Платон // Античные теории языка и стиля / ред. О. М. Фрейденберг. – Москва-Ленинград: Государственное социально-экономич. издательство, 1936. – С. 36–59.
7. Соссюр Ф. Отрывки из тетрадей, содержащих записи об анаграммах / Ф. Соссюр // Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1977. – С. 639-647.
8. Милль Дж. С. Система логики символической и индуктивной / Дж. С. Милль; пер. с англ. – Москва: Леман, 1914. – С. 22.
9. Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции / Н.Д.Арутюнова // Новое зарубежной лингвистике. Вып.XIII. Логика и лингвистика. (Проблемы референции). – Москва: Радуга, 1982. – С.5–38.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 1:82-1

BOBOJON SANOIY ASARLARIDA OLAM VA ODAM TO‘G‘RISIDA

Sapayev G‘ulomjon Baxtiyarovich, Ma’mun universiteti “Umumkasbiy fanlar” kafedrasi dotsenti, f.f.d., (PhD)

ABOUT THE WORLD AND HUMAN IN BOBOJON SANOIY’S WORKS

Sapayev G‘ulomjon Baxtiyarovich, Associate Professor of the Department of General Professional Sciences at Ma’mun University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences

О МИРЕ И ЧЕЛОВЕКЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БОБОЖОНА САНОИЙ

Сапаев Гуломжон Бахтиярович, доцент кафедры “Общепрофессиональные науки” университета Маъмун, доктор философии (PhD) по филологическим наукам

https://orcid.org/0009-0007-1054-8730
e-mail:gulom-bs@rambler.ru

Аннотация: *Ushbu maqolada XIX asr Xorazm tarjima maktabining vakili Bobojon Sanoiyning ontologik qarashlari, olam va odam o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Unda olimning irfoniy va panteistik g‘oyalari, odam va olamning yaratilishi, unda inson ma’naviy olamining o‘rni haqidagi falsafiy fikrlari ijtimoiy-axloqiy nuqtai nazardan ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Bobojon Sanoiy, borliq, tasavvuf, inson, ma’naviy olam, haqiqat, Alloh, “Haft kishvar”, “Hadiqai azhor”, 4 unsur, tasavvuf.*

Annotation: *This article provides a socio-philosophical analysis of the ontological views of Bobojon Sanoi, a representative of the Khorezm translation school of the 19th century, as well as the interrelations between the universe and the human being. It explores the scholar’s irfanic and pantheistic ideas, his philosophical perspectives on the creation of the world and humanity, and elucidates the role of the human spiritual realm within the structure of existence from a socio-ethical standpoint.*

Key words: *Bobojon Sanoi, existence (being), Sufism, human, spiritual world, truth, Allah, “Haft Kishvar,” “Hadiqai Azhar”, four elements, Sufism.*

Аннотация: *В данной статье проведён социально-философский анализ онтологических воззрений Бобожона Саноий — представителя хорезмской переводческой школы XIX века, а также исследованы взаимосвязи между миром и человеком. В работе раскрываются ирфанские и пантеистические идеи учёного, его философские представления о сотворении мира и человека, а также место духовного мира личности в системе бытия с социально-этической точки зрения.*

Ключевые слова: *Бобожон Саноий, бытие, суфизм, человек, духовный мир, истина, Аллах, “Хафт кишвар”, “Хадикаи азхар”, четыре элемента, суфизм.*

Kirish. Borliq, xususan, olam va odam, ularning yaralishi, borliqda insonning o‘rni, taqdiri va munosabatlarini o‘rganishga oid masala falsafaning qadimiy hamda abadiy muammolaridan biridir. Falsafa tarixidan ma’lumki, biz yashayotgan va atrofimizni o‘rab turgan olamning, uning bir qismi bo‘lgan insoniyatning yaratilishi, tabiat va insoniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik to‘g‘risida ko‘plab qarashlar mavjud. Bu haqda Sharq va G‘arb mutafakkirlari tomonidan turli ilmiy, diniy hamda falsafiy qarashlar ilgari surilgan bo‘lib, ularning

tub mohiyatida borliqning yaratilish sabablari va o‘zlikni anglash masalasi yotadi. Ontologik g‘oyalar Markaziy Osiyo mutafakkirlari asarlarining ham asosiy mavzularidan biri bo‘lib, XIX asr Xorazm tarjima maktabining yirik vakili Bobojon Sanoiy ijodida ham alohida o‘rin tutadi.

Maqsad va tadqiqot vazifalari. Bobojon Sanoiyning borliq, olam va odam, ularning yaralishi hamda o‘zaro munosabatlariga doir qarashlarini ilmiy manbalar asosida tadqiq qilish bugungi ilmiy jamoatchilik oldidagi dolzarb vazifalardan biridir. Chunki allomaning falsafiy va ontologik qarashlari yetarlicha o‘rganilmagan, insonning borliqdagi o‘rni va vazifalari, taqdiri esa ijtimoiy-axloqiy jihatdan atroflicha tahlil etilmagan. Shu sababli Sanoiy asarlaridagi inson, tabiat, Allohning amri bilan borliq va butun olamning yaratilishi, insoniyatning borliqdagi o‘rni, hayotining mazmuni hamda yovuzlikning sabablariga oid g‘oyalarni ijtimoiy-falsafiy jihatdan kompleks o‘rganib, keng jamoatchilikka tanishtirish, allomaning ontologik qarashlarini nazariy asoslar bilan yoritish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sanoiyning olam va odam haqidagi qarashlarini tadqiq qilish va tahlil etishda B. Sanoiyning “Hadiqai azhor” (“Gullar bog‘i”), “Kanz ul-maorif” (“Bilimlar xazinasi”), “Haft kishvar” (“Yetti mamlakat”) kabi asarlaridan manba sifatida foydalanildi hamda tarixiy-tahliliy, mantiqiylik, dialektik, sinergetik va umuminsoniylik usullar qo‘llanildi.

Shuningdek, mavzuni o‘rganishda allomaning falsafiy va gumanistik qarashlarini tadqiq etgan olimlar — Sh. Shokirova va O. Safarboyevlarning ilmiy ishlari bilan yaqindan tanishilib, Bobojon Sanoiyning borliq, inson va uning ma’naviy olamiga oid fikrlari tahlil qilindi. Jumladan, allomaning “Hadiqai azhor” asarida ayni tadqiq qilinayotgan mavzuga doir qimmatli fikrlar bayon etilgan. Olima Sh. Shokirova ta’kidlaganidek, “Hadiqat ul-azhor — ilmiy-tasavvufiy asar” deb nomlangan uchinchi bobning birinchi fasli “Hadiqai azhor” risolasining she’riy parchalarida olam va odam tasviri muammolari ustida bahs yuritiladi [1. 15].

Asarning to‘liq nomi “Hadiqat ul-azhor va javohir ul-asror” (“Gullar bog‘i va sirlar javohiri”) bo‘lib, uning bosh g‘oyasi inson, uning ma’naviy olami va nafsini anglashdan iboratdir.

Muhokama. Sanoiy asarlarida borliq masalasi yagona haqiqat — Alloh va uning zohir bo‘lish shakllari sifatida talqin qilinib, inson va olam o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik g‘oyasi markaziy o‘rin egallaydi. Sanoiy ijodida borliq masalasi oddiy ontologik muammo sifatida emas, balki ma’naviy kamolot va ilohiy ma’rifatga olib boruvchi yo‘l sifatida talqin etiladi. Shu jihatdan uning qarashlari klassik tasavvuf, xususan, vahdat ul-vujud ta’limoti bilan uyg‘un holda shakllangan.

Sanoiy qarashlarida inson borlig‘i masalasida, avvalo, uning ma’naviy olamiga e’tibor qaratilganini anglash mumkin. Mutafakkir jamiyatdagi barcha ezgu va yovuz ishlarning manbai aynan insonning ichki olami ekanini ta’kidlaydi. Yuqorida qayd etilganidek, Sanoiyning borliqqa oid qarashlari “Hadiqai azhor” risolasida aks etgan bo‘lib, asar inson mohiyatini tadqiq qilishga bag‘ishlangan. Unda Sanoiy insonni moddiy jihatdan tabiat hodisasi sifatida talqin etib, tabiiy-falsafiy qarashlarga amal qiladi, insonning yorug‘ olamdagi va jamiyatdagi o‘rni, uning fe’l-atvori hamda xulqi haqida fikr yuritganda esa so‘fiylik ta’limotiga tayanadi [1. 17].

Bobojon Sanoiy barcha mavjudlikning sababchisi va yaratuvchisi yagona Xudo ekanini e’tirof etadi hamda ontologik qarashlarini ilohiyot bilan bog‘laydi. Shoir dunyoqarashining muhim xususiyatlaridan biri borliqni tasavvuf ta’limoti nuqtai nazaridan idrok etishi va uni ijtimoiy jihatdan tushuntirishga intilishidir.

Uning fikricha, tabiatdagi barcha narsalarni Alloh inson ehtiyojlarini qondirish maqsadida yaratgan va ularni insonga xizmat qilish uchun buyurgan: “Bas, bu olam va ahli hama saning uchun xalq bo‘lubdurkim, mazkur nabotlardin sanga taom va libos hosil bo‘lur. Taom taningga quvvat berur va libos egningga po‘shak bo‘lur. Va yana Haq taolo sanga maskan va malja’ paydo qildi, to sovuq va issig‘da sanga panoh bo‘lgay” [2. 128b]. Sanoiyning borliqqa oid qarashlarida “borliq” tushunchasi oddiy moddiy mavjudlikni anglatmaydi, balki u mutlaq haqiqat — Allohning zohir bo‘lish jarayoni sifatida talqin qilinadi. Islom falsafasida ilgari surilgan vahdat ul-vujud ta’limotiga ko‘ra, haqiqiy borliq yagona bo‘lib, u faqat Allohga xosdir. Qolgan barcha mavjudotlar esa Uning tajalliylari, ya’ni namoyon bo‘lish shakllaridir.

Sanoiy asarlarida ham ushbu g‘oyaning izchil davomi kuzatiladi. U borliqni mustaqil va o‘z-o‘zidan mavjud tizim sifatida emas, balki ilohiy manbaga bog‘liq holda tushuntiradi. Uning qarashlariga ko‘ra, koinot va inson — Allohning zohiriy ko‘rinishlari bo‘lib, ular orqali ilohiy haqiqat namoyon bo‘ladi. Bu yerda borliq va ilohiylik o‘rtasida qat’iy chegara qo‘yilmaydi, aksincha, ular o‘zaro uzviy birlikda talqin etiladi.

Sanoiyning badiiy uslubida bu g‘oyalar ko‘pincha ramziy va ishoraviy tarzda ifodalanadi. U borliqni nur, oyna, soya kabi obrazlar orqali tasvirlab, uning chuqur ma’naviy mohiyatini ochib berishga intiladi. Bu esa uning ijodida falsafiy fikr va badiiy ifoda uyg‘unligini ta’minlaydi hamda muallifning o‘z qarashlarini badiiy obrazlar va ibratli hikoyatlar vositasida qiziqarli tarzda tushuntirishiga xizmat qiladi.

Allomaning olam va uning yaralishi, insonning o‘rni hamda taqdiriga oid rivoyatlar keltirilgan “Haft kishvar” (“Yetti mamlakat”) asarida olam yetti sayyora va odil shoh obrazlari orqali tasvirlanadi. Undagi rivoyatlarga ko‘ra, olam ikki qism — biz yashayotgan real olam va o‘limdan keyingi abadiy olamdan (jannat va do‘zaxdan) iborat bo‘lib, ularning yaratuvchisi yagona Tangridir. Insonni ham Alloh yaratgan bo‘lib, uning biologik jihatdan shakllanishi zamirida to‘rt unsur — Yer, Suv, Havo va Olov (Quyosh) yotadi. Shuningdek, mutafakkir tabiatdagi barcha hodisalar muayyan qonun-qoidalar asosida sodir bo‘lishini ta’kidlaydi.

Masalan, Xorazm tarjima maktabining yirik tadqiqotchisi N. Komilov “Haft kishvar”da keltirilgan rivoyat mazmunini quyidagicha ifodalaydi: “Odilshoh (ikki olam podshohi — Tangri) olamni bino etib, yetti sayyorani (o‘lkalar va iqlimlarni) yaratadi hamda ularga podshohlar tayinlaydi. Odilshohning qasri to‘qqizta hashamatli ayvondan iborat bo‘lib (falak qavatlari), bir kuni u yerdagi Xoja Zoum (Yer) nomli donishmand vazirga Nasim ismli qul keltiriladi. Xoja Zoum Nasimni Gulga uylantiradi. Xoja esa xazinasidagi Zulolbonu (Suv) ismli Mashriqzamin shoh qiziga oshiq bo‘lib, unga sovchi yuboradi. Bonu Xoja bilan uchrashishdan oldin cho‘lni sug‘orib obod qiladi, bog‘-rog‘lar va yashnagan vohalar paydo bo‘ladi. Xoja Zoum bilan Zulolbonu nikohidan bir o‘g‘il tug‘iladi va unga Ibn Turob (Tuproq o‘g‘li) deb nom qo‘yadilar” [3. 142].

Demak, Sanoiy ijodida borliq masalasi to‘g‘ridan to‘g‘ri falsafiy tilda emas, balki ramziy va badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Bu uslub tasavvuf adabiyotiga xos bo‘lib, u orqali murakkab g‘oyalar sodda va ta’sirchan shaklda yetkaziladi. Masalan, nur — ilohiy haqiqatni, oyna — inson qalbini, soya esa dunyoviy borliqning o‘tkinchiligini anglatadi. Ushbu ramzlar orqali Sanoiy borliqning muvaqqat va abadiy qirralarini farqlashga da’vat etadi. Shu bilan birga, Sanoiy inson ham uni yaratgan Xudoning buyrug‘iga bo‘ysunishi, “inson” degan nomga munosib bo‘lishi, o‘z hayoti va qadriga yetib yashashi, shuningdek, uning uchun yaratilgan tabiatni asrashi lozimligini ta’kidlaydi. Jumladan, “Kanz ul-maorif” asarida shunday deyiladi: “Endi, sen ham o‘zingga nazar qilg‘ilkim, ne uchun xalq bo‘lubsan? Jumlai olam sening asbobingdur, san nega darkordursan? Va bu latif badan va zarif jismkim, mutaharrik ko‘rguvchi va eshitguvchi va bilguvchidur, ne jihatdin berilibdur? Va marg‘ub shaklu shamoyil va mahbub hay’atu hamoyilkim, sandadur, ne nav ganjning tilsimidur va ne oftobning sipehridur?” [2. 130a].

Shoirning olam va odam to‘g‘risidagi falsafiy qarashlariga Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Homid G‘azzoliy, Alisher Navoiy kabi buyuk Sharq allomalari hamda Platon va Arastu singari yunon mutafakkirlarining asarlari katta ta’sir ko‘rsatgan. Chunki u borliqni va o‘zlikni anglashni inson oldidagi eng muhim vazifa deb biladi hamda barcha ilmlar haqiqatni va insonning ma’naviy olamini anglashga xizmat qilishi kerakligini ta’kidlaydi: “Va hamma ilm kasbidin g‘araz ma’rifatullohdur” [4. 20a].

Sanoiy qarashlarida Alloh va olam munosabati markaziy falsafiy masalalardan biri hisoblanadi. Unda Alloh mutlaq borliq sifatida talqin qilinadi, ya’ni Uning mavjudligi hech qanday shart-sharoitga bog‘liq emas. Olam esa nisbiy borliq bo‘lib, u Allohga nisbatan mavjud va Undan ajralgan holda tushunilmaydi.

Bu munosabatni tushuntirishda Sanoiy insonning ma’naviy tajribasiga katta ahamiyat beradi. Uning fikricha, inson o‘z ichki dunyosi orqali borliqning haqiqiy mohiyatini anglashi mumkin. Agar inson o‘z nafsidan, ya’ni moddiy va shaxsiy manfaatlardan voz kechsa, u holda ilohiy haqiqatni idrok eta boshlaydi. Shu ma’noda, borliqni anglash tashqi olamni o‘rganishdan ko‘ra,

insonning ichki dunyosini poklash va ma’naviy kamolotga erishish jarayonidir. Sanoiyning ayrim misralarida bu fikr quyidagicha ifodalanadi: inson o‘zini anglasa, u orqali haqiqatni ham anglaydi. Bu esa tasavvufdagi “o‘zingni bilsang — Rabbingni bilasan” degan g‘oya bilan uyg‘unlashadi.

Sanoiy ta’limotida inson borliqning markaziy unsuri sifatida namoyon bo‘ladi. U oddiy biologik mavjudot emas, balki ilohiy sifatlarni o‘zida aks ettiruvchi, ma’naviy kamolotga intiluvchi mavjudotdir. Shu jihatdan insonning vazifasi borliqni anglash va shu orqali o‘zining haqiqiy mohiyatiga yetishdan iboratdir. U borliqni tashqi ko‘rinishi orqali emas, balki uning botiniy mohiyati orqali anglaydi. Bu yerda inson nafaqat borliqning bir qismi, balki uni anglash vositasi sifatida ham talqin etiladi.

Lekin Bobojon Sanoiy insonni o‘z hayoti va qadriga yetmaslikda, yaratilgan borliqdan unumli va samarali foydalana olmaslikda, natijada esa ma’naviy kamolotga erisha olmayotganlikda tanqid qiladi. Chunki, alloma ta’kidlaganidek, Alloh insonni komillikka erishish imkoniyati bilan yaratgan bo‘lsa-da, uning nafsi, kibri va boshqa salbiy fe’l-atvori sabab to‘g‘ri yo‘ldan uzoqlashib ketadi. Uning fikricha, inson komillikka yetishi uchun ilm-ma’rifat yo‘lini bosib o‘tishi, qalb ko‘zi bilan dunyo va hayotga uyg‘oq nazar tashlashi, atrofdagi voqea-hodisalardan to‘g‘ri xulosa chiqarib, hayotini mazmunli va baxtiyor etib borishi lozim.

Bunga dalil sifatida Sanoiyning quyidagi fikrini eslash o‘rinlidir: “Bas, insonning kamoli nihoyati va jamoli g‘oyati uldirkim, ul holg‘a musta’id bo‘lg‘oy. Va, saodat kamoli onda bo‘lurkim, ma’rifatulloh hosil etgay. Va, ilohiy jamolning kalidi ma’rifatdur. Va, ma’rifat kalidi Sone’ sun’i ajoyibining mushohadasidurkim, ondin uluhiyat olamig‘a yo‘l topg‘ay. Va, bu mushohadaning kalidi havossdur. Va, bu havoss mumkin ermastur, magar qolib va tarkiblarkim, obi xokdin bo‘lg‘oy. Bu sababdin odam ijodi obi xok olamig‘a tushtikim, to ul mudrik havosslar jonso‘liq qilib, dunyoda ma’rifatullohni topg‘oylar” [2. 149b].

Bobojon Sanoiy borliq va insoniyat taqdirini turli ramziy obrazlar orqali tasvirlashga, ularni ijtimoiy hayot bilan bog‘liq holda ifodalashga harakat qilgan. U insondagi ezgulik va yovuzlik manbalarini inson yaratilishi haqidagi turli rivoyatlar orqali tushuntiradi. Masalan, Sanoiy yovuzlikni yengib, ezgulik ruhini kuchaytirishning yagona yo‘li nafsni jilovlash va inson ruhini turli illatlardan poklashdir, deb hisoblaydi. Uning fikricha, jamiyatda yaxshi nom qoldirish, tabiatdagi eng go‘zal va mukammal mavjudot bo‘lish uchun inson faqat ezgu ishlarni amalga oshirishi, halol yashashi va borliqdagi hech bir mavjudotga yomonlik qilmasligi lozim.

Bundan kelib chiqadiki, Sanoiyning ontologik qarashlari negizida insonning ma’naviy kamolotga erishishi va komil insonni tarbiyalash g‘oyalari yotadi. Tadqiqotchi O. Safarboyev ta’kidlaganidek, Sanoiy XIX asr Xorazm adabiy muhitida birinchi bo‘lib komil inson konsepsiyasini yaratgan mutafakkirlardan biri sifatida e’tiborga loyiqdir [5. 302].

Demak, Sanoiyning borliq haqidagi qarashlariga Markaziy Osiyoda yashab ijod qilgan Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Homid G‘azzoliy kabi allomalarning ta’siri katta bo‘lgan. Shoir ularning asarlaridan ilhom olib, vahdat ul-vujud nazariyasiga, ya’ni Allohning yagonaligi va uning borliqda aks etishi haqidagi g‘oyalarga ergashgan.

Sanoiy asarlarida borliq zohir va botin kabi ikki qirrali tizim sifatida tasvirlanadi. Zohir — ko‘zga ko‘rinadigan moddiy olam bo‘lsa, botin — uning ichki, ma’naviy va ilohiy mohiyatidir. Shoirning bunday qarashlari, asosan, uning eng yirik tarjima asarlaridan biri bo‘lgan axloqiy mazmundagi “Haft kishvar” she’riy asarida aks etgan. Olima Sh. Shokirova ushbu asarda Sanoiyning insonning ma’naviy-axloqiy qiyofasi, jamiyatdagi burchi va o‘rniga doir qarashlari ifodalanganini ta’kidlaydi [6. 23]. Sanoiy fikricha, inson aksariyat hollarda zohir bilan cheklanib qoladi va shu sababli haqiqatni to‘liq anglay olmaydi. Aslida esa haqiqiy bilim botinni anglash orqali hosil bo‘ladi. Bu jarayon ruhiy poklanish va ma’rifat orqali amalga oshadi.

Shu nuqtai nazardan, Sanoiy zohirni inkor etmaydi, aksincha, uni botinga olib boruvchi bosqich sifatida talqin qiladi. Ya’ni moddiy olam ma’naviy haqiqatni anglash uchun vosita hisoblanadi. Sanoiy ta’limotida ma’rifat borliqni anglashning eng muhim sharti sifatida qaraladi. Bu yerda ma’rifat ratsional bilimdan farq qiladi. U aql orqali emas, balki qalb, his-tuyg‘u va ruhiy tajriba orqali hosil bo‘ladi. Sanoiyning fikricha, inson

qanchalik ko‘p tashqi bilimga ega bo‘lmasin, agar uning qalbi pok bo‘lmasa, u haqiqiy borliqni anglay olmaydi. Shu sababli u nafsni tarbiyalash, sabr, tavakkul va muhabbat kabi axloqiy fazilatlarga alohida urg‘u beradi. Bu jihatdan Sanoiy qarashlari nafaqat falsafiy, balki axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo‘lib, insonni ma’naviy kamolotga yetaklaydi.

Xulosa. Ushbu mulohazalardan ko‘rinadiki, uzoq o‘tmishda ajdodlarimiz tomonidan shakllantirilgan borliq, ya’ni olam va odam munosabatlariga oid falsafiy-diniy qarashlar XIX asr tarjima maktabi va ma’rifatchilik harakatida ham davom ettirilgan. Sanoiy asarlarida borliq masalasi chuqur falsafiy mazmunda talqin etilib, unda tasavvuf ta’limotining muhim g‘oyalari mujassamlashgan. Uning qarashlarida borliq — ilohiy haqiqatning zohir bo‘lish jarayoni, inson esa uni anglashga qodir markaziy mavjudot sifatida namoyon bo‘ladi. Sanoiy ta’limoti insonni o‘zini anglashga, ma’naviy poklanishga va haqiqat sari intilishga chorlaydi. Shu jihatdan uning ijodi nafaqat adabiy, balki falsafiy hamda tarbiyaviy аҳамiyatга ega bo‘lib, bugungi ilmiy tadqiqotlar uchun ham dolzarb manba bo‘lib qolmoqda.

Sanoiyning falsafiy qarashlarida inson taqdiri va olam tasviri asosiy o‘rin egallaydi. Butun olam va inson harakati, borliq hamda koinotning tuzilishi, yerning jannat bog‘idek go‘zalligi uning tarjima asarlarida yuksak mahorat bilan tasvirlangan.

Xulosa qilib aytganda, Sanoiy borliq, butun olam va insonning yagona yaratuvchisi Alloh ekanini e’tirof etgan. Ikkinchidan, Haq insonni barcha mavjudotlar ichida eng azizi va mukammali bo‘lishga loyiq qilib yaratgan. Biroq inson nafsi, ichki “meni” va turli yomon illatlari tufayli komil inson darajasidan uzoqlashadi. Uchinchidan, mukammal, go‘zal va ezgu hayot uchun yaratilgan olam ham insonlarning yovuzligi va nafsi sababli farovon yashash uchun noqulay holga keladi. Ya’ni mutafakkir tabiatdagi vayronkorlik va jamiyatdagi yovuzliklarning asosiy sababini insonning nomukammalligi va ma’naviy kamolotga erisha olmaganida deb biladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sh. Shokirova. Bobojon Sanoiyning adabiy-irfoniy merosi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent, 2018 yil.
2. Bobojon Sanoiy. Kanz ul-maorif. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondi. Inv. R № 891/III.
3. N. Komilov. Bu qadimiy san’at. T.: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1988.
4. Bobojon Sanoiy. Hadiqat ul-azhor va javohir ul-asror. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondi. Inv. R № 891-1.
5. O. Safarboyev. Bobojon Sanoiyning komil inson konsepsiyasi. Ma’mun Science jurnali, 2023 yil, 2-son.
6. Sh. Yu. Shokirova. Bobojon Sanoiy asarlarida ma’naviy-axloqiy tarbiya masalalari. Monografiya. Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2020-yil.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 811.133.1'25

FRANSUZ BADIIY MATNLARIDA IDIOMATIK IFODALAR VA EMOTSIONAL TASVIRLOVCHI LEKSIK BIRLIKLAR TARJIMASI (MOPASSANNING "HAYOT" ASARI MISOLIDA)

[1]Matyakubova Ozoda Masharipovna, Urganch Davlat Universiteti "Roman-German filologiyasi" kafedrasi o'qituvchisi
[2]To'libayeva Laylo Toxir qizi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Lingvistika:fransuz tili mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

https://orcid.org/0009-0006-5482-3127
e-mail: matyakubovaozoda80@gmail.com

FRENCH FICTIONAL TEXTS: TRANSLATION OF IDIOMATIC EXPRESSIONS AND EMOTIVE DESCRIPTIVE LEXICAL UNITS (ON THE EXAMPLE OF GUY DE MAUPASSANT'S "LIFE")

[1]Matyakubova Ozoda Masharipovna, Lecturer of the Department of Romance-Germanic Philology, Urgench State University
[2]Tulibayeva Laylo Toxir qizi, 2nd-year Master's student in Linguistics: French language, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruniy

e-mail: laylotulibaeva@gmail.com

ПЕРЕВОД ИДИОМАТИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНО-ОПИСАТЕЛЬНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВО ФРАНЦУЗСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ГИ ДЕ МОПАССАНА "ЖИЗНЬ")

[1]Матякубова Озода Машариповна, преподаватель кафедры «Романо-германская филология» Ургенчского государственного университета
[2]Тулибаева Лайло Тохир кызы, магистрант 2-курса направления «Лингвистика: французский язык» Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни

Annotatsiya: *Ushbu maqolada fransuz badiiy matnlarida emotsional tasvirlovchi leksik birliklar va idiomalarning tarjimasi muhim masala sifatida ko'rib chiqiladi. Bu leksik birliklarning tarjimasi nafaqat so'zlar, balki matnning umumiy ruhiyatini, estetik va madaniy xususiyatlarini ham anglatishi misollar yordamida ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *idiomatika, leksik birlik, emotsional leksik birlik, frazeologik birlik, so'zma-so'z tarjima, ekvivalent tarjima.*

Annotation: *This article examines the translation of emotionally descriptive lexical units and idioms in French literary texts as an important issue. It is shown with the help of examples that the translation of these lexical units implies not only words, but also the general spirit, aesthetic and cultural characteristics of the text.*

***Keywords**: idiomatic, lexical unit, emotional lexical unit, phraseological unit, literal translation, equivalent translation.*

***Аннотация:** В данной статье рассматривается важный аспект перевода эмоционально-описательных лексических единиц и идиом во французских литературных текстах. На примерах показано, что перевод этих лексических единиц подразумевает не только отдельные слова, но и общий дух, эстетические и культурные особенности текста.*

***Ключевые слова:** идиоматика, лексическая единица, эмоциональная лексическая единица, фразеологическая единица, дословный перевод, эквивалентный перевод.*

KIRISH. Madaniyat va tilning ajralmas qismiga aylangan frazeologik birliklar, ya'ni idiomatika, har bir xalqning o'ziga xos fikrlash tarzini, tarixiy rivojlanishini va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Fransuz adabiyotida ham frazeologik iboralar va idiomatika katta o'rin tutib, ularning tarjimasi hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolar tilshunoslik va tarjimashunoslik uchun muhim mavzulardan biridir. Ushbu maqolada fransuz adabiyotida keng tarqalgan frazeologik iboralar, ularning mazmuni va madaniyat bilan bog'liqligi haqida fikr yuritiladi hamda fransuz badiiy matnlarida emotsional tasvirlovchi leksik birliklarning tarjimasi muhim masala sifatida ko'rib chiqiladi.

Badiiy matnlarning tarjimasida, ayniqsa, fransuz adabiyotidan o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida idiomatika va emotsional tasvirlovchi leksik birliklarning tarjimasi muhim va murakkab vazifalardan biri hisoblanadi. Bu elementlar muallifning ruhiy holatini, his-tuyg'ularini va estetik ifodalarini aks ettiradi. Ular orqali matnning emotsional va stilistik ta'sir kuchi ortadi. Shuningdek, idiomatika va leksik birliklarning tarjimasida madaniyatlararo tafovutlar hamda ekvivalentlarni topish muammosi dolzarb hisoblanadi. Ushbu muammolarni hal etish uchun olimlar va tarjimonlar turli nazariy yondashuvlarni ishlab chiqqanlar.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Tilning lug'at tarkibiga faqat so'zlar emas, balki so'z birikmalari ham kiradi. Fransuz badiiy matnlarida idiomatika va emotsional tasvirlovchi leksik birliklarning tarjimasi — bu nafaqat so'zlarni tarjima qilish, balki muallifning ruhiyatini, his-tuyg'ularini va estetik ifodalarini saqlash san'atidir. Tarjimonlar uchun eng muhim vazifa madaniyatlararo tafovutlarni hisobga olgan holda muallifning asl ruhiyatini va emotsional kuchini saqlab qolishdir. Bu jarayonda mos ekvivalentlarni topish, ijodiy yondashuv hamda kontekstni chuqur anglash muhim ahamiyatga ega [6.28]. Shuningdek, tarjimonlar fransuz adabiyotining madaniy va til xususiyatlarini yaxshi bilishi hamda tarjima jarayonida ehtiyotkorlik bilan ishlashi zarur. Bu esa tarjima sifatini oshiradi va o'quvchiga asl muallif ruhiyatini yetkazishga xizmat qiladi. Idiomatika — tilshunoslikning turg'un birikmalar va iboralarni (idiomalarni) o'rganuvchi bo'limi bo'lib, u muayyan bir tilning o'ziga xos boyligi va "ruhi"ni ifodalaydi. Idiomatika doirasiga kiruvchi iboralarning asosiy xususiyati shundaki, ularning umumiy ma'nosi tarkibidagi so'zlarning lug'aviy ma'nolaridan bevosita kelib chiqmaydi. Masalan, "yuragi qinidan chiqib ketdi" iborasidagi so'zlar alohida tahlil qilinganda "qo'rqish" ma'nosini bermaydi, biroq yaxlit holda kuchli hayajon yoki qo'rquvni anglatadi. Bu soha tillarning milliy-madaniy jihatdan o'ziga xos farqlarini ham yaqqol ko'rsatadi. Idiomalarni boshqa tillarga so'zma-so'z tarjima qilish mumkin emas; masalan, o'zbekcha "boshiga ko'tarmoq" (qadrlamoq/shovqin solmoq) iborasini fransuz tiliga aynan tarjima qilish ma'noni mantiqsiz holatga keltiradi. So'zma-so'z tarjima: boshiga ko'tarmoq — lever la tête Ekvivalent tarjima: boshiga ko'tarmoq (qadrlamoq) — chérir boshiga ko'tarmoq (shovqin solmoq) — faire du bruit.

Shu sababli, idiomatika nutqning ta'sirchanligi, jozibasi va obrazliligini ta'minlovchi eng muhim vositalardan biridir. U badiiy adabiyotda, xalq og'zaki ijodida va kundalik so'zlashuvda fikrni lo'nda, ammo chuqur ifodalashga xizmat qiladi. Idiomalar shunchaki so'zlar yig'indisi emas, balki tilning tarixiy va madaniy xotirasidir [2.45]. Mopassanning "Hayot" romanida idiomatik ifodalar qahramonlarning ijtimoiy muhitini (masalan, dehqonlar, xizmatkorlar yoki zodagonlar nutqini) individuallashtirish uchun xizmat qiladi. Fransuz tilidagi turg'un birikmalarni o'zbek tiliga o'girishda tarjimon uch xil usuldan foydalanadi: ekvivalent (to'liq moslik), analog (o'xshash tasvir) va tasviriy tarjima (ma'no tushuntirishi).

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur maqolada fransuz badiiy matnlarida idiomatik ifodalar va emotsional leksik birliklarning tarjimasi muammolari hamda ularni hal etish bo‘yicha olimlarning qarashlari tahlil qilinadi. Fransuz tilining boyligi va rang-barangligi uning badiiy matnlarida ham o‘z ifodasini topadi. Idiomatika va emotsional tasvirlovchi leksika yozuvchilarga voqealar va his-tuyg‘ularni yanada ta’sirli va chuqurroq yetkazishga yordam beradi. Bu ifodalar yordamida muallif o‘quvchiga nafaqat voqealarni, balki qahramonlarning ichki dunyosini ham ko‘rsatadi. Shu bois, bunday birliklarning tarjimasi nafaqat so‘zlarni, balki matnning umumiy ruhiyati, estetik va madaniy xususiyatlarini ham saqlashni talab etadi. Fransuz adabiyotidagi frazeologik birliklar insonlarning kundalik hayotdagi fikrlash tarzi, his-tuyg‘ulari va dunyoqarashini o‘zida mujassam etgan bo‘lib, tilning o‘ziga xosligini hamda madaniyatning boyligini namoyon etadi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Mopassan — psixologik realizm ustasi. Guy de Mopassanning 1883-yilda yozilgan “Hayot” (Une Vie) romani uning ilk yirik asarlaridan biri bo‘lib, unda muallif realizm an’analarini yangi bosqichga olib chiqadi. Ushbu bo‘limda asarning nafaqat fransuz, balki jahon adabiyotidagi o‘rni, inson taqdirining shafqatsiz haqiqatlari va “yo‘qotilgan orzular” mavzusi qanchalik mahorat bilan yoritilgani tahlil qilinadi. U qahramonning ichki kechinmalarini bevosita bayon etmaydi, balki emotsional bo‘yoqdor so‘zlar orqali “chizib” beradi. “Hayot” romanida emotsional leksika quyidagicha qo‘llangan: asar boshida evforiya (shodlik), oxirida esa melanxoliya (tushkunlik) leksikasi ustunlik qiladi. Masalan, asarda Jannaning hayotidagi murakkab pallalarda qo‘llanilgan “perdre la tête” iborasini olaylik. Uni “boshini yo‘qotmoq” deb tarjima qilish o‘zbek kitobxoni uchun sun’iy tuyuladi. I. G‘afurov bu iborani kontekstga qarab “es-hushidan ayrilmoq” yoki “gangib qolmoq” tarzida o‘girgan. Yana bir misol: “Être aux anges” (farishtalar yonida bo‘lmoq). Bu ibora Jannaning turmushga chiqishidan oldingi baxtiyor damlarini ifodalaydi. O‘zbek tilida bu emotsional holat “og‘zi qulog‘ida”, “boshi ko‘kka yetmoq” yoki “yettinchi osmonda uchmoq” kabi analoglar orqali berilsa, asardagi fransuzcha ruh o‘zbekcha milliy bo‘yoq bilan uyg‘unlashadi. Muallif ko‘pincha “vague” (noaniq), “triste” (ma’yus), “immense” (ulkan) kabi sifatlardan foydalanadi. Masalan, Jannaning kelajakka bo‘lgan qo‘rquvi “une inquiétude sourde” (kar, ichki bezovtalik) deb ataladi. O‘zbek tilida “kar bezovtalik” birikmasi mavjud emasligi sababli, tarjimon uni “ich-etini yeydigan xavotir” yoki “yashirin hadik” tarzida ifodalaydi. Bu yerda so‘zning lug‘aviy ma’nosi o‘zgargan bo‘lsa-da, uning ekspressivligi va emotsional ta’siri saqlab qolingan.

Mopassan asarlarida “dengiz”, “yer” va “oila” bilan bog‘liq idiomalar ham ko‘p uchraydi. Masalan, “faire fausse route” (noto‘g‘ri yo‘ldan bormoq) iborasi romanda nafaqat jismoniy harakatni, balki Jannaning hayotiy tanlovlaridagi xatolarni ham anglatadi. Tarjimon uni “adashmoq” emas, balki “yo‘ldan ozmoq” yoki “yanglish qadam tashlamoq” tarzida berish orqali asarning dramatik kuchini oshiradi.

Mopassan ijodida tabiat shunchaki fon emas, balki qahramonning ichki kechinmalarini aks ettiruvchi vositadir. Masalan, yomg‘ir tasviri orqali Jannaning ko‘z yoshlari va umidsizligi ifodalanadi. Fransuzcha “pluie fine et monotone” (mayda va bir xil yomg‘ir) iborasi o‘zbek tilida “zerikarli, sim-sim yog‘ayotgan yomg‘ir” tarzida berilishi hayotning bir maromda, rangsiz o‘tayotganiga ishora qiladi. Bunday leksik birliklarning tarjimasi kitobxonda qahramonga nisbatan empatiya, ya’ni hissiy yaqinlikni shakllantirishga xizmat qiladi. Mopassanning “Hayot” romani fransuz adabiyotining durdonalaridan biri bo‘lib, uning o‘zbek tilidagi tarjimasida milliy koloritni aks ettirish masalasi tarjimashunoslik nuqtai nazaridan juda qiziqarli tahlil qilinadi. Mopassan asarida XIX asr Fransiyasi, xususan Normandiya tabiati va zodagonlar hayoti tasvirlangan. Tarjimon fransuzcha hayot tarzini o‘zbek kitobxoni uchun tushunarli qilish maqsadida turli usullardan foydalanadi. Bu esa o‘quvchiga voqealar Fransiyada sodir bo‘layotganini doimiy ravishda his ettirib turadi. Masalan, fransuzcha kiyim-kechak, taom yoki turar joy nomlarini tarjima qilishda o‘zbek tilidagi eng yaqin muqobillar tanlangan. Ayrim maxsus tushunchalar (“baron”, “vikont”, “kareta”) asl holicha qoldirilib, izohlar orqali tushuntirilgan bo‘lib, bu asarda “fransuz ruhi”ni saqlab qolishga xizmat qiladi:

-Unvonlar: “Baron”, “Baronessa”, “Vikont” kabi so‘zlar “bek” yoki “to‘ra” deb tarjima

qilinmagan. Agar “Baron” “bek” sifatida berilsa, asarning milliy koloritiga putur yetib, o‘zbek qishlog‘i tasviri yuzaga kelishi mumkin edi.

-Ichimliklar: “Sidr” (olma vinosi) yoki “Absent” kabi ichimlik nomlari o‘zbekcha “musallas” yoki “sharbat” bilan almashtirilmagan. Bu G‘arbiy xalqlar turmush tarzining o‘ziga xosligini saqlashga xizmat qilgan.

“Hayot” asari tarjimasida milliy kolorit ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

1. Fransuzcha realiyalarni saqlash orqali “begonalik” ruhini berish.
2. O‘zbekona ibora va tasviriy vositalar orqali asarni o‘quvchiga yaqinlashtirish.

Asardagi milliy koloritni saqlashning eng murakkab jihati iboralar tarjimasi bilan bog‘liq. Tarjimon Erkin Nosirov fransuzcha iboralarni o‘zbek tilidagi xalqona ekvivalentlar bilan almashtirish orqali asar tilini boyitgan. Fransuzcha hissiy ifodalar o‘zbek tilining boy sinonimik imkoniyatlari yordamida o‘girilgan bo‘lib, natijada asar o‘zbek o‘quvchisiga yaqin va tushunarli ko‘rinadi, shu bilan birga o‘zining g‘arbona tabiatini ham saqlab qoladi.

Erkin Nosirov fransuzcha obrazli ifodalarni o‘zbek tilidagi muqobillari bilan almashtirganda, o‘zbek tili koloritidan mahorat bilan foydalangan. Masalan, qahramonning ruhiy holati tasvirlanganda, tarjimon oddiy “u xafa bo‘ldi” ifodasi o‘rniga “ko‘ngli xira tortdi”, “ichiga chiroq yoqsa yorishmaydi” yoki “damini ichiga yutdi” kabi sof o‘zbekona iboralarni qo‘llagan. Natijada o‘quvchi fransuz qahramoni Janna bilan birga o‘zbekona ohangda dardlashgandek taassurot oladi. Fransuzcha tushunchalarni o‘zbekcha ruhga yaqinlashtirishda tarjimon “ma’no ko‘chirish” usulidan foydalangan. Asl matndagi “Se couper les cheveux en quatre” (ortiqcha sinchkovlik qilish) iborasi tarjimada “qildan qiyiq qidirmoq” shaklida berilgan. Shu o‘rinda milliy kolorit eng yuqori darajada namoyon bo‘ladi: fransuzcha mantiq o‘zbekona maqol bilan almashtirilgan bo‘lib, natijada qahramonlar o‘quvchiga “o‘zimizniki”dek yaqinlashadi.

Mopassan uslubining yana bir muhim jihati shundaki, u tabiatni inson emotsiyalarining ko‘zgusi sifatida tasvirlaydi. Ushbu iboralar asar matnini oddiy axborot beruvchi matndan badiiy san’at asariga aylantiradi. Bunday leksik birliklar va iboralar o‘quvchiga qahramon kechinmalarini chuqur his qilish imkonini beradi. Ko‘pincha asl til va tarjima tilida bir xil fikr ifodalansa-da, u turli obrazlar orqali beriladi. Bunday hollarda kichik obraz farqlari tarjimada muammo sifatida qabul qilinmaydi, chunki ular asarning adekvatligini buzmaydi. Romanning yana bir muhim jihati oila va ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Jannaning oilaviy hayoti, uning ijtimoiy mavqei va atrofdagi insonlar bilan munosabatlari asar davomida izchil yoritiladi. Masalan, Jannaning ota-onasi o‘rtasidagi munosabatlar uning hayotiy qarorlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu orqali Mopassan ijtimoiy tuzilmaning inson taqdiriga ta’sirini ochib beradi. Tarjimon Mopassan matnini o‘zbek tiliga o‘girganida har bir so‘zning ma’no qatlamlarini milliy dunyoqarashga mos tarzda tanlagan. Masalan, amour so‘zi har doim “muhabbat” emas, balki kontekstga qarab “ishq” yoki “ko‘ngil qo‘yish” sifatida berilgan. Bu esa asarning o‘zbek tilida tabiiy va ravon o‘qilishini ta’minlaydi. Masalan, “Elle se sentait malheureuse” jumlasi “Uning ko‘ngli g‘ash bo‘ldi” yoki “Dili xufton bo‘ldi” tarzida tarjima qilingan. Bu yerda oddiy “baxtsizlik” tushunchasi o‘rniga o‘zbek xalqiga xos “ko‘ngil xuftonligi” ifodasi qo‘llanib, badiiy ta’sir kuchi oshirilgan.

Quyida asardagi emotsional holatlarni ifodalovchi iboralar tahlili keltiriladi:

«Dunyo ko‘ziga qorong‘u bo‘lmoq» – (Le monde s'assombrissait) Jannaning umidi so‘nishini bildiradi.

«Yurak-bag‘ri qon bo‘lmoq» – (Avoir le cœur déchiré) kuchli ichki iztirob va ruhiy og‘riqni ifodalaydi.

«Hafsalasi pir bo‘lmoq» – (Perdre ses illusions) hayotga bo‘lgan ishonchning yo‘qolishini anglatadi.

«Yuragi hapriqmoq» – (Le cœur bondissant) ham quvonch, ham hayajon aralash holat (masalan, Janna turmushga chiqishidan oldin).

«Tili kalimaga kelmay qolmoq» – (Rester muet de stupeur) kuchli hayrat yoki qo‘rquvdan gapira olmay qolish.

«Etlari junjikmoq» – (Frissonner) sovuqdan emas, balki ichki vahima yoki yoqimsiz haqiqatni eshitgandagi emotsional titroq.

«Tishini tishiga qo‘ymoq» – (Prendre sur soi / Serrer les dents) azobga yoki g‘azabga chidash, o‘zini jilovlash.

«Fig‘oni falakka chiqmoq» – (Être hors de soi) haddan tashqari g‘azablanish (asosan erkak qahramonlar obrazida).

«Ko‘ngli bo‘shamoq» – (S’attendrir) rahmi kelish, ichi achish yoki his-tuyg‘ularini jilovlay olmay yig‘lab yuborish holati.

«Boshini silamoq» – (Prendre soin / Choyer) qiyin paytda dalda bo‘lish, g‘amxo‘rlik ko‘rsatish.

«Dengiz hayqirig‘i» (La mer tourmentée) — bu shunchaki suvning harakati emas, balki Jannaning qalbidagi to‘polon va xavotir ifodasidir.

«O‘lik sukunat» (Un silence de mort) — qahramonning umidsizlik va yolg‘izlikdan qotib qolgan ruhiy holatini ifodalaydi.

Badiiy tarjima shunchaki axborot uzatish emas, balki his-tuyg‘ularni ko‘chirishdir. Bunda asosiy e’tibor ma’no o‘zligini saqlagan holda tilning milliy bo‘yog‘i (koloriti)ni buzmaslikka qaratiladi. Fransuz adabiyotida adekvatlik va ekvivalentlik masalalari tarjima nazariyasining muhim jihatlaridan biri sifatida o‘rganilgan. Tarjima jarayonida fransuz tilining va madaniyatining o‘ziga xosliklarini hisobga olish orqali ekvivalentlik va adekvatlikni ta’minlashning murakkabligi namoyon bo‘ladi.

XULOSA. Tarjimon asl matndagi ma’lumotlarni to‘g‘ri va aniq tarzda yetkazishga harakat qiladi. Adekvatlik esa tarjimaning maqsadli auditoriya madaniy kontekstiga mos kelishini ta’minlashga qaratilgan. Bu yondashuvda tarjimon asl matnni o‘zgarishsiz saqlashdan ko‘ra, uni maqsadli til va madaniyatga moslashtirishga e’tibor beradi. Tarjimon ekvivalentlik va adekvatlik o‘rtasida muvozanatni topishda muhim rol o‘ynaydi. U o‘z bilimlari, madaniyati va tajribasidan kelib chiqib, qaysi yondashuvni tanlashni belgilaydi. Bu ikki tushuncha o‘rtasidagi muvozanatni topish tarjimonning ijodiy qobiliyati va tarjima qilinayotgan matnning xususiyatlariga bog‘liq [7.21]. Tarjimashunoslikda bu yondashuvlarni o‘rganish tarjimonlarning qaror qabul qilish jarayonlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Asar tarkibiga kiruvchi har bir til birligi — u xoh asosiy, xoh yordamchi unsur bo‘lsin — muayyan kommunikativ vazifani bajaradi. Shunday ekan, tarjimon bu unsurlarni chuqur tahlil qilmasdan, ularni yuzaki baholasa yoki noto‘g‘ri talqin qilsa, bu nafaqat alohida birlikning ma’nosi va vazifasi buzilishiga, balki butun jumlaning semantik yaxlitligiga ham putur yetkazadi [1.87].

E. Nidaning fikriga ko‘ra, “Tarjimaning asosiy maqsadi nafaqat semantik ekvivalentlikni, balki ma’no va ta’sirni o‘quvchiga yetkazishdir” [1.36]. Fransuz adabiyotidagi badiiy asarlarda Nida yondashuvi ba’zan ma’lum darajadagi erkinlikni qo‘llashni talab qiladi, biroq bu erkinlik asarning umumiy ruhini saqlashga qaratilgan bo‘lishi lozim. Fransuz adabiyotidan boshqa tillarga tarjima qilishda faqat grammatik o‘zgarishlar emas, balki madaniy va estetik o‘zgarishlar ham hisobga olinadi. Shu bois tarjima jarayonida ekvivalentlik va adekvatlikni ta’minlash nafaqat til va madaniyat o‘rtasidagi aloqalarni, balki insoniyatning umumiy badiiy qadriyatlarini ham saqlashni nazarda tutadi. Fransuz tilining boyligi va rang-barangligi uning badiiy matnlarida ham o‘z ifodasini topadi. Idiomatika va emotsional tasvirlovchi leksika yozuvchilarga voqealar va his-tuyg‘ularni yanada ta’sirli va chuqurroq yetkazishga yordam beradi. Bu ifodalar orqali yozuvchi o‘quvchiga nafaqat voqealarni, balki qahramonlarning ichki dunyosini ham ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES):

1. Nida, E. Toward a Science of Translation. 1962.
2. I. G‘afurov, O. Mo‘minov, N. Qambarov. Tarjima nazariyasi. Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2012.
3. Musaev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent: Fan, 2005.
4. Mopassan, G. Hayot (Erkin Nosirov tarjimasi). Toshkent: Sharq nashriyoti, 2021.
5. I. G‘afurov, O. Mo‘minov, N. Qambarov. Tarjima nazariyasi. Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2012.
6. Yarmanov F. N. Fransuz-o‘zbek tarjimachiligi tarixi va amaliyoti. O‘zbekiston: til va madaniyat, 2023.
7. Валеева В. Г. К понятиям адекватности и эквивалентности в научном переводе. Вестник РУДН, №1(3), 17–21.

INTERNET SAYTLAR:

www.google.uz
www.wikipedia.org
www.ziyonet.uz
www.literature.uz

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 821.512.133.09:82-31

UrDU "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasi mudiri, f.f.n., dotsent Bekposhsha RAHIMOVA taqrizi asosida

ALISHER NAVOIY IJODIDA YUSUF OBRAZI

Odamboyeva Mohichehra San'atbek qizi, Urganch davlat universiteti 3-kurs talabasi

YUSUF IMAGE IN ALISHER NAVOI'S CREATIVE WORKS

Odamboyeva Mohichehra San'atbek qizi, 3rd-year student of Urgench State University

ОБРАЗ ЮСУФА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ

Одамбоева Мохичехра Санъатбек кызы, студентка 3-курса Ургенчского государственного университета

https://orcid.org/0009-0003-6416-8929
e-pochta: modamboyeva06@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy maqolada Navoiy ijodining shoh baytlaridan o'rin olgan Yusuf (a.s.) talmehi haqida gap boradi. Adib , "meni"ni ochishda, u yaratgan timsollar xususiyatlarini go'zal dalillashda bu talmehga bot-bot murojaat qilingan. Yusuf (a.s.) hayot yo'li, boshidan kechirgan voqealari Navoiyning falsafiy-ijtimoiy qarashlarini oydinlashtirishga, murojaat qilingan mavzu ko'lamini yanada chuqurroq yoritish maqsadiga beminnat xizmat qilgan.*

Kalit so'zlar: *Navoiy dostonlari, talmeh, lirik qahramon, Yusuf (a.s.), Iso (a.s.), Kayoniy, Zulayho, "Yusuf va Zulayho" qissasi.*

Annotation: *This scientific article discusses the allusion (talmeh) to Prophet Yusuf (peace be upon him), which occupies an important place among the key couplets in Navoi's works. This allusion is frequently used to reveal the author's inner self and to convincingly illustrate the characteristics of the images he created. The life path of Yusuf (peace be upon him) and the events he experienced serve to clarify Navoi's philosophical and social views, as well as to deepen the scope of the discussed topic.*

Keywords: *Navoi's epics, allusion (talmeh), lyrical hero, Yusuf (PBUH), Isa (PBUH), Kayanids, Zulaykha, the story of "Yusuf and Zulaykha".*

Аннотация: *В данной научной статье рассматривается талмех к образу Юсуфа (а.с.), который занимает важное место среди ключевых бейтов творчества Навои. Этот талмех неоднократно используется для раскрытия авторского "я", а также для убедительного обоснования особенностей созданных им художественных образов. Жизненный путь Юсуфа (а.с.) и пережитые им события служат для более глубокого раскрытия философско-социальных взглядов Навои, а также способствуют более широкому и глубокому освещению рассматриваемой темы.*

Ключевые слова*: поэмы Навои, талмех, лирический герой, Юсуф (а.с.), Иса (а.с.), Каяниды, Зулейха, повесть "Юсуф и Зулейха".*

Kirish. Shoirlar muhabbat mavzusidagi asarlarida ko'pincha Sharqda keng tarqalgan mashhur qissalar, dostonlar va ularning qahramonlari nomiga ishora qiladilar. "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Yusuf va Zulayho", "Tohir va Zuhro" ana shu asarlar sirasiga kiradi. O'quvchi o'zi mutoalaa qilayotgan asar qahramoni hayoti, tuyg'ulari, ma'naviy qiyofasini chuqurroq his qilishi uchun ishora qilingan obrazlar haqida mukammal bilimga ega bo'lmog'i kerak. Bir so'z bilan aytganda, bu asarlarning mazmun-mohiyatini teran o'zlashtirgan bo'lmog'i darkor. Ana shundagina u yoki bu nomga ishorani ko'rar ekan, uning ko'z oldida o'sha qissa, doston mazmuni, qahramonlari taqdiri jonlanib, shoir demoqchi bo'lgan g'oya, fikr, tuyg'uni yorqinroq tasavvur

qiladi, chuqurroq anglab yetadi. Badiiy adabiyotda bunday ishora qilish talmih (“nazar solmoq”) san’atiga asos bo‘ladi. Atoulloh Husayniy talmeh san’atiga shunday ta’rif beradi: “Talmeh kalomda mashhur qissa yo mashhur nodir she’r yoki mashhur maqolga ishorat etmakdin iborattur”[9,133]. Fikrining dalili sifatida esa Yusuf qissasiga (Ya’qubning ismini eslash orqali), Hofiz g‘azaliga va mashhur maqolga ishora qilingan 3 bayt keltiradi. Qomusiy lug‘atda esa , “Talmih san’ati ijodkorga bir ishora vositasida ko‘zda tutilgan fikrni batafsil tarzda ifodalash imkonini beradi”[1,15], -deyilgan.

She’riyatimizda Sharqda keng mashhur bo‘lgan sevgi-muhabbat qissalari, ularning qahramonlari nomlariga ishora qilish-talmih san’ati juda ko‘p uchraydi. Ayniqsa, shoirlar ko‘pincha Qur’on suralarida aks ettirilgan afsonalar, hikoyalar qahramonlari: payg‘ambarlar, farishtalar nomlariga ishora qiladilar. Bir so‘z bilan aytganda “Talmeh (“o‘tmishga nazar solmoq”) she’r yoki nasrda mashhur tarixiy voqealar, afsonalar, adabiy asarlar yoki maqollarga ishora qilmoq san’atidir”[8,41].

Yusuf - Qur’onda zikr etilgan payg‘ambarlardan biri. 111 oyatni o‘z ichiga olgan “Yusuf surasi” qissasi eng go‘zal qissa deya ta’riflangan. Yusuf - Kan’onlik Ya’qub(a.s.)ning o‘g‘li. Qur’on oyatlarida Yusuf(a.s.)ning beqiyos husni, otasi Ya’qub(a.s.)ning unga bo‘lgan cheksiz muhabbati, o‘z aka-ukalarining Yusuf(a.s.)ga nisbatan g‘ayirligi va uni hasad tufayli quduqqa tashlangani voqealari, arzimas chaqa evaziga qul qilib sotib yuborilgan Yusuf taqdiri go‘zal tasvirlangan. Kan’ondan Misrga borib qolgan Yusuf(a.s.) bilan Misr Azizining xotini Zulayho o‘rtasidagi mojarolar, tuhmat bilan zindonga tushishi, tushlarni to‘g‘ri ta’bir qilish mo‘jizasi, hayoti oxirida sabri tufayli Misrda Aziz bo‘lganligi ham Qur’on oyatlari bilan bir qatorda, Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida, Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asarida va shu qatorda ko‘plab xalq dostonlarida o‘z ifodasini topgan. O‘z o‘g‘lini kutib ko‘zlari oqargan Ya’qub(a.s.) Yusuf(a.s.)ning ko‘ylagi hididan ko‘zlari yorishib ketgani voqeasi ham chiroyli yoritilgan.

Bu kabi voqea va hodisalar Navoiy uchun bitmas-tuganmas ilhom va ijod manbai bo‘lgan. Adib o‘zining “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Yusuf(a.s.) qissasini qisqacha keltirib, so‘zining boshida bu qissani o‘zbek tilida nazm shaklida bayon etish rejasi borligini qayd qilib o‘tgan: “…Komi xotirg‘a bu orzuni kechururkim, inshaalloh, umr omon bersa, turk tili bila-o‘q kofurgun varaq uzra xomayi mushkin shamomani surgay. Va bu qissa nazmin ibtido qilib, intihosig‘a yetkurgay”[2,553].

Adabiyotlar tahlili va tatqiqot metodologiyasi. Navoiy ijodida munosib o‘rin olgan talmeh san’ati o‘ziga xosligi bilan juda ko‘p olim-u tatqiqotchilarning ilmiy izlanishlariga mavzu bo‘lib kelgan. Bundan tashqari janrlar mohiyatini ochib berishda ham o‘z-o‘zidan bu san’at haqida gap borishi tabiiy hol. Bugungi davrda ham bu mavzu yosh tatqiqotchilarning ilmiy izlanishlariga turtki bo‘lmoqda, qator maqolalar, ilmiy dissertatsiyalar shu mavzu asosida olib borilmoqda. Jumladan, Avaznazarov Odiljonning “Alisher Navoiy ijodida Soqiy obrazi” PHD dissertatsiyasi, O.Hakimovaning “Navoiy ijodida talmeh san’atining qo’llanilishi” va N.Abdumannatovaning “Navoiy she’riyatida talmeh san’atining qo’llanilishi” kabi magistrlik ilmiy ishlari shular qatoridadir. Filologiya fanlari doktori U.Qobilovning “Alisher Navoiy “Badoyi’ ul-bidoya” devonida nubuvvat masalasi va Masih obrazi talqini” ilmiy maqolasi ham shu mavzu asosida vujudga kelgan. Ushbu maqolani yozish jarayonida tarixiy-qiyosiy, tarixiy-biografik, psixologik, sotsiologik metodlardan unumli foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Navoiy “Xamsa” dostonini yozar ekan, o‘zining husn-malohatda tengi yo‘q qahramonlarini, ularga oshiq bo‘lganlarning boshiga tushgan ko‘rguliklarini ta’rif-u tavsifini berishda Yusuf (a.s.) obraziga ishora qilgani bejiz emas. Ma’lumki, Yusuf jahondagi bor go‘zallikning o‘ndan to‘qqizini o‘zida mujassam qilgan inson bo‘lgan. Muallif tasvirlagan mahbubani - yorni Yusuf bilan qiyoslab, kerak bo‘lsa undan ustun qo‘yish Sharq she’riyati uchun xos xususiyatdir. Navoiy ham ana shu an’anaga sodiq qolib, Yusuf talmihini juda ko‘p qo‘llagan:

Misr shohicha naqd-u mol ichra,
Yusufi Misricha jamol ichra[3,451].

Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostonining 25-bobida shoh Baxrom dushanba kuni uchinchi iqlimdan kelgan musofir hikoyatida Sa’d tasvirini chizar ekan, yuqoridagi baytni keltiradi. Uni

jamolda Yusufi Misri, ya'ni misrlik Yusuf-Misr go'zali bilan tenglashtiradi. Bu bilan o'quvchi ko'z o'ngida Sa'dning go'zal tasviri namoyon bo'ladi.

Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida ham Yusuf(a.s.) talmihiga murojaat qiladi:

Bo'riga sharh etib gah arzi holin,
To'kub yosh, yod etib Yusuf jamolin [4,608].

Shoir bu yerda Farhodning bo'riga o'z alamlarini aytib dardlashishini tasvirlar ekan, bo'ri haqida so'zlab Yusufi Kan'onni yodga oladi. Rivoyatga ko'ra, Yusufning og'alari uni chohga tashlab, ko'ylagini qonga belab, "Yusufni bo'ri yedi", deb otalariga eltadilar. Navoiy bu yerda iyhom san'atidan foydalanadi. Zero, yuqoridagi mazmun asosiy maqsad bo'lsa-da, baytda birinchi e'tirof etiladigan ma'no - Farhodning Yusufday go'zal chiroyi bor Shirinni yodlashidir.

"Layli va Majnun " dostonida ham "Yusuf va Zulayho" qissasiga murojaat qilingan lavhalar mavjud. Akalari tomonidan quduqqa tashlangan va ko'p aziyatlar chekkan, cho'l azobini boshidan kechirgan Yusufning ayanchli taqdiri dostondagi Qaysning ahvolini yorqin dalillash uchun talmih qilib olingan. Baytda Qaysning yo'qolishi Yusuf bilan bog'liq o'sha voqealarga o'xshatilmoqda:

Andin bo'lub ul guruh afgor,
Itgon Yusuflarin talabgor[5,82].

(O'z Yusuflari(Qaysga ishora qilingan) diydorini istadilar, bundan bu guruh (qidiruvchilar) ozorlandi, afgor bo'ldi).

Qissadagi Yusufning chohga tashlash voqeasi „Saddi Iskandariy" dostonida Iskandarning Muhit dengizidagi sayohati, uning markaziga yetgani, tortgan qiyinchiliklari tasvirini yaqqol namoyon etishda asos qilib olingan. Iskandar bu sayohatda qariyib bir yil qolib ketadi. Navoiyning dengiz sayohati manzarasining tasviri jonli bo'yoqlarda aks ettirilgan. Ayniqsa, safar davrida Iskandarning ozib ketgani, kasal bo'lishini bayon etuvchi manzaralar o'zining chiroyli tasvirini topa olgan. Yusufga qiyoslanishi ham ana shu sababdandir:

Ne girdobkim, jarf chohi amiq,
Quyosh Yusufin aylagudek g'ariq[6,467].

("Girdob emas, tagsiz chuqur choh bo'lib, quyosh Yusufini g'arq qilar darajada". Yusufni chohga tashlash voqeasiga ishora qilingan).

Navoiy g'azaliyotida ham Yusuf (a.s.) obrazi tez-tez uchraydi. Aniqroq qilib aytganda, eng ko'p talmih qilingan timsollardan biridir. Ularda ham Yusuf sarguzashtlari oshiq kechmishini yorqin namoyon etishda qulay manba vazifasini o'tagan. Ayrimlarida oshiqning mashuqasi chiroyda Yusuf bilan qiyoslansa, ayrimlarida oshiqning iztirobli, ayanchli ahvolini tasvirlab berishda Yusuf timsoliga murojaat qilinadi. Ba'zan esa Yusuf sog'inchi bilan ko'r bo'lgan Ya'qub(a.s.) obrazi ham oshiq ahvolini ochib berishga ko'mak beradi.

Oshiq yori ba'zan Yusuf bilan tenglashtiriladi, ba'zan esa undan ham ustun qo'yiladi. Bu esa oshiqning yuragini chunon o'rtaydiki, unga davo topolmay to'lg'onadi. Uning husniga to'ymoq esa, umuman, mumkin emas. Chunki undagi chiroy behad ko'p va xo'b:

Husnidin to'ymog' emas mumkinki, behad xo'b erur,
Qo'yg'oy erdim, bo'lsa erdi Yusufi Kan'oncha xo'b[7,65].

(Uning husniga to'yish mumkin emas, juda chiroyli, agar u Yusuf Kan'onning chiroyi kabi bo'lsa ham voz kechishim mumkin edi).

Ayrim lavhalarda ma'shuqa chiroyi tasviri avj nuqtasiga yetadi. Go'yo u Yusuf chiroyi uchun ham andoza vazifasini o'taydi.

Tushta Yusuf hay'atin ko'rdim habibim yodidin,
Go'yi ul qolab, bu ruhi mahz uchun andozadur[7,148-bet].

(Tushimda sevgilim yodi birla Yusufni ko'rdim, go'yoki Yusuf uchun, bu sof ruh uchun u qolip, andozadir).

Yusufning qul bozorida sotilganini, go'zal chehrasi bilan hammani xaridor qilganini qissa syujetidan bilamiz. Navoiy ta'rifida esa Yusuf go'yo oshiqning husnda betakror yoriga qul bo'lmoq istagida o'zini husn bozoriga solgan:

G'arazi buki, habibimg'a qul o'lg'ay Yusuf,
Husn bozorida har nechaki o'zin sotadur [7,159].

(Niyati shuki, Yusuf sevgilimga qul bo'lish uchun har safar o'zini husn bozorida sotadi).

Ko'ylak detali ham qissaning juda ko'p o'rinlarida qahramonlar xarakterini ochib berishda, voqealar ta'sirchanligini yanada oshirishda qurol vazifasini o'tagan. Ma'lumki, Yusuf quduqqa yalang'och tashlanadi. Uning bo'ynida osig'liq turgan tumor shaklidagi yoki

qamish nayi ichiga solib osib qo‘yilgan Ibrahim(a.s.)ning kiyimi Jabroil (a.s.) tomonidan jannatdan olib chiqilib Ishoq(a.s.)ga qoldirilgan, u esa Ya’qub(a.s.)ga berilgan. Quduqda yotgan Yusufga Jabroil(a.s.) o‘sha ko‘ylakni kiydirib qo‘yadi. Yusuf dardida ko‘r bo‘lib qolgan Ya’qub(a.s.) davosi ham ana shu ko‘ylak hididadir. Qur’onning “Yusuf” surasidagi 96-oyatda shunday deb yozilgan: “Bas, xushxabarchi kelib, uni (ko‘ylakni Ya’qubning) yuziga tashlagach, u ko‘radigan bo‘lib qoldi. “Sizlarga men Allohning (mehribonligi haqida) sizlar bilmaydigan narsalarni bilurman, demaganmidim”, - dedi u” [10,247]. Navoiyning yana bir g‘azalida xuddi o‘sha voqealarga ishora qilingan:

Ko‘nglagingdinkim topar jon dam-badam Yusuf isi,
Ey azizim, men ham ul ko‘nglak aro bir tormen [7,532].

(Sening ko‘ylagingda Yusuf isi dam-badam jon topadi, ey azizim, men ham shu ko‘ylakning bir toriman). Ishq azobidan xastalangan, behad dard chekayotgan oshiq uchun yor xabari, u qanday ahvolda bo‘lishidan qat’iy nazar, har qanday xushxabardan a’loroqdur. Navoiy buni quyidagicha talqin qiladi:

Ne gul-u xandon, ne Yusufdur, ne Iso mujdasi,
Topti bir mahjur o‘lar holatda jonon mujdasin [7,575].

(Hijronda qolgan oshiq uchun yorning o‘lar holatda topilgan xabariga na ochilgan gul, na Yusuf, na Iso xushxabari tenglasha oladi).

Xulosa. Navoiy ijodi o‘zining rang-barangligi, betakrorligi bilan o‘zbek adabiyotida munosib o‘ringa ega. Ana shu betakrorlikni ta’minlovchi asosiy unsurlardan biri o‘z o‘rnida ishlatilgan she’riy san’atlardir. Yusuf talmihi ham Navoiy ijodida muhim o‘rin egallagan. Navoiy qarashlarini, uning badiiy mahoratini to‘laqonli anglab yetishda asosiy vositalardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Qomusiy lug‘at. Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2016.
2. Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2012.
3. Alisher Navoiy. Sab’ai sayyor. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2013. B. 451.
4. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2012. B. 608.
5. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2013. B. 82.
6. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2012. B. 467.
7. Alisher Navoiy. Qaro ko‘zim. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1988. B. 65.
8. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. Toshkent: Sharq nashriyoti, 1999.
9. Husayniy A. Badoye us-sanoye. Toshkent: Adabiyot va San’at, 1981. B. 133.
10. Shayx Abdulaziz Mansur. Qur’oni Karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. Sirdaryo, 2023.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 1:316.3:165

TAFAKKUR USLUBI SHAKLLANISHINING GNOSEOLOGIK VA ONTOLOGIK ASOSLARI

Abdullayev Temur Bobir o‘g‘li, Guliston davlat universiteti Psixologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

https://orcid.org/0009-0000-4107-7854
e-pochta: tamuurdo@gmail.com

GNOSEOLOGICAL AND ONTOLOGICAL FOUNDATIONS OF THINKING STYLE FORMATION

Abdullaev Temur Bobir ugli, Senior Lecturer, Department of “Social Sciences”, Faculty of Psychology and Social Sciences, Guliston State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТИЛЯ МЫШЛЕНИЯ

Абдуллаев Темур Бобир оглы, старший преподаватель кафедры “Социальные науки” факультета психологии и социальных наук Гулистанского государственного университета, доктор философии (PhD) по философским наукам

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tafakkur uslubining shakllanishiga ta’sir etuvchi gnoseologik va ontologik asoslar falsafiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda bilish jarayonida hissiy va ratsional bilishning o‘zaro munosabati, tafakkurning mantiqiy shakllari, tafakkur va borliq dialektikasi hamda tafakkur uslubining ijtimoiy-tarixiy determinantlari yoritilgan. Shuningdek, klassik va postnoklassik falsafiy tafakkur an’analari doirasida tafakkur uslubining metodologik maqomi, uning ilmiy bilishdagi regulyativ funksiyasi hamda madaniy-intellektual jarayonlar bilan uzviy bog‘liqligi ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *tafakkur uslubi, gnoseologiya, ontologiya, bilish nazariyasi, dialektik tafakkur, ilmiy tafakkur, ratsionalizm, empirizm, bilish subyekti, tafakkur metodologiyasi.*

Abstract: *This article provides a philosophical and theoretical analysis of the epistemological and ontological foundations of the formation of thinking style. The study examines the interrelation between sensory and rational cognition, logical forms of thinking, the dialectics of thought and being, and the socio-historical determinants that shape thinking style. Furthermore, within the framework of classical and post-nonclassical philosophical traditions, the methodological status of thinking style, its regulatory role in scientific cognition, and its organic connection with cultural and intellectual processes are elucidated.*

Keywords: *thinking style, epistemology, ontology, theory of knowledge, dialectical thinking, scientific thinking, rationalism, empiricism, subject of cognition, methodology of thinking.*

Аннотация: *В данной статье с философско-теоретической точки зрения анализируются гносеологические и онтологические основания формирования стиля мышления. В исследовании освещаются вопросы взаимосвязи чувственного и рационального познания, логических форм мышления, диалектики мышления и бытия, а также социально-исторических детерминант формирования стиля мышления. Кроме того, в рамках классической и постнеклассической философской традиции раскрываются методологический статус стиля мышления, его*

регулятивная функция в научном познании и органическая связь с культурно-интеллектуальными процессами.

Ключевые слова: *стиль мышления, гносеология, онтология, теория познания, диалектическое мышление, научное мышление, рационализм, эмпиризм, субъект познания, методология мышления.*

Kirish. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti shuni ko‘rsatadiki, tafakkur insonning oddiy ruhiy faoliyati emas, balki borliqni anglash, o‘zlashtirish va o‘zgartirishga qaratilgan murakkab gnoseologik va ontologik jarayondir. Tafakkur orqali inson nafaqat mavjud voqelikni aks ettiradi, balki uni tushunchaviy jihatdan qayta quradi, mantiqiy shakllarga soladi hamda amaliy faoliyat vositasida tashqi olamni o‘zgartirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Mazkur qarama-qarshiliklar tafakkur mohiyatini anglashda turli metodologik yondashuvlarning shakllanishiga olib kelgan. Xususan, Immanuel Kant tafakkur faoliyatini aprior kategoriyalar vositasida tartibga solinadigan bilish shakli sifatida izohlab, subyektning bilishdagi faol rolini asoslab bergan.

Adabiyotlar tahlili. Tahlillar asosida tafakkurning tarkibiy bo‘g‘inlaridan biri hisoblangan hissiyotlar haqida A.Batuyev shunday yozadi: «Hissiyotlar boshqa hissiy jarayonlardan: affektlardan, hislar va kayfiyatlardan farqlanadi. Boshqa ruhiy hodisalar bilan bir qatorda hissiyotlar ham sayoz o‘rganilgan ruhiyat sohalaridan biridir va u turli mualliflar tomonidan turlicha tushuniladi va talqin qilinadi». [1,176]. Shu jihatdan qadimgi Sharq va G‘arb mutafakkirlari sezgida mavjud bo‘lmagan narsa tafakkurda ham bo‘lmasligini qayd etadi. N.Shermuxamedova yozishicha: «Qadimgi mutafakkirlar sezgida bo‘lmagan narsa tafakkurda ham bo‘lmaydi deb qayd etgan»[2,238]. Bizning fikrimizcha, tafakkur jarayoni modellar, sxemalar, tabiiy, sun’iy til va hokazolar ko‘rinishidagi sezgi unsurlariga asoslanmay ish ko‘ra olmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, tafakkur uslubining gnoseologik va ontologik omillarini tahlil qilish quyidagi metodlar orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi: tarixiy-mantiqiy metod orqali tafakkur uslubining shakllanishi va rivojlanishi tarixiy bosqichlar kesimida tahlil qilingan. Jumladan: qadimgi davr empirizmi, klassik nemis falsafasi hamda zamonaviy falsafiy yondashuvlar o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganildi; qiyosiy tahlil usuli yordamida turli falsafiy yo‘nalishlarning tafakkur uslubiga ta’siri solishtirildi. Shuningdek, ratsionalizm va empirizm, obyektiv idealizm va subyektiv idealizm, dialektik materializm yondashuvlari o‘rtasidagi farqlar aniqlashtirildi; kontseptual (tushunchaviy) tahlil orqali “tafakkur”, “uslub”, “bilish”, “gnoseologiya”, “ontologiya” kabi asosiy kategoriyalarning mazmuni ochib berildi va ularning o‘zaro aloqadorligi asoslandi; tizimli yondashuv asosida tafakkur uslubi ijtimoiy-tarixiy, madaniy va bilish jarayonlari bilan uzviy bog‘liq murakkab tizim sifatida ko‘rib chiqildi; nazariy-deduktiv metod orqali umumiy falsafiy qoidalar asosida xulosalar chiqarildi hamda tafakkur uslubining shakllanish mexanizmlari nazariy jihatdan asoslab berildi; tahlil va sintez usullari yordamida alohida falsafiy qarashlar ajratib o‘rganildi va ular yagona konseptual tizimga birlashtirildi.

Tahlillar va natijalar. Tahlilimizcha, tafakkur uslubini shakllantirishda ideal tasavvurlar muhim xususiyatlarni shakllantirishga yordam beradi. E.Ilenkovning yozishicha: «Ideal deb tashqi olamdagi predmetning inson ongidagi tasavvuri inson uchun o‘sha predmetning o‘ziga aylanadi va u ushbu predmet bilan tashqi olamdagi real predmetni o‘zgartirmagan holda ish olib borishi uning inson ongidagi ideal predmet darajasiga ko‘tarila olganini belgilaydi» [3,181].

Yuqoridagi yondashuvdan kelib chiqib aytish lozimki, predmetning ideal obrazini o‘zgartiruvchi faoliyat bir paytning o‘zida hissiy-predmetli faoliyatdir va u o‘zi qaratilgan narsaning sezgi organlari bilan idrok etilishi mumkin bo‘lgan qiyofasini o‘zgartirishga xizmat qiladi. Bunda narsa katta o‘zgarishlarga duch keladi. Moddiy predmet – bu shunchaki inson amaliy faoliyatining predmetlashtirilgan shakliga aylanadi. Aynan shu vaziyat faoliyatda moddiy va ideal jihatlarni birlashtirish, olamni moddiy-amaliy va nazariy jihatdan o‘zgartirish imkonini beradi. Lekin bunda olamning o‘zi o‘zgarmaydi, balki olamning ideal obrazining lug‘aviy-belgili predmetlashtirish shakli o‘zgaradi. Olamni ta’riflash uchun ishlatiluvchi tushunchalar o‘zgaradi.

Falsafiy jihatdan olib qaraganda, tafakkur uchun ayniy bo‘lgan mantiqiy qonunlar va tafakkur shakllarining mavjudligini ilgari surish, ularning o‘ziga xos xususiyatini aynan shular orqali ko‘rish bu mantiq va tafakkur orasidagi o‘zaro munosabatlarni noto‘g‘ri tushunish bilan barobardir. Xususan, tafakkur uslublaridan biri bo‘lgan dialektika olam, tashqi dunyo va tafakkur rivojlanishining umumiy qonunlari to‘g‘risidagi fan bo‘ladigan bo‘lsa, bu uning ham mantiq, ham bilish nazariyasini o‘zida namoyon qilishini aytish mumkin.

Tahlillarga ko‘ra, falsafada tafakkur uslubini tushunishdan oldin uslubning mazmunini bilib olish lozim. B.Paraxonskiy fikricha: «Uslub so‘zi nisbatan turg‘un ma’noga ega bo‘lgan tushunchalardan biri bo‘lib, uni muayyan faoliyatdagi o‘ziga xos bir jihat, o‘ziga xoslik deb atash mumkin»[4,41]. Lekin tafakkur uslubi tadqiqotchilar fikricha, bu uslub kategoriyasini boshqacha tushunishga monelik qilmaydi. Shu ma’noda olib qaraganda, tafakkur uslubi tushunchasiga nisbatan tasavvurlarning turlicha bo‘lishi asosan mualliflarning masalaga turli falsafiy-metodologik istiqbollardan yondashganliklari bilan belgilanadi.

Xulosa. Haqiqiy tafakkurning uslubiy xususiyatlari nisbiy emasligi, aksincha, tashqi tomondan kuzatuvchining, gumanitar sohasidagi tadqiqotchining ongida til uslubiyati birligi sifatidagi subyektivligi va dolzarbligini o‘zida namoyon qilmasligini aytish zarur. Shunga ko‘ra, ilmiy bilishda tafakkur uslubi hodisasining gumanitar fanlar doirasida tadqiq etilishida tafakkur va uslub tushunchalari orasida bo‘luvchi o‘zaro munosabatlar tadqiq etilishi mumkin emas, ya’ni unda uslub ilmiy bilishdagi chinakam shaxslararo munosabatlar funksiyasi sifatida ko‘riladi.

Bilish jarayonida muhim rol o‘ynovchi, tafakkur uslubini va til uslubini ham taqozolovchi ijtimoiy munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, bunda bilish subyektlari o‘zaro muvofiq faoliyat yuritadi va bir-birlarining tafakkurlari rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Shu ma’noda biluvchi subyekt tafakkur uslubida boshqa bilish subyektlari uchun ahamiyatga ega bo‘lgan tafakkur aks etadi. Bu esa bu biluvchi subyekt uchun ham ahamiyatga ega bo‘ladi. Shu orqali ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan tafakkur – bilish va uning jamoatchilik bilan aloqasi yuzaga chiqadi. Ilm-fandagi tafakkur uslubi hodisasini bilish subyektini o‘rganish orqali uni til uslubidan alohida tarzda ham o‘rganish mumkin. Qolaversa, ilm-fan yaratuvchilarining shunchaki uslubiy o‘ziga xosliklarini emas, balki til uslubini tushunish uchun ular qo‘llagan til belgilari orasidagi munosabatlarga emas, balki bilish jarayoni subyektlari orasidagi munosabatlarga e’tibor qaratish kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Батуев, А.С. (2010) Роль эмоций в организации поведения // Физиология высшей нервной деятельности и сенсорных систем. – М.: Питер, – С. 176.
2. Shermukhamedova, N.A. (2008) Gnoseologiya – Bilish nazariyasi.–Toshkent: Noshir, – B. 238.
3. Иленков, Е.В. (1984) Диалектическая логика: очерки истории и теории. – М.: Политиздат. – С.181.
4. Парахонский В.А. (1982) Стиль мышления. Философский анализ стиля в сфере языка, культуры и познания. – Киев: Наук. думка, – С.41.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 193.4(575.1)

RAQAMLI SAVODXONLIK: YOSHLAR KELAJAGI UCHUN STRATEGIK MUHIM OMIL

Eronov Samarbek Qurbonnazarovich, CHDPU Gumanitar fanlar fakulteti "Fakultetlararo ijtimoiy fanlar" kafedrasi katta o'qituvchisi

DIGITAL LITERACY: A STRATEGICALLY IMPORTANT FACTOR FOR THE FUTURE OF YOUTH

Eronov Samarbek Qurbonnazarovich, Senior Lecturer, Interfaculty Department of Social Sciences, Faculty of Humanities, CHSPU

ЦИФРОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ: СТРАТЕГИЧЕСКИ ВАЖНЫЙ ФАКТОР БУДУЩЕГО МОЛОДЕЖИ

Эронов Самарбек Курбонназарович, старший преподаватель кафедры Межфакультетских социальных наук Гуманитарного факультета ЧГПУ

https://orcid.org/0009-0003-5573-1281
e-mail: Samarbekeronov8@gmail.com

Annotatsiya: *Raqamli savodxonlik bugungi raqamli davrda yoshlarning muvaffaqiyatli kelajagi uchun strategik muhim omildir. U texnologiyalardan samarali foydalanish, axborotni tanqidiy baholash, raqamli xavfsizlik va raqamli iqtisodiyotda ishtirok etishni o'z ichiga oladi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida yoshlar orasida raqamli savodxonlikni oshirish mamlakatning raqamli transformatsiyasi va yoshlarning global raqobatbardoshligini ta'minlashning asosiy shartlaridan biridir.*

Kalit so'zlar: *raqamli savodxonlik, yoshlar kelajagi, strategik omil, raqamli ko'nikmalar, raqamli iqtisodiyot, Raqamli O'zbekiston-2030, raqamli xavfsizlik, 21-asr ko'nikmalari.*

Abstract: *Digital literacy is a strategically important factor for the successful future of youth in the digital age. It includes effective use of technologies, critical evaluation of information, digital safety, and participation in the digital economy. Within the "Digital Uzbekistan – 2030" strategy, enhancing digital literacy among young people is one of the key conditions for the country's digital transformation and youth's global competitiveness.*

Keywords: *Digital literacy, youth future, strategic factor, digital skills, digital economy, Digital Uzbekistan-2030, digital safety, 21st century skills.*

Аннотация: *Цифровая грамотность является стратегически важным фактором для успешного будущего молодежи в цифровую эпоху. Она включает эффективное использование технологий, критическую оценку информации, цифровую безопасность и участие в цифровой экономике. В рамках стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» повышение цифровой грамотности среди молодежи выступает одним из ключевых условий цифровой трансформации страны и глобальной конкурентоспособности молодежи.*

Ключевые слова: *Цифровая грамотность, будущее молодежи, стратегический фактор, цифровые навыки, цифровая экономика, Цифровой Узбекистан-2030, цифровая безопасность, навыки XXI века.*

Kirish. Bugungi kunda texnologiyalar hayotimizning ajralmas qismiga aylangan. Axborot oqimi tobora kuchayib borayotgan bir paytda, yoshlarning raqamli savodxonligini oshirish – nafaqat ularning individual muvaffaqiyati, balki butun jamiyat taraqqiyotining kafolatidir. Bugun insoniyat butunlay yangi davr - raqamli transformatsiya bosqichiga kirib keldi. Bu jarayon ayniqsa yosh avlod uchun imkoniyatlar, tahdidlar va mas'uliyatlarning uyg'unlashgan zamonasini yaratmoqda. Shu sababli raqamli savodxonlik faqat texnik ko'nikma emas, balki ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy barqarorlikning ham asosi bo'lib bormoqda.

Bizga ma'lumki, raqamli savodxonlik - oddiy bilim emas, hayotiy zaruratdir. Raqamli savodxonlik deganda insonning internet, kompyuter va boshqa raqamli vositalardan ongli, xavfsiz va samarali foydalana olishi tushuniladi. Bu savodxonlik bugun nafaqat IT-mutaxassislar, balki o'quvchilar,

talabalar, o‘qituvchilar, hatto oddiy fuqarolar uchun ham zarur ko‘nikmaga aylangan. Afsuski, ayrim holatlarda yoshlar internetni faqat ijtimoiy tarmoqlar, o‘yinlar yoki ko‘ngilochar kontent manbai sifatida qabul qilmoqda. Biroq uning orqali bilim olish, kasb o‘rganish, ijod qilish va hatto biznes yuritish imkoniyatlari mavjud.

Adabiyotlar tahlili va muhokoma. Bugungi kunda zamonaviy O‘zbekiston - raqamli dunyoda o‘z o‘rnini topayotgan davlatlardan biri hisoblanadi. 2025-yil 30-aprel kuni Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida o‘tkazilgan yig‘ilishda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va yoshlar o‘rtasida raqamli savodxonlikni oshirish borasida yangi chora-tadbirlar belgilandi. Jumladan, “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tezlashtirish, maktab va oliygohlarda zamonaviy IT-laboratoriyalar ochish, barcha hududlarda IT-park filiallarini kengaytirish kabi muhim vazifalar qo‘yildi. Bu qarorlar bevosita jamiyatning asosiy kuchi - yosh avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish, ularni raqamli xavfsizlik va axborot madaniyatiga yo‘naltirishga qaratilgan. Bugungi yoshlar ijtimoiy tarmoqlar, axborot platformalari va onlayn hamjamiyatlar orqali faol ijtimoiy pozitsiyaga ega bo‘lmoqda. Biroq bu faoliyatning foydali bo‘lishi uchun raqamli savodxonlik, axborotni tanqidiy tahlil qilish va feyk yangiliklardan himoyalanish ko‘nikmalari muhim. O‘zbekistonda yoshlar bilan ishlashda axborot madaniyatini oshirishga katta e’tibor berilmoqda. “Yoshlar daftari”, “Yoshlar parlamenti”, “Yoshlar texnoparklari” kabi tashabbuslar orqali ularning ijtimoiy faolligi oshirilib, raqamli muhitda to‘g‘ri harakat qilishga yo‘naltirilmoqda, chunki yoshlar axborot oqimida adashmasligi kerak.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda 2025-yil boshiga kelib internet foydalanuvchilari soni 34 milliondan oshdi. Bu degani, aholining qariyb 90 foizi raqamli muhitga jalb qilingan. Ularning katta qismini yoshlar tashkil etadi. Ammo so‘rovlar shuni ko‘rsatmoqdaki, yoshlarning 52 foizi ijtimoiy tarmoqlardan faqat ko‘ngilochar maqsadda foydalanadi, atigi 23 foizi esa bilim olish yoki kasbiy o‘sish uchun foydalanmoqda. Bu esa ijtimoiy ongni shakllantirishda raqamli madaniyatning muhim rol o‘ynashini, ammo bu madaniyat hali yetarlicha shakllanmaganini anglatadi. Shu sababli har bir o‘quv muassasasi axborot madaniyati va internet xavfsizligi fanlarini ta’lim dasturiga kiritishi zarur.

Raqamli texnologiyalar yoshlarning siyosiy jarayonlardagi ishtirokini yangi darajaga olib chiqmoqda. Onlayn so‘rovlar, elektron hukumat, ochiq ma’lumotlar portallari fuqarolarning davlat boshqaruvidagi faolligini oshiradi. Shu bilan birga, siyosiy manipulatsiya va axborot urushi tahdidlari ham kuchaymoqda. Raqamli savodxon yosh avlod mustaqil fikrlovchi, demokratik qadriyatlarni anglovchi va davlat siyosatiga ongli munosabat bildiruvchi shaxsga aylanishi uchun sharoit yaratish bugungi siyosiy islohotlarning ajralmas qismidir.

O‘zbekistonda siyosiy jarayonlarda ishtirok etayotgan yoshlar soni ortib bormoqda. 2024-yilgi parlament va mahalliy kengashlar saylovlarida ilk bor onlayn axborot monitoring tizimi joriy etilib, 18-30 yosh orasidagi saylovchilarning 62 foizi raqamli platformalar orqali axborot olgan. Shu bilan birga, soxta yangiliklar, manipulyativ kontentlar va yolg‘on siyosiy ma’lumotlar yosh ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu holatda raqamli savodxonlik yoshlarni axborot urushi va siyosiy provokatsiyalardan himoyalash vositasiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, siyosiy yetuklikning zamonaviy ifodasi - raqamli savodli fuqaro bo‘lishdir.

Bugungi mehnat bozori raqamli ko‘nikmalar bilan qurollangan kadrlarga talabni keskin oshirdi. Dasturlash, sun’iy intellekt, raqamli marketing, onlayn savdo va moliya bo‘yicha bilimlar har qanday yoshga raqobatbardosh bo‘lish imkonini bermoqda. O‘zbekistonning “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasi doirasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha aniq choralar belgilangan. Xususan, IT-parklar, masofaviy ish joylari va elektron to‘lov tizimlarining kengayishi yoshlarning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlamoqda. 2025-yil aprel holatiga ko‘ra, O‘zbekistonda IT-sohasida faoliyat yuritayotgan yoshlar soni 150 ming nafarga yetdi. “Bir million dasturchi” loyihasi doirasida esa hozirgacha 800 mingdan ortiq yoshlar dasturlash va zamonaviy texnologiyalarni o‘rgangan. Global statistika shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot yiliga 10-12% o‘sish sur’atiga ega bo‘lib, eng tez rivojlanayotgan yo‘nalishlardan biridir. O‘zbekistonda esa raqamli xizmatlar eksporti 2024-yilda 250 million dollarni tashkil etdi - bu ko‘rsatkich har yili ikki baravarga ortib bormoqda. Bu esa yoshlar uchun o‘z biznesini boshlash, masofadan ishlash, freelancing orqali xorijiy bozorga chiqish imkoniyatini anglatadi. Madaniy merosni asrash va uni raqamli muhitda targ‘ib qilish zamonaviy texnologiyalar orqali yanada samarali bo‘lmoqda. O‘zbek kinosi, musiqasi, adabiyoti va an’analari raqamli platformalarda yoshlar orasida keng tarqalmoqda. Shu bilan birga, global madaniyat

ta’siri ostida milliy qadriyatlarning yo‘qolib ketish xavfi ham mavjud. Shu sababli raqamli savodxonlik yoshlarning o‘z milliyligini anglab yetgan holda, zamonaviy dunyoda madaniy ongni saqlashiga xizmat qilishi zarur. Bu borada madaniyat vazirligi, OAV va jamoatchilik hamkorligida ko‘plab loyihalar olib borilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev boshchiligidagi islohotlar doirasida yoshlar bilan ishlash, ularning raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Raqamli texnologiyalar bo‘yicha ta’lim loyihalari kabi tashabbuslar yoshlarning salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qilmoqda.

Hozirgi vaqtda madaniy jihatdan global axborotda milliy o‘zlikni saqlash masalasi dolzarb masala bo`lib qolmoqda. Raqamli muhit nafaqat texnologiya, balki madaniyatlar maydoni hamdir. TikTok, YouTube va Instagram kabi platformalarda o‘zbek yoshlarining milliy musiqasi, raqsi, xalq ertaklari va tilini targ‘ib qilayotganlar soni ortib bormoqda. Madaniyat va san’at vazirligi 2025-yilda 50 ta xalq og‘zaki ijod namunalarini raqamli formatga o‘tkazdi va bepul onlayn platformalarda joylashtirdi. Bu esa yoshlarning o‘z milliy ildizlariga raqamli dunyo orqali qaytishini ta’minlamoqda. Ammo madaniy ekspansiya tahdidi ham mavjud, shuning uchun yoshlarga globallashuv fonida milliy qadriyatlar yo‘qolib ketmasligi uchun axborotga nisbatan tanqidiy yondashuv o‘rgatilishi zarur.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, kelajak raqamli dunyoda yashashni taqozo etadi. Bu dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun yoshlarimiz zamonaviy texnologiyalarni puxta egallashi, axborotni tanqidiy tahlil qila olishi va uni ijtimoiy foydali yo‘nalishda qo‘llay olishi zarur. Demak, raqamli savodxonlik bu zamonaviy yoshning eng muhim qurolidir hamda barqarorlik, taraqqiyot va madaniy mustahkamlik poydevoridir. Bugun biz informatsion jamiyatning markazida turibmiz. Kelajak esa raqamli tafakkur, axborot madaniyati va raqamli adolat mezonlari asosida shakllanadi. Shuning uchun raqamli savodxonlikni oshirish bu nafaqat texnologik muammo, balki siyosiy barqarorlik, ijtimoiy uyg‘unlik, iqtisodiy yuksalish va madaniy o‘zlikni asrash strategiyasidir. Davlat, jamiyat va har bir ota-onaning vazifasi yosh avlodga bu raqamli yo‘lda yo‘lchi yulduz bo‘lishdir.

Raqamli savodxonlik barqaror kelajak kafolati hamdir. Raqamli savodxonlik endilikda faqat informatika fani bilan chegaralanmaydi. Bu hayotiy ko‘nikma, global dunyoda yashash va raqobatlashish vositasi, ijtimoiy va siyosiy ong, iqtisodiy kuch va madaniy o‘zlikni ifodalovchi tushunchadir. Shunday ekan, har bir ota-ona, pedagog, davlat idorasi va jamiyat a’zosi yoshlarning raqamli bilimlarini oshirishga hissasini qo‘shmog‘i lozim. Chunki zamonaviy dunyoda axborotga ega bo‘lgan emas, uni tahlil qilgan va to‘g‘ri foydalangan inson g‘olib bo‘ladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 5-oktyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida PF-6079-sonli Farmoni. Lex.uz. https://lex.uz/ru/docs/-5030957
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi PF-5712-sonli Farmoni Lex.uz: https://lex.uz/ru/docs/-4312785
3. Эронов С.Қ. Фан ва дин муносабатларида ишонч-эътиқод муаммосининг намоён бўлиши //Academic research in educational sciences. – 2023. – Т. 4. – №. 6. – С. 394-403.
4. Эронов С.К. Мировоззренческая культура молодежи: гуманистический аспект //Academy. – 2020. – №. 3 (54). – С. 57-59.
5. Eronov S. K. The Scientific And Philosophical Analysis Of The Concepts Of Confidence And Faith //Наука, инновации, образование: актуальные вопросы XXI века. – 2023. – С. 126-128.
6. ERONOV S. Insonning yuksak ma’naviy uyg ‘unlikka erishishida ishonch, e'tiqod va imon tushunchalarining o‘rni //Tamaddun Nuri Jurnali. Ta’sischilar: Beruniy tumani hokimligi, Tafakkur-Tamaddun MChJ. – 2024. – T. 8. – No 59. – 102-104-betlar.
7. Eronov, Samarbek Qurbonnazarovich. Ishonch va e'tiqod tushunchalarining ilmiy va falsafiy tahlili. *Fan, innovatsiya, ta’lim: 21-asrning dolzarb muammolari* . 2023.
8. ERONOV, S. Insonning yuksak ma’naviy uyg‘unlikka erishishida ishonch, e’tiqod va imon tushunchalarining o‘rni. *Tamaddun Nuri Jurnali Ta’sischilar:* Beruniy tumani hokimligi, *Tafakkur-Tamaddun MChJ* 8,59 (2024): 102-104.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 811.512.133'282.81'373.45

XORAZM SHEVALARI LEKSIKASIDAGI GIBRID TARKIBLI SO‘ZLAR XUSUSIDA

Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti professor v.b., (DSc), Urganch, O‘zbekiston

e-mail: norbayeva1975@mail.ru

ON HYBRID-COMPOUND WORDS IN THE LEXICON OF KHOREZM DIALECTS

Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, Acting Professor, Doctor of Sciences (DSc), Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Urgench, Uzbekistan

О ГИБРИДНЫХ СЛОВАХ В ЛЕКСИКЕ ХОРЕЗМСКИХ ГОВОРОВ

Норбаева Шукуржон Хайитбаевна, и.о. профессора, доктор наук (DSc), Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, Ургенч, Узбекистан

Annotatsiya: *Maqolada Xorazm shevalari leksikasida qo‘shma so‘zlarning tutgan o‘rni va ularning tuzilishi, kelib chiqishi hamda adabiy til bilan munosabatlari tahlil qilinadi. Xorazm shevalarida qo‘shma so‘zlar deyarli barcha so‘z turkumlari doirasida uchrab, ular til tarixiy taraqqiyotining mahsuli sifatida qaraladi.*

Kalit so‘zlar: *morfologik tarkib, sheva, ko‘chma ma’no, adabiy til, qo‘shma so‘z.*

Abstract: *The article analyzes the place of compound words in the lexicon of Khorezm dialects, their structure, origin, and relationship with the literary language. In Khorezm dialects, compound words occur in almost all word classes and are considered a product of the historical development of the language.*

Keywords: *morphological structure, dialect, figurative meaning, literary language, compound word.*

Аннотация: *В статье анализируется место сложных слов в лексиконе хорезмских диалектов, их структура, происхождение и связь с литературным языком. В хорезмских диалектах сложные слова встречаются практически во всех частях речи и рассматриваются как продукт исторического развития языка.*

Ключевые слова: *морфологическая структура, диалект, переносное значение, литературный язык, сложное слово.*

Kirish. Til jamiyat taraqqiyoti, tarixiy jarayonlar va madaniy aloqalarning bevosita mahsuli sifatida doimiy rivojlanishdadir. Ayniqsa, hududiy shevalar til tizimining boy va rang-barang qatlamini tashkil etib, unda xalqning turmush tarzi, tarixiy tajribasi va boshqa tillar bilan o‘zaro ta’siri yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan o‘zbek tilining Xorazm shevalari leksikasini ilmiy jihatdan tahlil qilish muhim ahamiyatga egadir. Xorazm hududi qadimdan turli xalqlar va madaniyatlar tutashgan makon bo‘lib, bu yerda til kontaktlari faol kechgan. Natijada sheva leksikasida turli tillarga mansub unsurlar qo‘shilishidan hosil bo‘lgan gibrid tarkibli so‘zlar shakllangan. Bunday birliklar nafaqat tilning ichki rivojlanish qonuniyatlarini, balki tarixiy-lisoniy aloqalarni ham aks ettiradi.

Gibrid tarkibli so‘zlar — turli til qatlamlariga mansub morfemalarning birikishi natijasida yuzaga keladigan murakkab leksik birliklar bo‘lib, ular sheva leksikasining o‘ziga xos qatlamini tashkil etadi. Ularning o‘rganilishi til tizimidagi integratsiya jarayonlari, o‘zlashma va mahalliy unsurlarning o‘zaro ta’siri, shuningdek, so‘z yasalish mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Metodologiya. Ushbu maqolamizda Xorazm shevalari leksikasidagi gibrid tarkibli so‘zlarni tahlil qilishda fanlararo yondashuvga asoslangan bir qancha metodlardan foydalanildi. Jumladan, shevalarda uchraydigan gibrid so‘zlarni yig‘ish hamda tasniflashda tasviriy (deskriptiv) metoddan; gibrid so‘zlarni adabiy o‘zbek tili yoki boshqa shevalar bilan solishtirishda qiyosiy (komparativ)

metoddan; ularning geneologik jihatdan kelib chiqishini aniqlashda etimologik tahlil metodidan; so‘zlarning ichki tuzilishi, ya’ni qaysi qismlar qaysi tilga mansubligi va qanday birikkanligini aniqlashda strukturaviy (morfemik) tahlil metodidan; gibrid so‘zlarning qaysi ijtimoiy guruhlar yoki vaziyatlarda qo‘llanishini aniqlashda sotsiolingvistik metoddan foydalanildi.

Muhokama va natija. Xorazm shevalaridagi so‘zlarning ayrimlarini gibrid tarkibli so‘zlar tashkil qiladi. Ana shulardan biri *charxat//charqat* so‘zidir. Bu so‘z “shoyi belbog‘” (chäkkä köldän toqqïz arva aylang‘ïy, sevar ya:ra *zär charqatla* baylang‘ïy)[1] tarzida izohlangan bo‘lishiga qaramay, umuman, ro‘mol (asosan bordi-keldi, to‘ylarda dasturxonga solinadigan ro‘mollik mato) ma’nosini ham anglatadi. Misol tariqasida keltirilgan *zär charqat* to‘y-hasham, dabdabali marosimlar uchun maxsus tayyorlanadigan zarli belbog‘ni anglatadi. Voha kiyim-kechak nomlari orasida *zärlidäm pota* nomining ham mavjudligi shunga asos bo‘ladi. *Zar* زر tarixan eroniy tillarga mansub bo‘lib, bu so‘zning tarixiy-etimologik tavsifi adabiyot tarixi, xalq og‘zaki ijodi personajlari bilan bog‘liq qiziqarli faktlar beradi. Hozirgi fors tilida *zar* زر so‘zi quyidagi ma’nolarni anglatadi: I. Oltin. زر خالص *zar-ye xoles* – sof oltin... II. Eskirgan: chol, kampir[2]. Mumtoz fors tili lug‘atlarida ushbu so‘zning quyidagi ma’nolari izohlangan: 1. Zar, oltin va uni arablar ذَهَب *zahab* deydilar. 2. Qarigan odam, xoh er (chol), xoh ayol (kampir), xususan, sarg‘ish rangli mo‘ysafidlarni shunday ataydilar. Rustamning otasi shunday qiyofali bo‘lgani uchun Zolizar deb atalgan. 3. *Zard* (sariq) so‘zining qisqargan shakli[3]. Oltin ma’nosidagi *zar* so‘zi qadimgi fors tilida *zarna*, “Avesto”da *zarena*, pahlaviy tilida *zar*, *zarin*, qadimgi hind tilida *hặri*, so‘g‘d tilida *surn* shaklida ishlatilgan[4].

So‘zning birinchi qismi forsiy *chor – to‘rt* so‘zi bo‘lsa, ikkinchi qismi xususida ayrim mulohazalarni bayon qilish mumkin. Agar arabcha *xat* so‘zining ma’nolaridan biri chiziq; shakl[5] ekanini e’tiborga olsak, uning to‘rt chiziqli, to‘rtburchak ma’nosini anglatishiga muvofiq izoh bo‘ladi. Lekin *xat* so‘zining xalq shevalariga qayd etilgan ma’nosi o‘zlashmaganini hamda fors tilida “to‘rtburchak shaklda bo‘lib, ayollar ikki buklab, uchburchak holatda o‘raydigan ro‘mol”[6] ma’nosida *chorqad* so‘zining mavjudligi bu mulohazaga monelik qiladi. Chunki fors tilida arabiy *xat* so‘zining qayd etilgan ma’nosi mavjudligiga qaramay[7], *chorqad* shaklida ishlatilishidan uning ikkinchi tarkibiy qismi *xat* emasligi xususida xulosa chiqarish mumkin bo‘ladi. Bizningcha, bu nomning ikkinchi tarkibiy qismi turkiy *qat*dir. *Qat* so‘zi qadimiy *qa-* o‘zagidan hosil bo‘lgan bo‘lib, deyarli barcha turkiy tillarda “qator”, “bo‘g‘in”, “qatlam” (ruscha “sloy”, “plast”) ma’nolarini anglatadi[8]. E.V.Sevortyan ozarbayjon tilidagi *gatlamag* fe’lining yasalishini tahlil qilar ekan, uni *qavat; qator; etaj* ma’nosidagi *gat* (o‘zbekcha *qat*) asosida ekanini ko‘rsatadi va uning ilk ma’nolarini qirg‘iz tilidagi *katta* va xakascha *xata* – “bir qatorni ikkinchi qator ustiga qo‘ymoq” (xakascha *xat – marta; qator; qavat*)dan axtarish to‘g‘riligini ta’kidlaydi[9]. *x-q* fonetik hodisasi turkiy tillarda keng tarqalgan bo‘lib, o‘z qatlam doirasida ham, o‘zlashma qatlam doirasida ham uchraydi*: qat – xat* (xakas tilida; o‘z qatlam), *xudo* (o‘zbek tilida) – *quday* (qoraqalpoq tilida; o‘zlashma qatlam).

Demak, *charqat//charxat* so‘zi forsiy+turkiy asosdan iborat bo‘lib, “to‘rt burchakli, to‘rt taxlamli”; “to‘rtburchak shaklli” degan ma’nolarni beradi. Uning fors tilida qo‘llanishi masalasiga kelsak, qadimgi fors tili lug‘atlarida mazkur so‘zning uchramasligi *chorqad* fors tili uchun nisbatan keyingi davrlarda yuzaga kelgan turkiyyot (eron filologiyasida turkizmlar shunday ataladi) ekanini ko‘rsatadi. Bu so‘zni gibrid tarkibli bo‘lishiga qaramay, fors tili uchun turkizm sifatida baholashimiz boisi shuki, bu so‘z bir qismi eroniy tillarga xos so‘zdan foydalanilgan holda turkiy tilli xalqlar tomonidan ijod qilingan. Qolaversa, ushbu kiyim nomi substrat elementlar xususida nazariy xulosalar uchun ham ma’lum darajada asos bo‘ladi.

---

[1] Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 294.

[2] Персидско–русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 758.

[3] شمس الدین محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۲ ص ۱۰۰۹

[4] Шамсуддин бин Халаф Табризий. Бурҳони қотеъ. – Теҳрон: Амири кабир, 1375 ҳ.ш. – С. 1008.

[5] Носиров О., Юсупов М. Ан-наъим. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003.

[6] Dorj 3. Lughatname. Al-rams. www. mehkrarkham. com.

[7] Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 558.

[8] Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1971. – С. 18.

[9] Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – С. 69.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, “ayollar ro‘moli” (ruscha “kosìnka”[10]) ma’nosidagi bu so‘z fors tilida keyingi davrlardan ishlatila boshlagan. Uning fors adiblari asarlarida ishlatilishi ham XIX asrdan keyinga to‘g‘ri keladi. Masalan, Eronning mashhur shoiri va tilshunos olim Malikushshuaro Bahor (XX asr) yozadi:

Rishvaxora na posbon boshad,
Balki, u shabrav-u avvon boshad.
Ro‘zi ravshan miyonai bari zan,
***Chorqad** bar-kashidan az sari zan.*

Mazmuni: Poraxo‘r posbon emas, balki qaroqchi va o‘g‘ri bo‘ladi. U kuppa-kunduz kuni ayollarning boshidan chorqad (chorqat)ni tortib olganga o‘xshaydi.

Yuqorida bayon qilingan mulohazalarga ko‘ra, M.Mu’in tomonidan *chorqad*ning ikkinchi qismi arabcha *qab* deb ko‘rsatilishiga [11] قب e’tirozimizni o‘rtaga tashlaymiz.

Gibrid tarkibli so‘zlardan biri *aqkärt* – “oq chit” so‘zidir[12]. Uning birinchi qismi turkiy *aq* so‘zi bo‘lsa, ikkinchi qismini eroniy tillarga mansub *kärt* so‘zi tashkil qiladi. Ikkinchi tarkibiy qism, bizningcha, *kard* – “pichoq” so‘ziga aloqadordir. Chunki hozirgi fors tilida “pichoq” ma’nosini anglatuvchi *kord* “Avesto”da *kareta* (pichoq), pahlaviy tilida *kârt* shaklida bo‘lib, sanskritcha *kart, krutäti* – “kesmoq” fe’liga aloqadorlik kasb etadi[13]. Demak, *kärt* “parcha”, “bo‘lak” ma’nolarini anglatishi tabiiydir. Bu ma’no Xorazm shevalaridagi *kärtik* (bo‘lingan, kemtilgan), *kärtish* (bo‘lish, bir parchasini ajratib olish) so‘zlari orqali ham ko‘zga tashlanadi. Bizningcha, *aqkärt* so‘zi tarkibida *kärt*ning nisbatan qadimiy mazmuni saqlanib qolgan. Xorazm shevalaridagi ayrim so‘zlar tarkibida *kärt //kart* “pichoq” ma’nosida ham mavjud. Masalan, *kächkärt* aynan “egri o‘roq” ma’nosini berib, “kichik o‘roq” (asosan sabzi, piyoz kabi ekinlarni begona o‘tlardan tozalash uchun mo‘ljallangan o‘roq), *dukart* – aynan “ikki pichoq”, ya’ni “qaychi”. Ushbu so‘z talqini Xorazm shevalarida substrat so‘zlar ildizi xorazmiy tilidan ham oldingi bosqichlarga borib taqalishini ko‘rsatadi.

Xulosa. Xorazm shevalari leksikasidagi gibrid tarkibli so‘zlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur birliklar hududiy til tizimining muhim va o‘ziga xos qatlamini tashkil etadi. Ular turli tillarga mansub morfemalarning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga kelib, tilning tarixiy taraqqiyoti hamda madaniy-lisoniy aloqalarning mahsuli sifatida shakllangan. Mazkur tadqiqot natijalari Xorazm shevalari leksikasining boyligi va murakkabligini yana bir bor namoyon etadi. Gibrid tarkibli so‘zlarni o‘rganish o‘zbek tilining hududiy variantlari, til kontaktlari va leksik taraqqiyot jarayonlarini chuqurroq anglashda muhim ahamiyatga ega. Kelgusida ushbu yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar gibrid birliklarning semantik rivoji, ularning stilistik xususiyatlari hamda boshqa shevalar bilan qiyosiy jihatlarini kengroq yoritishga xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dorj 3. Lughatname. Al-rams. www. mehkrarkham. com.
2. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961.– Б.125
3. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 68.
4. Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1971. – С. 18.
5. Носиров О., Юсупов М. Ан-наъим. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003.
6. Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 558.
7. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – С. 69.
8. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 294.
9. Шамсуддин бин Халаф Табризий. Бурҳони қотеъ. – Теҳрон: Амири кабир, 1375 ҳ.ш. – С. 1008.
10. محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد اول. تهران.امیر کبیر. ۱۳۷۵.ص. ۱۲٤٤
11. شمس الدین محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. 1559 با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۱ ص
12. شمس الدین محمد بن خلف تبریزی . برهان ص ۱۰۰۹ قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۲
13. Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 758.

[10] Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 457.

[11] محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد اول. تهران.امیر کبیر. ۱۳۷۵.ص. ۱۲٤٤

[12] Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 68.

[13] 1559 شمس الدین محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۱ ص

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 37.013.2:37.091.3

DEVELOPING CRITICAL THINKING THROUGH MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES

Solomons Donovan Benedict, International Consultant to the Director of the Khorezm Regional Center for Pedagogical Skills

https://orcid.org/0009-0006-3617-8400
e-mail: docq23@gmail.com

ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR ORQALI TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH

Solomons Donovan Benedikt, Xorazm viloyati Pedagogik mahorat mintaqaviy markazi direktorining xalqaro maslahatchisi

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Соломонс Донован Бенедикт, международный консультант директора Хорезмского регионального центра педагогического мастерства

Abstract: *This study explores the development of critical thinking through modern pedagogical approaches in 21st century education. It focuses on innovative teaching methods such as interdisciplinary learning, experiential learning, case-based instruction, active learning, and the integration of digital technologies. The research emphasizes the shift from traditional memorization-based education to student-centered learning that promotes analysis, evaluation, and problem-solving skills. The findings highlight that effective pedagogical practices significantly enhance students' cognitive abilities and prepare them for complex global challenges in a knowledge-based society.*

Keywords: *critical thinking, modern pedagogy, active learning, experiential learning, interdisciplinary learning, case-based learning, 21st century skills*

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot XXI asr ta'limida zamonaviy pedagogik yondashuvlar orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasini o'rganadi. Unda fanlararo ta'lim, tajribaviy o'qitish, case-based o'qitish, faol o'qitish hamda raqamli texnologiyalar integratsiyasi kabi innovatsion metodlar tahlil qilinadi. Tadqiqot an'anaviy yodlashga asoslangan ta'limdan o'quvchi markazli, tahliliy, baholash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi ta'limga o'tishni ta'kidlaydi. Natijalar samarali pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini sezilarli darajada oshirishini va ularni murakkab global muammolarga tayyorlashini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *tanqidiy fikrlash, zamonaviy pedagogika, faol o'qitish, tajribaviy ta'lim, fanlararo ta'lim, case-based o'qitish, XXI asr ko'nikmalari.*

Аннотация: *Данное исследование рассматривает развитие критического мышления через современные педагогические подходы в образовании XXI века. Основное внимание уделяется инновационным методам обучения, таким как междисциплинарное обучение, обучение на основе опыта, кейс-метод, активное обучение и использование цифровых технологий. Подчеркивается переход от традиционного обучения, основанного на запоминании, к ученико-центрированному обучению, развивающему аналитические, оценочные и проблемно-решающие навыки. Результаты показывают, что эффективные педагогические методы значительно повышают когнитивные способности учащихся и готовят их к решению сложных глобальных задач.*

Ключевые слова: *критическое мышление, современная педагогика, активное обучение, обучение на основе опыта, междисциплинарное обучение, кейс-метод, навыки XXI века.*

Introduction. Critical thinking has become one of the most essential competencies in 21st century education, as modern societies increasingly require individuals who can analyze information, evaluate evidence, and make reasoned decisions in complex and uncertain environments. The rapid expansion of digital technologies, information systems, and global communication has transformed the nature of knowledge itself, making it more accessible but also more overwhelming and prone to misinformation. In this context, educational systems are expected not only to transmit knowledge but also to cultivate the intellectual capacity of learners to critically engage with information, question assumptions, and construct well-reasoned arguments [1]. Modern pedagogical approaches have therefore shifted toward student-centered, inquiry-based, and interactive learning models that explicitly aim to develop critical thinking skills as a core educational outcome.

Historically, traditional education systems emphasized memorization and rote learning, where students were primarily passive recipients of knowledge delivered by teachers. While such approaches were effective for standardized knowledge transmission, they were insufficient for developing higher-order cognitive skills such as analysis, synthesis, and evaluation. In contrast, contemporary pedagogical theories grounded in constructivism emphasize that learning is an active process in which learners construct knowledge through experience, reflection, and social interaction [2]. Jean Piaget's cognitive development theory and Lev Vygotsky's sociocultural theory provide foundational insights into how learners develop critical thinking through interaction with their environment and peers. Vygotsky's concept of the Zone of Proximal Development highlights the importance of scaffolding, where teachers guide learners through progressively challenging tasks that foster independent thinking.

Methods. One of the most effective modern pedagogical approaches for developing critical thinking is inquiry-based learning (IBL). In IBL environments, students are encouraged to ask questions, investigate problems, and construct knowledge through exploration rather than direct instruction. This approach mirrors the scientific method and promotes analytical reasoning by requiring learners to gather evidence, test hypotheses, and draw conclusions. Research has consistently shown that inquiry-based learning significantly improves students' ability to think critically and apply knowledge in new contexts[3]. Moreover, IBL supports intellectual curiosity and fosters a deeper engagement with learning materials, as students take ownership of their educational process.

Problem-based learning (PBL) is another widely used instructional strategy that enhances critical thinking skills. In PBL environments, students are presented with complex, real-world problems that do not have predefined solutions. They must work collaboratively to analyze the problem, identify relevant information, and develop viable solutions. This process encourages higher-order thinking skills such as evaluation, reasoning, and decision-making. Studies indicate that students engaged in PBL demonstrate stronger analytical abilities and greater retention of knowledge compared to those in traditional lecture-based settings [4]. Furthermore, PBL promotes teamwork and communication skills, which are essential components of critical thinking in professional and academic contexts.

Active learning strategies also play a crucial role in fostering critical thinking. Active learning involves instructional methods that engage students directly in the learning process through discussion, problem-solving, case studies, and reflective activities. Unlike passive learning environments, where students primarily listen and take notes, active learning requires cognitive engagement and participation. Freeman et al. (2014) found that active learning

[1] Facione, P. A. (2011). *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*.
[2] Piaget, J. (1970). *Science of Education and the Psychology of the Child*.
[3] Prince, M., & Felder, R. (2006). Inductive Teaching and Learning Methods.
[4] Barrows, H. S. (1986). Problem-Based Learning in Medical Education.

significantly improves student performance across STEM disciplines and reduces failure rates compared to traditional teaching methods[5]. These findings highlight the importance of designing classroom environments that prioritize interaction, engagement, and cognitive challenge. The integration of collaborative learning further strengthens the development of critical thinking. Collaborative learning environments allow students to share perspectives, challenge each other's ideas, and co-construct knowledge. Through dialogue and negotiation, learners are exposed to diverse viewpoints, which encourages deeper analysis and reflection. According to social constructivist theory, learning is fundamentally a social process, and interaction with peers plays a critical role in cognitive development. Collaborative tasks such as group projects, debates, and peer instruction provide opportunities for students to articulate their reasoning and critically evaluate alternative perspectives.

Results. Technology-enhanced learning environments have also significantly contributed to the development of critical thinking skills. Digital tools such as online discussion platforms, simulations, and interactive learning systems enable students to engage with content in dynamic and meaningful ways. For example, virtual simulations allow learners to experiment with real-world scenarios in a controlled environment, promoting analytical thinking and problem-solving skills. Additionally, online discussion forums encourage reflective thinking by allowing students to articulate their ideas and respond to others asynchronously, fostering deeper cognitive processing[6].

Another important modern pedagogical approach is reflective learning, which emphasizes the importance of self-assessment and metacognition. Reflective practices encourage students to think about their own thinking processes, evaluate their learning strategies, and identify areas for improvement. This metacognitive awareness is a key component of critical thinking, as it enables learners to regulate their cognitive processes and make informed decisions about how they approach problems[7]. Journals, portfolios, and reflective essays are commonly used tools to support this process in educational settings. Despite the effectiveness of these pedagogical approaches, several challenges remain in their implementation. Teachers often face difficulties in shifting from traditional instructional methods to student-centered approaches due to lack of training, limited resources, and institutional constraints. Additionally, large class sizes and rigid curricula can hinder the effective implementation of inquiry-based and collaborative learning strategies. Addressing these challenges requires systemic reform, including professional development programs, curriculum redesign, and supportive educational policies.

The development of critical thinking in contemporary education is increasingly influenced by the integration of interdisciplinary approaches and real-world contextualization of learning. Modern pedagogical strategies emphasize not only cognitive development but also the application of knowledge in authentic situations, where learners must interpret, evaluate, and respond to complex problems. This shift reflects a broader recognition that critical thinking is not an isolated skill but a multidimensional competency that emerges through sustained engagement with meaningful learning experiences. One of the key advancements in this area is the integration of interdisciplinary learning, which connects concepts across different subject areas to encourage deeper analytical reasoning. When students engage in interdisciplinary tasks, they are required to draw on knowledge from multiple domains, compare perspectives, and synthesize information into coherent solutions. This process enhances cognitive flexibility and supports the development of transferable critical thinking skills[8]. For example, combining science and social studies in environmental problem-solving tasks allows learners to analyze both scientific

[5] Freeman, S. et al. (2014). Active Learning Increases Student Performance.
[6] Dede, C. (2014). The Role of Emerging Technologies.
[7] Flavell, J. H. (1979). Metacognition and Cognitive Monitoring.
[8] Drake, S. M., & Burns, R. (2004). *Meeting Standards Through Integrated Curriculum*.

data and societal implications, thereby strengthening evaluative thinking.

Another significant development is the use of experiential learning, which emphasizes learning through direct experience and reflection. According to Kolb's experiential learning theory, knowledge is created through the transformation of experience, involving a cyclical process of concrete experience, reflective observation, abstract conceptualization, and active experimentation [9]. This model is particularly effective in developing critical thinking because it requires learners to continuously reflect on their actions and adjust their understanding based on evidence and outcomes. Fieldwork, laboratory experiments, internships, and simulations are commonly used methods that facilitate experiential learning in educational contexts. Case-based learning is another powerful pedagogical strategy that promotes critical thinking by exposing students to real or simulated cases that require analysis and decision-making. In this approach, learners must evaluate complex situations, identify key issues, and propose evidence-based solutions. Case-based instruction is widely used in disciplines such as law, medicine, business, and education, where decision-making under uncertainty is essential. Research shows that students engaged in case-based learning demonstrate improved reasoning abilities and greater confidence in problem-solving tasks.

The role of digital technologies in enhancing critical thinking has also expanded significantly in recent years. Artificial intelligence (AI)-based learning systems, adaptive learning platforms, and data analytics tools provide personalized learning experiences that challenge students at appropriate levels of difficulty. These systems can identify patterns in student performance and provide targeted feedback, encouraging learners to reflect on their thinking processes and improve their reasoning skills[10]. Moreover, digital simulations and virtual reality environments allow students to explore complex scenarios that would otherwise be inaccessible, thereby enhancing analytical and evaluative thinking.

Discussion. Gamification is another innovative pedagogical strategy that supports critical thinking development. By incorporating game elements such as challenges, rewards, and feedback into learning activities, gamification increases student engagement and motivation. However, beyond motivation, well-designed educational games require strategic thinking, decision-making, and problem-solving, all of which are essential components of critical thinking. Studies suggest that gamified learning environments can significantly improve cognitive engagement when aligned with clear learning objectives[11]. Teacher facilitation plays a crucial role in ensuring the effectiveness of these pedagogical strategies. In modern classrooms, the teacher acts as a facilitator rather than a sole knowledge provider. This role involves guiding discussions, asking probing questions, and encouraging students to justify their reasoning. Socratic questioning techniques, for example, are widely used to stimulate deeper thinking by challenging students to explain, defend, and refine their ideas. Such dialogic teaching approaches create a classroom culture where critical inquiry is valued and continuously practiced.

Assessment practices must also evolve to support the development of critical thinking. Traditional assessments that focus on recall and memorization are insufficient for measuring higher-order cognitive skills. Instead, performance-based assessments, reflective journals, portfolios, and open-ended tasks are increasingly used to evaluate students' ability to analyze, synthesize, and evaluate information. These assessment methods not only measure critical thinking but also actively promote it by requiring students to engage in reflective and analytical processes[12].

Despite these advancements, several barriers continue to limit the widespread implementation of critical thinking-oriented pedagogies. One major challenge is the persistence of exam-oriented education systems, which prioritize standardized testing over deep

[9] Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning*.
[10] Holmes, W. et al. (2019). *Artificial Intelligence in Education*.
[11] Deterding, S. et al. (2011). Gamification in Education.
[12] Wiggins, G. (1998). *Educative Assessment*.

learning. In such systems, teachers may feel pressured to "teach to the test," limiting opportunities for open inquiry and critical discussion. Additionally, insufficient teacher training in modern pedagogical methods can hinder effective implementation. Without adequate professional development, educators may struggle to design learning environments that foster critical thinking[13]. Cultural factors also influence the development of critical thinking in educational settings. In some contexts, hierarchical teacher-student relationships and emphasis on rote learning may discourage questioning and independent thinking. Addressing these challenges requires culturally responsive pedagogies that respect local traditions while gradually introducing learner-centered approaches. Educational reform efforts must therefore consider both pedagogical innovation and cultural adaptation to be effective[19].

Conclusion. In conclusion, developing critical thinking through modern pedagogical approaches is a fundamental objective of 21st century education. Contemporary teaching methods such as interdisciplinary learning, experiential learning, case-based instruction, digital technologies, and active learning strategies significantly contribute to the formation of higher-order cognitive skills. These approaches shift education from rote memorization to meaningful, student-centered learning that emphasizes analysis, evaluation, and problem-solving. However, the successful implementation of these strategies depends on effective teacher preparation, supportive educational policies, and alignment between curriculum, instruction, and assessment. Overall, fostering critical thinking is essential for preparing learners to navigate complex global challenges and to participate effectively in knowledge-based societies.

References:

1. Alexander, R. (2008). *Towards Dialogic Teaching: Rethinking Classroom Talk*.
2. Amabile, T. M. (1996). *Creativity in Context*. Westview Press.
3. Banks, J. A. (2015). *Cultural Diversity and Education*. Routledge.
4. Barrows, H. S. (1986). Problem-Based Learning in Medicine and Beyond.
5. Dede, C. (2014). *The Role of Digital Technologies in Deeper Learning*.
6. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). Gamification in Education.

[13] *Fullan, M. (2011). The New Meaning of Educational Change.*

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 316.77:070(575.1)

IJTIMOIY FIKR VA ZAMONAVIY MEDIAMARKAZLAR

[1]Ko‘lbayevaMeerim, Qirg‘iz Respublikasi Milliy fanlar akademiyasining Ch.Aytmatov nomidagi Til va adabiyot instituti “Manas” folklor va baxshilar she’riyati bo‘limi mudiri, filologiya fanlari doktori, professor

[2]Arziyev Ruslan, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Falsafa kafedrasi dotsent v.b., falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

https://orcid.org/0000-0002-9006-8599
e-mail: kkjurnalist@gmail.com

SOCIAL THOUGHT AND MODERN MEDIA CENTERS

[1]Ko‘lbayeva Meerim, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Manas Folklore and Bakhshi Poetry, Chingiz Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

[2]Arziyev Ruslan, Acting Associate Professor of the Department of Philosophy, Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences

ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ И СОВРЕМЕННЫЕ МЕДИАЦЕНТРЫ

[1]Кулбаева Мээрим, доктор филологических наук, профессор, заведующая отделом фольклора Манаса и поэзии бахши Института языка и литературы имени Ч.Айтматова Национальной академии наук Кыргызской Республики

[2]Арзиев Руслан, и.о. доцента кафедры философии Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни, доктор философии (PhD) по философским наукам

Annotatsiya: *Ushbu maqolada sotsiodemokratiya tushunchasining zamonaviy talqinlari va uning milliy xususiyatlar bilan bog‘liqligi falsafiy hamda sotsiologik jihatdan tahlil qilinadi. Muallif G‘arb liberal-demokratik modellarining milliy mentalitet va ijtimoiy tajribalar bilan har doim ham mos kelmasligini Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar misolida ko‘rsatib beradi. Maqolada hududda faoliyat yuritayotgan mediamarkazlarning ijtimoiy fikrni shakllantirishdagi o‘rni, texnik imkoniyatlari va mavjud ziddiyatlar o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *sotsiodemokratiya, Qoraqalpog‘iston, mediamarkaz, ijtimoiy fikr, liberal demokratiya, axborot texnologiyalari, ijtimoiy transformatsiya, mediamakon.*

Abstract: *This article provides a philosophical and sociological analysis of modern interpretations of sociodemocracy and its connection with national characteristics. Using the socio-political processes in the Republic of Karakalpakstan as an example, the author demonstrates that Western liberal-democratic models do not always align with national mentality and social experience. The study explores the role of regional media centers in shaping public opinion, their technical capabilities, and existing contradictions.*

Keywords: *sociodemocracy, Karakalpakstan, media center, public opinion, liberal democracy, information technology, social transformation, media space.*

Аннотация: *В данной статье философски и социологически анализируются современные интерпретации социодемократии и её связь с национальными особенностями. Автор на примере общественно-политических процессов в Республике Каракалпакстан демонстрирует, что западные либерально-демократические модели не всегда соответствуют национальному менталитету и социальному опыту. В статье исследуется роль медиацентров региона в формировании общественного мнения, их технические возможности и существующие противоречия.*

Ключевые слова: *социодемократия, Каракалпакстан, медиацентр, общественное мнение, либеральная демократия, информационные технологии, социальная трансформация, медиапространство.*

Kirish. Bir qarashda global o‘zgarishlarning Qoraqalpoq mediamarkazlariga hech qanday daxli va ta’siri yo‘qdek, global dunyoning va undagi jarayonlarning aholisi ikki milliondan oshiqroq hududga ta’sirini ilg‘ash qiyindek ko‘rinadi. Ammo Qoraqalpog‘iston O‘zbekiston hududining 40% tashkil etadi, unda 16 tuman va 12 ta shahar mavjud. Respublikada quyidagi mediamarkazlar axborot-kommunikatsiya tarqatish va ijtimoiy fikrni shakllantirish bilan shug‘ullanadi: O‘zbekiston Milliy Axborot agentligi qoshida Qoraqalpog‘iston Axborot agentligi, Mamlakat teleradiokompaniyasining tarkibiy tarmog‘i, gazetalar va nashriyotlar, xullas, O‘zbekiston Respublikasida axborot texnologiyalar tarqatuvchi eng asosiy mediamarkazlarning filiallari Qoraqalpog‘istonda tashkil qilingan. Shuningdek, Qoraqalpog‘istonda “Yangi O‘zbekiston”, “Xalq so‘zi”, “Ma’rifat”, “Ishonch”, “Hurriyat”, “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, “Народное слово”, “Правда Востока”, “Darakchi”, “Adolat, “Milliy tiklanish”, “O‘zbekiston ovozi”, “XXI asr”, “Oila va jamiyat” kabi gazetalar, “Sharq yulduzi”, “Jahon adabiyoti”, “Tafakkur”, “Fuqarolik jamiyati”, “Jamiyat boshqaruvi”, “Saodat”, “San’at”, “Ijtimoiy fikr”, “O‘zbekiston matbuoti” kabi jurnallar izchil tarqatiladi[1]. Ular umummilliy mediamarkazlar sifatida faoliyat yuritadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi mediamarkazlar tizimi umummilliy mediamakondagi tizimlardan qolishmaydi, ular ijtimoiy fikr va axborot bozorini shakllantirishga yetarli ta’sir ko‘rsatish imkoniga ega. To‘g‘ri, ilg‘or davlatlardagi texnologiyalarni joriy etish, chet el investitsiyalarini qoraqalpoq mediabozoriga olib kirish ancha kechikib, ba’zan sust amalga oshirilmoqda. Masalan, 2012-yili Toshkentda Germaniyaning BFE Studio und Medien Systeme GmbH kompaniyasi yordamida “Canon”, “Sony”, “Vinten”, “Yamaha”, “Neumann” firmalaridan sotib olingan eng zamonaviy raqamli formatda ishlaydigan Mediamarkaz barpo etildi. Markazda 1000 kv. m va 600 kv. m hajmdagi 4 ta studiya tashkil qilingan. Bir paytning o‘zida markazda 5 ta dastur ustida ishlash, axborot uzatish, tasvirga olish, disputlar va ko‘rsatuvlar uyushtirish mumkin. U 21 ta mediakamera bilan jihozlangan bo‘lib, dunyodagi barcha TV va mediamarkazlar bilan ulanish, dialog uyushtirish, chet ellik mutaxassislarni kommunikatsiyaga jalb etish imkoniga ega [2].

Qoraqalpog‘istonlik ekspertlar mazkur mediamarkazda bo‘lishgan, unda tajriba orttirgan mediatorlar ham bor. Ular shunday mediamarkazni Nukusda ham barpo etish lozim, deb hisoblashadi. Qoraqalpog‘istonlik mediatorlar ushbu markaz orqali interaloqalarga chiqishi mumkin. Shunday bo‘lsa-da, ular toshkentlik hamkasblariga havas bilan qarashadi. Bugun Qoraqalpog‘istonda 5 ta telekanal mavjud bo‘lib, ulardan bittasi davlat telekanali (“Qoraqalpog‘iston” telekanali), 4 tasi xususiy telekanal (“Jaslar TV”, “Amudaryo TV”, “Ellikqal’a TV”, “To‘rtko‘l TV”) hisoblanadi. Shuningdek, 2 ta radiokanal (1 davlat va 1 xususiy radiokanal), 1 ta axborot agentligi faoliyat yuritadi, 35 ta gazeta va 9 ta jurnal chop etiladi. Gazeta va jurnallarning 26 tasi qoraqalpoq tilida, qolganlari o‘zbek, rus, turkman va qozoq tillarida nashr qilinadi [3].

Bizni Qoraqalpog‘istondagi mediamarkazlarning ijtimoiy fikrni shakllantirishdagi real holati va muammolari qiziqtirgani uchun respondentlar hamda mustaqil faoliyat yuritayotgan blogerlarning fikrlarini o‘rganish tabiiy hol edi. Mutaxassislarning fikricha, ijtimoiy fikr bir tomonning qarashlarini emas, balki ularga qarshi yoki alternativ fikrlarni ilgari suruvchi subyektlarning pozitsiyalarini ham o‘rganishni talab etadi. Bu esa ular o‘rtasidagi uyg‘unlik, qarama-qarshilik va antagonistik yondashuvlar mohiyatini aniqlashga da’vat etadi [4].

“Internetdan tez-tez, har kuni foydalanasizmi?” degan savolimizga respondentlarning atigi 11 foizi “Ha”, 47 foizi “Onda-sonda”, 39 foizi “Yo‘q” deb javob bergan, 3 foizi esa javob bermagan. “Ha” deb javob berganlarning aksariyatini ziyolilar, asosan o‘qituvchilar, oliy ta’lim muassasalari xodimlari va

jurnalistlar tashkil etadi [5]. Mazkur respondentlar internet imkoniyatlari va undan foydalanish texnologiyalaridan yaxshi xabardor kishilardir. Internetdagi qarama-qarshi fikrlar va yondashuvlar ularni ba'zan o'z ortidan ergashtirib ketadi hamda umumiy intellektual bahslarning faol ishtirokchisiga aylantiradi. Ijtimoiy fikrda ro'y berayotgan evrilishlar ularga yaxshi ma'lum bo'lib, ayrim hollarda ularning o'zlari ham ushbu o'zgarishlarning tashabbuskori sifatida mediamaydonga chiqadilar.

Shu bilan birga, javoblardan Qoraqalpog'istonda zamonaviy mediamarkazlar imkoniyatlaridan foydalanish va ijtimoiy fikrni shakllantirishda ularning potensialini baholash darajasi unchalik yuqori emasligi ham ayon bo'ladi. "Onda-sonda" degan javobning ko'pligi bunga dalildir. Bu holat, bir tomondan, respondentlarning kundalik hayotida internet texnologiyalaridan foydalanish darajasi yuqori emasligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, ijtimoiy fikrni shakllantirish jarayoni to'liq mediamarkazlar ixtiyorida emasligini ham anglatadi. Ushbu ziddiyatni anglamasdan turib, mediamarkazlarning ijtimoiy fikrni shakllantirishdagi faoliyatini obyektiv baholab bo'lmaydi.

Tajriba va respondentlar fikrlarini umumlashtirish asosida ushbu ziddiyatlarni quyidagilarda ko'rish mumkin:

-mediamarkazlar har doim ham ijtimoiy fikr va kayfiyatni obyektiv baholay olmaydi;

-mediamarkazlar faoliyatida subyektivizmga berilish, ma'lum bir ustanovkalarga ergashish va natijada real voqelikni falsifikatsiyalash holatlari uchraydi;

-ijtimoiy fikrning o'zi ichki va tashqi omillar ta'sirida tez transformatsiyaga uchrashga moyildir;

-ijtimoiy hayotning sotsiodinamik xususiyati ham ijtimoiy fikr yo'nalishiga, ham mediatorlar ustanovkalariga ta'sir ko'rsatadi;

-ijtimoiy fikr dogmalardan uzoq bo'lgani sababli yangilanish va g'oyaviy evrilishlarga moyil bo'ladi, mediamarkazlar faoliyatining samaradorligi esa aynan shu yangilanish va evrilishlarga moslashgan taqdirdagina mavjud ziddiyatlarni kamaytirishi va qisman hal etishi mumkin.

Qoraqalpoq mediamarkazlari bilan ijtimoiy fikr o'rtasidagi ziddiyatlarni 2022-yil iyun oyi boshida Nukus, Mo'ynoq va Chimboyda yuzaga kelgan, butun jamiyatimizni tashvishga solgan voqealar fonida kuzatishimiz mumkin. E'tirof etish kerakki, keyingi besh-olti yil ichida Qoraqalpog'iston Respublikasida havas qilarli ishlar amalga oshirildi.

Prezident Sh.M.Mirziyoyevning respublika hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konsepsiyasiga muvofiq, Orol dengizi suvi qurigan hududlarni obodonlashtirishga oid tashabbusi natijasida 1 million 525 ming gektar o'rmonzor tashkil etildi. Birgina 2022-yilning o'zida 100 ming gektar yer ko'kalamlashtirildi. Har bir hududda flora va faunaga ijobiy ta'sir etuvchi yer osti quduqlarini chiqarish yo'lga qo'yildi. Bu umummilliy harakatda respublikamizning barcha viloyatlari ishtirok etmoqda. Bir paytlari chekka tuman hisoblangan Shumanay tumanida "Shumanay ekoteks" korxonasi ishga tushirildi, xorazmlik tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar berish orqali xususiy sektorni rivojlantirish boshlandi. Ushbu tadbirkorlar yordamida keyingi ikki yil ichida hunarmandchilik, kutubxonalar va attraksionlar, istirohat bog'lari hamda kompyuter markazlari ochildi. Beruniy tumanida esa Saudiya Arabistonining "AKWA Power" kompaniyasi bilan hamkorlikda shamol elektr energiyasi stansiyasi qurilishi boshlandi [6].

T. Atamuratov yozadi: "Qachon Qoraqalpog'istonga xorijiy davlatlar korxonalari investitsiya bilan kelgan? Albatta, bu jarayon yaqin tarixda kuzatilmagan. Hududiy jihatdan Qoraqalpog'iston O'zbekistonning uchdan bir qismini egallashi inobatga olinsa, shamollar va zarrin quyosh nurlari kelgusida ham mahalliy iqtisodiyotimizga yana ko'p foyda keltirishi, shubhasiz. Bu hali boshlanishi, albatta... Qachon Qoraqalpog'istonga O'zbekistondagi barcha hokimlar kelgan? Biz avval bunday ijobiy holatning, hayratlanarli hamkorlikning guvohi bo'lmaganmiz. Hududlardagi eng zo'r tadbirkorlar bugun elimizga keldi. Agar ularning har biri Qoraqalpog'istondagi 17 ta shahar va tumandan har biridagi bitta mahallaga homiylik qilsa, bittadan korxona tashkil etsa, maktab qursa, bu hudud har tomonlama ravnaq topadi" [7].

Tahlil va natijalar. Prezident Sh.M.Mirziyoyev 2022-yil fevral oyida Qoraqalpog'istonga tashrif buyurganida, kelgusi besh yilda 2 ming 500 ta yangi korxona tashkil etilishini, natijada sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ikki barobarga oshirilishini e'lon qildi. Uning fikricha, ekologik innovatsiyalar va texnologiya hududi deb e'lon qilingan Orolbo'yi mintaqasida "yashil energiya" ishlab chiqaruvchi 3 ta shamol stansiyasi hududga 1 ming 800 megavatt energiya beradi. Bu ishlarga xorijiy investorlarning 3 milliard dollar atrofidagi mablag'lari jalb etiladi.

Natijada Qoraqalpog‘istonda 10 ta quyosh va shamol elektr stansiyalari quriladi.

2022-yilda Nukus shahrini kompleks rivojlantirish dasturi ishlab chiqilgan bo‘lib, umumiy qiymati 12 milliard 361 million so‘m bo‘lgan 10 ta loyiha amalga oshirilishi rejalashtirilgan. Buning natijasida 3 mingta yangi ish o‘rinlari yaratiladi [8]. Birgina Mo‘ynoq (eng og‘ir ekologik vaziyat mavjud hudud)da keyingi uch yil ichida 20 dan ortiq istiqbolli loyiha amalga oshirildi, ularning qiymati 500 milliard so‘mdan oshadi. Natijada 1,5 ming yangi ish o‘rni yaratildi. Tumanda yangi istirohat bog‘i, maktab, kutubxona, sanatoriy va bolalar oromgohi bunyod etildi. 15 ming gektardan ortiq yaylovda chorvachilikni rivojlantirish, sun’iy ko‘llar tashkil etib baliqchilik bilan shug‘ullanish, mutlaqo yangi transport-logistika markazini ishga tushirish ishlari amalga oshirildi. 300 o‘rinli mehmonxona, savdo shoxobchalari, umumiy ovqatlanish va turistik xizmat ko‘rsatish markazlari bunyod etildi. Bugun xususiy sektorda ishlayotgan yoshlar ulushi 70 foizga yaqin. Xotin-qizlar bandligini ta’minlovchi korxonalar soni 27 tani tashkil etadi [9].

2018-yil 16-oktyabrda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Orolbo‘yi xalqaro innovatsiya markazini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Unda shu paytgacha sarflangan milliardlab mablag‘lar va kiritilgan investitsiyalarga qaramay, Orolbo‘yi hududlaridagi ekologik ahvol og‘irligicha qolayotgani ta’kidlandi. Demak, ichki resurslarni ishga solish, olimlar va jamoatchilikni harakatga keltirish, xorijiy tajribalardan foydalangan holda innovatsion izlanishlar olib borish, eng muhimi, Orolbo‘yi mintaqasidagi fojialarni bartaraf etish o‘zimizning vazifamiz ekani ta’kidlanadi.

Akademik I. Abdurahmonovning qayd etishicha, “Besh yil avval tasavvurimizga sig‘maydigan holatni yaqinda o‘z ko‘zimiz bilan ko‘rdik: birinchi reys Mo‘ynoq aeroportiga qo‘ndi, yangi Mo‘ynoqning qiyofasi endi umuman o‘zgacha, qurigan Orol tubida barpo etilgan yashil makon va bu yerda tiklanayotgan hayvonot olami jahon olimlarini ham hayratga solmoqda” [10].

Bugun Qoraqalpog‘iston aholisining 68,1 foizi markazlashgan ichimlik suvi bilan ta’minlanmoqda. 2015-yilda bu ko‘rsatkich atigi 27 foiz atrofida edi. O‘tgan besh yil ichida o‘rta va past bosimli jami 82,8 kilometr gaz tarmoqlari qurildi, bu 2015-yilga nisbatan 1,6 barobar ko‘pdir. 2017–2021-yillarda 771ta ko‘p qavatli uy-joy fondi ta’mirlandi, 336 ta bolalar maydonchasi qurildi, 245 ta uy oldi yo‘lakchalari barpo etildi, yon-atrofni obodonlashtirish uchun 2015-yildagiga nisbatan deyarli uch barobar ko‘p mablag‘ sarflandi. 2021-yilning o‘zida 22,7 ming ish o‘rni yaratildi, 35,4 ming fuqaro doimiy ishga joylashtirildi, 26,8 ming kishi haq to‘lanadigan jamoat ishlariga jalb etildi [11].

Oxirgi besh yilda Qoraqalpog‘iston budjetiga 11 trillion so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. 5 mingga yaqin oila “temir daftar”ga kiritilib, ularga moddiy yordamlar ko‘rsatilmoqda. Qurilish ishlari 3,5 barobarga o‘sdi, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad 3 martaga ko‘paydi. Bolalarni bog‘chalarga qamrab olish darajasi 2017-yildagi 32 foizdan 75 foizga yetdi. Real misollar va o‘zgarishlar shuni ko‘rsatadiki, haqiqatan ham qoraqalpoq xalqi hayotida tub o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda, bu jarayon O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar va innovatsion o‘zgarishlar bilan hamohangdir. Qoraqalpog‘istonni O‘zbekistondagi rivojlanish jarayonlaridan alohida tasavvur etish qiyin, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev amalga oshirayotgan Taraqqiyot strategiyasidagi maqsad va vazifalar bevosita Qoraqalpog‘iston Respublikasiga ham taalluqlidir. Bugungi Qoraqalpog‘iston hatto besh-olti yil avvalgi hudud emas, uning tashqi qiyofasi, shaharsozligi, iqtisodiy infratuzilmasi, aholiga xizmat ko‘rsatish darajalari, agrosanoati va zamonaviy media-axborot tizimining shakllanganligi mutlaqo yangi voqelikdir.

Konstitutsiyaviy komissiya raisi A.Saidovning xabar berishicha, chet ellik ekspertlar, masalan, Buyuk Britaniya parlamenti deputatlari J. Uittingdeyl, M. Pritchard, N. Smit va R. Huk, YEXHT Parlament Assambleyasi raisi M. Sederfelt, Jenevadagi Parlamentlararo Ittifoq Bosh kotibi Martin Chungong, Xalqaro mehnat tashkiloti Bosh direktori o‘rinbosari, Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlari bo‘yicha mintaqaviy direktori Heynz Kopler, BMT Inson huquqlari bo‘yicha oliy komissari Boshqarmasining Universal davriy sharh bo‘limi boshlig‘i Jianni Magazzeni, BMT Bosh kotibi o‘rinbosari, BMT Aksilterror boshqarmasi rahbari V. Voronkov, BMT Bosh Assambleyasi Raisi A. Shahid, BMT Bosh kotibining birinchi o‘rinbosari A. Mohammed va Janubiy Koreya, Hindiston, Yaponiya, Saudiya Arabistonidagi mas’ul shaxslar, huquqshunos va diplomatlar Sh.M.Mirziyoyev boshlagan konstitutsion o‘zgarishlarni “ijobiy yondashuv” deb baholamoqda [12].

Mediamarkazlarimiz faoliyatida oshkoralik, so‘z va ijod erkinligidan foydalanish yetishmasligi, qobiliyatli kadrlar zarurligi, OAV moddiy-texnika

bazasini yaxshilash lozimligini Prezidentimizning o‘zi ham ta’kidlaydi: “Axborot sohasida miqdor ko‘rsatkichlarini sifat ko‘rsatkichlariga aylantirish, milliy jurnalistikamiz taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqish oldimizda turgan dolzarb vazifadir...

Joriy yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, barcha viloyat markazlari va Toshkent shahrida Matbuot uylarining holati tanqidiy o‘rganib chiqilib, yangi binolar barpo etish yuzasidan zarur choralar ko‘riladi” [13].

Xulosa va takliflar. Qoraqalpog‘istonda ijtimoiy fikr va zamonaviy mediamarkazlar faoliyati, tajribalari hamda muammolarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, hududda media sohasi jadal rivojlanayotgan bo‘lsa-da, ijtimoiy fikrning erkin shakllanishi va uni keng jamoatchilikka yetkazish jarayonida bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Zamonaviy mediamarkazlar aholining ovozini eshitish, jamoatchilik fikrini ifoda etish va demokratik qadriyatlarni mustahkamlashda muhim o‘rin tutishi lozim bo‘lsa-da, amaliyotda axborot manbalarining cheklanganligi, texnik va kadrlar salohiyatining yetarli emasligi, ayrim hollarda senzura va avtotsenzura holatlari ijtimoiy fikrning to‘liq va erkin shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ijtimoiy fikr tarbiyasi jamiyatda ongli, tanqidiy va mas’uliyatli shaxslarni shakllantirishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Agar mediamarkazlar erkin, mas’uliyatli va xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi institutlar sifatida faoliyat yuritsa, ular ijtimoiy ongni shakllantirish, millatlararo totuvlikni mustahkamlash, madaniy barqarorlikni ta’minlash va fuqarolik faolligini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bois, Qoraqalpog‘istonda zamonaviy mediamarkazlarni rivojlantirish, axborot erkinligini ta’minlash hamda jamoatchilik fikrining ochiq va xolis shakllanishi uchun zarur institutsional, texnologik va axloqiy sharoitlarni yaratish barqaror ijtimoiy rivojlanishning muhim falsafiy mezoni hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES):

1. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi. Mintaqaviy matbuot tahlili va tarqatish holati. Nukus, 2023.
2. Общество. 2012, 17-января.
3. Berdimuratova G. Qoraqalpog‘istonda ommaviy axborot vositalari rivoji: holat va istiqbollar // Matbuot va Kommunikatsiya. Toshkent, 2023. №4(2). B. 58–65.
4. Шопенгауэр А. Эристика, или Искусство побеждать в спорах. M.: FV Editions, 2017; Диалектика в споре. M.: Ифран, 1992.
5. To‘laganov D. Internet va axborot iste’moli: mintaqaviy sotsiologik tahlil // O‘zbekiston ijtimoiy fikr. Toshkent, 2023. №7(1). B. 42–49.
6. https://daryo.uz/2024/08/21/acwa-power-commences-construction-of-200-mw-wind-power-plant-and-100-mw-bess-in-karakalpakstan
7. Atamuratov T. Yangi O‘zbekistonda Mo‘ynoq yangi hayotga qaytdi // Yangi O‘zbekiston gaz., 2022, 15-mart.
8. Inson qadri tamoyili asosida Qoraqalpog‘istonni ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha katta marralar belgilandi // Yangi O‘zbekiston gaz., 2022, 25-fevral.
9. Inson qadri tamoyili asosida Qoraqalpog‘istonni ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha katta marralar belgilandi // Yangi O‘zbekiston gaz., 2022, 25-fevral.
10. Abdurahmonov I. Orolbo‘yi: ekologik inqiroz qanday bartaraf etiladi? // Yangi O‘zbekiston gaz., 2022, 1-mart.
11. Annaqlicheva G. Qadim Qoraqalpoq zamini yasharmoqda // “Yangi O‘zbekiston” gaz., 2022, 26-fevral.
12. Dunyo jamoatchiligi e’tibori va e’tirofi // Hurriyat gaz., 2022, 17-avgust.
13. Mirziyoyev Sh. Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga // Yangi O‘zbekiston gaz., 2022, 28-iyun.

Qabul qilindi: 12.03.2026 Chop etildi: 30.04.2026 UDK: 94(575.1)"1945/1991":63(575.1)

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДАН КЕЙИНГИ ЙИЛЛАРДАГИ ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЮТУҚ ВА МУАММОЛАРИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Юнусова Хуршида Эркиновна, Ўзбекистон Миллий университети, "Ўзбекистон тарихи" кафедраси профессори, тарих фанлари доктори

https://orcid.org/0009-0007-8481-9951
e-mail: kh.yunusova@nuu.uz

SOME REFLECTIONS ON THE ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS OF AGRICULTURE IN UZBEKISTAN IN THE POST–WORLD WAR II YEARS

Yunusova Khurshida Erkinovna, professor of the department of History of Uzbekistan, National University of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ДОСТИЖЕНИЯХ И ПРОБЛЕМАХ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УЗБЕКИСТАНА ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Юнусова Хуршида Эркиновна, профессор кафедры истории Узбекистана Национального университета Узбекистана, доктор исторических наук

Аннотация: *Ўзбекистон деҳқончилик маданияти анъаналари бўйича ўзига хос тажрибага эга бўлган ҳудуд ҳисобланиб келган бўлса-да, совет давлати ҳукмронлиги йиллари Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги олдига катта вазифалар қўйилди. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида ирригация, мелиорация ишларига алоҳида эътибор қаратилди, қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш ишлари жадал олиб борилди. Айни пайтда Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалигида муаммолар етарли бўлди, партия қарорлари ечими йўқ ва бажариб бўлмас режалардан иборат бўлиб, маъсулиятсизлик, топшириқларга бефарқлик, маъмурий буйруқбозлик ҳолатлари нафақат Ўзбекистон ССР, балки бутун мамлакат қишлоқ хўжалигини қолоқ тармоққа айлантириб борди. Мақолада, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигидаги қишлоқ хўжалик ходимларининг масъулиятсизлиги ва унинг натижалари, оқибатлари таҳлил қилинади.*

Калит сўзлар: *номутаносиблик, масъулиятсизлик, муаммо, карта, ўқариқ, совхоз, ягана, кетмон, пичоқ, культивация, гектар, вильт, ўргимчаккана, дуст, агротехника, ихтисослаштириш, концентрациялаш, мева қурти, уншудринг, қалқондор, оққанот, зараркунанда, Калифорния қалқондори, истеъфо, пленум, кредит, ислоҳот.*

Abstract: *Although Uzbekistan has historically been a region with rich traditions and experience in agricultural cultivation, during the years of Soviet rule significant tasks were assigned to its agricultural sector. In order to develop agriculture, particular attention was paid to irrigation and land reclamation, and the development of virgin and fallow lands was intensively carried out. At the same time, the agricultural sector of the Uzbek SSR faced numerous problems: party decisions were often unrealistic and difficult to implement, accompanied by irresponsibility, indifference to assigned tasks, and the dominance of administrative-command methods. These factors contributed to turning agriculture not only in the Uzbek SSR but across the entire country into a lagging sector. The article analyzes the irresponsibility of agricultural workers in Uzbekistan, as well as its consequences and outcomes.*

Keywords: *disproportion, irresponsibility, problem, map, irrigation ditch, state farm, field plot, hoe, knife, cultivation, hectare, wilt, spider mite, friend, agrotechnics, specialization, concentration, fruit moth, powdery mildew, scale insect, whitefly, pest, California scale, resignation, plenum, credit, reform.*

Аннотация: *Несмотря на то, что Узбекистан исторически являлся регионом с богатым опытом и традициями земледельческой культуры, в годы господства советского государства перед сельским хозяйством республики были поставлены масштабные задачи. В целях развития сельского хозяйства особое внимание уделялось ирригационным и мелиоративным работам, активно осваивались целинные и залежные земли. В то же время в сельском хозяйстве Узбекской ССР существовало множество проблем: партийные решения зачастую носили нереалистичный и трудно выполнимый характер, что сопровождалось безответственностью, равнодушием к поручениям и проявлениями административно-командных методов управления. Подобные явления способствовали превращению сельского хозяйства не только Узбекской ССР, но и всей страны в отстающую отрасль. В статье анализируются факты безответственности работников сельского хозяйства Узбекистана, а также их последствия и результаты.*

Ключевые слова: *диспропорция, безответственность, проблема, карта, арык, совхоз, чек, кетмень, нож, культивация, гектар, вилт, паутинный клещ, агротехника, специализация, концентрация, плодожорка, мучнистая роса, щитовка, белокрылка, вредитель, калифорнийская щитовка, отставка, пленум, кредит, реформа.*

Кириш. Ўрта Осиё республикалари орасида Ўзбекистоннинг ўз ўрни бўлиб, Ўзбекистон деҳқончилик маданияти анъаналари бўйича ўзига хос тажрибага эга бўлган ҳудуд ҳисобланиб, иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда республикада боғдорчилик, пиллачилик, пахтачилик таянч мактаб сифатида янада такомиллашди. Ўзбекистон ССРда ёғли, озуқа, дуккакли экинлар, буғдой экинлари, мева-сабзавот, полиз экинлари етиштиришга ва янги навларини яратишга алоҳида эътибор берилди. Олманинг эрта, ўрта ва кечпишар навлари, нок навлари, узум навлари яратилди. Совет Иттифоқининг минтақаларини мева-сабзавот билан таъминлашда ҳам Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалиги муҳим роль ўйнади.

Халқ хўжалигини ривожлантиришда энг муҳим аҳамият касб этган пахта ҳам халқ хўжалигида темир рудаси, кўмир ва ғалла билан тенг аҳамиятга эга бўлди. Пахтадан кийим – кечаклар, мой, совун, целлюлоза, сунъий ипак, гиламлар, кигизлар, арқонлар, иплар, кўрпалик пахта, одеяллар ва қоғоз ишланган. Пахта линтидан целлюлоза ишланса, целлюлозадан сунъий ипак олинди, сунъий ипакдан турли гиламлар, трикотаж пайпоқлар ва бошқа буюмлар тайёрланди. Умуман, мамлакат халқ хўжалигида муҳим хомашё ҳисобланган пахтадан автомобиллар, самолётлар, мотоцикллар, велосипедлар учун керакли резина покришкалар ишлаб чиқариш учун ип-корд тайёрланди. Пахта ипи электр саноатида симларни ўраш учун ҳам ишлатилди. Пахтадан ишланган материаллардан автомобиль, авиация, кимё саноати, электр, қоғоз ва бошқа саноат тармоқларида ҳамда баликчиликда фойдаланилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигига оид бўлган асарлар, мақолаларнинг совет давлати давридаги нашрида 50-йилларнинг охири 60-йилларнинг бошлари СССРда социализмнинг тўлиқ ва узил-кесил ғалабасига эришилганлиги, ривожланган социалистик жамиятга ўтиш бошланган вақт бошланғич марра сифатида қабул қилинганлиги даврида [1] МТСларнинг қайта ташкил этилиши, колхозларнинг техника сотиб олиши ва 50-60-йиллар чегарасида амалга оширилган бошқа тадбирлар колхоз тузумини ривожлантиришда, ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштиришда янги босқични англатганлиги [2] таҳлил қилинган. Бу борада маҳаллий муаллифлар Ўзбекистон ССРнинг индустрланиши республика халқ хўжалигини ривожлантириш, шаҳар ва қишлоқларни социалистик асосда реконструкциялаш ҳамда ўзбек халқининг ишлаб чиқариш маданияти ва

[1] История социалистической экономики СССР. Т. VII. Экономика СССР на этапе развитого социализма (1960 - 1970-е годы). М. 1980; Матвеева Е. Г. Крестьянство Татарии в период развитого социализма (1959 - 1975 гг.). Казань. 1980; и др. стр. 26.

[2] В 1960 г. было уже 3095 межколхозных объединений и организаций с участием более 35 тыс. колхозов-пайщиков (см. Народное хозяйство СССР в 1960 г. Стат. ежегодник. М. 1961, с. 506).

моддий фаровонлигини оширишда ғоят катта роль ўйнаганлиги таъкидлайдилар [3]. Н.Зиядуллаевнинг ёзишича, Ўзбекистон ССРнинг пахтачилик соҳасига ихтисослашуви республиканинг саноати тузилишига ҳам таъсир этган ва бу ҳол минерал ўғит етиштириш, пахта тозалаш, тўқимачилик саноати, бу саноат учун машина ҳамда ускуналар етказувчи корхоналар, қишлоқ хўжалиги машинасозлигини ривожлантиришни, катта минтақавий қишлоқ хўжалиги комплексини жамлаган пахта хом ашёсини етиштириш ташкил этган [4]. Хориж тадқиқотларида мамлакат қишлоқ хўжалигининг қолоқ тармоқлари, муаммолари ҳақида батафсил таҳлил этилган мақолалар яратилди. Уларда қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишдаги тадбирлар самарадорлиги қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилишдаги субъективистик, волюнтаристик тенденциялар туфайли пасайиб борганлиги батафсил таҳлил қилинган[5].

Таҳлил ва натижалар. 1946 йил 18 мартда СССР Олий Советининг сессиясида Халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантиришнинг 1946-1950 йилларга мўлжалланган тўртинчи беш йиллик режаси [6] Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги олдига ҳам катта вазифаларни қўйди. Албатта, Ўзбекистон ССР халқ хўжалиги мамлакат халқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бўлиб, бу ерда боғдорчилик, узумчилик жуда яхши ривожланди. Биргина узумнинг кам маълум бўлган навлари *деликафтар, тана қўзи, Штур-Ангур, Кора-калтак, Қора Андижон, Шакар-Ангур* навлари ўрганилиб, Ўзбекистоннинг стандарт ассортиментлари рўйхатига киритилди[7]. Республикада Хитой ҳамда Япониядан келтирилган Шарқ хурмоси, Шимолий Америкадан келтирилган Виргин хурмоси, Кичик Осиё, Афғонистон, Эрон ва бошқа мамлакатлардан келтирилган турли субтропик мевалар экилди. Шакарқамиш, хурмо, анор, батат сингари ўсимларни экиб, Ўзбекистон ҳудудида мослаштирилди. Жумладан, хурмонинг 20 дан ортиқ нави ўрганилди ва ўстирилди. 18 даражадан юқори бўлган совуққа чидамли анор навлари яратилди [8]. Тоғли районларда ёввойи меваларни пайвандлаш йўли билан маданийлаштириш ва ҳосилини бир неча марта ошириш устида тадқиқотлар амалга оширилди ва амалиётга қўлланилди.

Мамлакат халқ хўжалигидаги муҳим ўрин тутган пахта ҳам Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи бўлди. Пахта юқорида таъкидланганидек, халқ хўжалигининг барча тармоқларига хизмат қилди. Масалан, озиқ-овқат саноати учун биргина бир тонна чигитдан 147 кг ёғ, 400 кг кунжара, 20 кг момиқ, 375 кг шелуха, 20 кг совун олинди[9]. Шелухадан ёқилғи, ўғит ва чорва моллари учун озуқа сифатида фойдаланиш мумкин бўлган, шелухадан ишланадиган тола целлюлозага, портловчи моддаларга, прессланган қоғозга ва бошқа маҳсулотларга айлантирилди. Хуллас, Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалиги мамлакат халқ хўжалигига бир қатор қимматбаҳо маҳсулотлар етказиб берди. Албатта, партия қарорлар чиқарди, ечими йўқ, бажариб бўлмас режаларни берди, унинг бажарилишини қатъий талаб қилди ва қишлоқ хўжалигида муаммоларни келтириб чиқарди. Қишлоқ хўжалик ходимларида ҳам ўз ишига маъсулиятсизлик, топшириқларга бефарқлик каби ҳолатлар ҳам жуда юқори бўлди. Албатта, бу барча иттифоқдош республикаларда кўзга ташланди. Мамлакатнинг асосий хом ашё манбаси бўлган Ўзбекистон қишлоқ хўжали ҳам қолоқ тармоқлигича қолди.

1953 йил баҳорида И.В.Сталин вафотидан сўнг мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар учун “имкониятлар даричаси” кенгайиб, 1953 йил ёзидан СССРда аграр ислоҳотга тайёргарлик кўрилди ва тез орада қишлоқ хўжалигини ривожлантириш масаласи 1953 йил 3-7 сентябрь КПСС МҚ пленумида кўриб чиқилди. Унда мамлакатнинг асосий даромад манбаи бўлган “Пахта ҳосилдорлигини ошириш мақсадида бўш ётган ерларни ўзлаштириб, янги суғориладиган ерларни очиш,

[3] Совершенствование структуры народного хозяйста Узбекской ССР.-Ташкент. Фан, 1987. Ва б.

[4] Зиядуллаев Н.С. Моделирование региональных экономических систем. ... – С. 120.

[5] Прибытков А., Арифуллин Е., Звягина Л., Калач Е., Чекменёва Т. Развитие сельского хозяйства в СССР в 1920-1980 годы: исторический экскурс // Agrian History, №17, 2024, e-ISSN 2713-2447. – с46-50.

[6] Партия СССРда социализм қуришни тугаллаш даврида (1946-1958 йиллар) // Ўзбекистон коммунисти. 1967 йил, 1 январь. – 65 бет.

[7] Ўз МА Р-90, рўйҳат – 10, йиғма жилд – 5501, - 41 варақ.

[8] В научно-исследовательских учреждениях // Сельское хозяйство Узбекистана. 1957, - №7, - с. 75.

[9] СССР экономикасида пахтанинг аҳамияти // Қизил Ўзбекистон. 1953 йил 25 ноябрь.

уларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, шу тариқа экин экиладиган майдонларни кенгайтириш [10] ” чора-тадбирлари белгиланди. 1954 йил 4 февралда “1954-1958 йилларда ЎзССРда пахтачиликни янада ривожлантириш тўғрисида”ги қарор чиқди. Унга кўра суғориладиган майдонларни кўпайтириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини янада яхшилаш асосий вазифа қилиб белгиланди[11].

Бу вақтларда мамлакат раҳбари бўлган Н.Хрушев қишлоқ хўжалигини яхши тушунганлиги сабабли озиқ-овқат масаласини ҳал қилмасдан туриб, белгиланган режага етишиб бўлмаслигини ҳам яхши биларди. Белгиланган режалар “маккажўхори васвасаси”, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хусусан дон экишда ривожланган давлатлардан ўтиб кетиш “ғоя”лари тўлиқ хом ҳаёллардан иборат бўлиб, мамлакатда дон танқислиги доимий сақланиб қолди. Кўпгина Россия олимларининг таъкидлашича, Н.Хрушчёвнинг қишлоқ хўжалигида ўтказган ислоҳотлари бир-бирига қарама-қарши бўлган. Албатта, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, режаларда ишлаб чиқилиб, илмий доираларда тадқиқ этилди. Жумладан, 1946 йил Ўзбекистон ССРда академик, муҳандис Л.В.Дунин-Барковский, Б.Д.Коржавинлар “Амударё суви билан Ўзбекистонда суғориш ишларини ривожлантириш” схемаси ишлаб чиқди ва 1952 йилда шу олим лойиҳаси бўйича Эски Анҳор каналини қазиш ишлари бошланиб, 1955 йилда ишга туширилди. 1951-1955 йиллар Ўзбекистоннинг Сирдарё, Қашқадарё, Зарафшон дарёлари ҳавзаларида, Марказий Фарғона ерларида, Сурхондарё ва Амударё этакларида суғориш иншоотлари қурилиб, узунлиги 183 км бўлган ва сувни Зарафшон дарёсидан Қашқадарёгача бориб қуйиладиган Эски Ангор канали қурилди, Учқизил сув омбори ва Сурхондарёда йирик ўзанли сув омбори, Оҳангарон дарёсида Туябўғиз сув омборини қуриш ишлари жадаллаштирилди[12].

Шундай бўлса-да, режа билан иш ўртасидаги номутаносибликлар, ходимларнинг масъулиятсизилиги, бажарилган режаларнинг фақат ҳисоботларда бўрттириб кўрсатиш ҳолатлари, ўз вазифасини бажара олмаслик кабилар жуда юқори бўлди. Масалан, 1958 йилда Қашқадарё вилоятидаги кўплаб пахта экиладиган майдонларда карта, ўқариқ четларида ерлар бўш қолиб кетган, Яккабоғ туманининг Калинин номли колхоз, Шаҳрисабз туманининг Энгельс номли колхозининг кўп бригадаларида ҳар гектар ерга чигит экилмай, бўш қолиб кетган, Қамаши, Косон, Бешкент туманларидаги колхозларда, Ғузор туманидаги Киров номли совхозда яганалашнинг кетмон билан ўқазилган, натижада ҳар 7-8 туп ғўза қолиб кетган, ҳатто, баъзи ерларда яганалаш умуман ўтказилмаган. Ягана қиладиган тракторларнинг пичоғи ўтмаган, паст бўлиб қолган ғўзалар қирқиб юборилган, Масалан, Қашқадарё вилояти Китоб туманидаги Свердлов номли колхознинг бригадасида ғўзалар культивация қилианаётган вақтда 3 гектар ерда яхши кўкариб турган ғўзалар кесиб юборилган. Пахта майдонлари вильт билан касалланиши доимий бўлди [13] . Сурхондарё вилоятининг Жарқўрғон районидаги “Коммунизм колхози” 6-7 бригадаларида ўргимчакканага қарши заҳарли дори ҳисобланган ИСОни ўрнига дуст сепиб юборилган[14]. Ҳатто, далада ишлаши керак бўлган 61 минг нафар киши ўрнига, 30-35 минг киши ишлаган [15] . Агротехника қоидаларининг бажарилмаслиги, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш даражасининг пастлиги, кўп йиллик дарахтзорларнинг сийраклиги сабаб боғ ва токзорлар ҳосилдорлиги пастлигича сақланиб қолди. Мевалар қаровсизлик оқибатида уларни ўргимчаккана, мева қурти, уншудринг, қалқондор, оққанот каби зараркунанда ва турли касалликлари босиб кетди. Калифорния қалқондори, шарқ мева қурти, колорадо қўнғизи каби карантин зараркунандалар тарқалаётган ҳудуд йил сайин кенгайиб борди.

[10] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК Том восмой. 1946-1955. – Москва. Изд. Полит.лит, 1986. – С.392.

[11] Игамбердиев Р.С., Раззаков А.А. История мелиорации в Узбекистане (на материалах Голодной степы). - Ташкент. Фан, 1978. – С.96.

[12] Абдуллаев А. Пахта якка ҳокимлиги: оқибат ва сабоқлар (1917-1991 йй). - Тошкент. Истиқлол, 2006.-70 б.

[13] Аберкулов Н. Ўзбекистон – “оқ олтин” ўлкаси. – Тошкент. Ўзбекистон, 1975. -21 бет.

[14] Сурхондарёликлар мусобақа шартларига амал қилишлари керак. // Совет Ўзбекистони. 1957 йил 3 июль.

[15] Қашқадарёликлар қаттиқ курашишилари керак // Қизил Ўзбекистон. 1958 йил 7 июнь.

1964 йил октябр ойида Н.Хрушев истеъфога чиқарилади, мамлакатда бош лавозимни 1964-1966 йилларда КПСС МҚнинг биринчи котиби, 1966-1982 йилларда КПСС МҚ Бош котиби Л.Брежнев эгаллади. Н.Хрушев давридаги хатоликларни гўёки тўғирлаш мақсадида, 1964 йил КПСС МҚнинг ноябрь пленуми, 1965 йил 26 мартда КПСС МҚнинг март пленуми бўлиб ўтади. Улардан сўнг КПСС МҚ ва СССР Министрлар Советининг "СССР қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида"ги қарори чиқди. Унга кўра давлатдан қарздор бўлган колхоз ва совхозларнинг қарзларидан кечиб юборилди. Бу чора-тадбирлар деҳқонларга эркин нафас олиш имкони берди, деҳқонлар молиявий масалаларда кўпроқ мустақилликка эга бўлдилар, тўғридан-тўғри банклардан кредит ола бошладилар. Совхозлар олинган фойдани хўжаликни кенгайтиришга ва капитал қурилишга сарфлаш учун қолдирдилар. 1965-1974-йилларда қишлоқ аҳолисининг ойлик маоши 1,8 баравар ошди. Бу "иқтисодий қолоқ колхозларнинг давлат олдидаги қарзларнинг бутунлай кечиб юборилиши, уларга моддий-техника ёрдамининг кучайтирилиши, партия ва ҳукумат кўрсатаётган ёрдамлар колхоз тузумининг янги равнақи йўлида, меҳнаткаш деҳқонларнинг турмуш фаровонлигини яшнатиш соҳасида қилинаётган ленинча ғамхўрликнинг яна бир ажойиб намунаси", деб таърифланди[16]. Албатта, 1970 йилларда мамлакатда қишлоқ хўжалиги маълум даражада ривожланди. КПСС МҚнинг 1965 йил сентябрь пленумидан сўнг амалга оширилган ислоҳотларни рус олимлари Ю.Давидова ва В.Громенколар "1965 йилдаги саноат ислоҳотлари бутун совет давлати ҳукмронлиги йилларидаги энг "радикал" ислоҳотлар даври бўлди[17]", деб баҳо бердилар. Ҳатто, кўплаб мутахассислар сентябрь пленумидан кейинги вазиятни "олтин" давр деб ҳам атадилар[18].

Лекин, пленумда қабул қилинган қарор ва белгиланган вазифалар шунчалик чалкаш эдики, улар баландпарвоз сўзлардан ва имкони йўқ вазифаларни белгилашдан иборат эди. Айни пайтда маҳаллий раҳбарлар, колхоз ва совхоз бригадирлари, агроном, зоотехниклар, деяри барча қишлоқ хўжалик ходимларининг ўз вазифасини бажаришдаги масъулиятсизлиги халқ хўжалиги тизимидаги вазифаларни бажаришда имкон бермаганлиги каби ҳолатлар ҳам қишлоқ хўжалигини танг вазиятга солиб қўйган эди. 1970-1980 йилларга келиб эса иш билан сўз ўртасидаги қарама - қаршиликлар, катта вазифаларни белгилашда, мустақил қарор қабул қилишда бир қатор муаммоларни келтириб чиқарди[19]. Мамлакат қишлоқ хўжалиги СССР парчаланиб келгунга қадар мамлакат халқ хўжалигининг энг қолоқ тармоқлигича қолаверди. 1980 йилларга келиб пахтачиликда туб сифат ўзгаришлари юз бермади[20], кўрилаётган чора-тадбирларга қарамай пахта қўшиб ёзиш ҳолатлари сақланиб қолди. Колхоз ва совхозларда машина механизмларни асраш, улардан самарали фойдаланиш ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида қабул қилинган қарорлар бўлсада, лекин хўжаликлардаги механизаторлар ва раҳбарлар орасида масъулиятсизлик юқори бўлди. Нефть маҳсулотларини талон – тарож қилиш, улардан бошқа мақсадларда фойдаланиш фактлари учраб турди. Масалан, 1984 йилда Самарқанд область Қўшработ районидаги "Самарқанд" совхозида тракторлар, пахта териш агрегатлари сифатли таъмирланмаганлигидан иш унумдорлиги анча паст бўлди. Совхоз механизатори Ю.Бекмуродов, ғаллачилик бригадаси бошлиғи Т.Холмоновлар ўз уйларида 200 литрдан ортиқ ёнилғи сақлаганлар. Т.Отақулов, Ш.Отақулов, Х.Холмонов, Н.Холбековлар ўз хонадонларида ўз ихтиёрдаридаги тракторларни уйларида сақлаб, ёнилғи мойлаш материалларини яшириб қўйганлар. Нарпай районидаги Ленин номли

[16] Конкретлик, жанговарлик учун // Совет Ўзбекистони 1965 йил 6 апрель.

[17] Давыдова Ю.А., Громенко В.В. Экономические реформы в период «застоя» // Теория и практика общественного развития. 2014. -№7, -с. 76.

[18] Гизатуллина Э. Сентябрский (1965 год) Пленум ЦК КПСС как поворотный пункт в методах реализации государством функции управления советской экономикой // Общество и право. 2017. -№2 (60), - с. 238.

[19] Палеев Ю.Н. Экономические районы СССР. https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/106/995.htm.

[20] КПСС МҚнинг Механизаторлар, хўжалик ҳисобидаги коллективларнинг раҳбарларига, мутахассислар ва олимларга, колхозларнинг раислари ва совхозларнинг директорларига, қишлоққа материал – техника воситалари етказиб берувчи саноат ходимларига, агросаноат комплексининг барча меҳнат колективларига мактуби // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. №2. 1988. - 2 бет.

колхозда яшовчи 58 нафар механизаторнинг ҳовлисида 1800 минг рубллик эҳтиёт қисмлар, колхозчи С.Қувондиқовнинг ҳовлисида бўлса 500 рубллик эҳтиёт қисмлар яшириб қўйилган. Пахтачи райондаги Охунбобоев номли колхозда 154 нафар механизатор хонадонидан 98 нафарининг уйида 98та турли марказдаги машина – механизмлари беркитиб қўйилган, “Самарқанд” колхозида 40 нафар механизаторнинг уйида 7100 рубллик эҳтиёт қисмлар топилган. Каттақўрғон райондаги Карл Маркс номли колхоз механизтори Х.Пўлатовнинг хонадонидан 100 рубллик эҳтиёт қисмлар сочилиб ётган ҳолда топилган. Улар орасида чизель, бороналар ва бошқа турли муҳим механизмлар бўлган. С.Бобоқулов хонадонида ёнида бульдозер кураги, уч корпусли плуг, 14 дона дискаси билан шина топилган. Охунбобоев номли колхоз аъзосининг уйида ишга яроқли пахта териш агрегати сақланган[21].

Навоий райондаги “Ўзбекистон” колхозида эса 1987 йилда автомобиль эгаларига 6,6 минг литр бензин сотилиб, бу ёнилғи ишлаб чиқариш ҳисобига киритилган. Қизилтепа райондаги “Ўзбекистон” номли колхозда эса шахсий автомобиль эгаларига 14,8 минг литр бензин, ҳар литри 15 копеекдан сотиб юборилган. Бу савдодан хўжалик 2 минг рубль зарар кўрган. Сурхондарё область агросаноат комитетига қарашли колхоз ва совхозларнинг бирортасида нефть маҳсулотларини иқтисод қилиш бўйича ҳеч қандай чора-тадбирлар белгиланмаганлар. Саккизта хўжаликда 166 тонна солярка ва 52 тонна бензин нормадан ортиқ сарфланган. Областлардаги кўпгина хўжаликларда ёқилғи уй-жой, маданий – маиший ва бошқа объектларни иситишга сарфланган. Сирдарё области Ховос райлинадиги Навоий номли, Усмонов номли, “Дружба” совхозларида дала ишлари амалга оширилаётган вақтда 200 дан 300 тоннагача дизель ёқилғиси ортиқча сарфланган. Оқолтин райондаги “СССР 60 йиллиги” совхозида мавсум давомида 98 тонна ортиқча ёқилғи сарфлаб юборилган. Тошкент область Бўка райондаги “Кремль” совхози, Темирязев номли, “Октябрь 40 йиллиги” колхозларида, Пскент райондаги “Ўзбекистон ССР 50 йиллиги” колхозида, 27 тонна дизель ёқилиғиси, 57,8 тонна бензин исроф қилинган. Оҳангарон райондаги Серго номли совхозда эса транспорт-трактор ишлари ҳажмига қўшиб ёзилганлиги туфайли 85 тонна ёнилғи ҳисобидан ғайриқонуний тарзда чиқарилган. Хўжаликда 184,7 тонна бензин ортиқча сарфланган. Хўжасизлик ва назоратнинг бўшлиғи сабабли нефть маҳсулотлари омбори мудири Жавшиков 759 минг рубллик 5000 литр бензинни турли баҳоналар билан ҳисоботлар яшириб қолинган.

Коммунистик райондаги таъмир ишлаб чиқариш корхонаси ва бешта хўжалик 1986-1988 йил давомида 874 минг литр солярка иситиш мақсадларига сарфланган. Бу хўжаликлардаги енгил автомашиналар белгиланган лимитдан ошиқча ёнилғи сарфлаганлар. “Ўзбекистон”, “Правда” колхозлари ва У.Юсупов номли совхозда 1987 йилнинг ўзида 20 та автомобиль 53,8 минг литр лимитдан ошиқ бензин ишлатилган. Фарғона областида текшириб кўрилган 17 та хўжаликнинг барчасида ҳам нефть маҳсулотларини иқтисод қилиш ҳисоб-китоб қилиб борилмаган. Олтиариқ райондаги “Октябрь 60 йиллиги” совхозида ҳисобот бўйича 1987 йилда 554 тонна дизель ёнилғиси иқтисод қилинганлиги қайд қилинган, бироқ, бу хўжаликда 78,2 тонна ёнилғи ортиқча сарфланган. Тошлоқ райондаги “Ленинград” ва “Фарғона” колхозларида ҳам қўшиб ёзилган. Ленинград райондаги Ҳамза номли совхознинг ўзида ана шу мақсадда 172 тонна солярка иситиш мақсадларида фойдаланилган[22].

Хулоса. Хуллас, совет давлати йиллари мамлакат қишлоқ хўжалиги халқ хўжалигининг энг оғриқли тармоғи бўлиб келди. Бу хусусда жуда кўплаб маълумотлар Ўзбекистоннинг аграр-саноатлашган минтақа бўлган ҳолда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўлида республика ҳукумати олдига бир қатор мураккаб, бажариш қийин бўлган масалалар қўйилди. Ўзбекистон мамлакат халқ хўжалигига қимматбаҳо хомашё етиштириб берадиган минтақа бўлсада, бу ерда ҳам мамлакатнинг бошқа минтақалари сингари ўз ишига масъулиятсизлик, вазифасини бажара олмаслик каби ҳолатлар қишлоқ хўжалиги ривожини ортга тортган ҳолатлардан бири бўлиб қолди. 1980 йилларга келиб, ўзбек халқига ноҳақ отилган тошлар бу халқнинг айби эмас, масъулиятсиз кадрларнинг хатолари ортидан келган вазиятлар бўлди. Бугунги кунда тарихдаги

[21] Зойиров Т., Дилмуродов А. Техникага муносабат шуми? // Совет Ўзбекистони. 1985 йил 19 май.

[22] Қурбонбоев Б. Хўжасизлик илдиз отса... // Совет Ўзбекистони. 1988 йил 11 март.

жараёнларни ҳаққоний ёритиш ва тарихий жараёнларни илмий муомалага киритиш муҳим аҳамият касб этиши билан бирга, ҳақиқатда маҳаллий раҳбар кадр, ишчи ходимларнинг хатоларини, ўз вазифасини нима эканлигини билмаганлик ҳолатларини ҳам кўрсатиш бериш вақти етди.

Адабиётлар рўйхати:

1. История социалистической экономики СССР. Т. VII. Экономика СССР на этапе развитого социализма (1960 - 1970-е годы). М. 1980; Матвеева Е. Г. Крестьянство Татарии в период развитого социализма (1959 - 1975 гг.). Казань. 1980; и др. стр. 26.
2. В 1960 г. было уже 3095 межколхозных объединений и организаций с участием более 35 тыс. колхозов-пайщиков (см. Народное хозяйство СССР в 1960 г. Стат. ежегодник. М. 1961, с. 506).
3. Совершенствование структуры народного хозяйста Узбекской ССР.-Ташкент. Фан, 1987. ва б.
4. Зиядуллаев Н.С. Моделирование региональных экономических систем. ... – С. 120.
5. Прибытков А., Арифуллин Е., Звягина Л., Калач Е., Чекменёва Т. Развитие сельского хозяйства в СССР в 1920-1980 годы: исторический экскурс // Agrian History, №17, 2024, e-ISSN 2713-2447. – с46-50.
6. Партия СССРда социализм қуришни тугаллаш даврида (1946-1958 йиллар) // Ўзбекистон коммунисти. 1967 йил, 1 январь. – 65 бет.
7. Ўз МА Р-90, рўйхат – 10, йиғма жилд – 5501, - 41 варақ.
8. В научно-исследовательских учреждениях // Сельское хозяйство Узбекистана. 1957, - №7, - с. 75.
9. СССР экономикасида пахтанинг аҳамияти // Қизил Ўзбекистон. 1953 йил 25 ноябрь.
10. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК Том восмой. 1946-1955. –Москва. Изд. Полит.лит, 1986. – С.392.
11. Игамбердиев Р.С., Раззаков А.А. История мелиорации в Узбекистане (на материалах Голодной степи). -Ташкент. Фан, 1978. – С.96.
12. Абдуллаев А. Пахта якка ҳокимлиги: оқибат ва сабоқлар (1917-1991 йй). - Тошкент. Истиқлол, 2006.-70 б.
13. Аберкулов Н. Ўзбекистон – “оқ олтин” ўлкаси. – Тошкент. Ўзбекистон, 1975. -21 бет.
14. Сурхондарёликлар мусобақа шартларига амал қилишлари керак. // Совет Ўзбекистони. 1957 йил 3 июль.
15. Қашқадарёликлар қаттиқ курашишлари керак // Қизил Ўзбекистон. 1958 йил 7 июнь.
16. Конкретлик, жанговарлик учун // Совет Ўзбекистони 1965 йил 6 апрель.
17. Давыдова Ю.А., Громенко В.В. Экономические реформы в период “застоя” // Теория и практика общественного развития. 2014. -№7, -с. 76-80).
18. Гизатуллина Э. Сентябрский (1965 год) Пленум ЦК КПСС как поворотный пункт в методах реализации государством функции управления советской экономикой // Общество и право. 2017. -№2 (60), - с. 238.
19. Палеев Ю.Н. Экономические районы СССР. https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/106/995.htm.
20. КПСС МҚнинг Механизаторлар, хўжалик ҳисобидаги коллективларнинг раҳбарларига, мутахассислар ва олимларга, колхозларнинг раислари ва совхозларнинг директорларига, қишлоққа материал – техника воситалари етказиб берувчи саноат ходимларига, агросаноат комплексининг барча меҳнат колективларига мактуби // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. №2. 1988. - 2 бет.
21. Зойиров Т., Дилмуродов А. Техникага муносабат шуми? // Совет Ўзбекистони. 1985 йил 19 май.
22. Қурбонбоев Б. Хўжасизлик илдиз отса... // Совет Ўзбекистони. 1988 йил 11 март.

TAMADDUN NURI

MUNDARIJA

	07.00.00 - "TARIX"	
Nasriddinova Nozima	SURXONDARYO VOHA XALQ ANSAMBLLARINING ETNOMUSIQIY XUSUSIYATLARI VA BADIIY-ESTETIK AHAMIYATI	**3**
Begaliyeva Dilfuza Egamqulovna	DAVLAT BOSHQARUVIDA "NOIBLIK" MASALASI	**6**
Yunusov Maxmudxon	O'RTA OSIYONI O'RGANISH RUS KOMITETINING SAMARQANDDAGI FAOLIYATIGA DOIR	**114**
Otajonova Madinabo - nu Sheripboy qizi	XVII ASRDA XORAZMDA DEMOGRAFIK JARAYONLAR	**141**
Sapayeva Yulduz Xaydarovna	XIVA XONLIGI VA MARV TURKMANLARI O'RTASIDAGI SIYOSIY-IJTIMOIY MUNOSABATLAR (XIX ASR O'RTALARI) ISMOIL MIRPANJIY ESDALIKLARI ASOSIDA	**144**
Choriyeva Sedona Sharif qizi	BRONZA DAVRIDA AYOLLAR KULTINING ARXEOLOGIK DALILLARI (Baqtriya misolida)	**150**
Шапиев Шавкат Турсунович	ОПЫТ ОРОШЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ, И ЗА РУБЕЖОМ	**157**
Xudayberdiyev Ikrom Ilxomjon o'g'li	AFG'ONISTON MUSTAQILLIGINING VUJUDGA KELISHIDA XALQARO KUCHLAR MUVOZANATI VA GEOSTRATEGIK OMILLARNING ROLI	**220**
Komolov Dilshod Pulatovich, Xamdamov Murodali Akram o'g'li	RAQAMLASHTIRILGAN ADLIYA TIZIMIDA NOGIRONLAR HUQUQLARINING TA'MINLANISHI: MUAMMO VA YECHIMLAR	**229**
Аширов Адҳамжон Азимбоевич	ТУРОН БОЗОРЛАРИДА САВДО-СОТИҚ АНЪАНАЛАРИ (САМАРҚАНД ВА УРГУТ БОЗОРЛАРИ МИСОЛИДА)	**245**
Дадамирзаева Гулчехра Абдунабиевна	ФРОНТНИ ВА АҲОЛИНИ ЗАРУР ЭҲТИЁЖ МОЛЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАШДА ҲУНАРМАНДЧИЛИК КООПЕРАЦИЯСИНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ	**250**
Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna	"XORAZM HAQIQATI" GAZETASI 1941-1945 - YILLARDA XORAZM VILOYATI QISHLOQ XO'JALIGI SOHASIDAGI ISHLARINI YORITUVCHI MANBA SIFATIDA	**255**
Abdulxayev Elyorbek Kaxramonjon o'g'li	XX ASR BOSHLARIDAGI JADIDCHILIK HARAKATI VA CHOR MA'MURIYATI: "TARAQQIYPARVAR" JAMIYATI MISOLIDA ARXIV HUJJATLARI TAHLILI	**258**
Madrimova Gulzira Shaxnazarovna	TARIXIY SHAHARLAR VA BIRODARLIK DASTURLARI: XIVA MISOLIDA	**277**
Kuzikulov Ikromjon Umaraliyevich	QO'QON – BUXORO MUNOSABATLARI	**297**
Ибрагимов Фахриддин	АЛИ ҚУШЧИ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРИ: ТАСНИФ ВА ГЕОГРАФИЯ	**313**
Matyakubov Nurbek Rayimberganovich	O'ZBEKISTON MUSTAQILLIGINING O'TTIZ YILLIGI METRO LINIYASINING BARPO QILINISHI TARIXIDAN	**367**
Юнусова Хуршида Эркиновна	ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДАН КЕЙИНГИ ЙИЛЛАРДАГИ ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЮТУҚ ВА МУАММОЛАРИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР	**409**
	09.00.00 - "FALSAFA"	
Toshqobilov Bobur Xolbo'tayevich	YOSHLAR ONGINING SHAKLLANISHIDA RAQAMLI MUHIT, MEDIA MAKON VA VIRTUAL IJTIMOIYLASHUVNING O'RNI	**12**
Samanova Shaxlo Boxtiyarovna	BEGONALASHUV – MA'NAVIY INQIROZ OQIBATI	**96**
Sadanova Dilnoza Alimbayevna	JAMIYAT TARAQQIYOTIDA MA'NAVIYAT VA MANFAAT UYG'UNLIGI MASALASINING YORITILISH	**130**
Ro'ziboyev Qurbonmurod	KIBERFALSAFA TUSHUNCHASINING SHAKLLANISHI VA UNING IJTIMOIY-FALSAFIY MAZMUNI	**174**
Abilov O'ral Murudovich	RAQAMLI MADANIYAT SHAROITIDA YOSHLAR MA'NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLARI TRANSFORMATSIYASINING IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLILI	**204**
Samadov Jonmurod	JALOLIDDIN RUMIYNING GNOSEOLOGIK QARASHLARIDA QALB VA ISHQ DIALEKTIKASI	**211**
G'afurov Doniyor Orifovich	OILA VA NIKOH FENOMENINING IJTIMOIY-AKSIOLOGIK MOHIYATI VA KONSTITUTIV PARAMETRLARI	**223**

Shrazaddinova Amina Aleuatdinovna	MENTALITET TUSHUNCHASINING GNOSEOLOGIK ASPEKTI	**360**
Sapayev G‘ulomjon Baxtiyarovich	BOBOJON SANOIY ASARLARIDA OLAM VA ODAM TO‘G‘RISIDA	**376**
Abdullayev Temur Bobir o‘g‘li	TAFAKKUR USLUBI SHAKLLANISHINING GNOSEOLOGIK VA ONTOLOGIK ASOSLARI	**390**
Eronov Samarbek Qurbonnazarovich	RAQAMLI SAVODXONLIK: YOSHLAR KELAJAGI UCHUN STRATEGIK MUHIM OMIL 393	**393**
Ko‘lbayevaMeerim, Arziyev Ruslan	IJTIMOIY FIKR VA ZAMONAVIY MEDIAMARKAZLAR	**404**
10.00.00 - "FILOLOGIYA"		
Normurodova Mexruza	JAMOA VA AYRIM ODAMLARGA BO‘LGAN MUNOSABATLARNI IFODALOVCHI XARAKTER XUSUSIYATLARI	**15**
Buriyeva Aziza Qilich qizi	INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KAYFIYAT MAZMUNLI TIL BIRLIKLARINING MUALLIF IDIOLEKTIDA TUTGAN O‘RNI	**18**
Ruziyeva Nigora Sapar qizi, Shavkiyeva Mavluda Muxiddinovna	JAHON TILSHUNOSLIGIDA METAFORALARNI MATN ASOSIDA TADQIQ ETILISHI	**24**
Asqarova Shaxnoza Kamolidinovna	“ALPOMISH” DOSTONIDA ONOMASTIK LEKSIKANING IFODALANISHI	**27**
Shodiyeva Shoxida Inatovna	IBORALARDA “VATAN” KONSEPTI REPREZENTATSIYASI	**33**
Meliqulova Madina Xikmatovna	TAKSONOMIYA TUSHUNCHASI VA UNING TILSHUNOSLIKDAGI QO'LLANILISHI	**37**
Рахматова Шохиста Махматкобиловна	РОЛЬ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ	**40**
Uroqova Dildora Ibragimovna	INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI MEBEL NOMLARINING DERIVATSION XUSUSIYATLARI	**43**
Xolmatova Guzal Bahodirovna, Melikulova Madina Xikmatovna	O‘ZBEK TILIDA YUZAGA KELGAN IJTIMOIY ERGONIMLAR: STRUKTURAVIY VA SEMANTIK TAHLIL	**46**
Bekniyazov Qonisbay Isakovich	N.A. BASKAKOVTIŃ QARAQALPAQ TIL BILIMIN RAWAJLANDIRIWǴA QOSQAN ÚLESLERI	**49**
Yuldashev Doniyor Taxirovich, Tillayeva Muyassar Batirovna	ILMGA BAXSHIDA UMR SALMOG‘I	**53**
Yusupova Kamola Qobiljon qizi	REKLAMA MATNIDA IMPERATIVLIKNING ANTROIPOSENTRIK TABIATI VA PRAGMALINGVISTIK TALQINI	**58**
Джуманиязова Луиза Султонбоевна	ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОВЕРИЙ И ПРИМЕТ, СВЯЗАННЫХ С ДНЯМИ НЕДЕЛИ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ	**62**
Quramboyeva Gulandom	ASRLARGA TATIGULIK DO‘STLIK	**71**
Алиева Айше Эдемовна	К ВОПРОСУ О МЕТОДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ	**81**
Narzulloyeva Maftuna Nusratillo qizi	MAKTUB JANRINING O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI	**85**
Sattorova Maftuna Shavkatovna	ANVAR OBIDJON ASARLARIDA FOLKLOR ELEMENTLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI	**88**
Allambergenova Guljaxon, Usmanova Aysuluv	QORAQALPOQ MAQOL VA MATALLARIDA OZIQ-OVQAT ATAMALARINING QO‘LLANILISHI	**92**
Eshonqulova Shahnoza Baxtiyor qizi	MIRZO SIDDIQ FANO TURKIY DEVONIDAGI G‘AZALLARNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI 100	**100**
Turdiboyeva Dildora Bekmirza qizi	FE’L FRAZEMALARINING TARJIMADA BERILISHI VA PRAGMATIK YO‘QOTISHLAR	**106**

Sheralieva Shohidaxon Valijon qizi	RUS VA O‘ZBEK XALQLARI MAQOLLARI VA NAQLLARIDA MILLIY MENTALLITETNING AKS ETISHI	**120**
Abduxalimov Abdulaziz Abdumutal o‘g‘li	MA’LUMOTLAR BAZASI NAZARIYASINING ASOSIY TAMOYILLARI VA TILSHUNOSLIKDAGI O‘RNI	**123**
Xasanova Shaxzoda	SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING RIVOJLANISHI VA IJTIMOIY-MADANIY TALQINI	**127**
Mukhammedova Nilufar Eliboyevna	JON APDAYK IJODIDA JODUGAR OBRAZI	**134**
Xoliqova Nasiba Anvar qizi	BOG‘LOVCHISIZ QO‘SHMA GAPLI MAQOLLARNING BADIIY SAN’ATLARNI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI	**137**
Dedaxanova Muazzam Altmishbayevna	JINOIY NUTQDA VARVARIZM, VULGARIZM VA DIALEKTIZMLARNING QO'LLANISHI	**147**
Saparova Surayyo Baxtiyor qizi	MOTAM MAROSIMLARI BILAN BOG‘LIQ NUTQIY ETIKET BIRLIKLARI	**154**
Egamberdiyeva Kamola Ibroximovna	ZULFIYA QUROLBOY QIZI NASRIDA HAYOT VA O‘LIM KONSEPSIYASI: “O, HAYOT” HIKOYASI MISOLIDA	**170**
Baisov Axmad Sabijonovich	XURSHID DO‘STMUHAMMAD VA JAMES JOYCE ASARLARIDA BADIIY PSIXOLOGIZM HAMDA ZAMON-MAKON IFODASI	**177**
Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna	LINGVOPRAGMATIK YONDASHUVDA “AXLOQ” KONSEPTOSFERASINING NUTQIY IFODASI	**182**
Mahmudova Shahnoza	TOG‘AY MURODNING “YULDUZLAR MANGU YONADI” QISSASIDA LEKSIK BIRLIKLARNING DIALEKTIK XUSUSIYATLARI	**185**
Djumaniyazova Intizor Davlatnazar qizi	O‘ZBEK VA INGLIZ AFORIZMLARINING SEMANTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI VA TARJIMA MUAMMOLARI	**192**
Burkutova Nurgul Muxtarovna	TURKIY XALQLARNING “BETASHAR” QO‘SHIQLARINI QIYOSIY-INTEGRATSION O‘RGANISHNING METODIK TIZIMI (QOZOQ, O‘ZBEK, QORAQALPOQ ADABIYOTI MISOLIDA)	**197**
Зарипова Садокат Илхомовна	ЖАНРОВО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДАНИЙ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ФОЛЬКЛОРА	**201**
Xamitova Mashhura	O‘ZBEK BADIIY NUTQIDA TASVIRIY IFODALARNING SEMANTIK-STILISTIK VA LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI	**207**
Soatmurodova Aziza Uralovna	O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KOLLOKATSIYA TUSHUNCHASI	**214**
Orifova Lobar Yoqubjonovna	SIYOSIY DISKURSDA PRAGMATIK TADQIQOT TURLARI	**217**
Yakubova Gulchexra Ziyatovna	O‘ZBEK LEKSIKOGRAFIYASINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA IZOHLI LUG‘ATLARDA FITONIMLARNING TALQINI	**226**
Yoqubov Sodiqjon Latif o‘g‘li	O‘ZBEK SHEVASHUNOSLIGIDA XARITALASHTIRISH MASALASI	**270**
Nurmanov Furqat	O‘ZBEK TILIDA AYRIM FONETIK HODISALAR HAQIDA	**273**
Bazarboyeva Madina Abdullayevna	“ONA LOCHIN VIDOSI” ROMANIDA HAYOT HAQIQATI VA BADIIY TALQIN	**280**
Gulimetova Bozorgul, Ibodullayeva Mexri	ADABIYOTDA HISSIY IFODA VA EMOTSIONAL-ESTETIK TAHLIL TAMOYILLARI (FRANSUZ VA O‘ZBEK ADABIYOTI MISOLIDA)	**284**
Xudayberganova Moxinur Jasurbek qizi	TARJIMADA OBRAZNI IFODALASH MASALALARI	**303**
Temurov Javohir Baxromjon o‘g‘li	ABDULHAMID CHO‘LPON IJODIDA UZOQ SHARQ OBRAZI TALQINI	**319**
Qo‘shmonova Yulduz, Tirkasheva Gulsevar	ABDULLA AVLONIY IJODIDA MAQOL JANRIDAN FOYDALANISH MAHORATI (“TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ” KITOBI ASOSIDA)	**325**
Elchayev Zokhidjon Akhmatovich	INGLIZ-O‘ZBEK VA O‘ZBEK-INGLIZ LUG‘ATLARIDA XULQ-ATVOR FE’LLARINING QIYOSIY IFODALANISHI	**330**
Elchayev Zokhidjon Akhmatovich	INGLIZ VA O‘ZBEK IZOHLI LUG‘ATLARIDA XULQ-ATVOR FE’LLARINING LEKSIKOGRAFIK TALQINING ASOSIY JIHATLARI	**333**
Ochilova Sanobar Narzullayevna	O‘ZBEK IZOHLI LUG‘ATLARIDA XULQ-ATVOR FE’LLARI TAVSIFINING NORMATIV VA FUNKSIONAL JIHATLARI	**336**
Ochilova Sanobar Narzullayevna	XULQ-ATVOR FE’LLARI SEMANTIKASIDA LEKSIK-SEMANTIK MUNOSABATLARNING AKS ETISHI	**339**
Isroilova O‘g‘iloy Isroilovna	BARDOSHLILIK TUSHUNCHASINING LINGVISTIK IFODALANISHI VA KOMMUNIKATIV FUNKSIYALARI	**342**

Nekboeva Rano Zokirovna	O‘ZBEK MAQOLLARIDA FITOMORFIK KOMPONENTLARNING FUNKSIONAL ROLI VA STILISTIK XUSUSIYATLARI	**345**
Nunnanova Gulshaydo Bekpulatovna	ADABIY MATNLARDA BAHOLOVCHI VOSITALARNING GENDER ASOSIDA NAMOYON BO‘LISHI	**348**
Atamurodova Feruza Tashmurotovna	REALISTIK ROMANDA XARAKTER MASALASI	**357**
Zubaydullayeva Hilola Tohir qizi	JAHON TILSHUNOSLIGIDA BIR TARKIBLI GAPLAR SINTAKSISI TADQIQI	**363**
Yakupova Kamila Turmaxammetovna	ATOQLI OTLARNING UMUMNAZARIY FANLAR KONTEKSTIDAGI TADQIQI	**372**
Matyakubova Ozoda, To‘libayeva Laylo	FRANSUZ BADIIY MATNLARIDA IDIOMATIK IFODALAR VA EMOTSIONAL TASVIRLOVCHI LEKSIK BIRLIKLAR TARJIMASI (MOPASSANNING “HAYOT” ASARI MISOLIDA)	**381**
Odamboyeva Mohi - chehra San’atbek qizi	ALISHER NAVOIY IJODIDA YUSUF OBRAZI	**386**
Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna	XORAZM SHEVALARI LEKSIKASIDAGI GIBRID TARKIBLI SO‘ZLAR XUSUSIDA	**396**
	12.00..00 – “YURIDIK FANLAR”	
Toshmamatova Shaxrizoda Dilmurod qizi	DAVLAT VA JAMIYAT BOSHQARUVIDA AYOLLARNING O‘RNI VA MAVQEYINI YANADA MUSTAHKAMLASH	**109**
Жандуллаев Садик Куатбаевич	МАЖБУРИЙ ИЖРО ФАОЛИЯТИДА КОРРУПЦИЯВИЙ ХАТАРЛАРНИ АНИҚЛАШ ВА БАҲОЛАШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВЛАРИ	**162**
Hodjiyev Alisherjon Hakim o ‘g‘li	ALOHIDA TOIFADAGI KUCHLI TA’SIR QILUVCHI MODDALAR NOQONUNIY AYLANMASIGA OID QONUNLAR IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATINI AMALGA OSHIRISH TARTIBI	**241**
Мухаммадалиев Зухриддин	ЙЎЛ ҲАРАКАТИ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ИДОРАЛАРАРО ҲАМКОРЛИКНИНГ ЎРНИ	**288**
Мухаммадалиев Зухриддин	ЙЎЛ ҲАРАКАТИ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ИДОРАЛАРАРО ҲАМКОРЛИКНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА АСОСИДА РИВОЖЛАНТИРИШ	**293**
	13.00.00 – “PEDAGOGIKA”	
Xo‘jamberdiyeva Dilfuza Ikramovna	FANLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION USULLARDAN FOYDALANISHNING SAMARALI NATIJALARI	**9**
Xakimov Orifjon Boboramazonovich	AFG‘ON RUBOBI IJROCHILIK SAN’ATINING AKUSTIK XUSUSIYATLARI VA ZAMONAVIY O‘ZBEK MUSIQASHUNOSLIGIDAGI O‘RNI	**30**
Radjapova Feruza Abdullayevna	ADAPTIV SUN’IY INTELLEKT MUHITINING TA’LIM JARAYONIGA DIDAKTIK TA’SIRI VA IMKONIYATLARI	**103**
Davletov Mayliboy Yusupovich	O‘ZBEK MUSIQA SAN’ATI TARIXINI O‘RGANISH ORQALI TALABALARNING MUSIQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI	**165**
Nuritdinova P. Sh., Ochilova S. S., Buranova S. I.	TIBBIYOT OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA SOG‘LIQNI SAQLASH MENEJERLARINING LIDERLIK VA KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA KEYS-STADI TEXNOLOGIYASINING SAMARADORLIGI	**189**
Isabekov Bahodir Isabek o‘g‘li	PEDAGOGLARNING BOSHQARUV KOMPETENSIYASINI OSHIRISHDA MILLIY INNOVATSION YONDASHUVLAR 233	**233**
Isabekov Shavkat Isabekovich	RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA TYUTORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI	**237**
Olimjonova Zuhraxon Davlatali qizi	BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI O‘QUVCHILARDA IJTIMOIY FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHGA TAYYORLASHGA BO‘LGAN YONDASHUVLAR	**300**
Mirzokulova Xursanoy Ne’matjonovna	HUQUQNI MUHOJAZA QILISH AKADEMIYASIDA BO‘LAJAK KADRLARGA INGLIZ TILINI O‘QITISHNING “PIRAMIDA” MODULI	**322**
Solomons Donovan Benedikt	ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR ORQALI TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH	**399**

19.00.00- “PSIXOLOGIYA”		
Masharipova Mehribon Komiljon qizi	SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN TA’LIM ASOSIDA TALABALARARO MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISH	**21**
Ruzimurotova Yulduz Shomurotovna, Payzullayeva Vazira Furkatovna	IMTIHON STRESSINING TALABALAR RUHIY VA JISMONIY HOLATIGA TA’SIRI HAMDA UNI BARTARAF ETISH USULLARI (ADABIYOTLAR SHARHI)	**67**
Ikromova Sitora Akbarovna	QARISHNING BIOPSIXOSOTSIAL MODELI: INSON SALOMATLIGI VA FAROVONLIGINI SAQLASHGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR	**74**
Yadgarova Ozoda Ibragimovna	OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA TALABALAR PSIXOLOG XIZMATIGA MUROJAAT ETGANLIK HOLATLARINI EMPIRIK NATIJALARI	**261**
Suyunova Sevara Saloxiddin qizi	BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINI PROFESSIONAL FAOLIYATGA TAYYORLASHDA PSIXOLOGIK TRENINGLARNING AVZALLIK TOMONLARI	**265**
Samadova Dilrabo Yusufovna	OZODLIKDAN MAHRUM ETILGAN SHAXSLARNI RESOTSIALIZATSIYA QILISHDA PSIXOLOGIK VA IJTIMOIY ISHNING INTEGRATSION IMKONIYATLARI	**308**
Jumabayeva Dildora Madaminovna	PEDAGOGIKA YO‘NALISHIDAGI TALABALARDA KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRUVCHI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR	**353**

TABLE OF CONTENTS

07.00.00 - "HISTORY"		
Nasriddinova Nozima	ETHNOMUSICAL FEATURES AND ARTISTIC-AESTHETIC SIGNIFICANCE OF FOLK ENSEMBLES OF THE SURKHANDARYA OASIS	**3**
Begaliyeva Dilfuza Egamqulovna	THE ISSUE OF «VICEROYALTY» IN PUBLIC ADMINISTRATION	**6**
Yunusov Makhmudkhon	ON THE ACTIVITIES OF THE RUSSIAN COMMITTEE FOR THE STUDY OF CENTRAL AND EAST ASIA IN SAMARKAND	**114**
Otajonova Madinabo-nu Sheripboy qizi	DEMOGRAPHIC PROCESSES IN KHOREZM IN THE 17TH CENTURY	**141**
Sapayeva Yulduz Xaydarovna	POLITICAL AND SOCIO-POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE KHANATE OF KHIVA AND THE MERV TURKMENS (MID-19TH CENTURY) BASED ON THE MEMOIRS OF ISMOIL MIRPANJI	**144**
Chariyeva Sedona Sharif kizi	ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE OF WOMEN'S CULT IN THE BRONZE AGE (on the example of Bactria)	**150**
Shavkat Tursunovich Shapiev	IRRIGATION EXPERIENCE IN UZBEKISTAN AND ABROAD	**157**
Khudaiberdiev Ikrom Ilhomjon oglu	THE ROLE OF INTERNATIONAL BALANCE OF POWER AND GEOSTRATEGIC FACTORS IN THE ESTABLISHMENT OF AFGHANISTAN'S INDEPENDENCE	**220**
Komolov Dilshod Pulatovich, Khamdamov Murodali Akram o‘g‘li	ENSURING THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE DIGITALIZED JUSTICE SYSTEM: PROBLEMS AND SOLUTIONS	**229**
Ashirov Adhamjon Azimboevich	TRADE TRADITIONS IN TURAN MARKETS (ON THE EXAMPLE OF SAMARKAND AND URGUT MARKETS)	**245**

Dadamirzayeva Gulchexra Abdunabiyevna	THE ROLE AND IMPORTANCE OF HANDICRAFT COOPERATION IN SUPPLYING THE FRONT AND THE POPULATION WITH ESSENTIAL GOODS	**250**
Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna	THE NEWSPAPER "KHOREZM HAQIQATI" AS A SOURCE COVERING AGRICULTURAL ACTIVITIES IN THE KHOREZM REGION DURING 1941–1945	**255**
Abdulkhayev Elyorbek	ANALYSIS OF THE JADID MOVEMENT AND THE TSARIST ADMINISTRATION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE "TARAQQIYPARVAR" PARTY	**258**
Madrimova Gulzira Shakhnazarovna	HISTORICAL CITIES AND SISTER CITY PROGRAMS: THE CASE OF KHIVA	**277**
Kuzikulov Ikromjon Umaraliyevich	KOKAND – BUKHARA RELATIONS	**297**
Ibragimov Fakhriddin Nusratovich	MANUSCRIPT SOURCES OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ALI QUSHCHI: CLASSIFICATION AND GEOGRAPHY	**313**
Matyakubov Nurbek Rayimberganovich	FROM THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF THE "THIRTIETH ANNIVERSARY OF UZBEKISTAN'S INDEPENDENCE" METRO LINE	**367**
Yunusova Khurshida Erkinovna	SOME REFLECTIONS ON THE ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS OF AGRICULTURE IN UZBEKISTAN IN THE POST–WORLD WAR II YEARS	**409**
	09.00.00 - "PHILOSOPHY"	
Toshqobilov Bobur Kholbotayevich	THE ROLE OF THE DIGITAL ENVIRONMENT, MEDIA SPACE, AND VIRTUAL SOCIALIZATION IN THE FORMATION OF YOUTH CONSCIOUSNESS	**12**
Samanova Shakhlo Bokhtiyarovna	ALIENATION – THE CONSEQUENCE OF A SPIRITUAL CRISIS	**96**
Sadanova Dilnoza Alimbayevna	COVERAGE OF THE ISSUE OF THE HARMONY OF SPIRITUALITY AND INTERESTS IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY	**130**
Ro'ziboyev Qurbonmurod	FORMATION OF THE CONCEPT OF CYBERPHILOSOPHY AND ITS SOCIO-PHILOSOPHICAL CONTENT	**174**
Abilov Ural Murudovich	SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE TRANSFORMATION OF YOUTH'S SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN THE CONTEXT OF DIGITAL CULTURE	**204**
Samadov Jonmurod	THE DIALECTICS OF HEART AND LOVE IN THE EPISTEMOLOGICAL THOUGHT OF JALALUDDIN RUMI	**211**
G'afurov Doniyor Orifovich	SOCIO-AXIOLOGICAL ESSENCE AND CONSTITUTIVE PARAMETERS OF THE FAMILY AND MARRIAGE PHENOMENON	**223**
Shrazaddinova Amina Aleuatdinovna	THE EPISTEMOLOGICAL ASPECT OF THE CONCEPT OF MENTALITY	**360**
Sapayev G'ulomjon Baxtiyarovich	ABOUT THE WORLD AND HUMAN IN BOBOJON SANOIY'S WORKS	**376**
Eronov Samarbek Qurbonnazarovich	DIGITAL LITERACY: A STRATEGICALLY IMPORTANT FACTOR FOR THE FUTURE OF YOUTH	**393**
Ko'lbayeva Meerim, Arziyev Ruslan	SOCIAL THOUGHT AND MODERN MEDIA CENTERS	**404**
	10.00.00 - "PHILOLOGY"	
Normurodova Mehruza	CHARACTER TRAITS EXPRESSING ATTITUDES TOWARD SOCIETY AND INDIVIDUALS	**15**
Buriyeva Aziza Qilich qizi	THE ROLE OF MOOD-RELATED LINGUISTIC UNITS IN THE AUTHOR'S IDIOLECT IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES	**18**
Ruziyeva Nigora Sapar qizi, Shavkiyeva Mavluda Mukhiddinovna	TEXT-BASED STUDY OF METAPHORS IN WORLD LINGUISTICS	**24**
Askarova Shakhnoza Kamolidinovna	EXPRESSION OF ONOMASTIC LEXICON IN THE EPIC "ALPOMISH"	**27**
Shodiyeva Shokhida Inatovna	REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF "MOTHERLAND" IN PHRASES	**33**
Melikulova Madina Khikmatovna	THE CONCEPT OF TAXONOMY AND ITS APPLICATION IN LINGUISTICS	**37**
Rakhmatova Shokhista Makhmatkobilovna	THE ROLE OF TERMINOLOGICAL VOCABULARY IN TEACHING A SPECIALIZED LANGUAGE	**40**

Urokova Dildora Ibragimovna	DERIVATIONAL FEATURES OF FURNITURE NAMES IN ENGLISH AND UZBEK	**43**
Kholmatova Guzal Bahodirovna, Melikulova Madina Khikmatovna	SOCIAL ERGONYMS IN THE UZBEK LANGUAGE: STRUCTURAL AND SEMANTIC ANALYSIS	**46**
Bekniyazov Konisbay Isakovich	N.A. BASKAKOV'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF KARAKALPAK LINGUISTICS	**49**
Yuldashev Doniyor Takhirovich, Tillayeva Muyassar Batirovna	LIFE IN DEVOTION TO SCIENCE	**53**
Yusupova Kamola Kobiljon kizi	ANTHROPOCENTRIC CHARACTER AND PRAGMALINGUISTIC INTERPRETATION OF THE IMPERATIVE MOOD IN ADVERTISING TEXT	**58**
Djumaniyazova Luiza Sultonboyevna	A COMPARATIVE LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF BELIEFS AND SUPERSTITIONS ASSOCIATED WITH THE DAYS OF THE WEEK IN UZBEK AND ENGLISH	**62**
Quramboyeva Gulandom	A FRIENDSHIP WORTHY OF CENTURIES	**71**
Aliyeva Ayshe Edemovna	CONSIDERATIONS ON THE ISSUE OF METHODOLOGICAL TERMINOLOGY SYSTEM	**81**
Narzulloyeva Maftuna Nusratillo qizi	THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE EPISTOLARY GENRE IN UZBEK LITERATURE	**85**
Sattorova Maftuna Shavkatovna	LINGUOCULTURAL FEATURES OF FOLKLORE ELEMENTS IN THE WORKS OF ANVAR OBIDJON	**88**
Allambergenova Guljahan, Usmanova Aysuluw	THE USE OF FOOD TERMS IN KARAKALPAK PROVERBS	**92**
Eshonkulova Shahnoza Bakhtiyor kizi	CHARACTERISTICS OF THE GHAZALS IN THE TURKISH DIVAN OF MIRZO SIDDIQ FANO	**100**
Turdiboyeva Dildora Bekmirza qizi	THE TRANSLATION OF VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS AND PRAGMATIC LOSS	**106**
Sheraliyeva Shohidakhon Valijon kizi	REFLECTION OF NATIONAL MENTALITY IN PROVERBS AND SAYINGS OF THE RUSSIAN AND UZBEK PEOPLES	**120**
Abduxalimov Abdulaziz AbduMutal o'g'li	BASIC PRINCIPLES OF DATABASE THEORY AND ITS ROLE IN LINGUISTICS	**123**
Xasanova Shakhzoda	THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES AND THEIR SOCIAL-CULTURAL INTERPRETATION	**127**
Mukhammedova Nilufar Eliboyevna	IMAGE OF WITCH IN THE NOVELS OF JOHN UPDIKE	**134**
Xoliqova Nasiba Anvar qizi	THE ROLE OF ASYNDETIC COMPOUND PROVERBS IN THE FORMATION OF ARTISTIC DEVICES	**137**
Dedakhanova Muazzam Altmishbayevna	THE USE OF BARBARISMS, VULGARISMS AND DIALECTICISMS IN CRIMINAL SPEECH	**147**
Saparova Surayyo Baxtiyor qizi	SPEECH ETIQUETTE EXPRESSIONS ASSOCIATED WITH MOURNING RITUALS	**154**
Egamberdiyeva Kamola Ibroximovna	THE CONCEPT OF LİFE AND DEATH İN THE PROSE OF ZULFİYA KUROLBOY QİZİ: THROUGH THE EXAMPLE OF THE STORY "O, LİFE"	**170**
Baisov Akhmad Sabijonovich	ARTISTIC PSYCHOLOGISM AND TIME-SPACE EXPRESSION IN THE WORKS OF KHURSHID DOSTMUHAMMAD AND JAMES JOYCE	**177**
Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna	DISPLAY EXPRESSION OF THE CONCEPTOSPHERE OF "MORALITY" IN THE LINGUOPRAGMATIC APPROACH	**182**
Shahnoza Mahmudova	DIALECTAL FEATURES OF LEXICAL UNITS IN TOGAY MUROD'S NOVELLA "STARS SHINE FOREVER"	**185**
Djumaniyazova Intizor Davlatnazar qizi	SEMANTIC AND PRAGMATIC FEATURES OF UZBEK AND ENGLISH APHORISMS AND TRANSLATION ISSUES	**192**
Burkutova Nurgul Mukhtarovna	A METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR THE COMPARATIVE-INTEGRATIVE STUDY OF "BETASHAR" SONGS OF THE TURKIC PEOPLES (BASED ON THE LITERATURE OF THE KAZAKH, UZBEK, AND KARAKALPAK PEOPLES)	**197**
Zaripova Sadokat Ilkhomovna	GENRE AND TYPOLOGICAL FEATURES OF LEGENDS IN RUSSIAN AND UZBEK FOLKLORE	**201**

Mashhura Khamitova	SEMANTIC, STYLISTIC, AND LINGUOPOETIC FEATURES OF FIGURATIVE EXPRESSIONS IN UZBEK LITERARY LANGUAGE	**207**
Soatmurodova Aziza Uralovna	THE CONCEPT OF COLLOCATION IN UZBEK LINGUISTICS	**214**
Lobar Orifova Yoqubjonovna	TYPES OF PRAGMATIC RESEARCH IN POLITICAL DISCOURSE	**217**
Yakubova Gulchekhra Ziyatovna	STAGES OF DEVELOPMENT OF UZBEK LEXICOGRAPHY AND INTERPRETATION OF PHYTONYMS IN EXPLANATORY DICTIONARIES	**226**
Sodiqjon Latif ogli Yoqubov	THE ISSUE OF MAPPING IN UZBEK DIALECTOLOGY	**270**
Nurmanov Furqat	ABOUT SOME PHONETIC FEATURES OF THE UZBEK LANGUAGE	**273**
Bazarbayeva Madina	THE REALITY OF LIFE AND ITS ARTISTIC INTERPRETATION IN THE NOVEL «A MOTHER FALCON'S FAREWELL»	**280**
Gulimetova Bozorgul, Ibodullayeva Mexri	EMOTIONAL EXPRESSION AD THE PRINCIPLES OF EMOTIONAL-AESTHETIC ANALYSIS IN LITERATURE (BASED ON EXAMPLES FROM FRENCH AND UZBEK LITERATURE)	**284**
Khudaiberganova Mokhinur Jasurbek qizi	ISSUES OF REPRESENTING THE IMAGE IN TRANSLATION	**303**
Temurov Javohir Baxromjon o'g'li	INTERPRETATION OF THE IMAGE OF THE FAR EAST IN THE WORKS OF ABDULHAMID CHOLPON	**319**
Qo'shmonova Yulduz Toyir qizi, Tirkasheva Gulsevar Abdiraxim qizi	THE SKILL OF USING THE PROVERB GENRE IN THE WORKS OF ABDULLA AVLONIY (BASED ON THE BOOK "TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ")	**325**
Elchayev Zokhidjon Akhmatovich	CROSS-LINGUISTIC REPRESENTATION OF BEHAVIORAL VERBS IN ENGLISH-UZBEK AND UZBEK-ENGLISH DICTIONARIES	**330**
Elchayev Zokhidjon Akhmatovich	MAIN ASPECTS OF LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF VERBS OF BEHAVIOR IN ENGLISH AND UZBEKISTAN EXPLANATORY DICTIONARIES	**333**
Ochilova Sanobar Narzullayevna	NORMATIVE AND FUNCTIONAL ASPECTS OF THE DESCRIPTION OF BEHAVIORAL VERBS IN UZBEK EXPLANATORY DICTIONARIES	**336**
Ochilova Sanobar Narzullayevna	REFLECTION OF LEXICAL-SEMANTIC RELATIONSHIPS IN THE SEMANTICS OF ACTION VERBS	**339**
Isroilova O'g'iloy Isroilovna	LINGUISTIC REPRESENTATION AND COMMUNICATIVE FUNCTIONS OF THE CONCEPT OF TOLERANCE	**342**
Nekboeva Rano Zokirovna	FUNCTIONAL ROLE AND STYLISTIC FEATURES OF PHYTOMORPHIC COMPONENTS IN UZBEK PROVERBS	**345**
Nunnanova Gulshaydo Bekpulatovna	GENDER BASED REPRESENTATION OF EVALUATIVE TOOLS IN LITERARY TEXTS	**348**
Atamurodova Feruza Tashmurotovna	THE PROBLEM OF CHARACTER IN THE REALISTIC NOVEL	**357**
Zubaydullayeva Hilola Tohir qizi	RESEARCH ON THE SYNTAX OF ONE-MEMBER SENTENCES IN WORLD LINGUISTICS	**363**
Yakupova Kamila Turmakhammetovna	STUDY OF PROPER NOUNS IN THE CONTEXT OF GENERAL THEORETICAL DISCIPLINES	**372**
Matyakubova Ozoda, Tulibayeva Laylo	FRENCH FICTIONAL TEXTS: TRANSLATION OF IDIOMATIC EXPRESSIONS AND EMOTIVE DESCRIPTIVE LEXICAL UNITS (ON THE EXAMPLE OF GUY DE MAUPASSANT'S "LIFE")	**381**
Odamboyeva Mohichehra	YUSUF IMAGE IN ALISHER NAVOI'S CREATIVE WORKS	**386**
Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna	ON HYBRID-COMPOUND WORDS IN THE LEXICON OF KHOREZM DIALECTS	**396**
12.00.00. - "LEGAL SCIENCES"		
Toshmamatova Shakhrizoda Dilmurod qizi	FURTHER STRENGTHENING THE ROLE AND STATUS OF WOMEN IN PUBLIC AND STATE GOVERNANCE	**109**
Jandullaev Sodik Kuatbaevich	MODERN APPROACHES TO IDENTIFYING AND ASSESSING CORRUPTION RISKS IN ENFORCEMENT ACTIVITIES	**162**
Hodjiyev Alisherjon Hakim oglu	PROCEDURE FOR IMPLEMENTING PROSECUTORAL CONTROL OVER THE IMPLEMENTATION OF LAWS ON ILLEGAL TRAFFICKING OF CERTAIN CATEGORY OF STRONG-EFFECTING SUBSTANCES	**241**
Mukhammadaliev Zukhriddin	THE ROLE OF INTER-AGENCY COOPERATION IN ENSURING ROAD SAFETY	**288**

Mukhammadaliev Zukhriddin	ENSURING ROAD TRAFFIC SAFETY DEVELOPMENT OF THE LEGAL FRAMEWORK FOR INTERAGENCY COOPERATION BASED ON FOREIGN EXPERIENCE	**293**
13.00.00. - "PEDAGOGY"		
Khojamberdiyeva Dilfuza Ikramovna	EFFECTIVE RESULTS OF USING INNOVATIVE METHODS IN TEACHING SCIENCES	**9**
Khakimov Orifjon Boboramazonovich	ACOUSTICAL FEATURES OF THE AFGHAN RUBOBI PERFORMANCE ART AND ITS PLACE IN MODERN UZBEKISTAN MUSIC STUDIES	**30**
Radjapova Feruza Abdullayevna	DIDACTIC IMPACT AND OPPORTUNITIES OF THE ADAPTIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE ENVIRONMENT ON THE EDUCATIONAL PROCESS	**103**
Davletov Mayliboy Yusupovich	PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' MUSICAL CULTURE THROUGH THE STUDY OF THE HISTORY OF UZBEK MUSICAL ART	**165**
Nuritdinova P. Sh., Ochilova S. S., Buranova S. I.	THE EFFECTIVENESS OF THE CASE STUDY METHOD IN DEVELOPING LEADERSHIP AND COMMUNICATION SKILLS AMONG HEALTHCARE EXECUTIVES AT MEDICAL UNIVERSITIES	**189**
Isabekov Bahodir Isabek oglu	NATIONAL INNOVATIVE APPROACHES TO IMPROVING THE MANAGEMENT COMPETENCE OF TEACHERS	**233**
Isabekov Shavkat Isabekovich	TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING TUTORING ACTIVITIES IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT	**237**
Olimjonova Zuhraxon Davlatali qizi	APPROACHES TO PREPARING FUTURE TEACHERS FOR DEVELOPING STUDENTS' SOCIAL AND ACTIVE CITIZENSHIP COMPETENCE	**300**
Mirzokulova Khursanoy	THE "PYRAMID" MODULE FOR TEACHING ENGLISH TO FUTURE PERSONNEL AT THE LAW ENFORCEMENT ACADEMY	**322**
Solomons Donovan Benedict	DEVELOPING CRITICAL THINKING THROUGH MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES	**399**
19.00.00. - "PSYCHOLOGY"		
Masharipova Mehribon Komiljon kizi	DEVELOPING STUDENT RELATIONSHIPS BASED ON PERSON-CENTERED EDUCATION	**21**
Ruzimurotova Yulduz Shomurotovna, Payzullayeva Vazira Furkatovna	THE IMPACT OF EXAM STRESS ON THE MENTAL AND PHYSICAL STATE OF STUDENTS AND METHODS FOR OVERCOMING IT (A LITERATURE REVIEW)	**67**
Ikromova Sitora Akbarovna	THE BIOPSYCHOSOCIAL MODEL OF AGING: FACTORS INFLUENCING THE PRESERVATION OF HUMAN HEALTH AND WELL-BEING	**74**
Yadgarova Ozoda Ibragimovna	EMPIRICAL RESULTS OF STUDENT CONSULTATIONS WITH PSYCHOLOGICAL SERVICES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS	**261**
Suyunova Sevara Saloxiddin qizi	ADVANTAGES OF PSYCHOLOGICAL TRAINING IN PREPARING FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES	**265**
Samadova Dilrabo Yusufovna	INTEGRATION OPPORTUNITIES OF PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL WORK IN THE RESOCIALIZATION OF PERSONS DEPRIVED OF LIBERTY	**308**
Jumabayeva Dildora Madaminovna	PSYCHOLOGICAL FACTORS CONTRIBUTING TO THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS IN STUDENTS OF PEDAGOGICAL SPECIALTIES	**353**